ՀԱՅԿԱԶԵՆ ՀԱՅԱՓՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱՑ

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1998

Շնորհակալութիւն Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան,
իր նիւթական աջակցութեան համար

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՎԱԹԱԾՈ

ՀԱՏՈՐ ԺԸ.

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1998

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL REVIEW
VOLUME 18

BEIRUT, 1998

ԴԻՄԱԳԻԾԻ ՀԱՐՑ

Ամէն գեղարուեստական հանդէս կ'աշխատի իր ուրոյն դիմագիծն ունենալ: Դիմագիծի հարցը առաւել չափով Հայագիտական Հանդէսի մը գլխաւոր հարցադրումներէն ըլլալու է, որոնց մաս կը կազմէ նաեւ այն, թէ հայագիտական հրատարակութիւն մը մասնագիտացա՞ծ, այսինքն՝ հայագիտութեան միայն տուեա՞լ մարզի մը նուիրուած ըլլալու է:

Երբ հաւաքականութեան մը մօտ ուսումնասէր մարդիկը բազմաթիւ են, անոնց ուսումնասիրութեանց ստեղնաշարն ընդարձակ եւ անոնց հրատարակութեան նուիրուած հանդէսներն ալ բազմաշատ, ինչպէս Արեւմտեան Աշխարհին մէջ, այս հարուստ բազմազանութիւնն իսկ անոնցմէ իւրաքանչիւրը պիտի մղէ մասնագիտութիւն մը ջոկելու, մասնագիտացումի մը նուիրուելու, մին՝ ուղղելով, օրինակ, դէպի Արեւելագիտութիւն, միւսը դէպի Ծայրագոյն Արեւելքի մշակոյթ, երրորդ մը դէպի Բիւզանդագիտութիւն, եւլն.:

Իսկ Հայ Մշակոյթի ներկայ աշխարհէն ներս լոյս տեսնող հայագիտական հրատարակութիւնները թիւով սահմանափակ են եւ անոնց մշակած նիւթերն ալ փոքր ազգի մը շուրջ սահմանափակուած: Այս պայմաններուն մէջ մասնագիտացումի անունով հանդէսէ մը նիւթի սահմանափակում պահանջելը՝ համազօր պիտի

ըլլար, կը կարծենք, կարգ մը նիւթեր հայագիտութենէն բացառելու, իսկ կարգ մը ուսումնասէրներ իրենց աշխատասիրութեանց լոյս ընծայումէն զրկելու, առաւել՝ ցարդ անմշակ թողուած կամ երկրորդական նկատուած հայագիտական մարզերը մութի մէջ ձգելու: Եւ ասիկա ո՞ր մէկ սկզբունքով բացատրելի է:

Կը կարծենք, թէ Արաբական աշխարհի կամ Միջին Արեւելքի պայմաններուն մէջ հրատարակուող *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը*, իր դիմագիծին բնորոշումին գծով, պիտի նախընտրէ նիւթի խտրականութենէն աւելի՝ ուսումնասիրութեան մը լրջութիւնը, անոր մատուցման մակարդակը եւ հեղինակին ցուցաբերած գիտական մերձեցումը:

Հայագիտութիւնը, Հայ Մշակոյթի եւ Մտքի զարգացման ապարէզէն ներս, ինքնին փակ աշխարհ է: Զայն աւելի փակ դարձնելը, մասնագիտացումի անունով, մեր ո՞ր բարիքին կրնայ տանիլ:

Կը համարինք, թէ Հայաստանի եւ Սփիւռքի այժմեան սուղ պայմաններուն մէջ, Հայագիտական որեւէ լուրջ Հանդէս արդէն իսկ լայն չափով մասնագիտացած հրատարակութիւն նկատուելու է:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ
Դոկտ. Արտա Էքմեքճի
Դոկտ. Արշալոյս Հ. Թոփալեան
Ժիրայր Դանիէլեան
Դոկտ. Արա Սանճեան
Անդրանիկ Տագէսեան

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ
Հայր Անդրանիկ Վրդ. Կոանեան

A QUESTION OF IDENTITY

Every periodical strives to have its unique identity.

This issue is a major concern for every review specializing in Armenology. Should an Armenian studies periodical have a particular field of interest or not?

If a society abounds in scholars with diverse interests and numerous periodicals, as is the case in the West, then this abundance will naturally drive each periodical toward a specific field of specialization.

On the other hand, periodicals pertaining to Armenian Culture are still few in number, their concerns evolve around Armenia and the Armenians.

We believe that, under these circumstances, such an undertaking toward "specialization" will be tantamount to excluding certain subjects or topics from the already accepted bounds of the field of Armenology and depriving certain scholars from the right to have their research papers published.

Furthermore, this particularization will leave out certain spheres, that have so far been left relatively unnoticed or labeled as "secondary". These secondary spheres should have the oppor-

tunity to grow and be accepted as new sub-disciplines in their own right.

Hence, *Haigazian Armenological Review,* which is published in the Arab East, prefers to publish serious and competitive articles in any sub-discipline imaginable rather than discriminate against any particular field.

Armenology is already a relatively "closed" domain. To narrow its scope even further - under the label of specialization - will serve no good purpose.

Under the relatively difficult conditions at present both in Armenia and the Diaspora, every serious review in Armenian Studies must already be viewed as a somewhat specialized publication.

EDITORIAL STAFF

EDITORIAL STAFF
Dr. Arda Ekmekji
Dr. Arshalouys H. Topalian
Antranik Dakessian
Dr. Ara Sanjian
Jirayr Tanielian

EDITOR-IN-CHIEF
Father Antranik Granian

ՄԱՀԿԱՆԱԲԵՐԴՑԻՆԵՐԻ (ՍԱՂՈՒՆԵԱՆՆԵՐԻ) ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՏՈՒՆԸ ԺԲ.—ԺԴ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՀԱՅՐԱՊԵՏ Գ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մահկանաբերդցիների տոհմը պատուաւոր տեղերից մէկն է զբաղեցնում ԺԲ.—ԺԴ. դարերի Հայաստանի աւատատիրական աւագանին ներկայացնող ընտանիքների չարքում։ Այս իշխանական տան առաւել հզօրութեան փուլերում նրա անդամների ազդեցութեան սահմանները դուրս էին գալիս Հայաստանի չրջանակներից, իսկ ԺԳ. դարի 70—80ական թուականներին Մահկանաբերդցիները ակնառու դեր էին կատարում նաեւ Արեւելեան Վրաստանի ճակատագրում։ Տոհմի պատմութիւնը, Հայաստանի եւ Վրաստանի ԺԲ.—ԺԴ. դարերի քաղաքական առանցքային անցուդարձերի անքակտելի մասը կազմելով, առաջին հերթին ուշագրաւ է առանձին իշխանական տների բարձրացման ու անկման պատճառների եւ ուղիների պարզաբանման, թագաւորական իշխանութեան եւ խոշոր աւատատէրերի փոխյարաբերութիւնների տրամաբանութեան բացայայտման տեսանկիւնից։ Առանձնայատուկ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաեւ Մահկանաբերդցիների ինքնատիպ էթնոմշակութային դիմապատկերի հետազօտութիւնը։ Դժուար է մատնացուցել դարաչրջանի մէկ այլ հայկական տոհմ, որը այդչափ աչքի ընկնի տարբեր էթնիկական, դաւանական ու մշակութային աշխարհների հետ սերտ չփումներով ու կապերով։ Այս ամէնն էլ խիստ ցանկալի է դարձնում Մահկանաբերդցիների իշխանական տան պատմութեան համակողմանի ուսումնասիրութիւնը։

Թերեւս Մահկանաբերդցիների պատմութեան կարեւոր առանձնայատկութիւնն է՝ յաճախ Հայաստանից դուրս գործելու հանգամանքը, որ պայմանաւորել է հայագէտների համեմատաբար համեստ հետաքրքրութիւնը տոհմի գործունէութեան նկատմամբ։ Հայագիտութեան մէջ միայն Սուրէն Երէմեանն է առանձին աշխատութեամբ անդրադարձել Մահկանաբերդցիների պատմութեանը. սակայն ռուսերէն գրուած այդ հետազօտութիւնը մնացել է անտիպ, թէեւ նրանից յաճախ

են օգտուել ուսումնասիրողները[1]։ Վրացագէտները, իրենց հերթին, գրաղ-
ւել են գլխաւորապէս ԺԳ. դարի երկրորդ կէսի Մահկանաբերդցիների
գործունէութեան հետազօտութեամբ։ Տոհմի պատմութեան ԺԲ. դարի
ժամանակահատուածը սակաւ չափով է ուսումնասիրուել վրացագիտու-
թեան մէջ, քանի որ առաջին Մահկանաբերդցիների պատմութիւնն ար-
տացոլող հայկական աղբիւրները համեմատաբար ուշ են գրաւել վրա-
ցագէտների ուշադրութիւնը։ Մահկանաբերդցիների պատմութիւնը վեր-
ջին տարիներս զբաղեցրել է արտերկրի կովկասագէտներին, սակայն
Կիրիլ Թումանովի[2] եւ Բ. Լիմպէրի[3] աշխատութիւններում միայն ընտա-
նիքի տոհմածառը վերականգնելու փորձեր են ձեռնարկուած. խչխանա-
կան տան ուղին եւ ճակատագիրը ներկայացնելու եւ վերլուծելու խնդիր՝
այդ հետազօտողներն իրենց առջեւ չեն դրել։

Ելնելով ԺԲ.—ԺԴ. դարերի հայ աւատատիրական աւագանու քա-
ղաքական, սոցիալական եւ էթնոմշակութային պատմութեան ուսում-
նասիրման առանցքային խնդիրներից՝ ստորեւ հարկ եմ համարում անդ-
րադառնալ մի շարք հարցերի, որոնց լուսաբանութիւնը հնարաւորու-
թիւն կարող է ընձեռել բազմակողմանի եւ ընդգրկուն պատկերացում
կազմել տոհմի պատմութեան մասին։

Ա. ՏՈՀՄԻ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄԸ ԵՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Տոհմի անուանման հարցը գիտական գրականութեան մէջ դեռեւս
յատուկ քննութեան նիւթ չի դարձել։ Այժմեան հայագիտական հետազօ-
տութիւններում ընտանիքն առաւել յայտնի է «Մահկանաբերդի Արծրու-
նիներ» անուանումով։ Այն չրջանառութեան մէջ է մտցրել Երէմեանը,
որին հետեւել են յաջորդ ուսումնասիրողները։ Աւելի վաղ հայագէտները
տոհմի անդամներին կոչում էին Արծրունիներ, առանց որեւէ մասնաւո-
րեցման[4]։ Վրացագէտները, աւանդաբար, «Մահկանաբերդցի» են կոչում
միայն Սադուն Բ-ին եւ Խութլու Բուղային։ Միայն վերջերս են նրանք
սկսել, հայագիտական գրականութեան ազդեցութեամբ, «Արծրունի»
անուանել տոհմի վաղ շրջանի ներկայացուցիչներին՝ Ամիր—Ֆրդին եւ
Վասակին[5]։ Ամբողջ տոհմի միասնական անուանման հարցը նրանց ընդ-
հանրապէս չի զբաղեցրել։

Ելնելով այն իրողութիւնից, որ տոհմի գործունէութեան դարա-
շրջանի մեծ մասում (հնարաւոր է՝ բացառութեամբ ԺԳ. դարի վերջից
սկսուած եզրափակիչ փուլի, որի մասին տեղեկութիւնները բացակայում
են) նրանց էր պատկանում Մահկանաբերդ ամրոցը՝ շրջակայ գաւառով
հանդերձ, բաւարար հիմք գոյութիւն ունի ընտանիքը «Մահկանաբերդցի»
կոչելու համար։ Ճիշդ է, այն վկայուած է վրացական աղբիւրում[6], բայց
լիովին հնարաւոր է նրա գործածականութիւնը նաեւ հայկական միջա-

վայրում։ Պէտք է հաշուի առնել, որ տոհմային կալուածքի, եւ յատկապէս բերդի, անուանումից կազմուած տոհմանունները ամենեւին էլ խորթ չեն եղել ԺԲ.—ԺԴ. դարերի հայ իրականութեանը։ Մասնաւորապէս՝ պատմիչներից միայն Ստեփանոս Օրբելեանը վկայում է «Գագեցի», «Գեռաքարեցի», «Մածնաբերդեցի», «Առափայեցի», «Տաշրացի», «Կայենեցի», անուանումների տարածուած լինելը նշուած ժամանակաշրջանում[7]։ Խօսուն են նաեւ վաստաթղթերի, վիմագիր արձանագրութիւնների եւ ձեռագրերի յիշատակարանների հաղորդումները, որոնցում յիշատակւում են «Ալվեցի»[8], «Շահուեցի»[9] տոհմանունները։

Օրբելեանը միաժամանակ հաղորդում է Մահկանաբերդցիների տոհմի այն անուանումը, որը գործածական էր դարձել նշանաւոր Սադուն Բ.ի գործունէութեան համընդհանուր ճանաչում ստանալու հետեւանքով՝ «գորդիան Սադուն աթաբէկին»[10]։ Տոհմի «Սադունեաններ» անուանումը եւս նոյնքան ընդունելի կարող էր դիտուել, որքան «Մահկանաբերդցիներ» կոչումը, բայց քանի որ առաջինը բացարձակապէս չի գործածւում գիտական գրականութեան մէջ, ապա մնում է դիմել աւելի ծանօթ երկրորդ անուանաձեւին, կամ գուգահեռաբար գործածել երկուսն էլ[11]։ Ինչ վերաբերում է ընտանիքի «Արծրունի» անուանմանը, ապա, ինչպէս ցոյց է տրուելու ստորեւ, այս իշխանական տան արծրունիական տոհմակունքների վարկածը հնարաւոր չէ ապացուցուած համարել։

Միեւնոյն գերդաստանի առանձին տոհմաճիւղն էին ներկայացնում Ամիր—Քրդի եղբայր Սարգսի սերունդները՝ Խաւասեանները, որոնք ԺԳ. դարի առաջին կէսում, հեռանալով Մահկանաբերդից, կապուել էին Լոռէ քաղաքի իշխան Շահնշահ Ա. Զաքարեանի[12] հետ եւ կալուածքներ էին ձեռք բերել նրան պատկանող տարածքներում։ Ուստի այս երկու ընտանիքներին «Մահկանաբերդցիներ» կամ «Սադունեաններ» միասնական անուանման ներքոյ միաւորելը պայմանական բնոյթ է կրում։

Մահկանաբերդցիների տոհմական ծագման հարցը քննելիս առանձնայատուկ ուշադրութեան է արժանի այդ խնդիրն արծարծող հաղորդումների ժամանակագրութեան յստակեցումը։ Հայկական սկզբնաղբիւրներից Պատմութիւն վասն ազգին Գնտողաց երկի հեղինակը Սադուն Բ.ին «Արծրունի» է կոչում ԺԳ. դարի 60—70 ական թթ. դէպքերի առընչութեամբ[13], իսկ ԺԳ. դարի մատենագիր Մխիթար Այրիվանեցին՝ այդ նշանաւոր գործչի մահուան յիշատակութեան առիթով[14]։ Մինչդեռ դերդաստանի ԺԲ. դարի եւ նոյնիսկ ԺԳ. դարի 60ական թթ. առաջին կէսի պատմութեանը քաջատեղեակ հայ հեղինակները՝ ԺԲ. դարի հեղինակ Մխիթար Գոշը, ԺԳ. դարի պատմագիրներ Վարդան Արեւելցին եւ Կիրակոս Գանձակեցին լռութեան են մատնում տոհմի առաջին ներկայացուցիչների տոհմական պատկանելիութեան հարցը։ Նոյնը կարելի է ասել

վրացական աղբիւրների եւ Մահկանաբերդցիների թողած բաւականաչափ հարուստ վիմագիր եւ յիշատակարանային ժառանգութեան մասին։ Ուստի Պատմութիւն վասն ազգին նետողացի եւ Այրիվանեցու հաղորդումները՝ Մահկանաբերդցիների արծրունիական ծագման վերաբերեալ, լրացուցիչ հիմնաւորման կարիք են զգում։ Այդ ուղղութեամբ միակ փորձն առայժմ ձեռնարկել է Երէմեանը, որի կարծիքով Արծրունիների այդ տոհմաճիւղին Հիւսիսային Հայաստան է տեղափոխել վրաց Թագաւոր Դաւիթ Շինողը՝ (1089–1125) չնորհելով Մահկանաբերդը[15]։ Յիրաւի, մահուանից քիչ առաջ, 1124 թ., Դաւիթ Շինողը հնարաւորութիւն ստացաւ տնօրինելու Մահկանաբերդի ճակատագիրը եւ, հաւանաբար, այն յանձնել է հայ իշխանի։ Սակայն Երէմեանի տեսակէտը կռահում է մնում մի կարեւոր կէտում. անհասկանալի է, թէ ի՛նչ հիմք գոյութիւն ունի ամրոցն ստացած իշխաններին Արծրունի համարելու համար։ Բոլոր դէպքերում, Արծրունիների հետ առընչակցութիւն չեն յիշատակում ո՛չ ժամանակակից հեղինակները եւ ո՛չ էլ Մահկանաբերդցիների ընտանիքի անդամները։ Ինչպէս ուղղակի ազգակցութիւն հաւաստող, այնպէս էլ խնամիական կապ մատնանշող փաստերի բացակայութեան պարագայում, դժուար է նոյնիսկ ենթադրել, թէ ի՛նչն է ազդակ ծառայել հենց Արծրունիների հետ տոհմակցութիւն փնտռելու համար։

Թերեւս կարելի է անել հետեւեալ կռահումը։

Յատուկ ծագումնաբանութիւն մշակելու կարիք՝ Մահկանաբերդցիները պէտք է զգային ԺԳ. դարի 60–80ական թթ., երբ հրապարակի վրայ էին Սադուն Բ.ն եւ նրա որդի Խութլու Բուղան։ Եւ պատահական չէ, որ այդ ժամանակահատուածով են թուագրւում տոհմի արծրունիական ծագման մասին հայ պատմիչների վկայութիւնները, ինչպէս նաեւ Սադուն Բ.ի դուստր Վանենիի յիշատակութիւնը «Թագաւորագն» մակդիրով[16]։ Եթէ հաշուի առնենք, որ հայկական ամենանշանաւոր տոհմերը՝ Արշակունիները եւ Բագրատունիները արդէն հռչակուել էին համապատասխանաբար Պահլաւունիների եւ Ջաքարեանների նախահայրեր, ապա թագաւորական յաջորդ եւ ահաւել հեղինակաւոր տոհմը ներկայացնում էին Արծրունիները։ Մահկանաբերդցիներին եւ Արծրունիներին միմեանց կապելու համար, այնուամենայնիւ, պէտք է հիմնուել որեւէ իրական փաստի վրայ։ Թւում է, Արծրունիներ–Մահկանաբերդցիներ առընչակցութեան հիմնաւորման համար ատաղձ է ծառայել հետեւեալ իրողութիւնը։ Յայտնի է, որ Սադուն Բ.ն, մօտաւորապէս 1260թ. միջնորդի դեր ստանձնեց մոնղոլների ու սասունցիների միջեւ եւ նշանակուեց Սասունի կառավարիչ[17]։ Թէեւ նա երկար չի կառավարել Սասունում, այնուամենայնիւ հնարաւոր է, որ այդ միջադէպի ազդեցութեամբ նրա տոհմը կապուել է Արծրունիների հետ։ Ինչպէս երեւում է, այս անգամ եւս վճռորոշ

դեր են կատարել Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութիւնից (Ե. դար) բխող պատկերացումները։ Յայտնի է, որ Պատմահայրը Ասորեստանի Սենեքերիմ արքայի որդիներից է սերուած համարում Հայկական Տաւրոսին տիրող իշխանական տների մեծ մասին, այդ թւում նաեւ Արծրունիներին[18]։ Հետեւաբար, նաեւ մատենագրական հիմք է գոյութիւն ունեցել Սասունի նորայայտ տիրակալի տոհմակունքները Հարաւային Հայաստանում փնտռելու եւ Մահկանաբերդցիներին Արծրունիներին առընչակցելու համար։ Բայց եւ այնպէս, Մահկանաբերդցիների արծրունիական ծագման տեսակէտը կենսունակ չի գտնուել եւ անհետացել է տոհմի հզօրութեան վերջնական կորստի հետ միաժամանակ։ Այսպիսով, Մահկանաբերդցիների տոհմակունքների հարցը առայժմ բաց է մնում եւ կարող է վերջնականապէս լուսաբանուել նոր սկզբնաղբիւրների ի յայտ գալու պարագայում։

Մահկանաբերդցիների ընտանիքի պատմութեանը բաւարար չափով տեղեակ չլինելու հանգամանքով պէտք է բացատրել Ի. Ջաւախիշվիլու այն կարծիքը, որի համաձայն Սադուն Բ.ի նախնիները եղել են հայացած քրդեր[19]։ Ինչպէս երեւում է, այդ կռահումն անելիս գիտնականն առաջին հերթին հիմնուել է «Քուրդ» անձնանուան առկայութեան վրայ տոհմում։ Բայց պէտք է ենթադրել, որ Ջաւախիշվիլու տեսակէտի ձեւաւորման հարցում որոշակի դեր է խաղացել նաեւ Սադուն Բ.ի գործունէութեան եւ անձնաւորութեան այն խիստ բացասական բնութագիրը, որով Մահկանաբերդի տիրոջը օժտել է հետագօտողը։ Նրա գնահատմամբ, Սադուն Բ.ն ներկայանում է որպէս անսկզբունքային եւ ապազգայնացած անձնաւորութիւն։ Սակայն կովկասագիտութեան զարգացման ներկայ փուլում ակնյայտ է, որ էթնիկական անուանումից սերող անձնանունների հիման վրայ որեւէ տոհմի ծագման մասին ենթադրութիւնները անելն առաւել քան խոցելի է։ Մասնաւորապէս, «Քուրդ» անձնանունը լայնօրէն տարածուած էր հայկական իշխանական տներում ինչպէս նախորդ ժամանակաշրջանում (առաջին վկայութիւնները Ը. դարից են), այնպէս էլ յատկապէս ԺԲ.—ԺԳ. դարերում[20]։

Յատկանշական է, որ տոհմի առաջին ներկայացուցիչները կրում էին ընդգծուած հայաշունչ անուններ (Վահրամ, Վասակ, Սարգիս, Սահակադուխտ), բայց դրանք սկսել են օտարահնչուն դառնալ արդէն ԺԲ. դարի երկրորդ կէսում եւ տիրապետող են ամբողջ ԺԳ. դարի ընթացքում։ Միաժամանակ աստիճանաբար յաճախակի են դառնում այլազգիների հետ ամուսնութիւնները եւ առընչութիւնները նաեւ քաղկեդոնական հոգեւոր կենտրոնների։ Որ Մահկանաբերդցիների գլխաւոր տոհմաճիւղի էթնիկական դիմանկարում ոչ—հայկական տարրերը առաջին հերթին պայմանաւորուած էին օտար միջավայրում գործելու հանգամանքով՝

երեւում է միայն Հայաստանում գործունէութիւն ծաւալած կրտսեր տոհմակիցների՝ Խաւռասեանների օրինակից։ Ահա թէ ինչպէս է բնութագրում այդ տոհմաճիւղի հիմնադիր Խաւռաս Ա.-ի հաւատարմութիւնը նախնեաց հայկական արմատներին՝ 1232 թ. գրուած Բագնայրի աւետարանի գրիչ Իգնատիոսը. «աստուածասէր եւ բարեպաշտ, քաջահաւատ եւ գովելի ի մրցմունս արիութեան՝ հանգոյն քաջ նախնեացն իւրոց նահատակեալ ի վերայ տանն Հայոց, մեծապատիւ իշխանաց իշխանն պատրոն Խաւռաս, որդի Ամիր Սարգսի» (ընդգծումը իմն է — *Հ.Մ.*)։ *Խիստ ուշագրաւ է, որ Խաւռաս Ա.-ն արդէն երկրորդ սերնդի քաղկեդոնական, ամիրսպասալար Զաքարիա Գ. Զաքարեանի (1230–1263) դաստիարակն էր, բայց իր սանին սնուցանում էր հայրենական աւանդոյթների, այսինքն՝ հայկական ոգով. «դաստիարակելով եւ սնուցանելով ամենայն երկիւղիւ եւ աստուածապաշտութեամբ, զոր ի նախնեացն ուսեալ էր»* (ընդգծումը իմն է — *Հ.Մ.*)[21]։ *Հետաքրքրականն այն է, որ Խաւռաս Ա.-ն երկիցս ամուսնացել էր «պարսիկ» իշխանադուստրերի հետ, բայց վերջիններս չտապալել էին քրիստոնէութիւն ընդունել*[22]։

Այսպիսով, փաստերը խօսում են Մահկանաբերդցիների սկզբից եւեթ հայ լինելու եւ միայն յետագայում, այն էլ ոչ անվերադարձ, էթնոմշակութային դիմապատկերում որոշ խաթարում կրելու մասին։

Ուշագրաւ է Մահկանաբերդցիների սոցիալական բարձր կարգավիճակ ունենալը դեռեւս ԺԲ. դարի երկրորդ քառորդում եւ, հնարաւոր նոյնիսկ, աւելի վաղ ժամանակներում։ Նրանք «իշխան» են անուանւում առաջին յիշատակութիւնից[23] *ի վեր եւ, անշուշտ, աւելի վաղ եւ անմիջական յարաբերութիւններ են հաստատել Տփխիսի եւ վրաց արքունիքի հետ, քան Զաքարեանները։*

Հետեւաբար, Մահկանաբերդցիների (Սադունեանների) տոհմի հայկական եւ բարձր ծագումը հաւաստի իրողութիւն է։

Բ. ՄԱՀԿԱՆԱԲԵՐԴՑԻՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Տոհմի պատմութեան մէջ ակնյայտօրէն առանձնանում են բարձրացման երկու փուլեր։

Առաջինի պայմանական սկիզբ կարելի է համարել 1124 թ., երբ վրացական բանակը հաստատուեց Անիում եւ Հիւսիսային Հայաստանի մի շարք ամրոցների թեւում նաեւ Մահկանաբերդում[24]։ *Այդ կամ յաջորդ մի քանի տարիների ընթացքում էլ, պէտք է ենթադրել, սկիզբ են առել վրացական արքունիքի եւ Մահկանաբերդցիների տոհմի առաջին (մեզ յայտնի) ներկայացուցիչ Վահրամ իշխանի փոխյարաբերութիւնները։ Եթէ նկատի առնենք, որ Մահկանաբերդը կարող էր վրաց թագաւորութեան սահման-*

ների մէջ մտցուել 1124 թ. Մայիս–Օգոստոսին, իսկ Դաւիթ Շինողը մահացաւ 1125 թ. Յունուարին[25], ապա Մահկանաբերդի տէրերը ազդեցութիւն եւ դիրք են ձեռք բերել վրաց արքունիքում Դեմետրէ Ա-ի (1125–1155/56) օրօք: Արդէն ԺԲ. դարի կէսերին նրանք հասցրել էին գրաւել Տփխիսի քաղաքապետի պաշտօնը, այսինքն՝ նրանց բարձրացումը բաւականաչափ արագ էր տեղի ունեցել: Վրաց արքունիքում ձեռք բերած դիրքով Մահկանաբերդցիները ԺԲ. դարի առաջին կէսին իրենց հաւասարը չունէին հայկական ընտանիքների շարքում եւ այդ առումով Զաքարեաններին նախորդները կարող են համարուել: Ուստի Մահկանաբերդցիների եւ Զաքարեանների միջեւ խնամիական կապի հաստատումը չուրջ 1150 թուականին կամ մի փոքր աւելի վաղ՝ միանգամայն օրինաչափ իրողութիւն է ներկայանում:

Առայժմ գիտական գրականութեան մէջ առաջին փորձերն են կատարուել պարզաբանելու այն լծակները, որոնց շնորհիւ իրականացել է Մահկանաբերդցիների առաջին բարձրացումը: Մասնաւորապէս, Երէմեանը չեչտել է Ամիր–Քրդի կապերը առեւտրա–վաչխառուական շրջանների հետ[26]: Հետազօտողներից Ի. Անթելեան կարծիք է յայտնել, որ Մահկանաբերդցիների խոշոր աւատատիրական տոհմի ներկայացուցիչների նշանակումը Տփխիսի քաղաքապետի պաշտօնում պայմանաւորուած է եղել թագաւորական իշխանութեան հետապնդած քաղաքական ու տնտեսական նպատակներով: Նա այն միտքն է զարգացրել, որ Մահկանաբերդցիներ Վասակի եւ Ամիր–Քրդի նշանակման հարցում կարեւոր դեր են խաղացել նրանց սերտ կապերը առեւտրատնտեսական խոշոր նշանակութիւն ունեցող Կարին քաղաքի հետ[27]: Ի լրացումն այս կապակցութեամբ յիշատակուած փաստերի՝ արժէ նշել, որ Մահկանաբերդցիներին պատկանող տարածքներով էին անցնում Տփխիսը Կուրի հովտի, Ախուռանքի, Հայաստանի ու Իրանի հետ կապող բանուկ առեւտրական ուղիներ[28]:

Մահկանաբերդցիների առաջին բարձրացումն ապահովող գործօնների շարքում, թւում է, որոշակի դեր են կատարել տոհմի անդամների զօրավարական կարողութիւնները: Այսպէս, ստոյգ յայտնի է, որ Վասակն ու Ամիր–Քուրդը, վարչական բարձր դիրք զբաղեցնելով հանդերձ, ռազմական աչքի ընկնող գործիչներ էին:

Այն իրողութիւնը, որ Տփխիսի կառավարչի պաշտօնը կորցնելուց յետոյ Մահկանաբերդցիները ԺԲ. դարի 90ական թթ. հզօրութեան անկում ապրեցին, համոզիչ կերպով վկայում է, թէ համեմատաբար փոքր հողային տիրոյթներ ունեցող Մահկանաբերդցիների համար կառավարման համակարգում բարձր դիրք գրաւելը կենսականօրէն կարեւոր էր: Վարչական գործառոյթը բնութագրական էր մնում Մահկանաբերդցիների համար նաեւ ԺԳ. դարի առաջին կէսում, սակայն այն անհամեմատ համեստ դիրք

էր ապահովում։ Այսպէս, Խաւռասեանները վարում էին Շահնշահեան տան մախտուրթուխուցէսի (ծառայողապետի) պաշտօնը, իսկ ընտանիքի աւագ տոհմաճիւղի անդամները վարչական ծառայութեամբ կապուած էին Աւագեան տան հետ։ Այսպիսով, Մահկանաբերդցիների առաջին բարձրացմանը (1124—1180ական թուականների վերջ) յաջորդեց վայրէջքը, որը տեւեց շուրջ եօթ տասնամեակ։

Եթէ Խաւռասեանները ԺԳ. դարի 60ական թուականներից դադարեցին որեւէ նշանակալի դեր կատարելուց, ապա հենց այդ տասնամեակում սկսուեց աւագ տոհմաճիւղի սրընթաց բարձրացումը։ Եւ դարձեալ Մահկանաբերդցիների վերելքը պայմանաւորուած էր ոչ թէ նրանց քաղաքական, ռազմական կամ տնտեսական հզօրութեամբ, այլ յաջողակ վարչական ծառայութեամբ ու իլխանութեան վարչա—բիւրոկրատական վերնախաւի հետ կապերով, ինչպէս նաեւ անձնական յատկանիշերով։ Սադուն Բ-ի չեչտակի բարձրացման գործում որոշակի դեր խաղաց նաեւ տարածաշրջանում առաջացած ռազմա—քաղաքական իւրօրինակ կացութիւնը, մոնղոլական տիրապետութեան առանձնայատուկ մթնոլորտը։ ԺԳ. դարի երկրորդ կէսում ինչպէս իշխանութեան կենտրոնում, այնպէս էլ ծայրամասերում որոշ անձնաւորութիւնների ու տոհմերի առաջին պլանում յայտնուելը եւ ապա գահավէժ կործանուելը առօրեական երեւոյթ էին եւ բացատրւում էին մոնղոլական քոչուորական աւագանու նպատակաուղղուած քաղաքականութեամբ։ Ստեղծելով ուժերի այնպիսի հաւասարակշռութիւն, որը չափազանց անկայուն էր եւ ցանկացած պահին կարող էր խախտուել որեւէ կողմի նախայարձակ գործողութիւններով, մոնղոլական իշխանաւորները մշտական լարուածութեան մէջ էին պահում նուաճած երկրները։ Վրացական թագաւորութիւնում եւս մոնղոլները նոյնատիպ իրադրութիւն էին ստեղծել եւ խրախուսում էին կենտրոնական իշխանութեանը ընդդիմադիր ուժերի հանդէս գալը։ ԺԳ. դարի 70—80ական թուականներին Սադուն Բ-ն եւ Խութլու Բուղան էին մոնղոլական քաղաքականութեան գործուն իրականացնողները եւ սատարւում էին ոչ միայն մոնղոլական ամենաբարձր վերնախաւի, այլեւ իշխանութեան փաստական կառավարիչ Սահիբ Ջուվէյնու ու անձամբ իշխանների կողմից։ Սակայն թագաւորական իշխանութեանը հակադիր նոր եւ հզօր քաղաքական ուժի երկարատեւ գոյութիւնը եւս չէր մտնում մոնղոլների քաղաքական ծրագրերի մէջ։ Նրանք ակնյայտօրէն գերադասում էին ասպարէզը տրամադրել ժամիչխանների մրցակիցներին եւ այդպիսով դիւրութեամբ վերահսկել իրադրութիւնը։ Նման պայմաններում Մահկանաբերդցիների ճակատագիրը կանխորոշուած էր եւ նոյնպիսի արագութեամբ նրանք կարող էին անյայտութեան գիրկը անցնել իշխանութեան կենտրոնում անընդհատ տեղի ունեցող քաղաքական

ցնցումների որեւէ մէկի հետեւանքով։ Հենց այդ էլ վերջիվերջոյ կատարւեց ԺԳ. դարի եզրափակիչ տասնամեակում, 1293 թ. Խութլու Բուղայի մահապատժից յետոյ։ Այսպիսով, Մահկանաբերդցիների երկրորդ բարձրացումը տեւեց չուրջ երեք տասնամեակ եւ անակնկալ կերպով ընդհատուեց։ Այս անգամ, սակայն, տոհմի դիրքերը խարխլուեցին վերջնականապէս։ Հողային տարածքների կորուստը, առաւել եւս քաղաքների յարքունիս գրաւումը, անվերադարձօրէն զրկեցին Մահկանաբերդցիներին նոյնիսկ Հայաստանում նախկին դիրքը պահպանելու հնարաւորութիւնից։ Սկզբնաղբիւրներում վերջին անգամ յիշուելու ժամանակաշրջանում (1367 թ.) նրանք արդէն վերածուել էին չարքային հողատէրերի։

Գ. ՏԻՐՈՅԹՆԵՐԸ ԵՒ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԸ

Մահկանաբերդցիների բուն տիրոյթները գտնուում էին Աղստեւ գետի հովտում, Մահկանաբերդի գաւառում[29]։ *ԺԲ. դարի 50–70ական թթ. Վասակն ու Ամիր–Քուրդը կալուածքներ ունէին Կարնոյ երկրում։ Այդ տարածքների յետագայ ճակատագիրը չի լուսաբանուում սկզբնաղբիւրներում, սակայն Խաւռաս Ա.-ի ամուսնական կապերը մահմեդական աշխարհի հետ եւ արեւելեան անունների տարածուածութիւնը տոհմում մտածել են տալիս, որ Մահկանաբերդցիները վերջնականապէս չէին խզել աղերսները իրենց հեռաւոր տիրոյթների հետ։ Տոհմի անդամների տարածքային կապերը չափազանց ընդգրկուն էին ԺԳ. դարի երկրորդ կէսում։ Խաւռասեանները գործում էին Արագածոտնում եւ Շիրակում։ Նրանք գանձագին գիւղ ունէին Արագածոտնում (Աչնակ), հասուութաբեր ձեռնարկութիւն՝ Անիի մերձակայքում (Տիգնիս), հնարաւոր է նաեւ այլ տիրոյթներ՝ Շահնշահեանների տան սահմաններում։ Ինչ վերաբերում է Սադուն Բ.-ին եւ Խութլու Բուղային, ապա նրանք ընդարձակեցին իրենց տիրոյթները նախ՝ հաշիւ Զաքարեանների, ապա նաեւ՝ վրաց արքաների։ ԺԳ. դարի 60ական թուականների վերջում Սադուն Ա.-ին էր պատկանում մինչ այդ Շահնշահ Ա.-ի սեփականութիւնը կազմող Աչտարակը*[30]։ *Այստեղ Մահկանաբերդցիները պահպանել էին իրենց իշխանութիւնը նաեւ Խութլու Բուղայի օրօք, գոնէ մինչեւ 1285 թուականը*[31]։ *Սակայն Աղբուղա Բ. Զաքարեանի արձանագրութիւնների առկայութիւնը Աչտարակում*[32] *ԺԴ. դարի առաջին տասնամեակներին՝ ցոյց է տալիս, որ Զաքարեանները վերականգնել են դիրքերը Արագածոտնի այդ մասում։ Հայր ու որդի Մահկանաբերդցի իշխանները վրաց արքաներից ժամանակաւորապէս տիրացել էին Կարսին, Դմանիսին, Թելաւին, Բելաքանին*[33]։ *Սադուն Բ.-ն մոնղոլների կողմից որոշ ժամանակ կառավարիչ էր նշանակուած Սասունում։ Աթաբէկի եւ ամիրսպասալարի զոյգ պաշտօնները կորցնելուց եւ*

առհասարակ վրաց արքունիքի հետ կապերը խզելուց յետոյ Մահկանաբերդցիները ԺԳ. դարի վերջում զրկուեցին խոշոր տիրոյթներից։ Ինչպէս երեւում է, նրանք համեստ տարածքներ էին պահպանել անգամ Հայաստանում։

Դ. ԴԱՒԱՆԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՈՒՄԸ ԵՒ ԷԹՆՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԴԻՄԱՊԱՏԿԵՐԸ

Մինչեւ իրենց երկրորդ բարձրացումը Մահկանաբերդցիները անվերապահօրէն հետեւողական միաբնակներ էին։ Այսպէս, Ամիր–Քրդի հովանաւորութիւնն էին վայելում Մորոյ Զորոյ վանքը[34], որդիները եւ դուստրը կապուած էին Նոր Գետիկի[35], Մակարավանքի[36], Շխմուրատի[37] վանքերի հետ։ Սադուն Բ.ի եւ Խութլու Բուղայի օրօք, նրանց հովանաւորութեամբ վերելք էին ապրում միաբնակ հոգեւոր եւ ուսումնագիտական կենտրոնները՝ Առաքելոց, Կիրանց, Դեղձուտի վանքերը[38]։ Եւ այնուամենայնիւ, սկսած Ամիր–Քրդից, Մահկանաբերդցիները ամէնասերտ ու երկարատեւ փոխյարաբերութիւններ ունէին Հաղբատի հետ[39]։ Բաւական է ասել, որ այստեղ են թաղուել Ամիր–Քուրդը, նրա որդիները, Սադուն Բ.ն։ Հաղբատում է գտնւում Խութլու Բուղայի որմնանկարը[40]։

Իրենց հերթին, Խաւասեանները ԺԳ. դարի առաջին կէսին հոգեւոր կենտրոն եւ տոհմական հանգստարանի վայր էին ընտրել Բագնայրի վանքը Շիրակում[41]։

Մահկանաբերդցիների՝ ԺԳ. դարի երկրորդ կէսում երկաբնակութեանը հարելու վերաբերեալ որեւէ տեղեկութիւն աղբիւրներում չի պահպանուել։ Սադուն Բ.ի կողմից Գարեջալի վանքերին հովանաւորութիւն ցոյց տալը[42], Խութլու Բուղայի՝ Երուսաղէմի Սուրբ Խաչ վանքի «ազապ»-ներում յիշատակուելը[43], Վանենիի հնարաւոր յուղարկաւորութիւնը Քոբայրի երկաբնակ վանքում[44], այնուամենայնիւ փաստեր են, որոնք մտածել են տալիս, թէ այդպիսի դաւանական անցումը լիովին բացառուած համարել չի կարելի։ Թէ՛ միաբնակ եւ թէ՛ երկաբնակ վանքերին նիւթապէս սատարելու փաստերը վկայում են, որ Մահկանաբերդցիների գործունէութիւնը Զաքարեանների յայնախոհ դաւանական քաղաքականութեան գուգահեռն է ներկայացրել։

Բազմազան են եղել Մահկանաբերդցիների միջէթնիկական առընչութիւնները։ Հայկական տոհմերից զատ նրանք խնամիական կապեր էին հաստատել ժամանակի նշանաւոր վրացական եւ տարաէթնիկ մահմեդական (պարսկականից բացի՝ հնարաւոր է նաեւ թուրքական) ընտանիքների հետ։ Առաջին բարձրացման ժամանակ նրանք բարեկամացել էին Զաքարեանների եւ արցախեան ազդեցիկ տոհմերից Հաթերքցիների, երկրորդ վերելքի փուլում՝ Օրբելեանների, կրկին անգամ Զաքարեանների,

վրացի Ջաղելինների եւ անգամ արքայական տան հետ։ Մահմեդական ընտանիքների հետ ամուսնական առընչութիւններ են հաստատել թէ՛ Խաւռասեանները եւ թէ՛ աւագ տոհմաճիւղը։ Մահկանաբերդցիների համար, ելնելով նրանց գործունէութեան ծաւալման տարածաշրջանի թելադրանքից, անշուշտ բնորոշ է եղել լեզուների (հայերէնից ու վրացերէնից բացի, նաեւ արեւելեան) լաւ իմացութիւնը, թէեւ ուղղակի վկայութիւններ ունենք միայն Սադուն Բ-ի վերաբերեալ։

Տոհմի մշակութային ակտիւութիւնը (եկեղեցաշինութիւն, ձեռագրերի պատուիրատուութիւն) զգալի է եղել միայն ԺԲ. դարի վերջին քառորդում – ԺԳ. դարի սկզբում։ Մահկանաբերդցիների համար, ելնելով նրանց գործունէութեան պարբերացումից, կենսագործունէութեան աշխարհագրական շրջանակներից, մշակութային միջավայրից եւ այլ հանգամանքներից, յատկանշական է եղել «աշխարհաքաղաքացիութեան ոգին»։ Տոհմի անդամները, առաւել հզօրութեան երկու փուլում էլ, աչքի են ընկել փոխադարձ չփումների մէջ մտնելու կարողութեամբ, որը անհետեւանք չէր մնալու՝ մշակութային նախնական նկարագրի վրայ ազդելու եւ Մահկանաբերդցիների հայկական էթնիկ դիմապատկերը զգալիօրէն բարդացնելու հայեցակէտերից։ Ցաւօք, այդ չափազանց ուշագրաւ գործընթացների մասին առայժմ կարելի է միայն կռահումներ անել։

Ե. ՏՈՀԱՍԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մահկանաբերդի տէրերը (Սադունեաններ)

1. Վահրամ (ծնուել է, հաւանաբար ԺԱ. դարի վերջում–գործել է ԺԲ. դարի առաջին կէսում)։ «Իշխան» տիտղոսով նրան յիշատակում է Մխիթար Գոշը[45]։ Պէտք է ենթադրել, որ նա եւս իշխում էր Մահկանաբերդի գաւառում։ ԺԲ. դարի կէսերին նա այլեւս կենդանի չէր եւ ասպարէզում էին նրա որդիները։

2. Վասակ, որդի Վահրամի (ծնուել է ԺԲ. դարի առաջին քառորդում–մահացել է 1160 թուականից յետոյ)։ «Շահապ քաղաքին Տփխեաց» – քաղաքապետ էր դեռեւս Դեմետրէ Ա-ի օրօք։ 1154 թ., երբ Կարինի ամիրա Սալղուխը (մօտաւորապէս 1153–1164) դերի ընկաւ Անիի մօտ եւ բերուեց Տփխիս, Վասակը մեծապէս օգտակար եղաւ Սալղուխին։ Ցայտնի են Վասակի եւ նրա եղբայրների սերտ կապերը Դեմետրէ Ա-ի որդի Դաւիթ Ե-ի հետ։ Դաւիթ Ե-ի կարճատեւ գահակալութիւնից յետոյ, երբ վրաց թագաւորութեան գլուխ կանգնեցին վանքից պալատ վերադարձած Դեմետրէ Ա-ն ու կրտսեր որդի Գէորգի Գ-ն (1156–1184), Վասակն ու եղբայրները փախան Կարին։ Այստեղ նրանց «խնդութեամբ եւ մեծարանօք» ընդունեց Սալղուխ ամիրան[46]։ Վասակն, անշուշտ, շարունակում էր պայքարը Գէորգի Գ-ի դէմ՝ դաշնակցելով Հայաստանում հաստատուած

մահմեդական կազմաւորումների հետ։ Ամենայն հաւանականութեամբ, նա մասնակցում էր Շահ–Արմէնի աներ Ատրատինի եւ վրացական բանակի միջեւ 1160 թ. Հոկտեմբերին Օլթիի գաւառում տեղի ունեցած ճակատամարտին[47]։ Վախճանուել է կարինում եւ թաղուել քաղաքի սուրբ Աստուածածին եկեղեցում[48]։

3. Քուրդ (Ամիր–Քուրդ), որդի Վահրամի (ծնուել է ԺԲ. դարի առաջին քառորդի վերջում կամ յաջորդ քառորդի սկզբում–մահացել է ԺԲ. դարի 90ական թուականներին)։ Համագործակցում էր եղբօր հետ եւ որոշակի դեր էր կատարում Տփխիի կառավարման գործում դեռեւս ԺԲ. դարի կէսերին։ Աւագ եղբօր մահից յետոյ, երբ Վասակն ու եղբայրները գործում էին Կարինում, նրան անցաւ տոհմի աւագութիւնը[49]։ Որոշ ժամանակ անց Ամիր–Քուրդը հաշտուել է Գէորգի Գ.ի հետ եւ վերադարձել է վրացական թագաւորութիւն՝ կրկին ստանձնելով Տփխիի քաղաքապետի պաշտօնը։ Ապացուցել է իր հաւատարմութիւնը կենտրոնական իշխանութեանը եւ կարեւոր դեր է կատարել մեծատոհմիկ աւատատէրերի գլխաւորած 1176–1177 թթ. խոշոր ապստամբութեան ճնշման գործում։ Նա էր, որ Մահկանաբերդի գաւառում ջախջախեց Լիպարիտ Օրբելու գլխաւորած ապստամբական ջոկատը եւ հարկադրեց ապստամբների մեծ մասին պաշտպանութեան անցնել Լոռէ բերդում[50]։ Տփխիի ամիրան էր յաջորդ տարիների ընթացքում, թէեւ անյայտ է մնում նրա պաշտօնավարութեան աւարտատարին։ Հաւաստի է սակայն, որ նա ամիրայի պաշտօնում չէր արդէն 1185 թուականի սկզբում։ Նրա պաշտօնանկութիւնը, հաւանաբար, տեղի է ունեցել 1184–1185 թթ., երբ փոփոխութիւնների ենթարկուեց ողջ արքունական պաշտօնէութիւնը[51]։ 70ական թուականների վերջում – 80ական թուականների սկզբին նա եռանդուն եկեղեցաշինական գործունէութիւն է ծաւալել Հիւսիսային Հայաստանում կամ էլ նիւթապէս սատարել է հին հոգեւոր կենտրոններին։ Մասնաւորապէս, նա 1181 թ. օժանդակել է Սանահինի Ամենափրկիչ եկեղեցու ժամատան կառուցմանը[52], Գէորգի Գ.ի չնորհած հրովարտակով հարկերից ազատել է Մորոյ Զորոյ վանքը[53], իր մասնակցութիւնն է բերել Հաղարծինի վանքի նորոգմանը[54]։ Վախճանուել է ԺԲ. դարի 90ական թուականներին եւ յուղարկաւորուել Հաղբատում[55]։

4. Սարգիս (Ամիր–Սարգիս), որդի Վահրամի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԲ. դարի երկրորդ քառորդում–մահացել է, թերեւս, միեւնոյն դարի վերջին քառորդում)։ Անկասկած եղբայրների օգնականն է եղել Տփխիի կառավարման գործում։ Այստեղից էլ «ամիր» տիտղոսով յիշատակութիւնը աղբիւրներում[56]։ Հաւանաբար, Կարինից հայրենիք էր վերադարձել Ամիր–Քրդի հետ միաժամանակ։ Ամիր–Սարգսից են սերում Խաւասեանները։

5. *Սահակադուխտ, դուստր Վահրամի (ծնուել է ԺԲ. դարի առաջին տասնամեակներին մահացել է, հաւանաբար, ԺԳ. դարի սկզբին)։ Գանձակեցին բացորոշում է այն սերտ կապը, որ գոյութիւն ունէր ԺԲ. դարի երկրորդ կէսում Մահկանաբերդցիների եւ Զաքարեանների տոհմերի միջեւ։ Ըստ պատմիչի, Զաքարէն եւ Իւանէն որդիներն էին «քեռ բարեպաշտ իշխանին Քրդին»[57], ուստի Իւանէն սիրով ընդառաջեց Ամիր–Քրդի մտերիմ Մխիթար Գոշի՝ Գետիկի վանքի համար նոր տեղ յատկացնելու խնդրանքին[58]։ Զաքարեանների հետ ազգակցութիւնը ընդգծում էին նաեւ Ամիր–Սարգսի սերունդները, հպարտութեամբ նշելով, որ նա «էր եղբայր մաւր կեսառոսաց Հայոց եւ Վրաց եւ ամենայն Ափխազաց, բարեպաշտից եւ Աստուծով գաւրացելոցն մեծին Զաքարիայի եւ Իւանէի»[59]։ Ինչպէս երեւում է, Սահակադուխտն ամուսնուց զգալիօրէն ուշ է վախճանուել եւ ականատես է եղել որդիների գլխաւոր յաջողութիւններին։ Յուղարկաւորման տեղը (Անի) եւ տապանաքարի բովանդակութիւնը («սուրբ եւ մեղսաքաւիչ պատարագն որ սմա կատարի Սահակդխտո է, ծնաւղի Զաքարէա. եւ Իւանէի թագաւորաց Հաոց»)[60], վկայում են, որ Սահակադուխտը կնքել է իր մահկանացուն Անիի ազատագրումից (1199 թուական) յետոյ եւ երբ արդէն աւարտուել էր Զաքարեանների թագաւորական ծագման տեսութեան մշակումը։ Առաւել հաւանական է, որ Սահակադուխտը վախճանուել է ԺԳ. դարի առաջին տարիներին, ամուսնուց չուրջ մէկուկէս տասնամեակ յետոյ։*

6. *Սադուն Ա.[61] որդի Ամիր–Քրդի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԲ. դարի երրորդ քառորդում–մահացել է 1205 թուականից յետոյ, թերեւս ԺԳ. դարի առաջին երեք տասնամեակների ընթացքում)։ Որոշակի իշխանութիւն ունէր դեռեւս հօր կենդանութեան օրօք։ Այսպէս, նա «մեծ իշխան» է անուանուել 1181 թուականին, Շխմուրատի վանքի արձանագրութիւնում[62]։ Յիշատակւում է որպէս «մեծ եւ հզաւր իշխան Կայենոյ» նաեւ Մակարավանքի 1205 թուականի վիմագրերից մէկում[63]։ Աւելի վաղ, ԺԲ. դարի 90ական թուականներին, եղբօր եւ քրոջ հետ միասին գործուն մասնակցութիւն է ունեցել Նոր Գետիկի կառուցմանը[64]։ Այսպիսով, հօր մահուանից յետոյ Սադուն Ա.ն շարունակում էր պահպանել տոհմական կալուածքները հայրենական գաւառում։ Սադուն Ա.ն հանդէս է եկել նաեւ որպէս մեկենաս։ Նրա ծախսով ձեռագիր է ընդօրինակուել Նոր Գետիկի վանքում[65]։*

7. *Դաւիթ, որդի Ամիր–Քրդի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԲ. դարի երրորդ քառորդում–մահացել է, թերեւս, ԺԳ. դարի առաջին տասնամեակների ընթացքում)։ ԺԲ. դարի 90ական թուականներին օժանդակում էր Մխիթար Գոշին՝ Նոր Գետիկի վանքի շինարարական աշխատանքների ընթացքում[66]։ Յայտնի է որպէս այժմ Նոր Զուղայում պահուող նշանաւոր*

Աբեղաթարանի ստացող[67]։ Ցուղարկաւորուել է Հաղբատում, տոհմական հանգստարանում[68]։

8. Արգու Խաթուն, դուստր Ամիր–Ջրդի (ծնուել է, մօտաւորապէս, ԺԲ. դարի երրորդ քառորդում–մահացել է 1214 թուականից յետոյ)։ Հաթերքի իշխան Վախտանգ Բ.-ի կինն էր։ Աչքի է ընկել մշակութային արդիւնաւէտ գործունէութեամբ։ Գանձակեցին հիացմունքով է խօսում նրա եւ դստերերի գործած «զարմանալի տեսողաց» եկեղեցական վարագոյրների ու խորանի ծածկոցների մասին[69]։ Ցայտնի է դարձել նաեւ եկեղեցաշինական գործունէութեամբ։ «Ջեռնտու» է եղել Նոր Գետիկի կառուցմանը[70]։ Ամուսնու եւ երկու որդիների մահից յետոյ, 1214 թուականին նրան է վիճակուել աւարտել Դադիվանքի գմբէթաւոր եկեղեցու շինարարութիւնը[71]։

9. Շերբարոք, որդի Սադունի Ա.-ի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԲ. դարի վերջին քառորդում–մահացել է ԺԳ. դարի առաջին կէսում)։ Գլխաւորում էր Մահկանաբերդցիների տոհմը՝ ընտանիքի ժամանակաւոր անկման փուլում։ Սադունի Բ.-ի նախնիներին թուարկելու առիթով, նրան երկիցս յիշում է Գանձակեցին[72]։

10. Սադունի Բ. որդի Շերբարոքի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԳ. դարի առաջին քառորդում–մահացել է 1282 թուականին)։ Սադունի Բ.-ի չեչտակի բարձրացման սկզբնական փուլում որոշակի դեր են կատարել նրա ֆիզիքական կարողութիւնները։ Նա յայտնի էր որպէս «այր անճնեայ եւ քաջամարտիկ»[73], «բարետես, ուժով յոյժ զօրեղ», «նչանաւոր, ընտիր ըմբիշ, վարպետ նետաձիգ»[74]։ Հենց այդ յատկանիշերի չնորհիւ Սադունի Բ.-ն գրաւեց Հուլաւու իլխանի (1256–1265) ուշադրութիւնը, քանի որ մոնղոլներն առանձնայատուկ հիացմունքով էին վերաբերում նչանաւոր ըմբիշներին[75]։ Այնուամենայնիւ, մինչեւ ԺԳ. դարի 50ական թուականների վերջը Սադունը գործում էր սահմանափակ շրջանակներում, քանի որ նա ընդամէնը Աւագ Զաքարեանի դուստր Խոշաքի խնամակալն էր եւ սենեկապետը[76]։ Այսպէս, 1258 թուականին նա, հաւանաբար, դեռեւս Խոշաքին ենթակայ պաշտօնեայ էր[77], համեստ ազդեցութեամբ։ Սադունի Բ.-ի սրընթաց վերելքը սկսուեց յաջորդ տարում, երբ Հուլաւու իլխանը արշաւանք ձեռնարկեց դէպի Ասորիք, իսկ վրաց թագաւոր Ուլու Դաւիթը (թագաւորել է 1246 թ.) հրաժարուեց մասնակցելու այդ ձեռնարկմանը ու ապստամբութիւն բարձրացրեց։ ԺԲ.–ԺԳ. դդ. պարսիկ պատմիչ Ռաշիդ ադ–Դինը առանձնացնում է Սադունի Բ.-ի վաստակը Հալէպի ամրոցի առման գործում,[78] որը տեղի է ունեցել 1259 թուականի վերջում – 1260 թուականի սկզբում։ Հաւանաբար, նոյն 1260 թուականին էլ Հուլաւու իլխանի սիրելին դարձած Սադունը միջնորդի դեր ստանձնեց մոնղոլների եւ սաւունցիների միջեւ, որոնք պատրաստակամութիւն էին յայտնել,

հաւանաբար որոշակի պայմաններով, կամաւոր ենթարկուել նուաճողներին։ Ինչպէս երեւում է, Սադունը կարողացել էր գլուխ բերել այդ գործը, եւ նրան էր յանձնուել Սասունի կառավարումը[79]։

Սադունը կրկին ցուցադրեց իր դիւանագիտական տաղանդը 1261 թուականին, որպէս թարգման, բայց իրականում իբրեւ բանակցութիւնների անուղղակի մասնակից հանդէս գալով Հուլաւուի նստավայրում։ Երբ 1259–61 թուականների հայ–վրացական երկրորդ ապստամբութիւնը անյաջողութեամբ աւարտուեց, մոնղոլները հարցաքննութիւն կազմակերպեցին՝ հաշիւ պահանջելով Ուլու Դաւթից եւ նրա մերձաւոր զինակից Սարգիս Ջաղեցուց։ Իլխանական նստավայրում տեղի ունեցող այդ հաւաքի ժամանակ «Սադունը բարօք թարգմանում էր, ճեւակերպում թագաւորի ասածները, որովհետեւ թագաւորը փոքր ինչ կարկամում էր։ Սադուն Մահկանաբերդցին լաւ էր ճարտասանում»[80]։ Վերջիվերջոյ, բանակցութիւնները ընդհատուեցին Ոսկէ Ցորդայի խան Բերքայի անակնկալ յարձակման լուրն ստացուելուց յետոյ։ Ուլու Դաւիթը եւ Սարգիս Ջաղեցին Բերքայի դէմ կռիւների ընթացքում աչքի ընկան քաջութեամբ, եւ սկիզբ դրուեց նրանց ու մոնղոլների միջեւ յարաբերութիւնների կարգաւորմանը։

Վրաստանում եւ Հայաստանում Սադունի դիրքերն աւելի ամրապնդուեցին Աբաղա իլխանի (1265–1282) գահ բարձրանալուց յետոյ։ Ըստ Ռաշիդ ադ–Դինի, իլխանը «յանձնեց Վրաստանը Դաւթին եւ նրա որդի Սադունին»[81]։ Այսպիսով, վրաց արքայ Ուլու Դաւթի հետ միասին, որին մոնղոլները չէին վստահում, Սադունին էր յանձնուել Վրաստանի կառավարումը։ Պատմիչն, անտեղեակ լինելով իրական կացութեանը, Սադունին նոյնիսկ համարել է Ուլու Դաւթի որդի եւ լիովին բնականոն է համարել իշխանութեան աննախադէպ կենտրոնացումը հզօր մեծատոհմիկի ձեռքում։ Հասկանալի է, որ նման սխալը բացատրուում է վրաց արքունիքում Սադունի ձեռք բերած բացառիկ դիրքով եւ ազդեցութեամբ[82]։ Սադունի յետագայ բարձրացումը Աղաբա իլխանի օրոք նշում է նաեւ Վրաց ժամանակագրութիւնը[83]։ Սադունը, դառնալով «սիրած մեծ Ապաղանի»[84], անշուշտ, առաջինն էր համարուում հայ իշխանների շարքում, ինչպէս այդ հաւաստուում է սկզբնաղբիւրներից[85]։

Սադուն Բ-ի գործունէութեան այս փուլում ուշադրութիւն է գրաւում նրա սերտ կապը իլխանութեան բարձրաստիճան բիւրոկրատիայի հետ։ Այդ ջերմ փոխյարաբերութիւնները Մահկանաբերդի տիրակալի վերելքի կարեւորագոյն լծակն էին ներկայացնում։ Վրաց ժամանակագրութիւնը նրա զօրեղացումը ուղղակիօրէն առընչում է Մեծ Սահիբ Դիւանի՝ Շամս ադ–Դին Մուհամէտ Ջուվէյնիի հովանաւորութեան հետ։ Առաւել եւս, երբ Սադունը Սահիբ Դիւանի կնոջ՝ Խոշաք Ջաքարեանի

սենեկապետն էր, հեջիքը[86]։ Ինքը՝ Սադունը, չէր յապաղել խնամիական կապ հաստատել իրանական բիւրոկրատական վերնախաւի հետ։ Գիւրջիստանի վիլայէթի վալիներից Խոջա–Ագիզի դուստրը դարձել էր Սադունի կինը[87]։ Հենց այն Խոջա–Ագիզի, որին վրաց Թագաւոր Ուլու Դաւիթը համարում էր իրեն հասած բոլոր արհաւիրքների սկզբնապատճառ եւ ժամանակին՝ հայ–վրացական երկրորդ ապստամբութեան միջոցին, պահանջում էր իրեն յանձնել այդ պաշտօնեային[88]։

Նախկին հեջիբի, արդ՝ արքունիքի ամենահզօր պաշտօնեայի գլխաւոր հոգսը դարձաւ տիրոյթների ընդարձակումը, ընդ որում նա ձգտում էր տիրանալ դրամական խոշոր եկամուտ բերող քաղաքների, քանի որ «հայրենիքն արժան էր եւ ոսկին թանգ»[89]։ Նրան «բազում երկրներ պարգեւեց» դեռեւս Ուլու Դաւիթը[90], բայց նոր կալուածքների ձեռքբերման համար առանձնայատուկ նպաստաւոր պայմաններ ստեղծուեցին ԺԳ. դարի 70ական թուականների սկզբին, երբ վրաց Դեմետրէ Բ. Թագաւորը (1271–1289) անչափահաս էր եւ իր խնամակալ (աթաբէկ) նշանակուած Սադունի վաստակական վերահսկողութեանը ենթարկուած լինելով՝ զուրկ ինքնուրոյն քաղաքականութիւն վարելու հնարաւորութիւնից։ 1272 թուականին Սադունը վրաց արքայից ստացաւ երկու քաղաք Թագաւորութեան արեւելքում՝ Թելաւը եւ Բելաքանը, իսկ յաջորդ տարում տիրացաւ Դմանիսին եւ Կարսին[91]։ Այսպիսով, 1272 թուականին ողջ վրաց Թագաւորութեան աթաբէկ եւ միաժամանակ ամիրսպասալար ճանաչուած Սադունի[92] տիրոյթները այդուհետեւ հսկայական տարածք էին ընդգրկում, ընդ որում կարեւոր ինչպէս ռազմա–քաղաքական, այնպէս էլ տնտեսական առումով։ Հայաստանում Սադունը ԺԳ. դարի 60–80ական թուականների սկզբին հանդէս է գալիս ոչ միայն տոհմական տիրոյթների վիմական յուշարձաններում[93], այլեւ Աւագեան տան տարածքում[94], Շահնշահեաններին պատկանող Արագածոտնում[95], եւ անգամ Զաքարեաններին հին «ոստան» Խոռակերտում[96]։ 70ական թուականներին նրա «աթաբէկ» եւ «աթաբէկ եւ ամիրսպասալար» տիտղոսներով հանդէս գալը դառնում է սովորական երեւոյթ[97]։ Մինչեւ իր մահը 1282 թուականին[98], Սադուն Բ.ն, անշուշտ, առաւել հզօր եւ ազդեցիկ անձնաւորութիւնն էր Հայաստանում եւ Արեւելեան Վրաստանում։

Սադուն Բ.ն իրաւամբ կարող է համարուել հայոց վանքերի աչքի ընկնող հովանաւոր։ Նա Հաղբատի «տէրն» էր[99], կապեր ունէր Մահկանաբերդի գաւառի հոգեւոր կենտրոններից Առաքելոց վանքի հետ[100], նուիրատուութիւն է կատարել Աղթոց վանքին[101]։ Սադուն Բ.ի դաւանական կողմնորոշման մասին պատկերացում տուող փաստերից է նաեւ նրա մասնակցութիւնը հայոց եկեղեցու Զագաւանից ժողովին[102]։ Միաժամանակ, նա յարաբերութիւններ էր պահպանում նաեւ երկարենակ հոգե-

ւոր կենտրոնների հետ։ Այսպէս, «կենդանութեան օրօք ինքը վճարեց Գարեջալի տասներկու անապատների մալն ու դալանը»[103]։

Մահկանաբերդի տիրոջ դիմապատկերը լրացնում են նրա ընտանեկան կեանքի մասին տուեալները։ Ստոյդ յայտնի է, որ նա ամուսնացել էր առնուազն երեք անգամ։ Խոջա–Ազիզի ընտանիքի հետ խնամիանալուց յետոյ, Սադունը նմանապէս կապուել էր Ախալցխէցիների տոհմի հետ[104]։ Ի վերջոյ, ԺԳ. դարի 70ական թուականներին նա հարկադրեց Դեմետրէ Բ.ին՝ կնութեան տալ իրեն թագաւորի քրոջը՝ Թամարին[105]։ Ի դէպ, բացառուած չէ, որ մինչեւ Հուլաւուի բարեհաճութեանը արժանանալը նա փեսայացած լինէր որեւէ հայկական կամ վրացական տոհմի։ Սադունի ընտանեկան վարքագիծը այն հանգամանքներից է, որ նպաստել է Սադունի ընդգծուած բացասական գնահատականին[106]։

Սադուն Բ.ն յուղարկաւորուած է Հաղբատում[107]։

11. Խութլու Բուղա, որդի Սադուն Բ.ի (ծնուել է ԺԳ. դարի կէսերին — 60ական թուականներին—մահապատիժի է ենթարկուել 1293 թուականին)։ Անչուշտ, առաջին հերթին նրան պէտք է նկատի ունենալ 1268 թուականի Աչտարակի արձանագրութիւնում յիշատակուած Սադունի որդիների շարքում[108]։ Հօր մահից յետոյ Խութլու Բուղան բաւականաչափ ազդեցիկ էր՝ Սադուն Բ.ի պաշտօններին յաւակնելու համար։ Թագաւորական իշխանութեան համար՝ մոնղոլների հետ սերտօրէն համագործակցող Խութլու Բուղան ոչ պակաս վտանգ էր ներկայացնում, քան Սադուն Բ.ն, եթէ նաեւ նկատի ունենանք, որ նրա քեռին, Խոջա Ազիզի որդի Իլ–Խութլուն, Դեմետրէ Բ.ի ոխերիմ թշնամին էր։ Հասկանալի է, որ ազգականները համատեղ էին գործում վրաց արքայի դէմ[109]։ Բախումները Դեմետրէ Բ.ի (յետագայում՝ նրա յաջորդների) եւ Խութլու Բուղայի միջեւ անընդմէջ մաքառման բնոյթ էին կրում եւ ողբերգական վախճանի հանգեցրեցին երկու կողմերին էլ։

Սադուն Բ.ի մահից յետոյ Դեմետրէ Բ.ն հայրական պաշտօններից Խութլու Բուղային չնորհեց միայն սպասալարութիւնը։ Նա, թերեւս ոչ առանց հիմքի, երկիւղ էր կրում, որ երկու պաշտօնները համատեղելու դէպքում Խութլու Բուղան չափազանց մեծ վտանգ կը ներկայացնի[110]։ Դժգոհ Խութլու Բուղան ապաստան գտաւ Ահմէտ իլխանի (1282–1284) արքունիքում եւ ծառայելով Ահմէտին՝ այլեւս չէր ենթարկուում վրաց արքային[111]։ Աւելին, նա գործուն մասնակցութիւն բերեց այն իրադարձութիւններին, որոնց հետեւանքով էականապէս փոխուեց կացութիւնը ամբողջ իշխանութիւնում։ 1284 թուականի Յունուարին Ահմէտ իլխանի հրամանով մահապատժի ենթարկուեց նրա եղբայր Ղոնղուրթայը (Ղոնղրաթայ)[112]։ Այնուհետեւ նոյն ճակատագրին արժանացան Արուլեթիսձէ երկու եղբայրները, Յագանի որդիները։ Ընդ որում, ինչպէս պըն-

դում է Վրաց ժամանակագրութիւնը, այդ տեղի ունեցաւ Խութլու Բուղայի խարդաւանքների հետեւանքով[113]: Երկու տոհմերի մրցակցութիւնը, որը պայմանաւորուած էր ինչպէս ամիրսպասալարութեան ու աթաբեկութեան պաշտօնների համար ծաւալուած պայքարում, այնպէս էլ Դմանիս քաղաքի պատկանելութեան հարցի շուրջ վէճով[114], առժամանակ աւարտուեց Մահկանաբերդցիների յաղթանակով:

1284 թ. գարնանը, երբ մահու կենաց գօտեմարտ ծաւալուեց Ահմէտ իլխանի եւ գահի օրինական ժառանգորդ Արղունի միջեւ, Դեմետրէ Բ.ն հանդէս եկաւ Ահմէտի կողմում եւ Իւանէ Բ. Զաքարեանի ու Խութլու Բուղայի ուղեկցութեամբ մասնակցեց դէպի Խորասան ձեռնարկուած արշաւանքին[115]: Սկզբում յաջողութիւնը ուղեկցում էր Ահմէտին, որը գերի վերցրեց Արղունին եւ ի նշան չնորհակալութեան՝ ցուցաբերած օժանդակութեան համար, վրաց արքային ենթարկեց բոլոր վրացական իշխաններին[116]: Նրանցից Խութլու Բուղան բանտարկուեց եւ ազատ արձակուեց միայն հաւատարմութեան երդում տալուց յետոյ: Նրան վերադարձուեցին Սադունի կալուածները, որոնք, ինչպէս երեւում է, մինչ այդ բռնագրաւել էր վրաց թագաւորը[117]: Հնարաւոր է, որ հենց այդ դէպքն է նկատի Սամուէլ Անեցու երկի չարունակողներից մէկը՝ «Դեմետր թագաւորն զՍալատունին երկիրն խլեաց» արտայայտութեամբ[118]:

Իրադարձութիւնները, սակայն, լիովին անսպասելի շրջադարձ ունեցան: Նոյինների՝ մոնղոլ ազնուականների, մի մասը անցաւ Արղունի կողմը, բանտարկութիւնից ազատեց նրան եւ Ահմէտին մահապատժի ենթարկելուց յետոյ իլխան հռչակեց գահի օրինական ժառանգորդին: Նման պայմաններում վրաց արքան ճչգրիտ քաղաքական հաշուարկ կատարեց: Նա ժամանակին անցաւ Արղունի (1284–1291) կողմը եւ համապատասխանաբար չնորհների արժանացաւ: «Սիրեաց Արղունն, եւ ետ նմա զամենայն աշխարհս Հայոց՝ զտունն Աւագեան եւ զտունն Շահնշահեան եւ զԳագեցին եւ զորդիսն Սադուն աթաբէկին»[119]: Յաջորդ հինգ տարիների ընթացքում ակնյայտ առաւելութիւնը վրաց արքայի կողմն էր, եւ Խութլու Բուղան, ինչպէս երեւում է, լիովին հաշուի էր առել ուժերի յարաբերութեան մէջ կատարուած փոփոխութիւնը: Նրա դրութիւնը պէտք է առանձնապէս ծանրացած լինէր 1284 թուականի Հոկտեմբերից, յետոյ, երբ մահապատժի ենթարկուեց Սադուն Բ.ի հին բարեկամը՝ Սահիբ Դիւան Ջուվէյնին[120]: Խութլու Բուղան հարկադրուած էր հաշտուել իրական կացութեան հետ եւ Աւագեան տանը, Դաւիթ արքայազնի մօտ, կատարել այն պատուաւոր ծառայութիւնը, որը ժամանակին Սադուն Բ.ի առանձնաշնորհն էր: Նա դարձել էր ապագայ Դաւիթ Ը.ի խնամակալը՝ աթաբէ-

կը, բայց այդ պաշտօնն այդ տարիներին այլեւս չունէր նախկին փայլը, քանի որ միաժամանակ չնորհուում էր նաեւ այլ իշխանների։ Այսպէս, 1285 եւ 1287 թուականներին, երբ աւանցիներին որոշ հարկերից ազատել են նախ՝ Դաւիթ արքայազնը, ապա «աթաբէկ եւ ամիրսպասալար Խութլուբուղայ»ն[121], «զաթաբէկութիւն աշխարհիս Հայոց» վարում էր Տարսայիճ Օրբելեանը[122]։ Ստացւում է, որ Դեմետրէ Բ.ն թուլացրել էր իր ահեղ հակառակորդ Խութլու Բուղային՝ մասնատելով մինչ այդ միասնական աթաբէկութեան գործակալութիւնը[123]։ Սակայն Խութլու Բուղան հեչտութեամբ տեղի տուողներից չէր։ Այս առումով ուշագրաւ փաստ է, որ միեւնոյն 1287 թուականին գրուած մէկ այլ արձանագրութիւնում, ընդ որում Աւագեան տան ստորակայ Խաղբակեաններին պատկանող Աղջոց վանքից, Դաւիթը որպէս թագաւոր է հանդէս գալիս[124]։ Պէտք է կարծել, որ Խութլու Բուղայի սանի թագաւոր ճանաչուելը, թէկուզ սահմանափակ տարածքում, ամրապնդում էր Խութլու Բուղայի դիրքերը։ Այնուամենայնիւ, փաստ է, որ երկու անդադրում ախոյեանները՝ Դեմետրէ Բ.ն եւ Խութլու Բուղան ինչ—որ համաձայնութեան էին եկել։

Այդ բխրուն համաձայնութիւնն էլ արագօրէն խախտուեց 1288 թուականին։ Դեմետրէ Բ.ն գործի դրեց իր բարեկամական կապը Արղունի ամենազօր պաշտօնեայի՝ Բուղայի հետ, վերջինիս օգնութեամբ երկրորդ անգամ բանտարկեց Խութլու Բուղային եւ հարկադրեց նրան յարքունիս յանձնել Դմանիսը[125]։ Գօտեմարտի եզրափակիչ փուլը, որը չեքսպիրեան տրամա է յիշեցնում, այնուամենայնիւ դեռ առջեւում էր։

1288 թուականի վերջում—1289 թուականի սկզբում, օգտուելով այն հանգամանքից, որ Բուղան արագօրէն կորցնում էր ազդեցութիւնը իլխանական արքունիքում, Խութլու Բուղան եռանդուն գործունէութիւն ծաւալեց։ Նա եղբօր հետ միասին ուղեւորուեց Սամցխէ եւ ամուսնանալով այդ երկրամասի տիրակալ Բեքա Ջաղելու դստեր հետ, հզօր աջակից ձեռք բերեց։ Բուղայի չնորհազրկումից անմիջապէս յետոյ Բեքան պատուիրակներ ուղարկեց իլխանի մօտ եւ Սամցխէի տիրոջ ջանքերով Խութլու Բուղային վերադարձուեցին Սադուն Բ.ի տիրոյթները, այդ թւում Դմանիսն ու Թելաւը։ Դեմետրէ Բ.ից խլուեց նաեւ Աւագեան տունը, որը եւս յանձնուեց Խութլու Բուղային[126]։ 1289 թուականի Յունուարի 16ին մահապատժի ենթարկուեց Բուղան, քիչ անց, Մարտի 12ին՝ Դեմետրէ Բ.ն[127], եւ Խութլու Բուղան գործունէութեան լիակատար ազատութիւն ձեռք բերեց։ Նա, իր խոստման համաձայն, ձեռնամուխ եղաւ Արեւելեան Վրաստանի նոր թագաւորի ընտրութեան եւ գահ բարձրացման գործին։ Խութլու Բուղան բանակցութիւններ վարեց Արեւմտեան Վրաստանի

թագաւոր Դաւիթ Նարինի հետ եւ անձամբ ուղեկցեց նրա որդի Վախտանգին Արեւելեան Վրաստան, իսկ յետոյ նաեւ Արղուն իլխանի նստավայր։ Դեմետրէ Բ-ի որդի Դաւթի փոխարէն, Խութլու Բուղայի օգնութեամբ, գահին տիրացած Վախտանգը (որն իշխել է 1290ականներին) իր բարերարին չնորհեց աթաբէկի ու ամիրսպասալարի գոյդ պաշտօնները[128]։ Դառնալով Արեւելեան Վրաստանի փաստական կառավարիչ՝ Խութլու Բուղան չհանգստացաւ։ Այնուհետեւ նա ցանկացաւ գահ բարձրացնել գահի օրինական յաւակնորդին՝ Դեմետրէ Բ-ի որդի Դաւթին, ապագայ Դաւիթ Ը-ին, որը հօր մահապատժից յետոյ գտնւում էր իլխանի արքունիքում։ Խութլու Բուղայի այս նոր ձեռնարկման ժամանակը բաւականաչափ ճշգրիտ որոշւում է Վրաց ժամանակագրութեան տուեալներով։ Պատմիչն այն դնում է «Արղունի հիւանդութեան ժամանակ», որը «չարուձակուեց չորս ամիս»[129]։ Արղուն իշխանը մահացել է 1291 թուականի Մարտի 10ին[130], ուստի պէտք է ենթադրել, որ Խութլու Բուղան իր ծրագիրն իրականացնելու համար որոշակի քայլեր է ձեռնարկել արդէն 1290 թուականի վերջում—1291 թուականի սկզբում։ Դաւթի եւ Վախտանգի միջեւ գահակալութեան հարցի չուրջ հակամարտութիւնները ռազմական բախումների չվերածուեցին, քանի որ 1291 թուականի վերջում—1292 թուականի սկզբում անսպասելիօրէն մահացաւ Վախտանգ թագաւորը։ Քէյղաթու իլխանը (1291—1295) Արեւելեան Վրաստանի թագաւոր ճանաչեց Դաւիթ Ը-ին, նրան ենթարկելով վրաց բոլոր իլխաններին[131]։

1291 թուականին տեղի ունեցաւ մոնղոլական իլխանութիւնների եւ Խութլու Բուղայի փոխյարաբերութիւնները բնութագրող մի կարեւոր իրադարձութիւն։ Քէյղաթու իլխանի գահ բարձրանալուց (1291 թուականի Յուլիսի 23) յետոյ, երբ իլխանական գօրքը մեկնեց Փոքր Ասիա՝ Տոնդուզլու քաղաքում ծագած ապստամբութիւնը ճնշելու[132], Խութլու Բուղան պատասխանատու յանձնարարութիւն ստացաւ։ Նա բանակ դրեց Մուղանում՝ պաշտպանելու համար իլխանութեան սահմանները Ոսկէ Յորդայի խաների անսպասելի յարձակումներից[133]։ Ուստի միայն վրացական աղբիւրներին անտեղեակ լինելու հանգամանքով է հնարաւոր բացատրել այն անհամոզիչ կռահումը, որը ժամանակին արել է պատմաբան Աչոտ Յովհաննիսեանը։ Նրա կարծիքով, «Ակներեւ է, որ արդէն 1291 թուականից Վրաստանում եւ Հայաստանում առկայ էր ապստամբական շարժում։ 1293 թ. Քէյղաթու խանի կողմից կառափնուած Խութլու Բուղա Արծրունին այդ ապստամբութեան ղեկավարն էր հենց»[134]։ Խութլու Բուղայի մահապատժի իրական պատճառը ոչ թէ հակամոնղոլական պայքարի ղեկավարումն էր, այլ նրա եւ Դաւիթ Ը-ի հակամարտութիւն-

ները։ Թէեւ թէ՛ Սադուն Բ-ի եւ թէ՛ Խութլու Բուղայի փոխյարաբերութիւնները մոնղոլների հետ սերտ էին եղել, իսկ 1291 թ. Մահկանաբերդի տէրը շարունակում էր հաւատարմօրէն ծառայել մոնղոլներին, նուաճողները նաեւ անսպասելի չրջադարձ էին կատարում, թոյլ չտալու համար կողմերից որեւէ մէկի չափազանց հզօրացումը։ Հենց այդ էլ վերջիվերջոյ տեղի ունեցաւ, այս անգամ ի վնաս Խութլու Բուղայի։

1293 թուականին Դաւիթ Ը-ի եւ Խութլու Բուղայի միջեւ հակամարտութիւնը հասաւ իր բարձրակէտին։ Արեւելեան Վրաստանի թագաւորը դիմեց Քէյղաթու իլխանին եւ, չնայած մոնղոլական աւագանու մի մասի ցուցաբերած օժանդակութեանը յօգուտ Խութլու Բուղայի, չհեց անհնազանդ ստորակայի դէմ յարուցած դատավէճը։ Խութլու Բուղան փախաւ Ցորդայից, բայց մոնղոլները նրան ճանապարհին ձերբակալելով ետ բերեցին եւ ստիպեցին Դաւիթ թագաւորին՝ անձամբ մահապատժի ենթարկել իր երբեմնի խնամակալին։ Դաւիթ Ը-ն լուծեց հօր վրէժը, իսկ իլխանը նրան չնորհեց Դմանիսն ու Խութլու Բուղայի ողջ ունեցուածքը[135]։ Որքան էլ տարօրինակ է, Խութլու Բուղայի մահուան ճիշդ տարեթիւը հաղորդում է Ռաշիդ ադ-Դինը։ Ըստ նրա, Խութլու Բուղայի մահապատիժը ի կատար է ածուել «հիջրայի 620 թուականի Շաբան ամսուայ վերջում», այսինքն՝ 1293 թուականի Օգոստոսի սկզբներին[136]։

Խութլու Բուղայի համար եւս տիպական էր աւանդական կապերի պահպանումը միաբնակ հոգեւոր կենտրոնների հետ։ Նա յիշատակւում է բազմաթիւ հայերէն արձանագրութիւններում[137], իսկ ԺԳ.–ԺԴ. դդ. տաղերգու Խաչատուր Կեչառեցին ողբում է նրա մահը իր «Ողբ վասն աւերման տանս Արեւելեան» ստեղծագործութիւնում[138]։ Ինչպէս երեւում է, Խութլու Բուղան, իր բոլոր նախնիների նման, առանձնակի կապուածութիւն է ունեցել Հաղբատի հետ, որտեղ եւ գտնուում է նրա որմնանկարային պատկերը[139]։ Կարելի է չկասկածել, որ Խութլու Բուղան փոխյարաբերութիւններ է ունեցել նաեւ քաղկեդոնական հաստատութիւնների հետ։ Մասնաւորապէս, յայտնի է, որ նրա յիշատակին «ագապ» է սահմանուած Երուսաղէմի Սուրբ Խաչ վանքում[140]։

Խութլու Բուղան կնքեց իր մահկանացուն առանց ժառանգ թողնելու։

12. Մանկասար, որդի Սադուն Բ-ի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԳ. դարի կէսերին—60ական թուականներին—մահացել է 1293 թուականից յետոյ)։ Լինելով հզօր գերդաստանի ներկայացուցիչ, Մանկասարն ազդեցիկ դիրք ունէր։ Բաւական է ասել, որ նա ամուսնացած էր Դաւիթ Ը-ի

քրոջ հետ[141]։ Քանի որ 1295 թուականին վրաց Թագաւորը քրոջն ամուսնացրեց մոնղոլ նոյիններից Թուքթալի հետ[142], այն տպաւորութիւնն է ստեղծւում, որ Մանկասարը մինչ այդ արդէն մահացել էր։

13–14. ?, ?, որդիներ Սադուն Բ-ի (ծնուել են, հաւանաբար, ԺԳ. դարի երրորդ քառորդում–մահացել են ԺԳ. դարի վերջում կամ ԺԴ. դարի սկզբում)։ Նրանց մասին տեղեկանում ենք այժմեան Քարթլիս ցխովրեբայի մէջ չպահպանուած մի սկզբնաղբիւրից, որից ժամանակին օգտուել է ԺԷ. դարի հայազգի հեղինակ Փարսադան Գորգիջանիձէն։ Եղբայրները գործում էին նաեւ Խութլու Բուղայի մահապատժից յետոյ[143]։

15. Վանենի, դուստր Սադունի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԳ. դարի 50–60ական թուականներին–մահացել է 1285 թուականից յետոյ)։ Փոքրաթիւ հայերէն ու վրացերէն արձանագրութիւնները բաւականաչափ պատկերացում են տալիս իշխանուհու մշակութային–դաւանական դիմապատկերի մասին։ 1279 թուականին ամուսնու՝ Մխարգրձել Զաքարեանի հետ միասին կառուցել են Քորայրի քաղկեդոնականացուած վանքի գանգակատունը–տապանատունը[144]։ Մօտաւորապէս նոյն ժամանակ ամուսինները հարկերից ազատել են միաբնակ Սանահինի վանքը[145], նուիրատուութիւններ են կատարել Հաղբատին[146]։ Սանահինի արձանագրութիւնը, որտեղ ամուսինները նշում են իրենց «մահու չափ» որտմելու մասին, քանի որ վանքը «հարկէ աւէրած էր եւ էկեղեցիքս փակած... յաւագ գատկին զվ[ար]դ[ապետն]երն ի քաշ ին արարել եւ այլ շատ նախատինք»՝ խօսուն վկայութիւն է նաեւ Վանենիի ազգային զգացումների մասին։

Հաւանաբար, ամուսնու հետ միասին թաղուել է Քորայրում[147]։

16. ?, դուստր ?ի (ծնուել է ԺԳ. դարի երկրորդ կէսում–մահացել է մինչեւ 1317 թուականը)։ Ըստ Օրբելեանի, նրա ազգական Լիպարիտ Բ-ի որդի Սմբատը «փեսայացեալ էր տանն աթաբէկի Սադունեանց»[148]։ Պատմիչը չի յիշատակում իշխանուհու որոշակի ազգակցական կապը Սադուն Բ-ի հետ, բայց նրա ամուսնու կեանքի տարեգրութիւնը յուշում է, որ Սադունեան իշխանուհին Խութլու Բուղայի եղբայրներից որեւէ մէկի դուստրը կարող էր լինել։ Մահուան ժամանակը յայտնի է ամուսնու թողած արձանագրութիւնից[149]։

17. Խութլու Բուղա Բ. (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԳ. դարի վերջում–ԺԴ. դարի սկզբում–մահացել է 1367 թուականից յետոյ)։ Այս անձնաւորութեանը՝ «Զմանկասարենց Խութլու Բուղայն, զորդի եւ զթոռն իւր զամենայն, որ են խնամիք եւ բարեկամ», 1367 թուականին յիշատակում է Բջնիի արքեպիսկոպոս Մանուէլ Ագիգբեկեանը[150]։ Զափագանց հազուադէպ անունների (Մանկասար, Խութլու Բուղա) զուգակցութիւնը եւ խնամիական կապը Ագիգբեկեանների հետ՝ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ

Մահկանաբերդցիները որոշակի դիրք էին պահպանում Հայաստանում նաեւ ԺԴ. դարի կէսերին։ Խութլու Բուղա Բ.ն Մանկասարի որդին է կամ, որ աւելի հաւանական է թուում՝ թոռը։

ԽԱԻՌԱՍԵԱՆՆԵՐ

1. *Խաւռաս Ա., որդի Ամիր–Սարգսի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԲ. դարի երրորդ քառորդում–մահացել է 1232 թուականից յետոյ)։ «Իշխանաց իշխան» Խաւռասը իր գրաղեցրած դիրքի համար պարտական էր Զաքարէ Բ.ին եւ Իւանէ Ա.ին, «յորոց առաջի անեալ եւ զարդա[րե]ալ, ի նոցին ողորմութեամբն մեծացեալ եւ փառաւորեալ»[151]։ Այսպիսով, նա Զաքարեան եղբայրների կրտսեր ժամանակակիցն էր, եւ լիովին կապուել էր Շահնշահեան տան հետ Զաքարէ Բ.ի մահից յետոյ։ Եղել էր Զաքարէ Բ.ի որդի Շահնշահ Ա.ի դաստիարակը եւ Շահնշահեան տան մսախուրթուխուցէսը[152]։ Ինչպէս երեւում է թոռան՝ Խաւռաս Բ.ի արձանագրութիւններից, գլխաւորէն ընդարձակել է սեփական կալուածքները՝ Շահնշահ Ա.ից գնումներ կատարելով[153]։*

Խաւռաս Ա.ի առաջին կինը՝ «Խութլու Խաթունն յազգէ գոլով պարսիկ, իսկ ի կոչմանէ եւ ի չնորհացն Աստուծոյ ճշմարիտ աղախին գոլով Քրիստոսի», վախճանուել է անդրանիկ որդու մահից (չուրջ 1229 թ., տես ստորեւ) երկու տարի յետոյ, մօտաւորապէս 1231 թուականին։ Թաղուել է Բագնայրի տոհմական հանգստարանում։ Նրանց յիշատակին էլ Խաւռաս Ա.ն Հոռոմոսի վանքում ընդօրինակել է տուել նշանաւոր Բագնայրի Աւետարանը[154]։

Երկրորդ կինը՝ Զմրուխտ Խաթունը դարձեալ մահմետական էր, նշանաւոր տոհմից, եւ ամուսնանալուց յետոյ քրիստոնէութիւն էր ընդունել։ Ամուսինները, բացի Բագնայրի Աւետարանից, հռչակաւոր Իգնատիոս գրչին պատուիրել են եւս մէկ Աւետարան, որի ծաղկման համար անհրաժեշտ ոսկին չնորհել է Զմրուխտ Խաթունը[155]։

Հաղբատում, Ամիր–Քուրդ եւ Դաւիթ Մահկանաբերդցիների գերեզմանների կողքին, կայ եւս մի տապանաքար՝ «Խաւռաս» եւ նախորդին անմիջապէս կից՝ «Հասան» մակագրութիւններով[156]։ Եթէ այդ տապանաքարը պատկանում է Խաւռաս Ա.ին, ստացւում է, որ նա կրել է «Հասան» կրկնանունը եւ գերադասել է յաղարկաւորուել հին տոհմական հանգստարանում, քան ընտանեկան տապանատանը՝ Բագնայրում։

2. *Սանա Ա., որդի Խաւռաս Ա.ի (ծնուել է, ամենայն հաւանականութեամբ, ԺԳ. դարի սկզբում–մահացել է չուրջ 1229 թուականին)։ Նրա «կիսաբեռ» հասակում մահանալը արձանագրուած է Բագնայրի Աւետարանի յիշատակարանում եւ Բագնայրի վիմագրերից մէկում, որը թողել է մայրը[157]։ Բագնայրի վիմագիրը կազմուել է ՈՀԲ (1223) կամ ՈՀՀ*

(1229) թուականին։ Հաշուի առնելով այն հիւակէն ժամանակագրութիւնը, որն ուրուագծուում է Բագնայրի Աւետարանի յիշատակարանի հիման վրայ (1229 թուականին վախճանուում է Սասնան, երկու տարի յետոյ՝ մայրը, յաջորդ տարում նրանց յիշատակին ձեռագիր է ընդօրինակուում) գրեթէ անվերապահօրէն ընդունելի է թուում երկրորդ տարբերիւը[158]։

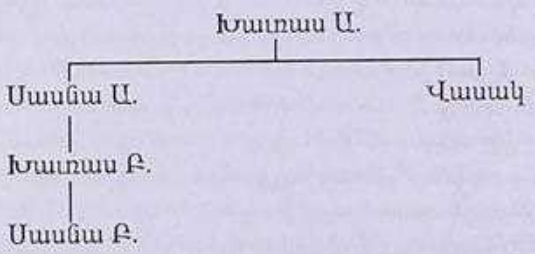
Սասնայի կինն էր Թայիկ «Թագոհի»ն, «որ է զարմ եւ չառաւեղ թագաւորացն Հայոց»[159]։ Դժուար է ասել, թէ կիւրիկեաններին կամ Բաղաց արքայագուններին հետ խնամիական կապ ունեցող տոհմերից որի՞ց էր սերում Թայիկը։

3. Վասակ, որդի Խաւռաս Ա.-ի (ծնուել է, հաւանաբար, ԺԳ. դարի սկզբում—մահուան ժամանակը պարզ չէ)։ Թէեւ հայրը նրան «սիրելի որդի» է համարում 1232 թուականին[160], այնուամենայնիւ նա բոլորովին էլ Խաւռաս Ա.-ի տիրոյթների միակ ժառանգորդը չի դարձել։ Ինչպէս երեւում է Բագնայրի 1260ական թուականների արձանագրութիւններից, տոհմական կալուածքների զգալի մասն անցել էր Սասնայ Ա.-ի որդի Խաւռաս Բ.-ին[161]։

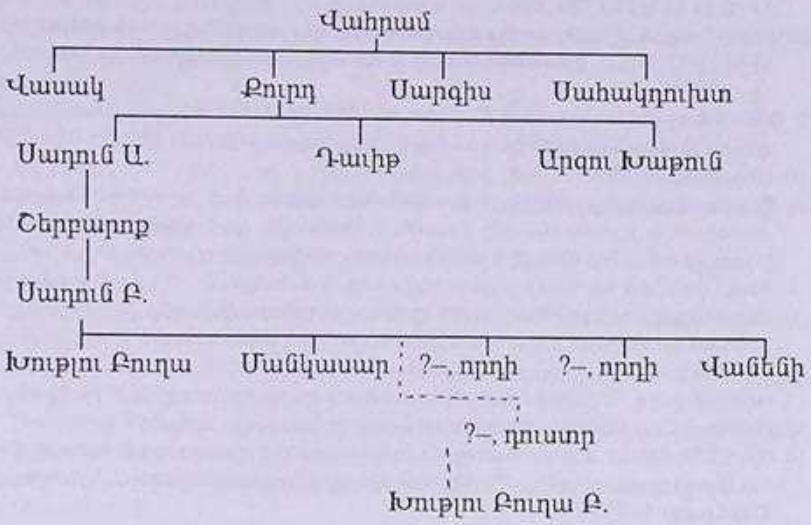
4. Խաւռաս Բ. (ծնուել է մինչեւ 1229 թուականը—մահացել է 1266 թուականից յետոյ)։ Յայտնի է յօգուտ Բագնայրի վանքին կատարած չռայլ նուիրատուութիւններով։ Մասնաւորապէս, ուշագրաւ է այդ խոշոր վանական կենտրոնին 1266 թուականին «զգանձագին գՋրճորիկ վանքն իւր սահմանաւքն ջաղացովն եւ պահիզան» ընծայելու փաստը[162]։ Բագնայրին տրուած Աչնակ գիւղը Խաւռաս Բ.ն հարկադրուած է եղել վերստին գնել Շահնշահ Ա.-ից։ Հարցն այն է, որ թէեւ այդ գիւղը Խաւռաս Ա.ն «գնել էր» ու տուել թոռանը, այնուամենայնիւ պապի մահից յետոյ, ինչպէս երեւում է, պատրոնը ներկայացրել է իր իրաւունքները։ Խաւռաս Բ.ն կրկին գնել էր Աչնակը՝ կնոջ «զբաժինքն ակն ու մարգարիտ»ն վճարելով[163]։

Խաւռաս Բ.-ի անդրանիկ որդի Սասնա Բ.ն մահացել է մանուկ հասակում, 1261—62 թուականին[164]։

Խաւռասեանների տոհմածառը ըստ Բագնայրի Աւետարանի յիշատակարանների եւ Բագնայրի վիմական արձանագրութիւնների.

Մահկանաբերդցիների ասագ տոհմածիւղն առայժմ ներկայանում է հետեւեալ տեսքով.

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Վազգէն Յակոբեան, «Դաւիթ Քոբայրեցու Յիշատակարանը», ***ՀՀ ԳԱԱ Տեղեկագիր*** (հասարակական գիտութիւններ), 1952, թիւ 8, էջ 120, ծ. 1. Աշոտ Յովհաննիսեան, ***Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան***, գիրք Ա., Երեւան, 1957, էջ 213–214:
2. Cyrill Toumanoff, ***Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la caucasie chretiene*** (Arménie-Géorgie-Albanie), Roma, 1976, p. 94-95.
3. B. Limper, ***Die Mongolen und die christlichen volker des Kaukasus***, Köln, 1980, s. 227-231.
4. Հայր Միքայէլ վրդ. Չամչեանց, ***Պատմութիւն Հայոց***, հ. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ, 257–258. Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան, ***Խաղրակեանք կամ Պողհանք հայոց պատմութեան մէջ***, Անթիլիաս, 1969, էջ 11, 50 եւ յտգ.: Ուշագրաւ է, որ գիտնականը Ամիր Քրդին եւ Սադուն Բ.ին կոչում է նաեւ «Մահկանաբերդի իշխաններ», որը «Մահկանաբերդցի» անուանման ընդարձակ տարբերակն է: Տոհմի անդամներին մեծ մասամբ Արծրունի է անուանում նաեւ Աշոտ Յովհաննիսեանը (Յովհաննիսեան, էջ 52, 167, 213–215 եւ յտգ.):
5. Ե. Մեսխիա, ***Ներքաղաքական կացութիւնը եւ պաշտօնէական կառուցուածքը XII դարի Վրաստանում***, Թբիլիսի, 1979, էջ 277. Ի. Անթելաւա, ***Վրաստանի կենտրոնական եւ տեղական կառավարումը XI-XIII դարերում***, Թբիլիսի, 1983, էջ 219–226 (վրացերէն):
6. ***Քարթլիս ցխովրեբա***, հ. 2, Թբիլիսի, 1959, էջ 237, 248, 257, 269 (վրացերէն): Յետագայ

էջերում վրացի պատմիչը Սադուն Բ.ին յիշատակում է սոսկ անունով կամ էլ՝ «Սադուն աթաբէկ» ձեւով:
7. Ստեփանոս Օրբելեան Արք. Սիւնեաց. ***Պատմութիւն Նահանգին Սիսական***, Թիֆլիս, 1910. էջ 337, 355, 384, 426:
8. Կարօ Ղաֆադարեան. ***Յովհաննավանքը եւ նրա արձանագրութիւնները***, Երեւան, 1948. էջ 83. նոյնի՝ ***Սանահնի վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները***, Երեւան, 1957, էջ 127, 141:
9. ***Դիւան հայ վիմագրութեան***, III, Երեւան, 1967. էջ 56, 80. ***ԺԳ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ***, կազմեց Լ. Խաչիկեան. Երեւան, 1950. էջ 374–375:
10. Օրբելեան. էջ 426:
11. Ի դէպ, որոշ դէպքերում նոյն իրավիճակն է տիրել նաեւ միջնադարում. մեւնոյն տոհմը մերթ իր անուանումը ստացել է հիմնադրի կամ որեւէ նշանաւոր ներկայացուցչի անունից, մերթ էլ՝ հիմնական կամ սկզբնական տիրոյթի: Օրբելեանը, օրինակ, Սիւնիքի մի մասի ազատագրմանը մասնակցած Ախթամարիին կոչում է «Առփայեցի» ելնելով նրա Արփա գիւղի տէրը լինելու փաստից, իսկ քիչ անց, «Ախթամարեան զարմք» է անուանում տոհմի յաջորդ սերունդներին (Օրբելեան. էջ 350, 368, 491):
12. Գրիգոր վարդ. Ակներցի. ***Պատմութիւն Թաթարաց***, Երուսաղէմ, 1974. էջ 42, 48:
13. Մխիթար Այրիվանեցի. ***Պատմութիւն Հայոց***, Մոսկուա, 1860, էջ 68:
14. Սուրէն Երէմեան. ***Ամիրապասալար Զաքարիա Երկայնաբազուկ***, Երեւան, 1944, էջ 11: Այս տեսակէտն ընդունել են նաեւ վրացի հետազօտողները (Մեսխիա, էջ 277. ***Անթելաւա***, էջ 223):
15. ***Սանահնի վանքը***, էջ 125:
16. Կիրակոս Գանձակեցի. ***Պատմութիւն Հայոց***, աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք–Օհանջանեանի, Երեւան, 1961, էջ 386:
17. Մովսէս Խորենացի. ***Պատմութիւն Հայոց***, քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, աշխարհաբար թարգմանութիւնը եւ մեկնաբանութիւնները Ստ. Մալխասեանի, լրացումները Ա. Սարգսեանի, Երեւան, 1981, էջ 85, 125:
18. Ի. Ջաւախիշվիլի. ***Վրաց ազգի պատմութիւն***, հ. 3, Թբիլիսի, 1966, էջ 367 (վրացերէն):
19. Հրաչեա Աճառեան. ***Հայոց անձնանունների բառարան***, հ. Ե, Երեւան, 1962, էջ 223–226:
20. ***Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԳ. դար***, կազմեց Ա. Մաթեւոսեան, Երեւան, 1984, էջ 178:
21. ***Նոյն***, էջ 179:
22. Հայր Ղեւոնդ Վ. Ալիշան. ***Հայապատում***, հ. Բ., Վենետիկ, 1901, էջ 389:
23. ***Քարթլիս ցխովրեբա***, հ. 1, Թբիլիսի, 1955, էջ 344 (վրացերէն). Սամուէլ Քահանայ Անեցի. ***Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց***, Վաղարշապատ, 1893, էջ 125. Վարդան Արեւելցի. ***Պատմութիւն տիեզերական***, Մոսկուա, 1861, էջ 156:
24. Հայրապետ Մարգարեան. ***Հիսիսայիի Հայաստանի եւ Վրաստանի ԺԲ. դարի պատմութեան մի քանի հարցեր***, Երեւան, 1980, էջ 54–55, 90–92:
25. Սուրէն Երէմեան, "Юрий БогоЮбский В Армянских И Грузинских Источниках" (Եուրի Բոգոլիուբսկին հայկական եւ վրացական աղբիւրներում), ***Գիտական աշխատութիւններ Երեւանի պետական համալսարանի***, հ. XXIII, Երեւան, 1946, էջ 399 (ռուսերէն):
26. Անթելաւա, էջ 223–224:
27. ***Դիւան հայ վիմագրութեան***, VI, Երեւան, 1977, էջ 199:
28. ***Դիւան***, VI, էջ 5, 108–110, 132–135:

29. Հ. Եղիազարեան, «Աշտարակ», *Էջմիածին*, 1966, Թ.–Ժ., էջ 96–97:
30. *Դիւան*, VI, էջ 204:
31. Եղիազարեան, «Աշտարակ», *Էջմիածին*, 1966, Ը., էջ 58–59. Սուրէն Աւագեան, *Վիմական արձանագրութիւնների բառարանութիւն*, Երեւան, 1978, էջ 42–43, 336:
32. Ռ. Կիկնաձէ, *Վրաստանի պատմութեան աղբիւրագիտութեան հարցեր*, հ. 1, Թբիլիսի, 1984, էջ 171–173 (վրացերէն):
33. *Դիւան*, VI, էջ 139:
34. *Նոյն*, էջ 64–65. Գանձակեցի, էջ 215:
35. *Նոյն*, էջ 158–159. Գանձակեցի, էջ 215–216:
36. Գ. Սարգսեան, «Շխմուրատի վանքը», *Էջմիածին*, 1956, Գ., էջ 20–28:
37. *Դիւան*, VI, էջ 134: Համապատասխան արձանագրութիւնները հրատարակուած են միեւնոյն հատորում:
38. Կարօ Ղաֆադարեան, *Հաղբատ*, Երեւան, 1963, էջ 188–189:
39. *Նոյն*, էջ 152:
40. *Յիշատակարաններ, ԺԳ. դար*, էջ 178–179. Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշան, *Շիրակ*, Վենետիկ, 1881, էջ 116:
41. *Քարթլիս ցխովրեբա*, հ. 2, էջ 272. *Վրաց ժամանակագրութիւն (1217–1318)*, թարգմանութիւնը Պարոյր Մուրադեանի, Երեւան, 1971, էջ 142:
42. Ե. Մետրեւելի, *Նիւթեր Երուսաղէմի վրաց գաղութի պատմութեան վերաբերեալ*, Թբիլիսի, 1962, էջ 103 (վրացերէն):
43. Պարոյր Մուրադեան, *Հայապատի վրացերէն արձանագրութիւնները*, Երեւան, 1977, էջ 182–184:
44. *Հայապատում*, հ. Բ., էջ 350–351:
45. *Նոյն*, էջ 390. Գանձակեցի, էջ 208:
46. Մատթէոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, 1898, էջ 425, հմմտ. Մարգարեան, էջ 145–147:
47. *Հայապատում*, հ. Բ., էջ 351:
48. Նոյն տեղում:
49. *Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Ե.–ԺԲ. դդ.*, աշխատասիրութեամբ Ա. Մաթեւոսեանի, Երեւան, 1988, էջ 224:
50. Շ. Մեսխիա, «Թամարի առաջին պատմիչի մի տեղեկութեան ընկալման շուրջ», *Վրացական աղբիւրագիտութիւն*, հ. 3, Թբիլիսի, 1971, էջ 130–147 (վրացերէն):
51. *Սանահնի վանքը*, էջ 104:
52. *Դիւան*, VI, էջ 139:
53. *Նոյն*, էջ 37:
54. *Հաղբատ*, էջ 188:
55. *Յիշատակարաններ, ԺԳ. դար*, էջ 178:
56. Գանձակեցի, էջ 210:
57. Նոյն տեղում:
58. *Յիշատակարաններ, ԺԳ. դար*, էջ 178:
59. *Դիւան հայ վիմագրութեան*, I, Երեւան, 1966, էջ 57:
60. Նկատի ունենալով բնութագրական անունը՝ հետազօտողները յաճախ Մահկանաբերդցի են համարում նաեւ ԺԲ. դարի 60ական թուականներին Գէորգի Գ.ի կողմից Անիի քաղաքապետ նշանակուած Սաղումին (*Շիրակ*, էջ 100. *Խաղրակեանք*, էջ 2. Բ. Առաքելեան, *Քաղաքները եւ արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ.*, հ. 2, Երեւան, 1964, էջ 166): Այս վարկածը, սակայն, կարող է նաեւ առարկութիւն յարուցել, դժուար է ենթադրել, որ 1160 թուականին հարեւան մահմեդական ամիրայութիւնների բանակը դէպի Վրաստան առաջնորդած Վասակ Մահկանաբերդցու ազգականին

մէկ–երկու տարի անց հնարաւոր էր այդքան կարեւոր պաշտօն վստահել: Թացի այդ, դժուար է պատկերացնել, Սադունը քաղաքապետի տեղը Մահկանաբերդցիների տոհմածառում: Ուստի Սադունների շարքը նրանով սկսելը եւ Մահկանաբերդցիների թուին նրան դասելը (տես՝ Յարութիւն Քիւրտեան, «Իրլանտայի Տըպլինի Մատենադարանին Հայերէն Ձեռագիրները», *Սիոն*, 1972, էջ 166. Toumanoff, էջ 94–95) վաղաժամ է թուում:

61. Սարգսեան, էջ 26: Արձանագրութիւնը գրուած է «Յամի:Կ:երորդի:Ե:ե[ր]որդի նորս շրջագահս»: Այսինքն՝ հայոց փոքր թուականի 65րդ տարում: Բացառիկ հազուադէպ իրողութիւնն այն է, որ հայոց փոքր թուականի սկիզբ է դիտուած 1116 թուականը, հետեւաբար վիմագիրը թուագրում է 1181 թուականով (*Դիւան*, VI, էջ 159):
62. *Դիւան*, VI, էջ 158–159:
63. Գանճակեցի, էջ 215:
64. *Յիշատակարաններ. ԺԳ. դար*, էջ 183: Ձեռագիրն այժմ պահւում է Դուբլինում: Յ. Քիւրտեանը կարծում է, որ Աւետարանը ընդօրինակուել է ԺԲ. դարի 90ական թուականներին Նոր Գետիկի Նորաշէն վանքի համար (Քիւրտեան, էջ 165–169):
65. Գանճակեցի, էջ 215:
66. *Յուցակ ձեռագրաց Նոր–Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց բանգարանի*, հ. Բ., կազմեց Լ. Մինասեան, Վիեննա, 1972, էջ 183:
67. *Հաղբատ*, էջ 188:
68. Գանճակեցի, էջ 215–216:
69. Նոյն տեղում. *Դիւան*, VI, էջ 65:
70. *Դիւան հայ վիմագրութեան*, V, Երեւան, 1982, էջ 198–199:
71. Գանճակեցի, էջ 209, 386:
72. Նոյն, էջ 386:
73. *Քարթլիս ցխովրեբա*, հ. 2, էջ 237. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 110:
74. Ռաշիդ ադ–Դին, *Հաւաքումն պարեգրութեանց*, հ. 2, Մոսկուա–Լենինկրատ, 1960, էջ 60 (ռուսերէն):
75. *Քարթլիս ցխովրեբա*, հ. 2, էջ 237. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 110:
76. *Դիւան հայ վիմագրութեան*, IV, Երեւան, 1973, էջ 13: Սովորաբար կարծում են, որ գրիչը բաց է թողել թուագրման ՉԷ տասնաւորը (նոյն տեղում. Աւագեան, էջ 279), բայց Սադունի յիշատակութիւնը Խոշաբից յետոյ մտածել է տալիս, որ արձանագրութեան տարեթուի վերանայումը կարող է եւ պարտադիր չլինել:
77. Ռաշիդ ադ–Դին, *Հաւաքումն պարեգրութեանց*, հ. 3, Մոսկուա–Լենինկրատ, 1946, էջ 49–50 (ռուսերէն):
78. Գանճակեցի, էջ 386: Ըստ պատմիչի, մոնղոլների եւ սասունցիների միջեւ ծեռք բերուած պայմանաւորուածութիւնը յետագայում խախտուել է, հետեւաբար Սադունը երկար չի կառավարել Սասունում:
79. *Քարթլիս ցխովրեբա*, հ. 2, էջ 248. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 119–120:
80. Ռաշիդ ադ–Դին, հ. 3, էջ 67:
81. Դ. Կացիտաձէ, «Մի քանի տեղեկութիւն «Ջամի աթ–թաւարիխ»ից Սադում Մահկանաբերդցու մասին», *Վրաստանի պատմութեան արեւելեան հիւրեր*, հ. 2, Թբիլիսի, 1979, էջ 67–74 (վրացերէն):
82. *Քարթլիս ցխովրեբա*, հ. 2, էջ 248, *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 119–120:
83. Մայիս Աւդալբեգեան, *Խաչատուր Կեչառեցի*, Երեւան, 1958, էջ 131:
84. *Յիշատակարաններ, ԺԳ. դար*, էջ 366. Գարեգին վարդապետ [Յովսէփեանց], «Ջագաւանից ժողովը», *Շողակաթ*, գիրք առաջին, Վաղարշապատ, 1913, էջ 41:
85. *Քարթլիս ցխովրեբա*, հ. 2, էջ 257. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 129:
86. Կիկնաձէ, էջ 188:

87. *Քարբլիս ցխովրեբա*, հ. 2, էջ 238–239, 244–248. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 111, 116–120:
88. *Դիւան*, VI, էջ 71:
89. *Քարբլիս ցխովրեբա*, հ. 2, էջ 257. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 129:
90. Կիկնաձէ, էջ 171–173: Սադունը սեփականեց Դմանիսը՝ յաղթելով վտանգաւոր մրցակցին՝ Յագաճի որդի Իսահէ Արուլեթիսձէին (տես Պ. Մուրադեան, էջ 235–236):
91. Կիկնաձէ, էջ 171–173:
92. *Դիւան*, VI, էջ 165, 213:
93. *Խաղբակեանք*..., էջ 303, 334:
95. Եղիազարեան, «Աշտարակ», *Էջմիածին*, 1966 Թ.–Ժ., էջ 96–97:
96. Գ. Յովսէփեան, *Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի պատմութեան*, հ. Ա, Երեւան, 1983, էջ 229–230:
97. *Դիւան*, VI, էջ 209, 210. *Հաղբատ*, էջ 193. *Յիշատակարաններ, ԺԳ. դար*, էջ 496:
98. Սադունի մահուան տարբեր տարեթուերից, որոնք հանդիպում են հայկական սկզբնաղբիւրներում, առաւել արժանահաւատը Օրբելեանին վերագրուող ժամանակագրութեան 1282 թուականն է (*Մանր ժամանակագրութիւններ*, հ. 1, կազմեց՝ Վ. Յակոբեան, Երեւան, 1951, էջ 45): Վերջերս Կիկնաձէն ցոյց տուեց, որ այդ թուականին է դնում Սադունի մահը նաեւ *Վրաց ժամանակագրութիւնը* (Կիկնաձէ, էջ 178):
99. Գրիգոր վրդ. Ակներցի, էջ 43, 48. *Հաղբատ*, էջ 193, 197:
100. *Դիւան*, VI, էջ 205:
101. *Խաղբակեանք*, էջ 303:
102. Չագաւանից ժողովը, էջ 26–27, 41:
103. *Քարբլիս ցխովրեբա*, հ. 2, էջ 272. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 142:
104. *Նոյն*, էջ 273. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 142:
105. *Նոյն*, էջ 278. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 147, հմմտ. *Մանր ժամանակագրութիւններ*, հ. 1, էջ 45:
106. Օրինակ, Ի. Ջաւախիշվիլի, էջ 366–369, Յովհաննիսեան, էջ 213–214:
107. *Հաղբատ*, էջ 188:
108. «Աշտարակ», *Էջմիածին*, 1966, Թ.–Ժ., էջ 97:
109. Կիկնաձէ, էջ 188:
110. *Քարբլիս ցխովրեբա*, հ. 2, էջ 281. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 150:
111. Կիկնաձէ, էջ 184:
112. Ռաշիդ ադ–Դին, հ. 3, էջ 103:
113. *Քարբլիս ցխովրեբա*, հ. 2, էջ 282: Բնագիրը վերականգնել եւ հայերէնի է թարգմանել Պ. Մուրադեանը, տե՛ս *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 150:
114. Պ. Մուրադեան, էջ 228–235:
115. *Քարբլիս ցխովրեբա*, հ. 2, էջ 284. *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 152, Կիկնաձէ, էջ 184, հմմտ. Ռաշիդ ադ–Դին, հ. 3, էջ 104:
116. Կիկնաձէ, էջ 184:
117. Նոյն տեղում:
118. Ասնեցի, էջ 164: Ժամանակագիրն այս իրադարձութիւնը դնում է 1302 թուականին, մինչդեռ Դեմետրէ Բ.ն գրաւած պէտք է լինէր Խութլու Բուղայի հայրական կալուածքները մինչեւ 1284 թուականը:
119. Օրբելեան, էջ 426:
120. Ռաշիդ ադ–Դին հ. 3, էջ 114–116:
121. Կարօ Ղաֆադարեան, *Երեւան*, 1975, էջ 195:
122. Օրբելեան, էջ 426:

123. Ի տարբերութիւն նախորդ մի շարք հետազօտողների, որոնց կարծիքով Սադունի մահից յետոյ նրա փոխարէն աթաբէկ է նշանակուել Տարսայիճ Օրբելեանը, Կիկնաձէն ենթադրում է, որ Տարսայիճը դարձել է ոչ թէ Վրաց թագաւորութեան, այլ միայն Հայաստանի աթաբէկ, այն էլ աւելի ուշ, Սահիր Դիւանի մահուանից յետոյ (Կիկնաձէ, էջ 178–180): Սակայն Տարսայիճ Օրբելեանի իրաւասութիւնների շրջանակը նշելիս պատմիչը ոչ միայն նշում է իր հօր Հայաստանի աթաբէկ լինելը, այլեւ ընդգծում է, թէ Դեմետրէ Բ.ն, «եդ աթաբէկ (Տարսայիճին – Հ. Մ.)ի վերայ ամենայն տէրութեան իւրոյ մինչեւ ի Տիղիս եւ յԱնի եւ ի Կարս: Եւ եդ ի ձեռս նորա զտղայսն իւր՝ զԴաւիթ եւ զՄանուէլն, սնուցանել զնոսա եւ պահել» (Օրբելեան, էջ 426): Աւելի հաւանական է թւում, որ Դեմետրէ Բ.ն, թուլացնելու համար աթաբէկութեան նշանակութիւնը, փաստօրէն բաժանել է գործակալութիւնը երկու մասի:
124. ***Խաղբակեանք***, էջ 303:
125. Կիկնաձէ, էջ 186:
126. Նոյն տեղում:
127. ***Քարբլիս ցխովրեբա***, հ. 2, էջ 291. ***Վրաց ժամանակագրութիւն***, էջ 158. Ռաշիդ ադ–Դին, հ. 3, էջ 121:
128. ***Քարբլիս ցխովրեբա***, հ. 2, էջ 289–290, 292–293. ***Վրաց ժամանակագրութիւն***, էջ 157, 159–160. Անեցի, էջ 164 (տարեթիւը խիստ աղաւաղուած է):
129. ***Քարբլիս ցխովրեբա***, հ. 2, էջ 294. ***Վրաց ժամանակագրութիւն***, էջ 161:
130. Ռաշիդ ադ–Դին, հ. 3, էջ 127:
131. ***Քարբլիս ցխովրեբա***, հ. 2, էջ 297. ***Մանր ժամանակագրութիւններ***, հ. 1, էջ 149:
133. ***Քարբլիս ցխովրեբա***, հ. 2, էջ 296. ***Վրաց ժամանակագրութիւն***, էջ 162. Կիկնաձէ, էջ 190–191:
134. Յովհաննիսեան, էջ 254–255, հմմտ. Լեւոն Բաբայեան, ***Հայաստանի սոցիալ–տնտեսական եւ քաղաքական պատմութիւնը XIII-XIV դարերում***, Երեւան, 1964, էջ 332, Հ. Ստեփանեան, ***Հայ ժողովրդի պայքարը բաբար–մոնղոլական լծի դէմ***, Երեւան, 1990, էջ 102–103:
135. Կիկնաձէ, էջ 194–196:
136. Ռաշիդ ադ–Դին, հ. 3, էջ 134:
137. ***Դիւան***, VI, էջ 204–205:
138. Ադալբեգեան, էջ 129–133:
139. ***Հաղբատ***, էջ 152:
140. Մետրեւելի, էջ 103:
141. Կիկնաձէ, էջ 197:
142. Նոյն, էջ 196–197:
143. Նոյն տեղում: Ս. Աւագեանի կարծիքով, Սադուն Բ.ի որդիներից է նաեւ Պապացը, որը յիշատակւում է Խնձորուտի «Բեմ» խաչքարի արձանագրութիւնում (***Դիւան***, VI, էջ 219–221): Վիմագիրը, սակայն, այնքան է եղծուած (չի ընթերցւում «Սադուն» անունը, «Պապաց» անձնանունանը յաջորդող տառաշարքը քայքայուած է), որ դժուար է միայն նրա հիմամբ եզրայանգում կատարել:
144. Մուրադեան, էջ 177:
145. ***Մանահի վանքը***, էջ 125:
146. ***Հաղբատ***, էջ 171:
147. Մուրադեան, էջ 182:
148. Օրբելեան, էջ 432:
149. ***Դիւան***, III, էջ 55: Ալիշանը (***Միսական***, Վենետիկ, 1893, էջ 114) եւ Գրիգոր Գրիգորեանը (***Սիւնիքը Օրբելեանների օրօք, XIII-XV Դարեր***, Երեւան, 1981, էջ 108–109) Մահկանաբերդցի իշխանուհուն համարում են Սադուն Բ.ի դուստր եւ նշում են

անունը՝ «Ախթոգ»: Այս տեսակէտը հիմնուած է իշխանունիու ամուսնու վերոյիշեալ արձանագրութեան ալիշանեան հրատարակութեան վրայ (***Միսական***, էջ 114–115), բայց անգամ այստեղ անձնանունը բերուած է որպէս ենթադրական ընթերցում: Արձանագրութիւնը խիստ հողմահարուած է, ուստի Սեդրակ Բարխուդարեանը հրաժարուել է անձնական վերծանման փորձից, իսկ Ամառեանը խուսափել է «Ախթոգ» անձնանունը ստուգաբանելուց՝ նշելով մէկ անգամ, այն էլ անստոյգ ընթերցմամբ վկայուած լինելու խանգարիչ պարագաները (տես՝ Հ. Ամառեան, ***Հայոց անձնանունների բառարան***, հ. Գ, Երեւան, 1943, էջ 185):

150. ***Խաղրակեանք***, նոր յաւելուած, Ա., էջ 426:
151. ***Յիշատակարաններ***, ***ԺԳ***, ***դար***, էջ 178:
152. ***Նոյն***, էջ 178–179:
153. ***Շիրակ***, էջ 116:
154. ***Յիշատակարաններ***, ***ԺԳ***, ***դար***, էջ 179:
155. ***Նոյն***, էջ 179–180:
156. ***Հաղբատ***, էջ 188:
157. ***Յիշատակարաններ***, ***ԺԳ***, ***դար***, էջ 179. ***Շիրակ***, էջ 116:
158. 1229 թուականին գերադասութիւն են տալիս նաեւ Գարեգին Յովսէփեանը (***Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ***, հ. Ա., էջ 237) եւ Հրաչ Բարթիկեանը (Հ. Բարթիկեան, «Թիւզանդական Ղաւրաս արիստոկրատական ընտանիքի մասին», ***Պատմա-բանասիրական հանդէս***, 1988, թիւ 1, էջ 172 (ռուսերէն):
159. ***Յիշատակարաններ***, ***ԺԳ***, ***դար***, էջ 179:
160. Նոյն տեղում:
161. ***Շիրակ***, էջ 116:
162. Նոյն տեղում:
163. Նոյն տեղում:
164. Նոյն տեղում:

THE PRINCELY FAMILY OF THE MAHKANABERTSIS (SADUNIANS) IN THE 12th-13th CENTURIES

(Summary)

HAYRAPET MARGARIAN

The author devides his research regarding the Mahkanabertsis into five sections: a) Name and origin of the family; b) The nature and scope of their activity; c) Their feuds and connections; d) Their sectarian inclination and ethnocultural imagel; e) Genealogy.

According to the author, the Mahkanabertsi family has a respected place among those who represent the leading feudal families of the 12th-13th centuries Armenia. During its peak in power the members of this family influenced not only Armenia, but played a significant role in the fate of Eastern Georgia, particularly during the decades between 1270 and 1290.

Unlike the other Armenian feudal families of the time, the Mahkanapertsis had singularly strong connections with diverse cultural, sectarian and ethnic factions. Oftentimes they were more active abroad than in Armenia proper.

After thorough and detailed discussions, the author concludes that the family's origins are deeply rooted in a high ranking Armenian family; the family had 2 periods of ascendance: first from 1150-1180, when a member of the family became mayor of Tbilisi (and consequently a predecessor of the Zakarian noble Armenian family); second, during 1270-1290, when the family became allied with the Mongols. Their fuedal holdings and properties were mainly located in northern Armenia; some of them were Armenian Orthodox, others had become Chalcedonic with strong links with the monasteries of Haghpat, Sanahin and Kobayr; they had familial ties with Armenian, Georgian, Iranian, Moslem and Turkish high-ranking families.

ՍՄԲԱՏ Ա. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՌԱՖԱՅԷԼ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ

Թ. դ. վերջ — Ժ. դ. առաջին քառորդը Բագրատունեաց Հայաստանի համար բախտորոշ դէպքերով հարուստ մի ժամանակաշրջան էր։ 885թ. վերականգնուեց Հայաստանի պետականութիւնը, ապա որոշ ժամանակ անց սկսուեց պայքար անկախութիւնը պահպանելու համար, որը ծանր զոհողութիւնների գնով աւարտուեց յաղթանակով։

Նշուած ժամանակաշրջանը ընդգրկում է Բագրատունի առաջին երեք թագաւորների գահակալութեան տարիները, Աշոտ Ա-ից մինչեւ Աշոտ Բ., 885—929։

Իւրաքանչիւր թագաւորի գահակալումը կազմում է առանձին մի փուլ, որը արտաքին քաղաքականութեան մէջ բնորոշ է միայն իրեն յատուկ կողմերով։ Աշոտ Ա-ը, 862թ. իշխանաց իշխանի պաշտօնը ստանձնելուց մինչեւ իր թագաւորութեան վերջը (885ից մինչեւ 890) Խալիֆայութեան հանդէպ վարել է զգուշ քաղաքականութիւն, առիթ չտալով որ արաբական զօրքերը ներխուժեն Հայաստան, ինչպէս եղաւ 851—52 թթ., Բուղայի արշաւանքի ժամանակ։ Միաժամանակ նա անշեղօրէն նախապատրաստում էր Հայաստանի անկախութեան վերականգնումը, որին նա հասաւ 885թ.։ Արտաքուստ լոյալ ցոյց տալով Խալիֆի հանդէպ, նա այնքան հզօրացրեց Բագրատունիների իշխանութիւնը երկրում, որ Խալիֆը ստիպուած եղաւ նրան ճանաչելու Հայաստանի թագաւոր։

Աշոտ Ա-ի արտաքին քաղաքականութիւնը, նրա դիւանագիտական հմտութիւնը եւ պետական գործիչի չնորհքը մանրամասն վերլուծուած են պատմագրութեան մէջ եւ կարիք չկայ այստեղ նորից անդրադառնալու այդ հարցին[1]։ Մեր ուսումնասիրութեան խնդրից բխում է, սակայն, նշել նրա դիւանագիտական ճկունութիւնը. Խալիֆայութեանը թշնամանալու առիթ չտալով, Աշոտ Ա. իշխանաց իշխանը օգտագործեց Բիւզանդական կայսրութեան գործօնը, դիւանագիտական չփումներ ունեցաւ կայսեր եւ պատրիարքի հետ, չզիջելով իր երկրի շահերը (մասնաւորապէս մերժելով քաղկեդոնութիւնը պարտադրելու փորձերը), նա կայսրութիւնից ստացաւ Հայաստանի պետականութեան ճանաչումը, որը ամրապնդեց Նորելուկ Հայոց թագաւորութեան դիրքը որպէս միջազգային իրաւունքի

սուբյեկտ։ Ժ. դարի պատմիչ Ցովհաննէս Դրասխանակերտցին գրում է «Ալ եւ մեծ կայսրն Ցունաց՝ Բարսեղ, ոչ փոքր ինչ պայման խաղաղութեան եւ նուաճութեան եւ սիրոյ հաստատէր ընդ արքային մերոյ Աշոտոյ՝ որդի սիրելի զնա անուանելով եւ հաղորդակից կացուցանելով յամենայն թագաւորութիւնս տէրութեան իւրոյ»[2]։

ԺԳ. դարի պատմիչ Վարդան Արեւելցին, օգտուելով նախորդ դարերի աղբիւրներից, իր հերթին գրում է, որ ամիրապետը «... զուարթ սրտիւ առաքէ թագս եւ հանդերձս եւ երիվարս։ Ջնոյն եւ կայսրն Վասիլ առաքէ եւ օրհնէ զթագն տէր Գէորգ...»[3]։

890թ. Աշոտ Ա.-ին յաջորդեց որդին՝ Սմբատ Ա. Բագրատունին (890–914)։ Սմբատ Ա.-ը սկզբնապէս չարունակեց հօր գիծը եւ պահպանեց լոյալութիւնը Խալիֆայութեան հանդէպ, բայց մի քանի տարի անց դրութիւնը փոխուեց եւ յարաբերութիւնները արաբների հետ խիստ թշնամացան։ Պատճառը՝ Սմբատ Ա.-ի արտաքին քաղաքականութեան մէջ կատարուած չրջադարձն էր՝ բացայայտ կողմնորոշումը դէպի Բիւգանդիա։ Դրասխանակերտցին գրում է. «Բայց Սմբատայ... նախ ըստ հայրենի կարգացն ուխտի ոչ զատէր զինքն 'ի սիրընթաց մտերմութենէ կայսերն Հռոմոց Լեւոնի՝ ընծայիւք բազմօք եւ նուիրական պատարագօք զնա մեծարեալ ըստ հեզահամբոյր հանդարտութեան իւրոյ։ Վասն որոյ եւ կայսր ոչ եթէ փոքր ինչ քան թէ մեծամեծս նմա ընձեռէր պարգեւս եւ պատիւս գեղեցիկ գինուց... եւ ըմպակս եւ բաժակս, եւ կամարս ականակապս 'ի համակ ոսկւոյ... զի որդի սիրելի կայսր զՍմբատ իւր անուանէր՝ սիրալիր դաշամբք ուխտից»[4]։

Սմբատ Ա.-ի «դաշամբք ուխտից»-ը խիստ անհանգստացրեց խալիֆի փոխարքայ՝ Ատրպատականի ամիրա Աւշինին. նա կասկածեց, որ Սմբատ Ա.-ը կարող է «եղծանել հատանել փութայր զկապ միաբանութեան սիրոյ նոցա», այդ պատճառով պատրաստուեց մեծ զօրքով մտնել Հայաստան։ Սմբատ Ա.-ը կարողացաւ հարթել միջադէպը բանակցութիւնների միջոցով. նա համոզեց ոստիկանին, որ իր «սէրը» կայսեր հետ օգտակար է արաբներին, որ այն խալիֆի եւ Աւշինի վաճառականներին ճանապարհ է բացում դէպի կայսրութիւն եւ հնարաւորութիւն տալիս չահաւէտ առեւտրին։ Աւշինը հաշուի առնելով հայկական բանակի ուժը, ստիպուած եղաւ զիջել ու, պատիւներ փոխանակելով Սմբատ Ա.-ի հետ, վերադարձաւ Ատրպատական[5]։

Ինչպէս երեւում է պատմիչի վկայութիւնից, Սմբատ Ա.-ը խալիֆի փոխարքայի հետ ունէր «կապ միաբանութեան սիրոյ», այսինքն դաշինք, որը կարգաւորում էր Հայոց թագաւորութեան եւ Ատրպատականի ամիրաների քաղաքական յարաբերութիւնները։ Նման մի դաշինք Սմբատ Ա.-ը կնքեց բիւզանդական կայսեր հետ։ Դրանով սկսուեց նրա թշնամութիւնը

արաբների հետ։ Սմբատ Ա-ը ի հարկէ, չատ լաւ հասկանում էր եւ նախատեսում էր արաբների արձագանգը կայսեր հետ կնքած «սիրալիր դաշամբք ուխտից»ի հանդէպ, բայց այնուամենայնիւ, գնաց այդ քայլին։

Խալիֆի փոխարքայի խիստ բացասական վերաբերմունքը Սմբատ Ա-ի եւ կայսեր «սիրալիր դաշամբք ուխտից»ի նկատմամբ վկայում է, որ վերջինս տարբերւում էր Աշոտ Ա-ի եւ կայսեր «պայման խաղաղութեան եւ նուաճութեան եւ սիրոյ»ից։ Անկասկած, Սմբատ Ա-ի «Սիրոյ ուխտը» կայսեր հետ չատ աւելի ձեռնտու էր կայսրութեանը եւ չատ էր հեռանում Աշոտ Ա-ի եւ կայսեր դիւանագիտական յարաբերութիւններից։

Ի՞նչն էր պատճառը։ Հասկանալու համար Սմբատ Ա-ի չրջադարձը դէպի Բիւզանդական կայսրութիւն, պէտք է պարզել անկախացած Հայաստանի իրաւական կարգավիճակը Բիւզանդական միջազգային իրաւունքի տեսանկիւնից։

Ջնայած 885թ. վերականգնուել էր Հայաստանի անկախութիւնը, դեռեւս պահպանւում էին Խալիֆայութիւնից Հայոց թագաւորութեան կախուածութեան որոշ պարագաները (դործօնները)։ Հայաստանը Խալիֆայութեանը պարտաւոր էր վճարել հարկ, Ատրպատականի ամիրաները— որպէս խալիֆի փոխարքաներ Արմինիայում — վերահսկում էին Հայաստանի եւ ամբողջ Արմինիայի լոյալութիւնը (հաւատարմութիւնը) խալիֆին (այդ պատճառով էլ Ատրպատականի ամիրաները համարւում էին «ոստիկան Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից»)[8]։ Որոշ դէպքերում, խալիֆի պահանջով Բագրատունի թագաւորները պարտաւոր էին ռազմական օգնութիւն ցոյց տալ խալիֆին (ինչպէս եղաւ Սաջեան Եուսուֆ ամիրայի ապստամբութեան ժամանակ)։ Բայց ամէնակարեւոր պարագան, որ դեռեւս կապում էր անկախացած Հայաստանը արաբական իշխանութեան հետ՝ Բագրատունի թագաւորների գահակալութեան իրաւունքների de jure ճանաչումն էր խալիֆների կողմից։ Իւրաքանչիւր նոր թագաւոր թագը ստանում էր խալիֆից։ Ճիշդ է, Բագրատունիների դիրքը Հայաստանում այնպիսին էր, որ նրանք փաստացի (de facto) ժառանգարար զբաղեցնում էին գահը, այնուամենայնիւ, նրանց թագաւորական իշխանութիւնը իրաւական տեսանկիւնից պէտք է ճանաչուէր նաեւ խալիֆի կողմից (թագ ուղարկելու միջոցով)։ Ջնայած այդ ճանաչումը ըստ էութեան, ձեւական բնոյթ էր կրում, այդուհանդերձ նպաստաւոր պարագաներում արաբները (խալիֆան կամ նրա փոխարքան) կարող էին իրենց de jure ճանաչման իրաւունքը օգտագործել որպէս պատրուակ Հայաստանի ներքին գործերին միջամտելու, իրենց ցանկալի թեկնածուին գահին նստեցնելու համար։ Այդպէս եղաւ 908թ., երբ խալիֆան Հայոց թագաւոր ճանաչեց Գագիկ Արծրունուն[9]։

Այդ սահմանափակումները մատնանշում են Հայ պետականութեան

կարգավիճակը, նրա դիրքը որպէս միջազգային իրաւունքի սուբյէկտ, գերիշխան պետութիւն։

Անկախ է այն պետութիւնը, որը գերիշխան է։ Գերիշխանութիւնը պարունակում է երկու պարտադիր պայման՝ տուեալ իշխանութեան գերագոյնութիւնը երկրի ներքին կեանքում եւ՝ անկախութիւն միջազգային յարաբերութիւններում։ Գերագոյնութիւն երկրի ներքին կեանքում՝ Բագրատունիները ձեռք էին բերել մինչեւ թագաւորութեան հռչակումը (առանձնապէս այն համահայկական բնոյթ ստացաւ 862—885թթ.)...։ Բայց երկրորդ պայմանի հարցը չատ աւելի բարդ էր։ Դրասխանակերտցու տեղեկութիւններից երեւում է, որ դեռեւս Ժ. դարի սկզբին, Սմբատ Ա.-ի գահակալութեան շրջանում, Հայաստանի ինքնուրոյն արտաքին քաղաքականութիւնը խոչընդոտւում էր Խալիֆայութեան կողմից։ Վերը ասուեց, որ Սմբատ Ա.-ի «սիրալիր դաշամբք ուխտից»ը կայսեր հետ խիստ անհանգստացրեց արաբներին, բայց թագաւորին յաջողուեց կանխել ռազմական ընդհարումը։ Սակայն միքանի տարի անց Հայոց թագաւորի եւ կայսր Լեւոն Իմաստասէրի միջեւ երկրորդ անգամ կնքուեց «սէր» եւ «ուխտ միաբանութեան», կայսրը Սմբատին ճանաչեց «իբրեւ որդի սիրելի անքակտութեամբ ընդ նմա բերելով ուխտ միաբանութեան սիրոյ», իսկ Սմբատը ճանաչեց կայսրին «իբրեւ վեհագունի քան զինքն եւ հօր հարազատի»[8]։ Բնական հարց է առաջ գալիս՝ ինչ կարիք կար նորից «ուխտ միաբանութեան» կնքել, եթէ այդպիսին արդէն կնքուած էր տարիներ առաջ։

Տրամաբանական է ենթադրել, որ երկրորդ «ուխտը» աւելի զարգացնում էր եւ խորացնում հայ թագաւորի քաղաքական կապը կայսեր հետ։

Դրասխանակերտցու մէջբերուած վկայութիւններից երեւում է, որ Ժ. դարի սկզբին Հայաստանի գերիշխանութիւնը սահմանափակ էր։ Խալիֆայութիւնը չէր ընդունում ինքնուրոյն արտաքին քաղաքականութիւն վարելու նրա իրաւունքը, Սմբատ Ա.-ի «ուխտը» կայսեր հետ դիտւում էր որպէս խալիֆի եւ Հայոց թագաւորի յարաբերութիւնների («կապ միաբանութեան սիրոյ») խախտում։

Այսպիսով, Հայաստանի պետականութիւնը, Բագրատունի առաջին երկու թագաւորների օրօք (885—914) ենթակայ էր նախկին գաղութատէրի՝ Խալիֆայութեան որոշ վերահսկողութեանը։ Առաւել ցայտուն դա արտայայտւում էր գերիշխանութեան երկրորդ բաղադրիչի՝ ինքնուրոյն արտաքին քաղաքականութիւն վարելու իրաւունքի սահմանափակման մէջ։

Սահմանափակ գերիշխանութեամբ անկախ պետութիւնը պատմա—իրաւագիտական գրականութեան մէջ կոչւում է dominion։ Այդ փուլը

անցել են անկախութիւն ձեռք բերած չատ երկրներ, ինչպէս միջնադարում, այնպէս էլ նոր դարաշրջանում։

Ճիշդ է, Աչոտ Ա.ը հասաւ նրան, որ Հայաստանը դարձաւ միջազգային իրաւունքի սուբյեկտ, նրա անկախութիւնը ճանաչեց Բիւզանդիան։ Բայց դա քիչ էր, անհրաժեշտ էր կատարել յաջորդ քայլը՝ ազատուել դոմինիոնի կարգավիճակից։ Դրան էր ձգտում Սմբատ Ա.ը՝ ամրապնդել Հայաստանը որպէս անկախ պետութիւն, միջպետական յարաբերութիւնների լիարժէք անդամ, ազատուել խալիֆայութիւնից կախուածութեան վերջին գործօններից եւ ձեռք բերել լիարժէք դերիչխանութիւն։

Յայտարարելով իրեն կայսեր «որդի սիրելի», եւ ընդունելով նրան որպէս «հօր հարազատի», Սմբատ Ա.ը դառնում էր Բիւզանդիայի դաշնակիցը, բայց այդ դէպքում խզւում էին դաշնակից կապերը խալիֆի հետ։

Ինչպէ՞ս ընդունեց հայ ֆէոդալական աւագանին իր թագաւորի արտաքին քաղաքականութեան կտրուկ շրջադարձը։ Դրասխանակերտցու վկայութիւններից պարզ երեւում է, որ իշխանների մի մասը չընդունեց թագաւորի նոր կողմնորոշումը, չատերը դերադասեցին պահպանել լոյալութիւնը — չէզոքութիւնը արաբների հանդէպ։ Դրանց թւում էին Սմբատ Ա.ի մօտ կանգնած ազդեցիկ ազնուականներ՝ սպարապետ Աչոտ Շապուհեանը, Սիւնեաց գահակալ Գրիգոր—Սուփանը եւ այլք։ Նրանք գնացին Դուին եւ «անձնատուր» եղան ոստիկան Եուսուֆին[9]։

Այդպէս վարուեցին նաեւ չատ այլ իշխաններ· պատմիչը գրում է, որ Նիզ գաւառում վճռական ճակատամարտից առաջ (Ձկնավաճառի ճակատամարտ) Սմբատը, «զգացուցեալ ոմանց զդրժող դաւաճանութիւնն, ապա եւ նա եւս տագնապելով ստիպեալ գումարէ զօր բազում...»[10]։

Այդ փաստերը մատնանշում են, որ Սմբատ Ա.ի բիւզանդական կողմնորոշման պատճառով նրա վասալ իշխաններից չատերը, այդ թւում եւ բաւական ազդեցիկ, դերադասել են պահպանել չէզոքութիւն՝ խալիֆայութեան հանդէպ։ Նրանց «հաւատարմութիւնը» արաբներին, ներկայանալը Եուսուֆ ոստիկանին՝ պատմաբան—բանասէրները, առանց բացառութեան, որակում են որպէս դաւաճանութիւն, այնինչ դա քաղաքական կողմնորոշման խնդիր էր· նրանք գտնում էին, որ արաբների հետ պէտք է չարունակել աւանդական չէզոք գիծը։ Այդպէս պէտք է հասկանալ Աչոտ սպարապետի եւ միւս ֆէոդալների քայլը։ Դա ոչ թէ դաւաճանութիւն էր, այլ տակտիկական քայլ, որն իր տեսանկիւնից էր հաշուի առնում ազգային պետութեան չահերը։ Աչոտ Շապուհեանի խմբաւորումը ցոյց էր տալիս խալիֆին, որ չի դրժում «միաբանութիւն սիրոյ»ն արաբների հետ, որը հաստատուել էր դեռեւս Աչոտ Ա.ի օրօք։ Այսպիսով, Ժ. դարի սկզբին, Սմբատ Ա. Բագրատունու բիւզանդամէտ քաղաքական

կողմնորոշման հետեւանքով ֆէոդալական միջավայրում առաջացան երկու խմբաւորում, իւրաքանչիւրը իր դիրքորոշմամբ. Սմբատ Ա.ի խմբաւորումը եւ նրան հակառակուողը՝ Աշոտ Շապուհեանի գլխաւորութեամբ։

Ո՞ր կողմնորոշումն էր ճիշդ։

Դէպքերի զարգացումը ցոյց տուեց, որ Աշոտ սպարապետի գիծը աւելի էր համապատասխանում տուեալ պահի շահերին։

Ցիշենք, որ Ժ. դարի սկզբին չարունակւում էր Բիւզանդական կայսրութեան Մակեդոնական—Հայկական հարստութեան ուժեղ մրցակցութիւնը Արաբական խալիֆայութեան հետ Փոքր Ասիայում։ Հայաստանը, որը Արմինիա փոխարքայութեան գլխաւոր երկիրն էր, ռազմավարական կարեւոր նշանակութիւն ունէր Բիւզանդիայի համար։ Հետեւաբար, Բիւզանդիայի համար չատ տրամաբանական եւ արդարացուած քայլ էր ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը։ Իսկ Հայաստանի համար Բիւզանդիայի դիւանագիտական օժանդակութիւնը շատ կարեւոր էր. դա մի ազդեցիկ գործօն էր ստիպելու արաբներին՝ զիջումներ կատարել։

Աշոտ Ա.ը դիւանագիտական կապ հաստատեց կայսրութեան հետ, օգտագործեց բիւզանդական գործօնը Խալիֆայութեան դէմ, որը ձգձգում էր անկախութեան ճանաչումը։ Բայց միաժամանակ Աշոտ Ա.ը, նոյնիսկ թագաւորելուց յետոյ, ամէն կերպ խուսափում էր բարդացնել յարաբերութիւնները արաբների հետ. նա գիտակցում էր, որ արաբները պատեհ առիթով կարող են ետ վերցնել տուածը եւ վերացնել Հայոց թագաւորութիւնը։ Մերձեցումը բիւզանդական կայսրութեան հետ կը ստեղծէր այդպիսի առիթ, ուստի Աշոտ Ա.ը դրսեւորեց իր դիւանագիտական հմտութիւնը՝ պահպանեց լոյալութիւնը Խալիֆայութեան հանդէպ, բայց միաժամանակ դիւանագիտական կապ հաստատեց Բիւզանդիայի հետ։ Եւ դա շատ ճիշդ քաղաքականութիւն էր։

Սակայն Սմբատ Ա.ը հրաժարուեց հօր քաղաքականութիւնից եւ բռնեց բացայայտ բիւզանդամէտ դիրք։ Նրա արհամարհանքը Խալիֆայութեան հանդէպ այն աստիճան առաջ անցաւ, որ ձերբակալեց Դուինի արաբ երկու «գլխաւորք»ներին (ոստիկաններին) եւ չղթայակապ ուղարկեց Լեւոն կայսեր մօտ[12]։ Բայց նա չատ առաջ անցաւ եւ չատ չտապեց։ Ըստ երեւոյթին նա գտնում էր, որ Խալիֆայութիւնը առաջուայ ուժեղ պետութիւնը չէ, Բիւզանդիան յաջողութեամբ առաջ է չարժւում Փոքր Ասիայում (յիշենք զօրավար Կուրկուասի յաղթանակները)։

Ուստի Սմբատ Ա.ը կարծեց, որ ժամանակը նպաստաւոր է ազատուելու արաբական վերահսկողութեան վերջին գործօններից եւ հասնել լիիրաւ անկախութեան։ Բայց իշխանների մի որոշակի մասը համամիտ չէր այդպիսի չրջադարձի հետ, նրանք գտնում էին, որ դեռեւս վաղաժամ

է բացայայտ դուրս գալ արաբական իշխանութեան դէմ։ Նրանց քայլը՝ «հնազանդութիւն»ը Եուստիք ոստիկանին, միայն արտաքինից է նմանւում դաւաճանութեանը. իրականում դա քաղաքական կողմնորոշման հարց էր։

Մի գիծն էր ճիշդ՝ պէտք է ցոյց տար ժամանակը։ Դէպքերի ընթացքը ցոյց տուեց, որ այդ պահին աւելի ճիշդ էր Աշոտ Շապուհեանի խմբաւորման գիծը։ Սմբատ Ա-ի առճակատումը Խալիֆայութեան հետ աւարտուեց նրա պարտութեամբ։ Նիզ գաւառի Զկնավաճառի վճռական ճակատամարտում նրա զօրքը պարտութիւն կրեց, իսկ դրանից յետոյ երկիրը ենթարկուեց սարսափելի աւերածութիւնների։ Ճիշդ է, նրա պարտութեանը նպաստեց ուտիացիների դաւաճանութիւնը[12], բայց պակաս դեր չխաղացին նաեւ իր չտապողականութիւնը եւ Բիւզանդիայից ակնկալուող օգնութիւնը որ չեկաւ։ Արդարեւ, Բիւզանդիան ճանաչել էր Հայաստանի պետականութիւնը. դաշինք էր կնքուած երկու պետութիւնների միապետերի միջեւ, որը ենթադրում էր նաեւ ռազմական օգնութիւն։ Եւ Սմբատ Ա-ը դիմեց օգնութեան համար, բայց չստացաւ։ Սմբատ Ա-ը մնաց մէնակ թշնամու հսկայական բանակի դէմ, իսկ նրա բանակը առաջուայ ուժը չունէր, որովհետեւ Վասպուրականի, Սիւնիքի, Աշոտ Շապուհեանի զօրքերը այլեւս նրա հետ չէին։ Նա դա հաշուի չառաւ եւ պարտուեց, չնայած նրա բանակը քաջարի կռուեց։

Հետեւանքները եղան շատ ծանր Հայաստանի համար՝ Սմբատ Ա-ը զոհուեց, երկրում առաջ եկաւ անիշխանութիւն մինչեւ Աշոտ Բ. Երկաթի յաղթանակները եւ նրա թագաւորութեան ամրապնդումը։

Վերը չարադրուածից կարելի է եզրակացնել հետեւեալը. Սմբատ Ա-ի միակողմանի կողմնորոշումը դէպի Բիւզանդիա վաղաժամ էր եւ չարդարացրեց իրեն։ Բիւզանդիան չնայած ճանաչել էր Հայաստանի անկախութիւնը, բայց իր հերթին որոշ պայմաններ էր դնում, որոնք մերժւում էին հայերի կողմից[13]։

* * *

Ժ. դարի սկզբի հայ–բիւզանդական քաղաքական յարաբերութիւնների ընթացքը հանրագումարի բերելուց առաջ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ սկզբունքային մի հարցի։

Վերջին երկու տասնամեակներում երեւան է եկել նոր վարկած, ըստ որի Բիւզանդիան Աշոտ Ա. Բագրատունուն թագ չի ուղարկել։ 1975թ. հրատարակած յօդուածում, բիւզանդագէտ Կ. Եուզբաչեանը գրում է, որ Աշոտ Ա-ին թագ ուղարկելու տուեալները բխում են ուշ շրջանի հեղինակներից, մինչդեռ ժամանակին մօտիկ պատմիչները, որոնք մանրամասն խօսում են նշանակների մասին, բիւզանդական թագի մասին լռում են։ Հեղինակը նկատի ունի Վարդան Պատմիչի վերը բերուած հաղոր-

դումը՝ Վասիլ Ա. կայսեր կողմից Աշոտ Բագրատունուն թագ ուղարկելու մասին։ Աւելին, Վարդանի հաղորդումը, որ Վասիլ կայսրը, իրեն համաբերելով Արշակունի չառաւիղ, Աշոտ Ա-ից թագ է խնդրել, համաձայնում է ֆանտաստիկ։

Ստացւում է այն տպաւորութիւնը, եզրակացնում է Կ. Եուզբաշեանը, որ Աշոտ Ա-ի ստացած բիւզանդական թագին վերաբերուող հաղորդումներն ուշ շրջանի ենթադրութիւններ են, որոնք առաջացել են արաբական թագերի յիշողութիւնների ազդեցութեամբ։ Նոյն կերպ պէտք է արժեքաւորել պատմիչ Ստեփանոս Օրբելեանի պնդումը, իբր Աշոտ Բ-ին Կ. Պոլսից հայրենիք ուղարկելուց առաջ Ռոմանոս Լեկապենոս կայսրը նրան պսակել է թագով, եթէ առհասարակ «թագ կապեալ» դարձուածքը պէտք է հասկանալ բառացի։ Սակայն անկախ նրանից, թէ հայոց թագաւորին բիւզանդական թագ չնորհուել է թէ ոչ՝ պետականութեան վերականգնումը Հայաստանում կատարուել է կայսրութեան գիտութեամբ եւ նրա գործօն մասնակցութեամբ։ Այս վերջին միտքը հիմնաւորելու համար վկայուած է պատմիչ Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկի մի արտայայտութիւնը, որ Աշոտ Բ. Բագրատունին թագաւոր դարձաւ Վասիլ Ա. կայսեր «կամակցութեամբ»[14]։ Նոյն տեսակէտը Կ. Եուզբաշեանը կրկնել է 1988թ. ռուսերէն հրատարակած Թ.—ԺԱ. դդ. հայ–բիւզանդական յարաբերութիւններին վերաբերուող մենագրութեան մէջ[15]։

Կ. Եուզբաշեանի առարկութիւնները Վասիլ Ա. կայսեր ուղարկած թագի կապակցութեամբ ընդունելի չեն։ Այդ մասին մենք արդէն մասնակի դիտողութիւններ ենք արել նախկինում[16]։ Նախ, Կ. Եուզբաշեանը աչքաթող է անում, որ Վարդանի Պատմութիւնը հաւաքածոյ է իր նախորդ եւ ժամանակակից պատմիչների աշխատութիւններից՝ սկսած Ե. դարի պատմիչ Մովսէս Խորենացուց մինչեւ ԺԳ. դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցի։ Նա օգտուել է նաեւ Ժ.—ԺԲ. դդ. պատմիչների երկերից՝ Դրասխանակերտցու, Ասողիկի, Մատթէոս Ուռհայեցու պատմութիւններից[17] (ընդ որում Ուռհայեցին իր հերթին օգտուել է Ժ.—ԺԱ. դդ. աղբիւրներից), ուստի Վարդանի աշխատութիւնը բագրատունեաց շրջանի համար Ժ.—ԺԱ. դդ. աղբիւրի արժէք ունի։ Պէտք է նաեւ նշել, որ տուեալ հարցում Ասողիկի տեղեկութիւնը ակնյայտօրէն միակողմանի է. յատկապէս տարօրինակ է, որ ժամանակով մօտ լինելով դէպքերին, նա գրում է Լեւոն կայսեր «կամակցութեան» մասին (այս դէպքում Կ. Եուզբաշեանը այդ բառը ընդունում է բառացի իմաստով՝ որպէս Բիւզանդիայի գործօն մասնակցութեան ապացոյց, չնայած այդպիսի «գործօն» մասնակցութեան մասին խօսք լինել չի կարող), իսկ խալիֆի թագի մասին լռում է։ Բացի այդ, Կ. Եուզբաշեանը աչքաթող է արել նաեւ դէպքերին ժամանակակից մի աղբիւր՝ Շապուհ Բագրատունուն վերագրուող Պատ-

Աթենի տաճարի որմնանկարի ուրուագիծ. կենտրոնում Սմբատ Բագրատունին եւ նրա որդի Աշոտը

մութիւնը, որի հեղինակը ապրել է Թ. դարի վերջում Ժ. դարի սկզբին: Այս պատմիչը գրում է «Եւ մեռաւ Աշոտ Բագրատունի եւ թագաւորեաց տանն Հայոց Սմբատ, որդի Աշոտոյ... Եւ կապեաց նմայ թագ արքայն Հոռոմոց Ռոմանոսն եւ սիրէր զնա յուժ»[18]:

Միւս ժամանակակից աղբիւրն է Դրասխանակերտցու Պատմութիւնը:

Բաւական ընդարձակ պարբերութեամբ նկարագրելով Սմբատ Ա. եւ Աշոտ Բ. թագաւորների եւ բիւզանդական կայսրերի փոխանակած նուէրները, հայ թագաւորների ստացած պատիւները, Դրասխանակերտցին նրանց թւում յիշատակում է «կամար ականակապ»ը: Սմբատ Ա.-ին տուեց «... կամարս ականակապս ի համակ ոսկոյ», իսկ Աշոտ Բ.ը, Կ. Պոլսից հայրենիք մեկնելուց առաջ, կայսր Կոստանդինից նոյնպէս ստացաւ «կամար ականակապ»[19]: Մինչ այսօր պատմագիտութեան եւ բանասիրութեան կողմից փորձ չի արուել պարզելու, թէ ի՛նչ էր իրենից ներկայացնում պատմիչի նշած ականակապ կամարը: Լռելեայն ենթադրուել է, որ դա թանկարժէք քարէ զարդ է:

Ի հարկէ, կամարաձեւ ականը (քարը) գարդ էր, բայց նրա տեղը արքայական պատիւ—նշաններում պարզւում է բիւզանդական կայսերական նշանակների հետ համեմատելու չնորհիւ։ Բիւզանդական տաճարների, պալատների որմնանկարներում պատկերուել են կայսրերն ու կայսրուհիները. այդպիսիներից են՝ Յուստինիանոսի, Ալեքսանդրի (Ժ. դարի սկիզբ), Կոստանդին Մ իրանածինի, Կոստանդին Մոնոմախոսի, Ալեքսէյ Կոմնենոսի, Նիկեփոր Գ. Վոտանիատոսի (1078), Իրինա կայսրուհու (ԺԲ. դար) պատկերները։ Կիրառական արուեստի, մանրանկարների միջոցով յայտնի են Ռոմանոս Ժ. (փղոսկր, Ժ. դար), Միքայէլ Է. Դուկասի (Խախուի տրիպտիխ, ԺԱ. դար), թագադիր պատկերները[20]։ Նրանց թագի ձեւը բոլորովին տարբեր է հայկական թագի ձեւից, ինչպիսին է օրինակ Գագիկ Արծրունու թագը Աղթամարի տաճարի քանդակներում, կամ Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան գահակալների՝ Լեւոն Բ-ի, Լեւոն Դ-ի թագերը։

Թագերի տարբերութիւնը ակնյայտ է. հայկականը ունի ատամնաւոր վերնամաս, ատամներ կան ծայրերին եւ կենտրոնում։ Բիւզանդական թագը ատամներ չունի, հարթ կամ թոյլ կորագծով վերնամաս ունի, իսկ ճակատամասի կենտրոնում դրուած է կամարաձեւ զարդ։ Այդ զարդը առաւել պարզ երեւում է Նիկեփոր Վոտանիատոսի, Յուստինիանոսի, Իրինայի, Միքայէլ Դուկասի, Կոստանդին Մոնոմախոսի թագերի վրայ։

Ինչ վերաբերում է Բագրատունի թագաւորներին, ապա հայկական որմնանկարներում եւ մանրանկարներում նրանց պատկերները բացակայում են (առ այսօր յայտնի չեն), յայտնի է Գագիկ Ա-ի արձանը Անիից եւ Սմբատ Բ-ի բարձրաքանդակը Հաղբատի Ս. Նշան եկեղեցում։ Բայց նրանք պսակուած են արաբական չալմաներով։ Զալման այն թագն է, որը խալիֆը 885ին չնորհեց Աշոտ Ա-ին եւ Հայաստանի գահակալները այն հագնում էին հանդիսաւոր դէպքերում։ Նրանք ունէին նաեւ հայկական թագ, նման Գագիկ Արծրունու թագին։

Սակայն, բարեբախտաբար, պահպանուել է Սմբատ Ա-ի որմնանկարը Աթէնի (Վրաստան) Սիոն եկեղեցում։ Եկեղեցին Է. դարի կառոյց է, իսկ նկարը կատարուել է Ժ. դարի սկզբին։ Դա խմբակային նկար է, որտեղ պատկերուած են Սմբատ Ա. հայոց թագաւորը, Աբխազաց թագաւոր Կոստանդինը, Սմբատի դուստրը (որի անունը յայտնի չէ), մանկահասակ թագաժառանգ Աշոտը (914ից՝ Աշոտ Բ. Երկաթ թագաւոր) եւ Կոստանդնի որդի Գէորգին, որին կնութեան էր տրուած Սմբատ Ա-ի դուստրը։ Որմնանկարը կատարուել է երկու գահակալների բարեկամական դաշինքի առթիւ։ Սկզբնապէս, 904թ. երկուսի միջեւ ծագել էր գժտութիւն, բայց չուտով կողմերը համաձայնութեան եկան եւ կնքուեց

դաշինք։ Սմբատ Ա.ը արխազաց թագաժառանգին կնութեան տուեց իր դուստրին[21]։

Շալվա Ամիրանաշվիլին մանրամասն վերլուծել է որմնանկարի բովանդակութիւնը, ընթերցել պահպանուած մակագրութիւնները եւ որոշել նկարի պատրաստման ժամանակը։ Երկու թագաւորների միջադէպը տեղի է ունեցել 904ին, իսկ բեմի արսիդից վերեւ գրուած է 906 թիւը։ Ելնելով դրանից Ամիրանաշվիլին նկարի պատրաստումը թուագրում է 904–906 թթ.[22]։

Սմբատ Բագրատունու եւ Բիւզանդական կայսրերի թագերի արտաքին տեսքի համեմատութիւնը մատնանշում է նրանց միատեսակութիւնը՝ Սմբատի թագը նոյնպէս կամարաձեւ է, իսկ ճակատամասի կենտրոնում ունի ական–գարդ։

Կայսերական եւ Հայոց թագաւորի թագերի նմանութիւնը ակնյայտ է։ Մեր համոզմամբ Դրասխանակերտցին յիշատակելով «ականակապ կամար»ը նկարագրել է թագի արտաքին տեսքը, իսկ կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունին եւ Օրբելեանը օգտագործել են աւանդական թագ բառը։ Ընդ որում, Օրբելեանը գրելով «Աչոտ կայր ի փախստի առ կայսրն Յունաց։ Որում թագ կապեալ Ռոմանոսի կայսեր՝ յուզարկէ ի Հայս»[23], անշուշտ օգտուել է վազ շրջանի աղբիւրից։

Աթէնի տաճարի 906թ. կատարած որմնանկարը հաստատում է գրաւոր հաղորդումների իսկութիւնը Բիւզանդական կայսրերի (Վասիլ Ա.ի, Լեւոն Իմաստասէրի եւ Ռոմանոս Լեկապենոս–Կոստանդին Միրանածինի) կողմից Աչոտ Ա., Սմբատ Ա. եւ Աչոտ Բ. հայոց թագաւորներին թագ չնորհելու մասին։ Պարզւում է նաեւ, որ կայսրերի չնորհած թագերը եղել են բիւզանդական տիպի։ Դա շատ բնական է, բայց մինչ այժմ այդ հանգամանքի վրայ ուշադրութիւն չի դարձուել։ Ձիւղ նոյն սկզբունքով խալիֆաները չնորհում էին թագ–չալմաները։

Այսպիսով պարզւում է, որ Աթէնի տաճարի որմնանկարում Սմբատ Ա.ը պատկերուած է բիւզանդական թագով։ Այդ փաստը ընդգծում է այն իրաւարձութեան կարեւորութիւնը, որի առթիւ նկարուել է որմնանկարը։

Բիւզանդիայի կողմից Հայոց թագաւորին թագ չնորհելու փաստը կասկածի տակ դնելը, այլ կերպ ասած՝ նրա պետականութեան վերականգնման ժխտումը կայսրութեան կողմից, զուրկ է պատմական եւ տրամաբանական հիմքից։ Կայսրութիւնը այդպիսի ռազմա–քաղաքական սխալ թոյլ չէր տայ, դա կը նշանակէր նախկին արաբական Արմինիա փոխարքայութեան երկրներին թողնել խալիֆայութեան ազդեցութեան ոլորտում, այն ժամանակ, երբ այդ երկրները ձգտում էին ազատուել արաբների վերահսկողութիւնից, իսկ Հայաստանը ինքը չահագրգռուած

էր դիւանագիտական կապեր հաստատել կայսրութեան հետ։ Այդ տեսանկիւնից կասկածից վեր է նաեւ Վարդան պատմիչի հաղորդումը Վասիլ կայսեր Արշակունի տոհմից սերելու մասին։ Այդ փաստը հաստատում է նաեւ արաբական մատենագրութիւնը։

Արդարեւ, ժամանակակից արաբ պատմաբան Ադիբ Աս–Սէյիդը վկայակոչում է արաբ աղբիւրի հաղորդումը՝ «Խալիֆը գտաւ որ ամենաընտիր նուէրը որը կարող է ներկայացնել իր ուժեղ դաշնակից Աշոտին, հայ ժողովրդի ցանկութիւնը կատարելն է եւ ընդառաջելը՝ նրան [Աշոտին] թագաւոր Հայաստանի կոչումը տալու եւ հիջրայի 272[ին] (քրիստոնէական 885–886) Վասիլ Արշակունի կայսրը, նոյնպէս, ձեռնարկեց չնորհաւորել իր բարեկամին՝ Աշոտին եւ իրեն ուղարկեց թանկարժէք ընծաներ»[24]։

Այս հաղորդումը կրկնակի արժէք ունի. այն հաստատում է խալիֆից եւ կայսրից Աշոտ Բագրատունու ստացած թագը եւ երկրորդ՝ կայսր Վասիլ Ա.ի Արշակունի ծագումը (որը պատմա–արուեստագիտական գրականութեան մէջ յաճախ անհիմն կասկածի տակ է դրւում)։

Թ. դարի երկրորդ կէսին – Ժ. դարի սկզբին Բիւզանդիան եւ Հայաստանը, պայքարելով խալիֆայութեան դէմ, բնական դաշնակիցներ էին, իւրաքանչիւրն ելնելով իր շահերից։ Բագրատունիները ձգտում էին օգտագործել բիւզանդական գործօնը՝ նրա ռազմական յաղթութիւնները Փոքր Ասիայի արաբ–բիւզանդական սահմանագօտում («Սուդուր»)։ Բայց այդ ժամանակաշրջանում Բիւզանդիան Հայաստանի համար աւելի շատ բարոյա–դիւանագիտական գործօն էր, քան ռազմական, որը կարող էր օգնութեան հասնել հայերին։ Աշոտ Ա.ը խուսափում էր ռազմական ընդհարումներից արաբների հետ, որովհետեւ ստիպուած էր զբաղուել ներքին հարցերով՝ վերականգնել հայ իշխանների քաղաքական կապերի համակարգը, որը խիստ տուժել էր Բուղա ոստիկանի հալածանքների ժամանակ։ Նկատի ունենք ռազմական համագործակցութեան կառոյցը, որը փոխադարձ ուխտ–դաշինքներով կապում էր հայ իշխաններին Բագրատունի աւագանու հետ եւ կոչւում էր «տէրութիւն»[25]։

Պատահական չէ, որ 862ից (երբ Աշոտ Բագրատունին դարձաւ իշխանաց իշխան) մինչեւ 885թ.՝ անկախութեան հռչակումը, հայ–արաբական ռազմական ընդհարում չի եղել։ Դա Աշոտ Ա.ի որդեգրած քաղաքականութիւնն էր՝ անհրաժեշտ էր վերականգնել եւ ամրապնդել այն, ինչ քանդել էր Բուղան, այլ ոչ թէ ընդհարումներով աւելի բարդացնել վիճակը[26]։

Վերջապէս Հայաստանը հասաւ անկախութեանը, բայց կաչկանդուած էր որոշ սահմանափակումներով (դոմինիոնի կարգավիճակ)։ Հասկանալի է Սմբատ Ա.ի ձգտումը՝ ազատուել այդ սահմանափակումներից, բայց զարմացնում է նրա չտապողականութիւնը։ Իրավիճակը դեռեւս

նպաստաւոր չէր չրջադարձի համար. Սմբատը պէտք է հաշուի առնէր երկու հանգամանք. նախ, որ Արծրունիների ռազմական ուժը 908ից յետոյ այլեւս իր հետ չէր: Երկրորդ՝ Բագրատունի իշխանների մի մասը եւ նրանց հետ կապուած վասալ իշխանաւորներ (Շապուհ Բագրատունու խմբաւորումը), այդ թւում Սիւնեաց Գեղարքունիքի գահակալ Գրիգոր–Սուփան Բ.ը, նոյնպէս իր հետ չէին: Այդ նշանակում է, որ հայոց թագաւորի բանակը զգալիօրէն կորցնում էր իր զինական ուժը: Յաւելք, Սմբատը այդ հաշուի չառաւ: Նա, ինչպէս ասուեց վերը, թերագնահատեց խալիֆայութեան ռազմական ուժը եւ գերագնահատեց կայսրութիւնից սպասելիք օժանդակութիւնը: Հետեւանքները յայտնի են:

Սմբատ Ա.ի պարտութիւնը 910թ. ծանր վիճակի մէջ դրեց Հայաստանը, բայց իր արժանի յաջորդը՝ Աշոտ Բ. Երկաթը, գործելով զէնքով եւ խելամտօրէն, կարողացաւ վերականգնել Բագրատունիների «տէրութիւնը»՝ իշխանների ռազմա–քաղաքական դաշինքը Բագրատունեաց տան հետ: Նրա թագաւորութիւնը ճանաչեց հայ իշխանների ճնշող մեծամասնութիւնը, այդ թւում եւ Աշոտ Շապուհեանի խմբաւորումը: Վերջինս մնաց մեկուսի իր տիրոյթում: Արծրունիները եւս զգացին իրենց յաւակնութիւնների բացասական հետեւանքները եւ աստիճանաբար վերականգնեցին յարաբերութիւնները Բագրատունիների հետ, չնայած պահպանեցին թագաւորութիւնը Վասպուրականում:

Սմբատի նպատակն էր աւարտել իր հօր հայրենանուէր գործը՝ ազատուել կապանքներից, որոնք խանգարում էին երկրի լիակատար անկախութեանը: Նա սխալներ թոյլ տուեց եւ գոհուեց: Նրա պայքարը աւարտին հասցրեց իր յաջորդը, որի պետական գործունէութիւնը պէտք է ուսումնասիրուի աւելի մանրազնին, քան արուել է մինչեւ այսօր: Իսկ Սմբատ Ա. Բագրատունին մտաւ հայոց պատմութեան մէջ որպէս խիզախ եւ անձնուրաց գործիչներից մէկը, որը իր նախորդի՝ Աշոտ Ա.ի հետ հիմք դրեց Հայաստանի առաջադիմութեանը Ժ.–ԺԱ. դարերում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Լէօ, *Երկերի ժողովածու*, երկրորդ հատոր, Երեւան, 1967թ., էջ 492–510: Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, *Յուշիկք հայրենեաց հայոց*, հտ. Ա., Վենետիկ, 1921, էջ 363–463: Նիկողայոս Ադոնց, «Բագրատունեաց փառքը», *Պատմական ուսումնասիրութիւններ*, Փարիզ, 1948, էջ 70–86:
2. *Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1912, էջ 140:
3. *Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի*, Վենետիկ, 1862, էջ 85–86: Հմմտ. Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք–Օհանջանեանի, Երեւան, 1961, էջ 79, 80:

4. Դրասխանակերտցի, էջ 158, 159:
5. Նոյն, էջ 159, 160:
6. Նոյն, էջ 326: «Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից» ասելով պատմիչը նկատի ունի Արմրնիան:
7. Խալիֆան Գագիկ Արծրունուն ճանաչեց ոչ թէ Վասպուրականի, այլ ամբողջ Հայաստանի թագաւոր: Սխալ է հայ պատմագրութեան մէջ տարածուած գաղափարը, թէ իբր 908թ. Գագիկը անջատուեց Բագրատունեաց թագաւորութիւնից եւ հիմնեց Վասպուրականի թագաւորութիւնը: Իրականում Գագիկը ձգտում էր թագաւորել ամբողջ Հայաստանում, այսինքն խլել Բագրատունիներից հայոց թագաւորի իրաւասութիւնները: Միայն Աշոտ Բ.ից պարտութիւնից յետոյ նա ստիպուած եղաւ սահմանափակուել Վասպուրականով: Այդ պատճառով 914–921 թթ. (7 տարիների ժամանակահատուածը) որոշ աղբիւրներ անուանում են «անիշխանութեան շրջան»:
8. Դրասխանակերտցի, էջ 199–200:
9. Նոյն, էջ 214, 215:
10. Նոյն, էջ 218:
11. Նոյն, էջ 160, 161:
12. Նոյն, էջ 218:
13. Ինչպէս հայ եւ յոյն եկեղեցիների միութեան հարցը:
14. ***Պատմութիւն Նահանգին Սիւնեաց Արարելոյ Սչեփանոսի Օրբէլեան Արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց***, Թիֆլիս, 1910, էջ 192 եւ ***Սչեփանոսի վարդապետի Տարօնեցւոյ Տիեզերական Պատմութիւն***, Փարիզ, 1859, էջ 144:
15. Կ. Եուզբաշեան, «Բագրատունեաց շրջանի Հայաստանը՝ միջազգային իրաւունքի տեսանկիւնից», ***Պատմա-Բանասիրական Հանդէս***, 1975, հ. 1, էջ 33–53. К. Юзбашян, ***Армянские государства эпохи Багратидов и Византия. IX-XI вв.*** М., 1988, էջ. 86, 88:
16. Տես՝ Ռ. Մաթեւոսեան, ***Բագրատունեաց Հայաստանի պետական կառուցուածքն ու վարչական կարգը***, Երեւան, 1990, էջ 97–99:
17. Տես մասնաւորապէս Տիգրան Գուլումճեան, «Մխիթար Անեցին Ղազնաւեանների եւ սելջուկեանների մասին», ***Գ.Ա Լրաբեր***, 1972, N.4 (352), էջ 75–84: Փայլակ Անթաբեան, «Վարդան Արեւելցու ***Պատմութեան*** աղբիւրները», ***Բանբեր Մատենադարանի***, հ. 14, 1984, էջ 78–103:
18. ***Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ***, ի լոյս ածիւ Գ. Տէր–Սկրտչեան եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921, էջ 65:
19. Դրասխանակերտցի, էջ 158, 285:
20. Նկարները վերցուած են ***Культура Византии, вторая половина VII-XIIвв.*** Москва, 1989, էջ 29, 69, 85, 96, 97, 117, 263, 543, 608, 609, 613: Կոստանդին Ծիրանածնի նկարը վերցուած է Հ. Բարթիկեանի կողմից 1970թ. կատարուած Կոստանդին Ծիրանածնի երկերի հայերէն թարգմանութիւնից (Առաջաբանից առաջ):
21. Դրասխանակերտցի, էջ 200–202: Կարսի Գագիկ թագաւորի ընտանեկան մանրանկարը (Կարսի Աւետարան, ԺԱ. դար) վկայում է, որ այդպիսիք եղել են:
22. Տես Ш. Амиранашвили, ***История грузинской монументальной живописи***, т. I, Тбилиси, 1957, էջ 95, 96, տախտակ, 81, 83: Որմնանկարի մի հատուածը Սմբատ Ա.ի գծապատկերի հետ տես՝ Ս. Մնացականեան, ***Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը 9–14 դդ.***, Երեւան, 1976, էջ 43, նկար 39:
23. Օրբելեան, էջ 192:
24. Էտիպ Էլ–Սէյէտ, ***Հայաստան արաբ պատմութեան մէջ***, Հալէպ, 1972, էջ 146: (արաբերէն): Արաբերէնից թարգմանութիւնը կատարել է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան ինստիտուտի գիտ. աշխատակից Աշոտ Մանուչարեանը, «Հայկական վիմագրերը Հայաստանի քաղաքական պատմութեան սկզբնաղբիւրներ» (9–14 դդ.), Երեւան,

1996, էջ 34 (ատենախօսութիւն):
25. Մաթեւոսեան, էջ 77–86:
26. Աշոտ իշխանաց իշխանը խուսափեց կռուից նոյնիսկ ոստիկան Ահմադ իր Ուալիդի դաւադրութիւնը ճնշելիս: Միակ ընդհարումը տեղի է ունեցել 863թ. Կայսիկ ամիրա Ջահապի հետ, որ որպէս Մամիկոնեաններին փեսայ ձգտում էր տիրանալ Արշարունիքին եւ պարտուեց Աբաս Բագրատունի սպարապետից:

THE FOREIGN POLICY OF SEMBAT I (890-914)
(Summary)

RAPHAEL MATEVOSIAN

The late 9th century and early 10th century was a decisive period in the history of Bagratuni Armenia. It witnessed the restoration of Armenian statehood and its consolidation as an actor in regional politics, conducted by the Byzantine Empire and the Arab Caliphate along with its proxy Emirates. Three Bagratuni kings ruled during this era, Ashot I, (885-890), Sembat I (890-914) and Ashot II (914-929).

The author highlights the foreign policy of King Sembat I, who unlike his predecessor Ashot I developed a stronger alliance with the Byzantine Empire, at the expense of the Arab Caliphate. This alteration incited a reaction on both the domestic and regional fronts. A local opposition, lead by the head of the army, Ashot Shapouhian, and Grigor Soupan, disobeyed Sembat and expressed its loyalty to the Arab Caliphate proxy, Emir Yusuf. On the regional front the Emir of Atropatene, Yusuf, invaded Armenia. Sembat I was badly defeated and killed in the battle of Dzeknavatjar.

King Ashot II, was wise enough to use both diplomacy and arms in restoring Armenian statehood. His input was pivotal to the transition of Armenia from a Caliphate dominion into a sovereign kingdom.

ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՈՒ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ՈՍԿԵԴՐԱՄՆԵՐՈՒ

Ձօնուած՝ իմ բարեկամ Զարեհ Պտրուկեանին,
որ անիտնձ կերպով փորձեց յայտնաբերել
բոլոր հայ ոսկեդրամները եւ գետրեղել
իւրաքանչիւրը պարբեր բանգարան մը։

ԵՂԻԱ Թ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Ռուբինեան Հարստութեան ոսկեդրամները հմայած են բոլոր հայ դրամագէտները։ Արդարեւ, կիլիկեան հայոց ոսկեդրամները կը ներկայացնեն հայ դրամարուեստին գագաթնակէտը։ Այդ ոսկեդրամները չափազանց հազուագիւտ եւ թանկագին են։ Իւրաքանչիւր հաւաքորդի երազն է ունենալ հայ ոսկեդրամ մը։

Առաջին անգամ կիլիկեան հայ ոսկեդրամ մը յայտնաբերուեցաւ 1850ին, երբ Վիքթոր Լանկլուան հրատարակեց Կոստանդին Ա. (1298–1299) թագաւորին ոսկեդրամը իր յօդուածներէն մէկուն մէջ[1], ապա 1855ին նոյնը վերատպեց իր գիրքին մէջ[2]։ Սխալմամբ, Լանկլուան այս ոսկեայ դահեկանը վերագրած է Կոստանդին Դ. (1345–1363?) թագաւորին։ Նախապէս, այս ոսկեայ դահեկանը կը պատկանէր էզաճի Պետրոս Մարգար Ալիշանին՝ համբաւաւոր Հայր Ղեւոնդ Ալիշանին հօրը[3]։ 1835ին Կոստանդին Ա. թագաւորին այս ոսկեդրամը ճամբորդեց Վենետիկ[4]։ Այսօր այս գոհարը պարծանքով կը ցուցադրուի Վենետիկի Մ. Ղազարու Մխիթարեան Թանգարանի ժողովածուին մէջ։

Կիլիկեան ոսկեդրամի մը յայտնութիւնը լոյս տեսաւ Կիւսթաւ Շլումպերժէի կողմէ, 1881ին[5]։ Շլումպերժէի ոսկեայ դահեկանը, վերագրուած Լեւոն Ա. (1198–1219) թագաւորին, մէկ առիւծով ոսկեդրամ մըն է եւ պատկերատիպով կը նմանի Լեւոնի կէս երկդրամին։ Յետոյ, Շլումպերժէ այս ոսկեայ դահեկանը իր հայկական դրամներու ամբողջ հաւաքածոյին հետ նուիրեց Փարիզի Ազգային Մատենադարանին։

Հայր Ղեւոնդ Ալիշան հրատարակեց երեք հայ ոսկեդրամ 1885ին։ Ասոնցմէ մէկը, Կոստանդին Ա. թագաւորին վերագրուած, Պետրոս Ալիշանի ոսկեայ դահեկանն է[6]։ Միւս երկուքը Լեւոն Ա. թագաւորին ոսկեդրամներն են՝ մին երկու առիւծով եւ վերջինը՝ մէկ առիւծով, Շլումպեր-

ժէի նմուշը[8]. Լեւոն Ա.ի կրկնառիւծ ոսկեայ դահեկանը նուիրուած է Վենետիկի Ս. Ղազարու Մխիթարեան Թանգարանին Սերովբէ Ալիշանի կողմէ՝ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի եղբայրը[9]:

Հայր Կղեմէս Սիպիլեանի դասական գիրքը, նուիրուած՝ ռուբինեան դրամներուն, հրատարակուեցաւ 1892ին[10]: Դատելով իր գիրքին պարունակութենէն եւ Շլումպերժէի գրականութենէն, 1875ին Սիպիլեան ծանօթ էր միայն Կոստանդին Ա. թագաւորի ոսկեայ դահեկանին, զոր ինք նկարագրած է իր գիրքին մէջ: Հայր Գրիգորիս Գալեմքեարեան, Սիպիլեանի գիրքին խմբագիրը, աւելցուցած է այն ատեն գոյութիւն ունեցող կամ իրեն ծանօթ եղող ռուբինեան բոլոր ոսկեդրամներուն բաւական ընդարձակ ցանկը[11], որ կը պարունակէ տասներեք ոսկեդրամներ: Գալեմքեարեան նաեւ տուած է Հայր Սիմոն Անտոնեանին ուղղուած Սերովբէ Ալիշանի 24 Դեկտեմբեր 1885ի նամակին եւ իրեն ուղղուած Սերովբէ Ալիշանի թղթակցութենէն հատուածները[12]: 1936ին կարապետ Յ. Բասմաջեան այս ցանկին վրայ աւելցուցած է երեք ոսկեդրամներ եւս, թիւը բարձրացնելով տասնվեցի[13]: Յետագային Կոստանդին Ա. թագաւորի ոսկեայ երկրորդ դահեկան մը յայտնաբերուած է Իսթանպուլի Հնագիտական Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ, կիլիկեան հայ ոսկեդրամներուն թիւը հասցնելով տասնեօթի[14] (տես՝ աղիւսակ 1):

Զարեհ Պտուկեանի նուիրումը դէպի հայ դրամագիտութիւն այնքան անսահման էր, որ ինք անձնական մարտահրաւէր մը համարեց իւրաքանչիւր հայ ոսկեդրամի հետապնդումը եւրոպական ցամաքամասին վրայ: Անձամբ ճամբորդեց եւրոպական երկիրները, թափառեցաւ փողոց առ փողոց իւրաքանչիւր հաւանական հասցէի, փնտռելու, յայտնաբերելու եւ արձանագրելու գոյութիւնն ու տեղադրումը հարազատ օրինակներու[16]: Անձամբ քննեց հայ ոսկեդրամներուն վերաբերեալ հրատարակուած բոլոր գրականութիւնը եւ ամփոփեց իր եզրակացութիւնները բազմաթիւ յօդուածներու մէջ հայերէն ու անգլերէն լեզուներով: Իրրեւ արդիւնք իր հետազօտութեանց, տասներկու կտոր ոսկեդրամներ[17] ճանչցուած ու դասաւորուած են: Շնորհիւ իր կորովի աշխատանքին ու անձնական զոհողութեանց, 1984էն ի վեր, հայ ոսկեդրամներ պահպանուած են յաւելեալ երկու թանգարաններու մէջ (աղիւսակ 2, I.ա եւ I.գ): Այս մասին վարը աւելի մանրամասն պիտի տեղեկագրուի:

Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները գիրքին մէջ, Պտուկեան դասաւորած է տասնմէկ ոսկեդրամ: Աւելի ուշ, սոյն գիրքի բարեփոխուած անգլերէն հրատարակութեան մէջ ան տասներկուքի բարձրացուցած է ոսկեայ դահեկաններուն համրանքը: Ահա անոնք՝

Թիւ	Տիրակալ	Դրամի տիպ	Դիտողութիւններ
1.	Լեւոն Բ.	Նոր դրամի տիպ	Հ. Փիլիպոսի քով, Բերայի 1831ի հրդեհին վճացած։
2.	Կոստանդին Ա.		Պատկանած Պետրոս Մարգարի, հիմա՝ Վենետիկ Ս. Ղազարի Թանգարան։
3.	Լեւոն Ա.		Պատկանած Ճանիկ Ամիրայի։
4.	Լեւոն Ա.		Կեսարիոյ վանականի մը քով։
5.	Լեւոն Ա.	Կրկնաւուած	Սերովբէ Ալիշան նուիրած է Վենետիկի Ս. Ղազարի Թանգարանին։
6.	Լեւոն Ա.	Մէկ առուած	Կիւսթաւ Շլումպերժէի սեփականութիւն։
7.	Լեւոն Ա.	Կրկնաւուած	Գտնուած Կեսարիայէն, Ռոլէն հաստատութենէն կրկին վաճառուած։
8.	Լեւոն Ա.		Ռոլէն հաստատութեան քով, Փարիզ, Թերեւս Կեսարիայէն։
9.	Լեւոն Ա.	Կրկնաւուած	Պոլսեցիի մը սեփականութիւն։
10.	Հեթում–Լեւոն		Վենետիկի Ս. Ղազարի Թանգարանին մէջ։
11.	Լեւոն Ա.	Մէկ առուած	Փարիզի Ազգային Մատենադարանին մէջ։
12.	Հեթում–Լեւոն		Թիւ 10ի նման։
13.	Լեւոն Ա.	Մէկ առուած	Փարիզի Ազգային Մատենադարանին առաջարկուած, բայց չէ գնուած Թիւ 11ին նման ըլլալուն համար։
14.	Լեւոն Ա.		Ռոլէնի մօտ։
15.	Լեւոն Ա.	Մէկ առուած	Նշան Գալըպճեանի հաւաքածոյին մէջ, ապա՝ Գ. Պաղտատլեանի հաւաքածոյին մէջ։
16.	Լեւոն Ա.		Հայկազն Հապէշեանի հաւաքածոյին մէջ։
17.	Կոստանդին Ա.		Իսթանպուլի Հնագիտական Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ։

Աղիւսակ 1. Ոսկեդրամներ որոնք ծանօթ էին Սերովբէ Ալիշանի (1885) եւ Կարապետ Յ. Բասմաջեանի (1936)

Լեւոն Ա.-ի ոսկեայ դահեկան մէկ առիւծով (3 կտոր)
Լեւոն Ա.-ի ոսկեայ դահեկան երկու առիւծով (5 կտոր)
Լեւոն–Հեթում ոսկեայ դահեկան (2 կտոր)
Կոստանդին Ա.-ի ոսկեայ դահեկան (2 կտոր)[18]
Ընդամէնը՝ 12 կտոր։

1995ին, Ե. Թ. Ներսէսեան հրատարակեց հայկական դրամներու վերաբերեալ իր գիրքը[19]։ Հոս Լեւոն Ա.-ի այլ տիպ կրկնառիւծ ոսկեայ կէս դահեկան մը աւելցուեցաւ ծանօթ չորս տեսակ ոսկեդրամներու շարքին վրայ[20]։

Անոնք որ անձնապէս քննած են հայ ոսկեդրամները, կը պնդեն, թէ նոյն կաղապարները գործածուած են հատանելու նոյն տիրակալի նոյն տեսակի ոսկեդրամները։ Օրինակի համար՝ Սերովբէ Ալիշան[21] *եւ Զարեհ Պտուկեան*[22] *կը յայտարարեն թէ Լեւոն Ա.-ի մէկ առիւծով բոլոր ոսկեդրամները նոյն տեսակ են։ Պտուկեան հասաւ իր եզրակացութեան դրամներու ալիւմինիումէ նմանահանութիւնները քննելէ յետոյ։ Վերջերս նման դիտողութիւն մը ստացուեցաւ Փարիզէն,* Bibliothèque Nationale de France*էն*[23]։

Պատրաստելու համար իր Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները գիրքը, Պտուկեան ստացաւ հազարաւոր դրամներու ալիւմինիում թուղթէ նմանահանութիւնները, որոնց չարքին՝ նաեւ ոսկեդրամներունը։ Պտուկեան գրանցեց եւ դասաւորեց Լեւոն Ա.-ի հինգ կրկնառիւծ ոսկիէ դահեկան[24]։ *Հիմնուած այս ալիւմինիումի նմանահանութեանց քննութեան վրայ, Պտուկեան յայտարարեց, թէ բոլոր կրկնառիւծ ոսկիէ դահեկանները կոխուած են նոյն կնիքներէն*[25]։ *Սակայն,* 1989ին Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները *գիրքին վերահրատարակութենէն ետք, Լեւոն Ա.-ի կրկնառիւծ ոսկիէ կէս դահեկան մը եւս յայտնաբերուեցաւ Ցիւրիխի մէջ*[26]։ *Թէեւ այս մէկը կրկնառիւծ ոսկեդրամ մըն է, սակայն ունի տարբեր խորագրութիւններ, փոքր ու տարբեր կնիքներ եւ ունի ծանօթ նմուշներուն կէս կշիռքը* (6.22:2.45)։ 1959ին, *Լեւոն Ա.-ի այլ կրկնառիւծ ոսկեդրամ մը ծախուեցաւ Ֆրանքֆուրթի մէջ։ Վաճառքի քաթալոկը չէր տպած ոսկեդրամին նկարը կամ խորագրութիւնները. ան դասաւորուած էր իբրեւ կէս դահեկան (դասաւորութիւն* III*բ,* 3.40 *կրամ)*[27]։

Հեթում–Լեւոն ոսկեդրամի վերագրումը եղած է վիճելի հարց մը։ Գալեմքեարեան[28]*, Բասմաջեան*[29]*, Պերճ Մ. Կարապետեան*[30] *եւ Հայր Օգոստինոս Սեքուլեան*[31] *զայն վերագրած են Հեթում Ա. եւ Լեւոն Բ. թագաւորներուն (ուրեմն Լեւոն Բ.), քանի որ երկուքը, իրբեւ հայր ու որդի, միատեղ իշխեցին տարուան մը համար, Լեւոն Բ.-ի տարագրութենէն վերադարձէն յետոյ*[32]։ *Պտուկեան յառաջ կը քշէ այն տեսակէտը, թէ «Լեւոն» արձանագրուած կողմը նման է որոշ արծաթ դրամներու՝ կոխուած Լեւոն Ա.-ի*

կողմէ. հետեւաբար, ոսկեդրամը կրնայ ըլլալ Լեւոն Ա. եւ Հեթում Ա.ի ոսկեդրամ մը միայն[33]: Վիճելի կացութիւնը պիտի չարունակէ նաեւ ապագային մինչեւ որ նոր դրամագիւտ մը կատարուի, որուն համեմատութիւնն ու պարունակութիւնը յաւելեալ լոյս սփռեն այս նիւթին վրայ: Առայժմ միայն երկու Լեւոն–Հեթում ոսկիէ դահեկաններ գոյութիւն ունին: Երկուքն ալ հատանուած են նոյն կաղապարներէն:

Կոստանդին Ա.ի ոսկիէ դահեկանները միակ ոսկեդրամներն են, որոնց համար նոր կաղապարներ փորագրուած են. յատկապէս ոսկեդրամի մը համար: Ետեւի կողմին պատկերատիպը եզակի է եւ այս միակ անգամն է, որ երեք աչտարակներով ամրոց մը (Սսոյ բերդը) դրուագուած է հայ թագաւորի մը դրամին վրայ: Այսպիսի միայն երկու ոսկեդրամներ գոյութիւն ունին: Ըստ Պտուկեանի – իրենց ալիւմինիում թուղթէ նըմանահանութիւններէն դատելով – երկուքն ալ նոյն կաղապարներով կտրուած են[34]:

Ինչպէ՞ս գիտնանք թէ այս դրամները կեղծ չեն[35]: Նոյն կաղապարները գործածուած են հատանելու նոյնատիպ ոսկեդրամները եւ բոլորն ալ կոխուած են գործածելով Լեւոն Ա. եւ Հեթում Ա. թագաւորներու արծաթ դրամներուն կնիքները: Տարիներու ընթացքին ոսկեդրամներու վաւերականութեան վերաբերեալ որոշ ապացոյցներ հաւաքուած են: Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ կան երկու ոսկեդրամներ: Երջանկայիշատակ Գեր. Աբրահամ Մ. Հապոգեան Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին երկու ոսկեդրամներն ալ քննել տուած է եւ մասնագէտները գանոնք նկատած են հարազատ[36]: Դոկտ. Փոլ Պալոկ քննած է Վենետիկի Ս. Ղազարու Մխիթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին ոսկեդրամները եւ վստահ է անոնց վաւերականութեան[37]: E. Button իր վաճառքի քաթալոկին մէջ կը յայտարարէ, «Բրիտանական Թանգարանը դրամը վճռած է հարազատ»[38]: Bibliothèque Nationale de Franceի Ֆրանսացի դրամագէտները երբեք չկասկածեցան իրենց Թանգարանին մէջի Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկաններուն հարազատ ըլլալուն[39]: Իրականութեան մէջ, Շլումպերժէ չափազանց խանդավառուեցաւ հայկական հարազատ ոսկիէ դահեկան մը ունենալուն համար: Ակնարկելով Լեւոն Ա. թագաւորի մէկ առիւծով ոսկիէ դահեկանին, ան կը գրէ. «... կրնամ այսօր հաստատել՝ թէ հայ թագաւորական ոսկեդրամն այո՛ եւ ինչպէս հարկն էր գոյութիւն ունէր. վասն զի ես հայ ոսկեդրամի վաւերական օրինակ մ՚ունիմ: Երջանիկ բախտ մը տէր ըրաւ գիս ռուբինեան դրամագիտութեան սոյն գոհարին, ...»[40]: Այս յօդուածին հեղինակը անձնապէս քննեց նախապէս Կեւրեքեանի պատկանող Լեւոն Ա.ի կրկնառիւծ ոսկիէ կէս դահեկանը. անկասկած ոսկեդրամը[41] հարազատ է: Վերջիվերջոյ, բոլոր հայ դրամագէտները առանց բացառութեան երբեք չկասկածեցան

Կոստանդին Ա.-ի ոսկեդրամներուն վաւերականութեան մասին[42]։

Հայր Միքայէլ Չամչեանցի Պատմութիւն Հայոց եռահատոր գիրքին մէջ, յիշուած է, թէ «… քանի մը դրամք ոսկւոյ եւ արծաթոյ, որք մինչեւ ցայժմ գտանին առ ոմանս՝ հայերէն գրով գրոշմեալ. որոց յոմանս՝ ի մի կողմն փորագրեալ է կերպարան առիւծու, եւ՝ ի միւսն պատկեր արքայի՝ կա՛մ առանձինն, եւ կամ հանդերձ թագուհեաւ. եւ յոմանս եւս ձեւ խաչի»[43]։

1745ին առաջին անգամ հրատարակութեան մը մէջ հայատառ արծաթ դրամ մը նկարագրուեցաւ[44]։ *1850ին էր, երբ առաջին անգամ հայ ոսկեայ դրամ մը նկարագրուեցաւ։ Մարդ կը մղուի մտածելու, թէ նման պայմաններու ներքեւ, հազիւ թէ կեղծ հայկական դրամներ պատրաստուէին, երբ շատ քիչ հաւաքորդներ կը հետաքրքրուէին հայկական դրամներով ու չափազանց քիչ տեղեկութիւն գոյութիւն ունէր հայկական դրամներու մասին։*

Եթէ համարենք որ այս ոսկեդրամները կոխուած են իբրեւ յուշադրամներ, դրուագուած՝ յիշատակելու որոշ դէպք մը կամ՝ թագաւորին կողմէ ընծայուելիք յուշանուէր մը եղած են քան՝ թողարկուած արծաթ դրամներու նման շրջանառութեան կամ այլ վաճառականական ձեռնարկներու համար, այն ժամանակ բոլորն ալ կը պատչաճին Կիլիկեան Հայաստանի դրամագիտութեան կառոյցին։

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՂԻՒՍԱԿ 1–Ի ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

1. *Լեւոն Բ.-ի ոսկիէ դահեկան, փճացած է 1831 թուականի Բերայի հրդեհին։ Ցարդ այս ոսկեդրամին նմանող այլ նմուշ մը յայտնաբերուած չէ։*

2. *Կոստանդին Ա.-ի ոսկիէ դահեկան, Վենետիկի Ս. Ղազարու Մխիթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ կը պահպանուի (դասաւորութիւն V.բ)*[45]։

3. *Լեւոն Ա.-ի ոսկիէ դահեկան, Ճանիկ Ամիրային պատկանած է։ Ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ։*

4. *Լեւոն Ա.-ի ոսկիէ դահեկան, կեսարիոյ վանքի մը վարդապետին պատկանած է. անցած է ուրիշի մը ձեռքը։ Ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ։*

5. *Լեւոն Ա.-ի կրկնառիւծ ոսկիէ դահեկան, նուիրուած է Սերովբէ Ալիշանի կողմէ Վենետիկի Ս. Ղազարու Մխիթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին (դասաւորութիւն Ir)*[46]։

6. *Լեւոն Ա.-ի մէկ առիւծով ոսկիէ դահեկան, նախապէս Կիւսթաւ Շլումպերժէի հաւաքածոյին մաս կը կազմէր։ 1979 թուականին Պուտկեան փոխանակեց Շլումպերժէի այս դրամը,* Bibliothèque National de

Franceի գիջելով տասը իշխանական ու թագաւորական ռուբինեան դրամներ։ 1983 թուականին Պտուկեան այս դրամը նուիրեց Երեւանի Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի հաւաքածոյին (աղիւսակ 2, I.գ)[47]։

7. Լեւոն Ա.ի կրկնադիւծ ոսկիէ դահեկան մը կեսարիայէն. ծախուած է Փարիզի դրամահաւաք–վաճառական Ռոլէնի ձեռքով։ Ըստ Պտուկեանի, այս ոսկեդրամը կրկին վաճառուած է եւ միացած Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին կամ ալ՝ Նուարդ Գափամաջեանի հաւաքածոյին[48]։ Գափամաջեանի ոսկիէ դահեկանը տեղեկագրուած է Պտուկեանի կողմէ իր Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները դիրքին[49] մէջ եւ S. Boutin[50] տուած է այս դրամի մանրամասն նկարագրութիւնը։ Սակայն այս ոսկեդրամը չէր ցուցակագրուած Գափամաջեանի դրամագիտական հաւաքածոյին աճուրդի քաթալոկին մէջ[51]։ Ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ (աղիւսակ 2, II.ե կամ II.ա, կարգով)։

8. Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան կեսարիայէն. հաւանաբար վաճառուած է Ռոլէնի ձեռքով։ Ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ։

9. Լեւոն Ա.ի կրկնադիւծ ոսկիէ դահեկան. դիտողութիւն 7ի նման։ Ըստ Սեքուլեանի ազնուութեամբ տրամադրած տեղեկութեան, բերանացի հաղորդուած Վանքի աւագ միաբաններէն, երկու ոսկեդրամներն ալ Եգիպտոսէն ճամբորդած են Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանը[52]։

10. Լեւոն–Հեթում ոսկիէ դահեկան, Վենետիկի Ս. Ղազարու Մխիթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ կը պահպանուի (աղիւսակ 2, IV.բ)[53]։

11. Լեւոն Ա.ի մէկ առիւծով ոսկիէ դահեկան, Bibliothèque Nationale de Franceի դրամագիտական հաւաքածոյին մէջ կը պահպանուի (աղիւսակ 2, I.բ)։ 1984 թուականին Տեոէեան մանրամասնութեամբ նկարագրած է այս ոսկեդրամը[54]։

12. Լեւոն–Հեթում ոսկիէ դահեկան, Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ կը պահպանուի (աղիւսակ 2, IV.ա)։ Սեքուլեան մանրամասն քննարկած է այս դրամը իր յօդուածներէն մէկուն մէջ[55]։

13. Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան, առաջարկուած է Bibliothèque Nationale de Franceի բայց չէ գնուած։ Ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ։

14. Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան Ռոլէնի մօտ, չատ հաւանաբար վերածախուած է։ Ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ։

15. Լեւոն Ա.ի մէկ առիւծով ոսկիէ դահեկան, նախապէս պատկանած է Նշան Գալըպճեանին, ապա միացած է Գ. Պաղտատլեանի հաւաքածոյին։ Պտուկեան գնեց Պաղտատլեանի հաւաքածոն 1968 թուականին[56]։ 1984 թուականին Պտուկեան նուիրեց Պաղտատլեանի Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկանը Նիւ Եորքի Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան Թան-

գարանի (American Numismatic Society) հաւաքածոյին (աղիւսակ 2, I.ա)[57]։

16. Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան Հայկազն Հապէչեանի հաւաքածոյին մէջ։ Ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ։

17. Կոստանդին Ա.ի ոսկիէ դահեկան, Իսթանպուլի Հնագիտական Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ կը պահպանուի (աղիւսակ 2, V.ա)[58]։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Վերի դիտողութեանց եւ ոսկեդրամներու 1995ի իրավիճակին վրայ (աղիւսակ 2) հիմնուելով, աղիւսակ 1էն վեց ոսկեդրամի ուր գտնուիլը չենք կրնար բացատրել (թիւ 3, 4, 8, 13, 14 եւ 16)։ Այսօր մենք ծանօթ ենք աղիւսակ 1ի տաս ոսկեդրամներուն, որոնք կը գտնուին թանգարաններու կամ սեփական հաւաքածոներու մէջ (թիւ 2, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 15 եւ 17)։ Ոսկեդրամներու մեր դասաւորութիւնը կը ցուցակագրէ տասնչորս կտոր դրամ։ Ուրեմն այս վեց ոսկեդրամներէն որեւէ մին կրնայ ըլլալ չորս դրամներէն մէկը (14–10=4. II.գ, II.դ, III.ա, եւ III.բ)։

Խաչատուր Մուշեղեան հրապարակած է Լեւոն Ա.ի կրկնաւուած ոսկիէ դահեկան մը Էրմիթաժի Թանգարանի հաւաքածոյէն, 1965 թուականին (աղիւսակ 2, II.գ)[59]։ Լեւոն Ա.ի այլ կրկնաւուած ոսկիէ դահեկան մը կը պահպանուի Bibliothèque Nationale de Franceի դրամագիտական հաւաքածոյին մէջ[60]։ Հաւանականութիւնը կայ, որ Bibliothèque Nationale de Franceի դրամը կրնայ Ռոլէն հաստատուածէնէն գտնուած ըլլալ (աղիւսակ 2, II.դ), քանի որ դրամի ծագման ստուգաբանութիւնը մեզ կ'առաջնորդէ դարձեալ Շլումպերժէի հաւաքածոն[61]։ Մենք ունինք Լեւոն Ա.ի երկու ոսկիէ կէս դահեկաննոցներ, որոնք ծախուեցան քսաներորդ դարու երկրորդ կիսուն. Buttonի դրամը՝ ծախուած 1959ին եւ Sternberg[62]ի դրամը՝ ծախուած 1989ին։ Վերջինս գտնուեցաւ 1989 թուականին, ապա աճուրդով ծախուեցաւ 1995 թուականին Ժ. Կեւրեքեանի կողմէ[63]։ E. Buttonի ծախած դրամին ուր գտնուիլը անյայտ կը մնայ (աղիւսակ 2, III.բ)։ Նախապէս Կեւրեքեանի պատկանող ոսկիէ կէս դահեկանը գտնուեցաւ Լ.Ա. Էտըմզի կողմէ (աղիւսակ 2, III.ա)։ Աճուրդի քաթալոկներուն մէջ Button եւ Sternberg որեւէ տեղեկութիւն չեն հայթայթած իրենց դրամներու սկզբնաղբիւրի մասին։ Որեւէ տուեալ չէ հրատարակուած որ այս չորս դրամները համաժամանեցուին աղիւսակ 1ի ցանկին հետ (տես՝ աղիւսակ 2)։

Զարմանալիօրէն, մենք ունինք Լեւոն Ա.ի մէկ առիւծով ոսկիէ դահեկան մը, որ առաջարկուած է Bibliothèque Nationale de Franceի, բայց մերժուելով չէ գտնուած (թիւ 13)։ Ոչ միայն այս դրամին ուր գտնուիլը յայտնի չէ, այլ նաեւ չէ ցուցակագրուած մեր դասաւորութեան մէջ, քանի որ չունինք ստոյգ տեղեկութիւն իր տեղադրումի մասին։ Աղիւսակ 1ին

Դաս.	Տիրակալ	Դրամի տիպ	Վիճակ	Տեղադրում (1995)	Թիւ
I. ա	Լեւոն Ա.	Կրկնադիւծ	✓	Նիւ Եորք (ANS)	15.
I. բ	Լեւոն Ա.	Մէկ ադիւծ	✓	Փարիզ (BNF)	11.
I. գ	Լեւոն Ա.	Մէկ ադիւծ	✓	Երեւան (ՀՊՊԹ)	6.
	Լեւոն Ա.	Մէկ ադիւծ	?	?	13.
II. ա	Լեւոն Ա.	Կրկնադիւծ	✓	(Նախկին Ն. Գափամաջեան) ?	7.
II. բ	Լեւոն Ա.	Կրկնադիւծ	✓	Վեննատիկ (Մխ. Թ)	5.
II. գ	Լեւոն Ա.	Կրկնադիւծ	✓	Էրմիթաժ	
II. դ	Լեւոն Ա.	Կրկնադիւծ	✓	Փարիզ (BNF)	
II. ե	Լեւոն Ա.	Կրկնադիւծ	✓	Վիեննա (Մխ. Թ.)	9.
	Լեւոն Ա.	? ադիւծ	?	?	3.
	Լեւոն Ա.	? ադիւծ	?	?	4.
	Լեւոն Ա.	? ադիւծ	?	?	8.
	Լեւոն Ա.	? ադիւծ	?	?	14.
	Լեւոն Ա.	? ադիւծ	?	?	16.
III. ա	Լեւոն Ա.	Կրկնադիւծ	✓	Լ.Ա. Էտրմգ	
III. բ	Լեւոն Ա.	Կրկնադիւծ	✓	(Նախկին Button)?	
IV. ա	Լեւոն–Հեթում		✓	Վիեննա (Մխ. Թ.)	12.
IV. բ	Լեւոն–Հեթում		✓	Վեննատիկ (Մխ. Թ.)	10.
	Լեւոն Բ.		x	x	1.
V. ա	Կոստանդին Ա.		✓	Իսթանպուլ (Հն. Թ.)	17.
V. բ	Կոստանդին Ա.		✓	Վեննատիկ (Մխ. Թ.)	2.

Աղիւսակ 2. Իրավիճակ հայ ոսկեդրամներու (1995)

մէջ Լեւոն Ա.ի մէկ ադիւծով չորս ոսկիէ դահեկաններ ցուցակագրուած են (թիւ 6, 11, 13 եւ 15)։ Սակայն մեր դասաւորութիւնը ունի միայն երեք հատ մէկ ադիւծով ոսկիէ դահեկաններ։ Ո՞ւր է չորրորդ օրինակը։ Ո՞ւր տեղադրուեցան նախապէս Գափամաջեանի եւ Buttonի պատկանող ոսկեդրամները։

Հարիւրտաս տարի անցած է Սերովբէ Ալիշանի հայ ոսկեդրամներու ցանկէն եւ վաթսուն տարի՝ Բասմաջեանի նոյն ցանկը արդիականացնելէն։ Հակառակ յաջորդող երկար շրջանին, մենք կրցած ենք ցուցակա-

գրել միայն տասնչորս ծանօթ դրամներ։ Աղիւսակ Ի պարունակութիւնը կը ցուցակագրէ տասնեօթ դրամ, որոնցմէ մին փճացած է 1831ի հրդեհին։ Այս կը ձգէ մեզ լրիւ երկու դրամ վիճելի ծագումով։ Ասոնցմէ մին՝ մէկ առիւծով ոսկիէ դահեկան մըն է (թիւ 13)։ Արդեօք կարելի՞ է, որ Գալըպճեան—Պաղտատլեան—Պտուկեան— Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան (ANS) դրամը (թիւ 15) եւ Bibliothèque Nationale de Franceի առաջարկուած դրամը (թիւ 13) նոյն ոսկեդրամն ըլլան։ Հաւանականութիւնը կայ, որ ասոնցմէ միքանին, կամ նուազագոյն երկու ոսկիէ դահեկան (կրկնառիւծ) (թիւ 3, 4, 8, 14 եւ 16), գոյս չենք կրնար բացայայտել, կրկնութիւնները ըլլան։ Այս կրնայ բացատրել տեղի ունեցած անհամաձայնութիւնը տասնվեց դրամով եւ մեր տասնչորս դրամով ցանկերուն միջեւ։ Ըստ երեւոյթին, այս անյայտ դրամները հանրային թանգարանի մը մէջ չեն։ Եթէ գոյութիւն ունին սեփական հաւաքածոներու մէջ, հաւանաբար հաւաքորդները պիտի նախընտրէին իրենց ունեցած հազուագիւտ եւ թանկագին հնադրամները գաղտնի պահել ու չվերածել հանրային գիտելիքներու։ Մենք միայն կրնանք յուսալ, որ մօտիկ ապագային այս ոսկեդրամները պիտի վերագտնուին եւ գաղտնութեան չղարչը վերջնականօրէն վերցուի այս նիւթին վրայէն[65]։

1995 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ԴԱՍԱԽՕՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՈՍԿԵԴՐԱՄՆԵՐՈՒ

Գծագրութիւններ նախընտրուեցան այս յօդուածի պատկերազարդումին համար, քանի որ նոյն պատկերատիպի պատկանող դրամները հատանուած են նոյն կաղապարներէն[66]։

Նկար Ի. Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան, մէկ առիւծ

Ի. *Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան, մէկ առիւծ*

Երես.— *Լեւոն թագաւորը դիմահայեաց բազմած է առիւծագարդ գահին, թագակիր է եւ ուսերուն վրայ արքայական թիկնոց կը կրէ։ Ան ալ ձեռքով խաչ մը կը բռնէ, իսկ ձախով՝ շուշան մը։ Իր ոտքերը կը հանգչին պատուանդանի մը վրայ։*

Շրջագրութիւն՝ + ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Կոնակ.— *Դիմահայեաց թագակիր առիւծ մը դէպի ձախ դարձած,*

ալ թաթով կը բռնէ կրկնաթեւ խաչ մը։ Առիւծի ձախին՝ "h" դաշտի նշանագիրը։

Շրջագրութիւն՝ + ԿԱՐՈՂՈՍԹԲՆ ԱՍՏՍՈՑ

Կշիռք եւ գտնուած վայրեր.–

ա. 5.40 կ. (ԿՀԴ 5, ACV 253) American Numismatic Society*ի հւքծ.*

բ. 5.33 կ. Bibliothèque Nationale de France*ի հւքծ.*

գ. 4.80 կ. *Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի հւքծ.*

Նկ. II. Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան, կրկնառիւծ

II. *Լեւոն Ա.ի ոսկիէ դահեկան, կրկնառիւծ*

Երես.– *Թագաւորը բազմած է գահին, նախորդին նման։*

Շրջագրութիւն՝ + ԼԵՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Կռնակ.– *Կրկնաթեւ երկար խաչ մը, զետեղուած՝ երկու կանգնած առիւծներու միջեւ, կռնակ կռնակի եւ գլուխնին ետ դարձուցած։*

Շրջագրութիւն՝ + ԿԱՐՈՂՈՍԹԲՆ ԱՍՏՍՈՑ

Կշիռք եւ գտնուած վայրեր.–

ա. 7.09 կ. (ԿՀԴ 6, ACV 254) *Նախկին Գափամաջեանի հւքծ.*

բ. 7.00 կ. *Վենետիկի Մխիթարեան Թանգարանի հւքծ.*

գ. 6.9 կ. *Էրմիթաժի Թանգարանի հւքծ.*

դ. 6.33 կ. Bibliothèque Nationale de France*ի հւքծ.*

ե. 6.25 կ. *Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի հւքծ.*

Նկ. III. Լեւոն Ա.ի ոսկիէ կէս դահեկան, կրկնառիւծ

III. *Լեւոն Ա.ի ոսկիէ կէս դահեկան, կրկնառիւծ*

Երես.– *Թագաւորը բազմած է գահին, նախորդին նման։*

Շրջագրութիւն՝ + ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՑՈՑ

Կռնակ.– *Խաչ մը երկու առիւծներուն միջեւ նախորդին նման։*

Շրջագրութիւն՝ + ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ

Կշիռք եւ գտնուած վայրեր.–

ա. 2.45 կ. (ACV 255) *Լ.Ա. Խարմգի հւքծ.*

բ. 3.40 կ. (ACV 255?) *Նախկին* E.Button*ի* 101–422a

Նկ. IV. Լեւոն–Հեթում ոսկիէ դահեկան

IV. *Լեւոն–Հեթում ոսկիէ դահեկան*

Երես.– *Լեւոն թագաւորը դիմահայեաց բազմած է առիւծազարդ գահին, թագակիր է եւ ուսերուն վրայ արքայական թիկնոց ունի։ Ան ալ ձեռքով խաչ մը կը բռնէ, իսկ ձախով՝ չուշան մը։ Իր ոտքերը կը հանգչին պատուանդանի մը վրայ։ Բայց ամբողջ պատկերատիպը, ներառեալ թագաւորին թագը, շրջապատուած է հաստատուն շրջանակով մը եւ չուշանին ու խաչին տակը կան երեքական կէտեր։ (Զննէ թագաւորի դիմագիծին, խաչին ու չուշանին փոփոխութիւնները եւ համեմատէ նկար I, II եւ III*ի երեսներուն հետ։*)

Շրջագրութիւն՝ +ԼԵՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ .+. ՀԱՑ*ՈՑ+

Կռնակ–*Թագակիր առիւծ մը դէպի ալ դարձած, ձախ թաթով կը բռնէ խաչ մը։*

Շրջագրութիւն՝ + ՀԵԹՈՄ ԹԱԳԱ/ՒՀԱՑՈՑ

Կշիռք եւ գտնուած վայրեր.–

ա. 5.30 կ. (ԿՀԴ 7, ACV 315) *Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի հւքծ.*

բ. 5.85 կ. *Վենետիկի Մխիթարեան Թանգարանի հւքծ.*

Նկ. V. Կոստանդին Ա.ի ոսկիէ դահեկան

V. *Կոստանդին Ա-ի ոսկիէ դահեկան*

Երես.– *Կոստանդին թագաւորը ձիավար, դիմահայեաց դէմքով, թագակիր է, դէպի աջ դարձած։ Ան սանձը կը բռնէ ձախ ձեռքով, աջ ձեռքով՝ սուր մը։*

Շրջագրութիւն՝ + *ԿՈՍՏԸՆԴԻՆ ԹԳ ՀԱՑՈՑ*

Կռնակ.– *Երեք աշտարակներով բերդ մը։*

Շրջագրութիւն՝ + *ՍՍՈՑ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՒՈՐ*

Կշիռք եւ գտնուած վայրեր.–

ա. 3.65 *կ.* (*ԿՀԴ* 8, ACV 414) *Իսթանպուլի Հնագիտական Թանգարանի հւքծ.*

բ. 3.60 *կ.* *Վեննեթիկի Մխիթարեան Թանգարանի հւքծ.*

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Victor Langlois, "Sur les monnaies des rois arméniens de la Dynastie de Roupène", ***Revue Archéologique,*** I. VII, 1850 էջ 424, տախ. 148, թիւ 9։
2. Victor Langlois, ***Numismatique de l'Arménie au moyen âge,*** Փարիզ, 1855, էջ 90–91, տախ. III, թիւ 9։
3. Հ. Սահակ Ճէմճէմեան, «Կոստանդին Ա թագաւորին ոսկի դրամը» ***Հայ Դրամագիտական Հանդէս,*** Ա. շրջան, հատ. XIX, Դեկտեմբեր 1993, թիւ 4, էջ 73–75։
4. Նոյն տեղը։
5. Gustave Schlumberger, "Monnaie d'or inédite de Léon II, roi d'Arménie", ***Archives de l'Orient Latin,*** հատ. I, 1881, էջ 675–678։ Հայերէն թարգմանութեան համար տես Հայր Ղեմէս Սիպիլեան, ***Դասաւորութիւն Ռուբենեան Դրամաց,*** Վիեննա, 1892, էջ 14–17։
6. Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, ***Միսուան,*** Վենետիկ, 1885, էջ 216, նկար 54։
7. ***Նոյն,*** էջ 381, թիւ 1։
8. ***Նոյն,*** էջ 381, թիւ 2։
9. Սիպիլեան, էջ 17։
10. Տես՝ ծանօթ թիւ 5։
11. Սիպիլեան, էջ 7, 13–18, 24, 29–31, 33, 37, 38, 48, 49, տախ. IV, թիւ 42։
12. ***Նոյն,*** էջ 13–14։
13. Կ. Յ. Բասմաջեան, ***Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն եւ Հայասպանի Վերաբերեալ Դրամներ,*** Վենետիկ, 1936, էջ 141–143, 152–153, 164–165։
14. Որոշեցինք Էրմիթաժի Թանգարանի (դասաւորութիւն II.դ) եւ Փարիզի Ազգային Մատենադարանի (դասաւորութիւն II.դ) ոսկեդրամները աղիւսակ 1էն դուրս ձգել, որովհետեւ անոնք Փարիզի մէջ Ռոլէն Հաստատութեան դրամները կրնային ըլլալ։
15. Rollin et Feuardent, հին դրամներ ու մետալներ վաճառող հաստատութիւն մը եղած է ուշ ԺԹ.–վաղ Ի. դարերուն։ Հաստատութիւնը հայկական դրամներ ծախած է 1864 թուականին։ Տես՝ Ե. Թ. Ներսէսեան, ***Armenian Numismatic Bibliography and Lit-***

erature, Լոս Անճելըս, 1984, թիւ 397, էջ 161: Այս հաստատութեան գործունէութեան վերջին տարին կրնայ եղած ըլլալ 1911 թուականը:

16. Զարեհ Պ. Պտուկեան, "In Search of an Armenian Gold Coin", ***Հայ Դրամագիտական Հանդէս***, Ա. շրջան, հատ. II, Դեկտեմբեր 1976, թիւ 3 եւ 4, էջ 22–27, նաեւ՝ ***Selected Numismatic Studies***, Լոս Անճելըս, 1981, էջ 298–301, 504–505:
17. Զարեհ Պ. Պտուկեան, «Կիլիկիոյ Թագաւոր Կոստանդին Ա.ի (1298–1299) Դրամները» ***Հանդէս Ամսօրեայ***, ՀԲ. տարի, Հոկտեմբեր 1958, թիւ 10, էջ 381–390, նաեւ՝ ***SNS***, էջ 334–338. «Լեւոն Ա.ի՞ թէ Լեւոն Բ.ի Դրամներ», ***Հանդէս Ամսօրեայ***, ՀԴ. տարի, Հոկտեմբեր–Դեկտեմբեր 1960, թիւ 10–12, էջ 534–536, նաեւ՝ ***SNS***, էջ 355–356. "Armenian Gold Coins of the Roupenian Dynasty", ***Museum Notes***, հատ. X, 1962, էջ 113–120, նաեւ՝ ***SNS***, էջ 63–71. «Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորներու Ոսկեդրամները», ***Հանդէս Ամսօրեայ***, ՀԴ. տարի, Յունուար–Մարտ 1960, թիւ 1–3, էջ 16–27, նաեւ՝ ***SNS***, էջ 344–350: "The Gold Coins", ***Coinage of Cilician Armenia***, American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs, թիւ 147, Նիւ Եորք, 1962 էջ 68–75 եւ՝ ասոր վերամշակած հրատարակութիւնը՝ ***Coinage of Cilician Armenia***, Քրնեքթիքաթ, 1979, նաեւ՝ «Ոսկի դրամներ», ***Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները***, Վիեննա, 1963, էջ 74–83. «Հայ Դրամագիտութեան Մութ Էջերը», ***Բազմավէպ***, հատ. ՃԼ., 1972, թիւ 2–3, էջ 291–302, նաեւ՝ ***SNS***, էջ 438–450. "In Search of an Armenian Gold Coin", եւ նոյնիսկ հայերէնը՝ «Հայ Ոսկեդրամի Մը Հետազօտումը», ***Հայ Դրամագիտական Հանդէս***, Ա. շրջան, հատ. II, Դեկտեմբեր 1976, թիւ 3 եւ 4, էջ 22–27, նաեւ՝ ***SNS***, էջ 298–301 եւ 504–505:
18. Պտուկեան, ***Coinage***, էջ 130, թիւ 5–8. ***Կիլիկեան***, էջ 130, թիւ 5–8:
19. Ե. Ֆ. Ներսէսեան, ***Armenian Coins and Their Values***, Լոս Անճելըս, 1995:
20. ***Նոյն***, էջ 109, թիւ 253–255, էջ 124, թիւ 315, էջ 149, թիւ 414:
21. Սիպիլեան, էջ 13–14:
22. Պտուկեան, «Կիլիկիոյ Հայ» եւ «Ոսկի Դրամներ»:
23. Mme Dominique Gerin, Փարիզի Bibliothèque Nationale de Franceի հին դրամներու բաժնէն, կը տեղեկագրէ, թէ Նուարդ Գափամաջեանի նախկին ոսկեայ դահեկանը, Boutinի գիրքին տախտակներէն, բաղդատուեցաւ Bibliothèque Nationale de Franceի Լեւոն Ա. թագաւորին կրկնատիպ ոսկիէ դահեկանին հետ, եւ ի յայտ եկաւ որ երկուքն ալ ունին պատկերատիպի եւ մետաղի զարմանալի նմանութիւն մը (նամակը թուագրուած է 14 Յունիս 1996):
24. Պտուկեան, ***Coinage***, էջ 130, թիւ 6:
25. Պտուկեան, «Կիլիկիոյ Հայ» եւ «Ոսկի Դրամներ»:
26. Frank Sternberg, ***Auktion XII***, Ցիւրիխ, 1989, էջ 64, տախ. XXI, թիւ 452:
27. E. Button, ***Versteigerungs-Katalog Nr. 101***, Ֆրանքֆուրթ, 1959, էջ 18, թիւ 422a:
28. Սիպիլեան, էջ 29–31:
29. Բասմաջեան, էջ 152–153:
30. Պերճ Մ. Կարապետեան, «Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան Ս. Ղազարու Թանգարանին Հայկական Հին Դրամներու Հաւաքածոները. Ռուբինեան Դրամներ», ***Բազմավէպ***, հատոր ՃԺ., Յուլիս–Սեպտեմբեր 1952, թիւ 7–9, էջ 155–168, մասնաւորաբար էջ 166, սիւնակ 2:
31. Հայր Օգոստինոս Սեքուլեան, «Լեւոն Բ.ի Օծման Դրամները», ***Հանդէս Ամսօրեայ***, ՀԴ. տարի, Ապրիլ–Յունիս 1960, թիւ 4–6, էջ 204–208: 5 Յունիս 1996ին, հեռաձայնով խօսակցութեան մը ընթացքին, Հայր Սեքուլեան յիշեց, թէ իր եզրակացութիւնը կը մնայ նոյնը, ոսկեդրամը կը պատկանի Հեթում Ա.–Լեւոն Բ. թագաւորներուն:
32. Լեւոն Բ. թագաւորը ոսկեդրամ մը կտրեց նման իր արծաթ նոր դրամներուն, տես՝ Սիպիլեան, էջ 37–38, եւ՝ Ներսէսեան, ***Armenian Coins***, էջ 137, թիւ 367, բայց այս

եզակի դրամը փճացած է Քերայի 1831ի մեծ հրդեհին:

33. Պտուկեան, «Կիլիկիոյ Հայ» եւ «Ոսկի Դրամներ»:
34. Պտուկեան, "In search":
35. Լեւոն Ա. թագաւորին պատկանող կեղծ ոսկեդրամներ գոյութիւն ունին: Բոլոր ծանօթ օրինակները կոխուած են նոյն կաղապարներով: Հաւաքորդ մը կրնայ ինքզինք պաշտպանել ուսումնասիրելով եւ ճանչնալով կեղծ դրամներու կաղապարները: Յաւելեալ տեղեկութեանց համար տես՝ Պտուկեան, «Կիլիկիոյ Հայ» եւ «Ոսկի Դրամներ», Ե. Թ. Ներսէսեան "Counterfeit Armenian Coin Detection", էջ 176–190, արտատպուած ***Հայ Դրամագիտական Հանդէս***էն, Ա. շրջան, հատ. XVIII, Յունիս 1992, թիւ 2, էջ 27–32:
36. Պտուկեան, «Կիլիկիոյ Հայ» եւ «Ոսկի Դրամներ»:
37. Նոյն տեղը:
38. Button, էջ 18, թիւ 422a, "Golddinar. Ahnlich wie vorher. (Die Echtheit ist von Britischen Museum in London erklärt worden) 3.4 gr." (Դրամ 221 եւ 222 կը ցուցակագրեն Լեւոն Ա.ի կրկնաւորիւծ երկու արծաթ դրամներ):
39. Տես՝ ծանօթ թիւ 1, 2 եւ 5:
40. Schlumberger, "Monnaie d'or", էջ 677 « "... Je puis affirmer aujourd'hui que la monnaie d'or royale arménienne a bien et dûment existé, puisque j'en possède un exemplaire authentic. Un heureux m'a mis en possession de ce joyau de la numismatique roubénienne,..." հայերէն թարգմանութիւնը՝ Սիպիլեան, էջ 16:
41. Classical Numismatic Group, Inc., ***Auction*** 36, Լենքեսթըր, Փենսիլվենիա, 1995, էջ 67, թիւ 714: Քննուած է 18 Օգոստոս 1995ին American Numismatic Associationի 104րդ տարեդարձի համագումարին եւ դրամներու ցուցահանդէսին, Անահայմ, Քալիֆորնիա: Ըստ Կեւրեքեանի, Դոկտ. Դ. Մ. Մեթքալֆ (նամակ՝ Հեպըրտէնի Դրամի Սենեակին, Աշմոլինի Թանգարան, Օքսֆորտ) կրցած է քննել ոսկեդրամը եւ զայն կը նկատէ հարազատ դրամ մը:
42. Պտուկեանի ոսկեդրամներուն վերաբերեալ ուսումնասիրութեանց մէջ, այս նիւթի մասին մանրամասն քննարկութիւն մը գոյութիւն ունի: Տես՝ ծանօթ թիւ 22:
Երբ Պերճ Կարապետեան Եւրոպա էր՝ հետեւելու դրամագիտական դասընթացքներու, ինք դասաւորեց Փարիզի մէջ Bibliothèque Nationale de Franceի եւ Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան հայկական հաւաքածոները: Իր բնագիրը, զոր պատրաստած է 1951–1953, եւ կը կոչուի ***Monographie des monnaies arméniennes du Cabinet des Médailles de la Bibliothèque Nationale de Paris,*** 586 էջ ձեռագիր, կը մնայ անտիպ: Այս բնագրին մէջ գլուխ մը յատկացուած է Կիլիկեան Հայաստանի ոսկեդրամներուն "Les monnaies d'or des Rois rubéniens de Cilicie", էջ 117–129, ուր Կարապետեան դասաւորած է մինչեւ 1953 թուականը ծանօթ հայ բոլոր ոսկեդրամները: Ան երբ Ս. Ղազար էր, գրեց նաեւ երկու յօդուած ու հրատարակեց ***Բազմավէպ***ին մէջ: Ասոնցմէ մին նուիրուած է կիլիկեան հայոց դրամներուն՝ «Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան Ս. Ղազարու Թանգարանին Հայկական Հին Դրամներու Հաւաքածոները. Ռուբինեան Դրամներ», ***Բազմավէպ***, հատ. ՃԺ., Յուլիս–Սեպտեմբեր 1952, թիւ 7–9, էջ 155–158: Հոս Կարապետեան կը յայտարարէ, թէ «Վանքի հաւաքածոյին մէջ կայ Հեթում Ա. եւ Լեւոն Բ.ի անուններով ոսկեայ դրամ մը որ կեղծ է, ինչպէս կեղծ են դժբախտաբար Ռուբինեան համարեա բոլոր ոսկեդրամները, որոնք կը գտնուին զանազան թանգարաններու կամ անհատներու մօտ: Ծրագրած ենք պատրաստել հայկական կեղծ դրամներու (արծաթ կամ ոսկի, Տիգրանեան կամ Ռուբինեան) մասին մանրամասն մենագրութիւն մը, որպէսզի մեր ազգային զգացումները շահագործող անխիղճ կերծարարները չշարունակեն իրենց շահագործութիւնները: Միակ իսկական ոսկեդրամը կը գտնուի Ս. Ղազարու

Թանգարանը եւ կը պատկանի Կոստանդին Ա. թագաւորին»: Յարդ Կարապետեանի կողմէ որեւէ աշխատանք լոյս չէ տեսած, ուր քննարկուած ըլլան մէկ հատ կամ բոլոր հայկական կեղծ դրամները:

43. Հայր Միքայէլ Չամչեանց, *Պատմութիւն Հայոց*, Վենետիկ, 1786, հատ. III, էջ 365:
44. *Musei Imperialis Petropolitani*, Սանքթ–Փեթերպուրկ, 1745, հատ. II, էջ 452, տախ. III:
45. Հայր Տաճատ Եարտըմեան, *San Lazzaro Island, the Monastic Headquarters of the Mekhitarist Order*, Վենետիկ, 1990, էջ 41:
46. Պտուկեան, «Կիլիկիոյ Հայ», էջ 116 եւ «Ոսկի Դրամներ» էջ 21, կը յայտարարէ, թէ «Ըստ Հայր Գալէմքեարեանի եւ ըստ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի, թիւ 5 դրամը կը գտնուի Վենետիկի Մխիթարեան Թանգարանին մէջ, բայց ես այդ դրամը հոդ չտեսայ: Ոչ ալ Կարապետեան այս դրամը կը յիշատակէ Վենետիկի Մխիթարեաններուն Ռուբինեան դրամներու շարքին»: Խնդրոյ առարկայ ոսկիէ դահեկանը, նուիրուած Սերովբէ Ալիշանէն, հրատարակած է Հայր Ղ. Ալիշան իր *Միտեան*ին մէջ, էջ 381, թիւ 1:
47. A.G.D., "Dr. Paul Bedoukian Presents Gold Coin to Armenian Nat'l Historical Museum", *Armenian Reporter*, հատ. XVII, 17 Նոյեմբեր 1983, թիւ 5, էջ 9: Խ. Ա. Մուշեղեան, «Հայկական Ոսկէ Դրամ», *Հայրենիքի Ձայն*, 22 Փետրուար 1984, թիւ 8 (968), էջ 4 եւ 5. *Նոր Կեանք*, հատ. VI, 15 Մարտ 1984, թիւ 12, էջ 6 եւ 31, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles registre des échanges du 3 septembre 1979.
48. Պտուկեան, «Կիլիկիոյ Հայ» եւ «Ոսկի Դրամներ»:
49. Պտուկեան, *Coinage*, էջ 130, թիւ 6:
50. S. Boutin, *Collection N.K.; Monnaies des Empires de Byzance...*, Մասսաչուսէթս, 1983, էջ 463, տախ. LXII, թիւ 1192:
51. E.Bourgey, *Numismatique Collection N.K.*, Փարիզ, 1992:
52. Հեռաձայնային խօսակցութիւն Հայր Սերուխեանի հետ, 5 Յունիս 1996 թուականին:
53. Տես՝ ծանօթ թիւ 45:
54. Gérard Dédéyan, "Les monnaies d'or Léon II le Magnifique, prince (1187-1198), puis roi (1198-1219) de l'Arménie cilicienne". *Le Club Française de la Médaille*, Bulletin, երկրորդ կիսամեակ, 1984, թիւ 85, էջ 108–111:
55. Տես՝ ծանօթ թիւ 30:
56. Զարեհ Պ. Պտուկեան, "Fifty Years of Armenian Numismatics: An Autobiography", *Հայ Դրամագիտական Հանդէս*, Ա. շրջան, հատ. XX, Մարտ 1994, թիւ 1, էջ 13–22:
57. *Annual Report of the American Numismatic Society for the Period Ending September 30, 1984*, Նիւ Եորք, 1984, էջ 19:
58. Պտուկեան, *Coinage*, էջ 130, թիւ 8:
59. Խ. Ա. Մուշեղեան, «Կիլիկեան Հայաստանի Ոսկեդրամ Պետական Էրմիտաժում» *Պատմա–Բանասիրական Հանդէս*, թիւ 2 (29), 1965, էջ 205–206. «Ռուբէնեան Ոսկեդրամներէն Յարդ Անտիպ Նմուշ Մը», *Էփիկրաֆիբա Վոսբորա*, հատ. XX, 1971, էջ 95–96 (ռուսերէն):
60. Raymond H. Kévorkian, *Arménie entre Orient et Occident*, Փարիզ, 1996, էջ 244, թիւ 191[2-3], կու տայ նկարագրութիւնը երկու ոսկիէ դահեկաններու որոնք պահպանուած են Bibliothèque Nationale de Franceի դրամագիտական հաւաքածոյին մէջ:
61. Ըստ Bibliothèque Nationale de Franceի արխիւներուն, նախապէս Շլուպերժէի հաւաքածոյին մէկ մասն էր, թիւ 1391:
62. Button, էջ 18, թիւ 422a:
63. Sternberg, էջ 64, տախ. XXI, թիւ 452:
64. Classical Numismatic Group, Inc., *Auction* 36, Լենքեսթըր, Փենսիլվենիա, 1995, էջ 67,

թիւ 714 (աճուրդով ծախուած, գին՝ U.S. $24,200):

65. Կարդացուած՝ Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութեան 22 Փետրուար 1997 ժողովին, Փիթօ Ռիվերա, Քալիֆորնիա:
Մեր խորին շնորհակալութիւնները՝ Mme Dominique Gerinին, որ մեզի հայթայթեց Bibliothèque Nationale de Franceի արխիւներուն մէջ պահպանուած դրամագիտական բնագիրներուն լուսապատճէնները եւ մեր խնդրած ամերաժեշտ տեղեկութիւնը. Հայր Օգոստինոս Սեքուէեանին որ մեզ հետ կիսեց իրեն ծանօթ դրամագիտական տեղեկութիւնը եւ Լ.Ա. Էտլմզիին, որ մեզի արտօնութիւն տուաւ իր ամուսնոյ գործածութեան համար:

66. Գծագրութիւններ I, II, IV, եւ V արտատպուած են Սիպիլեանէն՝ նկար 6, 7, 15, եւ տախտակ IV–42. գծագրութիւն թիւ III պատրաստուած է հեղինակին կողմէ:

INVENTORY OF CILICIAN ARMENIAN GOLD COINS
(Summary)

YEGHIA T. NERCESSIAN

In 1850, Victor Langlois was the first to publish an Armenian gold coin belonging to King Gosdantin I of Cilicia. Subsequently, Gustave Schlumberger and Fr. Ghevond Alishan published two more coins and raised the number of Cilician Armenian gold coins to three.

Fr. Krikoris Kalemkiarian edited Fr. Clement Sibilian's book, *Classification of Roupenian Coins* in 1892, listing 13 Cilician Armenian gold coins therein. In 1936, Karik J. Basmadjian raised the total inventory to 16. If we add to this list the Istanbul Museum gold piece, the inventory grows to 17.

Paul Z. Bedoukian published his book, *Coinage of Cilician Armenia* in 1962. Bedoukian classified 11 gold coins in his corpus. In 1979, in the revised edition of this book, he upgraded the catalogue to 12 gold *tahekans*.

During the second half of the twentieth century, two Armenian gold half *tahekans* were auctioned, the E. Button coin sold in Frankfurt in 1959 and the Frank Sternberg coin sold in Zurich in 1989. The latter was resold in New York in 1995.

Based on the information available, the inventory of Armenian gold coins is 14 pieces: Levon I, one-lion 3 gold *tahekans*; Levon I, two-lion 5 gold *tahekans* and 2 gold half *tahekans*; Levon-Hetoum, 2 gold *tahekans*; Gosdantin I, 2 gold *tahekans*.

One of the coins listed by Fr. Kalemkiarian was destroyed in the 1831 fire. This leaves 16 coins in all. Our catalogue lists 14 gold coins. Hence, we cannot account for two gold coins. It is possible that some of the coins listed by Fr. Kalemkiarian were duplicates. This could explain the descrepancy between the 16 coin list and our 14 coin catalogue.

We can only hope that missing Armenian gold coins will be rediscovered in the near future, and once and for all the shroud of mystery will be lifted from this topic.

ՄԵԼՔԻՍԵԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎԺԱՆԵՑԻՆ ԵՒ ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՒԱՆՑՈՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ, 1631 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

ԽԱԶԻԿ ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ

«... Աղաչեմք զձեզ, եղբարք, ճանաչել զվաստրակաւորս եւ զվերակացուս ձեր...»
Ա. Թեսաղոնիկեցիս, Ե. 12:

1996 թուականի վերջին ամիսների ընթացքում լրացաւ հոգեւոր ու մշակութային կեանքում մեծ երախտիք ունեցող մտաւորական, սուրբ գրոց նուիրեալ, «արտաքին գրոց» մասնագէտ, մինչեւ այժմ ըստ պատշաճի չգնահատուած մանկավարժ, կուսակրօն հոգեւորական Մելքիսէթ վարդապետ Վժանեցու մահուան 365 ամեակը:

Մեր այս նախաձեռնութեան համար չարժանացաւ է դարձել ո՛չ միայն այս գիտութեան նուիրեալի, պատկառանք ազդող ու գնահատման արժանի վանականի երախտիքի գնահատանքը, այլեւ այն հանգամանքը, որ նրա անձն ու գործը անուշադրութեան հետեւանքով ստուերի մէջ են մնացել մեր հոգեւոր ու մշակութային կեանքի պատմութեան մէջ: Կայ մի երրորդ կարեւոր չարժանացաւ եւս. հայերէն Աստուածաշնչի երախտաւոր հրատարակիչ Ոսկան Երեւանցու նախասիրութիւնների արմատաւորման մէջ, նրա նուիրումի, գիտելիքների ու ձեռնարկումների արդասաւորման գործում մեծ բաժին ու վաստակ ունի այս կուսակրօն վանականը:

Մելքիսէթ վարդապետ Վժանեցին, ըստ ո՛չ ստոյգ տեղեկութեան, ծնուել է 1570ական թուականի վերջերին Մեծ Հայքի Արարատեան նահանգի Արագածոտն գաւառի Վժան գիւղում[1]:

Պատանի Մելքիսէթը նախնական կրթութիւնը՝ գրաճանաչութիւնը, ամենայն հաւանականութեամբ ստացել է իրենց գիւղում, ծխական քահանայի մօտ: Երիտասարդ տարիքում ունենալով արեզակի կոչում[2], 1617–1619 թուականների ընթացքում նա մեկնում է Բիթլիս եւ Ամիրդոլի վանքում դառնում է Բարսեղ վարդապետի առաջնորդութեամբ դեկավարուող միաբանութեան անդամ: Որոշ ժամանակ անց նա աշակերտում է

Ներսէս վարդապետ Մոկացու գլխաւորած Մեծ Անապատ կոչուող մենաստանի դպրոցին։ Եւ ապա, գրում է. «... եւ յորժամ ելեալ Ներսէս վարդապետն գնաց յերկիրն Վասպուրականի ի Լիմ կոչեցեալ կղզին, ... այս տէր Մելքիսէթն եւս գնաց ընդ Ներսէս վարդապետին ի Լիմ»[3]։

Կարճ ժամանակ անց Լիմ անապատում մեծանում է միաբանների քանակը եւ վանահայր Ներսէս վարդապետ Մոկացու գլխաւորած մենաստանում լայնածաւալ առումով ընթացք են ստանում փիլիսոփայութեանը վերաբերուող մատեանների ձեռքբերման ու ընդօրինակման աշխատանքները։ Այնուհետեւ ընդարձակւում են այդտեղ իրականացուող ուսուցման սահմանները։ Հիմնաւորւում է «արտաքին գիտութեան» առարկաների՝ քերականութեան, տրամաբանութեան, փիլիսոփայութեան ու տոմարագիտութեան ուսումնասիրութիւնը։ Դասընթացին զուգահեռ, այդ դպրոցում կիրառւում է մի իւրօրինակ մօտեցում։ Ամէն օր մի որոշեալ ժամի, ուսուցման բոլոր մասնակիցները հաւաքւում եւ քննարկման են ենթարկում իրենց կարդացած մատեաններում տեղ գտած եւ մութը մնացած հարցերը։ Տեսակէտերի փոխանակման ու հարցերի պարզաբանման միջոցով կատարւում են անհասկանալի մնացած մտքերի մեկնաբանութիւնները, եւ գիտելիքների իմացութիւնը բոլորի համար դառնում է մատչելի։ Որոշ ժամանակ անց ուսուցմանը մասնակցող միաբաններից ոմանք ցրւում են։ «Բայց տէր Մելքիսէթ՝ ոչ եթող զարտաքին գիրքն, եւ ոչ թուլացաւ ի նորին ընթերցմանէ, այլ անդադար տքնութեամբ զայդ եւ զցերեկ ընթեռնոյր եւ մտածէր, եւ բերեալ առ Ներսէս վարդապետն ցուցանէր, եւ հարցանէր թերեւս ուղիղ իցէ գտեալն բան»[4]։

Բացառիկ յամառութեամբ ու նուիրումով այս վաժանեցի վանականը տասից—տասներկու տարի ապրում եւ տքնում է Լիմ անապատում, հետեւողականօրէն զբաղւում է «արտաքին գրոց» առարկաների ուսումնասիրութեամբ եւ ամբարում է պատկառելի չափի հասնող գիտելիքների պաշար։ Նրա ուսումնասիրած գրքերի ցանկում Առաքել Դաւրիժեցին թուարկում է Դաւիթ Անյաղթի Սահմանք իմաստասիրութեան գիրքը, Մովսէս Խորենացու Գիրք աշխարհացը, յոյն փիլիսոփաներ Պորփիւրի եւ Արիստոտէլի հայերէն թարգմանութիւնները, նաեւ՝ «Այլ եւ զամենայն ազգաց տօմարն՝ որոց պատճէն գրեալ կայ ի միջի մերում, քանզ եւ անտարակոյս եհաս ամենայնի, գիտելով զսկիզբն եւ զպատճառն եւ զամենայն հետեմունս նոցա։ Այլեւ քերականութեան գիտութեան եղեւ տեղեակ եւ գիտող առաւել քան որք էին ի ժամանակին»[5]։

Վաժանեցու արժանիքները աննկատ չեն մնում Լիմ անապատում նրան շրջապատող մարդկանց համար։ «Եւ ի կատարել մարմնոյ հասակին քան զոր առաւել կատարեալ էր իմաստութեան եւ հոգւոյ հասակն, կամովք իւրովք վարդապետն Ներսէս եւ վկայութեամբ ամենայն եղբարց

անապատին, յառաջ կոչեաց զնա ի բարձրագոյն տեղի եւ ի պատիւ ըստ հրամանի Տեառն, ...եւ չնորհեաց նմա զգաւազան վարդապետութեան, որ յարաժամ քարոզութեամբ աղբերաբար իմաստութեան ջրով մխիթարեալ զովացուցանէր զլսողսն»[6]:

1629 թուականի Յունուարի 13ին էջմիածնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է օծւում Մովսէս վարդապետ Սիւնեցին: Թէ՛ դրանից առաջ իբրեւ Մայր Աթոռի լուսարար եւ թէ՛ օծուելուց յետոյ իբրեւ կաթողիկոս նա ձեռնարկում է չինարարական ու վերանորոգչական բնոյթի ծաւալուն աշխատանքներ: Եկեղեցիների վերանորոգումից բացի նա կառուցում է Մայր Աթոռի ժամատունը, պարիսպը, խցերն ու առաջնորդարանը: Հիմնադրում է վանական դպրոցը, գրչատունն ու գրապահոցը: Մովսէս կաթողիկոսի բարեկարգումների համբաւը առաքել Դաւրիժեցու վկայութեամբ, «հրատարակեալ էր ընդ ամենայն աշխարհ, առ որ ամենեքեան տենչացեալ գային ի տեսութիւն նոցին»[7]: Այդ աւետաբեր տեղեկութիւնները հասնում են նաեւ Լիմ անապատ եւ Մելքիսէթ վարդապետը թողնում է մենաստանը եւ գալիս է էջմիածին:

Մայր Աթոռում Մելքիսէթ վարդապետ Վժանեցին չի արժանանում պատշաճ ուշադրութեան: Իր գիտելիքների համար փառաբանուած անձնաւորութիւնը մեծ հիասթափութիւն է ապրում նոր միջավայրում: Էջմիածնի վանականները նրան ոչ միայն չեն գնահատում, այլեւ չեն հասկանում նրա ամբարած գիտելիքների արժէքը: Դաւրիժեցուն յայտնի էր էջմիածնի կրօնաւորների այս վերաբերմունքը, սակայն տեղեակ լինելով նրա հեղինակութեան յետագայ շրջադարձին, գնահատմանն ու պանծացմանը, այդ դրուագին, նա թերեւս գիտակցաբար չի անդրադարձել իր աշխատութեան մէջ: Ի տարբերութիւն Դաւրիժեցու, այս փաստին հանգամանօրէն անդրադարձել ու ինքնակենսագրականում ծաւալուն տեղ է յատկացրել Ոսկան Երեւանցին, որին կ՛անդրադառնանք ստորեւ:

Այդ շրջանում Լվովի հայկական համայնքի հոգեւոր կեանքում տեղի ունեցած դէպքերի անցանկալի զարգացումները սերտօրէն կապուած են Մելքիսէթ վարդապետ Վժանեցու գիտելիքների գնահատման հարցում տեղի ունեցած շրջադարձի հետ, ուստի անհրաժեշտ համարեցինք հարեւանցի անդրադառնալ նաեւ այդ իրադարձութիւնների շարադրմանը:

Շահ–Աբասի մահուանից յետոյ գահ բարձրացած նրա թոռ Շահ–Սաֆիին չնորհաւորելու եւ Մելքիսէթ կաթողիկոսի կողմից էջմիածնի վրայ բարդուած 100 թուման պարտքի խնդիրը կարգաւորելու նպատակով 1629 թուականի սկզբներին Սպահան է մեկնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մովսէս Գ. Տաթեւացին: Նոյն թուականի աշնանը հայրենիք վերադարձող կաթողիկոսը իր հետ էջմիածին է բերում Խաչատուր Կեսարացու դպրոցի աշակերտ, տասնհինգամեայ աբեղայ Ղլիճենց Ոսկանին:

Անսալով կաթողիկոս Մովսէս Տաթեւացու ցանկութեանը, Ղլիճենց Ոսկանը Նոր Ջուղայում կիսատ է թողնում իր ուսումը եւ գալիս է էջմիածին։ Այստեղ նա հանդիպում եւ ծանօթանում է հաստատւում Լիմ անապատից էջմիածին եկած Մելքիսէթ վարդապետ Վժանեցու հետ։

Հասկանալի է, որ նա կ'ուզենար այստեղ շարունակել իր կիսատ թողած ուսումը։ Թւում է թէ Ոսկանը պէտք է օգտուէր ընձեռուած պատեհութիւնից եւ դիմէր այդ գիտուն վարդապետի օգնութեանը, սակայն նա ընդունում է տրամաբանութեանը հակառակ մօտեցում։ Էջմիածնում Ոսկանի ականջին էին հասել բաւականին աննպաստ տեղեկութիւններ Մելքիսէթ վարդապետի գիտութեան վերաբերեալ։ Այս պարագայում երիտասարդ ու անփորձ Ոսկանը չէր կարող այլ կերպ վարուել, որովհետեւ գտնուում էր էջմիածնի հոգեւորականութեան կողմից դրսեւորուած թերահաւատ վերաբերմունքի ազդեցութեան տակ։ Այն, ինչ իր պատմութեան մէջ գիտակցաբար չրջանցել է Առաքել Դաւրիժեցին[8], իր համար ոչ չահեկան մանրամասներով չարադրում է Ոսկան Երեւանցին 1669 թուականին Ամստերդամում իր հրատարակած Դաւրիժեցու Պատմութեանը կցած ինքնակենսագրականում։ Նա գրում է. «... զմէլքիսէթ վարդ[ա]պ[ե]տն Վժանցի, գայր կորովի եւ բանիբուն, զգուշն հանճարոյ բնաբ[ա]նակ[ա]նին մասնաւորաբար։ ... Մանաւանդ զի առ ոչ ոք գոյր իմէջ հայոց այն գիտութիւն։ Եւեւս զի ամ[են]ք[ի]ն պարսաւօղք էին այնմ արհեստի, որք էին արք երեւելիք, եւ թուէին թէ գոյ գիտութի[ւն] ի ն[ո]ս[ա]։ Նա եւ էին առեցօղք գիտութե[ան], եւ եպերօղք վեհազանցին այնմիկ. վ[ա]ս[ն] ոչ գոլոյ ինքնեանց հասու գիտութե[ա]ն այնմիկ։ մանաւանդ զի ոչ կարէին իսկ հասու լինիլ...»[9]։

Գտնուելով այս մտայնութեան ազդեցութեան տակ, ինչպէս ասացինք, «... Բայց սա [Ոսկանը — Խ.Մ.] զոչինչ փոյթ կալաւ յանձին հետեւիլ նմին. զի ինքն տղայ էր հասակաւ, ... Եւ եւս զի ամ[են]ք[ի]ն պարսաւօղք էին այնմ արհեստի...»[10]։

Ոսկան Երեւանցու ի յայտ բերած մտայնութիւնը խմորուում էր էջմիածնում, Դաւրիժեցու աչքի առաջ, սակայն, ինչպէս ասացինք, այս փաստին վերջինս, գէթ մի բառով իսկ չի անդրադառնում իր Պատմութեան մէջ։

Լուր ստանալով Լվովի հոգեւոր թեմում տիրող խառնակ կացութեան մասին, Մովսէս կաթողիկոսի յաջորդ քայլը լինում է էջմիածին կանչել Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի վանահայր, իր աշակերտ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացուն։ Տալով համապատասխան յանձնարարականներ, կաթողիկոսը Խաչատուր վարդապետին՝ նրա առաջադէմ աշակերտ Սիմոն Ջուղայեցու ուղեկցութեամբ, 1630 թուականի սկզբին իբրեւ էջմիածնի առաքելական նուիրակ ուղարկում է Լվով։

Էջմիածնից մեկնած նուիրակի պատգամաւորութեանը ժողովրդի աչքում նսեմացնելու, նրա վրայ բարոյական ճնշում գործադրելու նպատակով, կաթողիկէ դարձած հայ կրօնաւորները կազմակերպում են մի իւրօրինակ հակաճառութիւն։

Մրցողները Խաչատուր վարդապետ Կեսարացուն առաջարկում են պատասխանել. «Եւ ասացին՝ վարեմ բառս անո՞ւն է Թէ քայ»[11]։ Ոչ Խաչատուր Կեսարացին, եւ ոչ էլ Սիմոն Ջուղայեցին կարողանում են պատասխանել այդ հարցադրմանը. «... եւ մերքն անհմուտ գոլով զայլ եւ այլ պատասխանիս ասէին. յայնժամ նոքա քամահրելով եւ ծիծաղելով այսպէս արարեալ են զմերովքն. եւ ի բազում աւուրս վասն հակաճառութեան այսպէս են արարեալ. յայնժամ մերքն ի սիրտ եւ յոգի խոցեալք են. եւ իմացեալ Թէ զայն, զոր գիտեն, ո՛չ է գիտութիւն, այլ պարտ է նոցա զարտաքին գիրքն կարդալ, եւ անդէն ի մտի եղեալ են հաստատութեամբ, Թէ գնամք յէջմիածին առ Մելքիսէթ վարդապետն, զայլ ամենայն ինչ Թողեալ՝ արտաքին գիրքն կարդամք ի նմանէ»[12]։

Առանց հասնելու որեւէ դրական արդիւնքի, 1631 Թուականի սկզբին էջմիածին են վերադառնում Լվով մեկնած կաթողիկոսական նուիրակ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին եւ նրան ուղեկցող Սիմոն Ջուղայեցին։ Հասնելով տեղ նրանք անմիջապէս ձեռնամուխ են լինում իրենց նպատակի իրականացմանը։ Էջմիածնի միաբանութեան անդամներից ոմանք միանալով նրանց, բոլորը միասին մեկնում են Երեւան եւ դիմելով Մելքիսէթ վարդապետին դառնում են նրա աշակերտները։

Կաթողիկոսական նուիրակի Լվովում կրած պարտութիւնը դառնում է չարժառիթ եւ 1631 Թուականի Մարտի սկզբին, Երեւանում Ս. Աննայի առաքելի մենաստանում (այժմ Ջօրաւոր եկեղեցի) ծայր է առնում եւ պատմական իրողութիւն է դառնում Մելքիսէթ վարդապետ Վժանեցու դպրոցի գոյութիւնը։ Նոյն օրուանից Մելքիսէթ վարդապետի վարած դասընթացին միւսների հետ մասնակից է դառնում նաեւ երիտասարդ արեղայ Ղևոնդ Ոսկանը։ Այս դպրոցի սկզբնաւորումով իրականութիւն է դառնում Մելքիսէթ վարդապետի տարիների ընթացքում իր կեանքի համար նպատակ դարձրած բաղձանքը։ Երեւանում բացուած դպրոցը միջոց է դառնում, որ Վժանեցին մէկ կէս տասնամեակի ընթացքում, յամառ տքնանքով ամբարած գիտելիքները եկող սերունդին յանձնելով արդիւնաւէտ «կացուցանի» իր նուիրումն ու տառապանքը։

Ուսուցման ընթացքին հետամուտ՝ Դաւրիժեցին անհրաժեշտ է համարել եւ արձանագրում է այդ դպրոցում աւանդուող առարկաների նաեւ հերթականութիւնը։ Նախ քերականութիւն, որից յետոյ պէտք է ենթադրել, որ Վժանեցու աշակերտները արդէն կարող էին պատասխանել Լվովեան հակաճառողներին Թէ ինչ խօսքի մաս է «վարեմ» բառը։ Սակայն,

Մելքիսէթ վարդապետը դրանով չի սահմանափակւում եւ որոշ ժամանակ անց իր աշակերտներին սկսում է աւանդել փիլիսոփայութիւն՝ այն, ինչ նա երկարաձիգ տարիների ընթացքում սովորել էր Լիմ անապատում: Ըստ Դաւրիժեցու, այս առարկայի ուսուցումը սկսում է Դաւիթ Անյաղթի Սահմանք իմաստասիրութեան գրքով, ապա նա քննութեան առարկայ է դարձնում յոյն փիլիսոփայ Պորփիւրի Վերլուծութիւն ներածութեանը[13], որին յաջորդում է Արիստոտէլի Կատեգորիաների մասին եւ Պերիարմենիասը (Գիրք քերականութեան մասին), որը հայերէն թարգմանուել է «Ճաղագս մեկնութեան» վերնագրով: Շարունակելով «դասառութիւնը», նրանք ուսումնասիրում են նաեւ Խորենացու Գիրք աշխարհացը եւ այլ աշխատութիւններ: Փիլիսոփայական գրքերի դասաւանդումից բացի Մելքիսէթ Վժանեցին իր աշակերտներին ուսուցանում է նաեւ բոլոր ազգերի տոմարները:

«Եւ լինէր յորժամ Մելքիսէթ վարդապետն կանխէր ի դաս եւ ի քարոզ, իբրեւ զյորձանս ուղխից եւ հեղեղաց ընթանայր բանն ի բերանոյ նորա, յորոյ իմաստութիւնն ամենեքեան ապուշ եղեալ՝ հիանային եւ բաղձային»[14]:

Մելքիսէթ վարդապետի դասաւանդման ու դպրոցի համբաւը էջմիածնի վանականների միջավայրում առաջ է բերում մտայնութեան յեղաբեկում: Էջմիածնի հոգեւորականների մի ստուար խումբ, որոնք երկու տարի առաջ թերահաւատ վերաբերմունք ու բացասական կարծիք ունէին Մելքիսէթ վարդապետի գիտելիքների հանդէպ, առաջարկով դիմում են Կաթողիկոս Մովսէս Տաթեւացուն եւ խնդրում են, որ նա կա՛մ իրենց թոյլ տայ գնալու Երեւան Վժանեցու դասընթացին հետեւելու եւ կա՛մ նրա դպրոցը տեղափոխի էջմիածին, որպէսզի իրենք եւս ուսանեն նրա մօտ: Էջմիածնի հոգեւորականների այս առաջարկի մէջ դժուար չէ նշմարել Մելքիսէթ վարդապետի գիտելիքների վերագնահատման ու արժեքաւորման առհաւատչեան:

Մովսէս Տաթեւացին որոշում է ընդառաջել հոգեւորականների ցանկութեանը եւ 1631 թուականի Յուլիսի վերջերին Մելքիսէթ վարդապետի դպրոցը, աշակերտների մի մասի հետ, Երեւանից տեղափոխւում է էջմիածին[15]: Այս միջոցառման հետեւանքով, չուրջ հինգ ամիս ուսանելուց յետոյ ընդհատւում է Ոսկան աբեղայի ուսումնառութիւնը Երեւանում: Ոսկանի ինքնակենսագրականից յայտնի է դառնում, որ ընդհատման պատճառը կապուած է եղել Խաչատուր Կեսարացու ընդունած որոշման հետ: Երբ վերջինս չի ցանկանում մեկնել էջմիածին, նրա երկու աշակերտներից մէկնումէկը պէտք է նրա հետ մնար Երեւանում: Այս առիթով Սիմոն Ջուղայեցու եւ Ոսկան աբեղայի միջեւ տեղի է ունենում հետեւեալ խօսակցութիւնը. «Տես տէր ոսկան, հարկ է միոյ՝ ի մէնջ մնալ աստ ընդ

վարդապետիս։ այս գիտուԹի[ւն]ս եւս կարի հարկաւոր է մեզ՝ զի գնացեալ յսպահան միմեանց ուսուսցուք։ ԹէԷ դու գկամս ունիս ուսանելոյ՝ դու երԹ. ես մնացից աստ՝ի սպասաւորուԹե[ան] սորին։ իսկ եԹէ ոչ ունիս։ ես երԹայց՝ եւ դու աստ վարդ[ա]պ[ետ]ին սպասաւորեա։ Սա եւս անտեղեակ գոլով հմտուԹե[ա]ն, եւ տղայ հասակաւ. մանաւանդ գաւագուԹի[ւն] չնորհելով սիմօնին, մնաց ինքն առ վարդ[ա]պ[ետ]ն յերեւան, իսկ սիմօնն գնաց ընդ մէլքիսէԹին յԷջմիածինն...»[16]։

Էջմիածնում դպրոց ունենալու պատեհուԹիւնը եւ աշակերտների թուակազմի աւելացումը գոհունակուԹիւն է պատճառում Լիմ անապատում վարդապետական գաւազան եւ պարտաւորուԹիւն ստանձնած նուիրեալին եւ նա իր սիրտը բացում է պատմաբանի[17] առաջ ու վերջինս իր աշխատուԹեան մէջ, բառացիօրէն, մէջ է բերում նրա խօսքերը. «Ո՛չ, այլ ինչ խոկումն կամ մտածուԹիւն գոյր ի սիրտս իմ, բայց միայն վասն իմաստուԹեանս այսմիկ գոր բազում եւ անԹուելի չարակրուԹեամբ հազիւ ԹէԷ գտի, եւ այն եւս չնորհելովն Տեառն, երկնչէի ԹէԷ առանց ումեք ուսուցանելոյ մեռանէի, եւ այս պանծալի եւ չքնաղ գիտուԹիւնս ընդ իս ի հող մտեալ ամփոփիւր. բայց արդ՝ որովհետեւ դաս ասացի ձեզ, եւ գընկալեալն ի Տեառնէ զարծաԹ բանին արկի ի սեղանաւորս, այսուհետեւ փոխանակ տրտմուԹեան՝ ունիմ մխիԹարուԹիւն, զի Թէպէտ ես մեռանիմ, այլ սերմանեալն առ ձեզ բան Տեառն մնայ յաշխարհի. եւ գոր ինչ ես յամս հնգետասան, եւ այլ աւելի, մեծաւ տաժանմամբ հազիւ ԹէԷ կարացի գտանել, արդ՝ հեշտ եւ դիւրին յամիս ութ ձեզ ընձեռեցի։ Բայց խնդրեմ ի ձէնջ եղբարք իմ սիրեցեալք ի Տէր, որպէս պատուիրեցին մեզ նախնի վարդապետքն մեր կտակ արարեալ եւ հարկ եղեալ ի վերայ մեր, նոցին նման եւ ես այսօր ձեզ պատուիրեմ, եւ զնոյն հարկ դնեմ ի վերայ ձեր, զի մի՛ ԹուլանայցէՔ՝ եւ մի տայցէք հանգիստ աչաց կամ նինջ արտեւանաց, այլ բուռն առեալ զչաւիղս իմաստուԹեանս այսմիկ, եւ յաւուրս կենաց ձերոց անդուլ եւ անդադար աշխատեցէք ի վերայ սորին մինչեւ ցօր վախճանի ձերոյ...»[18]։

Տեղափոխուելով Էջմիածին եւ համալրելով աշակերտների կազմը, նոյն Թուականի Օգոստոսի սկզբից ՄելքիսէԹ վարդապետը սկսում է իր դասաւանդուԹիւնը։ Ըստ Սիմոն Ջուղայեցու հաւաստիացման, այդ ընԹացքում նրանք ուսանում են Պորփիւրի Վերլուծութիւնը եւ «զստորոգութի[ւ]ն, [Արիստոտէլի], բայց «զ Պերիարմենիասն մինչեւ, ի տասնեւչորս պրակն»[19]։

Էջմիածնի դասաւանդման ընԹացքում ՄելքիսէԹ վարդապետը Լիմ անապատում ունեցած «ծանրատար ճգնուԹիւնների» հետեւանքով սկսում է յաճախ հիւանդանալ։ Հոկտեմբերի վերջերին առողջական վիճակի վատԹարացման պատճառով ընդհատւում են դասերը։ Սխալ բուժման

հետեւանքով առաջ են գալիս նոր բարդացումներ եւ 1631 թուականի Դեկտեմբերի սկզբներին, Երեւանում, նա վախճանւում է[20]։ Թաղումը տեղի է ունենում Կոզեռն կոչուող գերեզմանատանը[21], ուր պէտք է կարճ ժամանակ անց հանգչէր նաեւ երջանկայիշատակ կաթողիկոս Մովսէս Գ. Տաթեւացին։

Նոյն տարուայ Նոյեմբերի սկզբին Սպահանից պատուիրակութիւն է գալիս էջմիածին խնդրելու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մովսէս Տաթեւացուն, որպէսզի նա իրենց համար թեմական առաջնորդ կարգի Խաչատուր վարդապետ Կեսարացուն։

Կաթողիկոսը յարգում է նրանց մէջնորդութիւնը եւ նոյն օրերին Խաչատուր Կեսարացին իր հետ առնելով Ղլիճենց Ոսկանին պատրաստւում է մեկնել Նոր Ջուղա։ Քանի որ Մելքիսէթ վարդապետի հիւանդութեան սաստկացման պատճառով էջմիածնում դադարեցուել էին դասերը, Սիմոն Ջուղայեցին եւս միանում է նրանց եւ երեքով միասին մեկնում են Նոր Ջուղա։

Հասնելով Նոր Ջուղա, Խաչատուր Կեսարացին Ամենափրկիչ վանքում նոր հիմունքներով վերաբացում է նախկինում իր ունեցած դպրոցը։ Դպրոցում նոր ու թարմ շունչ է հաղորդւում աւանդուող առարկաներին։ Սուրբ գրքի ու Հարանց վարքի կողքին նշանակալից տեղ է յատկացւում «արտաքին գիտութեան» առարկաների դասաւանդմանը։ Այս հարցում որոշակի նշանակութիւն է ունեցել Երեւանում եւ էջմիածնում վժանեցու արդասաւորած գաղափարների մուտքը դպրոց։ Ճիշդ է Վժանեցին այլեւս չկար, սակայն, Սպահանում էին նրա երեք աշակերտները, որոնց տնօրինութեան տակ էր ղրուած դպրոցի գործունէութիւնը։ Առանձին բարեբախտութիւն պէտք է համարել, որ այդ դպրոցում «դասատուութեան» ընթացք եւ ուղղութիւն տուողը հանդիսանում էր աչքի ընկնող ու բանիմաց հոգեւորական—մտաւորական Սիմոն վարդապետ Ջուղայեցին։

Ամենափրկիչ վանքի դպրոցում միեւնոյն հետ, իր ուսումնառութիւնն էր շարունակում նաեւ Վժանեցու միւս աշակերտ արեղայ Ղլիճենց Ոսկանը։ Ըստ վերջինիս հետ Երեւանում ունեցած պայմանաւորուածութեան, Սիմոն Ջուղայեցին պէտք է էջմիածնում իր ստացած գիտելիքները ուսուցման կարգով աւանդէր նրան։ Այս փոխանցումը իրականացնելուց յետոյ նրանք սկսում են ուսումնասիրել Դաւիթ Անյաղթի Գիրք սահմանաց, ապա Պորփիւրի Վերլուծութիւն ներածութեան ու Արիստոտէլի Պերիարմենիաս աշխատութիւնները[22]։

* * *

Յօդուածի սկզբում մենք առիթ ունեցանք ասելու թէ ինչու պատա-

նի ու տղայամիտ Ոսկանը լինելով ՀրՋապատի ազդեցութեան տակ, թերահաւատ վերաբերմունք է դրսեւորում Մելքիսէթ վարդապետի գիտութեան հանդէպ։ Նաեւ նշեցինք, որ Լվովից վերադարձող պատուիրակների ընկերակցութեամբ Ոսկանը հինգ ամիս ուսանում է Վժանեցու Երեւանում հիմնադրած դպրոցում։ Այնուհետեւ աշխատեցինք փաստարկել թէ ինչպէս Ոսկանի եւ նրա ընկերակիցների միջոցով արտաքին գիտութեան առարկաների դասաւանդումը մուտք է գործում Նոր Ջուղայի դպրոցը եւ դառնում է ընդհանրացուած ուսուցում։

Այս ամէնից յետոյ հարկ ենք համարում ի յայտ բերել թէ ինչպէս հասունութեան տարիքում, այդ ամէնից չորս տասնամեակ անց, ազգութեան մէջ երկրորդ թարգմանիչ համարուող Ոսկան Երեւանցին վերանայում ու արժեքաւորում է իր ուսուցչի հանդէպ՝ երիտասարդութեան ՀրՋանում ունեցած յոռի ու անպատեհ տեսակէտերը։

1668 թուականին, երբ Ոսկան Երեւանցին Ամստերդամում տպագրութեան էր նախապատրաստում Դաւրիժեցու Գիրք պատմութեանց խորագրով աշխատութիւնը, ծանօթանալով գրքի ԻԹ. գլխում գետեղուած Մելքիսէթ վարդապետի կենսագրութեանն ու կտակին, անհրաժեշտ է համարում այդ աշխատութեան վերջում, էջ 629ին, գետեղել իր միքանի էջից բաղկացած «Պատմութ[իւ]ն կենաց Ոսկանայ Վարդապետի Երեւանեցւոյ տպագրողի գրոյս՝ եւ այլոց» վերնագրով ինքնակենսագրականը։ Նախ ասենք, որ իր այդ ոչ մեծ ծաւալ ունեցող գրութեան չուրջ մէկ քառորդը Ոսկանը նուիրում է Վժանեցու հետ կապուած այն իրադարձութիւնների լուսաբանմանը, որոնք ՀրՋանցուել էին Դաւրիժեցու աշխատութեան մէջ եւ ապա այլեւայլ պարզաբանումների հետ մէկտեղ անդրադառնում է նաեւ Վժանեցու ուսմունքի գնահատմանն ու վերարժեքաւորմանը[23]։ Նախ ասենք, որ Ոսկան Երեւանցին բարձր է գնահատում Մելիքսէթ վարդապետի ամրարած գիտելիքների պաշարն ու բերած նորութիւնը գիտութեան բանականացման գործում, «... զայր կորովի եւ բանիբուն,— գրում է նա եւ ապա աւելացնում է,— զգտօղն հանճարոյ բնաբանականին մասնաւորաբար»։[24] Բնութագրմանը տալով նման ձեւակերպում Ոսկան Երեւանցին իր ուսուցչի մօտեցման մէջ առկայ է դարձնում միջնադարեան կարծրացած, վերացական մտայնութիւնը ՀրՋանցելու միտում եւ ապա նրա տուած կրթութեան մէջ ի յայտ է բերում բնաբանական (բնական) գիտութեան հանդէպ դրական հակումի դրսեւորում, ինչը պէտք է համարել Ոսկան Երեւանցու վերագնահատման ու արժեքաւորման կարեւորութիւնը ընդգծող չափանիշ։

Երախտապարտ աշակերտը հասունացման տարիքում ոչ միայն «լուսաւոր եւ աստուածապարգեւ» է համարում Մելքիսէթ վարդապետի տիրապետած գիտութիւնը, այլեւ գործնականում առարկայական է

դարձնում իր դիտարկումը։ Առանց այդ դիտութեան, պարզաբանում է նա «...անհնար է մարդկան զիր ինչ ճշմարտապէս իմանալ՝ եւ գբառս Ա[ստուա]ծաշնչոց գրոց ուղղակի բացատրել»[25]։

Յիշեցման կարգով պէտք է կրկնենք, որ այս խօսքերը պատկանում են այդ նոյն օրերում Աստուածաշունչի հրատարակութիւնը խմբագրող եւ տպագրութիւնը իրականացնող Ոսկան Երեւանցուն։

Հիմքեր կան ասելու, որ Ոսկան Երեւանցու ձեռնարկած հրատարակչական առաքելութեան, այդ գործում նրա հանդէս բերած անմնացորդ նուիրման եւ Մելքիսէթ վարդապետի կտակում առաջադրուած խնդիրների միջեւ կան չփման եզրեր։ Այստեղ այդ փաստերի արծարծումը կարող է մեզ հեռուները տանել, սակայն, եթէ ցանկանանք աղերսներ որոնել, ապա կարող ենք գուգահեռներ յայտնաբերել Ոսկան Երեւանցու հանդէս բերած առաքելութեան եւ կտակի մէջ Մելքիսէթ վարդապետի կողմից իրեն աշակերտած հետնորդներին պատգամ թողած յանձնարարականի միջեւ։

Մի դիտարկում եւս...

Երկու տարի եւ մէկ ամիս Երեւանում ապրելու եւ այդ ընթացքում չուրջ հինգ ամիս Ս. Անանիայի անապատում ուսանելու հանգամանքը կեանք մտնող Ղլիճենց Ոսկանին իրաւունք է տալիս իր անուանը յարակցելու Երեւանցի մականունը, որը նրա անուանը ուղեկցում է ապրած կեանքի յետագայ բոլոր տարիների ընթացքում։ Իսկ երբ նա իրականութիւն է դարձնում երկար ու ձիգ տարիներ էջմիածնի մատենադարանի առաջին համարուող Աստուածաշունչ մատեանի տպագրութիւնը, նրա անունն ու մականունը միասնութեան մէջ փառահեղ պանծացումով յաւերժօրէն ամրագրուում են նաեւ հայ ժողովրդի հոգեւոր ու մշակութային կեանքի պատմութեան ու տարեգրութեան մէջ։ Ոսկանը գիտակցուած առաքելութեամբ է նուիրուում աստանդական կեանքին եւ նուիրումով էլ կնքում է իր մահկանացուն հայրենիքից հեռու։

Ոսկան Երեւանցու օտար ափերում ձեռնարկած առաքելութիւնն ու անմնացորդ նուիրումը, նրա կատարած գործի դարակազմիկ նշանակութիւնը, նրան դուրս են մղում իր ապրած օրերի նեղ շրջանակներից ու տարածութեան սահմաններից եւ պատուաւոր տեղ յատկացնում մեր հոգեւոր ու մշակութային կեանքի 1700ամեայ պատմութեան մէջ, մեծ ու փառաբանուած անհատների շարքում։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Այժմ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Արագածոտն մարզի Ուջան գիւղ։
2. Պէտք է ենթադրել, որ Բիթլիս մեկնելուց առաջ Վժանեցին եղել է Էջմիածնի միաբանութեան անդամ, ուր եւ ստացել է աբեղայի կոչում։ Այս վարկածի փաստարկման համար, մեզ չյաջողուեց յայտնաբերել վաւերական հիմնատրում։
3. ***Պատմութիւն Առաքել Վարդապետի Դաւրիժեցւոյ***, Վաղարշապատ, 1896, էջ 395։
4. ***Նոյն***, էջ 395–96։
5. ***Նոյն***, էջ 397։
6. Նոյն տեղում։
7. ***Նոյն***, էջ 398։
8. Առաքել Դաւրիժեցու պատմութեան մէջ ոչ միայն անտեսուած են Ոսկան Երեւանցու կողմից դիտարկուած փաստերը, այլեւ զարգացւում է տրամագծօրէն հակառակ տեսակէտ. «Մելքիսէք վարդապետ,– գրում է Դաւրիժեցին,– ելեալ ի Լմայ անապատէն եւ եկեալ ի բարձրագագաթ աթոռն ի սուրբ Էջմիածին, եւ երկրպագեաց Քրիստոսակոխ սրբոյ տեղւոյն եւ տաճարին, եւ հանդիպեցաւ տեսութեան Մովսէս կաթուղիկոսին, եւ նորին աշակերտացն, յորոյ գալստենէ ***ուրախութիւն անպատում եղեւ ամենեցուն***» (ընդգծումը իմն է – Խ. Ս.)։ Տես՝ ***Պատմութիւն***, էջ 398։
9. ***Գիրք Պատմութեանց, Շարադրեալ Վարդապետին Առաքելոյ Դավրէժացւոյ***, Ամստերդամ, 1669, էջ 631։
10. Նոյն տեղում։
11. ***Պատմութիւն***, էջ 398։
12. ***Նոյն***, էջ 399։
13. Ըստ Ոսկան Երեւանցու՝ ինքնակենսագրականում եղած գրառման, Պորփիւրի եւ դրան յաջորդող աշխատութիւնների դասաւանդումը Մելքիսէք վարդապետը աւանդել է Էջմիածնում, տես՝ ***Գիրք Պատմութեանց***, էջ 633։ Անհաւանական չէ նաեւ, որ նա այդ ամէնը կրկնած լինի Էջմիածնում, նկատի ունենալով նոր աշակերտների մասնակցութիւնը։
14. ***Պատմութիւն***, էջ 398։
15. Դաւրիժեցին կանխամտածուած շարժառիթով իր աշխատութեան մէջ շրջանցել է Մելքիսէք Վժանեցու Երեւանում ապրած լինելը եւ դպրոցը սկզբում այնտեղ բացելու փաստը։ Ինչպէս կը նկատի ընթերցողը, այդ դրուագները մենք արտաքերել ենք յենուելով Ոսկան Երեւանցու ինքնակենսագրականի վրայ։ Այս նշանակո՞ւմ է արդեօք, թէ պատմագիրն անտեղեակ է եղել նրա կեանքի պատմութեան այդ իրադարձութեանը։ Ոչ ամենեւին... Դաւրիժեցին ցանկացել է, որ նոր դպրոցի բացման ութամսեայ պատմութիւնը ամբողջովին կապուած լինի Էջմիածնի անուան հետ, ինչը թերեւս ցանկալի է եղել՝ առաջին հերթին հենց Մելքիսէք վարդապետի համար։
16. ***Գիրք Պատմութեանց***, էջ 633։
17. Եթէ բացառուի Մելքիսէք վարդապետի եւ Դաւրիժեցու մտերմութիւնն ու հանդիպման հաւանականութիւնը (որի մասին փաստարկներ չկան), ապա անբացատրելի կը դառնայ Վժանեցու մասին առկայութիւնը այն փաստառատ մանրամասների՝ որոնք տեղ են գտել Դաւրիժեցու պատմութեան ԻԹ. գլխում։ Պէտք է ենթադրել, որ իր աշխատութեան մէջ Ամիրդոլու վանքի, Ներսէս Մոկացու, Լիմ անապատի եւ Մելքիսէք վարդապետի վերաբերեալ պատումները Դաւրիժեցին շարադրել է Վժանեցու հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վրայ։ Անուանի մատենագիրը իր ***Պատմութեան*** մէջ արտաբերում է այնպիսի ստուգապատում մանրամասներ, որոնք կարող էին իրականացուել միայն ծանօթ լինելու պարագայում։ Առաքել Դաւրիժեցու եւ Մելքիսէք վարդապետի հանդիպումը կարող էր տեղի ունենալ ինչպէս 1630 թուականի

ամռանը Թաւրիզում, երբ գերութեան մէջ գտնուող եղբօրորդուն որոնելու նպատակով վերջինս գտնւում էր Ատրպատականում, այնպէս էլ 1631 թուականի աշնանը՝ Էջմիածնում: Հաւանական է թէ՛ մէկը եւ թէ՛ միւսը:

18. ***Պատմութիւն***, էջ 399–400:
19. ***Գիրք Պատմութեանց***, էջ 633: Պէտք է ենթադրել, որ յաջորդ գլուխների ուսուցումը ընդհատուել է Վժանեցու առողջական վիճակի վատթարացման եւ Երեւան տեղափոխման պատճառով:
20. Դաւրիժեցու ***Պատմութեան*** աշխարհաբար հրատարակութեան մէջ (Երեւան, 1988, էջ 315) Վժանեցու մահը վերագրուած է 1557 թուականին: Սխալը առաջացել է նրանից, որ աշխարհաբարի վերածողը իբրեւ բնագիր հիմք է ընդունել Դաւրիժեցու ***Պատմութեան*** երրորդ հրատարակութիւնը (1896 թ. Վաղարշապատ), որտեղ Մելքիսէթ վարդապետի մահուան թուականը ՌՃի փոխարէն տպագրուած է ՌՁ տառերով: Այս վրիպակի պատճառով էլ նրա մահուան թուականը 1631ի փոխարէն թուարկուել է սխալ: Ճիշդը տես՝ առաջին հրատարակութեան մէջ. Ամստերդամ, 1669 թ., էջ 393. տես նաեւ՝ երկրորդ հրատարակութիւն. Վաղարշապատ, 1884, էջ 309:
21. Ցաւալի է, որ այս ծանրակշիռ գիտելիքների տէր վանական–մտաւորականը՝ Մելքիսէթ վարդապետ Վժանեցին տեղ չի գտել ***Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի*** մէջ: Ցանկալի է, որ նրան պատշաճ էջ յատկացուի մեր քառահատոր ***Հանրագիտարանում***:
22. ***Գիրք Պատմութեանց***, էջ 633:
23. Պէտք է ափսոսել, որ Ոսկան Երեւանցու մասին տպագրուած ուսումնասիրութիւնների եւ յօդուածների մէջ անուշադրութեամբ պատշաճ տեղ չի յատկացուած Մելքիսէթ վարդապետի ու Ոսկան Երեւանցու ծանօթութեանը, նրանց միջեւ եղած գաղափարական ընդհարումներին ու աղերսներին:
24. ***Գիրք Պատմութեանց***, էջ 631:
25. Նոյն տեղում:

FATHER MELKISET VEJANETSI AND THE STUDY OF VOSKAN YEREVANTSI IN EREVAN, IN 1631
(Summary)

KHACHIK SAMUELIAN

Based on data from the historian Arakel Davrijetsi, the author highlights the biography of father Melkiset Vejanetsi assessing his influence on Voskan Yerevantsi, the first publisher of the Armenian Bible. Father Melkiset was born in the late 1570s in the village of Vejan, district of Aragatzoten, state of Ayrarat. He studied in Bitlis in the reknowned monastery of Amirdol, then furthered his education under the auspices of Nerses Mokatsi. After a while Melkiset accompanied Nerses to the tiny island of Lim, which becomes a center for learning and attracted many seeking education. With unabated perseverence, Melkiset delved into learning for ten to twelve years on the island of Lim.

In 1629 Melkiset came to the monastery of Ejmiatzin to contribute to the large-scale reform implemented there. Unfortunately he was not acknowledged as an authority, and was even disregarded. He left for Erevan and established a school there in early 1631.

Father Melkiset's life witnessed a turning point after the representatives of the Catholicossate of Ejmiatzin returned empty handed from their mission in Lvov. There, they were mocked at and proven to be "illiterate". This changed their view of Melkiset Vejanetsi. Now, the clergymen of the Ejmiatzin convent tried to convince the Catholicos to invite Melkiset to reopen his school in the convent. In August 1631 Melkiset reopened his school in Ejmiatzin monastery. Things seemed to look bright, but his health failed and he died in early December 1631.

THE MOUNTAIN, THE LAND, AND THE RUINS

INGRID LEYER SEMAAN

> "Ararat rises to a height of almost seven thousand feet in a large kingdom called Armenia. To get there one must cross Bielogestan, then the sea, then part of Asia Minor and Anatolia. It will be a long journey."
> "Antranik and the Mystic Mountain," an Armenian folk tale.
>
> "I am very fond of ruins, ruins I love to scan."
> Popular song.

Anatolia...the wilderness of Kurdistan...Armenia...Noah's Ark and vineyard...Mt. Ararat...the Garden of Eden: the travelers to the East had reached the beginning of time and place...

From time immemorial, the holy mountain and the adjacent regions have fascinated the imagination of mankind. The merchants and adventurers who traveled on the Old Silk Road sometimes reported about their adventures in these regions; so did several of the generals and legionaries who were seeking or escaping the great battlefields of antiquity. Medieval travelers, missionaries sent by Rome, and merchants, for their part, on their return confirmed the account in Genesis that Mt. Ararat was the very mountain on which Noah's Ark had come to rest. By the nineteenth century, the news had also reached countless European and American children through Sunday school how, once upon a time, the waters of the Flood had carried that archetypal traveler Noah to Mt. Ararat; the Armenians called the mountain Masis. Noah stayed in this new land, and, after the waters of the Flood had abated, planted the first vineyard on the slopes of the mountain and started human history all over again. All this happened in a country that was called Armenia.

Other "travelers" came to the land around Mt. Ararat, liked it, and settled down. Timur Lenk certainly did not display any great love for the country and its people when he made the rivers flow with human blood, but his son Scharoch appreciated the countryside and enjoyed to live there. The latter's Bavarian slave, Johannes Schiltberger who was captured in 1394 on the battlefield of Nikropolis, shared his master's appreciation of "this beautiful country". An independent Armenia did no longer exist, and Schiltberger was quite aware that the Christians living in the three Armenian kingdoms of Tiflis, Sis, and Ersingen had to pay tribute to their heathen conquerors.[1] The

Bagratunis had gone; so had the Rubinians and Hetumians of Lesser Armenia that comprised most of Cilicia on the shores of the eastern Mediterranean (1080-1375). The Armenian kingdoms had slowly been crushed in the conflict of power between Byzantines, Seljuks, Crusaders, Tartars, Mongols, Turkomans, and all the other conquerors who left their bloody mark on the region.

Traveling through Asia Minor has always been difficult and dangerous. Still, there was merit in the thought of the Western traveler or pilgrim of having visited in his lifetime the holy ground where God had made His covenant with the new generation of man. By the end of the eighteenth century when European taste had discovered the virtues of the sublime in art and nature and the beauty of mountains, Mt. Ararat came to be considered by many travelers to be worth all the trouble of a tedious and dangerous journey.

The plain of Mt. Ararat was beautiful in the new taste; even the refined taste of the French botanist and professor for medicine Joseph Pilton de Tournefort who was traveling in behalf of the Sun King was more than pleased by this beautiful countryside. Tournefort was much taken with the spring flora of the upper Euphrates valley and marveled that the flowers which Parisian gardeners considered to be their pride and joy were here growing in the wild.[2] The Armenian plateau in autumn presented a picture of pastoral abundance, and the heart of Captain Richard Wilbraham back in 1837 was cheered by the bountiful and gay harvest he witnessed.[3] The popular Austrian travel author Armand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld a few years later fell under the spell of the lovely landscape around Lake Van, but for him the pastoral peace of the land was destroyed by the burning and robbing Kurds who had the Armenian population of that district at their mercy.[4]

These very same Kurds with their picturesque hamlets and castles situated along the "auburn oak-covered slopes" of the shores of Lake Van acquired in the eyes of Mrs. Bishop "an air of medieval romance", and enchanted the lady whose taste and sensibility must have been formed by Mrs. Radcliffe's Gothic tales.[5] Banditti were simply necessary in a picture appreciated by a connoisseur of these tales and did not necessarily need to arouse any outcry against social or political injustice. These banditti were picturesque--and so were the Kurds, especially when seen from afar. The Kurds, the intruders in the pastoral landscape--and most travelers speak of Mt. Ararat and the region around it in terms of a pictorial composition, as we shall see later--did not disturb many travelers, or the men from the West simply did not notice the blight left by the robbing Kurd and the oppressive Turk who ruled the country.

When the travelers were within sight of the holy mountain, the present very curiously receded in importance. Most of them remembered their Sunday-school lesson that this soil, according to tradition, was hallowed. Like Osmond, the hero in James Morier' s novel *Ayesha*, they asked themselves the question: "Could this have been the chosen garden of Eden?"[6] For most of them, there was no doubt, and if one used his imagination a bit, one could still see traces of paradise. The land could be fertile, water and snakes were abundant, and the biblical geography fit. Once the traveler Marco Polo had observed that the snows and glaciers of the mountain sustained the abundance and fertility of the region and the many rivers. According to ancient tradition, Armenia, "traversed by some of the noblest rivers in the world", the Euphrates, the Tigris, and the biblical Pison and Gihon, had been "the tract allotted to our first parents" and had thus been the Garden of Eden.[7] No question, these were the rivers of paradise! The Armenians, who were reputed to be good gardeners, in the opinion of several of the travelers, were worthy of having inherited such hallowed ground.

The exact location of that first garden still aroused controversy; nevertheless, it had been located somewhere in the region around Mt. Ararat. Perhaps the eyes of the Armenian faithful were generous; the eyes of the German geologist Edmund Naumann did discover plenty of water, but what he saw was a far cry from Eden "where God had made many trees grow that were fruitful and pleasant to look at." For his part, he did not see any trees at all; the height of the mountain was not at all impressive after Mt. Fujiama--Naumann had taught at the University of Tokyo--still, what a grand and "magnificent and bewitching picture" it was![8]

According to Armenian tradition, it was not Mt. Ararat but Binghol Dagh, the mountain of thousand lakes, that was man's first home. This mountain was off the beaten track of the ordinary traveler, and in the 1840s Karl Koch, another German professor, deplored the fact that no European had conquered this pristine mountain, yet he was not even tempted to do so himself, for there was a curse on it, as on so much else in this ancient land. The mountain had been profaned before and that led to the final loss of paradise, and the professor tells the legend. When God had driven Adam and Eve from the mountain, the innocent animals continued to live on its slopes, and many white swans nested on the shores of its lakes. God appointed a guardian to protect the garden against evil men. One day, an evil hunter climbed the mountain where he found the garden unprotected. After he shot the loveliest of the swans, he returned to the haunts of men where he boasted about his great deed. In the meantime, the guardian returned and found the spilled lifeblood of his pet swan. He prayed and pleaded with God, and God brought the swan back to life. Again the hunter shot the beautiful bird upon which God became truly

angry. The lakes dried up so did the rivers, and the earth turned to dust. In time, the evil hunter died and with him the greater part of mankind--and so did the innocent animals and flowers of the beautiful garden. For a long time, God remained deaf to the prayers of men to lift the curse. Eventually God did relent, and wherever a drop of blood of the holy swan had fallen, the earth opened to a bubbling and life-giving spring.[9]

Paradise on Binghol Dagh or Mt. Ararat?--perhaps; certainly it was a post lapserian Garden of Eden. This definitely was the experience of the travelers who were on the road during the long and harsh Armenian winter. The weather could be capricious and unpredictable; many times they were surprised by winter and snowstorms when in more temperate regions it had turned summer; Strabo and Xenophon already anticipated the frustrations of generations of travelers. The other seasons did not have much to recommend themselves either. Summer and harvest time came later to Armenia than to any other known country of the ancient world, and Lucullus's legionaries almost starved to death in the green wheat fields of Armenia when, according to the calculation of the general, the grain should have been on the threshing floor. However, there was one consolation for the Roman warrior-gourmand: in Armenia he had discovered the cherry and the apricot. These must have been some of the fruits of paradise! And Lucullus took some saplings from the cherry and apricot trees with him back to Rome.

Many travelers, among them the Russian poet Pushkin, have praised the dry air of Armenia; dryness, in the opinion of other travelers, has been the curse of Armenia. There are rivers and the soil is fertile, but without irrigation the fields are barren and desolate, the geographer Lynch observed.[10] For Robert Curzon, all of Armenia was "a wild and mountainous district".[11] Dr. Humphry Sandwith, assisting medically the Turkish side in the defense of Kars in 1854 against the Russians, could see in Armenia "nothing on which the eye can rest with pleasure. True, the scene is often, nay, always grand; but it is a desolate grandeur, palling upon the senses; it is like a world without life." The landscape is so desolate, he concluded, that "you may imagine yourself the Last Man wandering over the blank of an unpeopled world."[12] No wonder that the painter Eugène Flandin when he was traveling with the French ambassadorial party to Teheran was glad to get away from this sad and barren place with its savage mountains and its ferocious population.[13]

Depressing and sad, there is nothing pleasing and grand about the mountains, and Mt. Ararat that might have made up for all the ugliness around it one never sees: these were the complaints of Max von Thielemann.[14] Tsar Nicholas I must have more than complained. After the region around Mt.

Ararat in 1828 had become part of Russia, His Imperial Highness made a special pilgrimage to pay homage to the holy mountain. Mt. Ararat, in turn, was not impressed. Throughout the visit, it stubbornly hid its venerable head behind a veil of clouds. The Tsar was insulted by so much impunity, declared that if Mt. Ararat wanted to play it that way, the mountain was the loser by not having seen the venerable face of God's anointed, and left Armenia.

Even hidden behind clouds, the mountain presented a grand sight. "Ararat, attracting the clouds, seems...the abode of storms, and almost every day the atmosphere puts on a threatening aspect; while upon the gloomy veil of dark vapors, the rapid lightening is frequently seen darting across, or a majestic rainbow is displayed." The sensitive soul of an artist or a religious man--and the Tsar was probably neither—"is elevated by a scene so awful, and his feelings are the more intense, as the result of impressions not unmixed with terror."[15]

Sometimes the clouds lifted and Ararat appeared in its entire sublime splendor. Such a view repaid all the trouble and frustration the travelers had endured. Sir Robert Ker Porter, like many other travelers, was overcome with emotion at the sight; his eyes were so dazzled by the blinding glory of the white mountain, and "this bewildered sensibility of sight being answered by a similar feeling in the mind, for some moments I was lost in a strange suspension of the powers of thought."[16] The American missionary Eli Smith in 1831 on his way to Echmiadzin also fell under the spell of the mountain. He had traveled much, but never had he seen a mountain

> "whose majesty could plead half so powerfully its claims to the honor of having once been the stepping-stone between the old world and the new. I gave myself up to the feeling, that on its summit were once congregated all the inhabitants of the earth, and that, while in the valley of the Araxes, I was paying a visit to the cradle of the human race."[17]

Wherever the pilgrim to the holy mountain went in Armenia, Mt. Ararat seemed to follow him. The Baedeker travel guide for 1897 assured its readers that Erevan was worth a visit because of the grand view of Mt. Ararat that could be enjoyed from there. The visitors of the town had all along been praising the view of the mountain from the fortification of the Sardars of Erevan. One suspects that C. von Hahn's duties in the schools of Tiflis included the teaching of drawing from the way he composed the view of Mt. Ararat: "The beautiful windows of the alcove of the palace form a very effective frame for the sublime view of Mt. Ararat which appears from this location at its best advantage. This is a view which is hard to forget."[18] Thielemann finally did catch a glimpse of the mountain through the same window and was impressed. What he saw was truly sublime; the sun was setting behind Mt. Ararat, and "for

a moment the mountain was hidden by the vapors arising from the plain, then the mountain appeared again bathed by the light of the rising moon, pale like a specter".[19] Lit.-Colonel Charles Stuart, too, paid the fortification a visit and saw from there the mountain "in all its majesty, from the small plain at its foot to the snow-covered peak, round which a light mist-wreath floated, like a chaplet of lilies on a hoary brow". This mountain was "worthy of having been the resting-place of the ark, and imagination readily pictures to itself the world's grey fathers assembled at its base, to watch the sacred sign 'that first spoke peace to man," the rainbow.[20] Friedrich Bodenstedt, too, was overcome with reverence as he contemplated Mt. Ararat through the same window.[21]

The scene had associations with the Old Testament and was sublime; therefore it was appropriate to experience there the ferocious beauty of a thunderstorm. Dr. Moritz Wagner, another German professor and an expert alpinist to boot, had never seen such a grand thunderstorm anywhere else.[22] Set against the rising sun, the sight of the mountain was elevating: "It was a glorious sunrise over Ararat, the soft, purple twilight of the hills becoming pink, and then resplendent with golden hues, and finally all dazzling in full light of the mighty scene."[23] Equally glorious was the sight of its "snowy summit" glowing under the "last brilliant rays of the retiring sun. Apprehending that I might never again see its features so advantageously illumined, I hastily sketched an outline, with that kind of reverential "feeling which one experiences when about to take leave of a venerated acquaintance," the Rev. Justin Perkins, missionary to the Armenians, observed.[24]

Captain Richard Wilbraham was similarly overcome with emotion as he sketched the mountain that he hardly noticed the band of "picturesque and lawless predatory" Kurds who were about to kidnap him. He saved himself and his sketch; the English diplomat James Morier traveling in 1809 almost lost his fingers from the cold as he tried to capture the likeness of the mountain. The mountain climber Parrot and all those traveling artists who provided the illustrations for the numerous travel books of the nineteenth century usually finished their sketches in peace and in somewhat more clement weather. With the advent of photography, this effort was no longer necessary, and we see how Paul Willi Bierbaum's trainload of Swiss compatriots after they climbed the mountain in 1912, like a swarm of locust, descended on the displayed picture postcards.

Yet the mountain did not turn them along with their sketches and picture postcards into stones; the old legends that spoke of the curse that would follow any conqueror of the holy mountain proved to be false. The holy mountain could be climbed with impunity, and the Doubting Thomases of this

world were no longer hindered from touching the wood of Noah's Ark, should they be able to find it. Major Stuart, a veteran of the Crimean War--the gentleman who had waxed poetic at the sight of Mt. Ararat--was a striking refutation of these superstitions. His Kurdish guides refused to climb the holy of holies, but when the British expedition reached the summit without any guide and were not turned into stones, the Kurds confessed to having seen a miracle. Then Queen Victoria's warrior commented with British nonchalance that a Britisher was simply allowed to do many things that were forbidden to a Kurd.

For many centuries, the idea of climbing mountains had not excited and challenged the minds and sensibilities of men. Mountains were merely obstacles on the straight and even road to man's goal and salvation. Every god-fearing person would avoid them; did not the Devil hide behind them, and were they not a constant reminder of man's sin? Had not the beautifully flat earth convulsed at Adam's expulsion from paradise? Sin had thus brought forth all the mountains on earth.

That Mt. Ararat is a high mountain, at least seven miles high, could be read in Sir John Mandeville's travel account. Such a monstrous height would scare away even the most intrepid mountain climber. The Franciscan monk Oderich was an exception. He saw the mountain in 1316, was not impressed by its height, and feared neither God's nor the mountain's anger. He would have gladly climbed the mountain, but his travel companions refused to wait for him, and he was afraid to travel alone.[25]

The Kurds and the Armenians living in the region had always been climbing the slopes of the mountain to fetch pieces of the supposed wood of the Ark which they then used themselves or sold as medicine against poisoning. The French traveler Tournefort thought since the slopes of Mt. Ararat had once served Noah and his animals as ladder, the Patriarch, more than likely on his way down, dropped the seeds of many unusual plants that he had saved from before the Flood. Therefore, the Frenchman and his party decided to climb the mountain up to the snow line; to go further would have tempted God's anger, the pious botanist feared. The result of the expedition was very meager, and he did not enjoy the outing at all; especially the descent from the mountain had been so dangerous that Tournefort thought he had suffered enough to become canonized as the champion saint of the science of botany.[26]

In 1829, Dr. Friedrich Parrot, professor of natural sciences at Dorpat University in Estonia, undertook to climb Mt. Ararat. Neither the flora nor the Ark attracted him; he was a man of science who wanted to measure the mountain and carry out various meteorological experiments. He failed two times; on the third attempt he succeeded together with his party of three Armenians and two Russian soldiers. Now one of the glaciers on Mt. Ararat is named after him. On September 27, 1829, they reached the summit. He had

climbed the mountain to work; that he and his companions did for forty-five minutes. Then he allowed his eyes "drunk with joy" to feast on the view. Though the whole valley of the River Araxes was covered with haze, he could make out Erevan and Sardarabad; in the south he imagined Bajasid; mountains towered over mountains--and far away to the north/east was the beautiful blue Lake Sevan--that was enough of gazing, for serious German professors should never get carried away and waste time on emotions when there is work to be done.[27]

The Armenian church authorities did not believe that Parrot had climbed their holy mountain; and the "Armenian Patriarch at the neighboring convent of Echmiadzin refuted the Professor's assertion with the same pious indignation with which the Pope rejected the system of Galileo, for the Armenian Church devoutly believes that no mortal foot can profane the summit of the Holy Mountain."[28] Their conviction was based on the story of St. Jacob with which the Armenian clergy entertained their visitors and warned them away from the summit. God did not allow even his holy man to reach the top of the holy mountain, how then could ordinary mortals presume to go where saints feared to tread?

The Armenian monks had told the story of St. Jacob and his relic so often and had embellished it so that a rich tradition had grown up around the holy man. This tradition had also been amply documented by the travelers to Ararat throughout the centuries. For instance, Faustus of Byzantium had chronicled it, in 1255 Guillaume de Ruysbroeck followed suit, Vincent of Beauvais in 1259, Sir John Mandeville in around 1360, and Sir John Chardin in the early 17th century. The legend tells how the pious monk wanted to see with his own eyes Noah's Ark which tradition placed on the mountain top, despite omens and admonitions from his fellow brothers. Then, in the words of Vincent of Beauvais:

> When he had climbed part of the way, he would fall asleep on account of his tired limbs, and on waking he would always find himself at the foot of the mountain. Finally, however, the Lord gave in to his persistence: He harkened to the monk's vows and prayers and so instructed him by His angel that he might ascend the mountain on one occasion--but for the future he would not seek to do so again. Thus he safely made the ascent, and when he returned he brought one of the beams from the Ark back with him. At the foot of the mountain he built a monastery in which he faithfully placed this same beam as a holy relic.[29]

Monkish tales did keep many mountain climbers away, but not the enlightened traveler of the nineteenth century. Dr. Hermann Abich, also professor at Dorpat, ascended the mountain in 1845. Dr. Moritz Wagner

succeeded too; so did James Bryce in 1876. Since then there have been many others who left their flags and plaques and crosses and bones as mementos of their success behind. At times the mountain struck back at so much presumption. Dr. Koch, professor of natural sciences at Jena, had wanted to add his name to the group of learned alpinists, but within sight of the mountain he came down with a serious sickness. Was this a sign of God's displeasure? His kind hosts at the monastery of Echmiadzin were sure of it.[30] Perhaps it was the Holy Mountain striking back when on the 20th of June 1840 (old style) Mt. Ararat erupted, and a powerful earthquake destroyed the village of Arguri or Ahora--the site of Noah's altar and vineyard and rainbow--and the monastery that St. Jacob had built. It killed almost two thousand people and left a huge chasm behind.

This ancient village had been such a pleasant and picturesque place. "They boasted not only of the Patriarch's vine, bearing grapes delicious to eat, but which Heaven, in memory of the fault they betrayed him into, had forbidden to be made into wine; but also of an ancient willow trunk, which had sprung from one of the planks of the Ark." Then came the disaster.

> Towards sunset...the sudden shock of an earthquake, accompanied by a subterranean roar, and followed by a terrific blast of wind, threw down the houses of Arghuri, and at the same moment detached enormous masses of rock with their superjacent ice from the cliffs that surround the chasm. A shower of falling rocks overwhelmed in an instant the village, the monastery, and a Kurdish encampment on the pastures above. Not a soul survived to tell the tale. Four days afterwards, the masses of snow and ice that had been precipitated into the glen suddenly melted, and, forming an irresistible torrent of water and mud, swept along the channel of the stream and down the outer slopes of the mountain, far away into the Arras plain, bearing with them huge blocks, and covering the ground for miles with a deep bed of mud and gravel.

When Bryce came to the Araxes valley almost forty years later, he could still see where the mud had flowed; the Arguri Gorge was a yawning black abyss.[31]

The good people of Noah's hamlet had from almost the beginning of time been living at the edge of the precipice, for they really lived on land that was under a curse. According to Armenian tradition, it was in the Arguri Gorge that the haughty Prince Ardavazd came to an ungodly end, and his father's curse was fulfilled. There is "a well-known legend among the Armenian peasantry that Ardavazd is imprisoned and chained in a cave in the Arguri Gorge, and that some day he might emerge to create disorder in the world if the Armenian blacksmiths stop hammering their anvils."[32] Perhaps this was the

fault of lazy Armenian blacksmiths, or the anger of the mountain, or God's anger, or just one of the frequent earthquakes of the region that destroyed the village and the shrine with all its relics.

Portents like these did not scare away the enlightened mountain climbers from the West, nor are the modern-day seekers of the Ark discouraged from their quest. After studying the geological history of Mt. Ararat, Lynch, too, conquered the mountain and remained for forty minutes "upon the summit; but the dense veil never lifts from the platform, nor does the blast cease to pierce us through." No matter; there, on the "airiest pinnacle" where the "patriarch alighted on the face of an earth renewed," Lynch's eyes became prophetic: "And the ancient mountain summons the spirits about him, and veils a futile frown, as the rising sun illumines the valleys of Asia and the life of man lies bare. The specters walk in naked daylight--Violence and Corruption and Decay. The traveler finds in majestic Nature consolation for these sordid scenes."[33]

Like Lord Byron or Thomas Gray, the traveler could also seek consolation from all the sordidness of the world in the graveyards that dotted the countryside back at home and here in Asia Minor. Sir Ker Porter could not get rid of the feeling that he was constantly "treading over some vast tomb....for here the first fathers of all the families of the earth were buried; here immense empires rose, and crumbled into dust." Here he found "the remains of cities, whose founders died in the infancy of the world; and the monuments of people, sank so long ago into the depth of time, that the name of their nation is no more remembered."[34] It was enjoyable to indulge from one's vantage point of the nineteenth century in those pleasingly melancholic reveries, reflect in the "romantic" manner on the passing of time and life, and raise the obligatory question *"ubi sunt?"* about the illustrious Armenian kings whose ashes had long ago been scattered from their opened sepulchers to all the corners of the world.[35] *"Et in Arcadia ego"*, the traveler reflected, his artistic sensibilities having been formed by Poussin's scenes, landscapes in which he stumbled over *mementi mori*: the occasional skull or the funerary gifts some Armenian swain had left at the grave of a beloved person.[36] Armenian graveyards could be such picturesque places: "the tall headstones of a disused" Armenian cemetery that had been so dear to the Armenians of previous generations also pleased the traveler. "Even as we stood in admiration of this charming scene"--it was a burial ground--"an active Kurd in a showy dress stepped into the path." Nothing happened, it was as if for a moment Lynch had stepped into a Poussin or a Salvador Rosa composition.[37]

The *mementi mori,* however, were not always so charmingly removed in time and feeling; the picturesque Kurd threatened not just the peace of a pictorial composition but the lives of actual people, even that of the travelers.

The evidence of such encounters could be seen in many places in Asia Minor and the Caucasus. Austen H. Layard, the archeologist and politician was certainly no stranger to secrets hidden away in graves, was shocked when once confronted with the evidence of Kurdish activities. He had seen the bed of a river filled with the "skulls of all ages, from the child unborn to the toothless old man. We could not avoid treading on the bones as we advanced, and rolling them with the loose stones into the valley below." The Kurds had recently massacred these inhabitants of a whole Christian village, and there had been nobody left to bury the dead since out of a population of one thousand, only one person had survived. These bones were the remnants of Nestorians,[38] but many an Armenian village had suffered or was to suffer the same fate.

But for the great majority of the visitors from the West, the contemplation of the *champs des morts* remained in the realm of the aesthetic. "When traveling in a foreign country...it is no more than a man's duty to go and see the graves of his countryman," wrote William J. L. Maxwell in 1871 as he was inspecting the Beirut waterworks and was studying the possibility of constructing the Euphrates Valley Railway.[39] These almost obligatory visits usually took the visitor to Armenian graveyards. Since no Christian could be buried in a Muslim cemetery--his presence there would for all times to come desecrate its hallowed ground--and the Greek Orthodox clergy also had their objections to both Catholics and Protestants alike, the Armenians were usually so gracious to grant the final resting place to the unfortunate person from the West who had died away from home. The weeping willows and the tomb stones dedicated to the memory of Henry Martyn, one of the early British missionaries to the heathen, in the Armenian cemetery of Tokat had become a landmark. On the vast Armenian graveyard of New Julfa, the Armenian town at the outskirts of Isphahan, a little colony of deceased Europeans and Americans had assembled through the centuries. In Morier's time, their graves could be seen at the "extremity of the burial ground...the tombs of the Dutch, English, French, and Russians, who died here during the time the European nations had factories and merchants settled in Persia."[40] The most colorful character of this group was a certain Randolf, a German Protestant, who had refused to become a Muslim and therefore lost his life. The Armenians of New Julfa venerated him as a saint through superstitious customs that offended several travelers. Dr. Heinrich Brugseh tells how he buried in 1860 one of his close relatives in these consecrated grounds;[41] Lit. James Edward Alexander wrote back in 1827 how he and his traveling party "performed a very melancholy but sacred duty, consigning to the earth the mortal remains of Mr. Rich, Dr. Taylor, Mr. George Malcolm, and Mr. Stuart.[42] Claudius James Rich, scholar and member of the East India Company, had died in 1821 at Shiraz and had first been buried there

in his garden. Several Armenian priests were at that funeral, but Dr. Jukes who had tended the sick man on his deathbed had requested Mr. Fraser to read the funeral service, and not "these" priests, "for I think that in foreign countries, and especially where Armenians are not much respected, these ceremonies should be performed by ourselves,"[43]--and he conveniently forgot that only the courtesy of "these priests" had made the funeral possible.

Quite a bit could be learnt about the Armenians and their customs and culture by visiting their churchyards. That the Armenians were a superstitious lot the traveler had been told by almost every other traveler before him, and this assertion he himself found confirmed by their strange behavior among the graves. For example, at Erzeroom any child that was unable to speak could be cured if it would crawl under one of the strange looking tombstones in the shape of a ram that were peculiar to very old Armenian places of burial. The authority on this custom, a man with anti-feminine prejudices, felt compelled to add that very few girls ever had to submit themselves to this treatment.[44]

The Armenians believed in praying for the dead, an article of faith that made a good Protestant visitor like the Rev. T. Milner shudder, and he reflects that "the inscriptions on the Armenian tombs give evidence of the prevalence of much religious error and superstition."[45] They believed that the souls of the suffered departed somewhere in purgatory; therefore during Lent they prayed for the dead and brought food and drink as offerings to the graves. This latter custom could easily lead to excesses, especially on Ascension Day when the whole religious rites of the season "terminate in a welcome and abundant feast. Wine flows like water, in libations to the memory of the deceased; while shouts of revelry mingle with cries and lamentations. The women always bear their part in these anomalous orgies of Bacchus and the Angel of Death; as frightful a union, as ever could come into the heads of cross-witted men, to bring together."[46]

To the travelers, this type of behavior was scandalous. Miss Pardoe was shocked when she witnessed "an orgy" in the Armenian cemetery at Pera just outside of Constantinople. It was such a romantic spot of earth, but "these Armenians" had corrupted it completely. In one corner, their dead were being buried while at the same time the rest of the graveyard was turned into a vast country fair ground. Tents and fringed blankets covered the graves, Armenian merchants tried to make a fast deal between the graves, food was piled high on "the stately monument of some departed Armenian." Several irreverent Armenians lounged on some graves, gorging themselves and smoking water pipes; others danced like elephants to jarring music while yet others laughed at the rude jokes of a buffoon or got drunk. The festival in this Armenian *champ des morts* lasted for three days and ended with a drunken brawl; the "Catholic

and schismatic sects terminated their sports with a regular fight." Who could respect such a people? Certainly not Miss Pardoe who vented her disgust and generalized:

> I never saw a set of people who bore so decidedly the stamp of having been borne to slavery as the Armenians...they have no high feeling, no emulation, no enthusiasm, no longing for 'a place among the nations;' no aspirations after the bright and beautiful; no ideas....their dreams are all piasters; they have no soul.[47]

As the travelers watched the Armenians bury their dead, the Miss Pardoes of this world shuddered again at the total lack of respect and sentiment "these" Levantines showed for their late friends and relatives. True, according to Schiltberger, the Armenians dressed their young people for their last journey in silks and velvet and decorated them with jewelry,[48] but all this was merely for show. Mrs. Damer had been told of a very beautiful child "richly dressed, with flowers in its little hand, but...after the service was performed, it was stripped of everything, save an inner vest, and placed in a wooden box, preparatory to being consigned to the earth."[49] The narrator of H. G. Dwight's short story "The Place of Martyrs", the story of a tragic Armenian Juliet, saw with his own eyes at Pera how the beautiful corpse was carried on a bier covered with a red pall. "I saw them stop, put down the bier, take off the pall, lift the body, and drop it out of sight--like that, without any covering. It was horrible."[50]

At times, these funerals could be grotesque as in the case of the lucky corpse that did have a coffin but whose grave was too short; "instead of setting themselves to lengthen it, they actually cut off several inches from the end of the coffin, completely exposing the feet of the deceased."[51] Who could like people who behaved in such a manner? Who buried their friends in such "horrible" places as the Catholic Armenian cemetery at Chichli just outside the Ottoman capital, a place "fit for the poor, for criminals" where Loti's beloved servant Achmet-Mirhan was laid to rest.[52]

There were, however, some travelers who took a more charitable view of what they saw of the burial grounds at the outskirts of Constantinople, especially the one at Pera, "an eminently beautiful spot, a tract of high rugged land overlooking the dark blue waters of the Bosphorus." Like all Christians in Turkey, the Armenians were not allowed to plant cypress trees near their tombs --that privilege was monopolized by the Muslims--but the turpentine tree that was allowed them did give a pleasant fragrance and a "remarkably pleasing appearance to this resting place of the dead." These generations of living and dead Armenians must have been great bird lovers who even from the grave took

care of the poor thirsty birds, must have been sympathetic people like the Minnesinger Walther von der Vogelweide whose tombstone resembles theirs. The Rev. Milner was impressed by the many little bird-baths cut into these tombstones.[53] Dr. Walsh, too, was delighted with this custom, and, unlike Miss Pardoe, was not at all disturbed by the social visits the Armenians paid their departed friends and relatives: "Here, whole Armenian families, of two or three generations together, are constantly seen sitting round the tombs, and holding visionary communication with their departed friends...Easter Monday is the great day on which they assemble." After prayers for the dead and giving alms to the poor, they "retire to some pleasant spot near the place, where provisions had been previously brought, and cheerfully enjoy the society of the living." Dr. Walsh adds that he frequently "joined these groups without being considered as an intruder; and, I confess, I have always returned pleased, and even edified, by the pious though mistaken practice."[54]

The contemplation of tombstones, too, could be edifying as well as educational. At Erzeroom, a good number of them had been recycled and used as building material for the new cathedral. Lynch tells how the priests had "urged their flock to bring in the tombstones of their ancestors; and the response was so warm that there was quite a rush of able-bodied Armenians, carrying tombstones from the graves of their families on their backs."[55]

Most of the travelers thought that these Armenian tombstones, wherever they might be, were striking. Yet their taste was often too fastidious to be pleased, like that of Thielemann who thought that the stone crosses he saw in Kars were nicely executed but grotesquely decorated "in the Armenian manner" with small crosses and inscriptions.[56] Other travelers, like the Italian Edmondo de Amicis, decided that most of these inscriptions were "regular and elegant." Of great interest were the grave stones of the more recent past that showed "some figure to indicate the trade or occupation of the deceased....the banker is represented by a pair of weights and scales, the priest by a mitre, the barber has his basin, the surgeon a lancet."[57] These ornaments were not at all unique; similar emblems could be found in Swiss burying grounds, Wilbraham pointed out.[58] Some of the more recent inscriptions, together with the accompanying emblems that one could see in Pera, shed much light on the social position of many of the rich Armenians in the Ottoman capital who paid for their riches with their head. For instance, de Amicis saw carved on one stone a head detached from the body which was streaming with blood; on another there was a hanged man. The epitaph explained the fate of the deceased. Charles White in 1844 reflected on this custom:

> The sufferers' families, not considering this death to be ignominious, but regarding them as martyrs, adopted this indirect mode of recording the injustice to which their parents or brothers had fallen victim. There is scarcely a single Armenian family of rank or antiquity that has not been deprived, at one time or another, of some relative by these acts of despotism.[59]

Much more enigmatic were the ancient tombstones, those figures of rams, sheep, or horses, half submerged or toppled, that were cluttering most Armenian grave yards throughout the Ottoman Empire and Persia, stones that invited superstitious practices. They attracted the attention of Ker Porter: "The most magnificent graves...present the figure of a ram rudely sculptured. Some have merely the plain form; others decorate its coat with strange figures and ornaments in the most elaborate carving. The form of this animal appears to have been a favorite type in sepulture throughout Armenia after the introduction of Christianity." With his pencil he captured the likeness of one of these "uncouth" beasts he had found in New Julfa. He describes this "strange" memorial: "On one of the sides, the legend of St. George slaying the dragon, is most curiously carved; and on the other, some second champion, followed by three walking personages bearing a long pole. The tail also is honored with the figure of an equestrian saint, bound round with a scroll stamped with Armenian letters. A sort of net-work covers the neck of the animal."[60]

Strange, too, was the whole funeral service, especially that of a suicide. John Fryer, traveling in the latter part of the seventeenth century, reports that in the houses in which the corpses of such unfortunate persons were found "the Wall is broken down to make a Passage to their Graves...throwing them unconcernedly and unpitied into any Pit, like the Burial of a Dog, without any Solemnity."[61]

Strange were also the funeral customs connected with bishops. The Bavarian slave Schiltberger tells that these dignitaries were buried sitting on their throne. For three days following the funeral, a little soil was added every day, then the still hollow grave was closed.[62] Victor Langlois was to "visit" an assembly of six late Armenian patriarchs buried in this manner in the crypt of the Armenian monastery of Sis. The Frenchman had come to this former Armenian capital to do research in the library of the monastery. But the bishop, an uncooperative man, wanted to keep the researcher away from the documents and together with the clerk Bethros plotted to lure Langlois at night to the "secret" archive in a deep and remote oubliette. Langlois was foolish enough to trust this guide, and the account of his nocturnal search into, what seemed to him, the infernal regions of death reads like an episode in a Gothic novel.[63]

THREE YEARS

IN

CONSTANTINOPLE;

OR,

DOMESTIC MANNERS

OF

THE TURKS IN 1844.

BY CHARLES WHITE, ESQ.

IN THREE VOLUMES.

VOL. I.

LONDON:

HENRY COLBURN, PUBLISHER,

GREAT MARLBOROUGH STREET.

1845.

the Balykly cemetery; the second may be seen upon a similar monument in that of Pera.

Here repose the mortal remains of
ERGANYAN ARETIN,*
Banker to the Sublime Porte.
His virtues were resplendent as the gold
He amassed by industry and fair dealing.
His charity was boundless, his word inviolable,
And his piety transcendent.
He gave to all, and owed to none.
He bade adieu to his weeping family
Upon the 7th July, 1795,
Trusting to Almighty Grace,
And blessing the hand that opened for him
The Gates of PARADISE.

* Long Paschal's son.

Of great interest were the caves and inscriptions in the rocks high above the city of Van; the golden treasure buried there had, of course, vanished long ago. Not far away, on the Island of Aghtamar stood what looked like a very precious gilded and enameled Limoges treasure box: the Armenian Church of the Holy Cross. King Gagik in 915 had commissioned the monk Manuel to build the church as part of the royal palace. After the king and his palace and the kingdom had vanished, the Church of the Holy Cross remained and for many years played an important role in Armenian church history. In 1850, Austen Henry Layard had "discovered" the island and the church for the travelers, but it lay somewhat off the beaten track of the travelers and therefore we do not hear very often about it. When Mrs. Bishop made her journey to the East in the late 1880s, the island was still inhabited by eleven monks and their pupils. The island, along with its gardens and tombstones and church and crumbling monastery had "its own enchantment, and all is as fair as fair can be." The conception of the church was typically Armenian, "a cruciform building, with a hexagonal tower and a conical terminal at the intersection of the cross." Mrs. Bishop was not impressed with the "simple interior" that was "decorated with some rude pictures" and the gilded throne of the patriarch, but plain as the interior of the church may have been, "the exterior is most elaborately ornamented with bas-reliefs, very much undercut. Three of the roofs rest on friezes on which birds and beasts in singularly vigorous action are portrayed, and there are besides two rows of heads in high relief, and a number of scripture subjects very boldly treated, in addition to some elaborate scrollwork, and bands of rich foliage." The local Christians as well as the Europeans living in the area frequently found refuge on the peaceful island with its church and ruins from the marauding Kurds; Mrs. Bishop felt even during the "peaceful" times of her visit that "the shadow of the Kurd is over this paradise."[64]

She was right. Not very many years after her visit, the monks and their pupils were brutally murdered by Turks and Kurds and the church and its monastery ruined. The church and the island are no longer a refuge, and those modern travelers who are attracted by the beauty of this unique building and its history are carefully guarded by their travel companions, soldiers with their submachine guns slung over their shoulder, all eye and ear for the activities of the visitors. Should any of their charges show signs of undue interest in the culture and fate of the Armenians who have once lived here, the doors of the notorious jail of Diyarbakir will open to receive them.[65] The island of Aghtamar located in Lake Van is part of modern Turkey.

Even in previous centuries it was not always wise to show too much interest in the history and culture of the region since the imagination of the peoples of the Levant, including that of the Armenians, saw a treasure hidden

under almost every stone. They would not shrink from murder to protect what they thought was rightfully theirs. The sad fate of the traveler-scholar Schulz at the hands of the Kurdish chief Nur Ullah Bey provided the bloody exemplum. In their hearts, all of our travelers knew--though at times they might boast that they enjoyed the complete confidence of Turks, Kurds, or Persians--that these peoples distrusted the travelers. The Rev. Henry Lobdell's case, he was an American missionary at Mossul, typifies their situation. He was told that the Kurds in whose territory he was healing the sick longed to "butcher" him as they had done to George Schulz because "his skin was covered with gold".[66] That was no idle threat. George Schulz, the geologist who had to poke his nose into every mine, the archeologist who uncovered troves of antiquities, the linguist who deciphered ancient inscriptions, this man in the minds of the Kurds must have had his skin also "covered with gold" as well. He had figured out the inscriptions in the ruins and caves of Van and therefore must have gained power over the spirits of the place, so the Kurds reasoned. They could not tolerate that; the spirits and the treasures of the place belonged to them.

To Schulz, this was all superstition. He was a leading orientalist and professor at the University of Giessen and had been sent to Turkey and Persia to examine their "stores of literary wonders". His academic activities were successful, but it seems he was not a prudent man. He was intelligent, bold and aggressive, yet naive enough to trust Nur Ullah Bey, a ruthless and treacherous Kurdish leader. The Bey invited the German to his castle, feasted him there, and gave him an escort for his return, all along planning murder. The Kurdish guides led Schulz to a dark valley, shot him in the back and killed the faithful servants as well. To hide the dastardly deed and not to dirty their hands with *giaur* blood, the murderers kidnapped several Armenian peasants to bury the evidence. The Armenians later confessed to their priest who did not observe the secret of the confessional. In time, the Persian crown prince Abbas Mirza, a good friend of the late Schulz, heard the news. He vowed revenge and sent a threatening message to the Bey who protested innocence but returned the dead man's possessions. The princely revenge came to naught since the plague was decimating the ranks of Persians and Kurds alike. The image of the martyred scholar, however, entered the iconography of the travelers. Yet there can be a negative aspect even to the most saintly life as Edson L. Clark's account of the murder suggests:

> It was a dark and evil deed; but under the circumstances, need have occasioned no surprise. Schulz traveled with much pomp and a great deal of baggage, gave rich presents to the chiefs, took notes and specimens of all that he saw, and openly avowed himself the agent of a European sovereign. It was very natural that the jealous Kurds should regard him as a spy sent to explore their mines in the interest of a foreign power, and...be incited to take his life.

The picture of the swaggering and unpleasant Schulz, unfortunately, also represents the likeness of many other travelers; this fact, however, very few of them ever realized.

It was difficult for the people of the region to understand the mentality of the traveler and his enthusiasm for antiquities, and they stared "with astonishment at men flying with impatience form town to town, exploring ruins; measuring...groping in dark caves...carrying off mutilated gods and goddesses: packing up common stones and pebbles, as if they were rubies and diamonds," as one of the Britishers who was himself affected by this disease observed.[67] Such a charge did not prevent the early archeologists, especially Austen H. Layard, from hunting down ancient palaces and winged bulls on Mesopotamian and Armenian terrain.

The land around the holy mountain was like one vast outdoor museum, a "cabinet of curiosities," Schweiger-Lerchenfeld described Armenia.[68] There the traveler could indulge in the illusion that these fields of ruins over which he walked had once been great cities, that these vineyards had once been Noah's, that he had returned to the place where it all began.

The ruins were everywhere; wherever he looked, ruined cities "mingled...with the habitable parts" of the towns,[69] Armenian kings lay buried here and there, ruined churches grew like huge rotten mushrooms on the plains, Armenian monasteries crumbled, and ancient castles looked picturesque; the whole scene was worthy to be painted by a romantic landscape artist: "A castle stood once on this precipitous cliff....The light of the moon transformed the grotesque rocks into the strangest shapes and their shadows seemed to move. On the other cliff, across from it was another venerable edifice but hidden by darkness; it stood there empty and desolate." Over this memento of time and decay towered Mt. Ararat.[70] Who could remain unmoved at such a sublime picture?

Interesting were also the many decaying churches the traveler saw on his way; "today," on the slopes of Mt. Ararat, "we were riding past many a beautiful church that has been turned into a heap of stones," wrote Heinrich von Poser during the 1620s on his pilgrimage to the holy sites of the East.[71] Abich, traveling about two centuries later, saw even more ruined churches of which the tooth of time, earthquakes, and the "enemies of Christianity" were taking their toll. Something had to be done to arrest the decay of these monuments; Abich, therefore, drew the attention of the Armenian church authorities to this need and volunteered his own help. He was sure that future travelers would be grateful to him.[72] The decline of these edifices, especially in the Turkish part of Armenia, has not been arrested. Declined or not, the heart of many a twentieth-

century traveler has also "hankered" to see these ruins, like, for instance, that of the charmingly eccentric missionary Father Chantry-Pigg of Rose Macaulay's novel *The Towers of Trebizond.* On his rambles through eastern Anatolia, he had "observed several ruined Armenian churches about the landscape which he would like to see closer." Following his inclination, he wandered absentmindedly into Soviet Armenia.[73]

The ruins of the circular church of Zwartnotz--built between 643 and 653, destroyed about four centuries later--certainly have been worth a visit, especially after the site was excavated in 1902. Fridtjof Nansen's respect for the accomplishments of the ancient Armenians grew when he saw the ruined church. These old Armenian architects had perfected their art at a time when in Europe church architecture was still in its infancy, Nansen marvelled.[74]

Many modern visitors of the village and fortification of Garni have been fascinated by the Hellenistic temple built by the Armenian king Tiridates. At first a pagan temple, then a royal summer residence, it was totally destroyed in 1679 by an earthquake and thus, unlike today, the traveler only saw a heap of stones. Morier describes the scene:

> This place is situated upon the brink of an immense chasm, on the opposite side of which arises an arid perpendicular mountain...immediately upon the brink of a precipice, are the remains of a building of the Ionic order, of the architecture of the middle ages, bearing every mark of Roman workmanship, and quite foreign to anything Persian or Armenian. It struck me as the remains of a small temple, although, from its complete dilapidation, it would be impossible to decide with precision what was its original shape....all its remains, were in perfect good taste, and still so well preserved as to show it was a highly finished building.[75]

Professor Wagner, too, was impressed by the beauty of the temple that his imagination reconstructed for him.[76] A few years before, in 1843, the Swiss architect F. Dubois had suggested that the temple should be rebuilt. This happened in our century.

The sad remnants of the past glory of Armenia one could see everywhere. For example, Lori, once one of the strong capitals of ancient Armenia, a city that then numbered six thousand houses, the residence of a king, a fortified town that lasted through a siege of seven years, now was a miserable hamlet of thirty hovels. That has often been the fate of mighty cities, and the learned traveler from the West could recall his Ovid: "*Iam seges est ubi Troja fuit*" ("Now there are fields where Troy once was"). The houses were small and miserable but of recent date. Dr. Eduard Eichwald thought that at least the church was old. So was the fortification and the inscription in

Armenian letters above the old city gate. No one of the population was able to read it, and it was too high on the wall for the professor to be able to make it out and to copy it correctly.[77] Professor Koch, in turn, was not sure about the exact location of the ancient capital of Lori; nevertheless, he busily copied Armenian inscriptions from walls and churches. Unfortunately he lost all his notes during his sickness.

There were many more mementos in stone to the past glory of Armenia. Anavarza, not very far from Tarsus, St. Paul's town, had been compared in the twelfth century by the Arab geographer Edrisi of Damascus; in the nineteenth century its ruins motivated the German traveler Ernst Lohmann to trace the relationship of medieval Armenia and the Holy Roman Empire.[78]

But why spend so much time on minor ruined piles when one could visit the site of Ani? Thus several travelers decided to "have a rest, and give the camel a chance to relax, before pushing on to visit Ani, the ancient ruined Armenian capital...on which," as we know, "Father Chauntry-Pigg had set his heart."[79] William J. Hamilton, during the 1840s "Secretary to the Geological Society" in London, was so excited to see the ruins that the night before the excursion was to take place he could hardly sleep. For Monday, June 13, 1835, he reports in his diary: "What between my anxiety to see the ruins of Ani and the annoyance of vermin, I was unable to close my eyes all night."[80] What if the ruins were not worth the bother after all?

At the beginning of last century, few people in the West had read in their history books about this old town, Ani, seat of the Bagratunis, Ani with its thousand churches, thousand gates, and its population of one hundred thousand. Not too many Europeans, and still fewer Americans, had by the middle of the nineteenth century visited that barren, dangerous, and godforsaken spot. There was no danger that Thielemann would meet a traveling fellow German there, and he was glad about that prospect. Even if this "*giaour* city" had been better known, it would not have been overrun by "tourists" since already by the middle of the eighteenth century it had acquired the reputation of being "the head-quarters of all the thieves and rogues in the country" though, once upon a time during its flourishing days, Ani was "described as having been the seat of a people more civilized and prosperous than any of those which now occupy the soil."[81]

Some of the European travelers knew that once the fate of nations had been decided there, and general books on geography like Ritter's *Geographie* and Ungewitter's *Die Türkei* briefly informed about the history and location of the place, that "it was once a fortified town, ten miles from the city of Kars. Many of the old city walls and towers can still be seen. There are also the ruins of a...castle which had often been used as royal treasure house. This

monumental palace used to be the favorite residence of Armenian kings; now it is in ruins like the city which once had a population of 100.000."[82]

Captain Richard Wilbraham's brief historical sketch helped to locate Ani in time:

> The city of Ani was built in the early part of the sixth century, and continued for several hundred years to be the capital of Armenia. It fell several times into the hands of those fierce conquerors who during the middle ages overran the East, and experienced the most cruel treatment of them. The old historians inform us that, when Ani was captured by Alp Arslan, the slaughter was so great, that the streets were choked with bodies and the river crimsoned with the blood of the slain.[83]

That was in 1064. Events like these overtook Ani time and again--the aggressors changed their identity, the methods remained the same, the population each time was either killed or fled, and during the short respites between massacres civilization flourished again. In 1239, Genghis Khan besieged the city, sacked it, demolished many of the splendid buildings, and massacred most of the inhabitants. But life in Ani continued till 1319 when the last faithful burghers fled after a very strong earthquake had destroyed whatever the scourge from the East had left. Ani was forgotten, then slowly became the perfect goal of the traveler, historian, geographer, and archeologist--and the local banditti. Ani was a dead town, yet Ani was never forgotten by the descendants of the people that had once lived in this old capital of the Bagratunis. Ani was dead, yet strangely fascinating and enduring, an emblem of Armenia herself:

> She was Armenia's heart,
> a mountain fortress
> eyed by Baghdad and Byzantium....
> But neither wind nor snow
> nor numbing blows of time
> erase the interrupted songs....
> The broken heart breathes quietly.[84]

There had always been the occasional traveler who did pass through Ani since the town was located very close to one of the busiest trading routes that connected Europe with the Middle and Far East. On the 2nd of February 1255, the Flemish monk Guillaume of Rhysbroeck was in Ani. He met there five Dominican monks whom he discouraged from going any further east. He mentions that there were one thousand churches in Ani, and he thought that the location of the town was strategically important.[85] On April 7, 1624, Heinrich von Poser was delighted that he was allowed by the authorities of the region to

visit the decaying city; he saw there the still beautiful ruins of about two hundred churches.[86] Tavenir mentions Ani; Dubois in 1834 had wanted to visit the site which then was under Ottoman jurisdiction, however, the Swiss traveled under Russian protection and therefore could not reach his goal. Through the accounts of Morier, Porter, and Hamilton, the Western reader had heard something about this great graveyard of Armenian history and civilization.

It was a rough and dangerous trip but worth the bother. For the Austrian art historian Joseph Strzygowski in 1913, it was decidedly the high point of his archeological expedition.[87] The view before the traveler was stark and breathtaking:a huge field dotted with stones and at its end a mighty city with walls and towers and churches and palaces--only without any sign of life; nothing but stones as far as the eye could see; behind the skyline of the ruins the rough crags of the mountain ranges--and all this stony desert surmounted by the snow-capped pyramid of Mt. Ararat.[88] Breathtaking, yes; but dead and melancholy and lonely. The deserted churches reminded the traveler that a very powerful Christian nation here sank beneath the repeated attacks of the most barbarous tribes of Asia, the bitterest foe of "civilization and Christianity."[89]

The traveler had come to an absolutely dead town. "No massive doors cracked upon their hinges; we rode through empty archways into a deserted town."[90] The towers and walls looked so cyclopean that Abich felt that they were mightier than the fortifications of ancient Rome.[91] A few of the travelers noticed the plaque with the carved lion of Ani: "Over the center gate was sculptured a leopard or lion-passant,"[92] and wherever one looked, there were crosses to be seen, often vandalized by the Muslim conquerors like so much else in this former stronghold of Christianity, so Thielemann, Abich, and Wilbraham complained. There were very many inscriptions covering pillars, houses, walls. Abich and Wilbraham soon gave up the task of copying them. It would have taken them years to finish such an undertaking. Eugène Boré in 1838 showed more perseverance and copied many of them and sent his learned discourse on these inscriptions to the Académie des Inscriptions in Paris. Unfortunately, the essay and the copies were lost in the mail.[93]

There was so much beauty to be appreciated among these broken remnants of Armenian culture. Many of the crumbled buildings "display much splendor and architectural beauty, and the fretwork of some of the arches is very rich," commented Wilbraham.[94] Sir Ker Porter admired the "masterly workmanship of the capitals of the pillars, the nice carvings of the intricate ornaments, and arabesque friezes, surpassed any thing of the kind I had ever

seen, whether abroad, or in the most celebrated cathedrals of England."[95] Abich had never seen such perfectly executed masonry,[96] and Thielemann thought that the color combination of the various rocks that had been used in the building of the city was perfectly tasteful.[97]

There was so much to be seen in Ani; so much, in fact, that Hamilton completely overlooked the ruined citadel, but Thielemann noticed the shortcoming of his predecessor.[98] Several observers looked beyond the buildings and speculated on the social injustices that must have prevailed in medieval Ani, for the living quarters of the great masses were cramped and of poor quality,[99] while the churches and the palaces of the rich were vast and must have been equipped with the latest of medieval luxuries. There were the remnants of the royal palace, "a building worthy the fame of this old capital." It must have been so huge that it still "seems a town in itself; and so superbly decorated within and without, that no description can give an adequate idea of the variety and richness of the highly wrought carvings on the stone, which are all over the building; or of the finely-executed mosaic patterns, which beautify the floors of its countless halls."[100]

There were so many churches; the ancient chronicles tell us that at the height of its glory Ani had one thousand and one. Not all of them had left traces, yet all the ruins that the traveler saw bore witness to the power the Armenian church enjoyed, especially during the tenth century. Hamilton liked to look particularly at one chapel; it had a "beautiful arched roof" and was "divided into several compartments, filled with mosaics of various patterns...and having its walls covered with rich carvings and sculptured arabesques."[101] The travelers visited many ruined buildings; the most outstanding of them all was the main cathedral. By European standards, it was perhaps a bit small; "it is nevertheless a stately building. It bears the imprint of that undefinable quality, beauty, and can scarcely fail to arouse a thrill of delight in the spectator." Lynch continues to give us a detailed description of the edifice.[102] Thielemann was favorably impressed by the ornamentation and the harmonious proportions of this church. Nevertheless, he was "prosaic" enough to invite his fellow travelers and his Turkish guides to partake with him of a breakfast *à la fresca* within the roofless ruin of this "venerable" building.[103]

Hamilton, too, was attracted by the cathedral "built in the form of a Latin cross" and all the inscriptions that covered its walls. He could not do much close inspecting because "the church was full of cattle, which had taken refuge there from the mid-day heat."[104] When Wilbraham visited the church, a

"solitary Koordish shepherd" and his goats had found shelter around a fire he had kindled on the ruined altar of the church. Ruins, sheep, and shepherd "would have furnished a subject worthy of Salvator's pencil," Wilbraham reflects.[105] Abich saw the ruined cathedral too, but he was not reminded of a landscape done in the romantic manner. The view aroused in him sentiments of melancholy; it bothered him to contemplate the sad remnants of a once flourishing Christian culture and people and to see the despoilers go free and continue their brutal work of destruction with the blessings of a Christian Europe.[106]

Ani reminded them of a huge outdoors museum that contained many artifacts; it no longer harbored any life. There was the occasional picturesque Kurd with his herd, the pigeons and ravens that fluttered in and out of the blind windows, and the few flowers that the traveler picked and pressed in his diary. Thielemann and Porter saw no sign of life. Lynch heard the owls hoot and was greeted by an old feeble Armenian priest "with the demeanor of a man who is awaiting death." This old man was the "only custodian of these priceless architectural treasures." He lived in constant fear of the Kurds. Not too long before Lynch's visit, he had been attacked in his house by a gang of Kurds, beaten, stabbed, and robbed of everything he owned.[107]

Very few of the travelers were foolhardy enough to want to overnight in the deserted town. For there was another Ani, the vast subterranean town about which the travelers speculated during the daytime yet feared since it awoke at night. Throughout the nineteenth century, it sheltered bands of thieves and outcasts that terrorized the regions around Mt. Ararat. The idea of banditti on a picture or in the flesh, but seen from a distance, was intriguing, but they could be very dangerous and did not shrink from killing the innocent Westerner when it was convenient--and the traveler remembered the fate of Schulz and shuddered or made the sign of the cross. Many of these picturesque Kurds infested the nocturnal city. Porter imagined these "banditti, issuing from the dark and tomb-like heaps of the city, where, in the daylight, appeared only silence and desolation."[108] Morier knew subterranean Ani to be the "head-quarter of all the thieves and rogues in the country" where a "man's head would not be worth a para." Osmond, the hero of Morier's novel *Ayesha*[109], naturally was brave enough to venture into Ani at night, to the main cathedral, where the Kurdish criminal and voluptuary Cara Bey wanted to involve the young Briton in his fiendish plots.

The courage of the hero of fiction was superior to that of all the day-time visitors of Ani put together. He did visit "the Specter City" Ani out of his free will. What he saw there was truly sublime; nocturnal Ani was "the capital in the land of elves and fairies" on which he feasted his eyes and imagination:

> There was not sufficient light to exhibit every detail of ruin, and an ignorant observer might have mistaken what he saw for a flourishing city, the inhabitants of which had suddenly been smitten by the plague, or with one consent had abandoned their homes and fled. The silence which prevailed was fearful, and struck involuntary horror. House succeeded house in sad array, and not a sound was heard. A magnificent structure, looking like a royal palace, lifted up its walls and towers, cutting the clear blue vault of heaven with its angular lines, and lighted up by the moon by its splendour.

Eventually the brave hero was taken to meet the Kurdish Bey in the cathedral that was "built in the form of a cross...a form of architecture so like a European place of worship, that Osmond could scarcely believe that he was far away from the blessings of his own Christian country, and in the midst of ruthless barbarians."

Osmond could make out by the flickering light of the torches that the church was full of picturesque Kurds. The din of their infernal music and their vulgar dance and the presence of the fiend Cara Bey desecrated the ruined church, the "ancient altar...the sacred emblem of the cross." It still was a sublime picture, only a bit too close for comfort. And Osmond, a good Christian, shuddered at "all this abomination...in what has once been a Christian church!"

As the fairy-tale prince Antranik had been told once upon a time by the royal geographer, though to Ararat and back it was a long journey, it could be profitable. The prince found and returned with a piece of the wood from Noah's Ark that restored his father's health; Osmond overcame the wicked Cara Bey and rescued the distressed Ayesha who turned out to be a British girl and his relative; the other travelers brought the relics and books and data which they had collected--or simply their memories of a very ancient holy place--away with them. They all agreed that the region around Mt. Ararat was a strange and savage yet romantic "new continent", a memento of man's glory and transitoriness, and, for a while, they all had as actors animated and participated in the type of picture that graced the walls of their parlors back home. What a sublime pictorial composition they had experienced! Unfortunately, on closer observation, the aesthetic and moral composition was frequently jarred by the people that were indigenous to this sublime backdrop of Ani, Noah's Ark, Mt. Ararat, and the Garden of Eden--the Armenians.

ENDNOTES

[1] Johannes Schiltberger, *Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren, 1394-1427*, trans. Stuttgart, 1983, p. 209.

[2] Joseph Pilton de Tournefort, *Beschreibung einer Reise in die Levante*, trans. Nuremberg, 1773-76, vol. 3.

[3] Richard Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian Provinces of Russia*, London, 1839, p. 87.

[4] Armand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient*, Vienna, 1882, p. 291.

[5] Isabella Bird (Mrs. Bishop), *Journeys in Persia and Kurdistan*, London, 1891, vol. 2, p. 342.

[6] James Morier, *Ayesha, the Maid of Kars*, new ed. Paris, 1834, p. 17.

[7] F. R. Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, London, 1850, vol. 1, pp. 97, 267f. For a thorough discussion of the tradition of the mountain as reported by the early European travelers, including those of the 17th century, see Chapter IV, "Armenia in Legend" in Jack Lewis Vartoogian's unpublished Ph. D. dissertation "The Image of Armenia in European Travel Accounts in the Seventeenth Century" (Columbia University, 1974).

[8] Edmund Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat*, Munich, 1893.

[9] Karl Koch, *Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien*, Weimar, 1846.

[10] H. F. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, London, 1901, vol. 1, p. 87.

[11] Robert Curzon, *Armenia*, London, 1854, p. 231.

[12] Humphry Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, London, 1856, p. 47.

[13] Eugène Flandin, *Voyage en Perse*, Paris, 1851, vol. 1, p. 115.

[14] Max von Thielemann, *Streifzüge im Kaukasus, in Persien und in der osmanischen Türkei*, Leipzig, 1875, p. 132.

[15] M and Mme Freygan, *Lettres from the Caucasus and Georgia*, trans., London, 1823, p. 280.

[16] Sir Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylon...* London, 1822, vol. 1, p. 182.

[17] Eli Smith, *A Dictionary of the Holy Bible*, New York, 1859, pp. 34f.

[18] C. von Hahn, *Neue kaukasische Reisen und Studien*, Leipzig, 1911, p. 191.

[19] Thielemann, p. 152.

[20] Charles Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey*, London, 1854, p. 120.

[21] Friedrich Bodenstedt, *Tausend und ein Tag im Orient*, Berlin, 1865, vol. 1, p. 155.

[22] Moritz Wagner, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*, Leipzig, 1852, p. 273.

[23] Dwight W. Marsh, *The Tennessean in Persia and Koordistan*, Philadelphia, n.d., p. 276.

[24] Justin Perkins, *Residence of Eight Years in Persia*, Andover, 1843, p. 472.

[25] Charles Berlitz, *Die Suche nach der Arche Noah*, trans., Vienna, 1987, pp. 16-18.

[26] Tournefort, Vol. 3, passim.

[27] Friedrich Parrot, *Reise zum Ararat*, Berlin, 1834, pp. 117ff.

[28] Wilbraham, p. 81.

[29] Quoted by Tim F. LaHaye and John D. Morris, *The Ark on Ararat*, New York, 1977, p. 18.

[30] Karl Koch, *Reise durch Russland nach dem kaukasischen Isthmus*, Stuttgart, 1843, p. 411.
[31] James Bryce, *Transcaucasia and Ararat*, London, 1877, pp. 239-241.
[32] Father Eprikian, *Penashkharhik Pararan*, Venice, 1903, quoted in *The Ark on Ararat*, p. 33.
[33] Lynch, vol. 1, pp. 176-178.
[34] Porter, vol. 2, p. 615.
[35] Schweiger-Lerchenfeld, p. 61.
[36] Parrot, pp. 367f.
[37] Lynch, vol. 2, p. 188.
[38] Austen H. Layard, *Niniveh and Its Remains*, London, 1853, pp. 164ff.
[39] William J. L. Maxwell, *Letters of an Engineer while on Service in Syria*, London, n.d., p. 27.
[40] James Morier, *A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor to Constantinople in the Years 1808 and 1809*, London, 1812, p. 150.
[41] Heinrich Brugsch, *Reise der k. preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861*, Leipzig, 1862, vol. 2, p. 246.
[42] James Edward Alexander, *Travels from India to England*, London, 1827, p. 150.
[43] Mrs. Rich, ed., *Narrative of a Residence in Koordistan by the Late Claudius James Rich*, London, 1836, p. 239.
[44] Stuart, p. 99.
[45] T. Milner, *The Turkish Empire: The Sultans, the Territory, and the People*, new rev. ed., London, n.d., p. 263.
[46] Porter, vol. 1, p. 429.
[47] Miss Pardoe, *The City of the Sultan; and Domestic Manners of the Turks in 1836*, London, 1837, vol. 1, pp. 364-371.
[48] Schiltberger, p. 224.
[49] G. L. Dawson Damer, *Diary of a Tour in Greece, Turkey, Egypt, and the Holy Land*, London, 1841, vol. 1, p. 194.
[50] H. G. Dwight, "The Place of Martyrs" in *Stamboul Nights*, Garden City, 1920, p. 214.
[51] Damer, p. 194.
[52] Pierre Loti, *Constantinople*, trans., New York, n.d., pp. 254ff.
[53] Milner, pp. 269f.
[54] Quoted by Josiah Conder, ed., *Turkey*, new ed., London, 1831, pp. 167f.
[55] Lynch, vol. 2, p. 213.
[56] Thielemann, p. 130.
[57] Edmondo de Amicis, *Constantinople*, trans., Philadelphia, 1896, vol. 1, p. 98.
[58] Wilbraham, p. 324.
[59] Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*, London, 1845, vol. 1, p. 104.
[60] Porter, pp. 613f.
[61] William Crooker, *A New Account of East India and Persia. Being Nine Years' Travels, 1672-1681 by John Fryer*, London, 1909, vol. 1, pp. 286-288.
[62] Schiltberger, p. 224.

[63] Victor Langlois, *Dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus éxecute pendant les annés 1852-1853*, Paris, 1861, pp. 126-128.

[64] Mrs. Bishop, vol. 2, pp. 342-344.

[65] Lore Bartholomäus, *In jedem Kreuz ein Lebensbaum: Aus Armeniens Erbe und Gegenwart*, Cologne, 1988, pp. 80-82.

[66] W. S. Tyler, ed., *Memoir of Rev. Henry Lobdell, M.D.*, Boston, 1859, p. 271. The story of the unfortunate Schulz is also found in Ritter's *Geographie*; Ashrael Grant, *Die Nestorianer oder die Zehn Stämme*, trans., Basel, 1843; J. Baillie Fraser, *Travels in Koordistan, Mesopotamia*, London, 1840, vol. 1; Layard, *Discoveries in the Ruins of Niniveh and Babylon*, London, 1853; Edson L. Clark, *The Arabs and the Turks: Their Origin and History*, Boston, 1876.

[67] Sir John Malcolm, *Sketches of Persia*, new ed. (London, 1861), pp. xif.

[68] Schweiger-Lerchenfeld, p. 286.

[69] Porter, vol. 1, p. 196.

[70] Parrot, pp. 395f.

[71] Heinrich von Poser, *Lebens-und Todesgeschichte*, Jena, 1675, p. 20.

[72] Hermann Abich, *Aus kaukasischen Ländern*, Vierma, 1896, vol. 1, pp. 278f.

[73] Rose Macaulay, *The Towers of Trebizond*, London, 1956, p. 111.

[74] Fridtjof Nansen, *Betrogenes Volk*, Leipzig, 1928.

[75] Morier, *A Journey*, p. 339.

[76] Moritz Wagner, *Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien*, Stuttgart, 1848, p. 103.

[77] Eduard Eichwald, *Periplus des Caspischen Meeres*, Stuttgart, 1834, p. 47.

[78] Ernst Lohmann, "Im Kloster zu Sis" in Editha Wolf-Crome, ed., *Aufbruch nach Armenien*, Berlin, 1985, pp. 259-261.

[79] Macauley, p. 110.

[80] William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia*, London, 1842, vol. 1, pp. 425f.

[81] Morier, *Ayesha*, p. 20.

[82] F. H. Ungewitter, *Die Türkei in der Gegenwart, Zukunft und Vergangenheit*, Erlangen, 1854, p. 224.

[83] Wilbraham, pp. 290f.

[84] Bernard Rogers, "Ani" *Ararat*, Summer, 1984, p. 20.

[85] Wilhelm von Rubruck, *Reisen zum Grosskhen der Mongolen*, trans., Stuttgart, 1984, p. 225.

[86] Poser, pp. 19f.

[87] J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Vienna, 1918.

[88] Thielemann, pp. 132f.

[89] Wilbraham, p. 291.

[90] Lynch, vol. 1, p. 329.

[91] Abich, p. 188.

[92] Porter, p. 172.

[93] Eugène Boré, *Correspondance et Mémoires*, Paris, 1840, vol. 2, p. 2.

[94] Wilbraham, p. 287.

[95] Porter, p. 173.

[96] Abich, pp. 185f
[97] Thielemann, p. 135.
[98] Thielemann, p. 135.
[99] Abich, pp. 187f; Lynch, vol. 1, p. 370.
[100] Porter, p. 173.
[101] Hamilton, p. 200.
[102] Lynch, vol. 1, pp. 371-374.
[103] Thielemann, pp. 134-136.
[104] Hamilton, pp. 198f.
[105] Wilbraham, p. 289.
[106] Abich, p. 186.
[107] Lynch, vol. 1, p. 329.
[108] Porter, p. 174.
[109] Morier, *Ayesha*, passim.

ԼԵՌԸ, ԵՐԿԻՐԸ ԵՒ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
(Ամփոփում)

ԻՆԿՐԻՏ ԼԵՅԸՐ ՍԸՍԱՆ

Անատոլուն... Քիւրտիստանի կուսականութիւնը... Հայաստանը... Նոյեան տապանը եւ այգին... Արարատ լեռը... Եդեմի պարտէզը՝ վայրեր ուր հասան Արեւելք ճամբորդող ճանապարհորդները, մարդկութեան ժամանակի եւ տեղի սկսնաւորման իրենց փնտռտուքին մէջ...

Անյիշելի ժամանակներէ ի վեր Սուրբ Լեռն ու անմիջական շրջակայքը հրապուրեր են մարդկութեան երեւակայութիւնը:

Ուսումնասիրութիւնը կը ծանրանայ ԺԹ. դարու կէսերէն մինչեւ Ի. դարու սկիզբը առասպելական այս վայրերը այցելած ճանապարհորդներուն– ուխտաւորներուն տպաւորութիւններուն, ճեպագրութիւններուն, նկարագրութիւններուն, տեղական բնութեան ու բնակչութեան հետ իրենց շփումներուն, եզրակացութիւններուն, եւ իրենց այս խորհրդաւոր ուխտագնացութեանց վերաբերող գրութիւններուն–գիրքերուն:

Այս օտարերկրացիներուն ոդիսականը ի յայտ կը բերէ նաեւ շրջանի բնակչութեան կենցաղին, առօրեային, անցեալին բնական մեծ ու հսկայ քաղաքներուն, ինչպէս Անիի, Կարսի, Վանայ Լիճի Աղթամար կղզիին ճարտարապետական նուաճումներէն եւ ներկայի ճակատագրէն դրուագներ:

ԻՐԱՆԻ 1906Թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԻ ԲԵՐԱԾ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ 1906–11 ԹԹ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ

ԼԵՒՈՆ Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Սոյն դարասկզբում Իրանում տեղի ունեցած սահմանադրական կռիւներին, իրանահայերն եւս բերել են իրենց անվերապահ մասնակցութիւնը, որ արժանի է յիշատակութեան։ Ներկայի սեղմ տողերով մեր նպատակն է անդրադառնալ դրան եւ՝ առընչուող դէպքերին ու անցուդարձին։

Իրանին իշխող նախավերջին թագաւորութիւնը գտնւում էր Ղաջարեան տոհմի ձեռքում։ Այս տոհմի հիմնադիրն է եղել Ագա Մահամադ խանը (1796–97), որը մի չարք պայքարներից յետոյ, 1779 թուին գրաւում է Թեհրանը եւ այն դարձնում է իր մայրաքաղաքը (1786)։

Ագա Մահամադ խանի յաջորդ արքաներն են եղել Ֆաթհալի Շահը (1797–1834), Մահամադ Շահը (1834–1848), Նասրէդին Շահը (1848–1896), Մոզաֆէրէդին Շահը (1896–1907), Մահամադ Ալի Շահը (1907–1909) եւ վերջին արքան՝ Ահմադ Շահը (1909–1925)։

Մոզաֆէրէդին արքան, որ գահակալել է 1896ից մինչեւ 1907, երկրի զարգացման հարցում իր անփոյթ եւ անտարբեր վերաբերմունքի, ինչպէս եւ միքանի անգամ Եւրոպա կատարած ճամբորդութիւնների պատճառով, երկիրը մխրճել էր մեծ պարտքերի տակ, այն հասցնելով սնանկութեան դուռը։ Բնակչութիւնը մատնուել էր խիստ թշուառութեան, իսկ պետական պաշտօնէութիւնը չէր կարողանում ժամանակին ստանալ իր ռոճիկը։

Ահա այս ծանր վիճակի պատճառով, 1906 թուի Յուլիսին սկսւում են խիստ դժգոհութիւններ եւ ծայր են տալիս սահմանադրական կարգեր ստեղծելու ժողովրդական պայքարներ եւ բողոքներ։

Այս շարժումներին իրենց մասնակցութիւնն են բերում թէ՛ Եւրոպական գաղափարներ ունեցող երիտասարդներ եւ թէ՛ որոշ կրօնականներ ու ազնուականներ։

1906 թուի Յուլիսին, չուրջ տաս հազար հոգի, ձերբակալութիւննե-

ըից գերծ մնալու համար, ապաստանում են Թեհրանի բրիտանական դեսպանատունը, որի պատճառով էլ Մոզաֆէրէդին Շահը խոստանում է բարենորոգութիւններ կատարել։ Նա 1906 թուի Օգոստոսի 5ին, մի հրովարտակով հռչակում է սահմանադրութիւն, որով նոյն թուի Հոկտեմբերի 7ին պաշտօնապէս բացուում է Պարսկաստանի անդրանիկ խորհրդարանը, մշակուում է հիմնական օրէնք, հաստատուում է երկրի սահմանադրութիւնը, որ նոյն թուի Դեկտեմբերի 30ին, վաւերացուում է արքայի կողմից։ Այդ հիման վրայ դաւառական քաղաքներում ընտրուում են քաղաքային խորհուրդներ (անջոմաններ), որոնց իրենց մասնակցութիւնն են բերում նաեւ հայերը[1]։

Այս բարենորոգչական ձեռնարկներով երկիրը խաղաղուում է, իսկ անջոմանները լծուում են անհրաժեշտ խնդիրների կարգաւորման աշխատանքներին։

Այս խնդիրներից կարճ ժամանակ յետոյ, 1907 թուի Յունուարին, վախճանուում է Մոզաֆէրէդին Շահը, որին յաջորդում է իր որդին՝ Մահամադ Ալի Շահը։ Բայց նա դէմ լինելով սահմանադրութեան, եւ օգտուելով սահմանադրականների միջեւ ծագած վէճից, ուզեց վերահաստատել բացարձակ միապետութիւնը։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՆԴՎԶՈՒՄՆԵՐՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՄԻԱՊԵՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Սահմանադրականների հետ ունեցած պայքարի այդ օրերին, 1908 թուի Փետրուարի 28ին, երբ արքան անցնելիս է լինում փողոցով, նրա կառքի վրայ ռումբ է նետուում, բայց ականը վրիպում է եւ Շահը մնում է անվնաս։ Ի հետեւանք դրան, նոյն թուի Յունիսի 10ին (23ին, ըստ նոր տոմարի) պետական գօրքը շրջապատում է խորհրդարանը եւ ռուս գնդապետ Վլադիմիր Մ. Լիախովի գլխաւորութեամբ ռմբակոծութեան է ենթարկում խորհրդարանի շէնքը։ Լուծարքի են ենթարկուում խորհրդարանն ու գաւառական խորհուրդները, տեղի են ունենում ձերբակալութիւններ, իսկ անջոմանների որոշ անդամներ փախուստ են տալիս արտասահման։

Ի տես այս բռնութիւնների, ժողովուրդը դուրս է գալիս ուժեղ պայքարի եւ գրեթէ ամբողջ Իրանը, մանաւանդ՝ Թաւրիզը, Ռաշտը, Սպահանը ըմբոստանում են արքայի դէմ։ Այս պայքարին իր անմիջական օժանդակութիւնն ու աջակցութիւնն է բերում իրանահայութիւնը՝ գլխաւորութեամբ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան տեղական մասնաճիւղերին։

Այժմ տեսնենք թէ հայերը ի՛նչ ձեւով իրենց մասնակցութիւնը բերին սահմանադրականների ու միապետականների միջեւ այս կռիւներին։

ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԹԱՒՐԻԶՈՒՄ ԵՒ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԱՅԼ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ

Ինչպէս Իրանի ամբողջ ժողովուրդը, այնպէս էլ Թաւրիզի եւ շրջանի յեղափոխականները, գլխաւորութեամբ Սաթթար եւ Բաղէր խաների, դուրս են գալիս պայքարի՝ միապետականների դէմ: Թաւրիզի յեղափոխական–սահմանադրականներին օգնութեան են գալիս Կովկասի թուրք եւ վրացի յեղափոխականները, ինչպէս եւ հայեր, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ատրպատականի մարտիկների հետ, որոնց միանում են նաեւ մեծ թուով այլ մարտիկներ հին Ջուղայից եւ Նախիջեւանի շրջանից, շուրջ 30 հոգի, որոնց հետ նաեւ Ռոստոմը, Քեռին եւ ուրիշներ[2]:

Տեղի են ունենում մեծ թուով բախումներ միապետականների եւ սահմանադրականների միջեւ: Հայ մարտիկների պատրաստած ռումբերը, իրենց պատճառած գոհերով, մեծ ոգեւորութիւն են առաջ բերում սահմանադրականների ու ժողովրդի մէջ. որով եւ պայքարը շարունակւում է ամենայն եռանդով:

Այս կռիւներից մէկի ընթացքում, երբ հայերի ջանքերով յաղթական են դուրս գալիս յեղափոխականները, Սաթթար խանը դիմելով Ռոստոմին ասում է.

— «Ռուստամ ջան, հաւատացնում եմ քեզ, եթէ քո այս «դղաներից» (տղաներից–Լ.Մ.) 25ի փոխարէն 250 հոգի ունենայի, թնդանօթներս վերցրած մինչեւ Պետրբուրգ կը գնէի»[3]:

Նոյն ժամանակներում կռիւներ են տեղի ունենում նաեւ Ատրպատականի զանազան շրջաններում՝ Թաւրիզում, Մուժամբարում, Ուրմիայում եւ այլ վայրերում: Այս կռիւներին զոհուած հայ մարտիկներից ոմանց յուշակոթողը գտնւում է Թաւրիզի Սբ. Սարգիս եկեղեցու բակում: Նրանց անունները բերելու ենք յօդուածի վերջում[4]:

ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՌԱՇՏՈՒՄ

Ժողովրդական այս ընդվզումների մէջ իր առանձին տեղն ունի Գիլանի շրջանը, որտեղի գլխաւոր ոգին հանդիսանում էր Եփրեմ Դաւթեանը (Եփրեմ խանը): Նա չարժման հենց սկզբնական օրերից խիստ հետաքրքրուած էր Պարսկաստանի յեղափոխութեամբ եւ սահմանադրական նոր կարգերի ստեղծմամբ:

Առ այդ, համախորհուրդ Հ.Յ.Դ. պատկան մարմնի, իր ուժերին նեբած չափով, Եփրեմը մխրճւում է այդ պայքարների մէջ եւ Գիլանի շրջանի պարսիկ յեղափոխականների հետ, գլխաւորութեամբ Մահամատ Վալի խանի, ինչպէս եւ հայ ու վրացի միքանի տասնեակ կամաւորների, մի

շարք գործողութիւններից յետոյ, գրաւում է Ռաշտը ապա անցնում է Ղազուինն 19 Ապրիլ 1908ին, գրաւում է նաեւ այն եւ շարժւում դէպի Թեհրան։

Մի շարք կռիւներից ու պետական շրջանակների հետ ունեցած ապարդիւն բանակցութիւններից յետոյ, Եփրեմն իր փոքրաթիւ զօրքով ու Բախտիարի ցեղից յեղափոխականների աջակցութեամբ, գլխաւորութեամբ Սարդար Ասադի, յարձակւում է Թեհրանի վրայ եւ մի շարք կռիւներից յետոյ, յաջողում է կոտրել պետական զօրքի եւ ռուս կոզակների դիմադրութիւնը եւ գրաւել խորհրդարանի շէնքն ու դրան կից մզկիթը։

Այս ծանր ու տագնապալի կացութեան իրրեւ հետեւանք, Մահամադ Ալի Շահը ապաստանում է ռուսական դեսպանատուն, որով եւ կեանքի է կոչւում ժամանակաւոր մի Բարձրագոյն Խորհուրդ, մինչեւ նոր խորհրդարանական ընտրութիւնների անցկացումը։

Բարձրագոյն Խորհուրդը օրուայ անցուդարձերը նկատի առնելով, Մահամադ Ալի Շահին յայտարարում է պաշտօնանկ եւ նրա 12ամեայ որդուն՝ Ահմադ Ալիին նշանակում է թագաւոր։

Թեհրանի գրաւումով ու պետական կազմի փոփոխութեամբ, Իրանի ընդհանուր ոստիկանապետ է նշանակւում Եփրեմ Խանը։

Սահմանադրականների Թեհրանի գրաւումից եւ Եփրեմի ընդհանուր ոստիկանապետ նշանակուելուց յետոյ, Եփրեմ խանը մտածում է իր հեծելազօրքում ունենալ նաեւ հայ կամաւորներ, ուստի այս առթիւ մի հեռագիր է յղում Սպահան, Յովսէփ Ղարախանեանին, որի թարգմանութիւնը բերում ենք ստորեւ[5]։

«Ղարախանեանց

Սպահան

Որովհետեւ պարսից կառավարութիւնը մտադիր է երկու հարիւր հեծելազօրք ունենալ, հետեւաբար սրանով յայտարարում եմ Զարմահալի եւ Փերիայի հայ անպսակ երիտասարդներին, որ երբ ցանկութիւն ունենան զինուորական ծառայութեան մէջ մտնելու, թող ցանկացողները գան Ջուղա եւ դիմեն ինձ, մինչեւ ճանապարհածախս ուղարկեմ Թեհրան գալու։

Հրացան, ձի եւ բաւարար ռոճիկ կը վճարուի։

Եփրեմ

ի 14 Յուլիսի 1911»։

Ի պատասխան այս կոչ–հրաւէրին, 31 հոգի Փերիայի գիւղերից (որոնցից 17ը Խոյգանից, երկու հոգի Քեաբւանդի գիւղերից, 2 հոգի Զարմահալ գաւառից, եւ 4 հոգի՝ Նոր Ջուղայից) Թեհրան են գնում ու

զինուորագրուում»։

Վերոյիշեալ կամաւորներից միքանիսը զոհուում, իսկ միքանիսն էլ վիրաւորուում են։ Այս զոհուածների անունները եւս տալու ենք վերջում։

Թէեւ իշխանութիւնը փոխուել էր, բայց միապետականների ընդդիմութիւնը որոշ շրջաններում դեռեւս բոլորովին չէր ճնշուել։ Այս հատուածում իր հակասահմանադրական պայքարով յայտնի է դառնում գահընկեց արքայի եղբայր Սալար Դովլէն։

Կռիւները աւելի սաստկանում են, երբ գահընկեց Շահը արտասահմանից վերադառնալով, ճիգ է թափում կրկին ձեռք բերելու իր գահը։

ԵՓՐԵՄԻ ՉԻՆԱԿԻՑ ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՆ ՈՒ ԲԱԽՏԻԱՐԻ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԸ

Սահմանադրական շարժման մէջ եւ առաջացած պայքարներում անմասն չէր նաեւ Սպահանի նահանգը։ Այստեղ աչքի էր ընկնում նաեւ Զարմահալ գաւառի Բախտիարի Լօռ ցեղախմբից Սարդար Ասադը, իր զինակիցներով, որոնցից էր նաեւ Աբրահամ Խան Յովակիմեանը (Բախտիարին)։ Վերջինս հանդիսանում էր Եփրեմ Խանի աջ թեւը։

Սպահանի յեղափոխականները մի շարք կռիւներից յետոյ՝ 1908 թուի Դեկտեմբերին, գրաւում են Սպահանը եւ շարժւում դէպի Թեհրան, ուր միանում են Գիլանից եկած Եփրեմի խմբին եւ միասնական ջանքերով յառաջ տանում յեղափոխական աշխատանքը։

Սահմանադրութեանը հայերի բերած մասնակցութեան եւ դերին որպէս մէկ նմուշ, ստորեւ կը մէջբերենք Իրանի քաղաքական գործիչ եւ խորհրդարանի նախագահ Սէյդ Հասան Թաղիզադէի պատգամը[7].—

«... Սահմանադրական շարժումների սկզբից եւեթ հայերը մեծ նուիրուածութեամբ եւ միակամութեամբ համագործակցել են միւս ազատականներին, յանուն Իրանի քաղաքական ազատութեան։

... Հայերի զոհաբերութիւնները, յանուն Իրանի ազատութեան, մի դափնեպսակ են կազմում պատմութեան մէջ, յանձին Եփրեմ Խանի, որ իրականում առաջնակարգ մի հերոս էր եւ վերջն էլ իր կեանքը զոհեց այդ ճամբին։ Իրանցիք երբեք չպիտի մոռանան նրա եւ նրա միւս գործակիցների անունները։

Այն մտավախութիւնն ունեմ, որ ես միակ ապրողն եմ այդ փաղանգի, եւ որպէս այդպիսին, այս միքանի տողը գրում եմ «Ալիք»ին՝ սահմանադրութեան 50րդ տարեդարձի առթիւ, ի յիշատակ այն միասնական գործակցութեան եւ նրանց՝ հայ, պարսիկ, վրացի նահատակների — մաքրամաքուր հոգիների, որոնց ջանքերով, ցայժմ անսասան են մնացել Սահմանադրութեան կարգերը»։

ԵՓՐԵՄԻ՝ ՄԻԱՊԵՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԷՄ ՎԱՐԱԾ ԿՌԻՒՆԵՐՆ ՈՒ ԻՐ ՁՈՀՈՒԵԼԸ

Թեհրանի գրաւումից եւ խորհրդարանի հաստատումից յետոյ եւս, դեռեւս չէն դադարում միապետականների սադրանքները։ Նրանք գահընկեց արքայի եղբօր՝ Սալար Դովլէի, Արշադ Դովլէի եւ այլոց կողմից շարունակում էին ընդդիմանալ՝ Իրանի տարբեր շրջաններում։

Այս ապստամբութիւններից, իրենց բնոյթով, երկուսը շատ վտանգաւոր էին, որոնցից մէկը ղեկավարում էր Արշադ Դովլէն, իսկ միւսը՝ Սալար Դովլէն։

Արշադ Դովլէն, այլ օժանդակութիւններով եւ մեծ զօրք հաւաքելով, գրաւում է Գորգանն ու Մազանդարանը եւ արշաւում Թեհրան։

Իր դէմ ուղարկուած պետական զօրքին պարտութեան մատնելով, Արշադ Դովլէն գալիս հասնում է մինչեւ Թեհրանի արուարձանները եւ սպառնում մայրաքաղաքին։ Այս նեղ կացութեան ժամանակ բոլորի հայեացքը ուղղւում է դէպի Եփրեմ խանը, որին ԱՄՆից հրաւիրուած ֆինանսական խորհրդական Ուիլեամ Մորգան Շուստերը անուանել էր «Պարսկաստանի Գարիբալդի»ն։

Ահա այս ճգնաժամային օրերին, Եփրեմը վերակազմում է իր բանակը եւ քեռու օժանդակութեամբ եւ 200 հայ մարտիկների ու բախտիարցիների գործակցութեամբ, պարտութեան է մատնում Արշադ Դովլէին, նաեւ մի բանակ է ուղարկում հիւսիսային շրջանները, ապստամբութիւնները ճնշելու համար։

Հակառակ դրան որ թշնամին թուով շատ գերազանց էր, նաեւ՝ զինուած թնդանօթներով, Եփրեմի յանդուգն ռազմավարութեամբ, սահմանադրականներին յաջողւում է պարտութեան մատնել միապետականներին, որոնց մի մասը սպանւում, մի մասը փախչում, իսկ մի մասն էլ գերի է ընկնում։

Հրամանատար Արշադ Դովլէն, որ վիրաւորուած մնում է դիրքում, կառավարութեան թոյլտուութեամբ եւ Եփրեմի հրամանով գնդակահարւում է։

Այս յաղթանակից յետոյ մի արշաւախումբ եւս ուղարկւում է Մազանդարան, ուր եւս տարուած յաղթանակի իրրեւ արդիւնք, խաղաղւում է եւ շրջանը մաքրւում միապետականներից[8]։

Երկրորդ գլխաւոր ապստամբութիւնը ղեկավարւում էր Սալար Դովլէի կողմից, որը Քերմանշահի եւ Համադանի շրջանների հակասահմանադրականներին իր չուրջը հաւաքած, պետական զօրքերին զինաթափ անելով, Սաւէի ճանապարհով սպառնում էր գրաւել Ղումը եւ չարժուել Թեհրանի վրայ։

Սալար Դովլէի յարձակումները երկու անգամ ետ են մղւում Եփրեմի

հերոս մարտիկների կողմից։ բայց նա կրկին իր ուժերը հաւաքելով Համադանից ոչ հեռու Բըհար գիւղի մօտ է յայտնւում։ Այս անգամ, 1912 թուի Ապրիլի 25ին, նրա դէմ գրոհում է Եփրեմը իր զինուորներով։ Ահա այդ կռուի ժամանակ, երբ գրաւուել էր բերդը, եւ յեղափոխականները ուզում էին ներս մտնել, մի աչտարակից կրակ են բացում հայ զինուորների վրայ, որոնցից մէքանիսը սպանւում են։ Եփրեմը խիստ բարկանալով ինքն է ուզում ներս մտնել։ Այդ պահին, բարձր այդ աչտարակից դարձեալ կրակում են, որին զոհ է գնում նաեւ Եփրեմը։

Այդ կռւում թշնամին ունենում է 250 սպանուած, 150 գերի, իսկ յեղափոխականներն ունենում են 30 սպանուած ու վիրաւոր։

Եփրեմի մահից յետոյ Քեռին է ստանձնում զօրքի հրամանատարութիւնը, իսկ Եփրեմի դին փոխադրւում է Թեհրան եւ մեծ չուքով ու պետական աւագանիի ներկայութեամբ, թաղւում է «Հայկազեան» դպրոցի բակում։

Եփրեմի անունով 1974 թուին, մի ցուցափեղկ բացուեց Նոր Ջուղայի վանքի թանգարանում, ուր գետեղուած են նրան վերաբերող իրեր, գրքեր եւ զանազան փաստաթղթեր։

ՅԱՆԿ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐԻՆ ՉՈՀՈՒԱԾ ՀԱՅ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐԻ

1. Ալեքսան Բալաբանչի (Թաւրիզից),
2. Ասատուր (Թեհրանից),
3. Ասլան (արեւմտահայ),
4. Արտեմ Կոտաբաչեան (մադարասից),
5. Աւագ Մանուկեան,
6. Աւագ Պետրոսեան (Մուշից),
7. Բախչի Գաբրիէլեան (Ղարաբաղի Սերուան գիւղից),
8. Գէորգ Կիրակոսեան (Սեբաստիայից),
9. Գէորգ Օրդուխանեան (Սեւ Գէորգ) (Սալմաստից),
10. Դաւիթ (Գորիսից),
11. Եաղչեան,
12. Եփրեմ Դաւթեան,
13. Ջարեհ Ճարակեան (Ախալցխայից),
14. Ջոհրաբ խան,
15. Ջուլումաթ (Ցովհաննէս, Բաղէշի Բաս գիւղից),
16. Թադէոս (Նոր Ջուղայից),
17. Իւան (Ղարաբաղից),
18. Խանլար Հայրապետեան (Փերիայի Խոյգան գիւղից)*,
19. Խաչիկ (արեւմտահայ),

20. Խաչո Քաջօղլի (Դարալագեազից),
21. Խէչո (Ղազախ, Կարմիր Բլուր գիւղից),
22. Խորէն Յովհաննիսեան (Ալէքսանդրապոլից),
23. Կարօ (Վանի Արտամետ գիւղից),
24. Հրանդ Գիւլմասեան (Պրուսայից),
25. Մադար Առաքելեան (Զարմահալի Մամուքա գիւղից),
26. Մամիկոն (Իգդիրից),
27. Մամիկոն Նազարէթեան (Ալէքսանդրապոլից),
28. Մարտիրոս Զարուխչեան (Ախալցխայից),
29 Միսաք Տանիէլեան (Խաս գիւղից),
30. Մուկուչ (արեւմտահայ),
31. Յարութիւն Գրիգորեան (Ղարաբաղից),
32. Յարութիւն Քիւչիւկեան (Կարինից),
33. Յարութիւն (1)
34. Յարութիւն (2)
35. Յովհաննէս Խուդոյեան (Դադաչ) Սալմաստի Սանամերիկ գիւղից,
36. Յովհաննէս Յարութիւնեան (արեւմտահայ),
37. Յովսէփ Յովհաննիսեան (Խոյի Սէյդաւար գիւղից),
38. Նազօ,
39. Նաւասարդ Գալստեան (Հրայր, Փառակից, Հին Ջուղա),
40. Նիկոլ (Գանձակից),
41. Նիկոլ (խմբապետ),
42. Նուբօ Խաչատրեան (Վանից),
43. Շամիլ (Ղարաբաղից),
44. Պետրոս Մելիք Անդրէասեան (Մուժամբար գիւղից),
45. Պետրովիչ (Նուխիից),
46. Սալդաթ,
47. Սարգիս Տէր Մարտիրոսեան (Թաւրիզից),
48. Սեթօ (Հացիկից),
49. Սմբատ,
50. Սողոն,
51.Ստեփան Ագնաւուրեան (Արծուիկ, Արդուինից),
52. Ստեփան Տէր Մկրտչեան,
53. Տիգրան,
54. Տիգրան Ստեփանեան (Ալէքսանդրապոլից),
55. Վահան Շահինեան (Մշոյ Արդավանք գիւղից)։

Բացի վերոյիշեալներից, զոհուածների չուրջ մէկ տասնեակից աւելի անուններ յիշուած չեն, այնպէս որ սահմանադրական կռիւներին հայերը տուել են չուրջ 70 զոհ եւ դա ի սէր Իրանի ժողովրդի եւ նրանց ազատ ու

հանգիստ կեանքի։

Այս նահատակներից միքանիսի անունը գրուած է, որոնց հետ նաեւ միքանի այլ ֆիդայիների անուններ, Թաւրիզի Սբ. Սարգիս եկեղեցու բակում։ Նրանց բոլորն էլ եղել են Հ.Յ. Դաշնակցութեան անձնազոհ անդամներ։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Այստեղ կարեւոր է յիշել նաեւ որ դեռեւս 1906 թուին, Յարութիւն Յորդանանեանի (Միրզա Յարութիւն) կողմից պարսկերէնից հայերէնի են թարգմանուել ***Սահմանադրութիւն Պարսկաստանի Ազգային Խորհրդակցական Ժողովի*** եւ ***Ընտրական Կանոններ Պարսկաստանի Ազգային Խորհրդակցական Ժողովի*** գրքոյկները եւ տպագրուել Նոր Ջուղայի Վանքի տպարանում. տես՝ Լեւոն Գ.Միմասեան ***Նոր Ջուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը*** (1636–1972), Նոր Ջուղա, 1972թ., էջ 102։
2. Ա. Ամուրեան, ***Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում 1890–1918***, Թեհրան, 1950թ., էջ 57։
3. Յ. Էլմար, ***Եփրեմ***, Թեհրան, 1964, էջ 157։
4. Լ.Գ. Միմասեան, «Ճամբորդական տպաւորութիւններ», ***Ալիք*** օրաթերթ, Հոկտեմբեր 1967թ.։
5. Լ. Գ. Միմասեան, ***Պատմութիւն Փերիայի Հայերի***, Անթիլիաս, 1971, էջ 149–152։
6. Սրանց բոլորի անունները, մի առ մի, բերուել է ***Պատմութիւն Փերիայի Հայերի*** եւ ***Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը*** գրքերի մէջ։
7. ***Ալիք*** օրաթերթ, 5 Օգոստոս 1955թ., Յ. Էլմար, ***Եփրեմ***, Թեհրան, 1964թ., էջ 593–594։
8. ***Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը***, էջ 160–162։
9. ***Եփրեմ*** գրքում գրուած է «դարաբաղցի», որ ճիշդ չէ, էջ 666։

THE 1906 CONSTITUTION OF IRAN AND THE PARTICIPATION OF THE ARMENIANS IN THE 1906-1911 CONSTITUTIONAL REVOLT THERE
(Summary)

LEVON G. MINASIAN

The essay is a survey of the military role of the Armenians in the proclamation of and the ensuing struggle for the 1906 Constitution of Iran. It highlights the share the Armenians had in consolidating the power of the constitutional forces in the aftermath of the Constitutional revolt, between the years 1906 and 1911.

The author lists the names of the 55 Armenians who were killed in action, fighting for the constitution against the monarchists. Their leader, Yeprem Khan, headed the internal security forces of the country.

A staunch defender of the constitution, Yeprem Khan recruited a number of Armenians. He was instrumental in subduing the counter-revolutionaries. These had taken under their control Hamadan and were heading for Tehran. Yeprem Khan confronted them near the village of Behar. In this ferocious battle the monarchists lost 250 dead and 150 were taken prisoner. The constitutionalists had 30 casualties between dead and injured. Yeprem khan was killed in this battle.

ՊՈՒԵՆՈՍ ԱՅՐԷՍԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ (1918–1920)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Առաջին Աշխարհամարտի վերջերուն, հայկական հարցի մօտալուտ լուծումի մը հեռանկարը՝ Հայաստանի անկախացումով, խթանած էր տարագրութեան մէջ գտնուող ուժերու միասնութեան գործընթացը։ Այդպէս է որ Միացեալ Նահանգներու մէջ ծնունդ առած է Հայ Ազգային Միութիւնը, 2 Ապրիլ 1917ին, քաղաքական գործունէութիւն տանելու համար։

Զայնակցելով Հիւսիսային Ամերիկայի հայ համայնքի ճիգերուն, ցամաքամասի երկրորդ կարեւոր համայնքին՝ Արժանթինի հայ համայնքին մէջ եւս համանման միութիւն մը ստեղծուած է, նախ՝ գաղութային իշխանութիւն մը հաստատելու, ապա՝ հայութեան քաղաքական իրաւունքները արծարծելու համար[1]։ Արժանթինահայ գաղութը նախօրօք ապրած էր տկարացումի հոլովոյթ մը՝ երկրի տնտեսական վիճակին ու ներքին դժուարութիւններու պատճառով։ Մինչ 1914ին հայոց թիւը 2000 կը գնահատուէր, 1916էն ետք անոնց չուրջ կէսը մեկնած էր Հիւսիսային Ամերիկա՝ պատերազմէն բխած անգործութեան հետեւանքով։ Այս պարագան կը տկարացնէր միութիւններու անդամակցութիւնը եւ գործունէութիւնը։ Միւս կողմէ, 1916–17ին պառակտումներ կը ցնցէին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան[2] Պուենոս Այրէսի մասնաժողովը (հիմնուած՝ 1911ին) եւ Եկեղեցական Վարչութիւնը (հիմնուած 1912ին)։ Վերջինս կը բաժնուէր երկուքի, եկեղեցին կը փակուէր, իսկ հոգեւոր հովիւը՝ Պաղտասար քհնյ. Պարասաթեան, կը ստիպուէր քաշուիլ գործօն աշխատանքէ։

Իրերու այս վիճակին մէջ, Արժանթինի մէջ Ազգային Միութեան կազմութեան առաջին քայլերը տեղի ունեցած են Հոկտեմբեր 1917ին։ ՀԲԸՄ Պուենոս Այրէսի մասնաժողովի 7 Նոյեմբեր 1917ի ատենագրութիւնը կը վկայէ, որ նոյն օրը նամակ գրուած է ՀԲԸՄ Ամերիկայի Շրջանակի Յանձնախումբին, ուր ի միջի այլոց ըսուած է, թէ «նոյնպէս գրուեցաւ թէ հոս կրնանք Ազգ[ային] Միութիւն կազմել։ Ի՞նչ կերպով եւ ի՞նչ հիման վրայ։ վասնզի մի քանի անգամ հնչակեանները եւ դաշնակցական-

ները անպաշտօն կերպով մեզի դիմած էին թէ դուք Ամերիկայէն ոեւէ հրահանգ չէ[՞]ք ստացած, պատասխանուեցաւ թէ ոչ· ուստի այս մասին յանձնախումբի գաղափարը հասկնալու համար նամակը գրուեցաւ»[3]։

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան՝ Պուէնոս Այրէսի կոմիտէութեան տոմարները կը յիշեն, թէ 5 Փետրուար 1918ին Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութենէն[5] ստացուած նամակ մը «կոչ կ'ընէ երեք հոսանքներու միջեւ համերաշխութիւն գոյացնելու նպատակով հանդիպում մը ունենալ»։ Հանդիպումը պիտի կայանար 3 Մարտին, ՍԴՀԿ ակումբին մէջ[6]։ Հնչակեանները նոյնպէս հրաւէր ըրած են ՀԲԸՄին, որուն անդրադարձը կը գտնենք ՀԲԸՄի մասնաժողովի 24 Փետրուարի տեղեկագրութեան մէջ.— «Հնչակեաններու կողմանէ հրաւիրագիր եկաւ Ազգ[ային] Միութիւն կազմելու համար։ Ժողովս սիրով ընդունեց մասնակցելու· ուստի որոշուեցաւ ներկայ գտնուիլ ժողովոյ ամբողջութեամբ Հնչ[ակեան] Գլուխը»[7]։

Արդարեւ, առաջին փորձը իրագործուած է ՍԴՀԿի առաջարկով։ Սակայն, սկզբնապէս, Հայ Ազգային Միութեան անդամակցած են ՍԴՀԿը, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Նոր վարչութիւնը[8] եւ Հայ Աւետարանական համայնքը[9]։ Պաշտօնական անունն է Unio'n Nacional Armenia[10]։

ՀԲԸՄը անդամակցութեան որոշ պայմաններ դրած է, որոնք են.—

«Ա.— Ընկերութեանց անուանց զատ հանգանակութիւն չը պիտի ըլլայ։

Բ.— Հանդէսներու առթիւ հանգանակուած դրամները պիտի յատկացուին Ազգ[ային] Միութեան։

Գ.— Ազգ[ային] Միութեան Մասնաժողովոյ պիտի մասնակցին նաեւ չէզոք անդամներ կազմակերպութիւններէ զատ· աւելի ընդհանուր հանգամանք տալու համար»[11]։

Դուրս մնացած են ՀՅԴն եւ Եկեղեցւոյ հին վարչութիւնը (դաշնակցական)[12]։ Դիւանը կը վարէր «Հաճըն» Ընկերութեան ատենապետը՝ Համբարձում Քեչեճեան։ Ազգային Միութեան ծննդեան ստոյգ թուականը ցարդ յայտնի չէ, ամէնէն հաւանականը Մարտ ամիսն է[13]։

23 Ապրիլին, ՀԲԸՄը որոշած է վարչական կազմով չմասնակցիլ ժողովներուն, այլ ներկայացուցիչ նշանակել ատենապետ Յովհաննէս Պարգեւեանը[14], իսկ 10 Մայիսի նամակով՝ ժամանակաւորապէս իր գրասենեակը ժողովներու համար տրամադրել[15]։ 29 Մայիսին, Պարգեւեան հրաժարած է պաշտօնէն՝ «աչքի անհանգստութեան պատճառաւ»[16]։

Արժանթինահայ համայնքին մէջ 1916ին սկսած էր կամաւորական շարժումը· նչուած է 28 եւ 23 հոգինոց խումբերու մեկնումը՝ Խոսրով Ռչտունիի եւ Երուանդ Մալխասեանի գլխաւորութեամբ[17], զորս թերեւս կազմակերպած է ՀՅԴն Եկեղեցւոյ Վարչութեան հովանաւորութեամբ[18],

թէեւ Նարսիսօ Պինայեան կը նշէ, թէ զայն նախաձեռնողը Փարիզի Ազգային Պատուիրակութիւնն էր[19]։ 1917ին Ֆրանսական կառավարութիւնը քայլերու ձեռնարկած էր Պուենոս Այրէսի մէջ կամաւորական շարժումը կազմակերպելու համար[20]։ Այդ տարի եւս տեղի ունեցած են կամաւորական մեկնումներ, որոնց մասին ստոյգ տուեալներ չկան[21]։ 1918ի սկիզբը մեկնումները շարունակուած են, թէեւ տարերային կերպով։ Մայիսին 13 հոգինոց խումբ մը ժամանած է Ֆրանսա[22]։

Կամաւորական շարժումի խնդիրը ուշադրութեան առարկան եղած է նորակազմ Ազգային Միութեան, որ ուզած է հեռագրել Միացեալ Նահանգներու իր կեդրոնին։ Առ այդ, իւրաքանչիւր կազմակերպութենէ խնդրած է տաս փեսօ ծախսին համար, սակայն ՀԲԸՄի վարչութիւնը 22 Մայիսի նիստին մէջ «որոշեց այդ դրամը չի վճարել, քանի որ ընկերութեան նպատակէն դուրս է կամաւորական խնդրոյ մը համար դրամ յատկացնել, եւ եթէ Ազգ[ային] Միութիւնը կ'ուզէ նկարագրել (sic) կրնայ տարբեր միջոցներով գոյացնել սոյն գումարը»[23]։

Կամաւորներու եւ այլ հարցերու առիթով վէճեր յառաջացած են, կը հաղորդէ 5 Յունիսի ՀԲԸՄի ատենագրութիւնը։ Այս վէճերուն հետեւանքով Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը հրաժարած է, իսկ ՀՅԴի ներկայացուցիչը՝ «հրաժարեցուած», մինչ ՀԲԸՄի մասնաժողովը որոշած է ձեռնպահ մնալ, մինչեւ ընդհանուր ժողովի գումարումը[24]։ Այս հակամարտութիւններուն զուգընթաց, 6 Յունիսին էլ Տիարիօ օրաթերթը կը հաղորդէր, թէ մէկ ամսուան մէջ երկրորդ անգամ էր որ հայ կամաւորական խումբ մը՝ 25 հոգինոց, ճամբայ կ'ելլէր դէպի Ֆրանսա[25]։

30 Յունիսին, Ազգային Միութիւնը վերանորոգելու փորձ մը եղած է՝ առաքելական եւ աւետարանական եկեղեցիներու, ՀՅԴի, ՍԴՀԿի, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան[26] եւ ՀԲԸՄի մասնակցութեամբ (վերջինս՝ հաշտարարի հանգամանքով)։ Սակայն փորձը ո՛չ մէկ դրական արդիւնքի յանգած է, ձեւական հարցերու շուրջ ապարդիւն վիճաբանութիւններու պատճառով։ Ըստ ՀԲԸՄի ատենագրութեան, չէ յարգուած սկզբնական պայմանը՝ Միութիւնը վերանորոգելու, այլ ժողովը գումարուած է՝ լուծարուած միութիւնը վերակենդանացնելու։ Սակայն ժողովին ընթացքին ՍԴՀԿը եւ Ազգային Միութեան ատենապետը՝ Քէչեճեան, պնդած են, որ կազմակերպութիւնը արդէն հաստատուած է։ Վերջինս յայտարարած է, թէ «ով որ ուզէ թող գայ միանայ պակասը լրացնելու պայմանաւ։ Այս ըսելով ալ մեկնեցաւ մինչդեռ ինքն էր ուժ տուողը Յունիս 19ի խառն ժողովին [ուր որոշուած էր այս ժողովը գումարել։ — Վ.Մ.]»[27]։

Ըստ ամենայնի, ՍԴՀԿի մղած պայքարը՝ Ազգային Միութեան գերակայութիւնը պահպանելու, հաճոյ չէ եղած նոյնիսկ ՀԲԸՄին իր պառակ-

տիչ բնոյթին համար, ինչպէս կը տեսնուի ՀԲԸՄի մասնաժողովի 3 Յուլիսի արձանագրութենէն.—

«Ազգ[ային] Միութիւնը նամակով մը Բարեգործականի ներկայացուցիչը ուզած էր որ ղրկենք, սակայն Յունիս 30 կիրակի օրուան խառն ժողովոյ որոշման համեմատ, իւրաքանչիւր կազմակերպութիւն խոստացած էր իւր ներկայացուցիչը գրաւոր կերպով ներկայացնել, Յունիս 30ի ժողովի վարչութեան. իրենց տուած խոստումը չը յարգելով հանդերձ իրենք ներկայացուցիչ ուզած են մեզմէ, նամանաւանդ Ազգ[ային] Միութեան անունը կեղծելով, կնիք եւ թուղթ պատրաստել տուած են. եւ այդ թուղթ ու կնիքով հրաւիրած են. ուստի այսպիսի ապօրէն Ազգային Միութեան չի պատասխանել որոշուեցաւ, եւ խնդիրը յետաձգուեցաւ Ընդհ[անուր] Անդամական ժողովոյ»[28]:

Միայն Հնչակեան ներկայութեամբ ձեւական գոյութիւնը պահած Հայ Ազգային Միութիւնը Յուլիսին դիմած է Իսրայէլ Արսլանին, որպէսզի Ֆրանսական ազգային տօնին առիթով գաղութի կողմէ Ֆրանսայի դեսպանատունը ճառ մը կարդայ՝ Դաշնակիցներու տողանցքէն ետք[29]:

Պարզ է, որ Հայ Ազգային Միութիւնը ամբողջական անգործութեան մատնուած էր: Տեսակ մը հեգնանքի պէս, Նոյեմբեր 1917ին, ՀԲԸՄի մասնաժողովի գրած նամակը Մ. Նահանգներ՝ Ազգային Միութեան կազմութեան մասին, իր պատասխանը ունեցած էր (որուն կցուած էր Միացեալ Նահանգներու Ազգային Միութեան կանոնագիրը), սակայն թիւրիմացութեան հետեւանքով միայն ութ ամիս ետք Պուէնոս Այրէսի վարչութեան ձեռքը անցած է: 17 Յուլիս 1918ին ըսուած է, թէ «նամակին մէջ կը յանձնարարէին որ Ազգ[ային] Միութեան կազմութեան համար պէտք եղած ջանք չի խնայուի»[30]: 21 Յուլիսի ՀԲԸՄի Արժանթինի ընդհանուր ժողովը, լսելէ ետք Պարգեւեանի զեկուցումը Ազգային Միութեան անցուդարձերուն շուրջ, որոշած է, որ «մասնաժողովը երկրորդ անգամ ջանք ընէ իրական Ազգ[ային] Միութիւն մը կազմելու Ազգ[ային] Միութեան կանոնագրին համաձայն միայն կազմակերպութիւնները հրաւիրելու պայմանաւ»[31]:

Միւս կողմէ, Ֆրանսա չարունակած է իր փորձերը՝ կամաւորական շարժումը կազմակերպ հունի մէջ դնելու: Այսպէս, 25 Յուլիսին, Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար գրած է Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց նախարարութեան Ասիոյ բաժնի փոխտնօրէն Ժան Կուին, թէ ստացած է Պատերազմի նախարարի նամակին պատճէնը՝ «Արժանթինի մէջ հայկական գինուորագրումը կազմակերպելու պատեհութեան մասին», եւ թէ այդ օր իսկ գրած է «Պուէնոս Այրէս, Հ. Պաղտասարեանին (իմա՝ Պարսամեան — Վ.Մ.)՝ մեր համայնքի կրօնական պետը այս քաղաքին մէջ, ինչպէս եւ միւս անձնաւորութիւններուն, որոնց

անունները տուած է նախարարին գրութիւնը»[32]: Այս նամակին արձագանգելով, Արտաքին Գործոց նախարար Ստեֆէն Փիշոն կը հաղորդէր Արժանթինի մօտ Ֆրանսայի դեսպան Կոսէնին, թէ Պօղոս Նուպար արդէն գրած էր հովիւին, ինչպէս եւ «տեղւոյդ երեւելի հայ առեւտրականներ Համայեակ Յակոբեանին, Մեծատուր Մեծատուրեանին եւ Զէյթունեանին, յանձնարարելու համար զինուորագրումի հայկական կոմիտէի մը ստեղծումը»: Միաժամանակ, Փիշոն դեսպանին կը դիմէր, որպէսզի արագացնէր խնդրին լուծումը[33]:

Սակայն, նշելի է, որ արդէն կազմակերպուած էր կամաւորական Վարչութիւն մը եւ 9 Յուլիսին յաջորդող օրերուն ուրիշ խումբ մը մեկնած, որուն մաս կը կազմէր օդաչու Միհրան Խայեան, որ 1919ին պիտի մահանար Կարսի մօտ՝ թռիչքի ընթացքին[34]:

Ֆրանսական միջամտութիւնը՝ կամաւորական չարժումի գծով, զուգադիպած է ներգաղութային կարգաւորումի հարցին: Արդարեւ, ներքին վերիվայրումներուն իրազեկ, Պօղոս Նուպար դիմած էր դեսպան Կոսէնին այդ վիճակը լուծելու խնդրանքով: Առ այդ, հայթայթած էր անուանացանկ մը, որով գաղութի ղեկավար տարրեր կանչուած են դեսպանատուն: ՀՅԴ ղեկավար Յարութիւն Թահմիսեանի դիմումին վրայ, Արսլան հանդիպումը կանխած է, տեսակցելով Կոսէնի հետ ու խոստանալով իր միջամտութեամբ լուծել հարցը[35]: Այսպէս, Եկեղեցւոյ հին եւ նոր վարչութիւններու խնդիրը լուծելու համար 4 Օգոստոսին կայանալիք ժողովը յետաձգելէ ետք, ՀԲԸՄի վարչութիւնը իրազեկ եղած է Արսլանի եւ Երուանդ Խաչիկեանի ձեռնարկումին, եւ վճռած է չխոչընդոտել՝ կազմակերպութիւնները ժողովի չկանչելով (7 Օգոստոս)[36]: 14 Օգոստոսին, Արսլան տեղեկացուցած է, թէ եկեղեցական երկու վարչութիւնները Խաչիկեանը ընդունած են իրրեւ ներկայացուցիչ եւ թէ չուտով բոլոր կազմակերպութիւնները պիտի հրաւիրուին Հայ Ազգային Միութիւնը կազմելու[37]:

Այդ քայլը կատարուած է 1 Սեպտեմբերին[38]: Միութենէն դուրս մնացած է «Հաճըն» Ընկերութիւնը, որուն ներկայացուցիչը՝ Քէչեճեան, ստիպուեր էր հրաժարիլ ատենապետի պաշտօնէն՝ Միութեան վերակազմութիւնը դիւրացնելու համար: Արդարեւ, Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութեան կանոնագիրը, որուն կը հետեւէր նոր Միութիւնը, նկատի ունէր միայն յարանուանութիւններու, կուսակցութիւններու եւ ՀԲԸՄի ներկայութիւնը: Դիւանը ատենապետ եւ գանձապահ ընտրած է Խաչիկեանը, ատենադպիր՝ Մելքոն Լպէեանը (Հայ Աւետարանական Եկեղեցիէն), որ նոյն պաշտօնը ունեցած էր Քէչեճեանի օրով, առանց սակայն կազմակերպական ներկայացուցչութեան: Նոր միութեան պաշտօնական անունն էր Unio'n Nacional Armenia[39]:

Միաժամանակ, կազմուած է Հայ Դատի հետապնդումին համար Փրոփականտի Մարմին մը։ Անոր անդամակցած են Արսլան, Թահթաճեան, Հայկ Մոսկոֆեան, Ճեմիլ Տիքտանեան եւ Պօղոս Ցոլակիմ։ Մարմինը ենթակայ էր Ազգային Միութեան ու յաջորդ տարուան Ապրիլէն նիստերը գումարած է Միութեան դիւանին հետ միասին։ Այս պատճառով, Ազգային Միութիւնը համայնքին մէջ յայտնի դարձաւ Խառն Ժողով անունով։

Համերաշխութեան գոյացումը այնուհետեւ հաղորդուած է Պօղոս Նուպարին։—

"Buenos-Ayres [sic], le 4 Novembre 1918

Son Excellence
Boghos Nubar Pacha
Président de la Délégation Nat[ional] Arménienne
Paris

Excellence,

Considérant que notre Patrie à été l'un des pays qui ont le plus souffert de cette guerre universelle, nous nous sommes imposé de devoir sacré de porter au soulagement de ses maux toutes [sic] nos forces morales et materielles.

Et comme de[s] dignes fils de notre malhereuse Patrie nous avons décidé de reunir toutes nos forces individuelles pour faire renaître des cendres de la Patrie une Arménie forte. Dans ce but nous avons formé des représentatns des diverses organisations nationales de notre ville une Union générale que nous l'avons denominée l'Union Nationale Arménienne de Buenos Aires [sic] . Nous avons adopté le Réglement de l'Union Nationale Arménienne de l'Amérique du Nord et conformèment à ce réglement nous avons formé notre bureau, comme suit:

M.Y. Khatchikian	Président	Représentant de l'église arménienne orthodoxe
M. Ebéyan	Secretaire	Représentant de l'église arménienne protestante
K. Solgarian[40]	Conseiller	Représentant du Partie Dachnagtzoutioun
M. Movsesian		Représentant du Partie Hentchakian réformé
N. Khesolmounian[41]		Représentant du l'Union Générale de Bienfaisance

Pour mener bien l'œuvre de propagande nous avons nommé un Comité de propagande, composé des suivants: (10 personnes)[42].

Les membres du Bureau de l'Union ainsi que du Comité de Propagande ont juré de sacrifier toutes leurs forces morales et materielles à notre Patrie souffrante, dans l'espoir de voir bientot realisés nos douces rêves.

Veuillez agréer, Excellence.....

Le Secretaire
Ebéyan

Le Président
Khatchikian"[43]

Հետաքրքրական է, որ Ազգային Պատուիրակութիւնը, հակառակ Պուենոս Այրէսի հայոց պառակտեալ վիճակը բարւոքելու իր հետապնդումին, անմիջապէս արձագանգած չէ նամակին. նամակին պատասխանը գրուած է միայն երեք ամիս ետք.—

«Փարիզ, 15 Փետր[ուար] 1919

Ազնուաշուք
Տիար Ե. Խաչիկեան
Ատենապետ Հայ Ազգ[այինի] Միութեան դիւանի
Պ[ուենոս] Այրէս»

Հեռաւոր գաղութիդ մէջ առաջ եկած ազգային շարժումը, որուն մասին կը տեղեկագրէք Նոյեմբ[եր] 4 թուակիր նամակով, մեծ գոհունակութիւն պատճառած է Ազգ[այինի] Պատուիրակութեան:

Մեր ցեղին կրած վերջին աղէտը այնքան մեծ ու սոսկալի է, որ բոլոր տրամադրելի ուժերու միացումով միայն կարելի է ամենաանհրաժեշտ օժանդակութիւնը բերել եւ չարիքը դարմանելու համար մեր պարտականութիւնը կատարած ըլլալու դոյզն գիտակցութիւնը ունենալ: Այս տեսակէտով ձեր նամակը կազդուրիչ մխիթարութիւն մը պատճառած է Ազգ[այինի] Պատուիրակութեան, որ կատարեալ յաջողութիւն կը մաղթէ Ձեր եւ Ձեր ազնիւ աշխատակիցներու ազգօգուտ ձեռնարկին:

Ի դիմաց Ազգ[այինի] Պատուիրակութեան
Ընդհ[անուր] Քարտուղար
[Հայկ Պէրպէրեան][44]

Այսպէսով կը հաստատուէր աշխարհական կազմակերպութիւն մը, որուն գլուխը կը գտնուէին ժամանակի կրօնական երկու գլխաւոր համայնքներու՝ առաքելական եւ աւետարանական, ներկայացուցիչները[45]: Եկեղեցւոյ չուրջ համախմբումի աւանդական կաղապարը մերժուած էր: Այս փորձը պիտի դիմանար տասնամեակ մը, մինչեւ 1928 թուականը, երբ տեղի կ'ունենայ Հայ Ազգային Միութեան յաջորդող Հայ Գաղու-

թային Կեդրոնի բաժանումը՝ կաթողիկէ համայնքի անջատումով[48]։

Կոսէնի միջամտութեան չնորհիւ, Հայ Ազգային Միութիւնը իրաւական վաւերացում ստացած է արժանթինեան կառավարութենէն[47]։ Ասիկա կարելիութիւն տուած է որ Միութիւնը, որպէս միակ ներկայացուցիչ Պուենոս Այրէսի գաղութին, ինքնութեան թուղթեր, անձնագիրեր ու այլ պաշտօնական թուղթեր չնորհէ, Ֆրանսական հիւպատոսարանի վաւերացումով[48]։

1918–1920 բախտորոշ ժամանակաշրջանին, Հայ Ազգային Միութեան ուսերուն վրայ պիտի իյնար հայ դատի հետապնդումը եւ հայկական քարոզչութեան սատարումը[49]։

Արդարեւ, 30 Հոկտեմբեր 1918ին կնքուած էր Մուդրոսի զինադադարը, սակայն Արեւմտեան Հայաստանի ճակատագրի մասին որեւէ ակնարկութիւն չկար Դաշնակիցներու ղրած պահանջներուն մէջ։ Որպէս հակազդեցութիւն, Արսլան խմբագրած է Ֆրանսերէն յայտարարութիւն մը, զոր Խաչիկեանի հետ միասին ներկայացուցած է Դաշնակից Պետութիւններուն (Ֆրանսա, Անգլիա, Միացեալ Նահանգներ, Իտալիա, Պելճիքա եւ Ճափոն), եւ հրատարակել տուած՝ Պուենոս Այրէսի թերթերուն մէջ՝ սպաներէն, անգլերէն, ֆրանսերէն եւ իտալերէն լեզուներով։

7 Նոյեմբերին, օրուան ամէնէն ազդեցիկ օրաթերթը՝ Լա Նասիոն, կը գրէր.—

«Այս կոմիտէն Դաշնակից Պետութիւններու ներկայացուցիչներուն յանձնած է գրութիւն մը ուր կը յայտարարէ թէ այսուհետեւ Արժանթին հաստատուած ունէ հայ պիտի չուզէ ուղղակի թէ անուղղակի յարաբերութիւն ունենալ թուրք կառավարութեան հետ։

... [այդ կառավարութիւնը] համակարգուած կերպով հարիւր հազարաւոր հայեր սպաննած ըլլալէ ետք՝ քաղաքական նպատակով, օգտուած է Եւրոպայի անբնական վիճակէն խաղաղ ամբողջ ցեղ մը բնաջնջելու, արհեստավարժ ոճրագործի պաղարիւնութեամբ, վստահ ըլլալով թէ պիտի չստիպուէր իր ոճրային արարքներուն հաշիւ տալ, ինչպէս անցեալին։

Բարեբախտաբար դաշնակից յաղթանակները միանգամընդմիշտ վերջ տուած են բռնատէրերու իշխանութեան, եւ մենք, աւելի վստահ քան երբեք, մեր ճակատագիրները կը դնենք իրաւունքի եւ ազատութեան ախոյեաններու ձեռքը, սպասելով Պրն. Ուիլսընի եւ Դաշնակից կառավարութիւններու յայտարարած սկզբունքներուն գործադրումը, ըստ որոնց մենք մեզ օրինականօրէն իրաւասու կը համարենք ամբողջ Հայաստանի (Թուրք, ռուս եւ պարսիկ) անկախութիւնը պահանջելու՝ պատմական սահմաններով։

Հայ Ազգային Միութիւնը յիշեալ ներկայացուցիչներէն խնդրած է

գրութիւնը փոխանցել իրենց կառավարութիւններուն»[60]։

5 Նոյեմբերին, Կոսէն հեռագրած է արտաքին գործոց նախարար Ստեֆէն Փիշոնին.—

«Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը, Արժանթինի իր բոլոր հայրենակիցներուն անունով, կը խնդրէ Ձերդ Գերագանցութեան փոխանցել այսպէս ամփոփուող յայտարարութիւնները.—

«Մենք չենք ուզեր այլեւս որեւէ ուղղակի թէ անուղղակի յարաբերութիւն ունենալ թուրք կառավարութեան հետ. մենք Դաշնակիցներու եւ յատկապէս Ֆրանսայի ձեռքը կը ձգենք մեր պահանջատիրութիւնը՝ ակնկալել ամբողջ Թրքական, ռուսական եւ պարսկական Հայաստանին անկախութիւնը իր պատմական սահմաններով»[61]։

Ըստ յայտարարութեան բնագրին, ընդգծուած բառերը անկէ բացակայ են։ Ասիկա ենթադրել կու տայ, որ Արսլանի եւ Կոսէնի համաձայնութեամբ, այս խօսքերը աւելցուած են՝ սիրաշահելու համար Ֆրանսան։

Կ՚արժէ ընդգծել, որ ըստ Արսլանի, Ֆրանսական դեսպանատունը առաջին շրջանին լաւագոյն տրամադրութիւնները ցոյց տուած է գաղութին հանդէպ. «Նոյնիսկ Ֆրանսական դեսպանը խոստացած էր նախագահել տեղւոյս առաջնակարգ թատրոններէն միոյն մէջ մեր սարքելիք մէկ մեծ երեկոյթին, որուն իրենց ներկայութիւնը խոստացած էին դաշնակից պետութիւններու բոլոր ներկայացուցիչները Պ[ուենոս] Այրէսի մէջ։ Ինչպէս նաեւ հայերու ի նպաստ ձեռնարկուելիք մեծ հանգանակութեան մը»[62]։

8 Նոյեմբերին, Փիշոն պատասխանած է, թէ «բարի եղէք չնորհակալութիւն յայտնել Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութեան իր յայտարարութեան համար եւ վստահեցնել անոր, թէ Հանրապետութեան կառավարութիւնը վճռած է վերջ դնել այն վարչակարգին որուն զոհը եղած են հայերը»[63]։

Արսլան, թարգմանաբար մէջբերելով յայտարարութիւնը, գայն թուագրած է 6 Նոյեմբեր։ Ան պէտք է ըլլայ 4 Նոյեմբեր, որովհետեւ Կոսէնի հեռագրին թուականը կը հերքէ այս թուագրումը, ինչ որ կը հաստատէ Անգլիոյ դեսպան Ռեճինըլտ Թաուըրի նոյն էջին վրայ մէջբերուած պատասխանը, որ գրուած է 3 Փետրուար 1919ին։ Հոն կ՚ակնարկուի 4 Նոյեմբեր թուակիր յայտարարութեան, եւ ի մասնաւորի, չնորհակալութեան ընթացիկ խօսքերէ եռք, կը նշուի.—

«Բաց աստի, ինձ պարտք կը դնեն Ձեզ յիշեցնելու որ իմ կառավարութիւնս միշտ զգայուն գտնուած է հայերու տառապանաց հանդէպ թուրք լուծի տակ եւ փափաքող եղած է օգնութեան հասնելու բոլոր օտար ժողովուրդներու որոնք կը գտնուին թուրք կայսրութեան մէջ։

Արդէն Մեծն Բրիտանիա համամիտ է հայերու անկախութեան եւ

միութեան ծրագրին։ Միայն թէ, պարտիմ յաւելուլ որ, խաղաղութեան խորհրդաժողովը պիտի չկրնայ աննպաստ գտնուիլ չէզոք երկրի մը ամբողջութեանը, որպիսին է Պարսկաստան, ուր հայ ցեղի բնակիչք արդէն քիչ թիւ կը կազմեն եւ միշտ լաւ վարմունք տեսած են»[54]։

Տակաւին «ծովէ ծով Հայաստան»ի ժամանակաշրջանն էր, որուն բոլոր մեծ պետութիւնները պիտի հակադրուէին։ Հետաքրքրական է տեսնել անգլիացի ներկայացուցիչին վերահաստատումը՝ հայոց հանդէպ իր կառավարութեան թուացեալ համակրանքին, ինչպէս եւ հայերու «միշտ լաւ վարմունք» տեսած ըլլալը Պարսկաստանի մէջ, ինչ որ, առնուազն Արեւելեան Հայաստանի պարսկական տիրապետութեան շրջանին, այդքան ալ ճիշդ չէր։

Ֆրանսական փութկոտութիւնը՝ յայտարարութեան արձագանգելու, կը հակադրուէր անգլիական դանդաղութեան։ Ասիկա մաս կը կազմէր Փարիզի քաղաքականութեան՝ հայերը սիրաշահելու, մինչինարեւելեան իր դիրքերը զօրացնելու համար։ Պատահական չէ, որ 16 Յունուար 1919ին Խաչիկեանի ստորագրութեամբ համանման հեռագիրներ ղրկուած ըլլան Քլեմանսոյին եւ Ուիլսընին, բայց ո՛չ՝ Լոյտ Ճորճին։ Քլեմանսոյի հեռագիրը կ՛ըսէր.—

«Հարաւային Ամերիկայի հայերը ձեզմէ կը խնդրեն Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին զօրավիդ կանգնիլ մեր պատուիրակութեան, պատմական սահմաններու մէջ մեր բացարձակ անկախութիւնը վերականգնելու համար։ Կը վստահինք ձեր աջակցութեան որպէսզի համայն աշխարհի հայերը իղձերու լիակատար գոհացում ունենան»[55]։

Միաժամանակ, Միութիւնը ձեռնարկած է կամաւորական չարժումի վերջնական կազմակերպութեան։ Կամաւորները մեկնած են Ագգային Միութեան վկայագիրով, Ֆրանսական հիւպատոսարանին մէջ բժշկական քննութեան ենթարկուելէ ետք, եւ Ֆրանսայի կառավարութեան ծախքով[56]։ Տարբերութիւններ կան, սակայն, մեկնողներու թիւին մէջ. ըստ Թոփչեանի, չորս ամսուան մէջոցին, երեք խումբեր մեկնած են (Դեկտեմբեր 1918, Փետրուար եւ Ապրիլ 1919), ընդհանուրը՝ 120 հոգի։ Առաջին խումբը գլխաւորած է Արսլանի եղբայրը՝ բժ. Արշակ Արսլանեանը[57]։ Սակայն ըստ Արսլանի, տարբեր թուականներով հինգ խումբեր մեկնած են, 115 հոգիով[58]։ Իսկ ըստ Արծրունիի, մեկնողներուն թիւը եղած է 150[59]։

16 Յունուար 1919ին, Խաչիկեանի ստորագրութեամբ հետեւեալ հեռագիրը ղրկուած է Պօղոս Նուպարին.— «Հարաւային Ամերիկայի հայերը Զերդ Գերազանցութեան կը վստահին մեր ազգին ներկայացուցչութիւնը Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին, խնդրելով ձեռք ձգել Հայաստանի ամբողջական անկախութիւնը, իր պատմական բոլոր սահմաններով[60]»։

Յարաբերական աշխատանքներուն կողքին (Դաշնակից Պետութիւններուն ուղղուած չնորհաւորագիրեր, դիմումնագիրեր, հեռագիրեր, եւայլն) Հայ Ազգային Միութիւնը պարբերաբար կազմակերպած է հանրաժողովներ· ան կազմակերպած է նաեւ թերթերու մէջ հայանպաստ յօդուածներու հրատարակութիւնը։ Ֆրանսական դեսպանատան հետ գործակցութիւնը բաւական ատեն չարունակուած է, կը վկայէ Արսլանը, սակայն յետագային տեղի ունեցած է խզում մը.—

«Օր մը, Ֆրանս[այի] դեսպանը գիս կանչելով մասնաւոր կերպով յանձնարարեց որ գաղութիս բոլոր անդամները իրենց քուէն Պօղոս Նուպարին տան, երբ կարգը գայ Հայաստանի նախագահի ընտրութեան։ Ասիկա կ'երեւար թէ Փարիզէն ստացած մէկ հրահանգին հետեւանքն էր։

(...) Սակայն, պատահեցաւ որ պարագաները բոլորովին տարբեր արդիւնք ցոյց տուին, երբ Ազգերու Լիկայի կողմանէ եղած առաջարկի մը ընդառաջ երթալով, հայերը նախընտրեցին Հիւս[իսային] Ամերիկայի Խնամատարութեան ենթարկուիլ։

Ասիկա անակնկալ հարուած մը եղաւ ֆրանսական քաղաքականութեան եւ անմիջական ազդեցութիւնը զգացինք հոս մենք եւս։ Երբ օր մը ֆրանսական դեսպանին դիմելով մեր պատրաստելիք միթինկի եւ հանգանակութեան մասին իր վերջնական խորհուրդը հարցուցի, տեսայ որ պարագաները բոլորովին փոխուած էին, քանի որ դեսպանը չատ պաղ կերպով ինձ ըսաւ որ «այսուհետեւ պէտք է դիմէք Հիւս[իսային] Ամերիկայի դեսպանատուն, քանի որ անիկա պիտի զբաղուի հայերուն վերաբերեալ խնդիրներով»[61]։ Յամենայնդէպս, պահպանուած է կապը՝ վկայագիրերու վաւերացումին համար։

Հայ Ազգային Միութեան ուրիշ կարեւոր գործունէութիւն մը եղաւ Հայ Դատի ի նպաստ հանգանակութիւնը, որուն ծրագրումը սկսած է Դեկտեմբեր 1918ին[62]։ Որպէս արդիւնք, Յունիս 1919ին եւ Մարտ 1920ին ղրկուած է քսանհազար ֆրանք Ազգային Պատուիրակութեան[63]։

Նշուած է նաեւ Հայաստանի անկախութեան առաջին տարեդարձը, 28 Մայիս 1919ին, 1200 հոգիի ներկայութեամբ[64] (գաղութի գրեթէ ամբողջութիւնը)։

Միութիւնը ներկայացած էր որպէս Միացեալ Նահանգներու Հայ Ազգային Միութեան մասնաճիւղ, զայն հզօրացնելու համար ամերիկեան հանրային կարծիքին աչքին, եւ առաջնորդուած էր անոր կանոնագրով։ Այդ կազմակերպութիւնը կը համախմբէր ամերիկահայ բոլոր միութիւնները, բայց 1919 թուականի կէսերուն ներքին վէճեր ծագած են, որոնք յաջորդ տարին չանգած են ՀՅԴի անջատումին։ Վերջինիս հայեցակէտով, հակառակ անոր որ ինք ամերիկահայ մեծագոյն կազմակերպութիւնն էր, Հայ Ազգային Միութեան մէջ փոքրամասնութիւն դարձած

էր, քանի որ մէկ քուէի իրաւունք ունէր, որեւէ այլ կազմակերպութեան նման[85]։

Այս դէպքին արձագանգը հասած է Հարաւ. 10 Մարտ 1920ի նամակով, Պուէնոս Այրէսի ՀՅԴ մարմինը կը հաղորդէր, որ այնուհետեւ մաս պիտի չկազմէր Հայ Ազգային Միութեան, պատճառաբանելով վերջինիս կապը Միացեալ Նահանգներու Հայ Ազգային Միութեան հետ[86]։ Հաւանաբար ՀՅԴն չէր ուզեր անդամակցիլ մարմինի մը, որ ենթակայ էր ուրիշի մը, որմէ անջատուած էր եւ որուն մրցակիցն էր։

Ժամանակաշրջանին վերաբերող յուշագրութիւններու համադրումը ցոյց կու տայ, որ ըստ էութեան մրցակցութիւն մը սկսած էր Հայ Ազգային Միութեան եւ կուսակցութիւններուն միջեւ։ Առաջինին «աղայական» վերաբերումին հետեւանքով, նախ ՍԴՀԿը եւ ապա ՀՅԴն քաշուած են անոր կազմէն։ Փետրուար 1920ին կազմուած է Միջկուսակցական Մարմին մը, ՀՅԴի երկու (Մանուկ Մուրատեան եւ Յարութիւն Թահմազեան՝ առենապետ) եւ ՍԴՀԿի մէկ ներկայացուցիչով (Աւետիս Շխըրտմեան), որ այսպէս կոչուած «ունեւորներու հատուածի»ին առընթեր գրաղած է Հայաստանի Հանրապետութեան ի նպաստ օգնութեամբ[87]։

Հայաստանի անկախութեան երկրորդ տարեդարձը աւելի լայն տարողութիւն կը ստանար։ Արդարեւ, կանխող օրերուն՝ 3 Մայիսին, նախագահ Իփոլիթօ Իրիկոյէնի եւ Արտաքին Գործոց նախարար Օնորիօ Փուէյրեդոնի ստորագրած հրամանագրով, Արժանթինի ճանչցած էր Հայաստանի անկախութիւնը, ինչպէս կը նշուէր՝ «Հայաստանի ժամանակաւոր կառավարութեան ներկայացուցիչի դիմումին վրայ»[88]։ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը Ռիօ տը Ժանէյրոյի մէջ՝ Տոքթ. Էթիէն Պրագիլ, Ապրիլին դիմած էր Արժանթինին՝ Պրագիլի մօտ դեսպան Մարիօ Ռուիս տէ լոս Ժանոսի միջոցաւ[89]։

Ի պատասխան ասոր, 12 Մայիսին, Հայ Ազգային Միութեան ընդհանուր ժողովը որոշած է Արժանթինի նախագահին յղել հետեւեալ նամակը, Խաչիկեանի եւ Արսլանի ստորագրութեամբ.—

«Պուէնոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը, գումարուած՝ ընդհանուր ժողովի մէջ, որոշեց միաձայնութեամբ իր ամենայարգալից պատիւը ընծայել Արժանթինի կառավարութեան, որպէս երախտագիտութեան վկայութիւն անոր ազնիւ եւ վեհանձն որոշումին՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ճանչնալու որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն։

Արժանթինեան կառավարութիւնը, առաջին պետութիւններէն ըլլալով որ ճանչցած է Հայաստանի անկախութիւնը, արժանացած է յաւերժ երախտագիտութեան, ո՛չ միայն այս հիւրընկալ երկրին նպաստները ստացողներուս, այլեւ ողջ հայոց ազգին, որուն զգացումները կը մեկնաբանենք, եւ որ ազատութեան իր տենչանքներուն համար գտաւ արժանթին-

ցիին նման վեհանձն ժողովուրդի մը գօրակցութիւնը՝ աշխարհի ազատ ժողովուրդներու շարքին մաս կազմելու համար։

Եղէք, Ձերդ Գերազանցութիւն, ընդունողը հայոց գգացումներու այս անկեղծ յայտարարութեան՝ արժանթինեան կառավարութեան եւ ժողովուրդի նկատմամբ, զոր անոնք աշխարհի ազատ ժողովուրդներէն մէկը կը կոչեն՝ իր ազգային փառերդի բառերով»[70]։

Այս մթնոլորտին մէջ գաղութը դիմաւորած է երկրորդ տարեդարձը։ Ըստ Արսլանի՝ «1920 Մայիս 28ին Հայկական Հանրապետութեան երկրորդ տարեդարձը տօնելու համար Միութիւնը հանդէս մը կազմակերպեց Բարանա փողոց 555ի սրահին մէջ (...)[71]»։ Այս խօսքէն կը մակաբերուի, որ ձեռնարկը տեղի ունեցած է նոյն 28 Մայիսին. այդպէս հասկցած են Արծրունի (որ գրեթէ բառացի կը կրկնէ Արսլանի խօսքերը), Պինայեան եւ Հասասեան[72]։

Սակայն, La Nación օրաթերթը 2 Յունիսին կը գրէր, թէ «Նչելու համար Հայաստանի Հանրապետութեան տարեդարձը, անոր Ազգային Միութիւնը, որ կեդրոն ունի մեր երկրին մէջ, վաղը գիշեր տօնահանդէս մը պիտի սարքէ «Լա Քոլոնիա Իթալիանա» սրահին մէջ»[73]։ Ձեռնարկը, ուրեմն, տեղի ունեցած է 3 Յունիսին։ Հանգանակութենէն գոյացած է 8095 փեսօ (չուրջ 29000 ֆրանք, մեր հաշուարկով), որմէ 4500 փեսօ ղրկուած է Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութեան. «Սոյն գումարը թիւրիմացութեան մը հետեւանքով իր հասցէին չկրնալով յանձնուիլ, ետ վերադարձուեցաւ եւ վերոյիշեալ հանգանակութենէն մնացեալ գումարով ղրկուեցաւ Երեւան, հայկական բանակին յատկացուելու համար»[74]։

25 Ապրիլին, ՄԴՀԿը դիմում կը կատարէր ՀՅԴին, միասնաբար տօնելու անկախութեան Բ. տարեդարձը[75]։ Միացեալ տօնակատարութիւնը եղած է 3 Յունիսի ձեռնարկը. արդարեւ, օր մը ետք, երկու կուսակցութիւններու անունով հեռագիր մը ղրկուած է Էթիէն Պրազիլին.— «Մեր նախաձեռնութեամբ հանդէսի մէջ հաւաքուած հայեր տօնեցին իրենց անկախութեան տարեդարձը։ Ջերմ չնորհաւորութիւններ կը յղեն ձեզի։ Մօտաւորապէս 30000 ֆրանք հաւաքեցին»[76]։ Հայ Ազգային Միութեան եւ երկու կուսակցութիւններու միասնական յիշատակումը կը ցուցնէ, որ կարելի եղած էր առժամաբար հարթել տարակարծութիւնները եւ միասնական ուժ ցոյց տալ։ Պէտք է նկատի ունենալ, որ կուսակցութիւնները, հակառակ իրենց սակաւ անդամներուն[77], գաղութային գործերու մէջ գլխաւոր կշիռը կը շարունակէին պահել։

29 Յունիսին, ՀՅԴ տոմարը արձանագրած է, թէ սկսած է միջկուսակցական հանգանակութիւն՝ Կիլիկիոյ պաշտպանութեան, իսկ Յուլիսին՝ Հայաստանի բանակին ի նպաստ[78]։ Արդարեւ, 16 Յուլիսին, ստեղծուած է Հայաստանի Բանակին Օգնող Յանձնախումբ (ատենապետ՝

Ստեփան Շխըրտմեան – ՍԴՀԿ, ատենադպիր՝ Բարսեղ Խօրխճեան – ՀՅԴ, գանձապահ՝ Միսաք Փննիկեան – ՀՅԴ)[79]։ Այդ յանձնախումբը հանրաժողով մը կազմակերպած է Պուսթամանթէ փողոց թիւ 500ի սրահի մը մէջ, հաւաքած 7000 փեսօ (25160 ֆրանք) եւ դումարը ուղարկած Աւետիս Ահարոնեանին[80]։

Պառակտումը կանխելու նպատակով, 4 Յուլիսին տեղի ունեցած ժողով մը վճռած է Հայ Ազգային Միութիւնը անկախ հռչակել, զայն անուանելով «Հայ Ազգային Միութիւն Արժանթինի», սեփական կառոյցով եւ ծրագիր–կանոնագիրով։ Անոր նպատակներէն էր «… Արժանթինի մէջ գաղութիս անդամներու նիւթական եւ բարոյական պիտոյից հոգածու ըլլալ, կազմակերպելով տեղական օժանդակիչ ժողովներ, լսարան, դպրոց, եկեղեցի, հիւանդանոց, եւլն.»[81]։ Թէեւ «կազմակերպել» բառը կը թուի յուշել, որ Հայաստանեայց Եկեղեցին անհետացած էր, սակայն ան գոյ էր։ Արդարեւ, 18 Յուլիսի ընդհանուր ժողովի դիւանը կազմուած է յարանուանութիւններու՝ առաքելական եւ աւետարանական, կուսակցութիւններու՝ ՀՅԴ, ՍԴՀԿ եւ ՎՀԿ[82] ու ՀԲԸՄի ներկայացուցիչներով։ Ժողովը վաւերացուցած է նոր ծրագիրը եւ որոշած՝ դիւանին մէջ երկու չէզոք անդամներ ներառնել։

Այս փորձը վիժած ծնունդ մը պիտի հանդիսանար։ 12 Սեպտեմբերին, ՀՅԴի կոմիտէի նիստը արձանագրած է հետեւեալը.— «Ազգային Միութեան խնդրոյ չուրջ Կոմիտէիս որոշումը եղաւ մեր ներկայացուցչի միջոցով առաջարկել, որ ժողովուրդի քուէներով ընտրուին վարչութեան հինգ անդամները եւ մէկական ներկայացուցիչ ալ ունենան քաղաքական երեք կուսակցութիւնները՝ Հնչակեան, Ռամկավար եւ Դաշնակցական։ Նորակազմ վարչութիւնը առժամեայ կը վարէ գաղութի արտաքին եւ ներքին գործերը՝ մինչեւ Հայաստանի Հանրապետական կառավարութեան ներկայացուցչի ժամանումը։ Անոր գալէն ետք, կուսակցութիւնները յետս կը կոչեն իրենց ներկայացուցիչները եւ վարչութեան մնացեալ հինգ անդամները կը վարեն գաղութի ներքին գործերը»[83]։

Այս գաղափարը պնդհետեւանք մնացած է, իսկ 17 Հոկտեմբերի գաղութային ընդհանուր հաւաքոյթին կարդացուած է Հայ Ազգային Միութեան գործունէութեան տեղեկագիրը, նոր ծրագիրը եւ հաշուետուութիւնը։ Նաեւ տեղեկութիւն տրուած է, թէ ՀՅԴն ու ՍԴՀԿը որոշած էին չանդամակցիլ։ Անգործութեան մատնուելով, Արժանթինի Հայ Ազգային Միութիւնը այնուհետեւ անուանական գոյութիւն պահած է՝ ատենապետով (Խաչիկեան) եւ ատենադպիրով (Արսլան՝ 1919 Ապրիլէն)[84], համայնքի անդամներուն զանազան փաստաթուղթերու հայթայթումը եւ ստորագրութիւնը դիւրացնելու համար։

Բաժանումի փաստը կարելի է համարել այն, որ այս շրջանին

Հանրապետութեան ներկայացուցիչ Էթիէն Պրագիլ տասական հայկական անձնագիր ղրկած է Խաչիկեանին եւ Թահմաճեանին, սակայն անոնք չրջանառութեան մէջ չեն դրուած [88]։ Ինչպէս կը յիշուի, Խաչիկեան Հայ Ազգային Միութեան առաջնապետն էր, իսկ Թահմաճեան՝ Միջկուսակցական Մարմինին։

1920ի դէպքերուն մեր աղբիւրները դեռ անբաւարար են, եւ կուսակցութիւններու յանկարծական հրաժարումին պատճառը անյայտ կը մնայ։ Ոչ ալ գիտենք, եթէ նախօրօք համաձայնած էին նման քայլ մը առնելու։ Նարսիսօ Պինայեան կ'ըսէ, թէ ամերիկահայ գաղութի գերակայութեան յաւակնութիւնները պատճառ եղած են ՀՅԴի հեռացումին[87], մինչ ուղղակի առընչակից Իսրայէլ Արսլան լռութիւն կը պահէ։ Մեր կարծիքով, երկու կողմերը չէին կրցած հարթել իրենց մօտեցումի տարբերութիւնները, ինչ որ բացայայտուած էր 1918ին. կուսակցութիւնները հաւանաբար դժգոհ էին անկուսակցական գերակշիռէն եւ կը նախընտրէին քաղաքական գետնի վրայ անջատաբար գործել։ Կրնայ ըլլալ, որ անոնց վերստին անդամակցութիւնը ձեւական բնոյթ կրէր։

3 Յունիս 1923ին, ՀՅԴն կ'արձանագրէր, թէ «Ազգային Միութիւնը կորսնցուցած է իր մեծամասնութիւնը եւ երկու տարիէ ի վեր երկու անձեր՝ Երուանդ Խաչիկեան եւ Արծրունի (Իսրայէլ Արսլանեան — Արսլան) ուզածնին պէս կը վարեն գործերը։ Ուրեմն պահանջել, որ միւս անդամները հրաւիրելով ամբողջացնեն կազմը եւ հաշուետուութիւն ներկայացնեն։ Այդ իմաստով նամակներ գրել Պրն. Պր. Խաչիկեանին եւ Արծրունիին»[88]։ Դեկտեմբեր 1923ին Հայ Ազգային Միութեան գումարուող ժողովին առիթով որպէս առաջնապետ կը յիշուի նորեկ գաղթական Սոկրատ Յ. Թերզեանը (ՀՅԴ)[89]։ Յամենայնդէպս, Խաչիկեան պահած է Միութեան պատուոյ առաջնապետի կոչումը մինչեւ իր մահը 1933ին[90]։

Հայաստանի Հանրապետութեան անկումը, Կիլիկիոյ պարպումը, Իզմիրի աղէտը եւ Լոզանի դաշնագրի ստորագրութիւնը այս վճռորոշ շրջանին ամբողջովին քարուքանդ կ'ընէին անկախ երկրի կամ ազգային օճախի երազը եւ արեւմտահայութիւնը կը ստիպէին վերջնական սիրուած։ Գաղթը պիտի ըլլար համատարած, իսկ Արժանթինը պիտի դառնար կարեւոր հասցէներէն մէկը գաղթականութեան։ 1922ին Պուէնոս Այրէսի հայ գաղութը պիտի թեւակոխէր իր կազմակերպական կեանքի մէկ նոր էջը՝ Հայ Գաղութային Կեդրոնի ստեղծումով։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Համառօտ քննարկումի մը համար, տես՝ Վարդան Մատթէոսեան. «Հայ[աստանեայ]ց Եկեղեցիին ծագումն ու զարգացումը Պուենոս Այրէսի մէջ (1912–1938)», ***Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*** նոր շրջան, Ա[թթիլիաս, Է.–Ը. տարի, 1995–1996, էջ 87–109:
2. Այսուհետեւ՝ ՀՔԸՄ:
3. ***Տպր Արչանագրութեանց Հայ Բարեգործական Ընկերութեան Արժանթինի Հայոց*** [ՀՔԸՄ], 7 Նոյեմբեր 1917, էջ 167–168: Հակառակ որոշ պնդումներու (Nélida Boulgourdjian, "Los armenios en Buenos Aires. Primera oleada migratoria [1909-1930]", ***Todo es Historia***, Buenos Aires, agosto de 1992, էջ 81), գրութեան բովանդակութիւնը ցոյց կու տայ, որ գաղափարը Նոյեմբերէն առաջ կար:
4. Այսուհետեւ՝ ՀՅԴ:
5. Այսուհետեւ՝ ՍԴՀԿ:
6. Տես՝ «Պ. Այրէսի հայկական գաղութը եւ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը (Զ.)» յօդուածաշարքը, ***Արմենիա***, Պուենոս Այրէս, 28 Յունուար 1970, էջ 1: Այս անստորագիր յօդուածաշարքը – լոյս տեսած 23 Յունուար–6 Փետրուար 1970 շրջանին – ըստ ամենայնի կը պատկանի թերթի խմբագիր Աշոտ Արծրունիին, որ կուսակցութեան տեղական մարմնի տոմարներէն քաղած է զանազան բնոյթի տուեալներ, երբեմն՝ բառացի մէջբերումներ: «Երեք հոսանքներ» խօսքով նկատի ունի, անտարակոյս, ՍԴՀԿը, ՀՅԴն եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը:
7. ***Տպր***, էջ 179:
8. Եկեղեցիի կռուախնճոյր դարձած էր իրարամերժ՝ ՀՅԴ եւ ոչ–ՀՅԴ վարչութիւններու:
9. Տես՝ Ս. Թոփչեան «Ընկ[եր] Յարութիւն Թահիրճեանի կեանքն ու գործունէութիւնը (Զ.)», ***Արմենիա*** (շաբաթաթերթ, ապա երկօրեայ, հուսկ՝ օրաթերթ), Պուենոս Այրէս, 9 Յունիս 1934, էջ 2: Թոփչեանի այս նիւթը յօդուածաշարք մըն է, որ լոյս տեսած է ***Արմենիայի*** մէջ 5 Մայիս 1934էն մինչեւ 24 Յունիս 1934:
10. Ի[սրայէլ] Ա[րսլան], «Թէ ինչպէ՞ս ծնունդ առաւ Հ[այ] Ա[ռաքելական] Ե[կեղեցւոյ] Հոգաբարձութիւնը», ***Հայ Կեդրոն*** ամսագիր, Պուենոս Այրէս, Փետրուար 1942, էջ 28: Արսլանի այս նիւթը յօդուածաշարք մըն է, որ լոյս տեսած է ***Հայ Կեդրոնի*** մէջ, Յունուար 1942էն մինչեւ Նոյեմբեր 1942: Ժամանակի դէպքերուն մասին վաւերաթուղթերու սակաւութիւնը յատկապէս պատճառ մըն է, որ Արսլանի յուշագրութիւնը փաստական անգնահատելի արժէք ձեռք բերէ:
11. ***Տպր***, էջ 180:
12. Ազգային Միութեան չմասնակցած հաստուածները աւելի ուշ անդամակցած են անոր:
13. Kim Hekimian, "Armenian Immigration to Argentina, 1909-1938", ***Armenian Review***, Boston, Spring 1990, էջ 99:
14. ***Տպր***, էջ 182:
15. ***Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան անդամակներու տոմար***, Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղ, նամակ թիւ 315: Տես նաեւ՝ ***Տպր***, էջ 184 (15 Մայիսի ատենագրութիւնը):
16. ***Տպր***, էջ 185:
17. Թոփչեան, 2 Յունիս 1934, էջ 1:
18. Ըստ երեւոյթին, 1913–16ին Եկեղեցւոյ Վարչութիւնը գտնուած է ՀՅԴի անմիջական հակակշիռին տակ, սկիզբը՝ շարքայիններու, ապա՝ համակիրներու միջոցով: Այդ շրջանին է, որ ամերիկեան դեսպանը ճանչցած է զայն որպէս ազգային իշխանութիւն.– «Այս թուականէն սկսած սոյն վարչութեան տուած անցագրերով, հայերը առանց առարկութեան կ՚ընդունէին [Ամերիկայի] Մ[իացեալ] Ն[ահանգներ]էն եւ Գանատայէն ներս» (Թոփչեան, 19 Մայիս 1934, էջ 2): Այդ գործակցութիւնը թուա-

գրուած է 1918ի վերջերը (Աշոտ Արծրունի, ***Տարեցոյց Հարմաւայիմ Ամերիկահայոց***, Պուենոս Այրէս, 1943, էջ 16: Ինչ որ վիճելի կը թուի: Արդարեւ, կուսակցութեան տոմարը կը նշէ գործակցութիւնը, բայց թուական տրուած չէ հրապարակուած քաղուածքին մէջ (Տես՝ Արծրունի, 30 Յունուար 1970, էջ 1):

19. Narciso Binayan Carmona, ***Entre el pasado y el futuro: los armenios en la Argentina***, Buenos Aires, 1996, էջ 91:
20. 10 Յունուար 1917ին, Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութենէն պատերազմի նախարար Լիոթէյի յղուած նամակ մը կը յայտնէր, թէ «մինչեւ հիմա Ուաշինկթընի, Ռիո տէ Ժանէյրոյի, Մոնթեւիտէոյի, Պուենոս Այրէսի, Քարաքասի եւ Փեթրոկրատի մեր դեսպանները, իմ կողմէս Դեկտեմբերի կէսերուն տեղեկացած ըլլալով «Արեւելքի Լեգէոն»ի ստեղծումէն, դեռ չեն կարողացած տեղեկութիւններ տալ ինծի իրենց բնակութեան երկիրներու հայերու եւ սուրիացիներու զինուորագրումի հարցին շուրջ». տես՝ Arthur Beylerian, ***Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans le archives françaises (1914-1918)***, Paris, 1983, էջ 308:
21. 1917ին Պուենոս Այրէսէն Սուրիա մեկնող կամաւորներուն միացած են Մոնթեւիտէոյէն եօթ հոգի, որոնց անուններն ալ կան (***Տարեցոյց***, էջ 265), սակայն արժանիհաւաստի գաղութի բաժնին մէջ Արծրունի այդ թուականին համար ոչինչ կը նշէ:
22. Beylerian, էջ 628:
23. ***Տէրր***, էջ 185:
24. ***Նոյն***, էջ 186:
25. "Voluntarios armenios para la guerra", ***El Diario***, Buenos Aires, 6 de juinio de 1918. հմմտ.՝ "La prensa argentina y la independencia de Armenia", ***Armenia***, Buenos Aires, 24 de mayo de 1983, էջ 6:
26. Այսուհետեւ՝ ՎՀԿ:
27. ***Տէրր***, էջ 189–190:
28. ***Նոյն***, էջ 190:
29. Արսլան, էջ 15: Տես օրինակ, "Comisión de Socorros para los Armenios", ***La Prensa***, Buenos Aires, 4 de octubre de 1915; "Los armenios en nuestro pais. Comisión de Socorros", ***idem***, 11 de octubre de 1915.
[Խորայէլ Արսլան (1879–1952) վերաշխուժացումի եւ բեղուն աշխատանքի շրջանի հիմնական դերակատարներէն մէկը պիտի ըլլար: Փոքր Ասիա ազգային–կրթական գործունէութիւն տանելէ եւ Փարիզ ճարտարապետութիւն ուսանելէ ետք, 23 Դեկտեմբեր 1909ին Արսլան ժամանած է Պուենոս Այրէս, ուր գրեթէ իննը տարի լծուած է իր ասպարէզին, առանց կապ ունենալու ծննդավայր առնող հայ գաղութին հետ: Ան բացատրած է, որ բնակութիւն հաստատած ըլլալով քաղաքին կեդրոնը, «առիթ չէի ունեցած տեղեկանալու թէ քաղաքիս հեռաւոր թաղերուն մէջ հայեր կը գտնուէին»: Սակայն, պատմառաբանութիւնը լիովին համոզիչ չէ, քանի որ մինչ այդ քաղաքի գլխաւոր թերթերը տարբեր առիթներով արձագանգած են հայերու ներկայութեան եւ իրենց կազմակերպական գոյութեան, յատկապէս՝ 1915ի օրերուն]:
Արսլանի կենսագրութեան համար, տես՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Պուենոս Այրէսի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճարի շինութիւնը», ***Յառաջ***, Փարիզ, 18 Նոյեմբեր 1997:
30. ***Տէրր***, էջ 194:
31. ***Նոյն***, էջ 196:
32. Beylerian, էջ 647:
33. ***Նոյն***, էջ 649:
34. Տես՝ ***Տէրր***, էջ 192: Խայեանի մասին տես՝ Յ.Յ. Պօղոսեան, ***Համբիկ Ընդհանուր Պատմութիւնը եւ շրջակայ Գոգան–Տաղի հայ գիւղերը***, Լոս Անճելըս, 1942, էջ 831–

832 եւ Carlos Hassasian, "Los primeros ãnos del Tashnagtsutiun en Sudamérica", ***Արմենիա***, Պուենոս Այրէս, բացառիկ թիւ, Նոյեմբեր 1920, էջ 12: Թիւրիմացաբար, Թոփչեան (9 Յունիս 1934, էջ 2) Խայեանի մեկնումը կը թուագրէ 1916ին, իրեն հետեւած է Պինայեան (Binayan, էջ 91):

35. Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 28, հմմտ.՝ Թոփչեան, 16 Յունիս 1934, էջ 2:
36. ***Տպր.*** էջ 197–198: Տես նաեւ՝ Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 29:
37. ***Տպր.*** էջ 199:
38. Ապրիլ թուագրումը (Թոփչեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2) սխալ է, ըստ երեւոյթին շփոթած է նախորդ Ազգային Միութեան հիմնադրութեան հետ:
39. Արսլան, էջ 29–30: Խաչիկեան նոյնպէս կնքապահն էր (Թոփչեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2): 21 Օգոստոսին, ՀԲԸՄի վարչութիւնը որոշած էր, թէ «եթէ Ազգ[ային] Միութեան կազմին մէջ ոեւէ կազմակերպութիւն պակաս ըլլայ, կրկին առաջուան պէս Բարեգործականը չէզոք պիտի մնայ ընկերութեան մէջ անհամաձայնութեանց ու կռիւներու տեղի չտալու համար, եւ մինչեւ որ ամէնքն ալ ներկայ չի գտնուին, մեր ներկայացուցիչը ներկայ չի պիտի գտնուի» (***Տպր.*** էջ 201):
40. 12 Փետրուար 1919ին, ՀՅԴի ներկայացուցիչ դարձած է Մանուկ Մութաֆեանը, տես՝ «Պ. Այրէսի», էջ 1:
41. Պէտք է ըլլայ Khoulmounian: Նազարէթ Խուլմունեան հիմնադիրներէն եղած է ՍԴՀԿի Ուրուկուայի մասնաճիւղին, ուր «1918ին ներկայացուցիչն էր Հայաստանի Հանրապետութեան» (Արսէն Կիտուր, ***Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան (1887–1963)***, Բ. հատոր, Պէյրութ, 1963, էջ 249):
42. Ինչպէս տեսանք՝ հինգ. հմմտ.՝ Թոփչեան, 16 Յունիս 1934, էջ 2: Տես նաեւ՝ Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 30:
43. Հայաստանի Հանրապետութեան Պատմութեան Պետական Կենտրոնական Արխիւ, ֆ. 430, ց. I, գ. 646:
44. ***Նոյն***, ֆ. 430, ց. I, գ. 646:
45. Binayan, էջ 94:
46. Տես Մատթէոսեան, «Պառակտումը եւ Եկեղեցւոյ կազմակերպութիւնը» բաժինը: Ասիկա չի նշանակեր, որ Հայ Ազգային Միութիւնը փաստական գոյութիւն ունեցած ըլլայ մինչեւ այդ տարին (հմմտ.՝ Hassasian, էջ 12), բացառելով՝ նորեկ հայերու ինքնութեան թուղթերուն վաւերացումը:
47. Ըստ Արծրունիի, Հայ Ազգային Միութիւնը «դիմում կը կատարէ արխենթինեան կառավարութեան՝ պաշտօնապէս վաւերացնելու համար ստեղծուած այդ միութիւնը: Արդարադատութեան նախարարութիւնը ներկայացուած ծրագիր կանոնագրին մէջ կարգ մը փոփոխութիւններ կ՚առաջարկէ, որ[ոնք] կը կատարուին ընդհանուր անդամական ժողովին մէջ: Ատկէ յետոյ, 1918 Հոկտեմբեր 10ին, վաւերացման պաշտօնական հրամանագիր կը հրատարակուի եւ Պ[ուենոս] Այրէսի գաղութային մարմինը կը ճանչցուի կառավարութեան կողմէ «Լա Քոլեքթիվիտատ Ռելիխիոսա Արմենիա» անունով» (Արծրունի, էջ 18): Հեղինակը, որ այս շրջանի տեղեկութիւններուն մէջ ընդհանրապէս հետեւած է Արսլանին, հոս շփոթած է եւ Հայ Ազգային Միութեան ճանաչումի թուականն տուած է Եկեղեցւոյ Վարչութեան վաւերացումին թուականը:
48. Արսլան, Փետրուար 1942, էջ 30:
49. Հայ Ազգային Միութեան կեդրոնը հաստատուած էր Խաչիկեանի գրասենեակը (փողոց Սուիփաչա 117). Խաչիկեան նաեւ կը հոգար անոր բոլոր ծախսերը «Տխրունի», ***Հայ Կեդրոն***, Պուենոս Այրէս, Յունուար 1933, էջ 15:
50. "Unión Nacional Armenia", La Nación, Buenos Aires, 7 de noviembre de 1918, հմմտ.՝ "La prensa argentina...", էջ 6:
51. Beylerian, էջ 711:

52. Արսլան, Ապրիլ 1942, էջ 55:
53. Beylerian, էջ 720:
54. Արսլան, Մարտ 1942, էջ 41:
55. "Por la independencia de Armenia", *La Epoca*, Buenos Aires, 16 de enero de 1919. հմմտ. "La prensa argentina..." էջ 6:
56. Արսլան, Մարտ 1942, էջ 40:
57. Թոփչեան, 16 Յունիս 1934, էջ 2. հմմտ.՝ Binayan, էջ 91, որ նախապէս Արսլանեանի մեկնումը թուագրած էր 1916ին (Narciso Binayan, *Los armenios en la Argentina*, Buenos Aires, էջ 27):
58. Արսլան, Մարտ 1942, էջ 40:
59. ***Տարեցոյց***, էջ 18: Կուսակցութեան տոմարը կը նշէ այդ թիւը, բայց առանց թուականի. տես՝ «Պ. Այրէսի», 30 Յունուար 1970, էջ 1: Հարիւրեակուն կամաւորներու մեկնումը նաեւ ունեցած է 1917 թուագրումը որ կասկածելի է (Հայկ Մոսկոֆեան, «Պուենոս Այրէսի գաղութին նախապատմականը», ***Հայ Կեդրոն***, Պուենոս Այրէս, Յունուար 1933, էջ 6):
60. "Por la independencia de Armenia", *La Epoca*, Buenos Aires, 16 de enero de 1919. հմմտ.՝ "La prensa argentina..." էջ 6:
61. Արսլան, Ապրիլ 1942, էջ 55:
62. ***Տպր***, էջ 211–212:
63. Արսլան, Ապրիլ, 1942, էջ 55–56: Արսլան իր մասնագիտութիւնը փափաքած է ի սպաս դնել հայրենիքի վերաշինութեան: 4 Օգոստոս 1919ին նամակ մը գրած է Պօղոս Նուպարին, ուր նշած՝ «... ժամանակէ մը ի վեր մեր տարաբաղդ հայրենակիցներու ներգաղթը սկսած լինելով, ամէնէն առելի զգալի պակասներէն մին է, ըստ իս, մեր հայրենակիցներու բնակարանի խնդիրը, որովհետեւ, բացի գոյութիւն ունեցող բնակարաններուն առողջապահական տեսակէտով շատ անգոհացուցիչ վիճակի մը մէջ գտնուողներէն, զգալի է մանաւանդ շատ մը նոր շէնքերու պէտքը, քանի որ հանրային առողջապահութեան համար մեծ վտանգ են ընտանիքներու չափազանց խճողումները: Բաց աստի, շատ հաւանականաբար նորահաս գիւղեր եւ քաղաքներ պիտի հիմնարկուին մօտաւոր [sic] ապագայի մը մէջ, հետեւաբար, այժմէն իսկ պէտք է մասնաւոր հոգածութեան առարկայ ընել խիստ հսկողութեան ենթարկելով ամէն նոր շինութիւններ որոնք պէտք է համապատասխանեն յատկապէս պատրաստուած ծրագրի մը, գոհացնելով Salubritéի, Stabilitéի եւ Esthétiqueի վերաբերեալ ամէն պայմաններ եւ պէտք է գտնուին այս նպատակաւ կարգուած մասնաւոր քննիչներու հսկողութեան ներքեւ: Այսու՝ Նոր Հայաստանի վերաշինութիւնը պէտք է սկսի մասնատրապէս յատկագծուած նոր քաղաքներով, որպէսզի ապագային հարկ չը մնայ բարեկարգման աւելորդ ծախքերու:
Սնունդի եւ զգեստեղէնի անմիջական պէտքերը հոգացուելու վրայ են, ինչպէս նաեւ բժշկական մարմիններ եւ դեղեր փութացուեցան՝ ի Հայրենիք: Այսուհանդերձ, բնակարանի կարեւոր հարցը որ այնչափ կենսական լինելով, արդեօք [sic] Ազգ[ային] Պատուիրակութիւնը մտադի՞ր է այդ մասին ռուս մասնագէտներու աջակցութեանը դիմել, կազմելով ճարտարապետներէ բաղկացեալ մասնախումբ մը, որպէսզի այժմէն իսկ տեղւոյն վրայ ուսումնասիրէ մեր հայրենակիցներու բնակարանի խնդիրը, քանի որ առողջ եւ տոկուն սերունդ մը պատրաստելու համար պէտք է այժմէն իսկ հիմը դնել առողջապահիկ բնակարաններու, մանաւանդ դիւրացնելով աշխատաւոր դասակարգի բնակարանի խնդիրը, ինչ որ բացի ազգային պարտականութիւն մը լինելէ՝ մեր երկրի բարօրութեան ու բարգաւաճման առաջին պայմաններէն մին կը կազմէ: Փարիզի Ճարտարապետական վարժարանէն վկայեալ եւ 1910ի սկիզբէն ՝ի վեր տեղւոյս մէջ ճարտարապետութեամբ զբաղելու վրայ լինելով, արուեստիս

վերաբերեալ ամէն կերպ փորձառութիւններ ձեռք ձգած եմ, մասնաւոր ուսումնասիրութիւններու առարկայ ընելով Salubritéի վերաբերեալ ամէն խնդիրներ, միշտ նկատի ունենալով մեր երկրի ապագայ պէտքերը։ Հետեւաբար, սիրայօժար յանձն պիտի առնէի իմ ամբողջ կարողութիւններս դնել՝ ի սպաս Հայրենիքիս, ինձ համար ամենամեծ վարձատրութիւնը համարելով օգուտ մը կարենալ մատուցանելու մեր տարաբաղդ հայրենակիցներու, որոնք պիտի կազմեն վաղուան մեծ Հայաստանը»։
8 Սեպտեմբերին, Պօղոս Նուպար պատասխանած է, թէ "Il serait prematuré de prendre actuellement des décisions à cet égard et tant que la Conférence de la Paix ne sera définitivement prononcée sur le sort de l'Arménie et n'aura designée la Puissance Mandataire. J'ai toutefois fais prendre bonne note de vos offres de services et de vos propositions qui seront examinées en même temps que toutes celles de même nature que nous avons reçues, quand l'heure en sera venue" (նամակներուն բնագիրները տես՝ ՊՊԿԱ, ֆ. 430, ց. I, գ. 647)։

64. Binayan, էջ 95։
65. Տես՝ J.H.T., Editorial Prefatory to "Maintenance of Peace in Armenia: A Senatorial Subcommittee Debates SJR 106, "The Williams Resolution", Sept. 29 & Oct. 2, 1919 (part I), ***Armenian Review,*** Boston, December 1980, p. 414.
66. Արսլան, Ապրիլ, 1942, էջ 56։
67. Թոփչեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2 (տարեթիւը սխալմամբ գրուած է 1919)։
68. ***Circular Informativo Mensual del Ministerio de Relaciones Exteriores y Culto,*** Buenos Aires, juinio de 1920, էջ 380։ Թուականի մասին շփոթ մը կայ, թէեւ 3 Մայիս տպուած է ***Պաշտօնական Տեղեկագրի***ն մէջ ("Actos del Poder Ejecutivo", ***Boletin Oficial,*** Buenos Aires, 25 de juinio de 1920, հմմտ՝ լուսանկարչական պատճէնը՝ Hassasian, էջ 13), սակայն 2 Մայիսին ***Լա Փրենսա*** օրաթերթը կը հաղորդէր, որ «երէկուան հրամանագրով, արժանթինեան կառավարութիւնը ճանչցաւ Հայաստանի նոր պետութեան անկախութիւնը։ Այս որոշումը ծանուցուեցաւ այդ նոր հանրապետութեան հիւպատոսական գործակալին, որ իր կառավարութեան անունով մերինին մօտ դիմումները կատարեց այդ երկրի պաշտօնական ճանաչումին համար», իսկ 3 Մայիսին ***Լա Էփոքա*** կը գրէր, թէ նախագահ Արժանթինի ու Պրազիլի հայերու բազմաթիւ շնորհաւորական հեռագիրներ ստացած էր (տես՝ "Le Republica de Armenia", ***La Prensa,*** Buenos Aires, 2 de mayo de 1920; "Ecos del reconocimiento de la República de Armenia. Telegramas de gratitud al presidente", ***La Epoca,*** Buenos Aires, 3 de mayo de 1920, հմմտ՝ "Firme apoyo de la República Argentina a la independencia de Armenia", ***Armenia,*** Buenos Aires, 24 de mayo de 1983, էջ 5)։
69. "La República Armenia. Solicitud de su reconocimiento", ***La Nación,*** Buenos Aires, 28 de abril de 1920 (հմմտ՝ "Firme apoyo de la República Argentina...", էջ 5)։
70. ***Circular Imformativo Mensual del Ministerio de Relaciones Exteriores y Culto,*** Buenos Aires, junio de 1920, էջ 381։
71. Արսլան, Ապրիլ, 1942, էջ 56։
72. ***Տարեգրք,*** էջ 21. Binayan, էջ 97. Hassasian, էջ 13։
73. "Aniversario de la República de Armenia", ***La Razón,*** Buenos Aires, 1° de junio de 1920, հմմտ՝ "Firme apoyo de la República Argentina...", էջ 5։ Այդ սրահը կը պատկանէր իտալական գաղութին։
74. Արսլան, Ապրիլ, 1942, էջ 56, հմմտ՝ Արծրունի, էջ 21։ Թոփչեան (24 Յունիս 1934, էջ 2), այդ ձեռնարկին որպէս վայր կը նշէ «Քասա Սուիսա» (զուիցերիական գաղութի սրահ), ըստ իրեն, հոն հաւաքուած է 10000 փեսօ, որ կէս առ կէս ղրկուած է Աւետիս Ահարոնեանին (Հանրապետութեան Պատուիրակութիւն) եւ Սիհրան Տամատեանին (Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութիւն), վերջինիս յղուած գումարը իբրեւ թէ ուրիշ մէկը

իր աւնունով ստացած է ու յափշտակած: Այս կէտը կասկածելի կը թուի:
75. «Պ. Այրէսի», 30 Յունուար 1970, էջ 1:
76. Binayan, էջ 97: Պինայեան կը մէջբերէ հեռագիրը սպաներէն, առանց աղբիւր յիշելու: Ջայն կը թուագրէ 29 Մայիս, թէեւ մեր կարծիքով ասիկա մակաբերուած է Արսլանի յիշեալ վկայութենէն: Այդ պատճառով, կ'ենթադրենք, որ բուն թուականը պէտք է 4 Յունիս ըլլայ:
77. Ըստ Բարսեղ Էօրեճեանի վկայութեան, «տղաքը մեկնած էին Եւրոպա՝ դաշնակցականավայել առնականութեամբ կամաւոր արձանագրուելով: Մնացած էինք 1918 թ. հինգ հոգի, բայց կը պահէինք մեր ակումբը, վարձքը վճարելով մեր քսակէն, եւ այս՝ երեք տարի շարունակ, մինչեւ որ զինադադարէն վերջ սկսաւ գաղթը». տես՝ Ս. Յ. Թէրզեան, «*Արմենիան* երկուքը», *Արմենիա*, Պուենոս Այրէս, 27 Յուլիս 1942, էջ 5:
78. «Պ. Այրէսի», 30 Յունուար 1970, էջ 1:
79. Binayan, էջ 97: Սխալ է 1919 թուագրումը (հմմտ. Եղիազար Խաչերեան, «Սահ ընկեր Միսաք Փննիկեանի», *Արմենիա*, Պուենոս Այրէս, 15 Սեպտեմբեր 1964, էջ 2): Հասասեան, թիւրիմացաբար, այս յանձնախումբին կը վերագրէ Ազգային Միութեան ժամանակաւոր վարչութեան հանգամանքը, որ իբրեւ թէ 17 Հոկտեմբեր 1920ի ընդհանուր ժողովին կանչած է (Hassasian, էջ 13):
80. Թոփչեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2: Մեզի անյայտ աղբիւրի հիման վրայ, Պինայեան կը գրէ, թէ ներկայ եղած է 130 հոգի եւ հաւաքուած՝ 26185 ֆրանք. Binayan, էջ 97:
81. Արսլան, էջ 56–57 (նշուած են ծրագրի բոլոր կէտերը): Թիւրիմացաբար, Հեքիմեան այս ժողովը 1920 Մարտ կը թուագրէ. Hekimian, էջ 101:
82. 1919 Փետրուարին կազմուած է Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան վարչութիւնը, որ 1920 Յուլիսին լուծուած կը նկատուէր, քանի որ ժողովը որոշած է զայն եւս ներառնել դիւանին մէջ. «երբ ի վիճակի ըլլան ներկայացուցիչ ղրկելու». Արսլան, էջ 57, նաեւ՝ «Պ. Այրէսի» 30 Յունուար 1970, էջ 1:
83. «Պ. Այրէսի» էջ 1:
84. Ըստ Թոփչեանի, Արսլան նաեւ վարիչ ու խորհրդական էր Ազգային Միութեան սկզբնական կազմին մէջ. Թոփչեան, էջ 2:
85. Արսլան, Մայիս 1942, էջ 74:
86. Թոփչեան, 24 Յունիս 1934, էջ 2. հմմտ. Binayan, էջ 97:
87. Binayan, էջ 97–98:
88. «Պ. Այրէսի», 6 Փետրուար 1970, էջ 1:
89. *Արժանիհանան Մամուլ* շաբաթաթերթ, Պուենոս Այրէս, 16 Դեկտեմբեր 1923, էջ 2:
90. «Տխրունի», էջ 15:

THE ARMENIAN NATIONAL UNION OF BUENOS AIRES (1918-1920)

(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

An Armenian umbrella organization, the Armenian National Union (ANU), was created in the United States in 1917. It was composed of representatives of the Armenian religious denominations, the political parties and the Armenian General Benevolent Union. Its Argentinian counterpart was born in the first months of 1918, but after a short existence it had to be recreated in September of the same year. The ANU Argentina Chapter actively promoted the Armenian Cause and became the official representative of the Armenians in Argentina. Nevertheless, the divisions within the North American ANU triggered a political crisis in the Argentinian Chapter, which was reorganized in June 1920 under the name of "Armenian National Union of Argentina". However, the Social Democrat Henchakian Party and the Armenian Revolutionary Federation did not accept to resume their association to the Union and the latter practically ceased to exist. Henceforth, it continued nominally till 1928 merely as a vehicle to furnish official documentation to the Armenian refugees and immigrants to Argentina.

ԲԱՌԵՐՈՒՆ ՄԻՒՍ ԵՐԵՍԸ (Ջ)

Ողբ. Լեւոն Վարդանի յիշատակին,
որ պատճառ եղաւ այս յօդուածաշարքին
հեղինակութիւն։

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՎՐԴ. ԿՌԱՆԵԱՆ

«Բառերուն Միւս Երեսը» յօդուածաշարքին այս վեցերորդ չարքին[1] առաջին մասով, պիտի քննարկենք առուտուրին առընչուած կարգ մը բառերուն իմաստաբանութիւնը։ Իսկ երկրորդ մասով, պիտի անցնինք մարդկային ազատութեան, սահմանափակուածութեան եւ անոնց առընչուած կարգ մը բառերու ուսումնասիրութեան։

ԱՌԱՋԻՆ ՍԱՍ

(Մարդու ընկերային զարգացման
առաջին արտայայտութիւնը՝ առուտուրը)

1– ԱՌՈՒՏՈՒՐԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Կը թուի թէ Նախամարդուն մօտ սեփականութեան գաղափարը առաջնահերթ բնազդներէն չէ եղած։ Նախամարդը, արարչագործութեան սկիզբը իր կարիքները բնութեան ծոցին մէջ առատօրէն ու ձրի գտած ըլլալով,– որուն երանելի արտայայտութիւնը Ս. Գիրքի Եդեմը կրնայ ըլլալ– սեփականութեան պահանջքը իր մէջ չուտ չէ աճեցուցած։ Ըստ ընկերաբաններուն, առաջին մարդիկը բազմակին եղած են, իրենց կիներն անգամ իրենց սեփականութիւնը չեն նկատած։

Սակայն մարդկային ցեղին բազմացումով եւ ընկերային, աշխարհագրական եւ զանազան պատճառներու հետեւանքով, մայր բնութեան առատաբուխ պարգեւները սկսած են հետզհետէ սահմանափակ դառնալ ու պակսիլ։ Մարդկութեան տնտեսական այս առաջին տագնապը մարդուն մէջ սեփականութեան գաղափարը գրգռած է ու սեփականատէրը մղած է մենատէր դառնալ, եւ դուցէ ասիկա եղած է մարդկային առաջին մեղքին ծագումը։

Մարդկութիւնը իր տնտեսական առաջին տագնապը լուծած է

«առուտուր»ի դրութիւնը ստեղծելով, այսինքն երկու սեփականութիւններուն փոխանակումով, հում նիւթի դիմաց հում նիւթ տալու դրութեամբ։

«Առուտուր»ին գիւտը ո՛չ միայն յեղափոխած է մարդկային տնտեսական կենցաղը, այլ նաեւ յեղաշրջած է մարդոց մտայնութիւնը, քաղաքակրթութիւնը, լեզուն, բառամթերքը։ Առուտուրը մարդը մղած է առեւտրական արժէք սահմանելու բնութեան արտադրութիւններուն եւ անոնց մշակումին, անոնց չուրջ զարգացնելով գինի, արժէքի, կշիռքի ու չափի գիտակցութիւնը։

Վաճառք

Բառին արմատն է պահլաւական «պածար»ը (այժմեան չուկայ՝ին նշանակութեամբ), որմէ ծագած է պարսկական «պազար» բառը, որ իր հերթին բազմաթիւ եւրոպական լեզուներու կողմէ որդեգրուած է։

Պահլաւ «պածար—չուկայ» բառէն առաջ եկած է հայերէն «վաճառ» բառը։ «տեղի վաճառի արարին զտաճարն»։ Հայերէն «վաճառ» բառը չուկայի պարսկական իմաստը աճեցուցած եւ թարգմանած է «առուտուր, փոխանակութիւն» բառերով, եւ այսպէս անուղղակիօրէն բացայայտած է «պազար»ին ի՞նչ ձեւ կատարուիլը։

«Վաճառ» կոչուած է ո՛չ միայն «փոխանակութիւն»ը, այլ նաեւ առուտուրի պահուն փոխանակուած ապրանքը։ Հայկական կարգ մը գաւառներու մէջ, «վաճառք» կոչուած է տեսային կողմէ հարսին ծնողին տրուած օժիտը, ըստ ամուսնական նախնական սովորութեան երբ հարսը ապագայ խնամիներուն միջեւ իբր ապրանք կը փոխանակուէր։

«Վաճառ»ը իր յատուկ օրը ունեցած է. «Անցանէ՛ին իբրեւ ի վաճառի աւուր» (վաճառքի օրով այնտեղէն կ՛անցնէին)։ Այս օրը տարբերած է ըստ երկիրներուն եւ ժողովուրդներուն, այս պատճառով թրքերէնի մէջ «պազար»ը նաեւ «կիրակի» նշանակած է։

Շուկայ

Բնիկ սեմական «չուքա» բառն է։ «Շուկա»ն վերեւ նկարագրուած «առուտուր»ի ֆիզիքական վայրն է։ Ան նախապէս բացօթեայ տեղ մը եղած է, փողոց մը, ուր մարդիկ իրենց վաճառելիք առարկաները ցուցադրած են։ «Շուկա»ն յետագային աւելի ընդարձակուած է եւ փողոցի մը նեղ սահմանէն դուրս գալով՝ գիւղին կամ քաղաքին կեդրոնը կամ հրապարակը գրաւած է, դառնալով ո՛չ միայն առուտուրի չուկայ, այլ միանգամայն հանդիպումներու բանուկ վայր եւ քաղաքական եռուզեռի կեդրոն։

Փողոց

Փողոց բառին արմատն է «փող»։ Ան ըստ պարսկերէնի՝ նշանակած է «չեփոր», իսկ ըստ յունարէնի՝ (Πορος) «անցք», ապա հայերէն լեզուին մէջ «փող» առած է «նեղ անցք»ի իմաստ, եւ նշանակութեան հարուստ տարբերակներ ստեղծած է։

— Առաջին հերթին՝ «փող» ծագումնաւորած է «փողոց» բառին, որ նշանակած է տուներուն միջեւ նեղ անցք։ «Փողոցս բանալ» կամ «փողոցս կտրել» նշանակած է անցք բանալ։ «Կտրեցին փողոց, անցին ի ներքս» (անցք բացին, ներս մտան)։ «Փողոց»ը ընդհանրապէս դէպի հրապարակ կամ դէպի քաղաքին դռները տանող «փող»ն (անցքն) էր, որ մերթընդմերթ կոչուած է նաեւ «լայնափողոց»։ «Փողոց»ը յետագային առուտուրի յատկացուած վայր նշանակեց եւ իբր այդ՝ կոչուեցաւ «վաճառափողոց» կամ «չուկայ փողոց»։ «սպան ի չուկայ փողոցին»։

— «Փող» նշանակած է նաեւ այն միջանցքը, որ հայկական տուն մը ներքնամասերու կը բաժնէր։ «Փող» նշանակած է նաեւ այգիներուն միջեւ նեղ անցքը կամ ջուրի ճամբան։ «Փողոցս գնացից ջրոյն» (հոսող ջուրի անցք)։

Բառը մեկնակէտ առնելով «փող» բառին պարսկական «չեփոր»ի նշանակութիւնը, նշանակած է նաեւ խողովակ, եղէգ («ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր»), ինչպէս նաեւ երաժշտական ծանօթ «փող»ը (որմէ «փողահար»)։

— «Փող» կոչուած է կոկորդի նեղ անցքը, շնչափողը, որմէ օդը կ'անցնի։ Այս վերջին նշանակութենէն յառաջ եկած են «փողոտել» (վիզը կտրել), «քթափող» (քիթի ծակ) եւ ներկայ «փողկապ» բառերը։

Հայ գաւառական լեզուին մէջ, «փող»ը նշանակած է խոնջան (վարտիքի նեղ եզրը, որմէ կապը կ'անցընեն)։

Ապրանք

Բառին ստուգաբանական արմատն է սանսկրիտ «ապուր»ը, որ «ապրիլ» (ազատիլ) բային նման՝ առընչուած է փրկութեան, ազատումի իմաստին։ Վաղածնունդ երեխայի մը մասին ըսուած է. «Ոչ էր ապրանաց», նշանակելու համար թէ երեխան ապրելու յոյս չունի, մեռնելու դատապարտուած է։

«Ապուր» արմատէն ծնած «մազապուր», «ապրուստ» բառերուն կողքին՝ կազմուած է նաեւ «ապրանք» բառը, որ կը մատնանշէ վաճառքի հանուած այն բոլոր իրեղէնները, որոնց մարդը կարիքն ունի «ապրելու» համար։ Ու երբ զանոնք իր մօտ չի գտներ, չուկայ կ'իջնէ գնելու։

2– ԱՌՈՒՏՈՒՐԻՆ ՉԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Առուտուրը մուտք գործելով մարդու ընկերային բարքերէն ներս, չատ չանցած իր օրէնքները պարտադրեց, որոնցմէ առաջինները էին ապրանքները մթերելու անհրաժեշտութիւնը, գանոնք եղանակին ու պահանջքին համեմատ՝ ժամանակին չուկայ իջեցնելու հեռանկարով։

Ջենք գիտեր, թէ Նախամարդը միւս կենդանի արարածներուն նման օրը օրին ապրելէ ետք, պատմութեան ո՞ր մէկ շրջանին սկսաւ իր ապրուստը կազմակերպել, կանխաւ պաշար հաւաքել, սնունդ ամբարել եւ ստորեւ մեր քննելիք բառերը յօրինել։ Սոյն բառերը, որ այսօր իրարու հոմանիշ կը թուին, իրարմէ տարբերած են իրենց լեզուական տարբեր ծագումներուն հետեւանքով, տարբերած են նաեւ իրենց տարբեր գործածութեան եւ մթերած տարբեր պաշարին համեմատ (ցորեն, յարդ, սերմանիք, հացահատիկ, գինի, եւն.)։

Մթերք. Մթերանոց

Բառին արմատն է հայերէն «մի թեր»ը, որ «մէկ կողմ» դրուած կը նշանակէ եւ պահեստի ընդհանուր նշանակութիւն ունի։

Բառը ստուգաբանօրէն յատկանշողը՝ առարկան «մէկ դի» դնելու արարքն է, առարկան մթերելու բացայայտ կամքն է, առանց տակաւին մանրամասնելու «մէկ կողմ» դրուած, մթերուած առարկային ինչ ըլլալը, բնոյթը։ Հո՞ւնձք, կերպասեղէ՞ն, զէ՞նք (որմէ «զինամթերք» բառը)։ «Մթերանոց»ը տուն մը, գետնափոր մը, քարայր մը, եւլն. եղած է։

«Մթերք»ի յատկանիշերուն երկրորդ բնորոշումը ա՛յն է, թէ ան նուրբ առարկաներ ամբարելու չէր յատկացուած, այլ ծառայած է կոյտ կոյտ դրուած, տոպրակ տոպրակ հաւաքուած, վրայ վրայի դիզուած իրեր։ Այս գաղափարը կը քաղենք «մթեր առ մթեր» գրաբարեան ասոյթէն, որ կը նշանակէ կոյտ կոյտ, դէզ դէզ։

«Մթերել»ը այն շրջանին գգուշութեան կամ հեռատեսութեան նշան էր, ինչպէս նաեւ ունեւորութեան։ «Ի մթերից իւրոց» ասոյթը կը նշանակէ «իր պահեստ դրած» հարստութիւններէն։

Պահեստ

Արմատն է պահլաւական «պահր» բառը, որմէ կազմուած են հայերէն «պարհ» (հնագոյն ձեւ) եւ «պահ» բառերը։

«Պահ» արմատը ճոխ է իր բազմապիսի գործածութեամբ եւ նշանակութիւններով, որոնց հիման վրայ՝ հայ լեզուն զանազան բառեր կազմած է։

— «Պահ» բառին առաջին իմաստը «պահպանութիւն» կամ «պահակութիւն» կը նշանակէ. այս նշանակութենէն կազմուած են «պահուըտիլ»,

«Թիկնապահ» նաեւ այժմեան «հերթապահ» բառերը։

— «Պահ» բառը ապա նշանակած է «ապահով տեղ»։ Սոյն ապահով տեղը կրնայ բնութեան կողմէ ստեղծուած՝ բնական պատսպարուած տեղ մը եղած ըլլալ։ «Ջերանելին Սահակ ի պահ ունէին», այսինքն երանելին ապահով տեղ մը պահած էին։

Նախամարդը, իր ինչքերը պահ դնելէ առաջ, առաջին բնազդով նախ ինքզինք պահ դնել խորհած է։ Առ այս, զէնքին պաշտպանութենէն առաջ, նախ մտածած է բարձր (ծառ, լեռ), ցած (փոս, քարայր) կամ գոց ու փակ տեղի մը մէջ ինքզինք ապահովել, անմատչելի վայրի մը մէջ ապաստանիլ։

Այս ապահով տեղը կրնայ նաեւ մարդուն կողմէ կառուցուած ապահով վայր մը եղած ըլլալ։ Այս իմաստէն ծագած է «պահեստ» բառը, որ մարդուն կողմէ յատուկէն կառուցուած ապահով տեղ կը նշանակէ, սակայն ապահով՝ ո՛չ թէ իր անձը, այլ իր ինչքերը պահպանելու համար։ «Պահեստ» նշանակած է նաեւ մարդուն պահած ապրանքը, պահպանած մթերքը։

«Պահեստ»ը կը տարբերի «մթերք»էն անով որ, մինչդեռ «մթերք»ը յատուկ պաշտպանութեան չէր կարօտեր, «պահեստ»ը պահպանուած վայր էր եւ պահպանուելու նպատակով՝ մեկուսի տեղ կը գտնուէր։

Եւ որովհետեւ «պահ» մնալը կամ պահպանելը նշանակած է նաեւ անքուն մնալ, հետեւաբար «պահ» բառը առած է նաեւ հերթի, պահակութեան, գիշերապահութեան իմաստ։ «Գիշերապահ» բառը թէ՛ պահակ նշանակած է, թէ՛ ալ պահակութեան ժամը։ «Երրորդ պահ գիշերոյ» նշանակած է այն ժամը, ուր պահակները երեք ժամ անգամ մը հերթ կը փոխեն։ «Ոչ գիտէք յորում պահու գող գայ»։

— «Պահք» առած է նաեւ ծոմապահութեան դասական իմաստ, նշանակելով արգիլուած կերակուրէն ինքզինք հեռու պահել։

— «Պահք» աւելի ուշ շրջանին նշանակած է նաեւ կախարդական «հմայեկ, յուռութք», որ կը կարծուէր թէ մարդը չար աչքէն կամ անտեսանելի թշնամիներէն պահպանելու յատկութիւնն ունէր։

Գանձ

Ըստ իր պահլաւական արմատին, «գանձ»ը հողի տակ պահուած առարկայ նշանակած է, իսկ «գանձել» հողին տակ «մթերել», պահել, որմէ առաջ եկող պարսկերէն «գանձակ» բառը նշանակած է «ընդերք, աղիքներու պարկ»։

«Գանձ» բառը նշանակած է նաեւ «քսակ՝ պահարան», այսինքն պահելու տեղը։ Նոյն իմաստէն առաջ պիտի գայ նաեւ «գանձանակ» բառը, որ պիտի նշանակէ. «պահարան գանձուց կամ դրամոց»։ Ան այսօր ալ կը համապատասխանէ եկեղեցիներուն մուտքին դրուած դրամի

տուփին, որուն դիմաց Ցիտուս կը սիրէր նստիլ ու դրամ նետող մարդիկը դիտել։

«Գանձ»ը, հողի տակ մթերուած առարկայի իր առաջին իմաստէն մեկնելով, նշանակեց նաեւ գոհարեղէնի հանք, որ հողին տակ պահուած է ո՛չ թէ մարդուն, այլ բնութեան կողմէ, մարդն ըլլալով անոր միայն գտիչն ու չահագործողը։

Դարերուն ընթացքին՝ «գանձ»երը, այսինքն՝ մթերուած առարկաները, մթերքի իրենց հասարակ իմաստէն անցան ներկայ մարդուն մթերած արժէքներուն եւ նշանակեցին դրամ, ադամանդ, եւլն.։ «Գանձ»ին պահեստավայր՝ «գանձարան» կոչուեցաւ։ Այս պահեստավայրը հետզհետէ դարձաւ ամրացուած վայր։ Ջայն «գանձահատ»ներուն կամ «գանձակողոպուտ»ի դէմ պաշտպանելու համար, «գանձ»ին տէրերը գանձին պահակներ նշանակեցին. պահակները «գանձապահ» կոչուեցան եւ անոնք իրենց յանձնուած «գանձարան»ը պահպանեցին ո՛չ միայն բանալիով, այլ նաեւ զինեալ ներկայութեամբ։

— «Գանձ» բառը եկեղեցական «տաղ»ի իմաստ ալ ունի, սակայն սոյն «գանձ»ը տարբեր արմատէ ծագած ըլլալու է։ Բառը կը վերագրեն իտալական canzone բառին եւ կամ պարսկական «խանտան» բային, որ գրաբարեան իմաստով «կարդալ» կը նշանակէ։

Ամբար կամ համբար, ամբարանոց

Բառը կազմուած է սանսկրիտ «բար» (լեցնել) բառէն, որ պահլաւերէնն լեզուին մէջ դարձած է «անբար» (հաւաքում, պաշար)։ Բառը նոյն աստեն հայացած է «ամբար» կամ «համբար» ձեւին տակ։

«Բար» արմատին «լեցնել» իմաստէն մեկնելով, հայ լեզուն գայն ըմբռնած է կերակուրով «լեցնել»։ Ուստի «ամբարել» յատկապէս նշանակած է սննդեղէն, ձէթ, ընդեղէն, արմտիք «ամբար»ի մէջ լեցնել, ըլլա՛յ տնային սպառումին համար, ըլլա՛յ վաճառելու նպատակով։ Գրաբարը կ՚ըսէ «համբար կերակրոց»։ «Ամբար»ին սննդեղէնի յատուկ վայր ըլլալը կը բացատրուի նաեւ հայկական այն վաղեմի առածով. «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն», ուր որկոր եւ ամբար իրարու կ՚առընչուին։

«Լեցնել» բայը յատկապէս հեղուկի կամ հոսուն իրերու իմաստ թելադրած է, որուն պատճառով «ամբար»ը իբր չտեմարան ծառայած է ո՛չ միայն ջուրի (որմէ «ջրամբար»), այլ նաեւ հատիկի համար։

«Ամբար»ը յատկապէս իբր «ձմրան պաշարի» վայր ծառայած է։ Այս պատճառով, ան կառուցուած է հողի տակ, գուբերու կամ կուժերու մէջ, եւ նոյնիսկ աշտարակի մը վրայ, կլիմայական յատուկ նկատառումներով։

«Ամբարտակ» բառը, որ նախապէս «կոթող, թումբ, բարձր շինուածիւն կամ աշտարակ» նշանակած է, ստուգաբանականօրէն առընչուած կը թուի «ամբար» բառին հետ, քանի որ իր «լեցնել» իմաստին համեմատ, թումբ մը կամ աշտարակ մը կանգնելու համար, «հող ու քար կը դիզէին ու կը լեցնէին»։

Շտեմարան

«Շտեմարան»ը միայն սնունդի մթերանոց է։ Զայն կը մատնանշէ անոր գենտական «չտեմ» արմատը, որ ուտել—խմել նշանակած է։ Սակայն «չտեմարան» բառին վերագրուած սումերական միւս արմատը կը նախընտրէ չեչտել անոր յատկապէս ցորենի՛ ամբարանոց եղած ըլլալը, մանաւանդ ա՛յն երկիրներուն պարագային, որոնք ցորենով եւ արմտիքով հարուստ եղած են։ «Որոմը այրեցի՛ք եւ ցորենը չտեմարան լեցուցի՛ք», կ՚ըսէ Աւետարանին առակը։

«Շտեմարան»ը եւս գետնէն վար հողի տակ կը գտնուէր, երկրին տաքութեամբ ցորենը ցուրտէն եւ այլ վտանգէ զերծ պահելու համար։ Այս պատճառով՝ «չտեմարանել» նշանակած է նաեւ «թաքցնել»։ Քրիստոս երբ կ՚ըսէ. «Մո՛ւտ չչտեմարանես քո եւ կա՛ց յաղօթս առաջի Հօր քո ի ծածուկ», չտեմարանին թաքուն տեղ ըլլալը կը մատնանշէ նմանապէս։ Իր այս թաքուն հանգամանքին համար, Արեւելեան գրականութիւններուն մէջ մարդու սիրտը «չտեմարան»ի նմանցուած է։

Մառան կամ Մարան

Այս բառին ծագումին մասին բանասէրները հակասական մեկնաբանութիւններ կու տան։ Զանոնք համադրելով, հետեւեալ պատկերացումը կը ստանանք։ «Մառան»ը որոշ չրջան մը կերակուր եւ ցորեն ամբարելու ծառայելէ ետք, յետագային՝ գինիի եւ ըմպելիներու մթերանոցի նշանակութիւն առած է։ «Սպառէր գմառանս գինւոյն»։ Նոյնը կը վկայէ բառին պարսկական «մահ» արմատը, որ գինի կը նշանակէ։ Հայկական «մառ» բառը եւս գինիի կամ քացախի մակերեսին վրայ կազմուած բարակ թաղանթ կը նշանակէ։

«Մառ» նշանակած է նաեւ «մուխ», մեզի թելադրելով մառանին մէջ տիրող մթութիւնը կամ անոր չուք վայրի մէջ գտնուիլը։

Մառանը այս օրուայ մեծ մառաններուն պէս, ընդարձակ տեղ կը գրաւէր իր ստորերկրեայ բաւիղներով եւ գինիի գուբերով։ Աստուածաշունչը կ՚ըսէ, թէ Յեհու թագաւոր «օծաւ ի մառանի»։

Պաշար

Պահեստական բառ, որ կը նշանակէ ճանապարհի ատեն սպառելիք

անունդ. «Ետ նոցա պաշար ի ճանապարհի»: Երկարատեւ ճանապարհորդութեան պարագային՝ մեծաքանակ պաշար կ'ապահովուէր, որուն փոխադրութիւնը կատարող մարդիկն ու կենդանիները «պաշարաբարձ» կը կոչուէին. «Տասնչորս ջորիս պաշարաբարձս»: Իսկ կերակուրները փոխադրելու համար՝ յատուկ «պաշարամանի»ներու մէջ կը պահուէին:

Պարէն

Արմատն է «պար» նախահայ բառը, որ ուտելիք եւ ապրուստ կը նշանակէ:

«Պարէն»ը մարդու կեցութեան նուազագոյն օրապահիկն է, մարդը ապրեցնելու նուազագոյն չափն է:

Նպար

«Նպար» եւ «պարէն՝ նոյն արմատէն եկած են եւ անունդի նոյն իմաստն ունին: Կը թուի, թէ «նպար»ը յատուկ առաքելութեամբ մեկնող ուղեւորին տրուած նուէր պարէնն եղած է:

4– ԱՌՈՒՏՈՒՐԻՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Առուտուրը ստեղծող գլխաւոր ազդակը կամ դրդապատճառը եղաւ մարդոց փոխադարձ կարիքը ա՛յն իրերուն, որոնք մարդկային կեանքին եւ գոյապահպանումին համար օր ըստ օրէ թէ՛ անհրաժեշտ դարձան, թէ՛ ալ բոլորին քով չգտնուեցան: Կարի՛քը ստեղծեց առուտուրը, բայց կարիքէն զատ, նոյնը կատարեց երկրորդ դրդապատճառ մը. որ «չա՛հ» կը կոչուի:

Շահ–Շահիլ

Ձենդական բառ, որ կը նշանակէ «օգուտ»: «Շահ»ը, իր ծագումնային հանգրուանին մէջ, նշանակած է այն օգուտը, որ մարդս առուտուրէն, աշխատանքէն, դրամի տոկոսէն, այլ խօսքով՝ չհագործումէն ձեռք կը ձգէ: «Շահ»ին հիմը օգուտն է:

«Շահավաճառ լինել» կը նշանակէ առուտուր ընել եւ չահիլ: Առուտուրը «չահաւէտ» ասպարէզ է: «Անչահ մնալ» կը նշանակէ իր ակնկալած օգուտէն զրկուիլ: «Շահագործել» կը նշանակէ գործ մը չահի աղբիւրի վերածել: «Շահ»ը կոչուած է «մեծաչահ», «փոքրաչահ», բոլոր պարագաներուն՝ չահը միշտ նիւթական իմաստ ունեցած է եւ վաճառականական աշխարհին պատկանած: «Շահիլ» բայը, բայ դառնալով, դուրս ելած է իր նիւթական ու առեւտրական չահի սկզբնական սեղմ իմաստէն եւ նշանակած է ամէն տեսակ օգուտ, թէ՛ նիւթական թէ՛ բարոյական չահ: «Ինձ կեանք Քրիստոս է, եւ մեռանիլ՝ չահ»:

«Շահեկան» բառը եւս երկու իմաստները իր մէջ համադրելով, կը նշանակէ այն ինչ որ օգտակար է, յատկապէս գարգանալու ասպարէզին ներս։

Օգուտ

Բնիկ հայ բառ՝ «օգ» կամ «աւգ» արմատէն, առընչուած սանսկրիտ եւ գենդական լեզուներուն։ «Օգ» կամ «աւգ» բառը, իր հնագոյն իմաստով՝ նշանակած է «աճիլ, աճեցնել, զօրանալ», յար ու նման լատին aug, augere բառերուն, որոնք նոյնպէս «աճիլ» կը նշանակեն։

«Շահ» (գենդական) եւ «օգուտ» (սանսկրիտ) բառերը թէեւ տարբեր լեզուներէ ծագած բառեր են, սակայն իրը իրարու հոմանիշ ըմբռնուած են։ Ինչ որ օգուտ է, շահ է։ Կը շահիմ, որովհետեւ օգուտ կը քաղեմ։ Ինչ որ «անօգուտ» է, անշահ է։ Չշահիլը՝ օգուտ չէ, քանի մարդը կը զրկէ շահին բերած առաւելութենէն։ «Անօգուտ»ը չշահուած բանին պատճառած վնասն է։

«Օգուտ»ը Նախամարդուն կողմէ պատկերացուած է իրը ներդրում մը, որ կու գայ մարդուն ունեցածը աճեցնել, եւ իրը այդ օգուտ կը նկատուի։ Աճումն է պատճառը ամէն կեանքի եւ բարգաւաճանքի։ Չաճելէն յառաջ կու գայ ամէն կարիք, տեղքայլ։ Այս պատճառով, գրաբարի մէջ «օգուտ» նաեւ մակբայական գործածութիւն ունի, եւ նշանակած է «շատ», բաւական ժամանակ. «Լացին զօգուտ ժամս», այսինքն՝ շատ լացին, կուշտուկուր լացին։

«Օգնել» բայը իր արմատական բնորոշումին մէջ նշանակած է նաեւ «ուժ, զօրութիւն»։ Ասոնք նախապայման են որեւէ օգնութեան։ Այս պատճառով, «օգուտ» բառին մէջ, աճումի իմաստէն զատ, կայ նաեւ օգնութեան իմաստը։ Ասոր ապացոյցն է «օգնել» եւ «օգուտ» բառերուն նոյն ստուգաբանական արմատին պատկանիլը։ Հետեւաբար «օգուտ»ը ո՛չ միայն աճում է, այլ նաեւ ուրիշին օգնականութեամբ աճում է։ «Օգուտ»ը երկուքով է։ Մարդ առանձին չէ աճած, ինչպէս որ էգը առանց արուին չէ ծննդաբերած։ Մարդուն «օգուտ»ը կամ «աճիլ»ը կրնայ գալ մարդու ձեռքով, մայր բնութեան միջոցով կամ ուրիշ մարդոց ընձեռած օգնութենէն։

Զարն ալ կ՚աճի, բայց չարը օգտակար չէ, որովհետեւ չ՚օգներ մարդուն։

«Օգտակար» բառը ստուգաբանականօրէն կը նշանակէ «օգտելու կարող»։ Նախամարդուն համար՝ օդային օգուտ չկայ. ինչ որ չօգնեց, չօգտեց։ «Օգտախնդիր» բառը կը նշանակէ շահախնդիր, «օգտաժողով» կը նշանակէ «շահաժողով», ուր շահ ու օգուտ հոմանիշ նկատուած են։

Եթէ ուզենք որոնել օգնելու մարդկային հիմնական պատճառը՝

պահլաւական արմատը գայն կը թելադրէ մեզի։ Պահլաւերէն լեզուով, «օգնութիւն»ը նախապէս «բարեկամութիւն» նշանակած է։ Ուստի օգնելու պատճառը՝ մէկուն բարիքը ցանկալն է։

«Շահ»ի եւ «օգուտ»ի գաղափարաբանութիւնը ժամանակի ընթացքին նոր զարգացումներ ստացած է եւ նոր բառերու ծնունդ տուած։

Ահա բառերէն են.

Վաստակ–Վաստակիլ

Բառին արմատը կրնայ կա՛մ պարսկական «բաստակ» բառը ըլլալ, որ հողամշակումի վերաբերող ֆիզիքական յոգնութիւն ու աշխատանք կը թելադրէ, եւ կա՛մ յունարէն Βασταξω բայը ըլլալ, որ բեռ չալկելու յոգնութիւն կը նշանակէ։ Նախամարդուն «վաստակ»ին կամ յոգնութեան առաջնագոյն արտայայտութիւնը՝ բեռ չալկելն եղած է, որմէ «վաստակաբեկ» (բեռին տակ կոտրած) պատկերալից բառը։

Իր արմատային պարսկական եւ յունական երկու ծագումներուն մէջ ալ՝ «վաստակ»ը ջանքի ու յոգնութեան արտայայտութիւնն է, սկսեալ ֆիզիքական հողամշակումէն եւ բեռնակրութենէն, մինչեւ պալատական «վաստակ»ը (պատերազմի ծառայութիւն) կամ եկեղեցական «վաստակ»ը (քահանայութեան սպասարկութիւն)։ «Վաստակ» բառը անձի մը կեանքին կրած «բեռ»երուն գումարն է։

«Վաստակ»ը յոգնութեան իմաստէն զատ՝ երկրորդ յատկանիշ մըն ալ ունի. վաստակը յաջողութեամբ պսակուած յոգնութիւնն է։ «Վաստակաւոր» բառը երկու պայման կ՛ենթադրէ. նախ՝ երկարատեւ աշխատանք, ապա յաջողութեամբ պսակուած աշխատանք։ Ապա թէ ոչ կը գոչենք. «Ի զուր վաստակեցանք»։

«Բազմավաստակ» են անոնք, որ բազում արդիւնք ձեռք ձգած են։ Սահակ–Մեսրոպ «վաստակակից» կոչուեցան, որովհետեւ նոյն յոգնութեան եւ նոյն յաջողութեան մասնակից եղան, նոյն բեռը միատեղ չալկած են, մանաւանդ հայ գիրերու գիւտին առընչութեամբ։ «Կիսավաստակ» կոչուած են այն մարդիկը, որոնք գործի մը յոգնութեան կիսով մասնակցած են, անոր բեռը կէսով չալկած են։

Ներկայի «վաստկիլ» բայը, իր գոյականին իմաստէն չեղող միւս բայերուն նման, ինք եւս «վաստակ» բառին ֆիզիքական բեռի նախնական նշանակութենէն չեղած է եւ դրամ շահելու ներկայ նշանակութիւնը առած է։

Տոկոս

«Տոկոս»ը Τοκος բառն է, որ յունարէնին մէջ «ծնիլ, ծնունդ» կը

նշանակէ։ «Տոկոս»ը դրամի փոխատուութենէն «ծնած» չահն է։ «Տոկոս»ը պատկերացուած է իբր դրամի ծնունդը դրամէն, առանց «վաստակ»ի։ Դրամը երբ դրամ կը ծնի, այդ ծննդաբերութեան արդիւնքը «տոկոս» կը կոչուի։

Վաշխ

«Վաշխ» բառը յունական «տոկոս» բառին համապատասխանող պահլաւական բառ է, որ իր ընթացիկ իմաստով՝ «դրամի բերած տոկոս»ը կը նշանակէ եւ վրադիրի նշանակութիւն ունի։ «Վաշխ»ը թէ՛ ապօրինաբար փոխ տրուած դրամն է, թէ՛ ալ ապօրինաբար բերուած դրամն է, որուն պատճառով «վաշխառու» եւ «վաշխատու» նոյն իմաստն ունին։

«Վաշխ»ը, «տոկոս»ին նման, դրամէն կը ծնի, բայց կը ծնի անիրաւ ճամով։ Վաշխը նկատուած է չարաշահութիւն։ Այս պատճառով՝ «վաշխառու» կամ «վաշխատու» անձը մարդկային ընկերութեան կողմէ դատապարտուած է։

Իր պահլաւական արմատական նշանակութեան մէջ՝ «վաշխ» բառը նախապէս «յաւելում, ճմիլ, աճեցնել» նշանակած է, յար ու նման «աւգ» կամ «օգ» (աճեցնել) զենդական արմատին, որ սակայն հայերէն լեզուին մէջ վաշխի իմաստ չէ առած, այլ «օգուտ»ի։ «Վաշխ»ը չար օգուտ է։

Նպաստ

Հին պարսկական ծագումով այս բառը, Նախամարդուն յղացումին մէջ՝ մարդը «կանգուն պահող» օժանդակութիւն նշանակած է։

Կանգուն դրութիւնը, Նախամարդուն համար, կեանքի եւ ողջութեան արտայայտութիւնը կամ պատկերացումն է։ Պառկած կամ ինկած դրութիւնը՝ պարտութեան, հիւանդութեան եւ մահուան դրութիւն նկատուած է։

Այս պատճառով կարգ մը կրօններ մեռեալները, իբր կենդանութեան խորհրդանիշ, իրենց դամբանին մէջ կանգուն կամ նստած կը թաղէին։

«Նպաստ»ը՝ անունդը, ֆիզիքական աջակցութիւնը, պաշտպանութիւնն է, որոնք ծառայած են մարդը ֆիզիքապէս կանգուն պահելու։ Ցետագային՝ նպաստը դրամական օգնութիւն նշանակած է, նաեւ աղօթք· «աղօթից նպաստիւ»։

Շէնքն ու տաճարն ալ կը «կանգնենք», բարերարի մը «նպաստիւք», ինչպէս մարդը ոտքի կը կանգնենք անունդի կամ աջակցութեան «նպաստով»։

Ծախել, Ծախսել

«Ծախել»ը իր ներկայ իմաստով կը նշանակէ վաճառքի հանել,

սակայն իր սկզբնական իմաստով նշանակած է «սպառել»· դրամ, ժամանակ, կեանք, ուժ, նիւթ «ծախել», սպառել։ «Ծախ» բառը, ըստ իր սեմական ծագումին, «կորուստ, վնաս» նշանակած է։ Կեանքը զոր կը «ծախենք» (կը սպառենք), սեմական Նախամարդուն կողմէ նկատուած է իբր «կորուստ»· ապրիլը՝ կորուստ, մահը վնաս։

«Զայրն Աստուծոյ ծախեաց կատարումն ժամանակի» (անցնող ժամանակը հիւծեց սպառեց Աստուծոյ մարդը)։ «Ծախիչ» նշանակած է սպառիչ, «ծախիչ հուր» ըսուած է կրակին, իբր սպառիչ ուժ։ «Հուր ծախեաց զողջակէզ» կը նշանակէ հուրը այրեց սպառեց ողջակէզը։ «Ծախական» ածականը նշանակած է սպառող, վերջացող։ «Անծախական» նշանակած է չսպառող, ինչպէս Մովսէս մարգարէին Գորէբը լերան վրայ տեսած մորենին, որ կը վառէր եւ չէր սպառեր։

«Ծախք» բառին յոգնակիէն առաջ եկած է արդի «ծախս» բառը, իր ներկայ սոսկ դրամական սպառումի իմաստով։ Եւ «ծախս» արմատէն ծնունդ առած է «ծախսել» բայը, որ չեղած է իր արմատական իմաստէն եւ առած է իր ներկայ նշանակութիւնը։ «Ծախել» բային զոյգ իմաստները (սպառիլ եւ սպառել) արտայայտուած են սոյն տողով· «Ծախեցից (ուժ, դրամ պիտի սպառեմ) եւ ծախեցայց (ինքզինքս պիտի սպառեմ) վասն անճանց ձերոց»։

Կորուստ

Բառին արմատը հին հնդեւրոպական լեզուներուն պատկանող «կոր» բառն է, որ «անհետանալ, փճանալ» կը նշանակէ, որմէ կազմուած են նաեւ «կորչիլ, կորուստ» բառերը, որոնք չքանալ անհետանալ կը նշանակեն։

«Կորուստ»ը Նախամարդուն համար առեւտրական կորուստը չէ։ «Կորուստ»ը վերջնական, ամբողջական վնասն է անձին։ «Կորուստ»ի մատնուած հոգին ցմիշտ կորած է։ Աչխարհաբարով ալ կ'ըսենք· «գնաց կորաւ», այլեւս չվերադառնալու իմաստով։ Այսօր իսկ կը գոչենք· «Կորի՛ր աչքերէս»։

Նախամարդը անդրադարձած է, թէ զինք չրջապատող իրերէն կամ էակներէն ոմանց մեկնումը կամ անհետանալը անվերադարձ եղած է· անոնք «կորած» են։ Կայ նիւթական «կորուստ» այս աչխարհիս մէջ, կայ նաեւ յաւիտենական կորուստ հոգիի։ Երկու պարագային՝ կորուստը անվերադարձ ըլլալու է։ «Կորստական կերակուր»ը կը հակադրուի աննիւթական կերակուրին, որ չի փճանար։

Աւետարանը մատնիչ Յուդան կը կոչէ «որդի կորստեան», այսինքն՝ որդի սատանային, որ «կորուսիչ» կոչուած է, որովհետեւ անոր պատճառած կորուստը վերջնական է։

Կարգ մը բանասէրներ «կոր» արմատին ծագումը կը նախընտրեն վերագրել պարսկական բառին, որ «գերեզման» կը նշանակէ։ Ինչ որ նոյնին կը յանգի։ Արդարեւ գերեզմանէն վերադարձ չկայ եւ հոն մտնողին հետքը յաւէտ կը կորսնցնենք։

Վնաս

Ներկայ իմաստով՝ «վնաս» բառը կը նշանակէ ամէն ինչ որ մարդուն չահին դէմ է։ Բայց բառին պահլաւական ծագումին համաձայն՝ «վնաս»ը հատուցում մըն է, տուգանք է։

Այս հատուցումը հետեւանքն է յանցանքի մը, սխալանքի մը, մեղքի մը, առանց բնորոշելու կամ սահմանափակելու յանցանքին տեսակը կամ մարգը։ Չկայ անյանցանք «վնաս»։ «Վնաս» կրելը անմեղի գործ չէ, «վնաս»ին մէջ միշտ ներգոյ է յանցաւորի մը սխալանքը։

«Վնաս»ին երկրորդ յատկանիշն այն է, թէ անոր պատճառը ուրիշը չէ, «վնաս»ը մարդ ինքնիր ձեռքով իր անձին կը հասցնէ։ «Վնասել»ը ինքնիր ձեռքով ինքզինքին վնասել է, ինքնիր ձեռքէն վնաս կրել է։ «Վնաս»ին պատճառը մարդն է, անոր նկարագիրը կամ անոր բարոյական դիմագիծը։

Մարդիկ կան, որոնք «դիւրավնաս» կոչուած են, որովհետեւ իրենց բնութիւնով հակամէտ են սխալ գործելու։ Ուրիշներ՝ «բազմավնաս» կամ «վնասասէր» կոչուած են։ «Վնասակար» (վնաս գործելու կարող) մարդը, գրաբարեան իմաստով, այն գործն է, որ կրնայ զայն կատարողին վնաս հասցնել։

«Անվնաս արարած» ասոյթը ներկայ իմաստով կը նշանակէ ան որ մարդու վնաս չի հասցներ, որ անմեղ է, իսկ «վնասակար»ը ուրիշին վնաս պատճառողն է։

Նախամարդը ընդունած է մարդուն սխալականութիւնը եւ հատուցումի անհրաժեշտութեան օրէնքը։ «Վնաս»ը Նախամարդուն հոգեբանութեան մէջ միշտ հատուցում պահանջած է։ Այսօր իսկ, դատարաններուն մէջ, կը խօսին «վնասուց հատուցում»ին մասին։

Մեղքը, քրիստոնեայ աշխարհահայեացքին մէջ, ըմբռնուած է իբր մեծագոյն «վնաս»ը, որ մարդ ինքնիր հոգիին դէմ կը գործէ։

Տուժել

Արմատն է «տոյժ», որմէ նաեւ «տուժանք» բառը։ Ունի «տոյգ» երկրորդ ձեւ մըն ալ, որմէ «տուգանք» բառը։ Երկուքն ալ պահլաւական ծագում ունին եւ հաւասարապէս կը նշանակեն վնասի փոխարէն ուրիշին տրուած «հատուցում»։ «Տուգանք»ը իր արմատական իմաստին մէջ նախապէս նշանակած է նաեւ փոխ տալ, փոխարինել, որմէ յետագային

առաջացած է պատիժի փոխարէն հատուցանելու միտքը։

Տուգանք կրելը մարդուն «տուժել» կու տայ, մարդը հատուցանելու կը հարկադրէ, եւ ուրիշին դէմ իր գործած վնասը հատուցանելուն պատճառով, «տուժել»ը՝ մարդուն համար վնաս կը դառնայ։ Այս իմաստով, «տուժել»ը նաեւ պատժուիլ է՝ կատարած հատուցումին հետեւանքով։

Վնասը երբ նիւթական է, անոր պահանջած հատուցումն ալ նիւթական կ'ըլլայ։ Ուստի «տուժանք»ը կամ հատուցումը ընդհանրապէս վճարումով կատարուած է, որուն քանակը կամ սաստկութիւնը՝ գործադրուած վնասին հետ համեմատուած է։

Մարդը, վնասին եւ անոր հատուցումին միջեւ՝ համապատասխանում պահանջած է, իրը արդար հատուցում։ «Ջտոյժն սպանութեան իւրեանց հատուցին մահուամբ» (սպանութեան դէմ մահ)։ «Աւերումն աշխարհին կրկին տուժիւք նորոգել» (կրկին հատուցում գործուած աւերին փոխարէն)։

5– ԱՌՈՒՏՈՒՐԷՆ ԾՆՈՒՆԴ ԱՌԱԾ ՀԱՒԱՍԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒՄԸ

Առուտուրը, որ Նախամարդուն ընկերային առաջին երեւոյթներէն եղած է, ըսինք, ստեղծած է իր կանոնները եւ գանոնք հիմնաւորած է կարգ մը սկզբունքներու վրայ։ Այսպէս, իրը հիմնական իրաւունք, պահանջած է որ փոխանակուող արժէքները իրարու արդարօրէն համապատասխանեն կամ հաւասարին։

Նախամարդուն արդարութեան բնատուր պահանջքը զինք մղած է գայն նաեւ առուտուրին հաւասարակշռութեան մէջ տեսնելու։ Հաւասարակշռութեան այս գաղափարը ան աշխարհի կառոյցին մէջ նկատած է։ Այս տիեզերական հաւասարակշռութեան չնորհիւ է, որ երկինքը չի փլիր իր գլխուն, լեռները կանգուն կը մնան, ձորերը եւ գետերը քիչ թէ չատ կայուն սահմաններ կը դնեն։ Ուստի Նախամարդը փափաքած է նոյն հաւասարակշռութիւնը իր ընկերային կեանքին մէջ ալ իրականացած տեսնել, որպէսզի մարդ մարդուն վրայ չբռնանայ, ուրիշին իրաւունքին չտիրանայ սադրանքով, խաբէութեամբ կամ բռնութեամբ, որոնց դէմ Մարդը միշտ պայքարած է, յաղող եւ անյաղող ելքերով։

Այս տուեալներէն մղուած, Նախամարդը հաւասարակշռութիւնը ապահովելու համար նաեւ յատուկ լեզու մշակած է եւ բառամթերք կազմած, որոնցմէ են նուազ, աւելի, պակաս եւ համանման ուրիշ բազմաթիւ բառեր, որոնք Նախամարդէն պահանջած են չափի ու կշիռի գիտակցումը։

Չափ

Մարդը առարկայի մը ծաւալը, հեռաւորութիւնը, բարձրութիւնը,

խորութիւնը, անոր գրաւած տեղը գիտնալու կամ կշռելու համար՝ «չափ»ը հնարած է։ «Չափ»ը նիւթականացնելու համար, մարդիկ համաձայնաբար չափելու զանազան գործիքներ որոշած են։ Թէ՛ գործիքը, թէ՛ անոր նշանակած քանակը հաւաքականութեան մը կողմէ համաձայնաբար որոշուած եւ ընդունուած արժէքներ եղած են։ Այս ձեւով ընկալուած չափերուն հիման վրայ է, որ առուտուրը կարելի դարձած է։

«Չափ» մը չափելու գործիք ըլլալէ զատ, նաեւ որոշ ծաւալի մը կամ քանակի մը արտայայտութիւնն եղած է։ «Չափ»երը զանազան եղած են ժողովուրդէ ժողովուրդ, երկրէ երկիր, դարէ դար։ Այսպէս. հեռաւորութիւն չափելու համար՝ ցուպ մը կամ չուան մը նշանակուած է, հեղուկ չափելու համար՝ որոշ մեծութեամբ դդում մը կամ հնդկընկոյզ մը, աւելի ուշ՝ սափոր, քոռ, աման, կշիռք, եւլն.։ Չափ որոշելը՝ մարդկային իմաստասիրութեան եւ քաղաքակրթութեան հիմնական նուաճումներէն է։

Ամէն կենդանի անհատ՝ «չափուած» գոյութիւն է, «չափուած» տեղի եւ ժամանակի մէջ։ Այս գիտակցութենէն մեկնելով, Մարդը փորձած է ամէն ինչ չափի հասկացողութեան տակ առնել։ Մարդը, իր կեանքին տեւողութիւնն անգամ չափուած գիտնալով, չափի վերածած է նաեւ իր կեանքը (տարիներ), ժամանակը (ժամեր), տարիքը («անչափահաս, չափահաս»)։ Նոյնպէս իր հոգատարածութիւնները (մղոն)։

«Չափել» կը նշանակէ անորոշ քանակ մը ծանօթ քանակի վերածել։ Երբ մարդը կը համրէ, համրածին չուրջ չափ կը սահմանէ։ Առանց չափի մը սահմանաւորումին, մարդ չի կրնար համրանք գտնել։ Չափէն ծնաւ թուաբանութիւնը, չափէն ծնան երաժշտութիւնն ու գիտութիւնները, եւլն.։ Չափը որոշեց նաեւ առարկայի մը գինն ու արժէքը։ Սեփականութեան մեկնակէտը՝ չափն է։

Բարոյական մարզէն ներս ալ, չափաւորութիւնը մարդուն կողմէ գնահատուած բարեմասնութիւն եղած է։ «Չափաւորել» կը նշանակէ չափի մէջ դնել, չափէն դուրս չելլել, չափով գործածել։ «Չափով ուտել, չափով խօսիլ»։ Իր չափը ճանչնալ՝ իմաստութիւն նկատուած է։ «Մանի՛ր գքեզ», հրահանգած է յոյն իմաստասէրը։ Ինքզինք ճանչնալ կը նշանակէ իր չափերը, իր սահմանները, հետեւաբար նաեւ ուրիշինը գիտնալ, ճանչնալ, ընդունիլ, մէկ խօսքով՝ անտառէն դուրս գալ եւ ընկերային մարդ ըլլալ, իրար յարգել եւ ո՛չ թէ իրարու բռնանալ։

Մարդը «անչափ» կոչած է միայն Աստուած, որովհետեւ իր գիտցած չափերուն ո՛չ մէկին մէջ կրցած է ներփակել Աստուած։

Կշիռք

Բանասէրները բառին ասորական եւ սումերական ծագում վերագրած են։ Ըստ ասորական առաջին իմաստին՝ «կշիռք»ը յծա՛կ մըն է,

մինչդեռ սումերական արմատին համար՝ անիկա ձո՛ղ մըն է։ Եթէ լծակն ու ձողը իրարու միացնենք, «կշիռք» գործիքին նախատիպարը կամ նկարագրուածիւնը կը ստանանք։

Հաւասարակշռութիւն ապահովելու նպատակով մարդուն հնարած առաջին մեքենան կամ գործիքը՝ «կշիռք» կը կոչուի։ Նախնական կշիռքին գործածութիւնը հիմնուած է առարկայի մը ծանրութեան վրայ։ Այս պատճառով «կշիռք»ը նշանակած է նաեւ «քաշ, ծանրութիւն», եւ այս հիման վրայ «ծանրակշիռ», «հաւասարակշիռ» բարդրառերը կազմուած են։ Սակայն քանի որ կարելի չէ ամէն արժէք միայն իր ֆիզիքական ծանրութեամբ գնահատել, ուստի «կշիռք»ը իբր գործիք՝ միայն որոշ մարզերու մէջ մարդուն օգտակար եղած եւ մարդը հարկադրուած է դարերու ընթացքին ուրիշ կշիռքներ ալ հնարել։

Ամէն պարագայի, «կշիռք»ը մարդուն կողմէ արձանագրած թեքնիք յառաջդիմութիւն մըն է, բաղդատած մարդկային ընկերային նախորդ շրջանին, ուր մարդ փոխանակուող իրերուն հաւասարութիւնը որոշելու համար, անոնց ո՛չ թէ ծանրութեան, այլ աչքով չափուած ծաւալին վրայ ինքզինք հիմնած է, ինչպէս պիտի տեսնենք։ «Կշիռք»ով տրուած վճիռը անառարկելի եւ անսուտ եղած է, քանի որ «կշռադատութեամբ» կատարուած է։ Այս պատճառով՝ կշիռքը դատարաններու մէջ արդարութեան իբր խորհրդանիշ ծառայած է։

Հաւասար

Նախամարդը առուտուրը հաւասար արժէքներու փոխանակութեան վրայ ուզեց հիմնել։ Բայց «հաւասարութիւն»ը ի՞նչ ձեւով բնորոշել եւ ի՞նչպէս զայն իրագործել։ Պատասխանը փնտռենք Նախամարդուն յօրինած «հաւասար» բառին ստուգաբանութեան մէջ։

Բառը, ըստ իր պահլաւական արմատին, ունեցած է իրարու համադրուած երկու իմաստ. «հաւասար» նշանակած է թէ՛ «հաւասար» եւ թէ՛ «նման»։ Այս երկու իմաստներուն գուգորդութիւնը մեզի մտածել կու տայ, թէ Նախամարդը երկու առարկայի հաւասարութիւնը նախ հիմնած է անոնց արտաքին նմանութեան վրայ։ Ուրիշ չափանիշի չգոյութեան պատճառով, առուտուրի մէջ հաւասար նկատուեցան անոնք որ իրարու նման են ծաւալով։ «Կ'երեւի թէ», «կը թուի թէ» բայական ներկայ ասացուածքները կը փաստեն, թէ մարդը մինչեւ օրս դէպքերը վերլուծելու ատեն, անոնց արտաքին նշաններուն վրայ կը հիմնուի։

Հաւասարութիւն ստեղծելու ծառայեց նաեւ իր մը երկուքի կիսելը։ Մարդը հաւասար մասերու կիսեց ժամանակը (գիշերահաւասար), կշիռները (հաւասարակշիռ), պատիւները (հաւասարակից), կողմերը (հաւասարակողմ), չափերը (հաւասարաչափ)։

Ցետագային՝ Մարդը դուրս գալով տարածքային եւ Ֆիզիքական բնաշխարհի չափանիշերէն, հաւասարութիւնը փոխադրեց իրաւունքի, մտքի, ազատութեան, ընկերային հաւասարութեան մարգերէն ներս, անոնց համար նոր չափանիշ նշանակեց եւ այս բոլորը «արդարութիւն» կոչեց։

Նմանութիւն

Մարդը երկու առարկաներու միջեւ հաւասարութեան չափանիշեր որոնելու պահուն, նախ դիմեց շատ ենթակայական միջոցին, «աչքի չափ»ին, այսինքն՝ նմանութեան։ Աչքի չափին կչռած հաւասարութիւնը հիմնուած է երկու առարկաներու ամէնամօտ նմանութեան վրայ։

«Նման» բառը եկած է պահլաւական «նի—ման» բառէն, որ կը նշանակէ «նոյն—չափ», նոյն ծաւալ։ «Նման» բառին սանսկրիտ արմատը նշանակած է նաեւ «պատկեր, երեւոյթ»։ Նմանութիւնը՝ նոյնութիւն չէ, ընդհակառակն՝ նմանութիւնը իրարու նմանողներուն միջեւ երկուութիւն կը ստեղծէ։ Նախամարդը գիտակցած է թէ նմանիլը նոյնանալ չէ եւ այս պատճառով սանսկրիտ արմատը գայն «պատկեր» կոչած է։

Մարդը առարկաներուն հաւասարութիւնը ստուգելու համար՝ երբ զանոնք իրարու բաղդատած է, ուզած է նաեւ երկուքին միջեւ ընտրութիւն կայացնել։ Այս պատճառով գրաբարեան «նմանեցուցանել» բայը նշանակած է նաեւ «ընտրել», այսինքն՝ զանոնք դէմ դիմաց դնելով, անոնց տարբերութիւնը ճշդել։

Նուագ

«Նուագ» բառը կը նշանակէ «պակաս», «սակաւ», «դոյզն», առարկայի մը ծանրութեան իմաստով։ Ջենդական լեզուին մէջ, «նուագիլ» կը նշանակէ «դէպի ցած տանիլ», իսկ ըստ իրանական իմաստին՝ «ծանրութիւն մը տանիլ, վար քաշել» կը նշանակէ։

«Նուագ» բառը առաւելաբար առընչուած է առարկային կշիռքային ծանրութեան կամ բեռին, քան թէ անոր առարկային քանակական կամ համրանքային տարբերութեան, ինչպէս որ աշխարհաբարի ներկայ հասկացողութիւնը գայն կ՚ըմբռնէ։ Հետեւաբար «նուագ»ը՝ կ՚ենթադրէ միշտ «նուագ ծանր»ը։ Եւ ասոր փաստն է նաեւ այն, որ հնդեւրոպական հին լեզուներուն մօտ եւս «նուագ» բառը «կշռել, կշիռք» ալ նշանակած է։

Նախամարդուն համար «նուագ»ը վերացական բառ չէ, մարդուն համար ամէն գոյութիւն իր ծանրութիւնն ունի, իր ծանրութեամբ գոյ է։ Նախամարդուն համար՝ իրերուն տարբերութիւնը, անոնց թուական համրանքէն բացի, նաեւ իւրաքանչիւրին կշռած ծանրութիւնն է։ Անհատը միւս անհատէն տարբերողը՝ ո՛չ միայն թիւն է, այլ նաեւ իւրաքանչիւրին

ծանրութիւնը։

«Նուագիլ»ը՝ իր ծանրութեան եւ ծաւալին մէջ նուագիլ է, իր ծանրութեամբ եւ ծաւալով փոքրանալ է քան թէ տեսողութեամբ կամ թիւով։ «Որչափ առաւել ես ընչեղութեամբ, այնչափ նուազ ես սիրով» (որքան մեծ կը կշռես հարստութեամբ, այնքան նուազ կը կշռես սիրով)։ «Մեծն (բաղդատած) նուագի՝ ասի մեծ, եւ նուազն (բաղդատած) մեծի՝ ասի նուազ»։

«Նուազ»ի արտայայտած ծանրութեան առընչուած են նաեւ «բարակի, նուրբի» յարակից իմաստները, ըստ որուն՝ ծանրութիւն կորսնցնող մարմին մը բարակ եւ նուրբ կը դառնայ։

«Նուազ» բառը, ծանրութեան իր նախնական իմաստէն, յետագային անցաւ նշանակելու նաեւ քանակով, ծաւալով, զօրութեամբ, համրանքով նուազ։ Մարդուն օրերը «կը նուազին», այսինքն անոնց թուական քանակը կը պակսի, ուսկից նաեւ «նուազամիտ», «նուազագոյն», «նուազիլ» բառերը։

Պակաս

Կազմուած է իրանական «պա» մասնիկով եւ «կաս» (փոքր) արմատով։ Նոյն «կաս» արմատէն առաջ եկած է նաեւ «կասիլ» հին բայը, որ կը նշանակէ «պակսիլ, նուազիլ, նահանջել»։

Աստուգաբանականօրէն «պակաս» կը կոչուի ա՛յն, որուն աճումը «կասած» է, այսինքն՝ իր լրումին չէ հասած, իր աճումին մէջ բաց մը թողած է։ Սոյն «բաց»ն է, որ «պակաս» կոչուած է։ «Պակաս»ը արարածի մը աճումին թերի մնացած մասն է, պատճառ դառնալով անոր չամբողջանալուն, չլրանալուն։ Պակասը պակասուրդ մըն է մարդուն աճումին հանդէպ։ «Պակաս»ը կարիքի մը կամ ընչաքաղցութեան արտայայտութիւնը չէ, չտեսութիւն չէ, այլ զրկում մըն է, ամբողջական աճումին իրաւազրկումն է, ինչպէս խելքի պակասը զրկում է մարդուն յատուկ եղող իմացականութենէն։ Նոյն տրամաբանութեամբ, ներկայ հայերէնը «պակաս» կը կոչէ այն մարդը, որ «բախտ կամ խենդուկ» է։

«Ինչո՞վ պակաս եմ», կը հարցնէր Ցիտուսին բարի երիտասարդը, որ «պակաս» բառով կը հասկնար կատարելութեան մէջ պակաս ըլլալը։

«Պակաս» բառին գոյութիւնը՝ Նախամարդուն ըմբռնումին մէջ «անպակասութեան» միւս միտքն ալ կ'ենթադրէ հակադրաբար, ինչպէս մահը՝ անմահութեան, գիշերը՝ ցերեկին։

Նկատելու է, թէ անչունչ էակները «պակաս» չունին, որովհետեւ աճում չունին։ «Ցորմէ ոչինչ է պակաս, յաւելումն լինի պակաս» (կատարեալին բան մը աւելցնելը զայն անկատար կը դարձնէ), կ'ըսէին հիները։

Առաւել

«Առաւել» կազմուած է «առ» աճողական նախդիրէն եւ «աւել» (աւելի) հայկական արմատէն, որ յունական ὀφελλω (մեծցնել, աճեցնել, աւելցնել) բային պէս, կը սեռի հնդեւրոպական նախալեզուներուն այն արմատէն, ուր բառը կ'արտայայտէ ամէն ինչ որ կ'աճի, ինչ որ յետոյ կու գայ, ինչ որ իր նախընթաց գոյութեան վրայ յաւելում մը կը բերէ։ Սկզբնական շրջանին՝ այս աճումը կենսագործ աճում էր, իսկ յետագային նշանակած է որեւէ աճում. քանակական, դրամական, եւլն.։

«Աւել» արմատէն ծնած է «աւելուլ» կամ «յաւելուլ» բայը, որ հարստութիւն, խօսք, եւլն. աւելցնել կը նշանակէ։

«Առաւել»ը հին ատեն նշանակած է նաեւ «դաշտի ծայրին աւելորդ ու անվար մնացած արտը»։ Այս իմաստէն՝ «առաւել» հետզհետէ առած է «աւելորդ, աւելցուկ» ժխտական իմաստ։ «Զառաւելն որ գլուխն է արտին, մի՛ հնձեր, այլ աղքատի թո՛ղ»։

Հողը հերկած պահուն հայ մշակին երգած «հոռովել, հարալօ» երգերն ալ, ըստ կարգ մը բանասէրներու, կրնան ստուգաբանօրէն «առաւել» բառէն առաջ եկած ըլլալ։ Այդ երգերուն միջոցով մշակը «աւելում ու աճ» կը մաղթէր իր հողերուն պտղաբերութեան համար։

Գին

Երբ մարդը առուտուրը ստեղծեց, «գին» բառն ալ հետը ստեղծեց, սակայն «գին»ը, դրամական իր ներկայ իմաստը առնելէ առաջ, փոխանակուող ապրանքին համապատասխանող որեւէ արժէք նշանակեց։ «Գին» կոչուեցան եզը, ուղտը, ոչխարը, որոնք իրարու միջեւ կը փոխանակուէին։ «Գին» էր արիւնը, քանի որ «արեան գին»ով՝ սպանութեան հատուցում կը կատարէին։ «Գին արեան քո եմք»։ «Գին» էր նաեւ «փրկագին»ը, որուն վճարումով կալանաւորը կ'ազատուէր։ Իսկ «անգին» կոչուեցաւ ինչ որ չուկային վրայ իր համարժէքը չունէր։

Հին հնդեւրոպական արմատ ժառանգուած բառ է, որուն սանսկրիտ, պահլաւ եւ նմանապէս այլ լեզուներուն մէջ գտնուող համանման արմատները կը նշանակեն մերթ «սակարկել», մերթ «ծախել», մերթ «գնել», քանի որ առուտուրին ճեւը, այն շրջանին, նիւթի դէմ նիւթ փոխանակութեամբ էր, վաճառորդը միանգամայն գնորդ էր։

Սակայն «գին» բառով երբ «գնել» բայը կազմուեցաւ, բայը անգամ մը եւս իր արմատական իմաստէն չեղեցաւ եւ «գնոց առնել», «գնել», «գին հատանել», «գին արկանել» ասոյթները դրամի ներկայ իմաստը ստացան. «գնոց արծաթոյ»։ Այն ատեն սկսան գործածել «գանձագին» բառը իբր հոմանիշ դրամական «գին» բառին։

Արժէք

Բառին ծագումը պահլաւական «արժ» բառն է, որ «յարգ, արժանիք, գին» նշանակած է։ «Արժէք»ը կը տարբերի «գին»ի նշանակութենէն եւ բարոյական գնահատում կ'արտայայտէ։

Նախամարդը, կեանքին պահանջքներուն գոհացում տուող նիւթական անհրաժեշտ արժէքներուն եւ վայելքներուն կողքին, գիտցաւ նաեւ գնահատել մարդուն բարոյական յարգելիութիւնը, սրտի կամ մտքի բարեմասնութիւնները։ Մարդը մեծարեց ու կը շարունակէ մեծարել իր «իմաստուն»ները, իր հերոսները, իր հանճարները, բարոյական Գեղեցիկը, իր սուրբերը, որոնց մասին Ս. Գիրքը կ'ըսէ. «Զորս ոչ արժէ աշխարհս»։

«Արժէք» բառին բարոյական իմաստէն մեկնելով՝ յետագային զարգացած բառեր են «արժանիք» եւ «արժանի» բառերը, որ անձի մը պատիւին եւ յարգելիութեան արտայայտութիւնն են։ Ըսուած է. «պատիւս արժանաւորաց», իսկ եկեղեցականներուն տրուած է «արժանապատիւ» տիտղոսը։ Անոր հակադիր «անարժան» բաներուն գոյութիւնը փաստ է «արժանի» բառին դրական իմաստին։

«Արժանիք» բառը միշտ դրական դատումներ մատնանշած է, նոյնիսկ եթէ երբեմն ժխտական երեւոյթներու մասին ալ արտայայտուած է. այսպէս՝ «արժանի պատիժ» կ'ըսենք, նոյնիսկ եթէ պատիժի մասին է խօսքը։ «Կրեաց զարժան պատուհաս»։

«Արժել» բայը, իբր բայ, հեռացած է իր գոյականին բարոյական սոսկական նշանակութենէն եւ անցած է նշանակելու նիւթական իմաստ, նոյնանալու «գին»ին հետ։ Կ'ըսենք.— Այս գիրքը քանի՞ կ'արժէ, (գինը քանի՞ է, ըսելու պէս), մինչդեռ «քանի՞ կ'արժէ» իր իսկական իմաստով նշանակելու էր «այս գիրքը ի՞նչ արժանիք ունի»։

Յարգանք

«Յարգանք»ի արմատն է իրանական «արգ» բառը, որ հոմանիշ է պահլաւական «արժ» բառին հետ եւ կը նշանակէ արժէք, արժանիք։ «Արգ» բառը հայերէն լեզուի մէջ երեք ձեւի տակ բառակազմուած է.

— Առաջին՝ պարզական «արգ» արմատէն՝ կազմուած են «արգոյ» (յարգելի), «անարգ» (ոչ յարգելի, ստոր) եւ «անարգել» (յարգէ զրկել) բառերը։ Կազմուած է նաեւ «արգադիր» բառը, որ ուխտի փոխարէն երախտագիտական յուշ—յարգանք կը նշանակէ (ex voto)։

— Երկրորդ՝ «արգ»ը եղած է «զարգ» (զ+արգ) եւ «զարգ» արմատով կազմուած են զարգանալ, զարգացում, բառերը ինչ որ կը մատնանշէ, թէ նախամարդուն մօտ «զարգացում»ը ամէն յարգանքի եւ գնահատանքի արժանի եղած է։

— Երրորդ արմատն է «յարգ» (յ+արգ)։ Մինչդեռ «արգ» ու «զարգ»

արմատներէն կազմուած բառերը բարոյական արժէքի արտայայտութիւն եղած են, «յարգ» արմատէն կազմուած բառերը մեր լեզուին մէջ նշանակած են ե՛ւ արժէք ե՛ւ գին, թէ՛ նիւթական (գին) թէ՛ բարոյական (յարգանք) արժէք։

«Ցարգ» բառը ունեցած է նաեւ «հերիք»ի իմաստ, ուստի «յարգի լինել» նախապէս նշանակած է «հերիք լինել», բաւել։ «Ցարգ» բառին այս «բաւարար» նշանակութիւնը կրնայ մեզի թելադրել, թէ Նախամարդուն համար անձ մը «յարգել»ը՝ անոր բաւարարութիւն տալ է, հատուցումի իմաստով, իսկ «անարգել»ը՝ այն անձին հանդէպ անբաւարար գտնուիլ է։

«Անարգանք»ը մարդուն չհատուցանելն կամ չբաւարարելն է։

«Աժան» բառը, թէեւ «արժան, արժանի» բառէն ծագած ածական է, սակայն իմաստով անոնցմէ տարբերած է եւ իր բարոյական նախկին իմաստէն անցած է նիւթական իմաստի։ «Աժան» նշանակած է՝ ոչ–մեծածախս, այսինքն՝ «դիւրագին»։ Աժան գրականութիւն կը նշանակէ «դիւրագին» գրականութիւն։

Թանկ, Թանգ

«Թանկ»ը, պահլաւական իմաստով, կը նշանակէ ինչ որ ֆիզիքապէս «նեղ» է, այսինքն՝ որուն անցքը հեշտ չէ, ինչպէս՝ նեղ անցք մը, նեղ տեղ մը, եւլն.։ «Թանկ»ը սկզբնական իմաստով՝ հազուագիւտի կամ թանկարժէքի իմաստ չէ ունեցած։ «Թանկ»ը մարդս նեղի բերած է։

«Թանկ»ի գաղափարը ֆիզիքական նեղէն անցած է գոյութենական նեղութեան։ Այսպէս, «ժամանակը թանկ է», կ՚ըսենք եւ կը հասկնանք թէ ժամանակը քիչ է եւ նեղութիւն ունի գոյութիւն ունենալու, որովհետեւ ղէպքերը կը նեղեն զինք։ Ժամանակի քիչութիւնը դարձած է ժամանակի «թանկութիւն», սղութիւն, որմէ «սղել» բայը իր հերթին առած է թանկանալու իմաստ։

Բանի մը «թանկ» ըլլալուն հիմքը, ըստ Նախամարդուն, անոր հազուագիւտ կամ քիչ ըլլալն է, այսինքն՝ դժուարաւ կամ հազիւ գտնուիլն է։ «Թանկ»ը այն է, որ լինելու դժուարութեան պատճառով հազուագիւտ կը դառնայ։ «Թանկարժէք» կը կոչենք այն առարկան, որուն արժէքը, իր լինելութեան մէջ սահմանափակ է, ըլլա՛յ իր քիչութեամբ, ըլլայ ժամանակին սղութեան պատճառով, նման այն «թանկ» ծաղիկին, որ տարին մէկ անգամ եւ մէկ գիշերով կը ծաղկի, կամ նման այն դրոշմակներուն, որոնք թանկագին կամ սուղ են, որովհետեւ քիչ օրինակով կան։

Այս պատճառով «թանգարան» կը կոչենք այն վայրը, ուր կը պահենք այն հազուագիւտ, ուստի «թանկագին», այսինքն՝ սուղ գին ունեցող առարկաները։

«Թանկ» բառին զուգորդ է «նեղ» բառը։

Նեղ

«Նեղ» բառին արմատը, ըստ սանսկրիտ եւ զենդական լեզուներուն, նշանակած է «կապել», «սեղմել»։ «Նեղ»ը այն է, որ քեզ կը կապէ, կը սեղմէ, կը կաշկանդէ, ֆիզիքապէս եւ հոգեպէս, եւ նեղ կացութեան կ'ենթարկէ։

«Նեղ»ը այն է, որուն մէջէն մարդուն անցքը կը դժուարանայ, («դժուարամատոյց նեղութիւն վայրից»), «նեղուց»ը այն ծովն է, որ ցամաքի միջեւ «սեղմուած է», իսկ «նեղաղիք»ն ալ՝ սնունդին անցքը սեղմող աղիքն է։ Նեղը՝ դուռն է, նեղը՝ փողոցի խճողումն է, կամ Յիսուսը «նեղող» ժողովուրդն է։

Հոգեկան մարզէն ներս, «նեղ»ը մարդուն մտածողութեան սեղմում կը պատճառէ («նեղմիտ») եւ սիրտին («նեղութիւնք եւ վիշտք գտին զիս»)։ Մարդս նեղութեան կրնան մատնել նաեւ չքաւորութիւնը, ժամանակին կարճութիւնը, եւլն.։ «Նեղ»ը կը դժուարացնէ նաեւ մարդուն ազատութիւնը։

«Նեղիչք» կը նշանակէ նեղութիւն պատճառող, հալածիչ, տառապեցուցիչ։ «Տէր, զի՛ բազում եղեն նեղիչք եմ», կը գանգատէր Սաղմոսերգուն։ «Նեղել» կամ «նեղանալ» բայերէն աշխարհաբարը երկու տարբեր իմաստներ քաղած է. ֆիզիքապէս սեղմել, նեղել (նեղ ճամբայ, նեղ չապիկ) եւ հոգեպէս նեղանալ (վշտանալ, ընկճուիլ)։

Սուղ

«Սուղ» բառին թէ՛ սանսկրիտ, թէ՛ յոյն, թէ՛ լատին եւ սումերական բայարմատները հաւասարապէս կը նշանակեն «յապաւել, կտրել, պակսեցնել»։

«Սղած»ը իր բնական մեծութենէն կամ ծաւալէն պակսածն է եւ կամ իր տեւողութենէն ու հասակէն յապաւուած կամ կրճատուած է։ «Սղոց»ը այն գործիքն է, որ կը «սղէ», այսինքն առարկայ մը իր հասակէն կը պակսեցնէ։ «Սղանալ» կը նշանակէ «կարճնալ, բարակնալ»։

«Սուղ ինչ» գրաբարեան բացատրութիւնը կը նշանակէ «քիչ մը կարճ»։ Այս քիչ մը կարճը կրնայ, ըստ պարագային, ըլլալ խօսք («սուղ բանիւք քարոզէր»), ապրանք («սղավաճառ»), գիր («սղագիր» եւ «սուղ վանկ»), սնունդ («սղութիւն հացի»), կեանք («կեանք սուղ եւ արուեստ երկայն»)։

«Սուղ» եւ «թանկ» բառերը իրարու առընչուած իրականութիւններ են։ «Սուղ»ը՝ կը յապաւէ ժամանակը, խօսքը, գինը, գիրն ու կեանքը, իրենց տեւողութենէն կը պակսեցնէ գանոնք եւ այդպէս ընելով՝ գանոնք

կը դարձնէ «թանկ», այսինքն՝ հազուագիւտ, սահմանափակ, քիչ։ «Սղութիւն»ը բանի մը առատութիւնը կը պակսեցնէ եւ խնայուածը «թանկ» կը դարձնէ։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

(«Ես»ին Սահմանները)

1– ԱՆՍԱՀՄԱՆԻՆ ԱՆԱՒԱՐՏ ԿԱՆՉԸ

Մարդը կ'ապրի ամէն տեսակ սահմանափակուածութեան մէջ, որոնց առաջինը իր «ես»ին սահմանն է, իսկ վերջինը՝ մա՛րը։

Սահմանափակուածութենէն ձերբազատելու անհուն ձգտում մը կը բնակի մարդուն հոգիին մէջ, որ զայն կը մղէ անծայրածիրը հետապնդելու, հորիզոնները կտրելու, լեռնաշղթաները պատռելու։

«Անծայրածիր, անսահման, անհուն, անպարփակելի, անպարագիծ, անդրաւ», եւլն., այս եւ ասոնց նման բառերը, իրենց ժխտական ձեւին տակ, մերժումն են սահմանափակուածութեան եւ կ'արտայայտեն մարդ արարածին անհունին տենչը, ազատ ապրելու, նիւթի սահմաններէն դուրս գալու ձգտումները, որոնք արտայայտութիւնն են մարդուն հոգիին անմահութեան։

Մարդուն մէջ տենչ մը կայ դուրս գալու սահմանաւորէն. ան կը տենչայ «անսահման»ին։ Անսահմանին կը կարծէ հասնիլ «անմահանալ»ով, իր յօրինումներուն եւ արուեստի ճամբով, կեանքի եւ մահու սահմանը կտրելով։

Որքան մարդուն հոգին իր սլացքներով ազատութիւն կը տենչայ, նոյնքան մարդու մարմինը եւ գինք չրջապատող աշխարհը գինք կաշկանդուածութեան կ'ենթարկեն։ Անհունը չէ, որ մարդը սահմանափակումի ենթարկած է, այլ գինք չրջապատող սահմանաւորող պայմանները (բեռ, սահման, եզր, գիծ, հուն, եւլն.), եւ սահմանաւոր էակներուն մէջէն՝ մա՛րդը, իր ստեղծած կապով, պարանով, չուանով, շղթայով, բռնութեամբ, կաշկանդումներով, եւլն.։

Բեռն

«Բեռ»ը բանի մը ծանրութիւնն է մարդուն վրայ։ Բառին ծագումն է նախկին հնդեւրոպական «բեռ» արմատը, որ նշանակած է «բերել—կրել», չալկել։

«Բերել—կրել»ը Նախամարդուն ֆիզիքական ամէնօրեայ տառապուկն եղած է։ Նախամարդը իր ուզած առարկան իր տեղին մէջ չգտնելով, հար-

կադրուած է զայն հեռաւոր տեղերէ կրել. խարոյկին փայտ բերել, որսացած կենդանին չալկել բերել, իր կեցուածեան ծառայող իրերը հետը տեղափոխել, մանաւանդ եթէ վաչկատուն ցեղի պատկանած է։

Բեռի մը փոխադրութիւնը հեչտացնելու համար՝ նախամարդը առաջին օրերէն իսկ հնարքի դիմած է, բեռները գրաստի վրայ բեռցուցած է, գետերուն հոսանքները օգտագործած է, լաստ կազմած եւ գործածած է, մինչեւ որ անիւին գիւտը կատարելով՝ «բեռնակիր» ըլլալէ քիչ մը չատ դադրած է։

«Բեռ» առած է նաեւ բարոյական իմաստ ու նշանակած է հոգ կամ վիշտ։ Մարդը մարդուն «բեռ» դարձած է։ «Զմիմիանց բեռն բարձէք»։

Ծանր

Բառին ծագումը անստոյգ է, կը կարծուի թէ կովկասեան լեզուներէն առաջ եկած ըլլայ։

«Ծանր» բառը իր սկզբնական առումով՝ ո՛չ թէ կշիռք կամ ծանրութիւն նշանակած է, այլ բանի մը արտաքին պատկերացումը եղած է։ Օրինակ, նախամարդը «ծանր» կոչած է ինչ որ դանդաղ է, «ծանր» կոչած է ինչ որ հաստամարմին է, ինչ որ դէպի վար կախուած է։ «Ծանր»ի արտայայտիչն է յղի արարածին կրած կերպարանափոխութիւնը. հաստ, դանդաղ, ծանր։

Այս պատկերացումին պատճառով, ցած հնչիւնները «ծանր» հնչիւն կոչուած են, իսկ «ծանր օդ» բացատրութեամբ՝ ամպերուն երկինքէն դէպի վար կախուիլը, ծանրանալը նկարագրուած է։

Դանդաղ խօսողը կոչած ենք «ծանրախօս» կամ «ծանրալեզու», դանդաղ չարժողը՝ կոչած ենք «ծանրանդամ, ծանրամարմին», դանդաղ լսողը՝ «ծանրալուր», ալիքներուն դէմ պայքարելով նաւարկելը՝ դրաբարով կոչած են «ծանրանաւել»։ Ֆիզիքականէն անցնելով հոգեկանին, դանդաղ մտածողը կոչած ենք «ծանրամիտ» կամ «ծանրաբթուն», հանդարտ մտածողը՝ «ծանրախոհ»։

«Ծանր» բառին իմաստը յեղաշրջուելով, ի վերջոյ առած է իր այժմեան իմաստը, կշիռքի եւ ծանրութեան իմաստը։ Սակայն այս յեղաշրջումը ընդգծելու համար՝ գրաբարը «ծանր»ին նախապէս կցած է «բեռ կամ կշիռ» երկրորդ բառ մը. «ծանրակշիռ», «ծանրաբեռն, ծանրաբեռնել». «որպէս բեռն ծանր ծանրացան ի վերայ իմ»։

«Ծանրանալ» բայը, որպէս բայ, անդամ մը եւս հեռանալով իր սկզբնական դանդաղի եւ հաստի իմաստներէն, առած է ներկայ «բեռ» իմաստը։ Նոյն իմաստափոխութեան հետեւած է նաեւ «ծանրութիւն» բառը. «ծանրութիւն բեռանց», «ծանրութիւն աւուրն եւ տօթ»։

Թևթեւ

Կը թուի, թէ բառը կազմուած է երկու անգամ կրկնուած «թեւ» բառէն եւ ուզած է նշանակել երկու թեւ ունեցող։ Երկու թեւ ունեցողը աւելի արագ ու դիւրաշարժ կը թուի քան մէկ թեւ ունեցողը, ուսկից «թեթեւ»ի իմաստը։

«Թեթեւ» բառը, «ծանր» բառին նման, արագ չարժողին պատկերացում մըն է։ Մարդը ծանրութեան տուած է լեցունի իմաստ, իսկ թեթեւին՝ պարապի իմաստ։ Անխելքին գլուխը «թեթեւսոլիկ» ըսուած է, իբրեւ՝ դատարկ։ Ֆիզիքական «թեթեւաչարժութիւն»ը գնահատուած բարեմասնութիւն եղած է։ Իսկ հոգիին «թեթեւութիւն»ը նկատուած է իբր հոգիի սփոփանք։ «Թեթեւացո՛ ինծանրութենէ մեղաց զանճինս»։ Բայց մտքի եւ բարոյականի թեթեւութիւնը մարդուն կողմէ չէ գնահատուած, հետեւաբար մտքով «թեթեւ»ը կոչուած է «թեթեւամիտ», իսկ կենցաղով թեթեւը՝ «թեթեւաբարոյ», անոր գերադասելով «ծանրաբարոյ» անձը։

«Թեւ» բառը, սկզբնական չրջանին, նշանակած է կենդանիի կամ թռչունի թեւ։ «Թեւ»ը առած է նաեւ պաշտպանութեան փոխաբերական իմաստ։ Մէկը իր թեւերուն տակ առնել կը նշանակէ մայր թռչունին պէս գինք հովանաւորել, պաշտպանել։ «Ի հովանի թեւոց քոց ծածկեսցես զիս»։

«Թեւանալ» բայը նշանակած է թեւ առնել, ոգեւորուիլ, խրախուսուիլ։ «Թեւակոխել» բայը կազմուած է «թեւ+կոխել» բառերէն եւ կը նշանակէ թեւերով իր կողերը խթել, իր թեւերուն թափ տալ, ուստի աւելի արագ եւ աւելի առաջ երթալ։ Աչխարհաբարի մէջ «թեւակոխել»ը նշանակած է տարիքի սահմանները կտրել, տարիքով յառաջդիմել։

Սահման

Բառը ըստ իր հին պահլաւական ծագումին, նշանակած է «նշան»։ ո՛չ որեւէ նշան, այլ սահման գծող նշան։ Նշան ու սահման իրարու հոմանիշ եղած են։

«Սահման»ը «գրաւոր» արտայայտութիւնն է Նախամարդուն սեփականութեան պահանջքին։ «Սահման»ը յարգել տալու համար՝ մարդը ձգտած է զայն չօչափելի դարձնել չօչափելի նշանով։ Իբր սահման՝ լեռներ, ձորեր ու գետեր օգտագործած է, ժայռ դիզած է, պարիսպ բարձրացուցած։ Սահման մը անցնիլը՝ սեփականութեան ոտնձգութիւն նկատուած է։

Սահմանի առաջին գործադրումը բնակարանային եւ հողատարածքային մարգէն ներս կատարուած է։ Յետագային «սահման»ի գործածութիւնը ընդարձակուած է տարբեր մարզերէ ներս, «սահման»ը սեփական ծիրերէն անցած է պետական մակարդակին, ուր «սահման»ը «սահմանագլուխ» կոչուած է եւ կամ «սահմանագիծ»։ «Սահմանակալ»ի անուն կրած

է սահմանի պաշտպանը («կուսակալ» բառի կազմաւորումին նման)։

Մարդը փափաքած է «սահման» նշանակել նաեւ ընկերութեան բարքերէն եւ օրէնքներէն ներս, մարդկային բռնակալ ախորժակները, իշխանամոլութիւնը զսպելու համար։ Եւ վերջապէս ամէն ինչի համար, որ մարդուս սանձակոտոր ազատութիւնը կրնայ սահմանափակել։

Մարդը «սահման» դրած է նաեւ բառերուն իմաստին. մարդու մտածողութիւնը տրամաբանական եզրի կամ «սահման»ի ենթարկել ուզած է, մարդու խօսքին տալով տրամաբանական սահմանում, իսկ իրաւասութիւնները ճչդող յարաբերութիւններուն համար «սահմանադրութիւն» մշակած է։

Սահման դնելը օժանդակած է մարդուն «աւելի յստակ տեսնել»ու, եւ այս յստակացումներուն ճամբով յառաջդիմելու, զարգանալու։ Գիտութիւններու զարգացումը սահմանելու այս պահանջքին կը պարտինք։

Եզր, եզերք

Բնիկ հայ բառ, որ կը նշանակէ ցամաք, ցամաք մը որ ջրային տարածութիւնները կը չրջապատէ, ըլլան անոնք ծով կամ գետ։ Մարդը ցամաքային արարած է։ Ցամաքը մարդուն բնական վայրն է եւ ո՛չ թէ ջուրը կամ օդը։ Մարդը ո՛չ թռչուն է, ո՛չ ալ ձուկ։ Ան ցամաքին վրայ է, որ ինքզինք ապահով կը զգայ։ Ան ստեղծած է «գետեզր», «ծովեզր» բառերը, յատուկէն նշանակելու համար գետը կամ ծովը եզերող ցամաքը։ Նոյն ըմբռնումով, ստեղծած է «տիեզերք» բառը, որ մեզի համար երկինք կը նշանակէ, բայց Նախամարդուն համար կը նշանակէ «մեծ եզերք», այն մե՛ծ ծովին, որ երկինքն է, ըստ անոր պատկերացումին։

Հետեւաբար «եզերել» չէ նշանակած ջուրի եզերքէն քալել, այլ ջուրէն եզերք ելլել, ծովէն ցամաք բարձրանալ։ Նոյն իմաստէն կազմուած է «եզրակացութիւն» բառը, որ բառացիօրէն նշանակած է ջուրէն դուրս գալ եւ «եզր»ի (ցամաքի) վրայ կենալ, հաստատուն կայքի հանիլ։ Այս նախնական պատկերացումէն ներկայ իմաստին անցնելով, «եզրակացնել» բայը հեղուկ միտքերու ծովէն՝ տրամաբանութեան ապահով ցամաքը ելլել կը նշանակէ։

«Եզրափակել» կը նշանակէ խօսքին, հանդէսի կամ տրամաբանութեան մը եզր դնել, սահման նչել, փակել, ինչպէս ծովեզերքը ծովը կը փակէ։

«Եզր» բառը, յետագային, իր ցամաքային իմաստէն յեղաշրջելով, նշանակեց ամէն տեսակ եզերք. «Ձիք եզր հանճարոյ»։ «Չեզերս բնակեալս ի ներքոյ երկնից»։

Գիծ

Բառին ծագումը՝ ստուգելի։

Գիծ մը կը կազմուի մակերես մը քերթելով։ «Գիծ»ը հարթութեան մը վրայ բացուած սպի է։ «Գիծ» բառին նախնական նշանակութիւնները «քերել, քերել» եղած են։ Բնութիւնն ալ պատահական գիծեր կը գծէ։ Բայց միա՛յն Մարդն է որ գիծերով կը «խօսի», կը գրէ, երաժշտական խազեր կը յօրինէ, պատկեր կը ստեղծէ։ «Գիր» եւ «գիծ» արտաքին նոյն իրականութիւնն են, նոյն ձեւով կը ծնին։ «Գիր» եւ «գիծ» բառերը, ստուգաբանօրէն, նոյն «քերել, քերթել, ճանկռտել» նշանակութիւնն ունին։ Մարդկային արուեստին առաջին «գրաւոր» արտայայտութիւնն է «գծագրութիւն»ը։ Մարդը գիծով ստեղծած է «դիմա–գիծ»ը։ Մարդը երբ կը «գծա–գրէ», այդ արարքին մէջ՝ գիր ու գիծ իրարու կը միացնէ։

«Գիծ»ը ծառայած է նաեւ սահման ու շրջափակ արտայայտելու, որմէ ստեղծուած են «պարագիծ» կամ «շրջագիծ» բառերը, որոնց հակառակ՝ Աստուած «անպարագիծ» կոչուած է։

«Գիծ»ը նախնիքները բնորոշած են իբր «երկայնութիւն մը առանց լայնութեան՝ պարփակուած երկու կէտերու միջեւ»։

Ծիր

Նախամարդը գանազանած է կլոր գիծը պարզ գիծէն, եւ կլոր գիծը կոչած է «ծիր»։ «Ծիր»ը ո՛չ միայն կլոր, այլ նաեւ փակ գիծ է։ Նոյն պատկերացումէն մեկնելով, ուրիշ լեզուներ «ծիր» բառով նշանակած են նաեւ անիւ, շրջանակ, գօտի։ Հայկական կարգ մը գաւառներու մէջ եւս, գութանի մեծ անիւը կոչուած է «ծիր»։

Նախամարդը ամէն ինչ պատկերացուցած է սահմանափակուած «ծիր»ով։ երկինքն ու երկիրը իրենց հորիզոնագծով։ Ըսուած է «ծագ տիեզերաց» եւ «ծիր եզերաց» կամ «ծիր երկնից»։ Ներկայ աստղագիտութիւնն եւս աստղերու շրջագայութիւնը փակած է «ծիրերու» մէջ։ «Լայնածիր» (աղեղ) նշանակած է լայնարոլոր։ «Մրա+գիր» բառը, ներկայ իմաստը չառած, նախապէս նշանակած է «ծիր» (բոլորաձեւ) «գիր», ինչ որ կ՚ենթադրէ թէ ծրագիր մը, իր ներկայ իմաստով այդ ըլլալու համար, պէտք էր իր սկիզբով եւ վերջով ամբողջացուած ըլլար։

«Ծիր»ը շրջափակի նշանակութիւն առնելով, ծառայած է արտայայտելու նաեւ չափաւորութեան իմաստ։ «Ծիրէն դուրս ելլել» նշանակած է չափէն դուրս գալ։ «Իր ծիրին մէջ մնալ» նշանակած է իր սահմանին ու իր աստիճանին մէջ մնալ։

«Ծիր» բառին արմատը, ըստ կարգ մը բանասէրներու բացատրութեան, յունարէն ΤΑΡΟΣ կամ արաբերէն «տաւր» նոյնիմաստ բառերն եղած են։ Բայց ըստ ուրիշներու, «ծիր» բառին արմատը սանսկրական «ժիր» բառն է, որ երկնակամար կը նշանակէ եւ այս բացատրութիւնը ինծի համար աւելի ընդունելի կը մնայ, քանի որ ամէն պատկեր

կամ միտք, որ բնութեան նմանութենէն յառաջ կու գայ, աւելի հարազատն է իբր մեկնակէտ։

Այս սումերական ծագումին «երկնակամար» իմաստը ինծի կը յիշեցնէ նաեւ «ծիր կաթինի»ի (յարդագողի) պարագան, որ կը համապատասխանէ յունական galaxis կամ լատինական via lactea բառերուն, ուր երկու լեզուներն ալ, հայերէն «ծիր կաթին»ին նման, «կաթի» մասին կը խօսին։

Պարոյր

Կազմուած է «պար» (չուրջ) եւ «ոյր» մասնիկով։ Բառը ըստ պահլաւ, գենդական եւ սանսկրիտ լեզուներուն, կը նշանակէ «չուրջանակի», «չուրջ դառնալ, շրջանել»։

Պարոյրը «ծիր»ի նման կլոր գիծ է, բայց այն տարբերութեամբ որ «ծիր»ը փա՛կ կլոր մըն է, մինչդեռ «պարոյր»ը բա՛ց կլոր է, անոր ձեւացուցած կիսաբոլորը անցք մը բաց կը թողու (ինչպէս լեռնա+պարը)։

Երկրագունդս բոլորող ցամաքամասերը գրաբարի մէջ «պարոյր» կոչուած են, ինչ որ անուղղակիօրէն ցոյց կու տայ, թէ Նախամարդը երկրագունդը կլոր պատկերացուցած է, ծովերէն կազմուած բաց անցքերով։

Ինքզինք պաշտպանելու համար, Նախամարդը որդեգրած է պարոյրի ձեւը եւ իր չուրջ պարոյրաձեւ շրջապատ ստեղծած է, պարոյրաձեւ ամրոց կազմած է, անոր ետեւ պաշտպանուելու համար։ Մարդը նաեւ գեղեցիկ գծուած պարուրաձեւ ածուներ կազմած է, որմէ «գեղապարոյր» բառը, այսինքն՝ գեղեցիկ գծուած պարոյր։ Պարտիզպանական այս աշխատանքը զինք հարկադրած է ծառեր ու թուփեր կտրել, որմէ ծագած է «պարուրել» բայը, որ ըստ իր հողագործական նախնական իմաստին, նշանակած է դաշտը «մաքրել, կտրել, կեղտերը հանել»։

«Պարուրել» նշանակած է նաեւ ինքզինք «պարոյր»ի մէջ փակել, ամփոփել։ Եւ այն օրը երբ «պարուրող»ը սիրասուն թեւեր եղած են, այն ատեն «պարուրել»ը դուրգուրանքի ներկայ արտայայտութիւնը ստացած է։

Ծայր

Նախամարդուն համար՝ բնութիւնը յարաճուն չարժող գոյութիւն է։ Այս աճումին բարձրագոյն կէտը՝ «ծայր» կը կոչուի։ «Ծայր»ը, Նախամարդուն պատկերացումին մէջ, չարժումի մը ամէնէն յառաջացած կամ գործօն մասն է։ «Ծայր»ը ամէն բանի աւարտող հասակն է։ Հասակ դէպի վեր՝ ծաղիկի պէս, հասակ դէպի վար՝ արմատի պէս։ «Ծայր»ը յորդող կատարելութիւն է, ան կոկոնի պէս է, որ զարգանալով ծաղիկ պիտի դառնայ, նոր կեանք պիտի տայ։ Աճումի չափազանցութիւնը՝ «ծայրայե-

դուխեան» կրնայ հասցնել։

«Մայրանալ» բայը անցեալին նշանակած է «վերջին ծայրին հասնիլ, գագաթնակէտին կամ գերագոյնին հասնիլ»։ «Ի ծայրն պարկեշտ կրօնի հասեալ էր», կը նշանակէ՝ բարեպաշտութեան կատարելութեան հասած էր։ «Քերովբէքն ծայրքն են իմանալեաց», այսինքն՝ քերովբէները բանաւոր ստեղծագործութեան գագաթնակէտն են։ Այսօր իսկ կը գործածենք «ծայրագոյն վարդապետ»ի տիտղոս, գերագոյնի իմաստով։ Ունինք նաեւ «ծայրաստիճան» բառը՝ ծայրագոյն աստիճանի իմաստով։

Բանասէրները, «ծայր» բառին ծագումը ստուգաբանելու ատեն, զայն նոյնացուցած են «սայր» (սուր մաս, սուրի բերան, լերան սուր գագաթը) եւ կամ «սար» բառերուն հետ։ Ծագումով կրնան նոյնն ըլլալ, սակայն «ծայր» գերազանցական իմաստ ունի, մինչ «սայր»ը կամ «սար»ը՝ լոկ ֆիզիքական ցցունութիւն կը նշանակէ։

Հուն

Բնիկ հայ բառ՝ նախկին հնդեւրոպական արմատէն։ «Հուն»ը նշանակած է գետի մը մէջէն ոտքով անցատեղ։ Սակայն սկզբնական չրջանին՝ «հուն» բառը զանազան նշանակութիւններ առած է։ Այսպէս՝ «հուն» նշանակած է «ճահիճի մէջ բացուած կածան», «ճամբայ, անցք»։ Հատին կամ յոյն լեզուներուն մօտ՝ «հուն»ը նշանակած է նաեւ «կամուրջ», քանի որ կամուրջը կերպով մը օդի մէջէն նետուած հուն մըն է։

«Հուն»ը փոխաբերական իմաստ առնելով՝ նշանակած է ամէն տեսակ ելք, հնարք, անցք, լուծում, փրկութիւն։ «Ի հուն ելանել» գրաբարով կը նշանակէ ջուրէն ելլել եւ ցամաք ճամբուն միանալ, այսինքն՝ ելք մը գտնել, յաջողիլ։

«Ան–հուն» է ինչ որ հուն չունի, այսպէս կոչուած են գետերը, ծովերը, երկինքը, որովհետեւ անանցանելի են։ Իսկ «ներ–հուն միտք» կոչուած է այն խելքը, որ միտքերու ծովէն ներս կարող է խորերը թափանցել, «հուն» փնտռողի նման։

2– ՄԱՐԴՈՒՆ ՍՏԵՂԾԱԾ ԿԱՇԿԱՆԴՈՒՄՆԵՐԸ

Բնութեան ստեղծած սահմանափակուածութիւններէն զատ, մարդն ալ իր հերթին ի՛ր սահմանափակումները հնարած է եւ անոնցմով մարդը կաշկանդած է։ Ազատ ստեղծուած մարդը ազատ չրջող արարածներուն մէջ կ՛ապրէր ազատ, ըստ Մ. Գիրքին նկարագրած Եդեմին։ Բայց Մարդը իր Արարիչէն միւս անասուններուն «տիրելու» իշխանութիւնը ստացած էր։ Ուստի զանոնք ընտելացնելու համար, մտածեց զանոնք կապերով իրեն ենթարկել։ Կապելը ինքնին իրը պատժական միջոց կամ մտածում չէր յղացուած, նոյնիսկ եթէ կենդանին իր ազատութենէն կը զրկէր։

Դժուար է մտաբերել այն պարագաները, որոնց մէջ Նախամարդը առաջին անգամ համարձակեցաւ իր ցեղակիցը կալանել, կապկպել, պարանել, կաշկանդել, բռնադատել ու չղթայել։

Սակայն հասաւ օր մը երբ Նախամարդը կենդանի անասունները կապելէ ետք՝ մա՛րդն ալ կապել սկսաւ, ըլլա՛յ ինքնապաշտպանութեան համար, ըլլա՛յ մարդուն վնաս հասցնելու համար։ Բայց այդ օրը կապը, կաշկանդումը ստեղծուեցաւ։

Խօսի՛նք կաշկանդումի բառերուն մասին։

Կապ, կապանք

Կարգ մը բանասէրներ «կապ»ը կը համեմատեն լատիներէն capio (բռնել) բառին հետ, մինչ ուրիշ լեզուաբաններ կը նախընտրեն զայն վերագրել նախկին հնդեւրոպական gap արմատին, որ նմանապէս «բռնել, կապել» կը նշանակէ։

Երկու պարագային, «կապ»ը իր անդրանիկ իմաստով ամէն տեսակ իրեր իրարու միացնող միջոց կամ զարդ նշանակած է։ Պատմութեան մէջ «կապ»ը օգտագործուած է իշխանական թագ կապելու («թագակապ»), ծունկի («ծնկակապ»), մարմնի («մարմնակապ»), ակերու («ակնակապ») եւլն. համար գործածելու։ Այս զանազան «կապ»երը, իրենց նուրբ գործածութեան համար՝ նուրբ հիւսուածեղէնէ, կաշիէ, նաեւ մետաքսէ պատրաստուած կ՚ըլլային։

Ապա «կապ»ը, իր հիմնական օգտակարութեան մարգին մէջ մնալով հանդերձ, ծառայած է տարբեր տեսակ գործածութիւններու։ Հետեւաբար կոչուած է «լեզուակապ, գրակապ, կամարակապ»։ Պա՛տը իսկ «կապ» նկատուած է, քանի որ տունին պատերը իրարու կը կապէ, ուստի «կապել» նշանակած է նաեւ «պատ հիւսել»։ Այս ֆիզիքական նշանակութիւններէն զատ «կապ»ը առած է նաեւ աննիւթական իմաստ եւ գործածուած է իբր հոգեկան կապ, ամուսնական կապ, «մեղաց կապք»։ «Շունչ ոգւոյս ընդ քեզ կապաւ միացեալ է»։

«Կապ»ը մուտք գործեց նաեւ կախարդութեան մարգէն ներս եւ նշանակեց հմայք, հոգիի կամ կամքի ազատութեան խափանում։ «Թէ կապ ոք արասցէ ի վերայ նոր փեսայի, անհաղորդ մեռցի» (ան որ նոր փեսային վրայ կապ նետէ, առանց եկեղեցական հաղորդութեան թող մեռնի)։

Հուսկ «կապ»ը ծառայեց մարդը կաշկանդելու, անոր ազատութիւնը արգիլելու, դարձաւ «կապանք», գերութեան խորհրդանիշ։ եղաւ «երկաթակապ», «չղթայակապ», դարձաւ պատիժ եւ եկեղեցական նզովք։ «Կապարան» նշանակեց բանտ, «կապանաւոր»ը՝ նշանակեց կալանաւոր, «կապեալ»ը՝ գերի։

Պարաւանդ

Բառը իր պահլաւական ծագումին մէջ՝ բարդբառային կազմ ունի եւ կը նշանակէ ոտնակապ («պար»=ոտք / «աւանդ»=կապ), իսկ «պարաւանդել» կը նշանակէ յատկապէս չորքոտանի մը իր ոտքէն կապել։ «Ոչ ոք պարաւանդէ գիւր գոտս», կը գրէր Ոսկեբերան։ Ոտքերէն կապել, մարդուն պարագային, գինք չրջագայելու ազատութենէն զրկել է։

Եւ ֆիզիքական իմաստէն հոգեկանին անցնելով, «պարաւանդել» նշանակած է մարդուն իրաւունքները կաչկանդել սարսափով, բռնութեամբ, անարդար օրէնքի ուժով։ Մարդն ալ ինքզինքը «պարաւանդեց» մեղքով։

Պարան

«Պարան» եւ «պարաւանդ» բառերը թէեւ պահլաւական նոյն «պար» (կապ) արմատն ունին, սակայն «պարան»ը «պարաւանդ»էն հիմնովին տարբեր օգտագործումի ծառայած է։ «Պարաւանդ»ը կենդանին իր ոտքէն կապելու կը ծառայէր, այս պատճառով՝ նուրբ պատրաստութեան չէր կարօտեր, մինչդեռ «պարան»ը ազնիւ գործածութեան յատկացուած ըլլալով, յատուկ պատրաստութեան արժանացած է։ Պարանին չինուածքը «եռահիւս» կամ «քեմխտապատ» (քեմուխտէ, կոկուած կաշիէ չինուած), կամ «չիկափոկ» (կարմիր մորթէ պատրաստուած) էր։ Այսպէս՝ Հայոց արքան Արտաշէս Ալանաց Սաթենիկ փափուկ օրիորդը գերեց «ոսկէօղ չիկափոկ պարան»ով։

«Պարան»ը նաեւ չափ չափելու գործածուած էր։ «Չափեաց զնոսա պարանօք»։ Ժամանակով, «պարան»ը իր սկզբնական այս նուրբ գործածութենէն չեղելով, հասարակ չուան դարձաւ եւ նաեւ մարդ կապելու ծառայեց։ «արկին պարանս երկայնս գոտից նոցա»։

Չուան

«Չուան»ը նուրբ կապ եղած է եւ զայն մանելը յատուկ վարպետութիւն կամ արհեստ պահանջած է։ Չուանը պատրաստուած է կանեփէ, մազէ, փոկէ։ Զայն մանող արհեստաւորը «չուանամաճ» (չուան մանող) կոչուած է։ Չուանամաճը չուանէ տեսակ տեսակ գօտիներ կ'աշխատէր եւ կօշիկներ կը հիւսէր։

Չուանին նուրբ աշխատուած ըլլալուն փաստը կու տայ մի քին դարու հեղինակ մը, որ կը գրէր։ «Կանայք չուանով կապեն զմատն, զի յայն հայեցեալ, յիշեսցեն»։ Տիկիններն չուանը իրենց մատին կը կապէին՝ զայն տեսնելով բան մը յիշելու համար[2]։ Չուանը «երեքնելով», այսինքն՝ երեքը մէկ հիւսելով, զայն աւելի ամուր դարձուցած են եւ իբր խարազան կամ իբր կապ ալ գործածած են։ «Ցիսուս արար խարազան չուանեայ»։ «Չուա-

նօք պնդեցին գմէջս իւր»։

Բառին արմատը պիտի գտնենք «ճոպան» բառին հետ։

Ճոպան

Արմատն է հին հնդեւրոպական «ճու», կամ սանսկրիտ «ճուփ» բառը, որ «կապ, չուան» կը նշանակէ։

«Ճոպան»ը պատրաստուած է կանեփէ, մազէ, փոկէ, ինչ որ «չուան»ին հետ իր արմատական նոյնութիւնը կը յայտնէ։ «Ճոպան»ը թէ՛ նուրբ թէ՛ տոկուն էր։ Ճոպանէ հիւսուած ցանցով՝ մենամարտիկներ կրկէս կ՛իջնէին եւ մարդիկը «ճոպանաձիգ» կ՛ընէին։

Ըստ այս տուեալներուն, «ճոպանուղի» բառը, իր ներկայ իմաստով, ստուգաբանականօրէն սխալ չուանէ չինուած ըլլալու է։

Խառան

Հաւանաբար «խառան»ը բուսական չուան եղած է, ծառի բունէն մագաձեւ կախուող կեղեւէ կազմուած, որոնք մինչեւ օրս գոյութիւն ունին արեւադարձային կլիմաներու տակ։

«Խառան»ին մագաձեւ չուան ըլլալը կը հաստատեն այն բանաստեղծները, որոնք «խառան» բառին ծագումը կը կապեն «կառան» արաբական արմատով բառին, որ կը նշանակէ ծառի կեղեւէ չինուած չուան։

«Խառան»ին արմատն է «խառ», որ կը նշանակէ «ոլորուած, կլոր հիւսուած»։ Նոյն արմատէն առաջ եկած է սումերական «խառան»՝ բառը, որ կը նշանակէ «բոլորակ, գօտի, կապել»։ «Խառել» նշանակած է ոլորելով փրցնել։ Նոյն սումերական արմատէն կազմուած են «խառմանել» (հիւսել) բայը եւ «խառխառուտ սիւն» (ոլորուն սիւն) բացատրութիւնը։

«Խառանել» կը նշանակէ բանի մը չուրջ կլոր կապել, ինչպէս վիզին կամ մէջքին չուրջ։ «Արկանէր խառան ի պարանոց նորա եւ ածէր զնա առ դուրս սենեկին»։ «Խառան»ը նախընտրաբար չուներու վիզին եւ կամ մարդոց մէջքին կը կապէին, ինչպէս որ «պարաւանդ»ը ոտքէն։

Լար

Բառին ծագումը հին հնդեւրոպական արմատ է, որուն պարզական նշանակութիւնը «ոլորել» է, ինչ որ լարին գործածութեան կամ պատրաստութեան կերպին արտայայտութիւնը կրնայ ըլլալ։

«Լար»ը աղիքէ եղած է կամ «պարանոցի ջիղ» է։ «զոչխարս մորթէին, լարս ի թիկանցն հանէին»։ «Լար»ը գործածուած է իբր «փոկ», «գօտի», «սանձ»։ «Լար»ը յատկապէս գործածուած է իբր աղեղի եւ նուագարանի թել։ Կարգ մը նուագարաններ «բազմալար» եղած են։

Լարերուն միջոցով՝ հին ատեն խամաճիկ—խրճիկներ ալ խաղցուցած

են։ Ջանոնք խաղցնող անձը «լարախիլ» (լար քաշող) կոչուած է։ Լարով պատրաստուած էր «լար չինողաց»ը, այսինքն՝ որմնադիրի «ուղղալար»ը, որուն միջոցով որմնադիրը պատը ուղիղ կը հիւսէր։ Այս գործածութենէն մեկնելով՝ «լար»ը յետագային չափի («մղոնի, ասպարէզի») նշանակութիւն առած է։

«Լար», իր տոկուն եւ թափանցիկ նրբութեան պատճառով, ծառայած է նաեւ անտեսանելի ծուղակ «լարել»ու. «լարս ձգեցին որոգայթ ոտից իմոց»։

Թել

Սանսկրիտ բառ, որմէ նաեւ յունական «թել» բառը՝ «երիզի կամ ժապաւէնի» նշանակութեամբ։ Ան ծառայած է անջատ բաներ կարով իրարու կցելու։ Նոյն արմատէն է նաեւ «թելակար» բառը։ «Թել»ը հայերէն սակաւաթիւ բառերէն է, որոնք իմաստ չեն փոխած եւ դարերու ընթացքին տարբեր գործածութիւն չեն ունեցած։

Սակայն «թել»ը առած է փոխաբերական իմաստ եւ իր այս զօրէկ հանգամանքին պատճառով, ըսուած է նաեւ «խօսքի թել», միտքերը իրարու կապող «թել»։ Բառին այս պատկերաւոր հասկացողութենէն ծնած է «թելադրել» բայը, որ նշանակած է միտք մը ուրիշ միտքի կապել, անոնց ներքին առընչութեամբ։

Շղթայ

Բառին արմատը ասորական է եւ նշանակած է «չարք, կարգ», իրերայաջորդութիւն։ Մարդը բնութեան եղանակներուն կանոնաւոր յաջորդութիւնը «շղթայ» կոչած է։ Կապի նոյն իմաստով՝ «շղթայ» նշանակած է նաեւ «գերդաստան», այսինքն՝ մարդոց սերունդներու իրարու շղթայում։

Այսօր ալ կ'ըսենք «դէպքերու շղթան» անոնց ներքին կապակցութեան իմաստով։ Ֆրանսերէն travail à la chaîne ասոյթը իրարու շղթայուած աշխատանքի նշանակութիւն ունի։ Այս իմաստներէն ո՛չ մէկը առընչութիւն ունի բառին ներկայ նիւթական իմաստին։

«Շղթան», ինքնիր մէջ նկատի առնուած, մարդու հանճարին արդիւնքն է։ Օղակը օղակին կապելը՝ մարդուն ճարտարարուեստին նուաճումն է, արուեստին արտայայտութիւնն է, ո՛ճ է, ինչպէս այսօր «խաչաճեւ» ոճ կայ, նոյնպէս «շղթայաճեւ օղակ», «շղթայագործ ոսկի» եղած է։

Ոսկիով շինուած շղթայ մը բնական է ոճրագործ կապելու համար չէր յղացուած մարդուն կողմէ։ Բայց ժամանակով՝ արուեստի եւ զարդարանքի մարգէն դուրս գալով, շղթան դարճաւ մետաղէ կապանք եւ բոլոր

կապերուն մէջ ամենատոկունն ու զօրաւորը, որուն դէմ կրակն ու սուրն անգամ անզօր եղան։

Այս հանգրուանին հասած, չղթան խորհրդանիշ դարձաւ ստրկութեան, գերութեան, բանտի։ «Շղթայակիր» նշանակեց կալանաւոր։ «Շղթայել» նշանակեց թէ՛ «չարք կազմել», չղթայ կազմել կամ իրարու կապել (ըստ իր ասորական ծագումին), եւ թէ՛ «չղթայով կապել», կալանաւորել։

Արգելք

Բնիկ հայ բառ՝ ծագած հին հնդեւրոպական «արգ» արմատէն, որ կը նշանակէ ինչ որ խոչ կը ստեղծէ։ «Արգիլել»ը նախեւառաջ նշանակած է դէմ դնել, պաշտպանուիլ։ Ուստի «արգելք»ը պաշտպանուելու միջոց եղած է, մարդը ի՛նք «արգելք» չինածէ, անոր միջոցով խուսափելու համար իրեն սպառնացող վտանգէ մը։

Արգելքին այս յատուկ իմաստը նմանապէս կը գտնուի յունական αρκεω կամ լատին arceo նոյնարմատ բայերուն մէջ, որոնք նշանակած են «հեռու մնալ», խուսափիլ յարձակողին ձեռքէն։ Իսկ սանսկրիտ լեզուին մարդոց համար «արգելք»ը աւելի մանրամասնուած իմաստ ունեցած է։ «արգելք» նշանակած է «նիպ» կամ «սողնակ», որոնց միջոցով յարձակողին դէմ իրենց դռները ամրացուցած են։

Իր ծագումնային հարագատ իմաստով՝ «արգելք»ը ինքնապաշտպանուելու համար մարդուն ստեղծած հնարքը եղած է։ Ի՞նչ ձեւով։ Թշնամիին յառաջխաղացքը դժուարացնելով, առ այս՝ ծուղակ լարելով, անառիկ վայրերու մէջ պատսպարուելով, քարայրի մը մուտքին՝ վէմ մը գլորելով («վիմարգել»), յետագային՝ նոյնիսկ ամրոցներ կանգնելով, եւ այդպէս՝ «բերդարգել» ստեղծելով։

«Արգելավանք»երը փակեալ վանքեր եղած են, ուր մարդիկ ապաստանած են իրենց հոգին թշնամիէն պաշտպանելու համար, ապաչխարանքի հոգիով։

Բայց երբ երկու հակառակորդ ուժեր այս ձեւով իրարու դէմ ինքնապաշտպանութիւն գործադրած են, այն պարագային՝ մէկուն պաշտպանութիւնը միւսին համար «արգելք» հանդիսացած է եւ «արգելք» բառը ինքնապաշտպանութեան իր նախնական իմաստէն՝ ի վերջոյ անցած է խոչընդոտի ներկայ իմաստին։

Կաշկանդել

Բաղկացած է «կաշ» (պարսկերէն «չուան») եւ «կանդ» (հին հնդեւրոպական լեզուով՝ «կապել, սեղմել») բառերէն, որոնք իրարու միանալով՝ նշանակած են «ամուր կերպով կամ շատ սեղմ կապերով կապել»։

«Կաշկանդել»ը մարդը կապերով ամբողջովին անշարժութեան մատնել է։ «Կաշկանդել»ը մարդուն շարժելու ազատութիւնը կը խլէ։ Այս իմաստէն ներշնչուած է ներկայ «կաշկանդում» բառը, որ հոգեկան մարզէն ներս՝ մտածումի, ազատութեան ամէն շարժում կ'արգիլէ։

Բռնութիւն

«Բռնութիւն» բառին արմատն է «բուռն», որ ըստ սումերական իմաստին, նշանակած է «ձեռք, զօրութիւն»։ «Բուռն»ը մարդուն փա՛կ ձեռքն է։

Նախամարդուն իրաւասութեան առաջին տարածքը եղած է իր բուռին պարունակութիւնը. ափ մը իրաւունք, բուռին չափով։ «Ջերկիրս ամենայն ի բռին իւրում ունէր»։ «Սահմանք քաջաց բռունցք իւրեանց», պիտի ըսէր Մ. Խորենացին, երբէ Նախամարդու չրջանին ապրէր։ «Լիաբուռն» կը նշանակէ ամբողջ բուռով, ամբողջական կարողականութեամբ։

«Բուռն ըլլալ նախապէս նշանակած էր աչխուժ ըլլալ, յանձնառու դառնալ, նախաձեռնող ըլլալ, որուն համար Աւետարանը կ'ըսէ, թէ երկինքի արքայութիւնը «բռունք յափշտակեն», այսինքն՝ երկինքը ժրաջաններուն է եւ ո՛չ թէ թուլամորթներուն։ «Բռնաւոր» բառն ալ նախապէս քաջ մարդու հոմանիշ եղած է։ Նոյն ըմբռնումէն ծագած է «հոգի ի բռին» ասոյթը, որ ամբողջ ուժով աչխատիլ կը նշանակէ։ «Բուռն հարկանել» ասոյթը կը նշանակէ իր ափը երկարել, ըլլա՛յ օգնելու, ըլլա՛յ իր տիրապետութիւնը տարածելու, ըլլա՛յ գործի նախաձեռնելու։

Պիտի չուշանայ այն օրը, երբ մարդոց իրաւունքը պիտի սահմանուի իւրաքանչիւրին «բռունցքին» կամայական զօրութեամբ։ «Բռունցք»ը չուտով պիտի դառնայ բիրտ ուժի հոմանիշ, իսկ մարդը «բռնապաստան», այսինքն իր իրաւունքը իր բռունցքին վստահած։ «Բուռն վախճան» պիտի նշանակէ սպանութեամբ վախճան։ «Բռնիչ» պիտի նշանակէ ձերբակալող։ Մնուն պիտի առնեն «բռնանալ, բռնի, բռնաբարել, բռնադատել» բառերը, որոնց հակառակ՝ մարդը պիտի հռչակէ «անբռնաբարելի» իր իրաւունքները։

«Բռնել» առաջին հերթին նշանակած է բան մը իր բուռին մէջ ամուր սեղմել, գայն ափել։ «Ըմբռնել» բայը, որ նախապէս նշանակած է «բռնել», լքած է իր ֆիզիքական իմաստը եւ անցած է մտաւոր իմաստին եւ նշանակած է միտքով բռնել, այսինքն՝ «հասկնալ», ներկայ իմաստով։

Ձեռք

Հայկական բնիկ բառ, առընչուած նախահնդեւրոպական լեզուին, որմէ նաեւ յունական χειρ (ձեռն) բառը։

«Ձեռք»ը, իր բազմապիսի գործածականութեան պատճառով, մեր լեզուին մէջ ճոխ նշանակութիւններ ունեցած է։

Նախամարդուն համար՝ «ձեռք»ը ամէն բանէ առաջ «բռնելու» անդամ եղած է։ Եթէ բերանը սնունդ հայթայթելու համար է, ոտքը տեղափոխուելու, աչքն ալ ուղղելու համար է, ձեռքը իբր գործարանք, ծառայած է մարդուն նախաձեռնութիւն տալու, չօչափելու, ճանչնալու, ինքնապաշտպանուելու, միտքին յղացումները գործնականացնելու։ Գրաբարի մէջ «ձեռամբ» կը նշանակէ ոչ միայն «ձեռքով», այլ նաեւ «միջոց»ով։

Ձեռքը ընդհանրական միջոց է։ «Ձեռք»ը մարդուն ճարտարութեան գործիքն է, մանաւանդ այն դարաշրջանին՝ երբ մարդուն քաղաքակրթութիւնը միայն «ձեռարուեստ»ով կը զարգանար։ «Ձեռագէտ» նշանակած է ձեռքով ճարտար։ «Ձեռնապետ» նշանակած է գործաւոր «ձեռք»երուն պետ, այսինքն՝ վարպետ, ինչպէս որ Աստուած կոչուած է «Արարչապետ»։

«Ձեռք»ը անհրաժեշտ գործիքն է մարդուն նաեւ գեղարուեստական արտայայտութիւններուն. նկարչութեան, քանդակագործութեան, նուագին, գրականութեան, եւլն.։ «Ձեռք»ը մարդուն բարեգործութեան խորհրդանիշն է, որուն համար հպատակներ գայն կը համբուրեն։ «Ձեռք»ը մարդուն նաեւ իշխանութեան խորհրդանիշն է, քանի որ իշխանութիւն մը «ձեռնադրութեամբ» կը փոխանցուէր։ Իշխանութեան նոյն արտայայտութիւնն է մարդուն տուած «ձեռամբարձ» հաւանութիւնը, ընտրութեան պահուն։

«Ձեռք»ը հոմանիշ է մարդուն «ես»ին, հոմանիշ է ամբողջ անձին, որուն պատճառով՝ «ձեռագիր»ը վաւերականութիւն է։ Մինչեւ օրս մարդ մէկուն «ձեռքը կը խնդրէ», անոր անձը խնդրելու պէս։

«Ձեռք»ը հարազատութեան նշան է, որուն պատճառով՝ «ձեռասուն» ծառայ մը, «ձեռակերտ» քաղաք մը, «ձեռատուն(կ» պարտէզ մը տարբեր հանգամանք կ'ունենային, որովհետեւ մարդուն անձամբ կատարած գործն էին։ «Արիստոդոմ կանգնեաց իւր արձան եւ կոչեաց զնա ձեռն Արիստոդոմայ»։

«Ձեռնամած» կը նշանակէ ձեռքը ձեռքին կցած, աղաչելու իմաստով, ինքնայանձնումի նշանակութեամբ։ «Ձեռնհաս» կը նշանակէ, թէ ձեռքը ամէն բանի կը հասնի։ «Ձեռնտու» կը նշանակէ ձեռք տուող, ուր «ձեռք տալ»ը օգտակար բանի հոմանիշ է։ «Ձեռնամուխ» ըլլալ կը նշանակէ ձեռքը գործին մէջ մտցնել՝ իր իսկ «նախա+ձեռնութեամբ»։ «Ձեռնաթափ» ըլլալ, ընդհակառակն, կը նշանակէ ձեռքը քաշել, լքել։

«Ձեռն արկանել» կը նշանակէ ձեռք տալ, օժանդակել, գործի անցնիլ, որմէ ներկայ «ձեռնարկ», «ձեռնարկել» բառերը։ «Ձեռնուիլ»ը մարդուն բարի տրամադրութեան, հաղորդակցելու ընկերային արտայայտութիւն է։

Մէկը իր ձեռքին տակ առնել, կը նշանակէ զայն իր հովանիին ու պաշտպանութեան տակ առնել։ «Ձեռն Տեառն ի վերայ իմ», այսինքն՝ Աստուծոյ պաշտպանութիւնը իմ վրաս է։

«Ձեռնածու» նախապէս նշանակած է կախարդ, հարցուկ, անձ մը որ իր ձեռքերուն գանազան շարժուձեւներով՝ մարդ կը թմրեցնէր, կախարդութիւն կ'ընէր։

«Ձեռք»ին խաղացած այսքան բազմակողմանի եւ բազմաշահ առաւելութիւնները արգիլել ուզողին համար, բա՛ւ է մարդը «ձերբակալել», մարդը անշարժացնել եւ կամ զայն «ձերբազատել»ով, զինք դարձեալ ազատութեան վերադարձնել։ «Ձեռք»ը մարդուն ազատութեան խորհրդանիշն է։ Մարդուն ձեռքերը երբ ազատ են, ան կրնայ նոյնիսկ իր ոտնակապերուն մէջ ինքզինք «ազատ» զգալ, մինչդեռ հակառակը ճիշդ չէ։

Ափ

Չենգեական կամ սանսկրիտ լեզուները մարդուն ձեռքը «ափ» կոչած են, եւ այսպէս կոչելով՝ զայն ուզած են նմանցնել կենդանիներուն թաթին։ Ա՛յս իմաստէն՝ ստեղծուած են «յափսիթերս» քալելը կամ «յափշտակել» գազանային բայը։

Բայց սումերական լեզուն «ափ»ը պատկերացուցած իբր «բոյն, խոռոչ», եւ զայն գործածած է իբր աման, ափին մէջ ջուր խմելով...։

«Ափ»ը մարդուն ծառայած է նաեւ իբր «ափաչափ», ափի մը պարունակած քանակի չափ։ Ծառայած է տարածք չափելու, առարկայ չօշափելու, խարխափելով քալելու, առարկան «ափյափոյ» այսինքն՝ հարեւանցի բռնելու, «ափիբերան» մնալու։ Ծառայած է ապտակելու, ծառայած է «ծափ»ելու, այսինքն՝ ափը ափին չափով զարնելու։

Ստիպել

Հնդեւրոպական «ստէպ» արմատէն ծագած բնիկ հայ բառ, որ նշանակած է «չտապ»։ «Ստէպ»ը ժամանակի յաճախականութիւնն է, դէպքի մը արագ ու յաճախ պատահիլն է, չուտ չուտ կատարուիլն է։ «Ստէպ ստէպ» կը նշանակէ «չուտ չուտ», «յաճախ յաճախ»։ «Ստիպաւ» կը նշանակէ փութով— չտապով, եւ ո՛չ թէ ստիպողութեամբ կամ բռնադատումով։ «Վաղվաղակի ստիպով (արագ ճամբով) առաքեաց դեսպան»։

«Ստիպել»ը ճնշում բանեցնել չէ, այլ չտապել։ «Ստիպել»ը ժամանակին կողմէ պարտադրուած ստիպողութիւնն է։ «Բանն արքային ստիպեաց գիս» (արքային հրամանը փութալու մղեց գիս)։ Աչխարհաբարն ալ պահպանած է բառին նախկին գործածութիւնը երբ կ'ըսէ՝ «Ստէպ այցելել», ուր «ստէպ»ը կը մօտենայ «յաճախ»ին եւ կը հակադրուի «քիչ ան-

գամ»ին։

«Ստիպել»ին մէջ ներկայի հարկադրելու իմաստը առաջ եկած է դանդաղութեան դէմ գործուած ճնշումի իմաստէն։ Արագացումը ստիպումի մը արդիւնքն է, ինչպէս չատցնելը՝ բազմացումն է քիչին։

Գրաբարի «ստէպ ճամբայ» ասոյթը առած է «բանուկ ճամբայ»ի իմաստ, եւ քանի որ ճամբայ մը յաճախակի գործածութենէն կը կարծրանայ, «ստէպ» բառը նշանակած է նաեւ «խիտ, կարծրացած»։

«Ստէպ» բառին նշանակած ժամանակին հարկադրանքը յետագային դարձաւ նաեւ մարդուն ազատութեան դէմ կատարուած պարտադրանք, ճնշում։ Մարդը երբ ժամանակին նեղութեան կ'ենթարկենք եւ չուտ չարժելու կը հարկաւորենք, անոր ազատութիւնն ալ նեղի դրած կ'ըլլանք, քանի որ իր կեանքին ազատ թափը փոխելու պարտաւոր կը դարձնենք։

Ջիրկ, Ջուրկ, Ջրկել

Արմատը սեմական է, բայց նաեւ արաբական «սրա՛ա» (սարիքաթ գողութիւն) բառին վերագրուած է։ Արաբական արմատը, «գրկումի»ը գողութեան հետ նոյնացնելով, գայն կողոպուտի հետեւանք կը նկատէ։

Նախամարդը ինքզինք ըմբռնած է իբր Մայր Բնութեան կամ Արարչին կողմէ ֆիզիքապէս եւ իմացապէս կատարեալ եւ անթերի ստեղծագործութիւն, օժտուած անհրաժեշտ բոլոր բարեմասնութիւններով։ Ըստ արաբական ստուգաբանութեան, Մայր Բնութեան չնորհներէն մէկին կամ միւսին պակսիլը՝ մարդուն կողմէ նկատուած է իբր «գրկանք», քանի որ մարդը կը «գրկեն» այն բարիքէն, որ մարդկային ամբողջութեան եւ լիութեան մաս կը կազմէ, որմէ գրկուիլը մարդուն մէջ պակասութիւն կը ստեղծէ, վնաս կը հասցնէ, անոր նեղութիւն կը պատճառէ, քանի որ մարդը անոր գոյացապէս կարիքն ունի։ Մէկը «գրկել», գայն «իրաւազրկել» է, բնութեան օրէնքով։ «Ջուրկ ըլլալ» ո՛չ միայն կը նշանակէ բարի բանէ մը գրկուած ըլլալ, այլ նաեւ այդ բարիքը ունենալու իր բնատուր իրաւունքէն գրկուած ըլլալ, «իրաւազրկուիլ»։ Այդ իրաւունքը նախ բնական կարգի մէջ է, ինչպէս ֆիզիքական առողջութիւնը, բայց կրնայ ըլլալ նաեւ բարոյական կարգի մէջ, ինչպէս խիղճէ, գութէ զուրկ ըլլալը (բարոյազուրկ)։ Այս իրաւունքը կրնայ նաեւ ըլլալ մարդոց միջեւ համաձայնուած իրաւունք, ինչպէս՝ հայրենիք ունենալու իրաւունքը, որուն դէմ է հայրենազրկումը։ Զրկողը կրնայ նոյնինքն բնութիւնն ըլլալ. ի ծնէ աչազուրկ կամ կամազուրկ մարդը ի բնէ արկածեալ մարդ է։

Մարդը եւս կրնայ մարդը «գրկել», ֆիզիքապէս իր ազատութենէն կամ բարոյապէս անոր դէմ ընկերային անարդարութիւն գործելով։ «Ընկեր, ոչ գրկեմ զքեզ», ըսաւ Յիսուս առաջին ժամու մշակին, որ բողոքած էր վերջին ժամու մշակներուն հետ հաւասար վարձք ստացած ըլլա-

լուն համար։ «Քեզ չեմ զրկեր», քանի որ սկիզբէն այդպէս համաձայնած էինք։

«Զրկում» գոյութիւն ունի նաեւ հոգեւոր մարգի մէջ. ան գիտակցուած զրկում է երբ մարդ, աւելի բարձր նպատակի համար կամ շահի սիրոյն, գիտակցաբար կը հրաժարի իր բնական իրաւունքէն։

Զերծ, Զերծիլ

Բնիկ հայ բառ, «երծ» արմատով եւ «զ» մասնիկով։ «Զերծ» կը նշանակէ «ապահով, անվտանգ»։ «Զերծ տեղ» կը նշանակէ վտանգէ ազատ՝ ապահով տեղ։ Մարդիկը առաջին օրէն փնտռած են ապրիլ «ի զերծ տեղիս», ուր վտանգը իրենց չի հասնիր։ Նոյն արմատէն կազմուած են «զերծուցիչ, դիւրազերծ» կամ ընդհակառակն՝ «անզերծանելի» բառերը։ Այս պատճառով, «զերծանիլ» կամ «զերծիլ» բայերը կը նշանակեն վտանգէ «ազատիլ, պրծիլ»։

«Զերծ» բառին զենդական նշանակութիւնն է «արձակ եւ ազատ», ուր «զերծ»ին մաս կը կազմէ ո՛չ միայն ֆիզիքական ապահովութեան իմաստը, այլ նաեւ մարդկային ազատութեան գաղափարը։ Զոյգ իմաստները զիրար կ՛ամբողջացնեն, քանի որ Մարդուն վտանգուածութեան առաջին գոհը՝ անոր ազատութիւնն է։

Սակայն ստուգաբանական հարց կը ծագի հոս՝ «մորթազերծ, դիազերծ, մեհենազերծ, սեղանազերծ» բառերուն պարագային, որոնց մէջ գործածուած «զերծ» վերջավանկ բառը կարծէք առընչութիւն չունի անոր նախնական «ապահով, անվտանգ» իմաստին հետ։

Պէտք է մտաբերել, թէ «զերծ» եւ «քերծ» բառերը միեւնոյն ծագումնային «երծ» արմատն ունեցած են, թէեւ կազմուած տարբեր նախամասնիկներով։ Արդարեւ «զերծել» նշանակած է նաեւ «մերկել, քերծել», հետեւաբար «զերծել»ը հասկցուելու է նաեւ «քերծել»ու իմաստով։ Ուստի «մորթազերծել» նշանակելու է մարմինը իր մորթէն «քերծել», իսկ «դիազերծել» նշանակելու է դիակը իր արդուզարդէն մերկել։ «Զերծեաց ի նմանէ զհանդերձս իմ»։

Նոյն պատկերաւոր բացատրութեամբ հասկցուելու են նաեւ «մեհենազերծել» եւ «սեղանազերծել» բայերը, ըստ որուն՝ «մեհենազերծել» նշանակելու է մեհեանը իր ճոխ զարդեղէններէն մերկացնել (կողոպտելով), իսկ գոհի սեղան եւ տաճար «սեղանազերծել»ը նշանակելու է անոր գանձերը թալանել։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Պիտի ուզէի այս էջերը լեզուագիտական ընդհանուր վերյիշեցումով աւարտել եւ ըսել, թէ ամէն ժողովուրդ, իր լեզուն ստեղծելու արարքին

մէջ, նախ իր գոյականները ստեղծած է, ապա աւելի ուշ ժամանակին լեզուի մը բայերը մշակած է, նորածինին պէս որ խօսիլ կը սկսի առանց բայ գործածելու, այլ գինք չըլսապատող անձերուն կամ առարկաներուն, նոյնիսկ իր անձին՝ միայն անունը տալով։ Ամէն ժողովուրդ նորածինի մը ձեւով իր լեզուն կազմած է։

Հետեւաբար լեզուի մը բայերը, բաղդատաբար անոր գոյականներուն, աւելի ուշ ատեն կազմուած են։ Այսպէս, Նախամարդը երբ «ծաղիկ» բառը հնարած է, «ծաղկիլ» բայը ստեղծած է աւելի ուշ ժամանակի մը մէջ։ Բայ մը կազմելու գործընթացը ժողովուրդէ մը ժամանակ պահանջած է, եւ այս յարաբերաբար երկար ժամանակամիջոցին մէջ, բառը ժամանակ ունեցած է նաեւ իմաստի երանգաւորում կրելու, իմաստի յեղաշրջում արձանագրելու։

Բայը իր իմաստային այս յեղաշրջումը ընդհանրապէս դէպի «արդիականացում» կատարած է, որուն պատճառով՝ յաճախ բայերը իրենց իմաստով աւելի մօտ են մեզի քան թէ իրենց ծագումին։

Այսպէս, մէջբերելով սոյն յօդուածին պարունակած բազմաթիւ օրինակներէն մին, նկատենք «վաճառ» բառը։ Ան հնուց «փոխանակութիւն» կամ «առուտուր՝ նշանակած էր, մինչդեռ անկէ ծնած «վաճառել» բայը ո՛չ թէ «փոխանակելու», այլ ծախելու նշանակութիւն առած է, ընթացք տալով բառին ներկայ իմաստին։

Միայն մարդը բառ կը ստեղծէ։ «Անբան» կոչուած են կենդանիները, որովհետեւ «բան» չունին, իրենց դարաւոր գոյութեան մէջ՝ խօսք չեն բանաձեւած։ Անցեալ դարերու իմաստասիրական, գեղարուեստական ու աստուածաբանական նորանոր բառերուն ստեղծումէն ետք, ներկայ ճարտարագիտական յառաջդիմութիւնը կը հարկադրէ մարդը նորանոր բառեր յօրինելու, եւ իրեն վերապահուած այս կարողութիւնը անգամ մը եւս արժեւորելու։

Աղքատ կոչուող լեզուները անո՛նք են, որոնք բառ հնարելու մէջ աղքատ են։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Տես՝ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, ԺԳ., 1993, էջ 11–26,
Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԴ., 1994, էջ 197–217,
Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԵ., 1995, էջ 13–47,
Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԶ., 1996, էջ 289–334,
Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԷ., 1997, էջ 331–371։

2. Հ. Աճառեան, *Հայերէն արմատական բառարան*, Հատոր Բ., Երեւան 1973, էջ 332։

THE OTHER SIDE OF THE WORDS (VI)
(Summary)

ANTRANIK GRANIAN

This is the sixth article of the author in the series which deals with the evolution of the meanings of various sets of Armenian words.

In the first part of his article, the author highlights word groupings which are related to trade. In the second part, the author highlights word groupings pertaining freedom, constraints and related concepts. The words discussed here, are.–

1. **Vach'ark** - commerce
2. **Shuka** - market
3. **P'oghots** - street
4. **Aprank'** - goods
5. **Met'erk / met'eranots** - provision, warehouse
6. **Pahest** - reserve
7. **Gandz** - treasure
8. **Ambar / hambar / ambaranots** - store, storehouse
9. **Shtemaran** - depot
10. **Mar'an / Maran** - cellar
11. **Pashar** - stock
12. **Paren** - supply
13. **Shah / shahil** - profit, to make profit
14. **Ogut** - gain
15. **Vastak / Vastakil** - earnings, to earn
16. **Tokos** - interest (bank)
17. **Vashkh** - usury
18. **Nepast** - aid
19. **Tzakhél / Tzakhsél** - to sell, to spend
20. **Korust** - perdition
21. **Venas** - loss
22. **Tuzhél** - the harm resulting from loss
23. **C'ap'** - amount
24. **K'eshirk'** - weight
25. **Hawasar** - equal
26. **Neman** - similar
27. **Nevaz** - less
28. **Pakas** - inferior
29. **Aravél** - plus, more
30. **Gin** - price
31. **Arzhék'** - cost

32. **Hargank'** - respect
33. **T'ank / Tang** - dear
34. **Negh** - narrow
35. **Sugh** - expensive
36. **Bérn** - load
37. **Tzanr** - heavy
38. **T'ét'év** - light
39. **Sahman** - border, limit
40. **Ezr-Ezérk** - shore
41. **Gitz** - line
42. **Tzir** - orbit
43. **Paruyr** - helix
44. **Tzayr** - ending
45. **Hun** - riverbed, passage
46. **Kap / Kapank'** - bond, bindings
47. **Parawand** - restraint
48. **Paran** - rope
49. **C'uan** - cord
50. **C'opan** - cable
51. **Kharan** - strap
52. **Lar** - string
53. **T'él** - wire
54. **Sheght'a** - chain
55. **Argélk'** - constrain
56. **Kashkandél** - to impede
57. **Brnut'iun** - violence
58. **Dzérk'** - hand
59. **Ap'** - palm
60. **Stipél** - to force
61. **Zirk/zurk/zerkel** - to deprive
62. **Zértz / zértzél** - exempt, to detach oneself from

MOVSÉS KHORENATSI AND GHAZAR P'ARPETSI

REV. VREJ NERSES NERSESSIAN

There are a number of phrases in Book III of Movés Khorenatsi's *History of the Armenians* and Book I of Ghazar P'arpetsi's work of the same name which are verbally similar. In Movsés's *History* these occur in the last part of Book III beginning with chapter 51, covering the years c. 420 to 440. In Ghazar's *History* they are found in chapters 11 to 19.[1] The following are typical examples:

Movsés

III. 52 ... կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին զվաղնջուցն գրեալ չարագիրս տառից եկեալ եւուն ցմեծն Սահակ եւ Մեսրոպ:[2]

Ghazar

I. 11 ... կարգել զվաղնջուցն գտեալ չարագիրս տառիցն, զոր ոչ ուրուք էր հոգացեալ ...[5]

III. 56 ... ի նմին աւուր եւ նա (Շապուհ – V. N.) անդէն ի դրանն մարդկանէ նենգեալ սատակեցաւ:[3]

I. 12 ... ի նմին աւուր եւ զորդի նորին զ Շապուհ..., անդրէն ի դրանն մարդկանէ դաւով յարքունիքն սատակեցին:[6]

III. 67 ... մնչեւ ցակիզբն ամին երկրորդի Ցազկերտի եղելոյ Պարսից Թագաւորի, յելս ամսոյն Նաւասարդի, յաւուր Լուսոյ Ծննդեանն:[4]

I. 18 ... յԱկզբան ամին երկրորդի Ցազկերտի որդւոյ Վռամայ Պարսից արքային, յամսեանն Նաւասարդի ... յերկրորդ ժամու աւուրն. ուր եւ զօր Ծննդեան երանելոյն ...[7]

A possible reason for these coincidences is that both texts depended on a common prior source. The absence, however, of independent evidence for existence of such a work, other than fifth-century author Koriun's biography of Mesrop, the inventor of the Armenian alphabet, has led scholars to assume that the author of one of these *Histories* must have used the other as his source.

Ghazar wrote his *History* around AD 500. Hence, for those who accept the traditional fifth-century date for Movsés's work, it was Ghazar who had borrowed these passages from Movsés's *History*.[8] This is supported by a

comparison of the relevant passages which reveals a striking difference in style. Movsés's writing is crisp and matter-of-fact while Ghazar's is expansive, provides little extra information and gives the impression that he was padding out his material. Father Poghos Ananian pointed to Ghazar's statement that he had read many previous *Histories*, and suggested that he had not mentioned Movsés or Eghishé (author of an history of the Armeno-Persian war in 450-51) because his intention had been to write a continuation to the works of early classical Armenian historians Agat'angeghos and P'avstos Buzand.[9]

The difficulty with this view is that Movsés's composition appears not to have been generally available until at least the seventh century, and it seems unlikely that Ghazar, writing at the request of the Mamikonian prince, Vahan, would have had access to work, which was written for a Bagratuni lord, Sahak, so soon after its composition.

The alternative solution, favored by those who believe that Movsés's *History* was composed later than the fifth century, is that its author had utilized Ghazar's composition. This view also presents a number of problems and leads to inconsistencies. For instance, both Movsés and Ghazar placed the first year of the Armenian king Vṙamshapuh during that of Shapuh, who is apparently a composite figure formed from the second and third Persian kings named Shapur (AD 309-379 and 383-388 respectively), whereas Koriun placed it much later during the reign of the Persian king Yazdegerd I (399-420).[10] If Ghazar had written his *History* before Movsés, why did he ignore the contemporary Koriun's clear evidence on Vṙamshapuh? Historian Hakob Manandian's explanation, that a later unknown hand had amended Koriun's text, has received little support.[11]

For the Christian era, Movsés was working to his own chronological system for Armenian history. In this scheme his correlation of the Roman emperors with the Persian kings was out of phase.[12] For the fifth century the error was as much as 40 years and vitiated his chronology for the kings of Armenia. One of the steps he appears to have taken to make the numbers fit was to place Vṙamshapuh's reign much earlier in relation to the kings of Persia than it actually had been. Ghazar had no such overall scheme and his adoption of this chronology can be accounted for only by assuming that, for some reason, he had preferred to follow Movsés rather than Koriun.

Moreover, if Movsés had utilized Ghazar's *History*, then the details unique to Movsés's composition have to be explained as Movsés's "additions".[13] But this extra information is significant and there is no independent evidence to doubt its authenticity. Movsés knew, for instance, that the fifth-century Armenian author Eznik, had gone to Constantinople while a student without permission.[14] Ghazar does not mention this but it is confirmed by independent data.[15]

The hypothesis for the late composition of Movsés's *History*, placing it sometime between the seventh and ninth centuries, assumes that the work was composed in support of Bagratuni aspirations to the Armenian throne in opposition to those of the Mamikonian *gens*.[16] It is reasonable to expect therefore that Movsés's supposed additions would have served this intention, or at least not have clashed with it. But this has not been demonstrated. On the contrary, one of the "additions" states that Vardan Mamikonian, grandson of the *kat'oghikos* Sahak, had been elevated to the rank of *stratelat* (general) by the Eastern Roman emperor Theodosius II and also offered the Armenian throne by the Persian king Vŕam (Bahram V).[17] Why, it must be asked, would a propagandist for Bagratuni kingship have gone out of his way to record, let alone invent, a statement to the effect that the rival Mamikonians had once been considered to be of royal rank, and incidentally emphasized the close relationship of that *gens* both with the royal Arshakunis and the revered and sainted Sahak Part'ev?[18]

In the eighth century such comments would not have strengthened the Bagratuni claim to the kingship of the Armenians. Around 482, however, when the Bagratunis had no such ambition, they could have been recorded safely as historical facts. We may contrast this with historian T'ovma Artzruni's claim that one Vahan Artzruni, not otherwise known, had been considered as a possible king at this time,[19] clearly an attempt to place the status of the Artzrunis at royal level in order to support their own claim to kingship at the time T'ovma was writing in the early tenth century.

A comparison of other relevant passages shows that the two works reflect specific political conditions. Movsés stresses the confusion, which existed throughout much of the fifth century and the need that the Armenians felt for political and military support from the Eastern Roman empire to keep the Persians at bay. In contrast, Ghazar is keen to play down disagreements and to emphasize the unity of the Armenian commonwealth, reflecting the more favorable conditions pertaining at the turn of the century under the governorship of his patron, Vahan Mamikonian. He also ignores hostile and unmanly actions by the Persian king, such as the imprisonment of the Armenian king Artashir (reigned 422-428) and the confiscation of his possessions,[20] in order not to perturb the prevailing amity between the Armenians and the Persians. The following important differences may be noted:

Movés	Ghazar
III. 50 King Khosrov [III] negotiates with the Roman emperor.[21]	I. 9 not mentioned.[30]
III. 50 Khosrov is imprisoned in the castle of oblivion in Persia.[22]	I. 9 Khosrov is exiled to Persia.[31]
III. 50 Pargev Amatuni attempts to rescue Khosrov on the way to Persia but is captured and blown up like a wineskin.[23]	I. 9 Not mentioned.[32]
III. 51 Vṙam Kṙman succeeds Artashir on the Persian throne during the reign of Vṙamshapuh.[24]	I. 12 Vṙam Kṙman ascends the Persian throne after death of Vṙamshapuh.[33]
III. 57 The emperor Theodosius bestows the title of *stratelat* on Vardan Mamikonian.[25]	Not mentioned.
III. 63 In considering the deposition of King Artashir of Armenia, *kat'oghikos* Sahak suggests that the matter be discussed with the emperor, Theodosius.[26]	I. 13 Sahak's suggestion is not mentioned.[34]
III. 63 The Armenian *nakharars* accuse Sahak of sympathy with the Greeks.[27]	I. 13 This accusation is not mentioned.[35]
III. 64 Vardan Mamikonian, Sahak's grandson, is offered the kingship of the Armenians by the Persian king.[28]	I. 14 This offer is not mentioned.[36]
III. 64 King Artashir of Armenia is imprisoned by the Persians and his possessions confiscated.[29]	I. 14 Not mentioned.[37]

In Movsés's account, *kat'oghikos* Sahak suggests to the Armenian *nakharars* that a solution to the proposed deposition of King Artashir should be sought through the Eastern Roman emperor, Theodosius II, and not through the Persian king[38]. Subsequently, at the Persian court the *kat'oghikos* is accused of sympathy with the Greeks. This is in keeping with Movsés's phil-Hellenic stance and his suspicion of the Persians. It was a possible view between 450 and the treaty of Nuarsak in 484, when the Armenians were in armed conflict with the Persians and the Eastern Roman connection was an option, which they wished to keep open. This was no longer the case after the treaty, and certainly had no significance in the eighth century, by which time the Persian empire had ceased to exist.

The omission of this material by Ghazar who, incidentally, had also received a Greek education and would therefore have been expected to be as Hellenophilic as Movsés, indicates that he was deliberately avoiding reference to friendly contacts between the Armenians and the Eastern Romans. To publicize the existence of such contacts after the improvement of Armeno-Persian relations would have been embarrassing for his patron, Vahan Mamikonian, who was then *marzpan* (governor) of Armenia. Hence, Ghazar emphasized the chivalrous attitude of the Persians; for example, that the abducted ladies of the noble Kamsarakan house had been treated with care and in conformity with Christian custom.[39]

The hypothesis of a late date for Movsés also incorporates the belief that its author had utilized Buzand's *History of the Armenians*.[40] This being a record of the fourth century, it would have been reasonable to suppose that a fifth-century author could have quoted from it without obviously giving himself away. It is surprising, therefore, that Movsés does not quote directly from it, if at all, and the data believed to derive from it is hardly recognizable as such. On the other hand, Ghazar's *History* extends to the end of the fifth century and includes the death of Movsés's patron, Sahak Bagratuni. Consequently it is plain that an author purporting to be writing at Sahak's request could not have used it. We are thus faced with the paradox that Movsés apparently quoted verbatim from a work clearly written after his own time, yet disguised quotations from one composed before his time.[41]

It is clear that neither of the above hypotheses for the existence of common passages in the two *Histories* is satisfactory and the solution to the problem must be sought elsewhere.

In his letter to Vahan Mamikonian, Ghazar mentions a Movsés *p'ilisop'os*, no longer living at the time (c. 490-495), who had been mocked and persecuted by certain churchmen because of his education abroad.[42] Unfortunately, there is a lacuna in the manuscript at this point depriving us of further details. Philologist Step'anos Malkhasian, however, showed that the description of this Movsés is consistent with the autobiographical details found

in Khorenatsi's remarks appearing in the final chapter of Book II and the lament at the end of the *History*. For instance, in the lament he complained that

> ...զծիծաղել ն զմեօք եւ զարհամարհել ն իբրեւ զանհաստատունք, եւ որ ինչ պիտանացու ունիցի արուեստ: (...they make an evil of themselves by mocking and despising us as unstable and lacking any useful art.)[43]

Malkhasian concluded that Movsés "the philosopher" and Movsés Khorenatsi were the same person.[44] This view requires further examination.

The fifth-century church historian Sozomen gives the explanation of the term "philosopher" in relation to Christians; it was used to describe Christian hermits.[45] Having studied in a Greek school, Ghazar would have been aware of this meaning. It is therefore significant that he also states, at the beginning of his letter, that he had stayed two years in the canton of Siunik', in the winter in a cave with a renowned cleric named Movsés, and in the heat of the summer with Mushé, the bishop of the region. Caves being the refuge of hermits, we may conclude that the persecuted philosopher and the renowned cleric with whom he had stayed were the same person. Furthermore, Movsés Khorenatsi was known to later writers both as *k'ert'ogh* (grammaticus) or *k'ert'oghahayr*,[46] and as "philosopher". For example, the eleventh-century Armenian historian Step'anos Taronetsi Asoghik calls him *p'ilisop'a*,[47] and a chronicle attributed to At'anas Taronatsi (7th century) describes him as *matenagir* (author) and *p'ilisop'a*.[48]

This interpretation is supported by indications in Movsés's *History* of the conditions under which he was working. From his remarks to his patron it appears that he had written the *History* in installments, and that the task had become progressively irksome to him. The unavailability to him of works in Greek indicates, that he was writing far from Hellenic centers of learning. Thus he was aware of Plato's dialogues, some of which were available in Armenian translation, but which he did not use, and of the first-century BC Greek historian Diodorus's *Library of History*, no Armenian translation of which is known, and to which he did not have access.[49]

All this is consistent with the *History* having been composed not at the court of a king or *nakharar*, as implied by the hypothesis of an eighth-century date, but in an isolated location, while his description of mount Masis as the "southern mountain"[50] suggests that he was situated in north-eastern Armenia. This agrees with hints that he was living in the vicinity of the cantons of Geghark'unik' and Gogh't'n.[51] The conclusion is that the *History of the Armenians* was written in an isolated location, possibly in Ayrarat or northern Siunik'.

It is possible, therefore, to identify the philosopher/hermit Movsés with Movsés Khorenatsi.[52] A number of unexplained details now fall into place:

Movsés had retired to a cave in view of the persecution, which he had suffered on his return from abroad. He would have composed his *History* there, thus explaining the discovery by modern critics that he had used few reference books and that all of them had been in Armenian, confirmed by his own comment that some of the *History* had been written from memory.[53] Ghazar had stayed with Movsés and would have seen the latter's *History of the Armenians* there, thus explaining his use of phrases found in it when composing his own *History* some years later.

We come now to the question of the date of completion of the first edition of Movsés's *History*. Since it was written at the request of Sahak Bagratuni, the most probable period for its composition would have been around the time of the latter's governorship of Armenia, viz. from 482 to his death at the battle of Ch'armanayn in 483.[54] The evidence for the period when Ghazar was staying in the cave is found in his letter to Vahan Mamikonian in which he says that in his youth he had been sent to study amongst the [Eastern] Romans by his teachers, and that on his return to Armenia he had lived with the Kamsarakan family "until the year of" Vahan's *նուաճում* (submission).[55] Wearied by his work, he had spent two years in Siunik' in order to rest.

The exact time he had gone to stay in the cave is indicated by the words *ց հետ այ նորին*, just after he had mentioned his residence with the Kamsarakans. Vahan's *նուաճում* is believed to refer to the treaty of Nuarsak in 484. If further the phrase *ց հետ այ նորին* means "after that", as has been assumed, then Ghazar had stayed with Movsés during the winters of the years 484/485 and 485/486.[56] But Ghazar is vague about this period of his life and there is an alternative meaning for the phrase *ց հետ* as "together with".[57] Interpreting *ց հետ այ նորին* as "together with that", i.e. during the time that Ghazar was domiciled with the Kamsarakan family, then we may conclude that he had stayed with Movsés sometime between the years 482 and 484. There is support for this in Ghazar's statement that he had stayed with Movsés in the winter and with bishop Mushé in the summer. He was presumably with the Kamsarakans, in the spring or autumn. Although the household may not have been located in a single place during the war,[58] it may be noted that the Kamsarakan lands consisted of the cantons of Shirak and Arsharunik' in the Ayrarat region, which were contiguous with northern Siunik' and the canton of Geghark'unik', in which general region Movsés must have been located.

In examining Movsés's remarks to his patron it has been noted that the last reply to a definite command is found in Book III, chapter 55.[59] This comment must have been written at a time when Movsés had believed that Sahak Bagratuni was still alive. In fact, Sahak had died in battle in the summer of 483 but rumors had reached Armenia in the winter of 483/484 that he had survived and had taken refuge in Georgia. As a consequence, a search party had been sent

to find him, but without success.[60] The latest that chapter 55 could have been written, therefore, was the winter of 483/484 since after that Sahak's death would have been confirmed. If Ghazar had stayed with Movsés in the winters of 482/83 and 483/84 he would have been there while Movsés was composing the final chapters of his *History*, and may well have assisted in writing it. If however his stay had been in the period of 484 to 486, he would have seen Movsés's *History* but not have assisted in its composition.[61]

ENDNOTES

[1] All quotations from Movsés Khorenatsi and Ghazar P'arpetsi are from the following editions: Movsés Khorenatsi, *Patmut'iun Hayots*, K'nnakan Bnagire ev Nératzut'iune M. Abeghiani ev S. Harut'iuniani, Lratsumnére A. B. Sargsiani (Critical text and Introduction by M. Abeghian and S. Harut'iunian, Additions by A. B. Sargsian), Erevan, 1991; Ghazar P'arpetsi, *Patmut'iun Hayots Ev T'ught' Ar Vahan Mamikonian* (History of the Armenians and Letter to Vahan Mamikonian), 4th edition, Venice, 1933. Supposed verbal borrowings by Movsés in I. 16 and III. 59 from P'arpetsi's description of Ayrarat (I. 8) and from *Ashkharhagrut'iun* (Geography) (see Robert W. Thomson (ed.), *Moses Khorenats'i. History of the Armenians*, Cambridge, MA and London: Harvard University Press, 1980, pp. 50f.), are little more than general similarities.

[2] This is the "A" reading. The "T" manuscripts have «Նշանագիր». Khorenatsi, *Patmut'iun Hayots*, p. 326.

[3] *Ibid.*, p. 332.

[4] *Ibid.*, p. 355.

[5] P'arpetsi, *Patmut'iun Hayots*, p. 48.

[6] *Ibid.*, p. 56.

[7] *Ibid.*, p. 110. Koriun has ... «յառաջնում ամի երկրորդ Յազկերտի, որ ոչ վճամայ թագաւորին պարսից, ... ի կատարել ամսոյն Նաւասարդի, ... յերրորդ ժամու աւուրն պայտամանն, որ եւ զօր ծննդեան ի նոյն աւուր», see N. Akinian (ed.) *Patmut'iun Varuts S. Mashtotsi* (The History of Life of St. Mashtots), Vienna, 1952, chapt.18, p. 56.

[8] Manuk Abeghian, *Hayots Hin Grakanut'ian Patmut'iun* (History of the Ancient Literaure of the Armenians), in *Erker* (Works), Vol. III, Erevan, 1968, p. 355.

[9] Father Poghos Ananian, "Grots Giuti T'uakane ev Vramshapuh Hayots T'agavori Vetserord Tarin" (The Date of the Invention of the Alphabet and the Sixth Year of the Armenian King Vramshapuh), *Bazmavep*, Vol. 143, No 1-2, 1985, pp. 127f.

[10] Khorenatsi, *Patmut'iun Hayots*, III. 50, p. 321; Ghazar P'arpetsi, *Patmut'iun Hayots*, I. 9, p. 36; Koriun, *Patmut'iun Varuts*, chapt. 7 and 21, pp. 22, 65.

[11] Hakob Manandian, "Hay Greri Giuti Taret'ui Hartsi Shurje" (On the Question of the Date of Invention of the Armenian Alphabet), in Ashot Hovhannisian (ed.), *Mesrop Mashtots*, Erevan, 1962, p. 109.

[12] L. Shahinian, "Vorn e Khorenatsu *Hayots Patmut'ian* Zhamanakagrakan Hamakarge?" (What is the Chronological System of Movsés Khorenatsi's *History of the Armenians*?), *Banber Matenadarani*, Vol. 8, 1967, pp. 21-56.

[13] Thomson, *Moses*, pp. 47, 313. Gagik Sargsian's hypothesis that Movsés had lived at the end of the fifth century and the beginning of the sixth (*Hellenistakan Darashrjani Hayastane ev Movsés Khorenatsin* [Armenia of the Hellensitic Age and Movsés Khorenatsi], Erevan, 1966, p.11,) and hence had used P'arpetsi's *History* (*Movsés Khorenatsu Hayots Patmut'ian Zhamanakagrakan Hamakarge* [The Chronoligical System of Movsés Khorenatsi], Erevan, 1965, pp. 104, 120), creates more problems than it solves.

[14] Khorenatsi, *Patmut'iun* , Book III. 60, p. 341.

[15] Eznik's letter in *Girk' T'ght'ots* (Book of Letters), Tiflis, 1901; Galust Ter Mkrtchian (ed.), *Knik' Hawatoy* (Seal of Faith), ed., Ejmiatzin, 1914; see also in Maurice Tallon, *Livre des lettres*, Beirut, 1955, pp. 50 f.

[16] Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, n.p.: Georgetown University Press, 1963, pp. 332f.

[17] Khorenatsi, *Patmut'iun*, III, 64, p. 348.

[18] Hrachia Ach'arian thought that it had been added by Movsés in order to raise the profile of the Mamikonian family; see H. Ach'arian, "Mesrop Mashtots", *Ejmiatzin*, No. 11-12, 1956, p. 43. On the other hand many critics have accused Movsés of denigrating the Mamikonians in order to please the Bagratunis.

[19] T'ovma Artzruni, *Patmut'iun tann Artzruniats* (History of the House of Artzrunik'), Constantinople, 1852, pp. 47, 86.

[20] Khorenatsi, *Patmut'iun*, III. 64, pp. 348-349.

[21] *Ibid.*, pp. 320-321.

[22] *Ibid.*

[23] *Ibid.*

[24] *Ibid.*, pp. 322-323.

[25] *Ibid.*, p. 335.

[26] *Ibid.*, pp. 346-347.

[27] *Ibid.*

[28] *Ibid.*, pp. 348-349.

[29] *Ibid.*

[30] P'arpetsi, *Patmut'iun Hayots*, pp. 34-36.

[31] *Ibid.*, pp. 34-36.

[32] *Ibid.*

[33] *Ibid.*, pp. 53-56. Vram Krman was Bahram IV (c. 388-399). It has been suggested that the manuscript is corrupt in this respect (Sargsian, *Movsés Khorenatsu*, pp. 100-104). The early 15th century fragment of P'arpetsi's *History* does not resolve the point since the passage on Yazdegerd I is missing in it; see Bishop Norayr Pogharian, "Noragiut Hatuatz Ghazar P'arpetsu *Hayots Patmut'ian*" (A Newly Discovered Fragment of Ghazar P'arpetsi's *History of the Armenians*), *Banber Matenadarani*, No. 8, 1967, pp. 263- 274.

[34] *Ibid.*, pp. 57-69.

[35] *Ibid.*

[36] *Ibid.*, pp. 69-76.

[37] *Ibid.*

[38] Khorenatsi, *Patmut'iun*, III. 63, pp. 346-347.

[39] P'arpetsi', *Patmut'iun*, III. 79-80, 86; pp. 472-478, 508 f.

[40] Thomson, *Moses*, pp. 46-49.

[41] Thomson's comment, that Movsés does not mention Buzand and P'arpetsi by name because "they were eulogizing the Mamikonian family, whose role he consistently negates" (Thomson, *Moses*, p. 311), fails to address this problem.

[42] P'arpetsi, "T'ught' Ghazara P'arpetsuo: Meghadrut'iun Stakhos Abeghayits" (Letter to Vahan Mamikonian), in *Patmut'iun*, p. 643 f.

[43] Khorenatsi, *Patmut'iun*, III. 68, pp. 358-366.

[44] *Movsés Khorenatsi, Hayots Patmut'iun, Targmanut'iun, Neratzut'iun ev Tzanot'agrut'iunner Doktor S. Malkhasiani* (Movsés Khorenatsi, *History of Armenians*, introduction, translation into modern Armenian and annotations by Dr. S. Malkhasian), Cairo, 1953, pp. 14-16. Cf. Father Poghos Ananian, "Movsés K'ert'oghahayr Ev Movsés Khorenatsi" ("Movsés K'ert'oghahayr and Movsés Khorenatsi"), *Bazmavep*, Vol. 149, 1991, p. 19.

[45] Sozomen, *Ecclesiastical History*, III, 14. It may be noted that the Syrian bishop Daniel, appearing in the story of the creation of the Armenian alphabet (Koriun, P'arpetsi, Khorenatsi) is described as *p'ilisop'a* in a seventh century chronicle (*Ananun Zhamanakagrut'iun*, Venice, 1904, p. 57, and by Step'anos Taronatsi (*Patmut'iun*, St. Petersburg, 1885, II. 6).

[46] Taronatsi, *Patmut'iun*, II. 1, p. 77.

[47] *Ibid.*, II. 2; p. 79.

[48] Under date 474; see A. S. Mat'evosian, "Movsés Khorenatsin ev At'anas Taronatsu Zhamanakagrut'iune" (Movsés Khorenatsi and At'anas Taronatsi's Chronicle), *Patma-Banasirakan Handes*, No. 1, 1989, p. 226.

[49] Edward Gulbekian, "Movsés Khorenatsi's Remarks to His Patron", *Le Muséon*, No. 97, 1984, pp. 75-79.

[50] Khorenatsi, *Patmut'iun*, I. 12, p. 40. A misprint in Thomson's translation transposes, this to "northern" (Thomson, *Moses*, pp. 89-90).

[51] Step'anos Malkhasian suggests that Movsés's surname referred to the village of Khorea(n), near Goght'n; see his *Khorenatsu Aréghtzuatzi Shurje* (About Khorenats's Enigma), Erevan: ArmFAN publications, 1940, pp. 144-147.

[52] Such an identification was first proposed by Gnel Galemk'iarian in *Tach'ar* weekly, No. 20, May 1912; quoted by Morus S. Hasrat'ian, "Vorn e Movsés Khorenatsu tznndavayre" (Where is Movsés Khorenatsi's birthplace?), *Lraber Hasarakakan Gitut'iunneri*, No. 12, 1969, p. 89. (Hasrat'ian's article is reprinted in his *Patma-Hnagitakan Usumnasirut'iunner*, Erevan, 1985, pp. 49-64).

[53] Khorenatsi, *Patmut'iun*, III. 1, pp. 257-258. An example of the failure of his memory is provided by his references to Firmilian, bishop of Caesarea. He quotes certain facts about the bishop from Eusebius's *Ecclesiastical History* and then states that Firmilian had written an history of the persecutions of the church in the days of the Roman emperors Maximianus, Decius and Diocletian, (II. 75, p. 213). This work had also referred to events in Armenia under a king Khosrov. There is no evidence that Firmilian had written such a work;the early Christian Biblical scholar. St. Jerome (c. 347-419 AD.) gives no works by him in his *Lives of Illustrious Men* (see Henry Wace and Philip Schaff, *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers*, vol. 3,

Oxford, 1842), but a book entitled *Concerning the Deaths of the Persecutors (De mortibus persecutorum)* had been written in the early fourth century by the early Christian apologist Lactantius (c. 260-c. 340), and did indeed deal with Roman emperors named Maximianus, Decius and Diocletian, although not with an Armenian king Khosrov. Furthermore, Jerome also mentions that Lactantius was also known as "Firmianus" (*Firmianus qui et Lactantius*), a name sufficiently similar to "Firmilianus" for confusion to have occurred. Since, however, Lactantius Firmianus's work was in Latin, which Movsés did not claim to have studied, it follows that he had either seen a Greek version to which information on Armenia had been added, or he had heard about it. In any case, it is clear that he was relying on memory in writing this part of his *History*, for which he apologises soon after (III.1).

[54] For the date of the battle, see Karen N. Iuzbashian, "Erb é sksuel Vahan Mamikoniani Glkhavoratz Apestambut'iune" (When Did the Rebellion Led by Vahan Mamikonian Begin?), *Patma-Banasirakan Handes*, No. 1, 1984, pp. 95-101.

[55] P'arpetsi, *Patmut'iun*, p. 604. Cf. P'arpetsi's use of the word in III. 80 and 89. Malkhasian noted that its meaning was uncertain in Pavstos's *Patmut'iun Hayots* (History of the Armenians), Erevan, 1968, p. 326, n.100.

[56] Abeghian, *Erker*, III, pp. 343-347.

[57] Cf. «...եւ քուրմք գնացին զհետ լինելով, դադարեան առ նոսա» in Khorenatsi, *Patmut'iun*, II. 12, and « ... Սաֆինեան, զհետ նորա եկեալք,» ibid., II, 58, p. 187.

[58] The Kamsarakan princes were allied with Vahan Mamikonian and were frequently on the move during the war. Two of their ladies were taken hostage by the Persians; see P'arpetsi, *Patmut'iun*, III, 79, p. 472.

[59] Gulbekian, p. 72. The remark in Book III, chapter 65 is not relevant since it is not a direct reply to a command or question but a general expression of relief that he had completed his task.

[60] P'arpetsi, *Patmut'iun*, III. 77, p. 458 f.

[61] There is reason to believe that Movsés had some assistance in the composition of Book III. In Book I, he addressed remarks and complaints to his patron in fourteen of the 32 chapters and then extensively in the appendix on the Persian myths. In Book II, his remarks are much less frequent, occurring in eleven chapters out of 92, while in Book III we find remarks in only five chapters out of 67.

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԵՒ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ
(Ամփոփում)

ՎՐԷԺ Ա. ՔՀՆՅ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Մովսէս Խորենացիի եւ Ղազար Փարպեցիի *Հայոց Պատմութիւն* երկերուն միջեւ առկայ նմանութիւնները, հետեւաբար նաեւ երկու պատմագիրներուն կեանսագրական առընչութիւններ յաճախ նիւթ եղած են հայ բանասիրութեան մէջ:

Մեկնելով բնագրային բաղդատութիւններէ, ժամանակի պատմա–քաղաքական արեւելումէն եւ այլ մատենագիրներու անդրադարձումներէ, կը պարզուի թէ Խորենացիի եւ Փարպեցիի *Հայոց Պատմութիւն*ներու նմանութիւնները արդիւնք են անոնց 482–83ի եւ 483–84ի ձմեռները միասին՝ Սիւնիքի հիւսիսային շրջանը գտնուող քարայր–մենաստանի մը մէջ անցընելուն:

Կ'եզրակացուի նաեւ, թէ շատ հաւանաբար Փարպեցին օգնած է Խորենացիին՝ անոր *Հայոց Պատմութեան* երկնումի վերջին գլուխներուն ատեն: Կը նոյնացուին Մովսէս Խորենացին ու Մովսէս Փիլիսոփոսը որուն հետ իր անցուցած ժամանակին յիշատակումը կը կատարէ Փարպեցին՝ Վահան Մամիկոնեանի ուղղած իր թուղթին մէջ: Կը պարզուի նաեւ, որ Խորենացին իր *Հայոց Պատմութեան* վերջին հատուածները ամբողջացուցած է 483–484ին:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԸՄԲՌՆՈՒՄԸ ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

✠ՍԱՐԳԻՍ ՓԱՆՈՍԵԱՆ

80ականների սկզբին, հարցազրոյցներից մէկում, Հրանտ Մաթեւոսեանը նկատում էր. «... մարդկութեան պատմութեան մէջ պահեր, իրադրութիւններ կան, որոնց չպէտք է առընչուի գեղարուեստական գրականութիւնը։ Օրինակ, 1915 թուականի արիւնոտ եղեռնը։ Նոյնիսկ հանճարեղ Զարենցը, դիմելով այդ թեմային ձախողուեց։ Ուրեմն ի՞նչ ակնկալել միւս գրողներից։ Վերցնենք թէկուզեւ Կոստան Զարեանի Նաւը լերան վրայ [երկը – Ս.Փ.]։ Ես գիտեմ, որ նրա [հեղինակի – Ս.Փ.] համար ցաւալի է։ Անտանելիօրէն ցաւալի։ Բայց այդ ցաւը կարծես թէ մարում է, չէզոքանում՝ գեղարուեստական խօսքին առընչուելով»[2]։

Անտարբերութիւն ու լռութիւն չի ենթադրում գրողի նման դիրքորոշումը։ Պարզապէս նա գտնում է, որ գեղարուեստական խօսքի մէջ ինչ որ բան անխուսափելիօրէն կորչում է ազգային ողբերգութեան ու ցաւի անմիջական ապրումից. այդ ցաւն արտայայտւում է որոշակիօրէն «միջնորդաւորուած» (տուեալ դէպքում՝ գեղարուեստօրէն), հետեւաբար եւ՝ անուղղակիօրէն, ակամայ կեղծուած։

Գրողի չեչտուած անհատականութիւնը յստակ երեւում է նաեւ պատմութեան գեղարուեստական իմաստաւորման փորձերը մեկնաբանելիս–գնահատելիս։ Մարդու անհատական կենսափորձից, յիշողութիւնից դուրս գտնուող «մեծ, հեռաւոր պատմութիւնը» Մաթեւոսեանի համոզմամբ «խաւար» է, որը լուսաւորել անհնարին է։ «Զնայած մեզանից իւրաքանչիւրին չգիտեմ ինչու թւում է, թէ այդ մենք ենք՝ որ իմաստ ենք տալիս անցեալին։ Մինչդեռ անցեալն իմաստաւորուած է այդ անցեալի մակարդակում...»[3]։

Այս կերպ մասամբ նաեւ հիմնաւորելով ստեղծագործական իր ձեռնպահութիւնը պատմական ժանրում՝ Մաթեւոսեանն, այդուհանդերձ, բնաւ մտադրութիւն չունի անջրպետուել ազգային պատմութեան մեկնութեան փորձերից։ Աւելին, անմասն չէ նաեւ իմաստաւորման–գնահատման օրինաչափ մղումից։ Մի՞թէ գնահատանք չէ արդէն իսկ այն, որ գրողը նկատում է, թէ «Իրական «Կերնիքան» մոլեգնել է ահա այս

երկրում եւ միայն այստեղ, բայց «կերնիքա» կտաւն այստեղ չի մոնտաժուել»[4]: Բոլորովին ուրիշ հարց է, որ գրողը հիմնականում ձեռնպահ է պատմութեան գեղարուեստական իմաստաւորման փորձերից. պատմագեղարուեստական ժանրերը դուրս են նրա ստեղծագործական հետաքրքրութիւնների շրջանակից: Այս տեսակէտից որպէս մասնակի բացառութիւն պէտք է ընդունել «Չէզոք գօտի» թատերգութիւնը: Մասնակի, որովհետեւ ստեղծագործութեան ընդգրկած ժամանակահատուածն առաւել մերձ է գրողի նշած «պապերի, նախապապերի ժամանակին», քան «մեծ, հեռաւոր պատմութեանը»: Ու թերեւս այդ հանգամանքն է, որ նրան, այնուամենայնիւ, թոյլ է տալիս մերձենալ դարասկզբի համազգային մեծ ողբերգութեանը: Նախապէս ասենք, որ նոյնիսկ այդ դէպքում Մաթեւոսեանը չի անտեսում իր իսկ առաջարկած վերապահութիւնը. այսինքն՝ գործ ունենք ոչ թէ գեղագիտական մերձեցումի, այլ առաւելապար խոհական—փիլիսոփայական վերլուծումների ու մեկնութեան փորձերի հետ: Այդ իմաստով նշուած թատերգութիւնը չի մեկուսանում Մաթեւոսեանի միւս ստեղծագործութիւններից. բանավիճային ներքին լիցքերով յղի են «Խումհար»[5], «Կենդանին եւ մեռեալը»[6] վիպակը, «Մեծամօր»[7] էսսէն:

* * *

Իւրաքանչիւր պատմութեան փիլիսոփայութիւն ենթադրում է հայեացքների որոշակի համակարգ՝ ձեւուած պատմական օրինաչափութիւնների ճանաչման, պատճառահետեւանքային կապերի իմաստաւորման հիմքի վրայ: Հայոց ազգային պատմութեան մաթեւոսեանական փիլիսոփայութիւնը տակաւին արարման ու ամբողջացման ընթացքում է, եւ դժուար է ուսմունքի յաւակնող յստակուած համակարգ առանձնացնելը: Միւս կողմից, սակայն, չի կարելի անտեսել մեր բարդ ու հակասական պատմական ընթացքը վերլուծելու, պատճառահետեւանքային կապերը բացայայտելու եւ գնահատելու խիստ որոշակի միտումը, որն արդիւնքում պատմական իրողութիւնների ըմբռնման ու արժեքաւորման ուրոյն չափանիշեր է վաւերացնում:

«Չէզոք գօտի»ում մի դրուագ կայ, երբ գլխաւոր հերոսը՝ Աբել Արծաթբանեանը, իր արմատ—ակունքներից օտարուած, ազգային արժէքներին ակնյայտ քամահրանքով վերաբերող երիտասարդ ճարտարապետ Բահաթրեանին ասում է. «Դու ի հարկէ ճիշդ ես: Ճիշդը ի հարկէ դու ես: Բայց ես զարմանում եմ, թէ դու էդ ինչպէ՞ս ես կարողանում ճիշդ լինել: Ճահիճը: Այո, ճահիճը: Միայն ճահիճը: ... Ի հարկէ ճահիճ: Բայց դու ինչպէ՞ս ես կարողանում ճահճին ճահիճ ասել: Դու ինձ բացատրիր, որպէսզի ես էլ կարողանամ, քեզ նման, հեռու մնալ, արթուն, սթափ,

ճիշդ լինել, գեղեցիկ ու խելացի մնալ — չխելագարուել»[8]։

Ուշադրութիւն դարձնենք այն հանգամանքին, որ ստեղծագործութեան ընդգրկած ժամանակաշրջանը 20րդ դարասկիզբն է՝ 1914 թուականը, իսկ «ճահիճ» են բնորոշուում ազգային իրականութիւնն ու կեցութիւնն ընդհանրապէս։ Անիի չինարարական արուեստը հետագօտող Արծաթբանեանի ներքին լարուած, բայց զուսպ ընդդիմութիւնը խորապէս հարազատ է Մաթեւոսեանին։ Հոգեւոր բացառիկ լարումով, թեր ու դէմերի անդուլ մաքառումով է գրողը անդրադառնում պատմական այս կամ այն իրողութեանը։ Մայրայեղօրէն հակասական է ու դաժան առեղծուածներով նշանաւորուած հայոց տարեգրութիւնը։ Բնականաբար, հոգեբանօրէն հակասութիւններից զերծ չէ նաեւ ինքը՝ գրողը, երբ հետամուտ է առեղծուածակերպ, բայց ըստ էութեան վաւերացուած պատմական անողոք ճշմարտութիւնների քննութեանը։

«Ի՞նչ էր հարկաւոր՝ որպէսզի չլինէր այնպէս, ինչպէս եղաւ»[9], ահա՛ առանցքայինը, հարցերի հարցը, որ ամէնից շատ է մտահոգում գրողին։ Ըստ որում, ոչ միայն իրեն։ Վաղամեռիկ Մուշեղ Գալչոյեանը ծանրումեծ նոյն Հարցին անդրադարձել է Սարութա սարի ամպերը[10] պատմուածաշարի մի քանի երկերում եւ յատկապէս «Մեղապարտը» պատմուածքում։ «Չէ՞ որ եղածը մի մարդու գլխին, մի գերդաստանի գլխին եկած փորձանք չէր, այլ ժողովրդի ողբերգութիւն։ Այդ ողբերգութեան պատճառները, գլխաւոր պատճառը։ Եւ ամէն մէկը մատը թող դնի իր երակին եւ հարց տայ՝ ինչո՞ւ այդպէս եղաւ, մատը դնի իր երակի վրայ եւ պատասխան պահանջի՝ այնքան եւ այնքան եւ այնպէս պահանջկոտ եւ այնպէս անհաշտ, որ տեսլահար արիւնը չփոթիւի երակներում։ Ամէն մէկը մատը նշտարի պէս իր երակին թող դնի եւ բոլորը միասին՝ ցեղի երակին»[11]։

Մի վերապահութիւն անխուսափելի է։ Գալչոյեանը հարցն առաջադրում է ճակատագրական, բայց մասնակի իրողութեան՝ Մեծ Եղեռնի առընչութեամբ։ Մինչդեռ Մաթեւոսեանը իր հարցադրմանը ելնում է մեր պատմական ճանապարհի ամբողջական ըմբռնումից։ Սակայն անգամ յետին թուով, ժամանակային զգալի հեռաւորութեան վրայ անհնարին է սպառիչ ու ստոյգ, կամ՝ թէկուզեւ բաւարար պատասխան գտնել։

Ջօրեղ ու անհերքելի պատմական շատ ճշմարտութիւններ են վկայակոչուում ու համադրուում «Մեծամօր» էսսէում, բայց աւելի յաճախ դրանք իրարամերժ ու փոխբացառող են։ «Թուխ ու ջղային մարդկանց մի ցեղ, որ իրեն հայ ու իր երկիրը Հայք էր կոչում, հիթիթներին ոտնատակ տալով հիւսիսից իջաւ Ասորիք, սուրբ ու փչրեց երկաթով բրոնզէ բանակներն ու ...»։ Ու ... «Ազնիւ Դիլբասին փնտռում է 1915ին անհետ կորած իր Համազասպ հօրը, Արուսեակ մօրը, երկու միլիոն եղբայրներին ու ...»[12]։ Ժամանակի ամենակուլ յորձա՞նքը, պատմութեան դաժան փոր-

ձուլթիւննե՛րը, թէ՞ ճակատագրի հեգնանքը։ «Մի՛ հեգնիր,— ասես կանխում է հեղինակային հատու ձայնը։ Միաժամանակ սաստում.— Մի՛ նվնվա»։ Ներքին այս երկուութիւնը չարունակական, մնայուն հոգեվիճակ է՝ աշխարհայեացքային ուրոյն դրսեւորումներով։ Գրեթէ նոյնպիսի երկուութիւնից է ներքուստ գալարուում—տառապում ձիսպան Մեսրոպը համանուն վիպակից, որը «Հայոց պատմութեան սկիզբը մէկ քչում, տանում, չորսհազար տարուայ խորք էր իջեցնում, մերթ ծլեցնում էր երէկուայ միջից», մերթ պանծացնում, ասենք, Գայլ Վահանին՝ «Եկան՝ ջարդեց, եկան՝ ջարդեց, նորից եկան…», մերթ հիասթափուած հեգնում. «Գայլ Վահան, չէ՛ մի, քայ Նազար»[13]։

Հերքում—հաստատումների անդուլ յորձանուտում «Խումհար» վիպակի գլխաւոր հերոսն, այնուամենայնիւ, հակուած է որոշ մեծ հարցականների ճչդումը կատարելու։ Եւ յետին թուով պատասխանանման ինչ—որ բան կարծես թէ գտնուում է «Գերմանական ֆաշիզմը… հայերից մի երեքհարիւր հազար գինուորի կեանք է խլել…»[14]։ Ընդամէնը մէկուկէս միլիոն բնակչութիւն ունեցող Խորհրդային Հայաստանից՝ երեք հարիւր հազար գինուոր։ Այս ընկալմամբ, անշուշտ, կարելի է խորհել, որ եթէ այդպիսի զօրք դարասկզբին՝ Քեմալի դէմ ունենայինք, կը յաղթէինք։ Նման պնդումը, սակայն ընդամէնը պարզ ու չոր տրամաբանութեամբ է։ Մինչդեռ պատմական վաւերացուած ճչմարտութիւններ կան, որ ոչ մի տրամաբանութեան չեն տրուում։ Եւ մնում է ցաւով արձանագրել, որ «գրողի տարած այդ ճակատագրի դէմ երեք հարիւր հազար չէ — միլիոնանոց բանակները չարժիր ու թէկուզ յաղթիր՝ վերջում պարգուում է, որ միեւնոյն է՝ յաղթել ես յօգուտ թշնամու»[15]։

Ուրեմն իսկապէ՞ս ճակատագրական հեգնանքը։ Իսկ ո՞ւր թողնել անցանկալի ու ահազանգող այն ճչմարտութիւնը, որ պահանջուած ժամին երեքհարիւր հազարանոց բանակն այնուամենայնիւ չունեցանք։ Պատասխանի որոնումները Մաթեւոսեանին տանում են պատմութեան խորքերը, կողմնորոշում դէպի մեր ազգային կեցութեան հիմքերի քննութիւնը։ Ծանր ու ճնշող են համադրում—հակադրումներից ծնուող հետեւութիւնները։ Պարտուողականութիւն չի քարոզում գրողը, բայց ցաւով խոստովանում է, որ «բոլոր ճակատամարտերն այլեւս տանուլ են տրուած», որ իր երկրից «յաղթանակ տարած ոչ մի զօրավար չի մեծարուել յաղթական կամարով», որ ըմբոստացած ու կռուող փոքրաթիւ խմբերը ոչնչացուել են «լեռներում ու կիրճերում», ձախողուել են ելք գտնելու, միասնական դիմադրութիւն կազմակերպելու բոլոր փորձերը, այսինքն ընդամէնը «ջախջախուած բանակի միաւոր» է իր ժողովուրդը։ Այսքանից յետոյ, անշուշտ, անհասկանալի պիտի թուայ, թէ «այս երկրում երբեւէ տէգ են կոփել ու տէգ են բռնել»։ Նման մտասեւեռումով եւ ընկալ-

մամբ, բնականաբար, գրեթէ չի մխիթարում կամ անդորրում նոյնիսկ այն գիտակցումը, թէ «այս ժողովուրդն իր ծանր մշակոյթն այնպէս է քաշում, ինչպէս կռւում է մրջիւնը լիքը հասկի ղէմ, ինչպէս ճարճատում է սայլը խաչքարի տակ»։ Աւելին, իրարամերժ, բայց վաւերական ճշմարտութիւնների բաղդատման մէջ, դժուար չէ զգալ ուշացած վերագնահատումի եւ անիրականալի վերընտրութեան բուռն մղումը։ Եթէ երկընտրանքն անխուսափելի էր, ճակատագրով պարտադրուած, ապա «բանաստեղծների տոհմի» մադաղաթապաշտութիւնից առաւել նախընտրելի չէ՞ր մեծամօրեան երկաթի վաւաբանումը «թուխ ու ջղային» նախնիների աւանդոյթով։

Ցուգական—զգացմունքային մակարդակում արտածուող այս ու նման հարցերը, սակայն, ոչ թէ ստոյգ ու սպառիչ պատասխան են ենթադրում, այլ մատնում են համազգային ողբերգութեան վերապրումից սերող տագնապն ու խռովքը։ Այս պարագային գգալիօրէն խլանում, բայց չի լռում բանականութեան ձայնը։ Ընդհակառակը, բանականութիւնը հետամուտ է առաւել խորքային պեղումների, հակուած է ղէպի պատմական իրողութիւնների թաքուն իմաստների պարզաբանումը պատճառների ճշդումն ու գնահատումը։ Ահա օրինաչափօրէն ենթադրուող ու իմաստաւորում պահանջող, բայց գրեթէ անտեսուած մի հարց. «Այս ժողովրդի եղեռնը ինչու էր լինելու 1915ին՝ երէկ. մորթելու, վառելու, մոխիրը ծովերին տալու, տեղը բանջարանոց անելու ժամանա՞կ չգտանք 1315ին, 815ին, 15ին։ Ջեռքս, ախար, մեկնում եմ՝ հասնում է այդ երկու միլիոն ուխտաւորին, որ Փրկութեան լեռն էին ելնում։ Աչխարհում ցանուած տիփերի ու թաքնուած դարանների միջով անցնես, անցնես, հասնես ու յօշոտուես քո տան դրանը»[16]։ Ուշադրութիւն դարձնենք, որ հպանցիկ, ամենաընդհանուր բնորոշումներով — բայց իմաստաւորւում է ժողովրդի անցած պատմական ճանապարհը — իմաստաւորւում է նրա քաղաքական կեռմանների վկայակոչմամբ։ «Ջէգոք գօտի» թատերգութեան հերոսներից մէկն է ազգային սրուած ինքնագիտակցումով նկատում, թէ մեր «նախնին պարսիկից, արաբից, թուրքից, քրդից, տիփից իր արիւնը փրկել, բերել տուել է» յաջորդներին։ Այնուամենայնիւ, ինչո՞ւ 1915ին՝ «Փրկութեան լեռը» ելնելիս, սեփական «տան դրանը»։ Տուեալ դէպքում՝ «Մեծամօր» կսպէ-ռում, պատասխանն ըստ էութեան առկախ կամ անյստակ է մնում։ Աւելի ուշ՝ 90ականներին, մի հարցազրոյցում, Մաթեւոսեանը վերջոյ բանաձեւում է ակնկալուած պատասխանը. «Թուրքի կռիւը քո պետականութեան հնարաւորութեան դէմ էր, եղեռնը քո պետականութիւնը բացառելու էր կոչուած»[17]։ Նման ընկալմամբ այլեւս կասկած չի մնում, որ արձակագրի նշած «Փրկութեան լեռը» հենց պետականութեան հաստատման մօտալուտ հնարաւորութիւնն էր, քանզի ընդամէնը երեք տարի էր բաժանում

1918ի Հանրապետութեան հռչակումից։ Այսինքն՝ պատմութեան դարանակալ ու արիւնոտ քառուղիներով անցած ժողովուրդն իսկապէս արդէն իր «տան դրանն» էր։

Այստեղից դժուար չէ արտածել ազգային պատմութեան մաքեւոսեանական ըմբռնման ու գնահատման ելակէտը, որը, որոշ իմաստով, պատասխան է նաեւ առաջադիր հիմնահարցին։ «Որպէսզի չլինէր այնպէս, ինչպէս եղաւ» հարկաւոր էր ... Հիմնաւորման համար գրողը գնում է դարերի խորքը, եւ պարսից արքային ընծայելիք—մերժելիք «պուտուպուրիկ ձիու» յիշատակումը իբր որպէս ճակատագրական կռուախնճոր, ընդամէնը դառը, ցաւագին ինքնահեգնանք էր՝ պարտադրուած «պարտուած բանակի» մարտիկին։ «Հովիւները գայլերի դէմ կրակ են վառում եւ տալիս հովուացու իրենց որդիներին»։ Իսկ «Հայոց թագաւոր լինելու ծանր դործի համար» հարկաւոր էր, որ հայրը փորձ հաւաքէր, յղկէր ու որպէս ադամանդ պարզէր որդուն։ Հայոց Տիրան արքային դա չյաջողուեց։ Փոխարէնը հարկաւոր էր, որ գոնէ նրա որդին՝ Արշակը, «կատարողութիւն» ունենար «բազմանուն երկիրը դարձնել բուռնցքի պէս Հայք», հարկաւոր էր, որ նոյն Արշակ թագաւորը «բաց մարտադաշտում նետաստարափի տակ» չմնար «մերկ ու մէնակ», «բանաստեղծ մարդ» չլինէր «յոյների ու պարսիկների արանքում»։ Եւ ի վերջոյ հարկաւոր էր, որ հայ նախարարները «չզուէին» թագաւոր ունենալուց։ Վերջին պայմանի առաջադրմամբ Մաթեւոսեանը կարծես որոշակիօրէն համաձայնում է հայոց պատմութեան մեկնաբանութեան աւանդական տեսակէտին, որը քննութիւն չի բռնել։

Անտարակոյս, ժամանակի պատմական սրբագրումների ընկալմամբ եւ յետին թուով հետեւութիւնները չեն կարող ու չեն էլ յաւակնում Մեծ Հարցի պատասխանը լինել, որովհետեւ պատմականօրէն անվաւեր են։ Միաժամանակ, անհնար է պնդել, թէ նշուած պայմանների իրագործումն իր ժամանակին ճակատագրական փլուզումները կանխելու ստոյգ երաշխիք էր։ Այնպէս որ դրանք ըստ էութեան տեսական պայմանահետեւութիւններ են, որոնք, սակայն, յուշում են, թէ ազգային ներդաշնակ կեցութեան երաշխիքը Մաթեւոսեանը տեսնում է ազգային պետականութեան մէջ։

Պատմութիւնը հազարաձայն վկայում է, որ այդ երաշխիքը չի գտնուել։ Ուրեմն ո՞րն է եղել մեր ազգային յարատեւութեան գրաւականը, ո՞րն է ազգային ինքնութիւնը բնորոշող այն որակը, որով անթաքոյց հպարտանում է նոյնիսկ Մաթեւոսեանի՝ ներքուստ խռոված ու հակասական հերոսը՝ ձիապան Մեսրոպը. «... ուրեմն տղամարդ ենք եղել՝ որ թուրքը հազար տարի բկներիս նստած դիմացել ենք»[18]։ Պատասխանի հիմնաւորումներում գրողն օրինաչափօրէն դիմում է ազգային կեցու-

թեան հոգեւոր–բարոյական հիմքերի քննութեան ու արժեքաւորմանը։ Առանձին ջանադրութիւն չի պահանջւում՝ համոզուելու համար, որ պետական–քաղաքական կեանքում՝ անկումներն ու նահանջները միտեսակ հակակշռուել են հոգեւոր–մշակութային ակնառու նուաճումներով։ Անգնահատելի է վերջիններիս դերը, եւ եթէ Մաթեւոսեանը երբեմն քամահրանքով կամ դառը հեգնանքով է արտայայտում («անմտութեան չափ ուրախ բանաստեղծների քո տոհմը, ծաղրածուների այդ մեծ ընտանիքը հիմա ամբողջ աշխարհով մէկ արեւ է փուում...»), ապա ոչ թէ դրանց նշանակութիւնը հերքելու միտումով, այլ սոսկ ազգային ցաւի խորը վերապրումից, ճակատագրական անարդարութեան դէմ ընդոստ բողոքով։ Իսկ մնայունն ու էականը ազգային սթափ ինքնագիտակցումով պայմանաւորուած դրուատող հպարտութիւնն է. «Եւ իմացած եղիր, որ ամենահզօրը քո աստուածութիւնն է, որովհետեւ խոստովանանքի բառը հնչում է միայն քո աստուածութեան տաճարներում»[19]։

Թւում է, թէ Մաթեւոսեանը միտում ունի թանձրացնելու պատմական կեցութեան հակասութիւնները՝ անընդհատ համադրելով մի կողմից աղիտաբեր կորուստները քաղաքական թատերաբեմում, միւս կողմից՝ հոգու, մտքի եւ բարոյականութեան չքեղ յաղթանակները։ Միեւնոյնն, որքան էլ տարօրինակ, բայց դրանք առաւելապէս իրական ու ինքնակայ համադրումներ են, հայ ժողովրդի պատմական գոյութեան ու ճանապարհի իւրայատկութիւնները։ Առնուազն երկակի են դրանց գիտակցումի հոգեբանական անդրադարձումները։ Հպարտութիւնից աւելի յաճախ անփարատելի ցաւն է սողոսկում, համակում էութիւնը։ Անարդարացիօրէն պարտուածի ցաւն է այդ, հոգեւոր ցաւն անողոք այն ճշմարտութեան գիտակցումի, որ «Քո երկիր մտել են ոչ թէ փաղանգների կուռ սպառնալիքով կորզելու հաւասարի քո դաշինքը կամ գնելու քո մեծահոգի չէզոքութիւնը, այլ թափթփուած խուժանի խմբերով են եկել՝ կնիկ, ճարմանդ, կարպետ, ձի խլելու, արտ հրդեհելու»[20]։ «Չէզոք գօտի»ի գլխաւոր հերոսի՝ ճարտարապետի բառերով այսպէս է պոռթկում այդ ցաւը. «երգից էլ, հացից էլ, այդ ամբողջ օրուայ գեղեցկութիւնից աւելի մի բան կայ, որ մարդու խեղդում է՝ թշնամուդ գերազանցութիւնը, թշնամուդ սպանիչ գերազանցութիւնը հասկանալը։ Էդ արդէն պարանը վիզդ անցրու, քանի որ, միեւնոյն է, թախիծն ու խելագարութիւնն են քեզ խեղդելու»[21]։

Ու որովհետեւ մտաւոր կամ հոգեւոր–բարոյական գերազանցութեան մասին չէ խօսքը, այլ պատմութեան մէջ սոսկ աւեր ու արիւն սփռած բարբարոսութեան, ապա ցաւն աւելի է սաստկանում։ Այդ բարբարոսի գովեստն անգամ ցաւ է պատճառում. եւ հոգեկան նման վիճակում, ցաւի մէջ մերժելի են թւում նոյնիսկ մեր բանականութեան ու բա-

բոյականութեան յաւերժող յաղթանակները, նոյնիսկ մեր գիրը, որ «ոչ ոքի ոչինչ չի հրամայում... ինքն իր համար կայ ներամփոփ, խոհուն եւ իր խորին եզրահանգումն ինքն իր մէջ մեռցնող», ուրիշին ոչինչ չպարտադրող: Մինչդեռ, ինչպէս ձիապան Մեսրոպն է խորհում, «Զպէտք է այդպէս լինէր: Մի բան սխալ էր»:

Բայց այս ամէնը առաւելապէս գդացմունքային—յուզական մակարդակում է, որի դրսեւորումներին ի պատասխան անբացառելի է սթափութեան ինքնայորդորը, պարտադրուած հաշտութիւնը: «Ո՞ւմ դէմ ես կատաղում, ի՞նչ ես ուզում, էս է»,— կ'ասէր մաթեւոսեանական մի այլ հերոս: Եւ ինքնապարտադրուող այդ հաշտութեամբ այլեւս պէտք է ընդունել մէկընդմիշտ տրուած այն մեծ ճշմարտութիւնը, թէ «ընդունակները սպանելու մէջ անընդունակ են»:

«Զէգոք գօտի»ում մի տեսակէտ է արտայայտւում. «... քնէած ժողովուրդներն արեգակի ներքոյ գարթնում են, եւ արթուն ժողովուրդներն արեգակի ներքոյ մտնում են դարձեալ նիրհի մէջ»[22], որ անմասն չէ պատմական ճշմարտութիւնից: Հարցապնդողը վանահայրն է, որն այս կերպ միտում ունի հիմնաւորելու Բագրատունիներին յաջորդած հայոց պետականութեան անկումը. «Պահանջուեց, եւ Բագրատունիները սպառեցին նաեւ ապագայ դարերի մեր ուժերը»: Սակայն «Խումհար» վիպակում մէկ այլ պնդում ենք գտնում. «Անցեալի հետ կապի մէջ լինելու ցանկութիւնը բերում է պատմութեան ուսումնասիրում, իսկ պատերազմները պատմութեան դասերի իւրացման հետեւանք են: Ես գալիս եմ իմ նախնիներից, եւ այսօրուայ իմ ընթացքը թելադրուած է իմ նախնիներից», որն էապէս հակասում է նախորդին: Իսկ Մաթեւոսեանը, թւում է, թէ գոնէ մասամբ համամիտ է ծագումնաբանական ըմբռնումը հաստատող այդ տեսակէտին: Վիպակի գլխաւոր հերոսը՝ Մնացականեանը, որ աւելի յաճախ նոյնանում է հեղինակի հետ, մի առիթով խոստովանում է. «Իմ անհատականութիւնը ես վերցրել եմ բոլորովին այլ մարդկանցից, մարդու բոլորովին այլ տեսակից, որ եթէ չէր աչխատել՝ հացից ամաչում էր, թէ իր մտածածը չէր ասում՝ ասում էր «ասում են, ասուել է», եթէ գործից, ընկերութիւնից, թչնամութիւնից անտղամարդ էր եղել՝ իրեն արժանի չէր համարում կնոջ ծոցը մտնել»[23]:

Բայց եթէ իրապէս գործում է ծագումնաբանութեան ու ժառանգականութեան այդ սկզբունքը, ապա ո՞ւր մնացին «Մեծամօրի պողպատէ սրով» գինուած «թուխ ու ջղային մարդկանց» մարտական աւանդոյթները, ի՞նչ եղաւ թաթի տակ երկրագունդը պահող «Բագրատունեաց վագրը»: «Հայերն ուրիշ տեղ եթէ էղբան ուժեղ թագաւոր են դառնում, Հայաստանում ինչո՞ւ մի ուժեղ թագաւոր չի եղել» եւ էլի անպատասխան արձագանգող մեծ ու փոքր ուրիշ հարցեր՝ պատճառահետեւանքային

կապերի չորուող, պատմագիտական ամենատարողունակ ըմբռնումներով մինչեւ վերջ չբացատրուող։ Ու թերեւս մնում է համաձայնել, որ իրօք «Պարտուել ենք, ուզում ենք հասկանալ թէ ինչու ենք պարտուել ու ասում ենք անհամաձայն էինք, ծերացել էինք եւայլն»[24]։

Ի դէպ, ազգային անհամաձայնութեան ու անմիաբանութեան խնդիրը տարբեր առիթներով արծարծուում է Մաթեւոսեանի ստեղծագործութիւններում։ Աւելին, նա խնդիրը դուրս է բերում իր աւանդական ըմբռնումի շրջանակից, քննում նաեւ մեր նորագոյն պատմութեան հետ կապուած։ «Թուրքիան ո՞ւմ է հատուցելու վնասը՝ Դաշնակցականների՞ն, Ռամկավարների՞ն, Հնչակեանների՞ն, Ընդհանուր Բարեգործականի՞ն, Էջմիածնի կաթողիկոսարանի՞ն, Անթիլիասի՞ կաթողիկոսարանին, Համայնավարների՞ն, թէ՞ Միաւորուած Ազգերի կազմակերպութեանը[25]՝ «Մեծամօր» էսսէում բանավիճային անթաքոյց կրքով նկատում է գրողը։ *Ազգային կուսակցութիւնների գոյութիւնը, անշուշտ, անմիասնութեան նշան չէ, եւ այս դէպքում Մաթեւոսեանն ակնյայտօրէն տուրք է տալիս ժամանակի գաղափարախօսութեամբ արմատաւորուած մտայնութիւններին։ Սակայն դրանից չեն արժեզրկուում ազգային ուժերը համախմբելու չուրջ նրա բարձր մտահոգութիւնները, որ նաեւ այլաբանօրէն ձեւակերպել է ինչպէս «Խումհար» այնպէս էլ «Մեսրոպ» վիպակներում։ Վերջինիս գլխաւոր հերոսը ժողովրդական պարզ իմաստնութեամբ վկայում է։ «Վաթսուն տարի ապրել եմ ու թէ մի բան եմ հասկացել՝ որսի օրը։ Արջն ինչո՞ւ է ուժեղ, որովհետեւ արջը ծմակ է, ծմակի մի մասն է։ Իր մի մասով ծմակը արջ է, դէ հիմա գնա գտիր, թէ որտեղ է ծմակը վերջանում ու սկսւում արջը»*[26]։

Արձակագրի փնտռած միաբանութիւնն ու միասնութիւնը ֆիզիքական պարզ համախմբում չեն, այլ բարոյական, գիտակցական ներդաշնակութիւն։ Այդ ըմբռնումով իրաւամբ քննադատւում է մեր պատմութեան ամենաճակատագրական պահերին իսկ ուղեկից հատուածական մտայնութիւնը եւ արդարացիօրէն կարեւորուում յիշողութիւնը «ժողովրդին ժողովուրդ է դարձնում ժողովրդային իր յիշողութիւնը»։ Իսկ վերջինս ընդամէնը արմատ—ակունքների գիտակցում կամ ազգային ցաւի վերապրում չէ։ Աւելին, պասսիվ հայեցողական հոգեկցութիւն չէ։ Մաթեւոսեանի ճշմարիտ համոզմամբ ազգային յիշողութիւնն առաջին հերթին գործ է, ներդրում։ «Բայց դէ մարդ ես,— միայն իրեն յատուկ պարզութեամբ բացատրում հիմնաւորում է «Զէզոք գօտի»ի ճարտարապետը, որ տարիներ չարունակ զբաղուած է Անիի աւերակների ուսումնասիրութեամբ,— ուզում ես իմաստ գտնես քո գործի մէջ ու իմ մէջ ահա հնարուել է, թէ վաղը, երբ այս ժողովուրդը ամբողջ ու հարուստ կը լինի եւ դարձեալ, ութհարիւր տարի յետոյ, հնարաւորութիւն կ՝ունենայ քարին

քար դնելու, իսկ այս աւերակները արդէն չեն լինի, որովհետեւ արդէն շատ են ծեր, այդ ժամանակ ահա իմ թղթերի մէջ գուցէ մի խորհուրդ, մի գեղեցիկ նախշ, կամարների մի չարք, պէտքական որեւէ բան գտնեն։ Իսկ եթէ չեն գտնի՝ չեն գտնի, մի կեանք էլ թող անցած լինի անտեղի»[27]։ Ասենք, որ սա նաեւ Մաթեւոսեան–գրողի եւ քաղաքացու անհատական համոզմունքն ու դաւանանքն է, որոնցով, բնականաբար, հերքւում է պատմութեան «սպիտակ էջերի» կամ բացառելի իրողութիւնների մասին իւրաքանչիւր պնդում։ Հետեւաբար չի ընդունւում «երէկ կառուցել են երէկուայ համար, վաղը կառուցելու են վաղուայ համար» իբր թէ իրապաշտական յատակատեսութիւնը։ Որովհետեւ «երէկն» անհրաժեշտ է առնուազն այսօրուայ համար։ յիշողութեան իր կոթողներին «ժողովուրդը նայում ասում է՝ էս ե՛ս եմ, ես հա՛յ եմ»։ Մաթեւոսեանական պատգամախօսի՝ «Մառերը» վիպակի հերոսի՝ Ադունի բառերով ասած. «Մարդ ու անասուն իրարից ջոկւում են յիշողութեամբ։ Յիշողութիւնը դրած է անասունի եւ մարդու արանքում։ Յիշողութեան մէջ ես՝ ուրեմն վառւում ես, մարդ ես, հաչիւներ ունես, անհանգիստ ես — յիշողութեան մէջ չես՝ հրէ՛ն բաց դաշտում կովն արածում է առանց յիշողութիւնների, իսկ հորթին երէկ են մորթել»[28]։

Նման ըմբռնումների հանգոյցում ու նկատառմամբ զգալիօրէն ընդլայնւում է՝ «Լաւը, բայց, այս աշխարհում, այնուամենայնիւ, չատանո՞ւմ է թէ՞ քչանում» փիլիսոփայական հարցի տարողութիւնը։ Բազմաչարչար, բայց անսպառ այդ հարցի պատասխանի որոնումներում էլ արարուել ու արարւում է իսկապէս մեծ գրականութիւնը։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Կոստան Զարեան, ***Նաւը լերան վրայ***, Երեւան, 1963։
2. Հրանտ Մաթեւոսեան, «Լեզուի բանաստեղծութիւնը» ***Հոպրոսի լիտերատուրի***, Մոսկուա, 1980, No 12, էջ 220–221 (ռուսերէն)։
3. ***Նոյն***, էջ 205։
4. Հրանտ Մաթեւոսեան, «Ինքնանկարի փորձ», ***Վիպակներ*** գրքի առաջաբանը, Երեւան, 1990, էջ 12։
5. Տես՝ ***Վիպակներ***։
6. Տես՝ Հրանտ Մաթեւոսեան, ***Ծառերը***, Երեւան, 1978։
7. Նոյն։
8. Հրանտ Մաթեւոսեան, ***Տէրը***, Երեւան, 1983, էջ 115։
9. Մաթեւոսեան, ***Վիպակներ***, էջ 269։
10. Մուշեղ Գալշոյեան, ***Մարութա սարի ամպերը***, Երեւան, 1981։
11. ***Գալշոյեան***, էջ 244։
12. Մաթեւոսեան, ***Վիպակներ***, էջ 260–61։
13. ***Նոյն***, էջ 193–94։
14. ***Նոյն***, էջ 346։

15. Նոյն տեղում:
16. ***Նոյն***, էջ 282:
17. ***Ազատամարտ***, թիւ 13, Ապրիլ 2–8, 1993, էջ 9:
18. Սաթեոսեան, ***Վիպակներ***, էջ 194:
19. ***Նոյն***, էջ 286:
20. ***Նոյն***, էջ 261:
21. Սաթեոսեան, ***Տէրը***, էջ 37:
22. ***Նոյն***, էջ 39–40:
23. Սաթեոսեան, ***Վիպակներ***, էջ 370:
24. Սաթեոսեան, ***Տէրը***, էջ 61:
25. Սաթեոսեան, ***Վիպակներ***, էջ 287:
26. ***Նոյն***, էջ 223:
27. Սաթեոսեան, ***Տէրը***, էջ 115:
28. ***Նոյն***, էջ 458:

THE PERCEPTION OF NATIONAL HISTORY IN THE WORLDS OF HRANT MATEVOSSIAN
(Summary)

SARGIS PANOSIAN

In one of his interviews, the contemporary Armenian author, Hrant Matevossian, acknowledges that "... there are periods and facts in the history of human kind, that literature should not address, like the bloody genocide of 1915... It seems that the agony [of the genocide] fades out, disappears when addressed in literature."

However, even after expressing his reservation in addressing issues of "huge, remote history", which are beyond his memory and personal experience, Matevossian has attempted to interpret national history. Particularly, Matevossian tries to tackle the issue of the Armenian Genocide using an intellectual-philosophical approach. He analyses the tragedy through a paradigm which is composed of reasoning and cause and effect, and also through uncovering of the historical rhythm.

"What was necessary to do in order to avoid the Genocide" is the axis around which Matevossian weaves his network of questions and concerns. Why would the genocide take place in 1915, and not, for example, at another point in time? Why is it that even our victories have served the enemy.

Matevossian does not seem to have a decisive answer for these questions. Nevertheless he hints that national statehood is what he sees as the guarantor of the nation's harmonious existence.

ԳՐԻԳՈՐ ԱՆԱՒԱՐԶԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ «ՃՐԱԳԱԼՈՒՅԻՆ ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆՆ»[1] ԿԱՆՈՆԸ

ԳԷՈՐԳ ՄԱԴՈՅԵԱՆ

Լրացաւ Գրիգոր Ը. Անաւարզեցի կաթողիկոսի (1293–1307) հայրապետական աթոռին բարձրանալու 700ամեակը։ Սոյն առաջին կաթողիկոսը ոչ միայն յայնահոգ քաղաքական գործիչ էր, այլեւ օժտուած էր բազում աստուածատուր ձիրքերով։ Մեզ են հասել նրա դրուատները, Յայսմաւուրքը՝ խնամքով խմբագրուած, եւ մէկական տաղ եւ նուագ։ Բացի այս, Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը յիշատակում է նրա հեղինակութեան 33 կանոն չարականի[2]։ Դրանցից լոկ հինգն են յայտնի (նաեւ մէկ Մանկունք եւ երեք Մեծացուցէք) եւ հրատարակուած են Սահակ վարդապետ Ամատունու գրքում[3]։

Վերջերս մենք յայտնաբերեցինք Անաւարզեցու եւս ութ ամբողջական կանոն, այդ թւում եւ «Ճրագալոյցի մկրտութեանն» երգաչարը, որ ցանկանում ենք այժմ ներկայացնել։ Կանոնը արտագրուած է Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի համար 732 ժողովածուի 37ա–45ա էջերից եւ հազիւ ընթեռնելի է մելանի գունաթափման պատճառով[4]։ Անաւարզեցու չատ գործերի պէս, ներկայ կանոնը եւս բանակապ ունի. «Մկրտութեանն Քրիստոսի բան երգս» (կարգը բաղկացած է 31 տնից. եզրակապում հանուած են աւելորդ տառերը)։ Բանակապից երեւում է, որ միջնադարում չի գիտակցուել Փրկչի անունների տարբերութիւնը։ Միայն յետագայում ուսումնասիրողները պարզեցին, թէ Յիսուսը գործածւում է Որդու երկրային գործերը յիշելիս, իսկ Քրիստոսը՝ աստուածային արարքների ժամանակ։ Երեւոյթը առկայ է եւ կանոնի երգերում[5]։

Կանոնի 7 չարականներից ձր գրուած են յանգի եւ չափի նուրբ զգացողութեամբ, որ յատուկ է Անաւարզեցուն, սակայն մենք չենք կարող դրանք բանաստեղծութիւն անուանել։ Զկայ Մանուկ Աբեղեանի ասած «հոգու թռիչք»ը։ Նոյն պատկերն է նաեւ «Թլփատութեան» եւ նորայայտ՝ «Մննդեան Ա եւ Բ աւուր» կանոնների պարագայում, եւ պատճառը Սուրբ Գրքի կաղապարն է, որ հեղինակը չի կարող եւ չի ուզում խախտել։ Դժուար չէ գալ, թէ ինչպէս կը մեկնաբանուէր միջնադարում անգամ չնչին չեղումը Աստուածաշնչից։ Դրա համար չարականներում հանդիպող բազմաթիւ արտայայտութիւնները եւ մտքեր Սուրբ Գրքից են փոխ առնուած. յատկապէս աստուածաշնչեան տեսարանները վերարտադրող չարականները երբեմն բառացի կրկնութիւն են.

Պատրաստ լե՛ր, գետ Յորդանան,
Եւ Յովհաննէս յաջորդեա.

Գոչեա. «Պատրա՛ստ արարէք.
Զճաճապարհն Տեառն ուղղեցէ՛ք»

կամ՝
Տեսեալ Յովհաննէս
Գոչեաց մեծապէս
«Ճաճապարհ պատրաստ առնել
Եւ ըզշաւիղս Տեառն ուղղել»[6]:

Այս է պատճառը, որ մեր լաւագոյն չարականները ոչ թէ տէրունական տօներին նուիրուածներն են, այլ տարբեր սրբերի յիշատակին հիւսուած երգերը, ուր հեղինակը համեմատաբար զերծ է սահմանափակումից: Առանց վէճերի, միշտ բարձր են գնահատուել Ի. դարի կաթողիկոս Կոմիտաս Աղցեցու «Անճինք Նուիրեալք»ը[7], ԺԲ. դարի կաթողիկոս Ներսէս Շնորհալու «Ընդարհրաչ»ը,[8] Գրիգոր Անաւարզեցու «Գէորգ զօրավար» կանոնը, որոնցում հեղինակները փառաբանում են քրիստոնէական հաւատի համար մարտիրոսուածներին:

Կանոնի առաջին եւ երկրորդ չարականները, որոնցից վերեւում մէկական տուն էինք քաղել, լուսանցքում միայն ԲՋ գրանցումն ունեն: Լոկ ձայնն է գրանցուած երրորդ չարականի դիմաց, որ յանգի ու չափի տեսակէտից զիջում է նախորդ երկուսին.

Երկիր Զաբուղովնի Նեփթաղիմաւ ըզծագում քո լոյս աւետիս(°),
Անապատն Յորդանանու ցընծալ հղրաւիրի.
Որ ըզքեզ եկեալ յաջորդի:

Մի պահ թւում է, թէ առաջին տողը ընդհանրապէս յանգաւորուած չէ, սակայն յիշենք, որ տունը գրուած չէ արտասանութեան համար. այն պէտք է երգուէր: Երաժշտութեան հետ նոյնիսկ անյանգ խօսքը կարող է որպէս յանգաւոր ընկալուել, երբ անհրաժեշտ հնչիւնը, ի տարբերութիւն միւսների, աւելի երկար եւ չեչտուած է արտասանւում: Անշուշտ, չարականը կատարելիս Անաւարզեցին «աւետիս»ին այնպէս կը հնչեցնէր, որ լսողների համար ներդաշնակ կը լինէր «աւետիս, հղրաւիրի, յաջորդի» բառերի չարքը:

Լուսանցքի Գ(ործատուն) գրանցմանը հետեւում է Մեծ(ացուցէ) նշումը, սակայն Անաւարզեցին այս կանոնի համար Մեծացուցէ չարականներ չի յօրինել: Տողում կարդում ենք հետեւեալը. «Մագումն հրաչ[ալի] Մագումն. Առ քեզ ապ[աւինիմք]»: Դրանք «Աստուածայայտնութեան ճրագալուցի» կանոնի (այժմ եւս արարողութիւնների ժամանակ երգուող) Մանկունք ԴՋ կարգի 3 տների առաջին բառերն են: Այսինքն հեղինակը Աստուածածնին փառաբանելու համար այս տներն էր երգում[9]: Յայտնի է, որ իւրաքանչիւր կարգ Աստուածաշունչի որոշակի տողերից է ծագում: Բացառութիւն չէ եւ Մանկունքը. «Օրհնեցէ՛ք, մանկունք, զՏէր եւ Օրհնեցէք զանուն Տեառն», որ բնական է, չի կարող նոյնանալ Մեծացուցչի հետ[10]: Մանկունքը, որի մասին խօսում ենք, իրականում Տիրամօր Օրհնութիւնն է:

Առ քեզ ապաւինիմք ամենասրբուհի
Գերագոյն եւ հրաշալի եւ բաշխող բարութեանց...[11]

Հետաքրքիր է, որ Շարակնոցի Մեծացուցչների ցուցակում գտնում ենք այս նոյն Մանկունքի տարբերակ–սկզբնատողը[12]: Բացատրութիւն գտնելը շատ դժուար է, որովհետեւ, յանձինս շարականների, գործ ունենք մի հակայական չինութեան հետ՝ հատուածաբար եւ տարբեր դարաշրջաններում կառուցուած:

Կանոնի մասին վերեւում նշեցինք, որ այստեղ չկայ պատկերաւոր մտածողութեան եւ ոչ մի նշոյլ: Բայց եթէ գնահատելու փորձեր անենք, գուցէ բաւական է յիշել երգերի 700ամեայ վաղեմութիւնը:

Անաւարգեցին բազմիցս ենթարկուել է, յաճախ անտեղի, թէ՛ ժամանակակիցների, թէ՛ յետագայ ուսումնասիրողների քննադատութեանը: Սակայն հիմա հարկ է արժանին մատուցել հոգեւոր մեծ առաջնորդին, գրողին ու մարդուն, հիմք ունենալով ոչ թէ անստոյգ դէպքերը, այլ նրա կեանքն ու ստեղծագործութիւնը:

ԿԱՆՈՎՆ ԾՐԱԳԱԼՈՒՅԻՆ ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՄԵՐՈՅ

ՔՋ Պատրաստ լե՛ր Զաբուղովնի երկիր եւ Նեփթաղիմայ
Զփառս Յորդանան յաջորդեա եւ մատիր զՏէրն ընդումեա:
Պատրաստ լե՛ր, գետ Յորդանան,
Եւ Յով[հ]աննէս յաջորդեա,
Գոչեա. «Պատրա՛ստ արարէք,
Զճանապարհս Տեառն ուղղեցէք»:
Մի անգամ քո Յորդանան
Վըտակք զառիվէր դարձան
Ետուր անցս Իսրայէլի
Յէսուաւ յաւիտեանցն երկրի:
Ընդ քեզ զնորս Իսրայէլ,
Յիսուս, որ Էմանուէլ
Անցուցեալ հանէ յերկինն
Պատրաստեա՛ դառնալ կըրկին:
Կողմանքըդ Զաբուղովնի,
Եւ երկիր Նեփթաղիմի,
Պատրաստ լի՛ք, ահա ծագի
Մեծ լոյս ձեզ ի խաւարի:
Ընդյառաջեա՛ Յորդանան
Ծագեալ լուսոյն ծաւալմամբ,
Որ գայ ի Գալիլէէ
Եւ զաշխարհս ի քեզ մաքրէ:
Բամեալ խորհուրդքն առաջին
Քեզ Յորդանան կատարին

Ցընծալ քո անապատի
Աւետիս տուր զի ծաղկի։
Տեսեալ Յովհաննէս
Գոչեաց մեծապէս
«Ճանապարհ պատրաստ առնել
Եւ ըզշաւէղս Տեառն ուղղել»։
Ոչ Աղամ թագչիս.
Մի տերեւով Եւայ ծածկիս
Մի՛թէ մերկ ես ամաչել
Զի գայ Քրիստոս լուսով ծածկել։
Իւսեալ մարգարէք
Քնար պատրաստեցէ՛ք
Զծագումն այրն աւրհներգեցէ՛ք
Եւ աւետիս մեզ հնչեցէ՛ք։
Թաղես նոր Աղամ
Զմեղս ի Յորդանան
Զմաշկեղէնըն մերկանամբ,
Զգեցեալ զքեզ գոհանամբ։
ԲԿ. Երկիր Զաբուղովնի Նեփթաղիմաւ ըզծագումն քո լոյս աւետիս
Անապատն Յորդանանու ցընծալ հըրաւիրի.
Որ ըզքեզ եկեալ յաջորդի։
Այսաւր Յով[հ]աննէս քեզ ճանապարհ գոչէ պատրաստել
Քեզ շաւէղըս Տէր առնել.
Զհոգիս պատրաստել։
Նոյն եւ Եսայիաս ծայնէ յանապատին Յորդանանու
Զբարբառդ եւ զբան Հաւր ծայնիւ մըկրտչին՝ յորմէ մըկըրտիս
Տէր եւ Քրիստոս քարոզի։
Նորոգել զինացեալս.
Ի լոյս ծագել յոգիս խաւարեալս.
Ի Գալիլէէ ծագիս լոյսդ հեթանոսաց.
Եկեալ ի Յորդանան հատնիս.
Հարք եւ հոգւով վըկայիս։
Քեւ ցընծամք եւ մեք ընդ անապատն Յորդանանու.
Որ ծագելով քո Հաւր ծայնիւն
Եւ Սուրբ Հոգւոյդ իջմամբ պայծառ
Իբրեւ շուշան այսաւր ծաղկի անդաստան։
Բամեալ ընդ բոլոր արարածոց քո[ց] ստեղծուածոց
Ծագման ճշմարիտ լուսոյդ յայտնելո[ց]
Ընդառաջեմք հոգւով
Զյայտնեալդ յոգիս ընդունել։
Հրց. ԴՉ Ի սկզբանէ Բանդ Աստուած մարմնով ծաղկեցար փառաւք ի Հաւրէ
Միածին Որդի յայտնեալ երեւեցար.
Աւրհնեալ Տէր Աստուած հարցն մերոց։
Սուրբդ Աստուած սրբիչ.

Որ զմեղս մաքրեցեր
Գաս մարմնով մաքրիլ[ո՞] հուր ծախիչ.
Որ զՅովհաննէս նախ սըրբեցեր.
Աւրհնեալ Տէր Աստըւած հարցն մերոց:
Տէր. որ զԵսայեայ շրթունս մաքրեալ
Զմեղսըն սրբեցեր.
Կայծակն երեւեալ
Գաս ըզմեղաց հոսանս ի ջուրս կիզել.
Աւրհնեալ Տէր Աստըւած հարցն մերոց:
Գ Ըզ Տէր Աւրհնեցէք. բարձր արարէք ըզնա յաւիտեան:
Որսայ [որս Աստուծոյ] Աստուած մեր կանխաձայնէ[ո՞]
բարուք ի յերկրի երեւեալ շրջի
Եւ ընդ մարդկան գայ մըկըրտել.
Բարձր արարէք ըզնա յաւիտեան:
Սպասեալ Յով[հ]աննէս կայր ի Հաւրէ լուեալ.
զոր ետես եկեալ
Ցայն բառնայր ի քէն մըկըրտել.
Բարձր արարէք ըզնա յաւիտեան:
Ի Գալիլէէ ի Յորդանան եկեալ. զորս անդ ժողովեալ
Զպարտեալսն առ Յով[հ]աննէս լուսաւորէ զհոգիս.
Բարձր արարէք ըզնա յաւիտեան:

Մ[եծացուսցէ] *Ծագումն հրաշ[ալի]: Ծագումն: Ան բեզ ապ[աւիճիմք]:*
Ո[ղորմեա] Բանդ. որ մարմնով երեւեցար
Մերս հոգւով արդարացեալ.
Գաս՝ երեւելի փառակցաց.
Հաւատարիմ անփորձ մեղաց
Զբնութիւնըս մեր փըրկել
Զհայրն չարեաց դատապարտել.
Որով եւ մեք աւրհնաբանեմք.
Ծագման Քրիստոս Տէր երկրպագեմք:
Անճառ ծածկեալ լոյսդ ի մարմնի
Գաս ի ծագել զընշոյլ շնորհի
Զբանեալ ի ջուրս ըզթշնամին
Գաս ըմբռնել անդէն ի նմին
Փըշրել խոնարհութեամբ.
Որով եւ մեք աւրհնաբանեմք.
Ծագման Քրիստոս Տէր երկրպագեմք:
Նմանութեամբ մարմնոյ մեղաց
Միայն ամբիծդ ի յանցանաց
Ընդ զգացեալ մեղուցելոցն
Ի Յովանննէ մըկրտելոցն.
Անմեղդ ընդ մեր մաքրիլ.
Որպէս կարաւտ գաս մըկրտիլ.

Որով եւ մեք աւրհնաբանեմք.
Ծագման Քրիստոս Տէր երկրպագեմք։
Վիշապին զգլուխ՝ սկիզբն չարեաց.
Զհպարտութեանն ախտ յանցանաց.
Ի վերա[յ] ջ[ուրց] խոնարհութեամբ.
Ի ծառայէն մըկրտութեամբ
Փըշրեալ խորտակե[ցեր]
Եւ զընկղմեալս վեր ածէր.
Որով եւ մեք աւրհնաբանեմք.
Ծագման Քրիստոս Տէր երկրպագեմք։
Տ[էր Յերկնից] Երկնի հրեշտակք ամենեքեան
Պատրաստեցէ՛ք երգս աւրհնութեան.
Եւ Յորդանա՛ն. դու պատրաստ լեր՝
Քանզի Քրիստոս գայ մըկրտել.
Ջուրք զվիշապին ըզգլուխ փըշրել
Եւ ըզտիեզերս ի քէզ մազրել։
Բոտեալ մաշկեակ քեզ բաժանեաց
Ոչխարն որչափ ինչ ներգործեաց[°].
Զի զմեղաց գետ պատառէ.
Բաց յաշխարհէ ի խորս հոսէ.
Որում է ծով կաթի դուլէ[°].
Զերիցս եւ բլուրս կշռեալ չափէ։
Գոչեա՛ եւ դու. զոր ծանուցեր
Զգառն. որ յարգանդ երկըրպագեր.
Ըզնայ պ[ատրաստ] եա արդ Յով[հ]աննէս
Չեռամբ ի ջուրք շաւշափել.
Փութա մի՛ հրաժարել.
Զի գայ զբնութիւնդ քո սրբել։
Սպասել պատրաստութեամբ
Յայտնութեան քո Տէր մաքրութեամբ
Զմեզ զանարժանքս արժանացոյց.
Ժամանելով արդ զորացոյց.
Ըզսիրտս պատրաստել քեզ ճանապարհ
Յոգիս առնել Հարբ [անընք.]
Եւ Հոգւով զեկեալդ աւրհնել.
Փառք ի բարձունս երգել։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ճրագալուցի կոչւում է «զի երգի 'ի հսկման ա[ստուա]ծայայտնութե[ան], այ[սինքն] յաւուրն՝ որ յառաջէ քան զտօն ա[ստուա]ծ[այայտնութե[ան]: Բառն Ճրագալուց առեալ է 'ի յունաց, յորմէ եւ լատինացիք կոչեն լուչեռնա՛ռիում. այ[սինքն] ճրագաց, կամ ճրագավառ. որով ընդ ինամեան սովորաբար զերեկոյեան ժամակարգութիւնն. զի առ հինսն կատարիւր մօտ 'ի մութն երեկոյին լուցմամբ ճրագացն». Հայր Գաբրիէլ Աւետիքեան, ***Բացատրութիւն շարականաց***, Վենետիկ, 1814, էջ 44:
2. Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, ***Միսուան եւ Լեւոն Մեծագործ***, Վենետիկ, 1885, էջ 242:
3. Սահակ Վարդապետ Ամատունի, ***Հին եւ նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ***, Վաղարշապատ, 1911, էջ 46: Ամատունին դրացից ոչ բոլորն է վերագրում Անաւարզեցուն: Նոյն տեղում, մասնաւորապէս «Շարական սրբոյն Գէորգայ զօրավարին» կանոնի մասին, նա գրում է. «... շարականներիս գրութիւնը շատ հեռու է Անաւարզեցու կոշտ եւ պլոշտ լեզուից, կարդա համար 6»: Սակայն Ամատունին չի նկատել մի կարեւոր նմանութիւն. Անաւարզեցին յաճախ կանոնի մի կամ մի քանի շարական աւարտում է Աստուածածնի փառաբանութեամբ: Տես՝ «Թլփատութեան» կանոնը (որ Ամատունու ասած «համար 6»-ն է) Օրհ[նութիւն] բկ. տուն 7, Ող[որմեա], տուն 4., եւ «Գէորգ Զօրավար»-ին Օրհ[նութիւն] դձ. տուն 6 եւ տուն 11: Նման օրինակներ կան հեղինակի այլ շարականներում եւս:
4. Ձեռագրի մասին տես՝ ***Յուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի***, կազմեցին Օ. Եգանեան, Ա. Ջէյթունցեան, Փ. Այնթապեան, հատոր Ա., Երեւան, 1965, սիւնակ 395–396:
5. Տես՝ հրապարակուող կանոնի Տէր Յերկնիցի առաջին տունը:
6. Համմ.՝ ***Ապուածաշունչի*** Ես. Խ–3, Մատթ. Գ–3, Մարկ. Ա–3, Ղուկ. Գ–4, Յովհ. Ա–23: Եսայի մարգարէն այս շարքի մէջ ընդգծում է նրանով, որ նախապէս էր գուշակել Յիսուսի մկրտուելը, տեսել էր յոյսը՝ նախքան յոյսը կը գար: Նման գուշակութիւնների համար մեր նախնիները մարգարէներին համեմատել են վառուած ճրագների հետ, «որք նշանակեն զաղօտ ծագումն մարգարէից յառաջ քան զերեւել Արեգականն արդարութե[ան]». ***Բացատրութիւն***, էջ 44:
7. Այս նուիրուած է Հռիփսիմեանց կոյսերին:
8. Այս նուիրուած է Աւարայրի մարտիրոսներին:
9. ***Շարական հոգեւոր երգոց***, Երուսաղէմ, 1936, էջ 36:
10. ***Ապուածաշունչ Մատեան***, Վիեննա, 1929, «Սաղմոսաց» ՃԺԲ (ՃԺԳ), էջ 644:
11. Համաձայնում է, որ «Աստուածայայտնութեան ճրագալուցի» կանոնի հեղինակը Մովսէս Խորենացին է, բայց Հայր Գաբրիէլ վարդապետ Աւետիքեանը յիշում է նաեւ Վարդան Վարդապետի խօսքերը. «... սակայն Վարդան Վարդապետ 'ի տեսութեան Աբգարեան ծաղկին՝ երկբայական ոճով յիշէ զայս, ասելով՝ եթէ Մովսէս Խորենացին ասաց, եւ կամ մեծ ճգնաւորն Բարսեղ Ճոն». ***Բացատրութիւն***, էջ 45:
12. ***Շարական***, էջ 1023, այստեղ այն յիշւում է «Ի քեզ եմք ապաւինեալ» ձեւով:

THE CANNON OF "CANDLE LIGHT BAPTISM"
Written by Grigor Anavarzetsi
(Summary)

GEVORG MADOYAN

Catholicos Grigor Anavarzetsi, who lead the Armenian church between 1293 and 1307, was not only a circumspect political actor but a talented author as well. Though he had authored over 33 cannonized Sharakans, only five of them are known to scholars. The author has uncovered 8 heretofore unknown cannons of catholicos Anavarzetsi one of which is the candle-light baptism cannon; this he has copied from a manuscript stored in the Mashtots Matenadaran of Erevan.

The cannon consists of 31 verses which constitute 7 sharakans. According to the author, these Sharakans can not be considered poetry in the full sense of the word, because most of the best Armenian Sharakans are those which have little to do with biblical events and ceremonies, since the authors do not find themselves restrained with a set of fixed terminology and scenery.

MASSACRES ET DEPORTATIONS D'ARMENIENS AU MOYEN-AGE D'APRES *LE LIBER PEREGRINATIONIS* DE JACOPO DE VERONE, 1335

(texte latin et version)

MARTINIANO PELLEGRINO RONCAGLIA

INTRODUCTION

Qalawun al-Alfi (=celui des mille) succèda à son père Baybars en 1279. Ce surnom lui vient du fait que son rachat comme esclave (il était un mamelouk) avait coûté la somme considérable de 1000 pièces d'or. Ce sultan défendit ses possessions en Syrie contre les Turcs et les Mongols et il renforça le pouvoir des Mamelouks. En l'an 1285 il enleva aux Chevaliers de Saint-Jean, après un combat acharné, le château de Marqab; en 1289 il s'empara aussi de la place forte de Tripoli.[1] La mort le surprit pendant qu'il se préparait à occuper Akka ou Saint-Jean d'Acre. C'était en l'an du Seigneur 1290.

Ce sultan d'Egypte réussit à faire payer un lourd tribut au roi de la Petite Arménie, Léon III. A cause de l'abandon dans lequel ce vaillant royaume était laissé par l'Occident, qui en déplorait la situation sans rien entreprendre, le sultan Qalawun demanda et obtint la cession de la ville de Marash et de Belesni.

Le roi arménien Heytoum II (1289-1297) attendit en vain des secours de l'Occident chrétien. Philippe IV, le Bel, roi de France (1263-1314) et la Chrétienté en général n'étaient plus sensibilisés à l'idée d'une Croisade, après la cuisante défaite subie à Saint-Jean d'Acre. Même Marino Sanudo, dit Torsello, qui contacta directement plusieurs potentats, Pape, Rois, Princes, Nobles, etc., n'obtint aucun secours: il s'exprima particulièrement avec sympathie de la situation précaire de l'Arménie chrétienne et de ses souffrances, et insista sur la nécessité pour l'Occident de faire quelque chose: temps perdu! Les intérêts politiques et commerciaux avec la puissante Egypte bloquèrent toute initiative: le roi Alphonse III d'Aragon, le roi Jacques de Naples et la République de Gênes avaient récemment conclu un traité d'échanges commerciaux avec le tout puissant sultan d'Egypte. Sans parler de la République de Venise qui depuis longtemps ne se souciait guère des menaces spirituelles à cause de son "impium foedus" (alliance impie).[2]

Les nouvelles des massacres, déportations d'Arméniens et ravages du pays de la part du sultan Mélek an-Nasir furent personnellement recueillies et annotées par le pèlerin-voyageur le moine Jacques (Jacopo) de Vérone. Celui-ci en 1335 entreprit un long voyage, qui l'amena à Chypre, en Palestine (où il visita les Lieux-Saints et les lieux bibliques ou qu'il supposait tels), le Sinaï, l'Egypte (surtout le Caire) et la Syrie, qu'il appelle *Assyria*.

In ista civitate Damasci. quasi in medio civitatis. est unum monasterium. ubi habitant calogeri sive fratres greci cristiani.[397] et ibi fuit baptizatus beatus Paulus apostolus in vico. qui vocatur rectus. in domo Jude. et beatus Ananyas ex precepto Domini ibi baptizavit eum. ut habetur p. 293
Actuum IX° capitulo.[a] et ibi beatus Paulus visum recepit. dum baptizatus fuit: sed extra civitatem Damasci ad tria miliaria est locus. ubi audivit illam beatam vocem de celo dicentem:[b] *Saule. Saule. quid me persequeris?* Et vocatur patria[c] Zophar. et ibi cecidit et visum perditit. Hec loca venerabilia cum devocione libentissime visitavi ob reverenciam illius doctoris gencium. qui prius fuit Saulus. persecutor. et postea Paulus. versus mucro. Furor Sauli liber est prudencia Pauli.[d][398]

In Damasco inveni ambaxatores regis Armenie. qui revertebantur [in] Armeniam.[399] Voluerunt enim ire ad Soldanum. causa tractandi pacem cum eo. sed non ascenderunt nisi usque Gazaram et postea rejecti fuerunt ex parte Soldani. propter nova que insonuerunt de passagio. Ideo Soldanus turbatus noluit pacem cum rege Armenie. ymmo parat se ad destruendum Armeniam suo posse. et ego locutus fui cum illis ambaxatoribus al can sive hospicium.[400] ubi conveniunt Cristiani. juxta castrum Soldani in Damasco. Can in arabico sive saracenico idem est. quod hospicium: et ego | eram in eodem hospicio cum eis. et multum lamentabantur 167 a
de Cristianis qui permittebant Armeniam destruere.

In illa civitate Damasci. die noctuque vadit et revertitur tanta multitudo camelorum. quod videntibus est mirabile. quia nunc centum. nunc trecenti. nunc mille similiter onerati victualibus et mercathoriis: verum est quod non habent alios currus portantes eis necessaria nisi camelos. et. propter magnam multitudinem gencium. necesse est eis habere multos camelos.

In illa civitate Damasci. regnabat Benadab. rex Syrie. qui dixit de populo Israel:[e] *Dii moncium sunt dii eorum.* et ideo de prevalente[f] in

a) Act., IX, 19. *b*) Act., IX, 5. *c*) A: patrarias. *d*) *Il passo è tutto corrotto, ma non è possibile emendarlo mancando esso nei due manoscritti* B *e* C. *e*) III Reg., XX, 28: Deus montium est dominus et non deus vallium. Cfr. Burchard, p. 50. *f*) *Sic.*

La dernière attaque contre la Petite Arménie, mentionnée par Jacopo de Vérone, eut lieu à partir de Ayas, port de la Cilicie, dans le golfe d'Alexandrette. D'après les nouvelles recueillies par Jacopo de Vérone, on a bien l'impression que la soldatesque mamelouk de Mélek an-Nasir se montra digne de son sultan.

En effet ce sultan an-Nasir (mort en 1350), mamelouk bahri, fut le frère et successeur de Khalil. Sous ce sultan furent vaincus les Mongols (à qui le pape Jean XXII s'était adressé pour créer une diversion en faveur des Arméniens), dans leur dernière tentative de pénétrer en Egypte, durant la bataille de Marj as-Suffar en 1303. C'est à partir de cette date que furent renouvelées les lois vexatoires et humiliantes contre les Chrétiens et les Juifs, en leur prescrivant l'usage de turbans d'une couleur particulière, pour les distinguer plus facilement. On leur défendit le port d'armes et de monter un cheval. La tension monta et il y eut des soulèvements populaires ainsi que la destruction d'églises. La soldatesque musulmane fut utilisée contre la Petite Arménie: invasions, ravages, incendies, butins, démolitions, déportations et massacres d'Arméniens.

Notre source, Jacopo de Vérone, après avoir recueilli des informations auprès des gens et les drogmans, nous laisse aussi le récit de rencontres personnelles, comme celle, par exemple, des ambassadeurs de Léon IV dans le khan de la citadelle de Damas, sur le chemin de leur retour[3] en Arménie.[4]

TEXTE	VERSION
In eadem civitate [Famagusta]. sunt plures secte gencium facientes suum proprium officium et proprias ecclesias [...]	*Dans la même ville de Famagouste il y a nombre de gens qui célèbrent leurs liturgies dans leurs propres églises.*
Item sunt ibi [in Cypro] Armenii[5] et faciunt officium ut veri cristiani, dicunt tamen officium in lingua greca [...][6]	*Il y a des Arméniens qui célèbrent leur liturgie en vrais chrétiens. Toutefois dans leurs offices ils emploient la langue grecque.*
Tamen a paucis temporibus elapsis in partibus ultramarinis res sunt multum mutate et maxime in detrimentum cristianorum, propter fragilitatem nostram et peccata nostra, quia in partibus ultramarinis nullam civitatem, castrum vel villam tenemus, nisi Armeniam, quam tamen in presentiarum infestant Saraceni.[7]	*Depuis un certain temps la situation d'Outremer est très changée, spécialement au détriment des chrétiens à cause de notre faiblesse et de nos péchés. En fait, en Outremer nous n'avons plus aucune ville, château ou village. Nous n'avons que l'Arménie qui, toutefois, est aujourd'hui infestée par les Sarrasins.*
Primo igitur sciendum est quod in tota Asyria et Palestina et Aegypto et	*Il faut d'abord savoir que dans toute la Syrie et la Palestine, en Egypte et*

Terra Sancta, sunt multi cristiani sub potentia suldani subjugati solventes annuale tributum soldano multa et multa milia.[8]

en Terre-Sainte il y a de nombreux chrétiens qui plient sous le joug du sultan. Ils paient un tribut annuel au sultan des milliers et des milliers [de deniers].

Deinde...perveni ad illam potentissimam civitatem Cayrum... Nam civita hec est domina tocius Egipti, Palestine, Terre Sancte: et eciam rex Armenie, qui est cristianus, dat sibi, omni anno, de tributo ducenta milia florenorum et ducenta milia ferra equorum ad subfarendum equos, et habita in ea soldanus.[9]

Je suis enfin arrivé à la toute puissante ville du Caire. En effet cette ville est la capitale de toute l'Egypte, de la Palestine, de la Terre-Sainte et de toute la Syrie jusqu'en Arménie. Le roi de l'Arménie est chrétien. Il paie au sultan chaque année un tribut de deux-cent mille florins et deux-cent mille fers à cheval pour ferrer ses chevaux.

De apparatu soldani notifico, quod Soldanus, audiens Cristianos velle facere passagium, misit regem de Aaman et de Damasco super Armeniam. Et multos duxerunt captivos et villas combusserunt et multos occiderunt: et nunc Soldanus precepit illis de Asyria, ut quolibet mense debeant invadere et fortiter infestare.[10]

Sur les préparatifs du sultan, je fais savoir que le sultan, lorsqu'il entendit qu'on préparait une croisade, il commanda au gouverneur d'Amman et de Damas d'attaquer l'Arménie. Ils capturèrent de nombre prisonniers, incendièrent les fermes et massacrèrent grand nombre de gens. Ces temps-ci le sultan à ordonné à ses hommes de Syrie, que chaque mois ils doivent faire des razzias en Arménie et la dévaster le plus fort.

In Damasco inveni[11] *ambaxatores regis Armenie [qui] revertebantur Armeniam. Voluerunt enim ire ad Soldanum, causa tractandi pacem cum eo, sed non accederunt nisi usque Gazaram. Et postea rejecti fuerunt ex parte soldani, propter nova que insonuerunt de passagio. Ideo soldanus turbatus, noluit pacem cum rege Armenie,*[12] *ymmo parat se ad destruendum Armeniam suo posse; et ego locutus fui cum illis ambaxatoribus ad Can sive hospicium, ubi conveniunt cristiani, juxta castrum soldani in Damasco.*

A Damas j'ai rencontré les ambassadeurs du roi d'Arménie, qui rentraient chez eux. Ils avaient l'intention de se rendre chez le sultan [au Caire] pour conclure un traité de paix. Mais ils ne purent arriver que jusqu'à Gaza, car le sultan refusa de les recevoir, à cause des nouvelles d'une croisade. Le sultan, fâché, refusa la paix avec le roi de l'Arménie, par contre il se prépare de toutes ses forces pour détruire l'Arménie.
Moi j'ai parlé avec ces ambassadeurs dans le khan où les chrétiens se

Can in arabico sive saracenico idem est quod hospicium. Et ego eram in eodem hospicio cum eis, et multum lamentabantur de Cristianis qui permitebant Armeniam destruere.[13]

rassemblent près de la citadelle du sultan à Damas. En arabe ou langue sarrasine, khan signifie hospice. Et moi j'étais avec eux dans le même hospice. Ils se plaignaient beaucoup contre la Chrétienté qui permettait la destruction de l'Arménie.

NOTES

[1] Adolf Waas, *Geschichte der Kreuzzuege*, Freiburg, 1956, II, p.46. s.

[2] Sur son projet de croisade voir: *Historiens des Croisades Arméniens*, Paris, II, p. 247.

[3] Sur la rupture des rapports entre le sultan et la Petite Arménie, voir: Gustav Weil, *Geschichte der Chalifen*, Manheim, 1860, IV, pp. 249-251.

[4] Sur la période de Léon IV (1320-1342), voir Jacques de Morgan, *The History of the Armenian People*, Boston, Mass., 1965, pp. 247-249.

[5] Sur la colonie arménienne de Chypre, voir J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus*, London, 1901, pp. 123-125.

[6] *Liber Peregrinationis di Jacopo da Verona* a cura di Ugo Monneret de Villard, Roma. 1950, p. 19.

[7] *Liber*, p. 13.

[8] *Liber*, p. 59.

[9] *Liber*, p. 80.

[10] *Liber*, p. 91. Sur la rupture des relations entre le Sultan an-Nasir et Léon IV, voir *Geschichte*, Mannheim 1880, IV, pp. 349-351.

[11] Septembre 1335.

[12] Léon IV, (1320-1342).

[13] *Liber*, p. 135. A peu près dans la même période, Marino Sanudo "il Vecchio" appelé Torsello, dans son monumental ouvrage *Secreta Fidelium Crucis* répétait la même plainte, adressée aux royaumes et principautés, ainsi qu'au Pape. Son ouvrage fut examiné par un conseil de Cardinaux et alla rejoindre d'autres ouvrages sur les rayons des archives.

ՀԱՅՈՑ ՋԱՐԴԵՐՆ ՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՆ, 1335ԻՆ, ԸՍՏ ԺԱՔՈՓՕ ՏԸ ՎԵՐՈՆԻ
(Ամփոփում)

ՄԱՐԹԻՆԻԱՆՕ ՐՈՆՔԱԼԻԱ

Միջնադարու հեղինակ Ժաքոփօ տը Վերոնի դէպի Սուրբ Տեղեր իր ուխտագնացութեան ընթացքին հաւաքած նիւթերով հրատարակած է հատոր մը՝ իբրեւ ակաճատես եւ ականջալուր դէպքերու։

Այս հատորին մէջ հայերու վերաբերող հատուածներու հրապարակումը կը կատարուի հոս։ Ի յայտ կու գայ Ֆամակուսթայի մէջ հայագաղութի մը փաստը, բայց մանաւանդ կ՚արծարծուի Միջին Արեւելքի մէջ քրիստոնեաներու վիճակին դժուարացումը, Կիլիկիոյ հայոց հարկ վճարելը Եգիպտոսի մեմլուք սուլթանին եւ սուլթանին յարաբերութիւնները քրիստոնեաներուն եւ հայոց հետ՝ խաչակիրներու նոր արշաւանք մը ձեռնարկելու տարածայնութիւններու լոյսին տակ։

Հեղինակը կը հանդիպի նաեւ հայ պատգամաւորներու, որոնք սակայն ետ կը ճամբուին՝ առանց Եգիպտոսի սուլթանը տեսնելու եւ իրենց առաքելութիւնը կատարելու։

ԺԹ. ԴԱՐՈՒ ԿԷՍԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՔԻՒՐՏԻՍՏԱՆԻ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ ԱՆՏԻՊ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐԹԻՒՐ ՊԼՃԼԵՐԵԱՆ

Փոքր Ասիա՝ Արեւելք—Արեւմուտք առեւտրական ուղիին վրայ, շատ հին ժամանակներէ իվեր ճամբորդներու, միսիոնարներու եւ դիւանագէտներու ուշադրութեան առարկայ եղած է։ Նախքան Կեդրոնական Ասիայէն վաչկատուն ցեղերու ներխուժումը, Փոքր Ասիոյ բնիկ ժողովուրդներն էին արեւմտեան նահանգներու եւ Սեւ ծովու ծովեզերեայ քաղաքներու մէջ՝ յոյները, իսկ արեւելեան չրջանի հիւսիսը՝ հայերը, եւ հարաւը՝ քիւրտերն ու ասորիները։

ԺԱ. դարուն, երբ Կեդրոնական Ասիայէն թուրք վաչկատուն ցեղերու դէպի Փոքր Ասիա արշաւանքը սկսաւ, եւ եկուորները հետզհետէ սկսան տեղաւորուիլ ու տիրապետել, բնիկ քրիստոնեայ ժողովուրդներու ընկերային եւ մշակութային զարգացումի թափը նախ կասեցաւ, ապա երբ նորեկները սկսան մահմետական կրօնքին թելադրած բոլոր խստութիւններով ճնշել, ան բոլորովին դադրեցաւ։ ԺԶ. դարու սկիզբին, բովանդակ Փոքր Ասիան արդէն Օսմանեան տէրութեան տիրապետութեան ենթարկուած էր։ ԺԶ. դարէն մինչեւ ԺԸ. դարու վերջերը, զորս «խաւար» դարեր կը կոչենք, անհրաժեշտ չափով դեռ չեն ուսումնասիրուած։ Միսիոնարներու եւ ճամբորդներու հրատարակած վկայութիւններու կողքին, (որոնց պատմական արժէքը կարելի չէ նսեմացնել), կան տակաւին պետութիւններու եւ միսիոնարական կազմակերպութիւններու դիւաններու մէջ պահուած անհամար վկայութիւններ, որոնք լոյս կը սփռեն Հայկական բարձրաւանդակի երբեմնի չէն ու բարգաւաճ գաւառներու ոչ նախանձելի վիճակին վրայ։ Հոն, ԺԹ. դարու սկիզբին, անցեալի փառքէն նշոյլ մը անգամ չէր մնացած[1]։

Արեւմուտքի անդրծովեան գաղթավայրեր ունեցող երեք մեծ տէրութիւնները՝ Բրիտանիան, Ֆրանսան եւ Հոլանտան, Մայրագոյն Արեւելքի հետ իրենց ունեցած առեւտրական շահարեր յարաբերութիւններուն պատճառով, ԺԶ. դարու կէսէն սկսեալ արդէն Փոքր Ասիոյ քանի մը գլխաւոր քաղաքներուն կամ նաւահանգիստներուն մէջ հիւպատոսարաններ բացած էին, ինչպէս՝ Զմիւռնիոյ, Հալէպի եւ Ալեքսանդրէթի մէջ։ ԺԶ. դարուն դեռ գոյութիւն չունէր Սուէզի ջրանցքը եւ Եւրոպացին Հարաւային Ափրիկէի Բարեյուսոյ հրուանդանի ճամբով դէպի Հնդկաստան նաւարկումն ալ թէ՛ երկար կը տեւէր եւ թէ՛ օդերեւութաբանական պատճառներով վտանգաւոր էր։ Հետեւաբար, արեւելք—արեւմուտք առեւտրական ուղին՝ կա՛մ Պոլիս—Էրզրում—Պարսկաստան եւ կա՛մ Պո-

լիս–Հալէպ–Պաղտատ–Պասրա ճամբէն, կարաւաններով կ՚անցնէր։ Արեւմտեան տէրութիւններու համար Արեւմտահայաստանի գաւառները մինչեւ ԺԸ. դարու վերջերը լոկ առեւտրական հաղորդակցութեան կայաններու հանգամանքը կը ներկայացնէին։ Ֆրանսայի կայսր Նափոլէոն Ա. Պոնափարթը (1769–1821) առաջինը եղաւ, որ Բրիտանիոյ եւ Ռուսաստանի դէմ տարած իր պայքարի յաջողութեան համար Արեւմտահայաստանի գաւառներու ռազմագիտական դրութենէն օգտուիլ ծրագրեց։ Իրեն պիտի օժանդակէին նաեւ հայերը։

1828–1829ի ռուս–թրքական պատերազմէն ետք, երբ Ռուսաստանի դէպի Պարսից ծոց եւ Միջերկրական ծով թափանցումի ծրագիրը տեսութենէն գործնական փուլի մէջ մտաւ, Արեւմտահայաստանի գաւառներու դիրքին սպաթիքօի հարցը արեւմտեան մեծ պետութիւններու՝ Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Աւստրիոյ մղձաւանջը եղաւ։ Այս իրողութիւնը մինչեւ մեր օրերը իր անփոփոխ հանգամանքը կը պահէ։ Այնուհետեւ արեւմտեան մեծ տէրութիւնները Փոքր Ասիոյ նահանգներու սահմաններուն պաշտպանութեան դերը ստանձնեցին՝ երբեմն նոյնիսկ զէնքի ուժով։ Եւրոպական մեծ տէրութիւններու այս հակամարտութենէն օգտուողը միշտ Օսմանեան կայսրութիւնը եղաւ, որ հակառակ իր յետադիմական վարչական կառուցուածքին եւ ոճրապարտ քաղաքականութեան, իր կողքին ունեցաւ արեւմտեան տէրութիւններու աջակցութիւնը՝ ի վնաս իր տիրապետութեան տակ գտնուող քրիստոնեայ ազգերուն։ Ադրիանուպոլսոյ դաշնագրէն (1829) յետոյ, Ռուսաստանի կովկասեան քաղաքականութեան զարգացումներուն մօտէն հսկելու համար, արեւմտեան մեծ տէրութիւնները՝ նախ Բրիտանիա եւ յետոյ Ֆրանսա, ապա եւ՝ Աւստրիա, Իտալիա, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ եւ Գերմանիա, էրզրումի մէջ հիւպատոսարաններ բացին։ Անշուշտ Ռուսաստան առաջիններէն էր որ դիւանագիտական իր ներկայութիւնը էրզրումի մէջ հաստատած էր։ Դիւանագիտական գործակալներու տեղեկագիրները այսօր արտակարգ կարեւորութիւն ունին հայ ժողովուրդի՝ իր բնօրրանին մէջ ապրելակերպի պայմաններուն լուսաբանման համար[2]։

Էրզրումի Ֆրանսական հիւպատոսարանը հիմնուեցաւ 1843ի գարնան։ Առաջին հիւպատոսը որ նշանակուեցաւ, Թէոտոր Կէօփ, տարիէն քիչ մը աւելի մնաց։ Անոր յաջորդեց Հանրի Սուլանժ–Պոտէն (Henri Soulange-Bodin), որ 15 ամիս էրզրումի մէջ պաշտօնավարեց եւ առողջական պատճառներով հրաժարեցաւ։ Քիչ ժամանակ ետք ան Մարոք նշանակուեցաւ։ Ստորեւ տրուած տեղեկագիրը, զոր լրիւ կը ներկայացնենք, կը պատկանի Սուլանժ–Պոտէնի եւ յղուած է Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Կիզոյի[3]։ Վաւերագրի թուականն է 1844, այսինքն՝ հազիւ տասնհինգ տարիներ յետոյ այն պատմական օրերէն երբ առաջին անգամ ռուսական յաղթական բանակը Հայկական բարձրաւանդակի գլխաւոր քաղաքը մուտք կը գործէր։ Այս տեսակէտով, Սուլանժ–Պոտէնի վկայութիւնը յուժ կարեւոր է։ Ան անգամ մը եւս կը հաստատէ թէ չուրջ 70,000 հայեր ռուսական բանակին հետեւելով նախընտրեցին կովկաս ապաստանիլ։ Ցստակ է թէ եթէ Օսմանեան իշխանութիւնները արդարասէր վարչութիւն մը հաստատած ըլլային, ոչ ոք իր դարաւոր հայրենիքը, տունը, տեղը ձգելով ցարական կառավարութեան պաշտպանութիւնը վայելելու համար Կովկաս կը գաղթէր։

Վաւերագիրը հետաքրքրական տեղեկութիւններ կու տայ նաեւ հայ կաթողիկէ համայնքին մասին։ Ըստ Սուլանժ–Պոտէնի հաւաքած տեղեկութիւններուն, 1828–29ի ռուս–թրքական պատերազմէն առաջ անոնց թիւը Էրզրումի մէջ 1600 պէտք է ըլլայ։ Սոնց 1300ը զօրավար Փասքեւիչի հետեւեցաւ, երբ անոր բանակը Ադրիանուպոլսոյ դաշնագրէն յետոյ Էրզրումէն հեռացաւ դէպի Կովկաս։ Սուլանժ–Պոտէն կը հաստատէ թէ այդ թուականներուն Վանի մէջ բնաւ հայ կաթողիկէ չկար, իսկ Պիթլիսի (Բաղէշ) մէջ՝ մէկ ընտանիք։ Ըստ նոյն տեղեկագրին, Կարսի եւ Ջըլտըրի շրջաններուն մէջ հայ կաթողիկէներուն թիւը աւելի էր քան Էրզրումի մէջ։

Ֆրանսայի Էրզրումի հիւպատոս Սուլանժ–Պոտէն իր տեղեկագրի առաջին մասը Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ անդամներուն կը յատկացնէ, որոնց schismatique «հերձուած» կ'որակէ։ Ակ յորջորջումին արմատը անշուշտ Քաղկեդոնի ժողովին (Հոկտեմբեր 451) որոշումներուն մէջ պէտք է փնտռել, երբ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին պարսկական հալածանքի պատճառաւ չէր կրցած մասնակցիլ եւ Բիւզանդիոնի ու Հռոմի եկեղեցիներուն յանգած եզրակացութիւններուն խստիւ հակառակած էր[4]։ Այդ թուականէն յետոյ, Հռոմ եւ Բիւզանդիոն քանիցս փորձեցին Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին իրենց ծիրին մէջ առնել, բայց իւրաքանչիւր անգամուն աւելի վճռական կերպով անոնց նախաձեռնութիւնը մերժուեցաւ[5]։ Էջմիածնի Ս. Աթոռը իր սկզբունքին մէջ անդրդուելի մնաց եւ այս պատճառաւ ալ իր հետեւորդները Հռոմի դաւանանքը բաժնող կաթողիկէ հասարակութենէն զանազանուելու համար սովորաբար կաթողիկէ եկեղեցականներու եւ կաթողիկէ դիւանագիտական գործակալներու կողմէ «հերձուած» կոչուեցան։ Այս բառին գործածութիւնը չատ աւելի յաճախադէպ կը տեսնուի մանաւանդ երբ Բարձրագոյն Դուռը, Ֆրանսական կառավարութեան ճնշման տեղի տալով, 1831ին կաթողիկէ դաւանանքին պատկանող քրիստոնեայ օսմանահպատակներուն իրրեւ «անջատ» ազգ կամ «համայնք» ըլլալով գոյութեան իրաւունքը ճանչցաւ։ Արդարեւ, այդ թուականէն յետոյ, կաթողիկէ միսիոնարներու փոքր Ասիոյ գաւառներուն եւ Միջին Արեւելքի այլ երկիրներու մէջ գործունէութիւնը նոր թափ մը ստացաւ տեղացի ոչ–իսլամ ժողովուրդներու մօտ։ Օսմանահպատակ ոչ–իսլամ ժողովուրդները մահմետական իշխանութիւններու հարստահարութիւններուն, կեղեքումներուն եւ հալածանքին դէմ Ֆրանսական կառավարութեան պաշտպանութիւնը վայելելու յոյսով յաճախ դաւանափոխութեան կը դիմէին։ Ասոր անհերքելի ապացոյցներէն մին է նաեւ 1862ին Զէյթունի դէմ Ազիզ փաշայի կողմէ կատարուած արշաւանքի ընթացքին Զէյթունի բնակչութեան հայ կաթողիկէ պատրիարք Հասունի մօտ կատարած ձեռնարկը։ Անոնք կաթոլիկ կրօնքին յարելու պատրաստակամութիւն կը յայտնեն եթէ Ֆրանսա իրենց պաշտպանութեան համար Օսմանեան կառավարութեան մօտ միջամտէ եւ յաջողի Զէյթունի ինքնավար վարչաձեւ մը ապահովել[6]։ Դիւանագիտական թղթակցութիւններու ընթացքին յաճախ կարելի է հանդիպիլ նաեւ uni (միացած) կամ non-uni (ոչ–միացած) բառերուն։ Uni բառը կը տրուէր ժողովուրդին այն հատուածին որ դաւանափոխ եղած եւ Հռոմի եկեղեցիին յարած էր։ Իսկ non-uni կը կոչուէին նոյն ժողովուրդին այն անդամները որոնք իրենց ազգային եկեղեցիի աւանդու-

թեանց հաւատարիմ մնացած էին։

Քրիստոնէութեան տարածումի միսիոնարական գործունէութեան կ'ընկերանար անչուշտ արեւմտեան քրիստոնեայ տէրութիւններու մշակոյթի եւ քաղաքական ազդեցութեան ընդարձակումի ծրագիրը։ Այս պատճառաւ է որ, նախորդ դարու 30ական թուականներէն յետոյ, երբ Արեւմտահայաստանի գաւառները աւետարանական միսիոնարներու մեղուային գործունէութեան դաշտ եղան, ամերիկեան եւ անգլիական կառավարութիւնները մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց տուին։

Ինչպէս ծանօթ է, ԺԹ. դարու վերջին տասնամեակին ալ Արեւմտահայաստանը գերմանացի միսիոնարներու ուշադրութեան առարկայ պիտի ըլլար։ Իսկ Օսմանեան պետութիւնը գիրար խաչաձեւող եւ իրարու հետ քաղաքական թէ տնտեսական մարգերու մէջ մրցակից տէրութիւններու հովանաւորած միսիոնարական գործունէութիւնը քաջալերեց նախատեսելով որ անոնց ինքնաւորոյն մշակոյթին ենթակայ ոչ—իսլամ ժողովուրդներու ազգային միասնականութիւնը կրնայ այս կերպով տկարանալ։

Թէեւ աւետարանական միսիոնարներու կողմէ գործունէութեան մասին բաւական լաւ ուսումնասիրութիւններ լոյս տեսած են[7], բայց որքան որ տեղեակ ենք կաթողիկէ միսիոնարներու ԺԹ. դարու Փոքր Ասիոյ մէջ ունեցած գործունէութիւնը դեռ պատշաճ ուսումնասիրութեան առարկայ չէ եղած նկատի առնելով այն այլազան դիւանները որոնք վստահաբար խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը պարունակեն։

Տեղեկագրին մէջ երբ կը տեսնենք թէ հիւպատոսը կը գրէ որ «Քիւրտիստանի եւ նամանաւանդ Մուշի, Վանի, Պիթլիսի եւ Տիգրանակերտի մէջ հայեր կան», ուրեմն կը թուի, թէ իրեն անծանօթ է որ «Հայաստանի Նահանգ» կամ Էրմենիսթան Էյալէթին՝ իբրեւ հայ ժողովուրդի բնօրրան իր անունը մինչեւ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի գահակալութեան սկիզբը (1809) պաշտօնապէս պահած էր։ Օսմանեան տէրութիւնը ոչ մէկ անպատեհութիւն տեսած էր գայն փոխելու, ինչպէս Պուլկարիա՝ պուլկարներու երկիր, Ռումելի՝ յոյներու, Կիւրճիստան՝ վրացիներու կամ Քիւրտիստան՝ քիւրտերու երկիր եւլն.[8]։ Բայց ԺԹ. դարու սկիզբին երբ ազատագրական շարժումները նոր թափ ստացան, Օսմանեան կայսրութիւնը վերջ տուաւ այդ անուններուն գործածութեան, քանի անոնք շատ կը յիշեցնէին Օսմանեան հպատակ ժողովուրդներուն անցեալը։ Օսմանեան տէրութիւնը նախապէս իւրաքանչիւր երկրի մէկ ընդհանուր կառավարիչ կարգած էր։ Իսկ երբ իւրաքանչիւր երկիր քանի մը նահանգի բաժնուեցաւ, ապա իւրաքանչիւր նահանգի կառավարիչ նշանակեց։ Այսպէս, Էրմենիսթան Էյալէթին չորս նահանգի կամ վիլայէթի բաժնուեցաւ։ Ասոնք էին Էրզրում, Խարբերդ, Վան եւ Տիգրանակերտ։

Եթէ նախորդ դարու 40ական թուականներուն, Սուլթան Ժ—Պոտէն Հայկական նահանգները Քիւրտիստան կը կոչէ, պատճառը այն է որ ԺԶ. դարէն յետոյ երբ քիւրտերը սկսան դէպի հիւսիս՝ Էրզրումի շրջանը տեղաւորուիլ, ատով՝ արդէն տեղական իշխանութիւններու հարստահարութեան ենթակայ եղած խաղաղ բնակչութիւնը նոր պատուհաս մը կ'ունենար։ Այս պատճառաւ է որ Արեւմտահայաստանի գաւառներէն դէպի արեւմտեան Փոքր Ասիա դանդաղ արտա-

գաղթ մը սկսաւ։ Միւս կողմէ, 1828–29ի ռուս–թրքական պատերազմին, ծանօթ է թէ չուրջ 70,000 հայ բնակիչներ Կովկաս ապաստանած էին։ Հետեւաբար, հայ ժողովուրդը իւր իսկ հայրենիքին մէջ իր թուական գերակշռութիւնը կորսնցնել սկսաւ։ 1871ին յոյս տեսած Օսմանեան սալնամէ մը մեզի հետեւեալ վիճակագրական տուեալները կու տայ Էրզրումի նահանգի բնակչութեան մասին՝ Հոս նկատի առնուած են միայն արու բնակիչները։

	մահմետական	քրիստոնեայ	ընդհ. գումար
Էրզրումի սանճաք	86.901	29.687	116.588
Վանի սանճաք	41.722	39.896	81.618
Կարսի սանճաք	19.580	2.484	22.064
Պայազիտի սանճաք	23.225	5.505	28.730
Զըլտըրի սանճաք	43.189	1.875	45.064
Մուշի սանճաք	47.765	40.104	87.869
Էրզինճանի սանճաք	52.251	11.866	64.117
ընդհ. գումար	314.633	131.417	446.050

Վանի նահանգը 1876 Դեկտեմբերին է որ առանձին նահանգի պիտի վերածուէր։ Բ. Դուռը քրիստոնեայ բնակչութեան թիւը նահանգին մէջ համեմատաբար նուազ ցոյց տալու համար քրտաբնակ Հէքքիարին Վանին պիտի միացնէր։

Տեղեկագիրը Էրզրումի նահանգին եւ առհասարակ հայկական գաւառներու մէջ տիրող մտայնութեան, կղերին տխուր երեւոյթին եւս կ'անդրադառնայ։ «Կրօնականը որ ժողովուրդի ծոցէն ելած է,— կը կարդանք,— առհասարակ իրեն տրուած իշխանութիւնը չարաչար կը գործածէ։ Իր համայնքին հանդէպ,— ու ապա՝— այնքան կամայական է՝ որքան՝ հոլու հնազանդ թուրք իշխանութիւններու հետ իր յարաբերութիւններուն մէջ»։

Սուլթան–Պոռէնի այս եզրակացութիւնը կարգ մը լուսաբանութիւններու կը կարօտի։ Պիտի ջանանք հակիրճ տողերու մէջ ամփոփել թէ ինչ էր Օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մէջ եկեղեցականի մը դերը, դարերու ընթացքին ինչպէս զարգացաւ եւ ԺԹ. դարու կէսէն յետոյ ինչպիսի փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ։ Մանօթ է թէ Օսմանեան տէրութեան օրինագիրքը (մեճելլէ) ներշնչուած էր Մարգարէին թելադրած կրօնական սկզբունքներուն համաձայն եւ Սուլթանը, իբր խալիֆա, Մարգարէին յաջորդն էր։ Մահմետական տէրութեան տիրապետութեան ենթակայ ոչ–իսլամ ժողովուրդները կամ համայնքները նոյնպէս՝ իրենց եկեղեցիով եւ եկեղեցականներով, անջատուած, իւրաքանչիւրը իր պատրիարքին կամ ազգապետին (միլլէթպաշը) չուրջ հաւաքուած էր։ Ոչ–իսլամը, որ մահմետականին բաղդատմամբ երկրորդ կարգի ժողովուրդ կը նկատուէր, հաւասար իրաւունքներ չէր վայելեր։ Ան իրաւունք չունէր զէնք կրելու նոյնիսկ եթէ իր կեանքը, պատիւը, կամ ստացուածքը խնդրոյ առարկայ ըլլար։ Ոչ–իսլամին վկայութիւնը անընդունելի էր երբ իր հակառակորդը Մարգարէին հաւատացող մըն էր։ Նոյնիսկ հարիւր քրիստոնեայի վկայութիւն անբաւարար էր դատարանին առաջ մէկ չարագործ մահմետական մը պատժելու համար։ Ոչ–իսլամ մը չէր արտօնուած ձի հեծնելու։ Ան պարտաւոր էր ճամբայ

տալու երբ իսլամ մը պիտի անցնէր։ Մահմետականն էր որ հայրենիքին պաշտպանութիւնը զէնքի ուժով կատարելու պարտականութիւնը ստանձնած էր յանուն կրօնքի պաշտպանութեան, իսկ ոչ–իսլամը 15 տարեկանէն սկսեալ պարտաւոր էր գլխահարկ (impôt de capitation) վճարելու։ Իւրաքանչիւր ոչ–իսլամ հասարակութիւն իր եկեղեցիին եւ պատրիարքին հովանիին տակ առանձին ազգութիւն մը կը ներկայացնէր։ Պատրիարքը կամ միլլէթպաշը ազգապետի հանգամանքով կառավարութեան առջեւ իր ժողովուրդին պատասխանատուն էր։ Գաւառներու մէջ, պատրիարքներու կողմէ իբրեւ ներկայացուցիչ նշանակուած առաջնորդներն էին որ այս դերը ստանձնած էին։ Պատրիարք մը լիազօրուած էր նոյնիսկ իր համայնքէն մէկը աքսորելու։ Այս կամայական վարչութիւնը մինչեւ Խրիմի պատերազմը (1854–56) չարունակուեցաւ եւ ի վերջոյ Փարիզի դաշնագրին (30 Մարտ 1856) Գ. յօդուածին տրամադրութիւններուն համաձայն Պոլսոյ հայ համայնքի երեւելի անձնաւորութիւններու պատրաստած Ազգային Սահմանադրութեան Բարձրագոյն Դրան կողմէ վաւերացումով վերջ գտաւ (29 Մարտ 1863 Ն. Տ.)։ Մինչ այդ, դարերու ընթացքին Փոքր Ասիոյ գաւառներուն մէջ ճնշուած քրիստոնեայ ժողովուրդները, ընդ որս հայերը, իբրեւ նեցուկ միայն իրենց հոգեւոր առաջնորդը ունէին որ տեղւոյն իշխանութիւններու ճնշումներուն, հարստահարութիւններուն եւ մահմետական հասարակութեան թշնամանքին դէմ բողոքելու եւ արդարութիւն պահանջելու իրաւունք իսկ չունէր։ Բարձրագոյն Դրան միակ մտահոգութիւնն էր ոչ–իսլամներու համար սահմանուած տարեկան գլխահարկը գանձել. գանձումը առաջնորդարանի ծննդեան արձանագրութիւններուն չնորհիւ կը կատարուէր։ Եկեղեցականը ոեւէ գործադիր ուժ չունենալով, ոեւէ ապօրինի խնդրի առիթ չհամարձակելով տեղական իշխանութիւններու մօտ բողոքել, յաճախ ակամայ իր պաշտպանեալ ազգակիցին դէմ չարժած կ'ըլլար։ Եղան ալ նաեւ, ոչ միայն աշխարհականներ, այլ նոյնիսկ եկեղեցականներ որոնք իրենց անտարբերութեամբ եւ մերթ ալ չահախնդրութեամբ անօգնական ժողովուրդին վիճակը ա՛լ աւելի վատթարացուցին։ Պերլինի Վեհաժողովի օրերուն, Մայիս 1878ին, Ներսէս Պատրիարքի հարահանդով գաւառները այցելող Պօղոս վրդ. Նաթանեան իր տպաւորութիւնները սապէս կը պատմէ. «... տեսայ Առաջնորդներ, որք իրենց տարանդը անձնական փառաց՝ չահուն եւ գուարճութեանց կը գործածէին, եւ ոմանք՝ ալ ժողովուրդը տգիտութեան մէջ մնալ կը փափաքէին, անփոյթ եւ անհոգ գտնուելով իրենց նուիրական կոչման, երբ վիճակի Առաջնորդ մը այս ընթացքի մէջ գտնուի, ժողովուրդը հարստահարութիւնէ կ'ազատի՞ թէ կ'աւելնայ։ Ուրեմն այսպիսի Առաջնորդք պատճառ են հարստահարութեանց»[10]։ Պոլսոյ Սասիս թերթին մէջ գաւառներէ ուղարկուած այսօրինակ թղթակցութիւններու յաճախակի կարելի է հանդիպիլ։ Այսուհանդերձ, տարակոյս չկայ թէ Արեւմտահայաստանի գաւառներու հարստահարուած եւ քիւրտ պէկերու քմահաճոյքին ենթակայ անպաշտպան հայ ժողովուրդին համար իր կրօնքը եղաւ իր իրբեւ ազգ գոյութեան խարիսխը։

Սուլանժ–Պոտէն իր տեղեկագրին մէջ կը գրէ նաեւ թէ Էրզրումի, Մուշի, Պիթլիսի եւ Վանի հայերը Ռուբէնեան չառաւիղին կը պատկանին եւ հրեաներէ սերած են։ Այս վարկածը չատ հին, նախնադարեան առասպելներէ ծննդ

կ՛առնէ։ «Ժողովուրդներու ծագումը,— կը գրէ երեւելի պատմաբան Ադոնց,— դարերու խաւարին մէջ կը կորսուի»[11]։ Հայ ժողովուրդի ծագումն ալ անշուշտ բացառութիւն մը պիտի չկազմէր։ Ըստ հայ պատմագիրներու նահապետ Մովսէս Խորենացիի, հայ ժողովուրդի ծագումը Քրիստոսէ 22 դարեր առաջ Ջրհեղեղէն յետոյ կը սկսի, երբ Թորգոմի որդի Հայկ իր բազմաթիւ հետեւորդներով Միջագետքէն Արարատ լեռան ստորոտի դաշտերը կու գայ հաստատուելու[12]։ Մինչ այդ, ըստ Աստուածաշունչի, «Հրեաներու Ասքանազ կոչուած թեւին բնօրրանը Հայաստանի Արարատ լեռան մօտ կը գտնուի»[13]։ Ժաք Տը Մորկան կը գրէ թէ Մովսէս Խորենացի որ հայ ժողովուրդի ծագումը կ՛ուզէ Աստուածաշունչի աւանդութիւններուն հետ հաշտեցնել, առասպելները իրրեւ իրականութիւն կը մեկնաբանէ, կ՛ուզէ սոյն վարկածները ընդունիլ, մինչդեռ հայերը Պալքաններու շրջանէն Փոքր Ասիա եկած եւ Ուրարտուի թագաւորութեան անկումէն յետոյ Վասպուրականի շրջանը հաստատուած են։

Հայ ժողովուրդի հրեաներու հետ չփումը անշուշտ շատ հին է։ Ըստ Փաւստոս Բուզանդի եւ Մովսէս Խորենացիի, Ասորեստանի թագաւոր Նաբուգոդոնոսոր երբ 586ին (Ք.ա.) Երուսաղէմը գրաւեց, բազմահազար հրեաներ Միջագետք գերեվարեց. ասոնք յետոյ Հայաստան հաստատուելով իբր թէ Բագրատունեաց տոհմին հիմնադիրները եղան[14]։ Ծանօթ է նաեւ թէ Տիգրան Բ.ի եւ Արշակ Բ.ի օրով ալ բազմահազար գերիներ Տիգրանակերտի շրջանը փոխադրուեցան. ասոնց մէջ կային մեծ թիւով հրեայ ընտանիքներ։ Հայաստան հաստատուած հրեայ ընտանիքներուն թիւը մեզի կու գայ Խորենացիի եւ Բուզանդի տուեալներէն, որոնք խիստ չափազանցուած են։ Հրէական համայնագիտարանը եւս գերեվարուած հրեայ ընտանիքներուն թիւի Խորենացիի եւ Բուզանդի տուեալները խիստ չափազանցուած կը գտնէ[15]։

Ժաք Տը Մորկան Բագրատունիի տոհմը իրրեւ զուտ հին հայկական տոհմ մը ըլլալը կ՛ընդունի, «այլապէս,— կ՛ըսէ ան,— հայ թագաւոր մը հինգ դարեր յետոյ չէ որ անոր ազնուականի տիտղոս պիտի շնորհէր Հայաստանի թագաւոր հռչակուելու համար»[10]։

Բագրատուհիներու անկումով, ԺԱ. դարու կէսին Հայաստան իր անկախութիւնը կը կորսնցնէ, եւ քանի մը տասնեակ տարիներ յետոյ Ռուբէն Իշխան իր հետեւորդներով Կիլիկիոյ մէջ կը հաստատէ Կիլիկիոյ Հայկական պետութիւնը։

Սուլանժ—Պոտէն կարգ մը տեղեկութիւններ ալ կը հաղորդէ ասորիներու, նեստորականներու եւ քաղդէացիներու մասին, որոնք մինչեւ Ա. Համաշխարհային պատերազմը Փոքր Ասիոյ հարաւ—արեւելեան նահանգներուն մէջ զգալի թիւ մը ունէին եւ 1915—1916 տարիներուն Հայկական Ցեղասպանութեան ժամանակ անլուր հալածանքներու եւ կոտորածներու ենթակայ ըլլալով գրեթէ իրենց գոյութեան վերջ տուեցաւ Փոքր Ասիոյ մէջ։

Տեղեկագրի հեղինակային կամ նախարարութեան ծանօթագրութիւնները կու տանք չեզոքիր, բնագրային հարազատութեամբ, Ֆրանսերէն։

Consulat de France
à Erzeroum

Erzeroum, le 12 Novembre 1844

Henry Soulange-Bodin
à (Monsieur Guizot)

Renseignements sur les populations chrétiennes de l'Arménie, du Kurdistan et de la Perse

Les populations chrétiennes de l'Arménie, du Kurdistan et de la Perse sont:

Les Arméniens schismatiques, les Arméniens catholiques, les Nestoriens, les Chaldéens, les Jacobites, les Syriens.

Arméniens schismatiques: Les Arméniens schismatiques sont très nombreux dans le Pachalik d'Erzeroum;[17] *on en trouve dans toutes les villes et dans la plupart du village. A Erzeroum on compte 950 familles. Un document officiel publié par la Russie en 1841 donne les chiffres suivants pour les provinces transcaucasiennes:*

Géorgie... ... ... 105.567 âmes,
Province d'Erivan ... ...113.227 âmes,
Karabagh... ... ...62.287 âmes,
Chyrwan... ... ...12.847 âmes,

En Perse, Ispahan renferme 700 familles dont l'établissement date de Schah Abbas le Grand,[18] *à Tauris 350. A Téhéran et dans les autres parties de la Perse on n'en compte qu'un nombre peu important.*

Dans le Kurdistan on en rencontre surtout à Mouch, Van, Bitlis, et Diarbékir.

Ils sont divisés en deux sectes ayant chacune un Catholicos distinct, celui d'Etchmiadzin, celui d'Ak[h]tamar. Etchmiadzin est un vaste couvent situé près d'Erivan; le catholicos qui en porte le nom est élu par un synode assemblé par ordre de l'Empereur de Russie; son pouvoir spirituel s'étend sur les Arméniens de la Russie, sur ceux de la majeure partie de l'Empire Ottoman, de la Perse, de l'Afghanistan et des Indes.

Le titre de catholicos était dans l'origine une simple épithète ajoutée au titre d'Episcopos. Lorsque Constantin eut divisé l'Empire d'Orient en diocèses, les Patriarches d'Alexandrie et d'Antioche et les primates d'Ephèse, Héraclée et Césarée déléguèrent des catholicos à la tête des diverses branches de l'Eglise qui se trouvaient en dehors des limites de l'Empire. Ainsi le métropolitain de Perse et l'archevêque de Seleucie sont les premiers à porter ce titre en se reconnaissant dépendant du siège d'Antioche; c'est à leur exemple que plus tard les chefs de l'Eglise arménienne l'adoptèrent également.

Pendant longtemps la dignité de catholicos ne fut soumise à aucune règle fixe d'élection; pour être valable, le choix du clergé ou des principaux de la nation devait simplement être approuvé par le souverain étranger auquel les Arméniens se trouvaient soumis et en retour de cette approbation celui-ci recevait un tribut annuel. L'historien Arménien Chamchian rapporte qu'en 1058 notamment ce tribut était exactement payé à l'Empereur Isaac Comnène.[19] *Depuis les Sofis, jusqu'au commencement du siècle actuel ce furent les Rois de Perse qui prélevèrent ce droit. En 1810 le catholicos Ephraïm*[20]*, lorsqu'il fut élevé au siège d'Etchmiadzin alla trouver l'Empereur de Russie*[21] *et lui demanda sa protection afin de s'exempter de répondre aux réclamations du Schah. Il fut reçu avec bienveillance et revint entrer en fonction revêtu de la grande croix de l'Ordre de Sainte-Anne et d'ornements pontificaux qu'il devait à la munificence impériale. En 1822, pendant la guerre entre la Turquie et la Perse il trouvait un refuge sur le territoire russe jusqu'à ce que Etchmiadzin fut devenu définitivement une possession de la Russie.*

L'incorporation d'Etchmiadzin à la Russie a servi les vues de l'Empereur qui voulait attirer dans la province du Caucase la population arménienne des provinces turques et persannes limitrophes. Outre les concessions de terre et les promesses de privilèges et de droits politiques, on leur fit valoir l'avantage d'une réunion plus étroite à leur chef spirituel. En 1838 on évaluait à 40.000 les Arméniens émigrés de la Perse[22] *et à 70.000 ceux de la Turquie.*[23] *La Russie a remplacé par un système régulier d'appointement les revenus de toute nature que recueillaient jadis le couvent et le catholicos d'Etchmiadzin. Les autres couvents de la province d'Erivan ont également été réorganisés et les enfants qui suivent les écoles sont tenus d'y apprendre le russe. En dédommagement un Ukase de l'Empereur a autorisé le catholicos à faire, comme par le passé, le miracle de Meïron, huile sacrée, qui attirait autre fois de nombreux pélerins de la Perse et de la Turquie et qui était la principale source de richesse d'Etchmiadzin.*

Le catholicos d'Ak[h]tamar n'est reconnu que dans le Kurdistan central et par une population peu nombreuse.[24] *Il est électif. Ak[h]tamar est un îlot dans le lac de Van vers le sud-est.*

Le siège d'Ak[h]tamar date de 1113. C'était l'époque de la domination des Croisés dans la Syrie et la Palestine et l'autorité du Pape avait repris de l'ascendant sur la communion orientale. Le catholicos d'Etchmiadzin s'étant soumis momentanément à la cour de Rome, un Arménien nommé David rallia autour de lui les compatriotes restés fidèles au schisme et se déclara catholicos d'Ak[h]tamar.[25]

Il existe enfin un troisième catholicos: celui de Siz (sic),[26] *près d'Adana; il est héréditaire et descend des rois d'Arménie.*

Le patriarche arménien de Constantinople est complètement indépendant de ces catholicos; bien que son pouvoir spirituel relève de celui d'Etchmiadzin, il est à Constantinople comme le patriarche Grec et le Grand Rabbin des Juifs, le chef politique de sa nation.[27] *Le gouvernement turc lui interdit de communiquer librement avec le catholicos d'Etchmiadzin.*

Le clergé arménien schismatique se compose d'archevêques, d'évêques, de vartabets prêtres célibataires, qui seuls peuvent être promus aux grades supérieurs: de derders ou kéchiches, prêtres mariés ordonnés après leur mariage.

A quelques exceptions fort rares, le clergé est extrêmement ignorant et dissolu. Tiré de la lie du peuple, il abuse généralement du pouvoir qu'il a entre les mains, et se montre aussi arbitraire dans la communauté qu'il est rampant dans les rapports avec les autorités turques. Dans les affaires religieuses, inobservance de carême et autres infractions, le gain de cause ou l'absolution ne sont acquis qu'à prix d'argent. Cette ignorance et cette dépravation des Arméniens de ces contrées date de temps éloignés. Lorsque Sélim II réduisit l'Arménie au pouvoir des Turcs,[28] *ses armes achevèrent de détruire les bibliothèques et les couvents où s'étaient réfugiés les débris de l'ancienne civilisation arménienne.*

Les Arméniens schismatiques ont un grand nombre de couvents avec des dotations. Chaque église a des revenus qui proviennent de certaines taxes imposées sur la tête des chefs de famille. Plusieurs de ces couvents ont une grande réputation de sainteté; ils reçoivent des offrandes et envoient des vartabets quêter dans les pays lointains.

Les évêques perçoivent les revenus des terres dépendantes des couvents et prélèvent des droits plus ou moins considérables sur les ordinations et les divers sacrements de l'Eglise.

Dans le pachalik d'Erzeroum de même que dans le reste de la Turquie la population arménienne nomme les Kodja-bachis.[29] *C'est au Kodja-bachis que les Pachas et gouverneurs s'adressent pour le paiement des impôts et les affaires de police. Les Kavass*[30] *ne peuvent visiter une maison arménienne pour un motif quelconque de police locale sans être accompagnés de l'un d'eux; ils recueillent les impôts dans les villes et les villages mais de telle manière, assure-t-on, qu'ils trouvent souvent à alimenter leur cupidité avant de verser leur récolte entre les mains des autorités turques.*

Ce système de municipalité rend les Rayas[31] *esclaves de leurs Kodja-bachis et les soumet à une double oppression. On lui a attribué (Mr. Urquhart)*[32] *la durée et le maintien de l'Empire Ottoman, ne peut-on pas aussi avec raison, et surtout dans cette partie de l'Asie Mineure, le considérer comme la première cause de l'appauvrissement et de la dégradation des Rayas?*

Les Arméniens d'Erzeroum, de Mouch, Bitlis et Van, passent pour descendre des Juifs de la tribu de Ruben qui embrassèrent le christianisme sous l'un des premiers Rois d'Arménie. Le dernier de ces Princes qui se retira en France où il mourut,[33] appartenait à une famille de cette même tribu de Rouben.

Les Arméniens de ce pachalik ont en effet quelue chose de Juif dans la physionomie. Pendant la semaine sainte ils ont à Van un marché dans la cour de leurs églises. A Van également on voit les enfants se masquer à l'époque du carnaval. On suppose que ces coutumes viennent des anciens Israélites.

Arméniens catholiques: Les Arméniens catholiques datent dans ce pays de la fin du XVII siècle. Les premières conversions furent l'œuvre de la mission des Jésuites qui étaient venus s'établir à Erzeroum en 1688[34] munis de firmans dû à l'entremise de l'ambassade de France. L'évêque arménien de cette ville fut un des premiers qui passèrent au catholicisme.

Les Jésuites ne tardèrent pas à être persécutés, mais ayant de nouveau trouvé appui auprès de l'ambassadeur de France, ils étendirent leur succès à ce point qu'ils durent diviser la mission en deux branches: l'une portait le nom de Saint-Grégoire l'Illuminateur et embrassait les villes de Tortoum, Hassankaleh, Kars, Bayazit et 40 villages; l'autre avait pris le nom de Saint-Ignace et comprenait Ispir, Baïbourt, Ak[h]altisk[h]e, Trébizonde, Gumuchkhanéh et 27 villages. Chacune de ces villes contenait un nombre considérable de catholiques.

Aujourd'hui, les Arméniens catholiques sont très peu nombreux dans le pachalik d'Erzeroum; dans la province de Van il n'en existe pas; à Bitlis, il n'y a qu'une famille catholique; un prêtre de Mouch s'y rend pour elle deux ou trois fois par an; à Mouch on trouve quelques familles et dans les environs, quelques villages d'Arméniens catholiques; à Bayazit également.

Dans le pachalik de Kars et dans la petite province de Tchildir, ils sont plus nombreux que partout ailleurs. A Erzeroum, on en compte 300 seulement; à l'époque de la prise de cette ville par les Russes, ce chiffre s'élevait à 1600.

Aujourd'hui les Arméniens catholiques qui passèrent alors sur le territoire russe comptaient trouver une condition meilleure dans les Etats d'une puissance chrétienne. Ils ont peut-être à regretter aujourd'hui le joug musulman.

Le gouvernement russe a toléré il est vrai les prêtres qui les ont suivi dans l'émigration, mais il ne leur permet pas de communiquer avec leur supérieurs spirituels restés sur le territoire turc et il interdit soigneusement l'entrée des frontières russes à tout ecclésiastique catholique. En 1838, le Lazariste, M. Scafi qui accompagnait Mr. Boré[35] fut ainsi repoussé du sol russe par ordre du gouverneur de Tiflis.

Les Arméniens catholiques reconnaissent la suprématie et l'infaillibilité du Pape et sont gouvernés par l'Eglise romaine. Lors de leur réunion il leur fut accordé des privilèges de rite. Ils officient en langue

arménienne et ont conservé la liturgie et le missel arménien en presque totalité. Ils ont des prêtres célibataires et des prêtres mariés; la plupart des prêtres célibataires sont des élèves de la Propagande de Rome ou du couvent des Mékitaristes de Venise; aussi sont-ils plus instruits que les vartabets schismatiques. Cependant les élèves de ces deux écoles sont en guerre couverte et le peu de lumières qu'ils apportent en Orient, ils le consacrent à leur animosité.

Le patriarche nommé par le Saint-Siège ne s'occupe que des affaires spirituelles. La Porte en nomme un second pour les affaires de la nation. L'un et l'autre résident à Constantinople.

Les Arméniens catholiques sont de la même race et de la même origine que les Arméniens schismatiques. Dans ce pachalik ils sont généralement beaucoup plus pauvres que ces derniers. Leur système municipal est le même. A l'époque de leur persécution et de leur bannissement de Constantinople à Angora,[36] ils eurent aussi à souffrir dans l'Arménie et le Kurdistan. Ils n'oublient pas aujourd'hui qu'ils sont redevables de leur émancipation à la France[37] et que sans son intervention, ils n'auraient ni églises ni clergé.

Lorsque M. Goëpp[38] est arrivé à Erzeroum pour y établir le Consulat, une députation des principaux Arméniens catholiques est venue à sa rencontre avec l'évêque pour célébrer la venue dans cette ville d'un agent français. M. Goëpp ayant remarqué l'ostentation qu'ils mettaient à lui rendre honneur a profité de la circonstance pour les éclairer sur la nature de la protection accordée par la France dans le Levant à la religion catholique. En même temps, toutefois il a crû devoir solliciter au Ministère un secours pour l'Eglise catholique d'Erzeroum. A mon arrivée ici j'ai renouvelé cette demandé. (La lettre de M. Goëpp est du 17 septembre 1843.[39] Celle que j'ai eu l'honneur d'adresser au Ministère au même sujet est du 28 avril 1844).

Les Arméniens catholiques seraient d'autant plus sensibles à une marque légère de la bienveillance de la France que leur Eglise contraste par sa pauvreté avec celle des Arméniens schismatiques, leurs plus grands ennemis auxquels la Russie veut et fait du bien.

Nestoriens: Les Nestoriens ne forment pas comme les Arméniens un corps de nation, mais simplement une secte chrétienne de 200.000 âmes au plus.[40] Ils sont répandus dans le Kurdistan, particulièrement dans les montagnes de la petite province de Thyari à l'est de Djulamerk, sur les confins de la Perse. On estime qu'ils sont au nombre de 30.000 âmes dans la province persane de Roumy;[41] 500 dans celle de Salmas; 5.000 dans le pachalik de Van. Depuis 1828 un certain nombre de familles nestoriennes ont passé sur le territoire russe dans la province d'Erivan.

C'est en Perse et vers l'an 498 que la secte de Nestorius[42] commença à prendre de l'importance. Souvent persécutée sous les Sassanides, elle fut en

faveur sous les Khalifes; plus nombreuse à cette époque (fin du VIIe siècle) que les autres sectes chrétiennes de l'Orient, elle s'était répandue dans les pays qui forment le royaume de Perse d'aujourd'hui, en Mésopotamie, en Arabie. Elle avait des évêques en Syrie, dans l'île de Chypre, et même dans l'île de Socotra à l'entrée de la mer Rouge. Seleucius[43] envoyait des évêques aux Nestoriens de Malabar[44] dans l'Indostan; on trouvait des églises nestoriennes jusque dans la Transoxiane et à Kashgar. En Mongolie le Grand Khan des Tartares avait accepté un titre honorifique dans l'Eglise nestorienne.[45] Enfin les Jésuites ont constaté qu'il avait existé des églises nestoriennes dans le nord de la Chine. La ruine de cette splendeur date des invasions de Timour[46] à la fin du XIV° et au commencement du XV° siècle.

Lorsqu'on parcourt les misérables villages habités par les Nestoriens, on à peine à croire à l'existence de cette école nestorienne si renommée, qui brilla en Orient du VII° au XI° siècle, en Perse; à Bagdad où son université fut célèbre; en Egypte, puis en Espagne sous les rois Maures où ses systèmes de philosophie et de médecine restèrent jusqu'à la chute du trône de Grenade au XV° siècle le modèle des études et des écrits des Arabes éclairés.

Le clergé nestorien a pour chef un patriarche qui réside d'ordinaire au village de Diz, dans la province de Thyari, dépendant de Djulamerk. Les premières résidences des patriarches Nestoriens avaient été Ctésiphone[47] et Séleucius. Ensuite Bagdad, qu'ils abandonnèrent à la chute de l'Empire des Abbasides.[48] Depuis lors, 1258, le siège du patriarcat paraît avoir constamment varié jusqu'en 1559, époque à laquelle le patriarche Eliad[49] le fixa à Mossul. Les successeurs ont toujours résidé dans le voisinage de cette ville et aussi conservé son titre, Mar Eliad (Mar signifie Seigneur). Il ya quelques mois le patriarche actuel a quitté Diz pour se réfugier à Mossul. Les missionnaires américains étant venus s'établir à Thyari, en1842,[50] le pacha de Mossul eut lieu de croire après un certain temps qu'ils y prêchaient l'indépendance et donna ordre au bey de Djulamerk de châtier les Nestoriens. Thyari fut dévasté et le patriarche contraint de se sauver à Mossul ainsi que les Américains qui y ont une mission.

Les évêques et les prêtres Nestoriens perçoivent la dîme sur les récoltes. La communion, le baptême, le mariage et les diverses cérémonies de l'église sont soumises à des droits. Les dignités épiscopales restent d'ordinaires dans les mêmes familles.

On a prétendu que les Nestoriens sont les anciens Assyriens. Ce qu'il y a de positif c'est que dans le Kurdistan ils sont désignés par le nom d'Assori. Selon d'autres, ils seraient de la même race que les Kurdes, qui les environnent, les Nestoriens ayant leur liturgie et les Kurdes leurs chansons sur les mêmes airs.

Les missionnaires américains ont crû voir en eux les descendants des 10 tribus perdues d'Israël. Ils pensent avoir retrouvé dans les coutumes et la langue des Nestoriens des preuves évidentes de leur origine juive.[51]

C'est parmi les Nestoriens, notamment à Roumi en Perse que les Américains sont parvenus à obtenir quelques succès. Ils y ont établi des écoles, mais ils n'ont pu le faire qu'en achetant par une pension annuelle, l'adhésion des évêques et en distribuant aux enfants une paire variante selon l'âge et la capacité de 1 Fr.25 a 5 Fr. par semaine.

Quant à notre mission des Lazaristes en Perse, je n'ai aucune information à transmettre sur son compte. Le comte de Sartiges[52] *doit tenir le Ministère au courant de son sort et des suites de la persécution que la malveillance russe est accusée de lui avoir suscitée.*

Chaldéens: Les Chaldéens ne sont autres que des Nestoriens convertis à la religion romaine. C'est de 1681 que date la formation de cette secte. Le métropolitain Nestorien de Diarbékir,[53] *à la suite d'un dissentiment avec le patriarche fit scission et se fit reconnaître par le pape Innocent XI*[54] *comme patriarche d'un nouveau corps de chrétiens convertis au catholicisme sous le nom de Chaldéens.*[55]

On les rencontre surtout dans les pachaliks de Diarbékir, Mossoul, et Bagdad. En Perse, il y en a très peu, dans les provinces de Roumi et de Salmas on en compte environ 1.500. Quelques familles ont passé l'Araxe et habitent le village de Charour, province d'Erivan. Il n'y en a pas dans le pachalik d'Erzeroum.

Les Chaldéens ont un patriarche ayant pour titre patriarche de Babylone pour la nation chaldéenne. Il peut résider soit à Bagdad soit à Mossul. Les revenus de ces archevêchés sont affectés à son entretien par la cour de Rome. Le patriarche actuel Nicolo Isaïa di Giacobbe[56] *est natif de Kosrova (province de Salmas). Il est ancien élève de la Propagande de Rome. Sa qualité de Chaldéen l'avait fait désigner par Napoléon pour l'étude de l'astronomie. Le premier patriarche chaldéen portait le nom de Youssouf; ses successeurs l'ont conservé avec le titre de Mar.*[57]

Les Chaldéens ont des archevêques, des évêques, des prêtres célibataires et des prêtres mariés, des couvents d'homme et de femmes. Plusieurs de leur prêtres sont sortis de la Propagande; outre le patriarche on cite encore l'archevêque de Djezirèh. La Propagation de la Foi de Lyon donne une subvention aux évêques chaldéens. Elle n'en a pas, jusqu'à présent, accordé aux Arméniens catholiques. Les Chaldéens de même que les Nestoriens passent pour être une population dépravée ne s'occupant ni d'arts ni de métiers, rarement de commerce, vivant des produits de ses troupeaux et d'une agriculture encore dans l'enfance.

On trouve des Chaldéens dans les Indes Orientales. Je n'ai pu me procurer de renseignements sur l'époque de cette émigration.[58]

Jacobites ou Syriens: Le fondateur de la secte des Jacobites fut Jacob Zanzali,[59] *surnommé Bardaï,*[60] *disciple de Sévère et évêque d'Edesse, mort en 578. Les Jacobites n'admettent qu'une seule nature en J[esus] C[hrist] et faisaient, pour cette raison partis des monophysites, hérétiques fameux pendant les premièrs siècles de l'Eglise.*

Les Syriens sont des Jacobites convertis à la religion romaine. Mardin est le centre des populations Jacobites; on estime que cette ville renferme 3.000 familles dont 400 Jacobites et 250 Syriens. Les Syriens ont une église qui n'est pas ancienne et a été construite comme dépendance de la maison de l'évêque sous le nom de lieu de prière, terme de convenance qu'a l'usage d'employer la Porte afin de n'avoir pas à autoriser l'érection d'une église sur un emplacement qui n'a pas encore servi à cet usage. Les Jacobites ont plusieurs églises à Mardin et trois de leurs évêques résident dans un monastère des environs qui passe pour renfermer une bibliothèque nombreuse. Outre les 400 familles Jacobites qu'elle renferme, Mardin peut être considéré comme le point le plus rapproché de communication avec les 25 ou 30 mille âmes de cette même secte qui habitent les montagnes Karadgia, sans compter 6 ou 7 autres mille dans les plaines de Sindjar. Les Jacobites de Mossul, Diarbékir, Kharpout et Ourfa environ 10.000 se trouvent aussi en rapports faciles avec Mardin.

Le nombre des Syriens dans la même cercle s'élève à 2.500. Ce fut en Syrie que le prosélytisme catholique commença son œuvre sur l'Eglise jacobite. Il ne prit d'extension que lorsque le patriarche jacobite d'Alep[61] *eut suivi l'exemple de celui des Nestoriens et fut passé comme lui à la religion romaine au commencement du siècle dernier. Le Saint-Siège fit prendre alors aux nouveaux convertis le nom de Syriens comme étant celui de leur nationalité primitive, de même qu'il avait donné le nom de Chaldéen aux Nestoriens devenus catholiques.*

En 1836, si j'ai été bien informé, l'ambassadeur de France obtint de la Porte un firman qui reconnaît les Syriens comme formant un corps de nation distinct et leur accorde des droits et des privilèges.[62] *Cet événement donna une nouvelle impulsion aux conversions et à son arrivée à Mossul, Mutran Isaï, ancien évêque jacobite qui venait d'abjurer à Rome ses anciennes croyances, trouva un nombre à peu près égal de Jacobites primitifs et de Jacobites convertis ou Syriens. Déjà la possession des églises était devenue un sujet de contestation et de querelle; Les Jacobites voulaient en refuser l'entrée aux Syriens, se basant sur ce qu'elles avaient été construites et fondées comme églises du rite jacobite. Les Syriens de leur côté demandaient qu'on les divisât. Un arrangement en vertu duquel les deux sectes devaient avoir des heures différentes pour le culte fut bientôt violé et ce ne fut qu'en vertu d'un nouveau*

firman également dû à l'ambassade de France que les Eglises durent être séparées en deux par une muraille ce qui fut exécuté dans le courant de 1837. Il paraît que l'effet de cette mesure fut de disposer ouvertement les autorités turques en faveur des Syriens tandis que les Jacobites crurent avoir pour ennemi une nation dont ils avaient entendu parler comme de l'une des plus puissante du Frenkistan.[63]

Le premier firman qui reconnaissait le patriarche d'Alep comme le chef des Syriens avait laissé les Jacobites sans patriarche; l'évêque de Mardin fut choisi pour être élevé à cette dignité et le siège en fut fixé à Mardin également. La plupart des Syriens ne sauraient rendre compte du changement que leurs croyances ont subi en passant à la religion romaine. L'évêque de Mossoul confiait à un voyageur qui se trouvait en cette ville, il y a six ans, que l'instrument le plus efficace de conversion avait été le firman obtenu à Constantinople par l'ambassade de France. Le renommée de l'Eglise de Rome avait excité chez ces populations l'idée qu'en se plaçant sous son égide, elles vivraient désormais en toute sécurité sous le gouvernement des pachas. Elles s'imaginaient surtout qu'elles allaient jouir aussitôt de tous les privilèges des francs et que, protégés par un ambassadeur et des consuls étrangers comme sujets d'une Eglise puissante, leur condition devait nécessairement s'améliorer. Un Syrien est arrivé dernièrement à Erzeroum, venant de Mossoul. Il s'était converti peu de temps avant son départ ; il s'est présenté à moi en cette qualité de catholique qui lui avait valu une lettre de recommandation officieuse de Mr. Botta[64] *et n'a pas tardé à me demander mon intervention dans une affaire de douane, se regardant déjà comme à moitié français.*

Ce n'est pas sans difficulté qu'on peut faire comprendre aux populations chrétienne de cette partie de la Turquie dans quelles bornes étroites est restreinte la protection que leurs espérances et leurs besoins se plaisent à exagérer.

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Նախորդ դարու Ա. կիսուն լոյս տեսնող կարեւորագոյն վկայութիւններու կարգին կարելի է յիշել A. Dupré, ***Voyage en Perse fait dans les années 1807, 1808 et 1809 en traversant l'Anatolie et la Mésopotamie,*** Paris. 1819, 2 vols. եւ J. McDonald Kinneir, ***Voyage dans l'Asie Mineure, l'Arménie et le Kurdistan dans les années 1813 et 1814,*** Paris, 1818, 2 vols.:
2. ***Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի*** ԺԲ. եւ ԺԳ. հատորներուն մէջ հրատարակուած անգլիացի եւ ֆրանսացի հիւպատոսներու երկար տեղեկագրերը լոյս կը սփռեն նախորդ դարուն Հայկական բարձրաւանդակի ընդհանուր կացութեան վրայ:
3. Տեղեկագիրը պահուած է Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան դիւանը, ֆոնտ՝ Mémoires et Documents, Turquie, հատոր 40:
4. Քաղկեդոնի ժողովը Յիսուսի անձին մէջ երկու բնութիւն ճանչցած էր՝ Աստուածայինը եւ մարդկայինը, իրարմէ անջատաբար: Սինչ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին կը ճանչնար մէկ բնութիւն, որ իր մէջ կը մարմնացնէր թէ՛ Աստուածայինը եւ թէ՛ մարդկայինը: Տես՝ M. Ormanian, ***l'Eglise arménienne,*** Beyrouth, 2e edition, 1954, էջ 54–57:
5. Հռոմի՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցիին մօտ կատարած ամենահետաքրքրական փորձերէն մին անտարակոյս 1888ին Պապ Լեւոն ԺԳ.ի կոնդակն է, որ Ս. Էջմիածինը կը հրաւիրէր մայր փարախին միանալու: Այս հրաւէրը խիստ ընդդիմութեան հանդիպեցաւ երբ կոնդակը Պոլսոյ Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցիներուն մէջ 8 Օգոստոս 1888ին կարդացուեցաւ: Տես՝ Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, ***Ազգապատում,*** Գ. հատոր, Երուսաղէմ, 1927, էջ 4612:
6. Օրմանեան, էջ 4500: Հ. Մ. Պօղոսեան, ***Չէյթունի ապստամբութիւնը,*** Երեւան, 1969, էջ 223–227: Յ. Ճ. Սիրունի, ***Պոլիս եւ իր դերը,*** Գ. հատոր, Ամթիլիաս, 1987, էջ 280–284:
7. Leon Arpee, ***A Century of Armenian Protestantism 1846-1946,*** New York, 1946: Vahan H. Tootikian, ***The Armenian Evangelical Church,*** Detroit, 1982: Uwe Feigel, ***Das evangelische Deutschland und Armenien,*** Götingen, 1989:
8. ***Documents diplomatiques. Conférence de Constantinople,*** Paris, 1877, էջ 135: ***Accounts & Papers, Turkey*** (1877), Vol. XCI, էջ 359:
9. ***Salname-i Vilâyeti Erzurum,*** Istanbul, 1288[1871], էջ 140–142:
10. Պօղոս Վրդ. Նաթանեան, ***Պիտօր Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարբիւրդու, Չարսանճագի, Ճապաղ Ջուրի եւ Երզնկայու,*** Կ. Պոլիս, 1879, էջ 40–42, 160–162:
11. N. Adontz, ***Histoire d'Arménie,*** Paris, 1946, էջ 311:
12. Eugène Boré, ***L'Arménie,*** Paris, 1839, էջ 73:
13. Arthur Koestler, ***La Treizième tribu,*** Paris, 1976, էջ 226:
14. Adontz, էջ 285:
15. ***Encyclopaedia Judaica,*** Jerusalem, 4e empression, 1978, էջ 474. Նաեւ՝ H. Thorossian, ***Histoire de l'Arménie et du peuple arménien,*** Paris, 1957, էջ 15:
16. Jacques de Morgan, ***Histoire d'Arménie,*** Paris, 1919, էջ 129:
17. Էրզրումի նահանգ, որ մինչեւ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի (1808–1839) գահակալութեան առաջին տարիները ***Էրմենիսթան Էյալէթի*** (Հայաստանի Նահանգ) անունը կը կրէր եւ կը բաղկանար Էրզրումի, Հէրքիարի/Տիգրանակերտի, Մուշ/Խարբերդի եւ Վանի նահանգներէն:

18. Պարսկական եւ Օսմանեան կայսրութեանց միջեւ 1603 թուի պատերազմի ընթացքին, Շահ Աբբաս շուրջ 40.000 հայեր Նախիջեւանի շրջանէն բռնի Պարսկաստան փոխադրեց: Ասոնցմէ շատեր Սպահանի մերձակայ շրջան մը հաստատուեցան, ուր իրենց հին բնակավայրին անունով Նոր Ջուղայ քաղաքը կերտեցին:
19. Թիւզանդիոնի կայսր. որ իշխեց 1057–1059:
20. Եփրեմ Կաթողիկոս Յորագեցի. Ռուսաստանի եւ Աստրախանի Հայոց առաջնորդ՝ 1801–1809 եւ ապա Էջմիածնի Կաթողիկոս՝ 1809–1830:
21. Ակնարկութիւնը կ'երթայ Նիքոլայ Ա. ցարին (1796–1855):
22. 1827–1828 Ռուս–պարսկական պատերազմէն յետոյ, շուրջ 40.000 հայեր Պարսկաստանէն Արաքս գետի հիւսիսային շրջանը գաղթեցին:
23. Էրզրումի ճահանգէն տեղի ունեցած այս արտագաղթը 1828–1829 ռուս–թուրք պատերազմէն յետոյ եղաւ:
24. Աղթամարի Կաթողիկոսութեան իրաւական իշխանութիւնը միայն Վասպուրական ճահանգի մէկ մասին վրայ ի զօրու էր:
25. Աղթամարի առաջին Կաթողիկոսը եղաւ Դաւիթ Ա., որ գահակալեց 1113–1165:
26. Սիսի կաթողիկոսութիւնը 1441ին հիմնուեցաւ եւ իր գոյութիւնը պահեց մինչեւ Առաջին Համաշխարհային պատերազմ:
27. Օսմանեան սուլթանները Պոլսոյ պատրիարքարանը հիմնելով ուզեցին նաեւ իրենց հպատակ հայ ժողովուրդը անջատել ազդեցութենէն Էջմիածնի կաթողիկոսութեան, որ մինչեւ 1828 թուականը Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ կը գտնուէր:
28. Սուլթան Սելիմ Ա.ի (1512–1520) օրով է որ Արեւմտահայաստանի գաւառներու գրաւումը ամբողջացաւ: Այնուհետեւ, ամբողջ երեք դարեր, Հայաստան երկու մահմետական տէրութիւններու (Օսմանեան եւ Պարսկական) միջեւ բաժնուած մնաց:
29. Ամէն մէկ աւանի համար նշանակուած ***գռնա–պաշը***ները իրենց կրօնակիցներուն ներկայացուցիչներն էին իշխանութեան առջեւ: Անոնք ոչ միայն իրենց կրօնակիցներուն հարկերը կը հաւաքէին, այլ նաեւ պատասխանատու էին անոնց աշխարհիկ կեանքի գործունէութեան:
30. ***Գաւաս*** կը կոչուէին դեսպանատուներու եւ հիւպատոսարաններու ծառաները:
31. Արաբերէն բառ որ «հօտ» կը նշանակէ: Օսմանեան տէրութեան ոչ–իսլամ ժողովուրդները այսպէս կը կոչուէին:
32. Տէվիտ Ուրքուհար (1805–1877) անգլիացի դիւանագէտ, որ ԺԹ. դարու առաջին կիսուն երկու անգամ պաշտօնով Պոլիս գտնուած է:
33. Խօսքը կը վերաբերի Կիլիկիոյ վերջին թագաւոր Լեւոն Ջ.ին (1374–1375) որ 1393ին Փարիզ մեռաւ:
34. Էրզրումի մէջ Յիսուսեան միաբանութեան առաջին կայանը 1688ին հիմնուեցաւ՝ միսիոնարներ Ռոշի եւ Վիլլոթի կողմէ:
35. Էօժէն Պորէ՝ արեւելագէտ, Լազարեան միաբանութեան անդամ, ծանօթ է Արեւելքի եւ Հայաստանի վերաբերեալ քանի մը աշխատութիւններով:
36. Սուլթան Մահմուտ Բ.ի (1808–1839) գահակալութեան օրով, 1828ի սկիզբը Պոլսոյ հայ կաթողիկէ համայնքէն շուրջ 20.000 հոգի Անգարա աքսորուեցաւ:
37. 1831ին, Ֆրանսայի Պոլսոյ դեսպան զօրավար Կիյլըմինոյի (Guilleminot) միջամտութեան ընթացք տալով, Սուլթան Մահմուտ Բ. իր կայսրութեան կաթողիկէ համայնքին «անջատ» միլլէթի իրաւունքը ճանչցաւ եւ աքսորեալներուն վերադարձի արտօնութիւն տրուեցաւ:
38. Թէոտոր Կէօփ՝ Ֆրանսայի Էրզրումի առաջին հիւպատոս, որ պաշտօնավարեց 1843 Յունիս – 1844 Յուլիս շրջանին:
39. Կէօփ իր ճամակին մէջ կը տեղեկացնէ թէ «Օսմանեան տէրութիւնը կաթողիկէ հա-

մայնքին «անջատ» ազգութեան իրաւունք ճանչնալով, Էրզրումի կաթողիկէ առաջնորդը կը յուսայ այսուհետեւ ֆրանսական կառավարութեան բացառիկ հոգատարութեան առարկայ ըլլալ»: Կէսփ կաթողիկէ առաջնորդին դիտել կու տայ թէ, «Ֆրանսա միմիայն անոնց կրօնական ազատութիւնը ապահոված է, մինչ իրաւական գետնի վրայ միշտ Էրզրումի կառավարիչին իշխանութեան եւ հրահանգներուն ենթակայ են»:

40. Նեստորականներու մասին տե՛ս նաեւ Էրզրումի Անգլիացի հիւպատոս Թէյլորի 18 Մարտ 1869 թուակիր տեղեկագիրը՝ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, ԺԲ, 1992, էջ 201–203:
41. Խնդրոյ առարկայ պարսկական նահանգը Ուրմիան է որ մանաւանդ Համաշխարհային Առաջին պատերազմին, Եղեռնէն փախստականներու ապաստան եղաւ:
42. L'hérésie de Nestorius, patriarche de Constantinople, fut condamnée par le Concile de Rome en 430 et par le Concile général d'Ephèse en 431. Elle consistait en ce point que le verbe ne s'est point fait homme en prenant de la Vierge la nature humaine mais qu'il est descendu sur l'homme né d'elle; qu'elle a enfanté le temple de Dieu et non pas celui qui a habité le temple.
43. Միջագետքի Սելեւկեան թագաւորութիւնը, որ յետոյ Բիւզանդիոնի տիրապետութեան ենթարկուեցաւ:
44. Հնդկաստանի հարաւ–արեւմտեան շրջանը:
45. ԺԳ. դարուն, Մոնկոլ իշխանութիւնները նեստորական միսիոնարներու հանդէպ մեծ լայնախոհութիւն ցոյց տուին:
46. Լենկթիմուր (1336–1405) մոնկոլ աշխարհակալ, որ իր աւերիչ արշաւանքներով հռչակաւոր եղաւ:
47. Պաղտատի հարաւ–արեւելքը, պատմական քաղաք մը:
48. Աբբասեան խալիֆայութիւնը Օմայատներու անկումէն յետոյ՝ 750 թուականին կը սկսի եւ վերջ կը գտնէ 1258ին: Իշխանութեան մայրաքաղաքն էր Պաղտատ:
49. Նեստորականներու Եղիա Զ.ի պատրիարքութիւնը տեւեց 1558էն մինչեւ 1576:
50. Ամերիկացի բողոքական միսիոնարներու հայոց մօտ գործունէութիւնը Պոլսոյ մէջ 1831ին սկսաւ, իսկ գաւառներու մէջ՝ 1836ին:
51. ***The Nestorians; or, The lost tribes: containing evidence of their identity; [an account of their manners, customs, and ceremonies; together with sketches of travel in ancient Assyria, Armenia, Media, and Mesopotamia; and illustrations of Scripture prophecy];*** by Dr. [Asahel] Grant. [London, J. Murray, 1841]:
52. Կոմս տը Սարթիժ՝ Ֆրանսայի Պարսկաստանի դեսպան:
53. Քաղդէացիներու պատրիարքական աթոռը թափուր մնացած ըլլալով, Տիգրանակերտի եպիսկոպոս Ժոզէֆ, Հռոմի Պապին կողմէ 1681ին պատրիարք օծուեցաւ, բայց պարտաւորուեցաւ հրաժարիլ 1686ին:
54. Հռոմի Պապը, որ գահակալեց 1676–1689:
55. On donne souvent et à tort le nom de Chaldéens aux Nestoriens.
56. Եպիսկոպոս Նիքոլայ Ա. Քաղդէացիներու պատրիարք դարձաւ 1840–1847:
57. Արեւելքի քրիստոնեայ եկեղեցականներու տրուած տիտղոս մը, որ «Տէր» կը նշանակէ:
58. Ce n'est pas une émigration. Les Chaldéens de Malabar sont des Nestoriens convertis lors de la conquête des Portugais.
59. Ժաքոպիք (Յակոբիկեան) աղանդի հիմնադիր Ժաքոպ Զանզալիի կեանքին եւ գործունէութեան մասին տե՛ս Jean Pierre Valognes, ***Vie et mort des Chrétiens d'Orient,*** Paris, 1994, էջ 339–341:
60. Bardaï ou Nardaï.

61. Եպիսկոպոս Անտրէ Աբիճան. որ 1662ին Օսմանեան տէրութեան կողմէ պատրիարք ճանչցուեցաւ. տես՝ Jean Valognes. էջ 343:
62. Արեւելքի քրիստոնեայ համայնքները նախ Պոլսոյ Հայ Կաթողիկէ պատրիարքարանին ենթակայ եղան: 1844ին, Օսմանեան կառավարութիւնը ֆրանսական դեսպանին միջամտութեան տեղի տալով, կաթողիկէ իւրաքանչիւր համայնքի կատարեալ անկախութիւն տուաւ:
63. Կը նշանակէ ֆրանկներու՝ եւրոպացիներու, երկիր:
64. Փոլ–Էմիլ Պոթա՝ Ֆրանսայի Մուսուլի հիւպատոս, 1841–1848:

UNPUBLISHED MATERIAL ABOUT MID-NINETEENTH CENTURY CHRISTIAN NATIONS OF ARMENIA, KURDISTAN & IRAN

(Summary)

ARTHUR BEYLERIAN

Asia Minor has been of strategic importance for East-West trade relations, for many centuries. As of the early-sixteenth century, Britain, France and Holland established consulates in some of the major cities of Asia Minor, including Smyrna, Aleppo and Alexandretta. Due to the rivalries between Russia and the European colonizing states, there was a serious attempt to make use of the strategic location of Western Armenian districts. Thus were the established the first consulates in the Anatolian hinterland.

This material is a preliminary report of the French consul of Erzeroum, Henri Soulange-Bodin, to the French foreign ministry. The French consulate in Erzeroum was inaugurated in 1843. Soulange Bodin had replaced the first French consul there in 1844. In his descriptive report, Soulange-Bodin gives numerical details regarding the Christian nations of the region enclosed between Kurdistan, Armenia and Iran. He paints a thorough picture of the number of the different Armenian sects, --the catholics, the protestant and the Orthodox Armenians-- through his survey of past history as well as through numerical data about the other Christian nations. He highlights their hardships and their way of life under Ottoman rule.

ՆՈՐ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

ՎԵՐ. ՎԱՀԱՆ ԹՈՒԹԻԿԵԱՆ

Պատմական անուրանալի իրողութիւն մըն է որ Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցին ծնունդ առաւ Հայաստանեայց Առաքելական Մայր Եկեղեցիի ծոցին մէջ՝ 1 Յուլիս 1846ին, Կոստանդնուպոլիսի (այժմ Իսթանպուլ) մէջ։ Մինչեւ վերջերս պատմութեան յայտնի չէր հիմնադիր 37 այրերու եւ 3 կիներու ինքնութիւնը։ Արդարեւ, ոչ մէկ պատմաբան, հայ թէ օտար, տուած է մեզի անոնց լրիւ անուանացանկը։ Կարգ մը աղբիւրներ կը յիշեն միայն այն անձերուն անունները որոնք ռահվիրաները եղած են Հայ Աւետարանական Շարժումին։ Բայց այժմ ունինք անոնց բոլորին անունները։

Այս նոր տեղեկութիւնը կը հասնի մեզի ձեռագիր հին յուշատետրի մը միջոցաւ զոր վերջերս Վեր. Մովսէս Ճանպազեան, Գործադիր Վարիչը Ամերիկայի Հայ Աւետարանչանական Ընկերակցութեան, գտած է Իսթանպուլի Հայ Աւետարանական եկեղեցիներէն մէկուն գետնայարկի պահարաններէն մէկուն մէջ՝ այդ եկեղեցիին տուած իր հովուական այցելութեան ընթացքին։ Վեր. Ճանպազեան կատարած է այս այցելութիւնը 1997ի ամրան չրջանին։ Անոր խուզարկու աչքերէն չի վրիպիր այդ մաշած կողքով ու դժուարընթեռնելի օրագիր—յուշատետրը որուն բովանդակութիւնը խիստ կարեւոր յայտնութիւններ կը կատարէր Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիին ծագումին եւ կազմաւորման փուլերուն մասին։ Այդ յուշատետրը իր արժանաւոր տեղը գտած է այժմ Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան արխիւներուն մէջ։

Մեզի անծանօթ կը մնայ Յուշատետրին տէրը կամ հեղինակը, քանի որ ոչ մէկ յիշատակութիւն կայ այդ մասին։ Սակայն, կ՚ենթադրենք որ ան Վեր. Ստեփան Իւթիւճեանը ըլլալու է՝ Հայ Աւետարանական Շարժումին առաջին պատմագիրը։ Քանի որ, Յուշատետրին առաջին քանի մը էջերը գրաւած են իր կենսագրութիւնը եւ ուրիշ մանրամասն տեղեկութիւններ։ Հեղինակը նաեւ չատ մօտէն ծանօթ ըլլալ կը թուի Աւետարանական Շարժումին առընչակից կարգ մը դէպքերու՝ ինչպէս էր Վեր. Իւթիւճեան։ Գրութիւններուն լեզուն ու ոճն ալ կը յիշեցնեն զինք։

Յուշատետրի 59–63 էջերը գրաւող բաժինը կը վերաբերի Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիին ծնունդի սկզբնական փուլերուն։ Ահա՛ այդ էջերը իրենց ամբողջական հարազատութեամբ։

ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՒ ՅԱՋԳԻՍ ՆԵՐԿԱՅ ԵՐԲՈՐԳ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Հայ Աւետարանական ամուսնեալ եղբարք յառաջագոյն քան իրենց կազմաւորութիւն իբրեւ առանձին կամ զատ հասարակութիւն եւ եկեղեցի, Բարեպաշտութեան Միաբանութիւն յորջորջմամբ ընկերութիւն մ'էին ու թէ մայրաքաղաքիս թէ ի գաւառս սուրբ Աւետարանի հոգեկեցոյց ճշմարտութեանց եւ վարդապետութեանց սիրող ու հետեւող ազգայինք որ ի սկզբանէ անտի միշտ եղեր են ու պիտի ըլլան յազգիս թէ կղերական թէ աշխարհական դասերէն, յորոց ոմանք անցեալ դարու առաջին քառորդէն սկսեալ ծանօթանալով իրարու հաստատած են վերոյիշեալ Բ.Մ. ընկերութիւնը:

Այդ ընկերութիւն[ը] տակաւ կ'ընդարձակի մինչեւ ի գաւառս ուր ուրեք որ կը գտնուէին նոյնին համամիտներ. նպատակնին ըլլալով ո՛չ այլ ինչ բայց միայն սատարել սիրեցեալ ազգիս լուսաւորութեանն ու ճշմարտութեան գիտութեամբը ազատութիւն գտնելուն տգիտութեան ու մոլորութեան ճիրաններէն: Թէպէտ ժամանակ ժամանակ ազգային իշխանութեան կողմէն հալածանք կը յարուցուէր ասոնց ու մինչեւ իսկ աքսորանք, բայց աքսորեալք վերադարձնուն դարձեալ նոյնն էին եւ առաւել եռանդուորեալ. նոյն ատեն իբրեւ ազգային եկեղեցւոյ զաւակունք կրնային վայելել անոր ամէն արտօնութիւններն:

Բայց 1840 թուականէն ետք ի ժամանակս Մատթէոս պատրիարքի յարուցուած հալածանքն առաջիններէն շատ տարբեր եղաւ՝ Աւետարանական եղբայրներու ստիպում եղաւ ուրանալու իրենց համոզումներ, նիկիական հանգանակէն անհնազանդ տարբեր հաւատոյ հանգանակ մը մատուցուեցաւ անոնց ընդունելու եւ ստորագրելու զոր պատրաստած էր տգէտ պատրիարքն համախոհութեամբ ճիզուիթաց հացովը ապրող Տէրոյեանց Չամուրճեան կոչեցեալ անձին, մասնաւորապէս Աւետարանականաց համոզումներուն դէմ շարադրուած, զոր ո՛չ մէկ լուսաւորեալ ու երկիւղած ոք կրնայ ընդունիլ եւ ստորագրել: Հետեւաբար բազումք բանադրուեցան ու կտրուեցան իրենց սիրեցեալ եկեղեցիէն որոյ բարեկարգութեանն ու սրբութեանը համար ա՛յնքան կը ճգնէին եւ կ'աղօթէին: Եւ շատերուն չարչարանքն ու նեղութիւնը մեծ էր արդարեւ, մանաւանդ գաւառաց մէջ ի ձեռն անագորոյն տգէտ առաջնորդներու:

Արդ՝ ասոնք որ հիմա զրկուած էին ազգային, եկեղեցական ու քաղաքական ամէն արտօնութիւններէ, կրօնի մասին անհոգ ու անտարբեր կամ անհաւատ մարդիկ չէին որ շարունակէին երկար ատեն մնալ այսպիսի կացութեան մէջ: Ուստի ազատութեան համար նախ ազգային իշխանութեան եւ մեծամեծաց աղերսելէ յետոյ երբ անլսելի եղաւ, դիմեցին օսմանեան մեծազօր տէրութեան եւ իրենց հոգեւոր ու եկեղեցական եւն. արտօնութիւնք եւս վայելելու համար որոշեցին Քրիստոսի ուղղափառ առաքելական եւ ընդհանրական Ս. եկեղեցւոյն հետ միանալ որ ամէն ազգէ եւ լեզուէ ճշմարիտ հաւատացեալներէ բաղկացեալ է Յայտ. 9–17:

Արդ, ըստ այդու որոշման տիար միսիոնարաց հետ խորհրդակցելով 1846 Յուլիս 1 – Նոր տոմար, Բերա անգղիական դեսպանատան դրան ձախակողմի պողոտային վրայ տիար Ն.Ճ.Օ. Տուայթի բնակած տան մատրան մէջ

[illegible]

հանդիսական ուխտարարութիւն ընելու համար հաւաքուեցաւ Բարեպաշտութեան Միաբանութեան Կոստանդնուպոլսոյ ճիւղը, ի ներկայութեան ութն միսիոնարաց որոց անուանք են.– պատուելիք Ա. Կուտէլ, Ո. Ճ. Լափլէտ, Ն.Ճ.Ս. Տուայք, Կ. Համլին, Հոմա, Աւատ, Էւերէթ, ու Ալլէն՝ Սկովտիոյ ազատ եկեղեցւոյ կողմէ հրէից միսիոնարն։

Սոյն միսիոնարք հարցում մը ըրին հաւաքեալ Աւետ[արանական] եղբայրներուն, ըսելով. «Դուք՝ որ հիմա եկեղեցի կազմուիլ կը փափաքիք, ո՞ր յարանուանութեան կ՚ուզէք յարիլ»։

Այս պահուն Աւետարանական եղբարց միաձայնական պատասխանը եղաւ. [«]մենք յարանուանութեան յարելու եկած չենք, բայց հայ ենք ու Հայաստանեայց եկեղեցւոյ զաւակունք. Ս. Աւետարանը իբրեւ կանոն հաւատոյ եւ վարուց ճանչցանք եւ ընդունեցինք երբ դեռ նոյն մեր մայրենի եկեղեցւոյ ծոցն էինք։ Բայց այժմ մերժուեցանք անկէ անոր մէջ սպրդուած Աւետարանին դէմ կամ հակառակ վարդապետութիւններն չընդունելնուս համար, եւ հիմա կրկին կ՚ուզենք Հայաստանեայց եկեղեցի մնալ, բայց՝ «Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի» ու այսպէս կազմուիլ եւ կոչուիլ. այն հաւատքով ու յոյսով որ մեր ազգային եղբարք օր մը իրենք եւս նոյն Աւետարանին աշակերտելով պիտի միանան մեր հետ։

Ներկայ պաշտօնեայք ուրախութիւն եւ հաճութիւն յայտնեցին այս պատասխանին, եւ Աւետ[արանական] եղբարք հանդիսաւոր ուրախութեամբ եւ աղօթիւք կազմաւորեցան առաջի Աստուծոյ. ալ այնուհետեւ անուանուեցանք Հայաստանեայց Աւետ[արանական] Եկեղեցի։

Աւասիկ նոյն աւուր անդամոց անունք.

1. Պարոնայք Տէր Վրթանէս (Յովհաննէսեան – Վեր. Վ. Թ.)
2. Պարոնայք Աբիսողոմ Իւթիւճեան
3. [Պարոնայք] Սիմոն Իւթիւճեան
4. [Պարոնայք] Ստեփան Իւթիւճեան
5. [Պարոնայք] Սկրտիչ Ն. Ճիլաճեան
6. [Պարոնայք] Սկրտիչ Քիրէչեան
7. [Պարոնայք] Ոսկան
8. [Պարոնայք] Աբրիպաս Ժամագործ
9. [Պարոնայք] Եփրեմ Ժամագործ
10. [Պարոնայք] Աբրահամ Ժամագործ
11. [Պարոնայք] Պօղոս Ժամագործ
12. [Պարոնայք] Սարգիս Դարբինեան
13. [Պարոնայք] Պետրոս Գամաղիէլեան
14. [Պարոնայք] Պօղոս Գամաղիէլեան
15. [Պարոնայք] Յովսէփ Գամաղիէլեան
16. [Պարոնայք] Ասատուր Տէմիրճիպաշլեան
17. [Պարոնայք] Պետրոս Մինասեան
18. [Պարոնայք] Սարգիս Մինասեան
19. [Պարոնայք] Մահտէսի Պօղոս Յովհաննէսեան
20. [Պարոնայք] Քազազ Յովակիմ Յովհաննէսեան

21. [Պարոնայք] Քազազ Յովհաննէս Կարճահասակ Քէլէշեան
22. [Պարոնայք] Ստեփան Սերովբէեան (եղբայրը՝ Յակովբոս Պատրիարքին)
23. [Պարոնայք] Գաբրիէլ Չըպուքճի
24. [Պարոնայք] Մանուկ Նասալեան
25. [Պարոնայք] Գալուստ Ոսկերիչ
26. [Պարոնայք] Համբարձում Ոսկերիչ
27. [Պարոնայք] Կարապետ Միրիքէլամ
28. [Պարոնայք] Եղիսէ Տէմիրճիպաշլեանց
29. [Պարոնայք] Առաքել Եազմաճը
30. [Պարոնայք] Յովհաննէս Նաշաճը (ի պապականութենէ)
31. [Պարոնայք] Նշան Յովսէփեան
32. [Պարոնայք] Եղիա Կեսարացի Բաստրմաճի
33. [Պարոնայք] Կիրակոս Չմշկածագցի Առաքելեան
34. [Պարոնայք] Պաղտասար Գրքածախ
35. [Պարոնայք] Կոզմա Չըպուքճը
36. [Պարոնայք] Մահտէսի Կարապետ Քիւրքճի
37. [Պարոնայք] Մահտէսի Պապա կոչեցեալ ոմն
38. Տիկին Սողովմէ Յովսէփեան
39. [Տիկին] Զաճազան Ա. Իւթիւճեան
40. [Տիկին] Հռիփսիմէ Մ. Ճիլաճեան

Յետ կազմաւորութեան կամ հաստատութեան այս եկեղեցւոյ այլեւ այլ ճիւղերուն ի գաւառս, Տիար Ո[ւիլիըմ] Կուտէլ հետեւեալն հրատարակեց Քրիստոնեայ աշխարհին, իբրեւ հայոց համար աշխատող առաջին միսիոնար Թուրքիոյ մէջ: «Մենք օգնեցինք Կոստանդնուպոլսոյ, Նիկոմիդիայի, Ատաբազարի եւ Տրապիզոնի մէջ՝ զանոնք (այսինքն Բարեպաշտական Միութեան անդամները) եկեղեցիներ կազմելու: Մենք իշխանութիւն (control) չունինք անոնց վրայ: Ամերիկայի [մէջ] եղած մեր եկեղեցեաց ոչ միոյն ճիշդ ձեւովը կազմաւորեցան, այլ [անընք.] Նոր Կտակարանին ցոյց տուած ձեւին նայելով եւ իրենց հաւատոյ [անընք.] նոյն են Ամերիկայի, Անգլիայի եւ Եւրոպայի կիսագունդին [անընք.] եկեղեցիներուն ամէն մեծ ճիւղերուն դաւանածին հետ: Եւ այս եկեղեցիները կը ներկայենք ձեզի իբրեւ անդամք եւ յուսամ արժանաւոր անդամք մեծ բողոքական ընտանիքին[1]:

Ազգային իշխանութեան կողմէ հալածանքը խստիւ շարունակուեցաւ շատ կերպերով մինչեւ 1847, որովհետեւ կառավարութեան առջեւ իբրեւ առանձին կամ ուրոյն ժողովուրդ ճանչցուած չէր դեռ այս ժողովուրդը հապա անուանապէս պատրիարքարանին իրաւասութեանը տակ կը գտնուէր. թէպէտ կառավարութեան պաշտօնատարներէն չափով մը պաշտպանութիւն կը վայելէր: Բայց վերոյիշեալ թուականի [այսինքն 1847ի – Վեր. Վ. Թ.] Նոյեմբերին մէջ Բարձր. Մեծ Եպարքոս Րեշիտ փաշայի կողմէ հրամանագիր մը տրուեցաւ քաղաքապետութեան ի պաշտպանութիւն հէգ ժողովուրդին: Այդ հրամանագիրը[ը] կայսերական հեղինակութիւն չունենալով, կրնար տեղ–տեղ զանց

առնուիլ. վասն որոյ Սըր Սթրատֆորտ Քանինկի [Թուրքիոյ Բրիտանական դեսպան – Վեր. Վ. Թ.] միջնորդութեամբ Սուլթան Ապտըլ Մեճիտ կայսեր հեղինակութեամբ նոր հրամանագիր մը շնորհուեցաւ որ կը հաստատէր ժողովրդեան կազմակերպութիւնը իբրեւ ուրոյն քաղաքական ժողովուրդ [այսինքն. Բողոքական Միլլէթ – Վեր. Վ. Թ.], արտօնութեամբք համահաւասար ուրիշ ամէն հպատակ ազգաց եւ ժողովրդոց: 1850 Նոյեմբեր 15»:

«Նորին Կայսերական Վեհափառութեան Սուլթան Ապտըլ Մեճիտ Խանի, Հայ Աւետ[արանական] ժողովրդեան շնորհած կատարեալ ազատութեան եւ ուրիշ հպատակ ազգաց եւ ժողովրդոց համահաւասար ամենայն արտօնութեանց վայելման հրամանագիրը. կամ իրատէն որ ի ձեռն Սըր Սթրատֆորտ Քանինկի է. ստանալու համար մասնաւոր հրաւէրքով 12 անձինք Թարապիոյ անգլիական դեսպանատունը գացին յամի տեառն 1850 Նոյեմբեր 20, որոց անունք են.

1. Տեարք Ստեփան Սերովբէեան եղբայր Յակովբոս պատրիարքի
   հայոց
2. [Տեարք] Տէր Վրթանէս Յովհաննէսեան
3. [Տեարք] Սարգիս Դարբինեան
4. [Տեարք] Մկրտիչ Ն. Ճիլաճեան
5. [Տեարք] Զեռոբ Նարկիլէճեան
6. [Տեարք] Մանուկ Նարլըեան
7. [Տեարք] Պատ[ուելի] Սիմոն Իւթիւճեան
8. [Տեարք] Ստեփան Իւթիւճեան
9. [Տեարք] Ստեփան Անտոնեան
10. [Տեարք] Պետրոս Գամաղիէլեան
11. [Տեարք] Մ[ա]հտ[է]սի Պօղոս Յովհաննէսեան
12. [Տեարք] Պօղոս Աղամեան Ժամագործ

Ասոնք [հայ աւետարանական 12 պատուիրակները. անգլիական – Վեր. Վ. Թ.] դեսպանատան մեծ սրահին մէջ ընդունուեցան Նորին Վսեմութենէն, ապա իբրեւ կիսաբոլորակ մը շարուեցան որ[ու] ատեն Նորին Բարձր Վսեմութիւնը եւս հրամանագիրն ի ձեռին կը կանգնէր ճիշդ մէջտեղ երեսը անոնց ուղղած. եւ հարց մը ուղղեց անոնց թէ՝ «Հիմա որ դուք իբրեւ Օսմանեան մեծ տէրութեան հաւատարիմ հպատակներ կատարեալ ազատութիւն եւ անդորրութիւն պիտի վայելէք. ի՞նչ յարաւուանութիւնով որոշած էք ճանչցուիլ Քրիստոնեայ աշխարհին մէջ»:

Ներկայից միասնական պատասխանը այս եղաւ. «Մենք որեւէ յարաւուանութիւն չենք ընդունած կամ անոր յարած. այլ միայն Աւետարանն ենք ընդունած եւ անոր ենք յարած. եւ ուստի որոշած ենք Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի անուամբ ճանչցուիլ Քրիստոնեայ աշխարհին մէջ»:

Նորին բարձր վսեմութիւնը շատ հաւանեցաւ ներկայից այս պատասխանին եւ յառաջացաւ եւ իւրաքանչիւրի ձեռքը բռնեց ամենայն ուրախութեամբ ու ըսաւ.– «այս պատուական ու չնաշխարհիկ անուններէն երբեք մի բաժ-

ցուիք եւ ջանացէք օր քաւ զօր աւելի համակերպիլ այդ պատուական աճունին եւ իրօք ալ իւրացնել ձեզի»: Ապա հրամանագիրը յանձնեց:

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. *Խորհի Երիս իմ Թրքիշ Էմբայր.* Գլ. ԺԷ., [անընթ.]. 322, Ո. Կուտէլ: [Պէտք է ըլլայ՝ Prime, E.D.G. ***Forty years in the Turkish Empire, or Memoirs of Rev. William Goodell, D.D.,*** New York: Robert Carter & Bros., 1876: – Վ. Ծ.]:

NEW DATA ABOUT THE FOUNDING OF THE ARMENIAN EVANGELICAL CHURCH AND ITS FOUNDING MEMBERS
(Summary)

REV. VAHAN TOOTIKIAN

It is a well established historic fact that the Armenian Evangelical church originated in the bosom of the Armenian Apostolic church and was officially established on July 1, 1846. Nevertheless the full list of the founding members and the circumstances which led to its establishment were not detailed, due to unavailable imformation. Recently Rev. Movses Janbazian, the Executive Secretary of the Armenian Missionary Association of America, during his visit to Istanbul's Armenian Evangelical Churches, uncovered a memoir that lists the names of the founding members and details the events that preceded the official establishment and the handing of the *iradé* to the representatives of the group by Sultan Abdul Mejid II during a reception hosted by the Sir Stratford Canning, the British Ambassador at the Ottoman Empire.

"THE DISASTERS OF MARDIN DURING THE PERSECUTIONS OF THE CHRISTIANS, ESPECIALLY THE ARMENIANS, 1915"

ARA SARAFIAN

INTRODUCTION[1]

This article[2] introduces in print a hitherto unpublished Arabic primary source on the Armenian Genocide. This original document was located in the private papers of James Bryce, a long time champion of Armenians in the Ottoman Empire.[3] Dated 7 April 1919, the report was written by a Chaldean clergyman and entitled "The Disasters of Mardin during the Persecutions of the Christians, Especially the Armenians, 1915." A separate cover letter states that it was addressed to a certain Father Nayeem (care of James Bryce) but was inadvertently sent to the School of Oriental Studies in London. It was finally forwarded to Lord Bryce in September 1919 with an English summary of contents.[4]

The strength of this report emanates from the fact that its author was in Mardin between 1915-17 and his narrative can be corroborated with other independent sources (See appendix I). The author watched the victimization of Christians from close quarters and was informed of further events by other eye-witnesses; he names locations where massacres took place, identifies murderers, and mentions the fate of specific individuals. In one case he states that he personally paid a ransom for the release of captive Chaldean women and children brought to Mardin from Siirt. Much of the information he provides can be corroborated with other primary sources on Mardin, though some details are more unique to his account and need to be evaluated separately.

The Mardin document may seem incredulous. Yet its most disturbing aspects can be easily substantiated by other independent sources. For example, regarding the ferocity with which Armenians were treated in this region, one could point to a Turkish commentator, Abidin Nesimi, the son of the Kaimakam of Lidje. Nesimi noted that mass murder of Armenians took place in Diarbekir province in 1915 and pointed out that ordinary Muslims participated in this slaughter in a simple quest for loot. The Ottoman government knew this popular propensity for plunder and organized what it called "deportations" accordingly. The "CUP General Assembly's directive was deportation (*tehcir*) and the Kurdish Milis and the Special Organization (Teshkilati Mahsusa) practiced murder."[5] Indeed, the Vali of Diarbekir, Reshid Bey, played a central role in

regulating this process.[6] Reshid Bey also attempted to have the Mutasarrif of Mardin murdered. The fact that such assassinations took place is well established, and several sources point to Reshid Bey's role in these murders.[7] Reports of the abduction, rape and murder of Armenian women is repeated in many eyewitness testimonies. Joseph Tfinkji, a Chaldean priest in Mardin, for example, testified that "[a]bout eighteen girls escaped from Yussef [ibn Nuri, *Chavush*] and came to my church for protection but were all recaptured. These girls told me of all sorts of beastly atrocities committed by Yussef and his friends and in some cases girls died within twenty-four hours of arrival... They had all been taken from immigrant trains [deportation caravans] by Yussef. I can only remember the names of three girls who escaped to our church, Nejien who died in the church, Zekia who was recaptured... and Archalous who was recaptured. In all, Yussef must have had over forty girls passing through his hands during the eight months after June 1915. Regarding the size and composition of deportation caravans, Farah Aliah Hadaieh, a survivor from the first caravan of deportees, stated that his convoy consisted of 485 men of whom 83 were Syrians.[8] These are practically the same figures as in the present Mardin document: 480 men (340 Armenians, 85 Syrian, 35 Chaldeans and 20 Protestants).

The Mardin document should be approached with circumspection like any other historical source, but its credibility as a legitimate primary record can not be dismissed. The purpose of this exercise is to reproduce this document for the scrutiny of scholars. The English language synopsis which follows is a summary of the Arabic document and is organized into eight sections: I. Chief organizers of the Genocide in Mardin; II. The general disempowerment of Christians. III. A chronology of the victimization of Armenians, Chaldeans, Syrian Catholics and Protestants. IV. First Chaldean victims. V. Ottoman officials who opposed persecution of Armenians. VI. Mass deportations and killings. VII. Chechens, Yezidis and Arabs. VIII. Chaldean and Armenian losses in Mardin and beyond. The synopsis is written in the voice of the original author and does not purport to be an interpretative text. The choice of transliteration is that of the present author. All additional notes have been placed in brackets or footnotes.

SYNOPSIS OF THE ARMENIAN GENOCIDE AS NARRATED IN "THE DISASTERS OF MARDIN DURING THE PERSECUTIONS OF THE CHRISTIANS, ESPECIALLY THE ARMENIANS IN 1915"

I

The chief architect of the Armenian Genocide in Mardin was Reshid Bey and his entourage. Reshid Bey became the Vali of Diarbekir province in the spring of 1915. He sent a special commission to Mardin to organize the persecution of Armenians. This commission was composed of [Gevranli Zade] Mamdouh [Koranli] Bey (Police Commissioner); Mektubji [Provincial Secretary] Bedreddin Bey who became the new Mutesarrif of Mardin in August, 1915; and Dr. Reshid's Aide-de-Camp, Sergeant [Cherkez] Shakir Bey, who became the head of gendarmerie at Mardin. Reshid's genocidal policies were supported by a local Muslim sub-committee headed by the mayor of Mardin, Khzar Koomeli.

II

The persecution of Armenians started in March-April 1915 with orders for the dismissal of Armenians working in government offices and for the disarming of Armenian soldiers in the Ottoman army. The government also organized a special Muslim militia called Milis. These units massacred Armenians in the subsequent period.

III

The government started the vilification of the Armenian community of Mardin between May-June 1915, by mandating that all Christians hand in their arms to government authorities. The government authorities then carried out arms searches in all Christian buildings (including churches and sarcophagi). Some weapons were allegedly found after a confession by an Armenian called Bin Youni. This confession was extracted under torture by Memduh and Nuri Onbashi, and weapons were subsequently uncovered on the land of Muhammad Farah (a Kurd).

The authorities took photographs of weapons and bombs allegedly collected from Armenians in Mardin. These photographs were sent to the government in Constantinople.

The local authorities also forged a letter, ostensibly written to Archbishop Maloian, the head of the Armenian Catholic community, by a young Armenian stating that an arms shipment had been sent to the Armenian Catholic Archbishopric.

IV

One of the earlier Chaldean victims of these persecutions was Hanna Victor Shooma of Nisibin. He was imprisoned with two others in May, sent to Diarbekir for a court-martial, imprisoned, exiled and killed in the first convoys of deportees to leave Diarbekir.

V

A number of Ottoman officials opposed Reshid's anti-Armenian policies. These officials were removed from office. One opponent was Hilmi Bey, the Mutesarrif of Mardin in March 1915. Hilmi Bey appealed to

Constantinople to oppose to the anti-Armenian measures. When his appeals were not answered, he resigned from his post. Hilmi's replacement, Shefik Bey, was also reluctant to persecute Christians and was removed from office. Shefik Bey was sent to Mosul. Reshid arranged to have Shefik murdered but failed because of opposition from the Vali of Mosul.

The next Mutesarrif of Mardin, Bedri Bey carried out the anti-Armenian policies expected of him.

VI

The mass deportation of Armenians, as well as Chaldean and Syrian Catholics, started with the arrest and exile of Christian community leaders, including the Armenian Catholic leader, Archbishop Maloian. The arrest of Archbishop Ignatius Maloian (June 3rd, 1915) was followed by the general arrest of Armenian notables (June 4th, 1915), as well as other Christian community leaders. The Jacobites, including Bishop Mahria (Patriarchal Delegate for Jacobite Syrians) and eight members of his congregation, joined local Muslims to sign a statement regarding the alleged guilt of Armenians. Four days later, around June 9th, 1915, eighty-five Jacobites were released by the authorities. Syrian Catholic and Chaldean Christians also expected to be released but were not afforded the same treatment. This first convoy left Mardin on the road to Diarbekir on June 12th. They were tied in groups of four and left under the guard of 80 gunmen. The convoy was composed of 480 men: 340 Armenians (5 priests, including Archbishop Maloian); 85 Syrian Catholics (5 priests); 35 Chaldeans; 20 Protestants. The deportees expected to plead their innocence at a court martial in Diarbekir. However, the convoy met a group of armed Kurds, 7-8 hours after leaving Mardin, and all were massacred.

The second convoy of men consisted of around 300 people and included five Armenian and three Syrian Catholic priests. The convoy was marched towards Diarbekir under the command of Abdul Kadir Effendi, the [gendarmery] commander of Mardin, and Tawfiq [Ansari] Effendi, and a policeman. Part of this caravan was killed after the first day's march, while the rest were marched further on. At Ma' Shaykhan (Stream of the Two Sheikhs) shooting broke out and a number of deportees were killed, including two Syrian priests (Hanna Tabar and Matta Ma`oush), while a third was wounded (Father Hanna Mughazzal). Then, by a fortuitous twist, news was brought that the caravan was not to be massacred. This was due to Shefik Bey's protests to the Minister of Interior in Constantinople. The remaining men were marched to Diarbekir and then returned to Mardin. The non-Armenians (Chaldean and Syrian Catholics) were released in Mardin, but the Armenians were marched on and massacred at Dara. Father Hanna Mughazzal, who was wounded at Ma' Shaykhan on the journey to Diarbekir, found shelter with His Holiness the Archbishop of Mardin and remained there. He later died of other causes. There were also two other Chaldean deacons released in Mardin from this convoy, Abd al-Masih Harmoush and Iskander Fatoufiya. Memduh, the Chief of Police, took the initiative to

mislead Constantinople once again and organize the general expulsion of Armenians in Mardin.

Memdouh Bey also forged a number of telegrams allegedly written by Armenian deportees from the first convoy in Kharpert to lure remaining Armenians into leaving Mardin quietly. This ruse was also used to catch Armenians who had gone into hiding.

The first general convoy, which was composed of mainly women and children, was sent out on July 1st, 1915. Some of these women had paid a ransom not to be deported beforehand—Ghurrah Qissar (Armenian) and Maqdisiyah, daughter of Loli Makhu (Syrian Catholic). The convoy was organized by the police and Shakir Bey (Reshid's Aide-de-Camp). The convoy marched towards Tell al-Arman and was attacked by Kurds at `Abd al-Imam. There was much suffering and torture. Shakir Bey insisted that the Kurds destroy the caravan. The boys were separated and shot first. Women were robbed of all their belongings and shot. Then the children were put around their parents and all were burned. Corpses were left there in the open. There were five Chaldean women in this caravan, as well as the wife of Shafiq bin Iskander Adam, and Rosa from the Jalabian family of Diarbekir. The Kurds who murdered this convoy belonged to the tribe of Ibrahim Pasha (around Viranshehir) and the tribe of a family from Tell Fayd and `Abd al-Imam.

The second general convoy left on July 3rd, 1915. It consisted of more than fifty families. They stayed at Tell al-Armen the first night (the local Catholic Armenians there had already been killed). The convoy was robbed, some members kidnapped, the rest driven on to Aleppo and Zor.

The third caravan was composed of sixty caravans. It was sent south at night. They were killed by Kurds in a ravine. There was one survivor who was helped by a Bedouin. She returned to Mardin many months later and recounted the story of that caravan.

Smaller groups were deported until mid-October, when all Armenians had been expelled from the city. Some caravans went towards Mosul, others to Aleppo. Almost all perished, though a few reached Mosul and Aleppo. Some reached as far as Homs, Hamat and Toofeileh near Damascus—where they were compelled to become Muslim. A number of Armenians, who had been imprisoned for ransom, were led out on 17 October 1915 by the Milis. They were slaughtered outside of the town by the Meshcawié, a tribe of Kurdish origin in western Mardin. This convoy included the wife of Kirkur Anfiji, the daughter of Mikhail Izmirli of the Chaldean community.

Some Armenians in Mardin left children and valuables with Muslim neighbors. Their trust was abused, children killed, and properties appropriated (*e.g.* `Abd al-Masih Anjim family lost five members in such a way).

Deportee caravans which arrived at Mardin from other parts of Armenia were attacked, plundered and killed in Diarbekir province. Those who survived the trip up to Mardin were approached by local Christians before being marched further on.

VII

Some Chechens near Ras-ul-Ain attacked convoys of Armenian refugees. However, they also saved around 400 to 500 deportees. These Armenians were given to the Yezidi Chief Hamu Shira of Mount Sinjar for protection. When the Ottoman authorities mounted an expedition against these Yezidis, Sheikh Hamu placed these Armenians in the care of Arabs for safety. The Jabur Arabs sheltered many such Armenians.

VIII

During this period, the Chaldean Christians lost 50,000 souls in Diarbekir province alone.[9] In Mardin, the Christian losses were the following: the Chaldean church building in Mardin was plundered and turned into a military barracks. The Chaldean school and two other buildings were destroyed on pretence to widen an adjoining street. The Mardin Capuchin church was made into a storage depot, and the wall of its monastery facing an adjoining street was also destroyed. The church library was pillaged. The monastery and convent were made into a military hospital.

Armenians had two churches in Mardin. One was named St. Jirjis [Kevork]. It had a Prelacy-bishopric located next to it, as well as a school and other buildings. The second Armenian church was called St. Joseph. These were all plundered, as was the Armenian library. Christian symbols (crosses, bell towers, etc.) were all destroyed. St. Jirjis and its adjacent bishopric were turned into an orphanage for Muslims with a few Armenian and other children. The second Armenian church was given to Muslim refugees. The Syrian Catholic monastery, St. Eprahim, was taken over and plundered by Memdouh Bey. The monastery's church was taken over by soldiers and turned into a hospital. Armenian houses in Mardin were occupied by over 3,000 Muslim refugees from Van, Bitlis and elsewhere. These refugees destroyed the houses they were living in, leaving no door, window or pane of glass. They returned back to their homes after the Armistice [1918].

Thirty [Chaldean] families were deported from Nusaybin. Their priest was Rev. Hanna Shuma al-Mar. His family consisted of Abd al-Karim, his wife (Shami), Salim, and their mother, Miriam. The death of Shami at the hands of murderers from Mardin was witnessed by a 12-year-old girl, Miriam's daughter. There were no survivors from Nusaybin save for a small party, which escaped to Jebel Sinjar. The church, school and their contents were seized by the government.

Fifty Chaldean men and women were killed in Midyat. A clergyman and a number of survivors escaped to Anhal, a Jacobite town. When the clergyman returned to Mardin after almost two years he was arrested and sent to Diarbekir for court martial as a spy. He was acquitted after seven months [1918]. While in prison, he met Yusuf Tufannakji, who was also in prison for two years. The clergyman was released, then sent to jail again for 9 months [1918]. He was released a second time, then arrested again, kept in prison for six months, and then exiled to Aleppo with Father (Mari) Jibra'il Tabuni, the representative of the

Syrian Catholic Patriarch. They were imprisoned there for three months, acquitted, and then released—shortly before the arrival of the British [1918].

The Chaldean bishopric of Siirt had thirty villages under its jurisdiction, populated mainly by Chaldeans, around 5,430 people in all. This number included 21 clergymen. First the men in these communities were killed, and then the women and children were either killed or sold into slavery. About 60 women and children from Siirt were brought to Mardin, almost naked, and ransomed [to the author]. Father (Mari) Eddi [Adda Shir], the bishop of Siirt, and his clergy were killed. His monastery of Mar Y`aqub the Imprisoned was plundered and destroyed. His library was also plundered, as were his papers. Also were destroyed, 31 churches and their properties, 7 shrines, several schools. Not a trace of these Christians remains in this region.

The bishopric of Al-Jazirah had jurisdiction over 16 villages and some hamlets. Its population numbered 6,300 inhabitants. These Christians were wiped out. The men (including 17 priests) were murdered. Some fled to Mosul by night. Women and children were abducted. Bishop (Mari) Abraham was killed in prison with the Syrian Bishop Father (Mari) Mikha'il. The killer, `Abd al-`Aziz *[Jawish]*, was a native of Mardin. The bishopric had 11 churches and 3 shrines, all of which were plundered and demolished. There is little further information.

We know little about the fate of Chaldeans in Urmia and Salmas [in Persia]. Father (Mari) `Aziz, Bishop of Salmas, who reached Mardin in February 1919 with five priests, five women and a child stayed for eighteen days before going to Mosul. He stated that the Chaldeans had fled Urmia and Salmas because of the massacres of Armenians. One Kurdish tribe was responsible for the murder of four thousand people.

Ali Ihsan Pasha, the Turkish general, wiped out local Christians, including the Lazarite missionaries in Urmia and Salmas. Ali Ihsan imprisoned Father Butrus for two months. After the Father was released, he and a hundred others traveled through Bitlis and Diarbekir. His party was in Diarbekir for sixty-seven days. They were taken care of by Father (Mari) Suleiman, the chief abbot of his honorable and pious order.

When the Persians and Russians were in charge of Urmia and Salmas the Chaldeans were safe. When the Russians withdrew, the Persians were encouraged to harm the Chaldeans. The Kurdish leader, Sumko, in Salmas, murdered Father (Mari) Shamun, the Nestorian Bishop, and one hundred and twenty of his best men. Then the people of Urmia attacked the Papal consulate and destroyed it. They killed the Papal *annuncio* and some missionaries. They also shot and injured the head of the monks at Urmia. The American missionaries intervened and took him to their hospital where he died. Father (Mari) Butrus `Azizi escaped from Khosraw to Urmia, where he was imprisoned by the Turks who entered Salmas under Ali Ihsan Pasha.

In the bishoprics of Urmia and Salmas, the Chaldeans lost 40,000 people, including 18,370 Catholics, as well as Nestorians and some Protestants. The Catholic bishopric of Urmia numbered 78,000 souls and 43 priests. They had 13 churches, 15 shrines. The Bishopric of Salmas had 10,360 people, 24 priests, 12 churches, and 11 shrines.

APPENDIX I
SELECTED PUBLISHED SOURCES ON MARDIN

1. Père Marie-Dominique Berré (Arthur Beylerian, ed.), "Massacres de Mardin," *Haigazian Armenological Review*, Volume 17, Beirut, 1997, pp. 81-106. This account [pp. 83-103] was written by Père Berré, the head of the Dominican religious order in Mosul. After the Ottoman entry into the First World War, Pere Berré was required to leave Mosul, on account of that city's proximity to the Persian border. He took refuge with three other clergymen in the prelacy of the Syrian Catholic church in Mardin. He remained in Mardin till the end of 1916. Consequently Père Berré became a witness to the calamities which visited Christians in Mardin after 1915. His report on the Mardin massacres was written in 1919.

2. Fa'iz el-Ghusein, *Martyred Armenia,* New York: George H. Doran Company, 1918. This account was written by an Arab nobleman belonging to the tribe of El-Sulût, in El-Lejât, in the Haurân territory. He was educated in the Imperial Tribal School and at the Royal College in Constantinople. His political career started with service alongside the vali of Syria (Damascus), and later as the mutesarrif of Mamuret-el-Azîz. El-Ghusein returned to his native Syria and became a lawyer in Damascus, as well as a member of the local General Assembly. During the First World War he was denounced as an Arab nationalist, though he was acquitted of the charge. He was, nevertheless, ordered to exile in Erzeroum. Due to the Russian advance on that front, El-Ghusein was detained at Diarbekir for six and a half months. He rented accommodation in Diarbekir and had regular contact with Ottoman military officers, government officials, local notables, and others. These contacts gave him first hand information on the destruction of Armenians, especially around Diarbekir and its environs, which included the sub-province of Mardin. El-Ghusein later escaped to Basra and into British hands. He wrote *Martyred Armenia* in Bombay at the end of 1916.

3. Thomas K. Mgrdichian, *Dikranagerdi Nahankin Chartere yev Kiurderu Kazanutiunnere,* Krikor Jihanian Press: Cairo, 1919. This account was written by Thomas K. Mgrdichian, the British Vice-Consul in Diarbekir. He escaped from the Ottoman Empire in November 1914 and spent the next four years in Cairo. He wrote a detailed account of the Diarbekir massacres (including those at Mardin) primarily on the evidence of two survivors, Levon Kassabian, the youngest son of Haji Harutiun Kassabian, pro-Consul and Dragoman of the French consulate at Diarbekir, and Thomas Donjian, the son of a silk manufacturer at Diarbekir.

4. Vartkes Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, Doctorian Productions: Pasadena, California, 1991. This is a documentary collection of British case files on suspected criminals who had committed war crimes against Armenians during World War I. These records were originally compiled in 1919. Yeghiayan's volume includes fifty-six case files, three of which are directly linked to Mardin: Ibrahim Bedri Bey (provincial-governor of Mardin, 12 September 1915 to 11 December 1916); Arif Feizi Bey (Ottoman Parliamentary Deputy for Diarbekir); Yusuf Ibn Nuri Bitlisi (Gendarmerie sergeant/*Chavush*, Mardin). The information in these files were

provided by twelve eye-witnesses: Abdul Aziz Yacoub, Jirjis Melkon Makdis, Jirjis Yunan, Yacub Abdul Masih Shalmi, Mohammed Yussef, Abdul Kareem Manou, Farah Aliah Hadaieh, Joseph Tfinkji, Mikayel Ibn Hanna, George Bahnan, Abdullah Jijis, Georgi Ochnem.

5. James L. Barton, comp. (Ara Sarafian, ed.), *"Turkish Atrocities": Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey 1915-1917*, Gomidas Institute: Ann Arbor, MI, 1998. This compilation of eyewitness accounts on the Armenian Genocide includes a detailed statement by Rev. Alpheus Andrus, an American missionary who served in Mardin between 1868-1915. Dr. Andrus wrote a nine page confidential account on Mardin after his return to the United States in 1918.

6. James Bryce and Arnold Toynbee, *Treatment of Armenians in the Ottoman Empire; Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs*, London: Her Majesty's Stationery Office, 1916. This documentary collection was the first systematic thesis on the Genocide. Section IV, Azerbaijan and Hakkiari, reports numbered 27-45, pp. 99-192, deal with the Ottoman incursion into Persia and the massacre of Christians there. Most of these Christians were Nestorians, and a smaller number were Armenians and Chaldeans.

7. "Kharbalumn kristoneits ee zhmanags neghutian," translation of Ignatius Maloian's farewell speech, communicated from St. Yeprem Monastery roof. Father Krikor Sarkissian (transl.), *Pazmaveb*, Venice, 1918, No. 1-12, (actually printed in 1923), pp. 194-196.

8. Vincent Mistrih, "Mémoires de A.Y.B. sur les massacres de Mardine" *Armenian Perspectives*, Nicholas Awde (ed.), Curzon Press, Richmond, 1997, pp. 287-292.

9. Shahed Ayen [Father Is'haq Ermeleh], *Al-Qousara Fi Nakahat Annasara* (The calamities of Christians), Beirut, 1977.

ENDNOTES

[1] I would like to thank Stephen Sheehi, Ara Sanjian, Razmik Panossian, Madeleine Badr, Arshag Tavitian, Parounag Astourian, Norayr Baghdasarian and my mother for making this paper possible.

[2] This manuscript is reproduced with the permission of the Bodleian Library, Oxford.

[3] Bodleian Library (Oxford), Bryce Papers, MS 205, pp. 142-158.

[4] We have not reproduced this earlier synopsis because of its brevity and some errors.

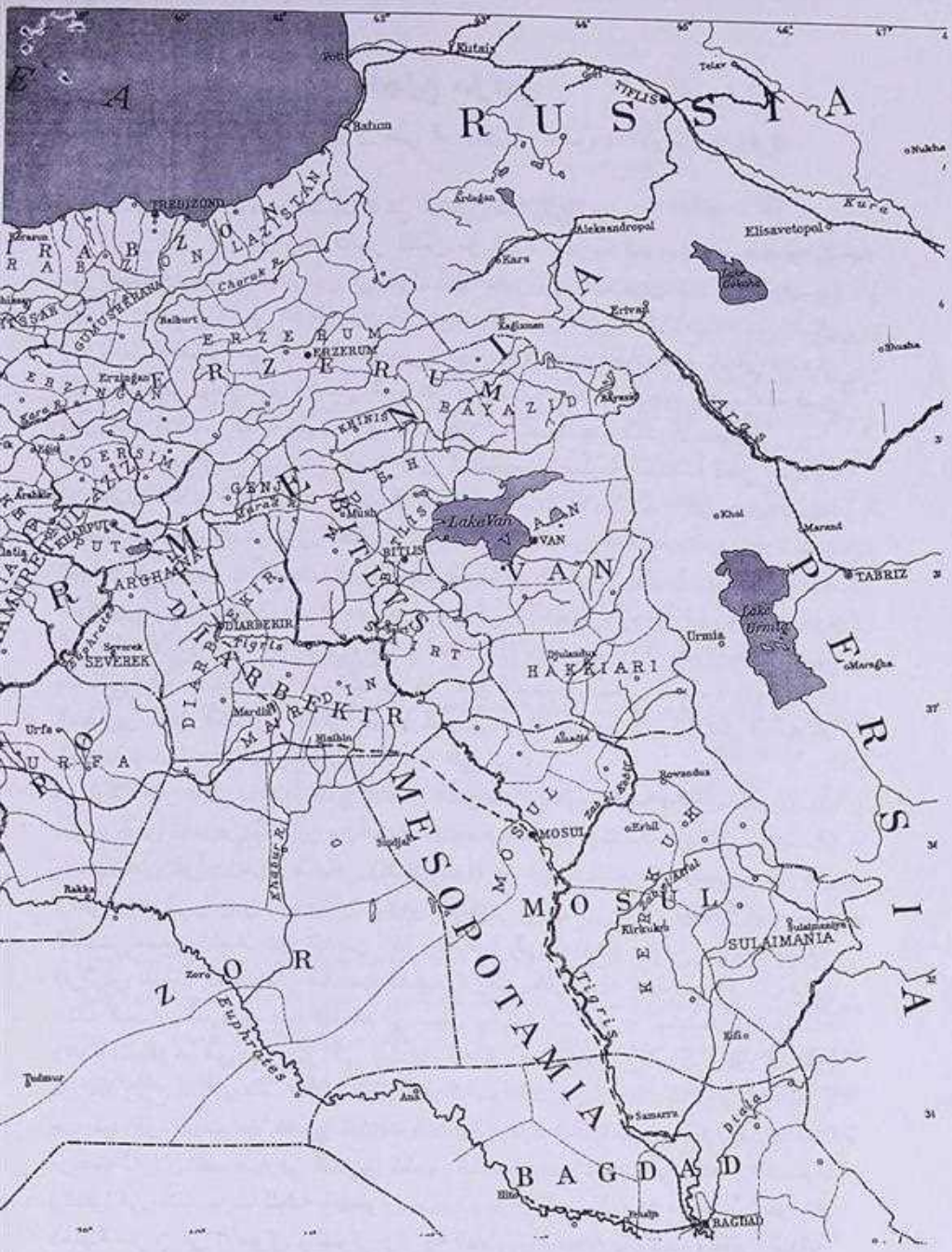
[5] Abidin Nesimi, *Yillarin Içinden*, Istanbul: Gözlem Yayinlari, 1977, p. 44.

[6] Ibid., p. 43.

[7] Nesimi's father, Hüseyin Nesimi (district-governor of Lidje), was one of Reshid Bey's alleged victims. According to Azmi Nesimi, his father was murdered on the orders of Reshid Bey because of the deportation of Armenians. Other alleged victims of Reshid Bey included the Ferid Bey, governor of Basra; Sabit Bey district-governor of Beshiri; and the journalist Ismail Masta, See Azmi Nesimi, *Yillarin Içinden*, pp. 39-40; Also see Fa'iz el-Ghusein, *Martyred Armenia*, New York: George H. Doran Company, 1918, p. 40; Reshid Bey, to avoid capture by the British in 1919, committed suicide. Prior to his suicide, he wrote a "memoir" where he denied the charges against him. See Ahmet Mehmetefendioglu (ed.), *Sürgünden intihara Dr. Resid Bey'in Hatiralari,"* Tükelmat: Izmir, 1992.

[8] See Farah Aliah Hadaieh's testimony dated 20 May 1919 in *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, Vartkes Yeghiayan (ed.), Doctorian Productions: Pasadena, California, 1991, p. 230.

[9] According to official Ottoman population figures for 1914, the Christian population of Diarbekir province included 56,000 Armenian-Gregorians; 10,000 Armenian-Catholics; 7,000 Protestants; 38,000 Syrians; 4,000 Old Syrians; and 6,000 Chaldeans. Most Armenians in Mardin province were from the Catholic community. See Kemal Karpat (ed.), *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, 1985, pp. 176-177.

The map shows the Province of Diarbekir with its lower administrative divisions. It includes the town of Mardin. The dotted railway line was the projected extension of the Baghdad railway
Map Credit: "Anatolia and Armenia, 1914." Originally printed by the American Geographical Society [circa 1918].

فجايع ماردين

اثناء الاضطهاد الذي جرى على المسيحيين، خصوصا الارمن، 1915

العلامات المنفذة بالاضطهاد ابدأت في ماردين كما يأتي.
في الشهر آذار 1915 وهو الشهر الثامن من ابتداء الحرب العمومية، وردت اوامر من الاستانة لمتصرفية ماردين في عزل كل المأمورين المسيحيين من وظايفهم، فجرت ايديهم حالاً من الشغل دون ان يعرف السبب. ثم تبع هذا الأمر، امر ثان يجزم بنزع السلاح من ايدي المسيحيين المتجندين وجعلهم فعلة وخدم. ثم في نيسان امر ثالث، في جمع ذوي الاسنان الخمسين من أسلام البلد وتسليحهم وابقاءهم في نفس البلد (وكانت الغاية منهم سوق المسيحيين) وسميت هذه الكتيبة: ميليس:
ثم في ايار أمر رابع في طلب السلاح من المسيحيين وتسليمه للحكومة في ظرف ثلاثة ايام. فنادى المنادي من طرف الحكومة وعلقت الاعلانات الرسمية بهذا الخصوص، فقدم المسيحيون للحكومة كلما كان عندهم من السلاح. وكان عبارة عن كمية قليلة من بوارید الصيد والمسدسات. فلم تكتفي الحكومة بذلك بل فتشت بواسطة البوليس بكل جد وتدقيق كل البيوت (ولم تستثني الكنائس) بصرامة تجاوزت حدود الحرمة والآداب من الضرب والاهانة والحقارة (لاسيما النساء) اذ كانوا يطالبونهم بالسلاح والبومبات وبلغوا في تفتيشهم هذا حتى فتحوا قبور الكهنة ونواويس المطارين داخل الكنايس، فاهانوا حرمة الموتى من الاحباء، وحفروا ارض الهياكل المقدسة ونقبوا جدرانها ولم يعثروا اخيرا على شيء.
في اوائل ايار اوتي بكاهننا النقي الفاضل القس حنا ويكتور شوما (وهو من اهل ماردين) من نصيبين (اذ كان من مدة سنتين معينا خوريا" لكنيستنا في تلك المدينة) ومعه شابان الواحد منهما تلكيخي (كلداني) والآخر ارمني كاثوليكي من ماردين والقوهم هنا في السجن، بحجة ان الكاهن المذكور حوى في حوش الكنيسة الشاب التلكيخي بعض ايام اذ كان آتيا من ادنه ومسافرا" الى بلدته، وحكومة نصيبين حسبته فارا" من خدمته العسكرية. اما ذنب الشاب الارمني كان قبوله هنيئة من الزمان في دكانه المسافر المرقوم، فبعد بقآءهم في سجن ماردين اسبوعا" سلموا للضابطة وهؤلاء ساقوهم الى ديار بكر الى المجلس العرفي محفوظين، وكان قد رافق الكاهن من هنا زوج اخته يوسف فغول لاجل مداراته في الطريق لانه كان (اي الكاهن) ضعيف القوة ثم محاماة" له من تعديات الضابطة عليه اثناء الطريق، فلم تجدي نفعا" مرافقته له لان الضبطية في الطريق شلحوا الكاهن وطلوا وجهه في النفط والسواد وعلقوا في عنقه جرسا للدابة وجعلوه مسخرة وهزؤا" لهم وللمارين، وهكذا دخلوا به المدينة مارين في الاسواق والشوارع فرجة للناظرين واهانة للكهنوت وحقارة للديانة المسيحية، ثم سلموه هو ورفيقيه الى المجلس الجرمي وهذا امر بارسالهم الى السجن

٦ - تجابع ساروين :-

اتخذ الامبراطور الذي جرد على المجمعيين مقدمتها الاولى ١٦٥م

الحملة المسماة بالامبراطور ابدأت في ساروين كما يأتي :

في الشهر اذار ١٦٥م وهو الشهر الثامن من انشاء الحرب العربية . وردت الاوامر من الاستانة لمتصرفية ساروين في قتل كل العاصرين المجمعيين من وطانيهم . فجرت ابديهم عالة من القتل دون ان تعرف السبب .

ثم تبع هذا الامر . امر ثاني يحرم بتباع السلاح من ابدي المجمعيين المتجمعين وجعلهم فعلة وخدمة .

ثم في مدة امر ثالث في جمع ذوي الوجاهة الحسنة من اعلام البلد وسليمهم وابقاءهم في نفس البلدة (وكانت الغاية منهم سوء المجمعيين) وسميت هذه الكتيبة سيليس .

ثم في امد امر رابع في طلب السلاح من المجمعيين وتسليمه للحكومة في ظرف ثمانية ايام . فنادى المنادون في طرق الحكومة وعلقت الاعلانات الرسمية بهذا الخصوص . فتمم المجمعيون للحكومة كلما كان عندهم من السلاح . وكان عبارة عن كمية قليلة من بوارد الصيد والمسدسات . فلم تكتفي الحكومة بهذا بل فتشت بواسطة الكل قبيلة وتدقيق كل البيوت (ولم تستثنى الكنائس) بحجة تجاوزت حدود الحرمة والآداب من الضرب والوقاحة والعبارة (لوسيا الشاه) اذ كانوا يطالبونهم بالسلاح والمدرعات ويلجؤا في تفتيشهم حتى فتحوا قبور الكنوسة وداوسوا بالحذاء داخل الكنائس . حاشا وحرمة المؤمن الموحد وحرمة ارض الهياكل المقدسة وتنجيسها بهذا وهم يعتقدون انها مقدسة .

في هذه الاثناء كان في بلدة ساروج الفاضل المتقي العامل الفاضل الشيخ فتحي وكيل رئيسها (وهو من الساروجيين) من نصيبين (اذ كان من مدة سنتين مدرسا خصوصيا لكتبخانة في نفس المدينة) ومعه شابان الواحد منهما تلكيني (كلداني) والآخر اورفي كانا تلميذين من ساروج والمترددان في السجن . يجب ان الفاضل المذكور حين في حوش الكنيسة اتى بعض التلكيني بعض طعام اذ كان تلميذا من اورفه وساكنا في بلدته . وحكومة نصيبين حسبته عاصيا من خدمة العسكرية . اما ذنب الشاب الاورفي كان قيد حبسه من الزمان في وكان السافر المرقوم . فسبب بقاءهم في سجن ساروج اسبوعا شهرا للضابطية وحرمة ساقوهم الى ديار بكر الى المجلس العرفي محفوظين . وكان قد رافق الفاضل من قضا زوج اخته بوسف سفرة سوء مداراته في الطريق سوء لان (ابن الفاضل) ضمين القوة تمر محاماة له من تعدي الضابطة عليه اثناء الطريق . فلم نجدي نفعا مرافقته له من الضابطية في الطريق شكوا الفاضل وطلعوا وجهه في الضبط والسداد وعلقوا في محنة عذبت لعذابه وجعلوه سخرة وهزؤا لهم وللمارين . وهكذا وصلوا به المدينة

الذي كان حينئذ طافحاً بالمسيحيين من كل جنس، وبعد ان بقوا في الحبس مدة ما سيقوا ومعهم ختن الكاهن مع قافلة من قوافل تلك المدينة وبادوا معها.
في اواخر ايار وردت اوامر سرية من رشيد بك والي ديار بكر الذي على يده جرت كل مذابح الولاية وملحقاتها (مع اتلاف القوافل التي كانت ترد من ارمنية) الى متصرف ماردين المسمى حلمي بك يامره بها سوق الارمن من البلد وابادتهم حسب كيفية التعليمات التي ارسلها له، ومعهم سوق كل الاشخاص المتنفذين الموجودين في ماردين من غير طوايف من المسيحيين. فالمتصرف العادل ردّ اوامره مبرهناً: ان ارمن ماردين بما انهم كاثوليك مذهباً ولسانهم عربي محضاً فلا علاقة تربطهم مع الارمن الغريغوريين، وعليه لم يسري عليهم روح هؤلاء الاستقلالي، ولا عندهم سلاح فضلاً عن دعتهم المشهورة وانقيادهم لاوامر الدوله من اولهم، ومن ثم هم ابرياء ولا يجوز ذمة ان يجار عليهم بتة. اما سائر الطوايف الموجودين هنا لا يوجد بينهم متنفذ يحذر منه، وارسل برقيات متعددة بالمعنى نفسه الى المرجع الايجابي في الاستانة محامياً عن مبدأء هذا الشريف ملتمساً عدم التعرض لنصارى ماردين، واذ لم تلقى كتاباته وبرقياته عند اولي الامر آذاناً صاغية وسماعاً سليماً طلب استقالته، فارسل الوالي المذكور قاضي قوميسيو ديار بكر المسمى ممدوح بك (وهذا الرجل هو من عايلة وجيهة في تلك المدينة لكنه وحشي شرس الاخلاق ومعه ياوره الجركسي وامرهما بان يبذلا جهدهما في اقناع الاهلين من اسلام البلد في ان يسمحوا وبالاحرى ان يرتضوا بالقبض على نحو ثلاثين رجلا فقط من وجهاء الارمن قصد التبعيد لا غير، وعند وصولهما لا فقط رأيا في الاهلين خصوصا الوجهاء منهم ارتياحاً في تسليم ثلاثين شخصاً بل استعدادا عظيما ورغبة فاحشة وشوقاً حاراً ملتهباً في ابادة كل المسيحيين الساكنين في البلد وفي ملحقاتها وافنآءهم عن بكرة ابيهم ومحو آثارهم من هذه البلاد، فرفعا الى الوالي استعداد اهل البلد في تحقيق كل نواياه واماني الاتحاديين واقصى غاياتهم، فاوعز اليهما بتأليف جمعية مركبة من وجهاء ومأموري الملكية والبلدية لاجرآء السوقيات، وان يجعلا ان تحرّر مضبطة تكذّب كتابات وبرقيات حلمي بيك المذكور اعلاه، فتالفت الجمعية باسرع وقت وأقيم قومندان للسوقيات رئيس البلدية المسمى هذر كوملي، وشرعوا في العمل بنشاط لا مزيد عليه، فالقوا اليد بالبداية على مطران الارمن اغناطيوس مالويان وكان رجلا مقتدرا بالقول والفعل وعمره نحو خمس واربعين سنة، وذلك في 3 حزيران الواقع فيه عيد الجسد واودع السجن، وفي الرابع منه تفرق البوليس والعسكر البلدي في البيوت والاسواق فقبضوا على وجهاء كل الطوايف دون فرق وعلى بعض الكهنة من الارمن والسريان الكاثوليك وطرحوا في السجن، ووضعوا حول البلد نقطاً من الجاندرمة عذرا من فرار اهله، ونظموا مضبطة لم نطلع حتى اليوم على مضمونها، ويظن على اكثر احتمالاً ان فحواها تكذيب كتابات حلمي بيك، وامضاها وجهاء البلد

وسمعنا من بعض الاسلام ان النائب البطريركي للسريان اليعاقبة المطران جرجس مهر بها هو ايضا مع ثمانية اشخاص من وجوه جماعتهم، (ابتهل البعض ان مضبطة اليعاقبة على مدة هي) واشركوا بذلك نفسهم مع القتلة في سفك دماء المسيحيين اخوتهم (اذا يجوز ان نسميهم اخوة) واخذوا على عنقهم دماء الالوف من الابرياء والابرار... ثم اخترعوا رسالة" مزورة" من لسان بعض الارمن موجهة" الى المطران مالويان من تل الارمن مضمونها: اننا حسب امركم توفقنا في مشترى ستة احمال سلاح نارية مع توابعها ولوازمها وأرسلناها لكم مع فلان فاشعرونا بوصولها: هذا لتكون سندا" بيدهم وحجة" لقتل المطران واجراء المذابح، وبعد اربعة ايام من القاء المسيحيين في السجن أطلق سبيل اليعاقبة وكان عددهم 85 رجلا" (وهذا كان نتيجة امضاء المضبطة المذكورة من بطريركيتهم،) فتهلل المسيحيون فرحا" وانتعش فيهم روح رجاء الحياة أملين نجاة بقية المسجونين قلما يكون الكلدان والسريان الكاثوليك، غير ان هذا الامل الضعيف مات حالا" بعد تولده، لان المسجونين سيقوا الى مرسح الدم بعد ثلاثة ايام من اطلاق المذكورين، بعد ان ضاقوا اغلبهم أمّر العذاب واشد الاهانات اثناء بقاءهم في السجن، فالوحش الضاري ممدوح بعد ان كان يسكر مساء" حتى يفقد كل اثر احساس بشري وتتحسّم فيه الطبيعة الوحشية المفطور عليها بنوع مهول، كان يحضر يوميا الى السجن كمسخ جهنّمي ويأمر الضابطة اخراج من يعينهم من هولاء التعيسي الحظ، وكان يعلقهم الواحد بعد الآخر بأيديهم او رجليهم باوتاد كان قد اعدها لتعذيبهم، ويقيم اثنين او ثلاثة من الضبطية ويأمرهم بضرب هؤلاء المساكين بعصي غليظة وخشنة حتى يغمى على المضروب فينزلوه ويرموه كحّبة جامدة على الحضيض ثم يسحبوه والحبل في رجليه راجعين به الى السجن (وقد اجروا هذه المعاملة ذاتها في الحبر ايضا) ويعلقون غيره الواحد بعد الآخر حتى يكلّون الضاربون من التعب، وغيرهم كانوا يرفعون ورجلهم بالفلق ويضربونهم على اقدامهم الى ان يتفجر الدم من بين الاصابع وتندفع الاظفار ساقطة" من مواضعها كالورق من الشجر.... واهرقوا على واحد كازا" واحرقوه حيا"، وآخر سكبوا في فيه ومنخريه نفطا" فاختنق، والكهنة كانوا يأمرونهم في كنس صحون دار الحكومة والحبوس وتنظيف بيوت الخلاء وينتقون لحآءهم ويضربونهم ويكفخونهم على رؤوسهم ويلطمونهم على خدودهم ويبصقون في وجوههم بصقات نجسة ويهينوهم بكل نوع من الكلام القبيح مجدفين على اعز وأسمى شعاير ديانتهم.

ولما شبع ممدوح واعوانه من تعذيب هولآء المساكين بكل نوع من العذابات البربرية وقد مات البعض منهم تحت الضربات القاسية أخرجهم ليلا" مربوطين اربعة اربعة منهم بسلاسل من حديد وغيرهم اطواق من حديد في عنقهم وايديهم وآخرون مشدودين بحبال وهم حفاة منهوكي القوى من العذابات التي قاسوها فضلا" عن الاهانات، يسوقونهم برؤوس الحراب بعنف ثمانون رجلا مسلحون منهم رجال

ومنهم خيالة من عسكر الخمسين البلدي (ومن كان منهم تخور قواه ولم يعد يقدر يمشي كان يقضى عليه حالا" ويترك مطروحا" في الطريق) متوجهين بهم نحو ديار بكر (ويوهمونهم انهم يذهبون بهم الى امام المجلس العرفي ليبرءوا انفسهم من تهمة السلاح اذا قدروا فيرجعوا الى بيوتهم)، وبعد ان ساروا بهم مسافة 7-8 ساعة زاغوا بهم عن الجادة السلطانية وتوغلوا في وديان حيث كان جمهور من الاكراد المسلحين مجتمعين حسب الاشارة التي أعطيت لهم، فاوقفوا هناك القافلة وكان عددها اربعماية وثمانون رجلا منهم خمسة وثلاثون من الكلدان، وخمسة وثمانون من السريان الكاثوليك وعشرون من البروتستان، والبقية ارمن، وكان بينهم عشرة كهنة خمسة منهم ارمن وخمسة سريان كاثوليك، والمطران، ((لكن الحبر أفرز من القافلة وقتل بمكان منفرد وعرض عليه القاتلون الاسلامية فرفض، وقبل القتل عوي من ثيابه التي بيعت في البلد،)) فاخرج القايد ورقة" وبدأ يتلو على مسامع القافلة بصوت جهور امر هلاكهم مسندا اليهم الخيانة مع الدولة العثمانية دون ثبت، مستدركا" كلامه ان اذا انكروا ديانتهم وقبلوا الاسلامية ينالون العفو ويرجعون الى بيوتهم آمنين، فصرخت القافلة كلها بصوت واحد انهم يفضلون الموت على انكار ايمانهم، فانذهل البرابرة من هذه البسالة واحتدوا معا" حانقين، ثم طلب واحد من القافلة (ولم نتحقق اسمه) ان يتكلم فسمح له بذلك ففتح فاه ووجه خطابه الى العسكر الماردينى الخاين وخصوصا" الى قايدهم وقال، اعلم انت وكل رجالك الحاضرين هنا وانقلوا كلامنا الى آمريكم الأعلين: اننا نعرف جيدا كوننا ابرياء امام الله والناس وضميرنا يشهد لنا بذلك وانتم وكل سكان ماردين تشهدون على صلاح سيرتنا واستقامة تصرفنا وصدقنا المعروف نحو الدولة ونحو كل انسان كما ورثنا ذلك من آباءنا واجدادنا، ومع برارتنا هذه الاكيدة والمحققة تريد الدولة وانتم ابادتنا ظلما، فليكن دمنا ودم عائلاتنا واولادنا عليكم وعلى هذه الدولة التي تسلمنا اليوم بأيديكم الى يوم النشور اليوم الذي يظهر فيه الديان العادل وهو المسؤل بالانتقام من الظلمة سافكي دماء الابرياء، (فاتقدوا غضبا القتلة عند سماعهم هذا الكلام لكنهم كضموا غيضهم موقتا") ثم أردف <one word undeciphered> قائلا: اما نظرا" الى تكليفكم ايانا على انكار ديانتنا، وكأن ذلك هو الشرط الوحيد الذي تقدمونه لنا لكف في حقن دمآءنا فاعلموا جميعكم واشهدوا واعلنوا لكل البشر: اننا كما ولدنا وعشنا الى هذه الساعة مسيحيين هكذا مسيحيون حقيقيون مستعدون ان نموت، ولا تظنوا ابدا" اننا ننخدع باقاويلكم الكاذبة ولن نخاف من الموت، لانه مكتوب: ولا تخافوا من الذين يقتلون الجسد فلا يستطيعون ان يقتلوا النفس: ولما انتهى هذا الخطاب الذي وقع كالصاعقة على رؤوس السامعين الذين كانوا يبتغون ان يسلبوا ايمان الشهدآء مع ارواحهم سمحوا لهم حسب طلبهم ان يتنحوا قليلا" استعدادا" للموت برهة" من الزمان، فاخرج شاب من بينهم (لم نتحقق اسمه) كتيبا من جيبه وشرع يقرأ بصوت

مفهوم على سماع الرجال وهم باكين متخشعين بعض صلوات، وعند الانتهاء نهضوا بعد ان اخذوا من الكهنة الحلة العمومية وأقبلوا نحو القتلة قائلين هلموا اجروا الاوامر، فهجم عليهم حالا العسكر البلدي والاكراد وشرعوا يغرزون منهم عشرين عشرين ممزقين اياهم اي ممزق بعد ان عروهم من ثيابهم (لان هذه كانت اجرة سيوفهم وتعبهم) فمنهم من ذبحوهم بالسكاكين كما يذبح الغنم وغيرهم شقوا بطونهم بالخناجر وآخرون رجموهم بالحجارة، ومنهم من رضت جماجمهم بضرب العصي وسحقت اخيرا برمي الصخور الضخمة عليها، وهكذا سقطت جثث هولاء الابطال الشهدآء على الارض التي ابتلت بدمآءهم الذكية واصطبغ بها معا" ترابها وتركت هناك وليمة" لطيور السمآء ووحوش البر، اما ارواحهم الطاهرة طارت برفقة الملائكة الى اعلى السموات، فرجع القتلة وبأيديهم السلاسل والقيود والحبال وكلها مخضبة بدماء المذبوحين دلالة" على انهم أبيدوا وهم مكبلين بها.

وفي هذه الاثناء وصل ماردين شفيق بيك من أطراف وان (وكان حاضرا" في شغبها) بعد استقالة حلمي الذي كان قد عين مكانه وكيلا اديب رئيس الجزاء الظالم)). وتعين متصرفا على ماردين عوض حلمي، وكان سابقا" متصرفا عليها قبل المذكور حلمي الذي عند وصول المرقوم سافر الى الموصل وتعين فيها بوظيفة دنية، وفي مروره بالجزيرة ابرق رشيد بيك الوالي من ديار بكر الى قايمقامها بان يقتله، لكن القائمقام بما انه كان صديق حلمي لم يقتله بل صرفه آمنا وكتب الى الوالي بان حلمي سافر من طرفنا قبل وصول التيلغراف.

فالمتصرف الجديد اشماز هو ايضا من هذه الافعال منكرا" هذه الاعمال البربرية فكتب الى اولي الامر مؤيدا" كتابات حلمي فلم يسمع فطلب استقالته فقبلت حالا وسافر الى بغداد بوظيفة مكتوبجي لتلك الولاية وتعين بعده مكتوبجي ولاية ديار بكر بدري بيك، فهذا عند وصوله كمل السوقيات كلها واجرى اوامر رشيد بيك بكل دقة وبل كان هو ينشط عليها.

قبل وصول بدري وبعد استعفاء شفيق بيك ، الجركسي ياور الوالي المسمى شاكر بيك رفيق ممدوح كان يباشر اشغال المتصرفية وهي عبارة عن القبض على الارمن وغيرهم من النصارى الكاثوليك وايداعهم السجون، وكان قد تجمع فيها نحو ثلاثماية رجلا، فسيقوا نحو ديار بكر مثل الاولين، بعد ان ضاقوا هم ايضا نفس الاهانات والعذابات التي تكبدها اخوانهم، وعند وصولهم نصف الطريق أودعوا اصطبلا" قذرا" وأقيم على بابه وحواليه حراسا"، وكان قوماندان هذه القافلة عبد القادر افندي قوميسير ماردين الثاني وتوفيق افندي الأنصاري البوليس، فانشغل المأسورون طول الليل بالصلوات والابتهالات وابراز فعل الندامة والاعترافات، لانه كان برفقتهم خمسة كهنة من الارمن وثلاثة من السريان الكاثوليك وعدد من الشمامسة، وعند انفلاق الفجر افرز السايقون فسحا" معتبرا" من هذه القافلة وساروا بهم نحو جبال

غير مطروقة، ولا نعلم ماذا جرى عليهم، ويبان انهم بادوا كالاولين، امـــا البـــاقون ساروا بهم عند بزوغ الشمس في الجادة العمومية الى ان بلغوا ماء شيخان، وهنـــاك أنعم عليهم باروآء غليلهم استعدادا" للموت حسب العادة، واراد حينئذ احد الارمـــن ان يعبر الماء في هذه الفرصة قصد الفرار فبادره العسكر بعيار ناري وجرحه قليـــلا، وبالوقت عينه أطلقت عيارات نارية غيرها، فاصاب منها ثلاثة كهنة مـــن الســـريان الكاثوليك، اثنان منهما سقطا حالا ميتين وهما القس حنا طبر والقس متى معوش، اما الثالث وهو القس حنا مغزل جرح في فخذه[1] واذ كانت القتلة على وشك ادارة وجهـــة القافلة عن الجادة نحو واد من الوديان قصد القضآء عليها، واذا بكتيبة خيالة ظـــهرت بغتة"، فناده قائدها بالعفو واستلمها من العسكر البلدي حسب الاوامر التي بيده مـــن الولاية، (هذه كانت نتيجة البرقيات التي ارسلها شفيق المتصرف الى الولاية ونظـــارة الداخلية ببراءة الملل المسيحية في ماردين) وذهب بها الى دياربكر حيـــث اودعـــوا السجن بعض ايام، ولما فحصها الوالي ورآها مؤلفة من كل جنس وسن حتـــى مـــن الشيوخ والصبيان امر بارجاعها الى ماردين، وكتب الى شفيق بيك (لانه لم يكن قـــد بارح البلد) بان يطلق سبيل غير الارمن، الا اذا وجد بينهم متنفذ والبقية تساق بعـــد تحقيقات تامة[2]. فرجعت القافلة باسوء حال من جرى التعب والمشقة والضغط الـــى سجن ماردين من جديد، فبعد ان بقوا في الحبس مدة اسبوع أخلـــى ســـبيل الكلـــدان والسريان الكاثوليك، واما الارمن سيقوا الى دارا ليلا" وهناك طرحت جثثـــهم فـــي الجبوب بعد تعريهم وذبحهم. كان للكلدان في هذه القافلة شماســـان: عبـــد المســـيح حرموش واسكندر <two words undeciphered> فتوفيا بعد اطلاقـــهما بايـــام قلأيل.

اما بدري بيك، بعد حضوره لماردين كمل بكل نشاط وعزم سوقيات الارمـــن مـــن الرجال اذ كان يرسلهم خارج البلد قطيعا" قطيعا" ويبيدهم بيد العسكر البلدي والاكراد على مثال ما أبنا اعلاه.

الجاجان (جركس) الساكنون بالصفح قرب راس العين ولو اشتركوا هم ايضـــا مـــع الاكراد بالمذابح وارتكبوا اشنع الجرايم وسلبوا ونهبوا وسبوا، الا انهم والحق يقـــال خلصوا مع ذلك نفوسا" عديدة نحو 400 او خمسماية بينها رجال ونساء واولاد مـــن الارمن وغيرهم، اذ كانوا يأتون مع دوابهم الى البلد بعد ارتخآء شدة المحافظة حوله ويأخذون ليلا" انفارا" بل احيانا" عايلات ويهربون بها الى جبل سنجار حيـــث كـــان يقبلهم حمو شرو اليزيدي تحت حمايته، غير انهم كانوا ياخذون على النفر من عشـــر ليرات الى عشرين ليرة ذهبا" اجرتهم حسب مقدرة الشخص وهكذا فعل ايضا" بعض من عرب جبور. فحياة الشرذمة القليلة الناجية رئيس الجزآء اديب بيك، حققـــوا اولا برارة المسيحيين الكاثوليك غير الارمن واطلقوا سبيلهم، ثم شرعوا بمحاكمة الارمـــن الواحد بعد الآخر فكل من تحققت براءته اطلقوه، لكن الخبيث الوحش ممـــدوح اراد

ان يكمّل نياته الفاسدة بحق الارمن فأمر وأوتي بواحد من المسجونين اسمه (بن يوني) فطرحه على الارض وربط رجليه بالفلقة وبدأ يضرب بالعصى على قدميه اشد الضرب حتى كاد المضروب يموت، وممدوح يقول له اقر بالسلاح والا جعلتك ميتا"، وبعد ان كلت يد ممدوح من الضرب سلّم العصى الى نوري اونباشي الجاندرمه وامره بالضرب، فالمضروب المسكين تخلصا" من العذاب والموت اقرّ بانه يوجد بمحل الفلاني بارودة للصيد وهذه هي رهينة تخص الكردي الفلاني (محمد فرح) الذي هو من اعضاء التحقق، فاغتنم ممدوح الفرصة واخرج البارودة وأراها لمجلس التحقق فاتخذوها حجة" بيدهم على وجود السلاح عند الارمن فبالغوا بالكتابات الى الوالي الدموي قايلين اننا حققنا ورأينا كمية وافرة من ا لسلاح وعلامات بومبات وما اشبه، فعلى هذا المسند أعطي امر قطعي بسوق عموم الارمن حتى الرضعان.

من السيف مديونة اولا" لهولآء ثم لصاحب الجبل المذكور الذي خاطر بحياته وحياة امته اذ هيّج بعمله هذا غضب الاتراك، ولم يبالي بتهديداتهم التي اجروها بالعمل: فأرسلوا جيشا" وفتحوا الجبل حربا"، لكن حمو شرو المذكور كان قد صرف الملتجئين اليه وارسلهم بين العرب بصفة وديعة قبل دخول الاتراك.

بعد ان تم سوق الرجال ((وكان قد بقي بعض انفار: منهم مرضى ومنهم مسجونين: ابقوهم لاجل استنزاف اموالهم، ومنهم بناؤن (بنوا مجانا" مغارة جامع الشهيد) وهولآء عددهم 17 رجلا": حملوا على الاسلامية كرها" عنهم واستبقوهم لبناء المنارة المذكورة ذكرا" مخلدا" لهذه المذابح الشنيعة التي ارتكبوها)) مدّ بدري يده الاثيمة على الجنس اللطيف، هنا أقرّ بعجزي عن وصف ما جرى من التعدّي والجور والظلم الفاحش (ما عدا المذابح) على هذا الجنس الضعيف وذريته المتروكين بيد أوحش وحوش العالم وأردأ واخبث ما يمكن ان يتصوره العقل في الارض من البربر، ففي بداية النصف الثاني من تموز[3] وضعت النقط العسكرية على ثلاثين بيتا" من العايلات الوجيهة للارمن، وأعلن بالوقت عينه انها ستساق بعد يومين، وقبل ايام كان اخذ ممدوح وبدري المتصرف الفين ليرة نقدا" من نسآء هذه العايلات قد جمعنها وقدمنها اكراما" منهن لهما على شرط ان يتركن واولادهن في بيوتهن (وذلك على يد امراتين الواحدة ارمنية اسمها: غرّة قصّار: التي كانت تحسن اللغة التركية. هذه قدمت الف ليرة الىالمتصرف المذكور، والأخرى سريانية كاثوليكية اسمها (:مقدسية: بنت لولي مخو) هذه قدمت الالف الاخرى الى لممدوح الظالم، لكن المتصرف المنصف! (الخاين) مكافأة" لهما امر بسوقهما مع القافلة، ففي اليوم المعين اخرجهنّ من بيوتهن العسكر البلدي والجركسي ياور الوالي المسمى شاكر بيك مع اولادهن بنين وبنات خلسا" جدا" وتوجهوا بهن نحو تل ارمن: (قرية ارمنية سكانها كانوا كلهم ارمن كاثوليك على مسافة اربع ساعات عن ماردين غربي جنوبي) وما

جرى عليهن اثناء الظلام والطريق لا نعلمه... بعد الظهر وصلت القافلة الى محل يسمى: عبد الامام: الواقع على مسافة من تل ارمن من جهة الغرب، واذا هناك جمهور غفير من الاكراد ينتظر القافلة حسب الاشارة المعطاة وكلهم مدججين بالسلاح حسب عادتهم، فاحاطوها حالا وشرعوا اولا في جر الرضعان والاطفال من احضان امهاتهم وخطف البنات والصبيان من ايدي الوالدات، وانتقاء النساء الجميلات الشابات حسب ارادة كل واحد منهم، وكان في القافلة قسم من الشبان وكاهن طاعن في السن عمره نحو تسعين سنة يسمى دير واننيس: (هذا كان قاسى عذابات متنوعة في السجن من الضرب وعصر <one word undeciphered> وأصابعه في آلة من حديد واهانات مختلفة قصد استنزاف امواله حتى لم يبق عنده الا الثوب الذي كان يستر جسمه) فمع كبر سنه وخوار قواه لم يغفل من اكمال الواجب في تلك الساعة الاخيرة: فانه حرض النسآء ونبه افكارهن للاستعداد للموت ورفع عقولهن نحو السماء بالصلوات الخشوعية وطلب المغفرة منه تعالى واستمداد المعونة العلوية للانتصار الاخير والفوز بالسعادة الابدية واخيرا منحهن الحلة العمومية، واذ كن في هذ الحالة واذا بياور الوالي الجركسي شاكر بيك آت راكبا" حصانا" جاريا" كلمح البرق وعيناه تتقدان نارا" وبيده حسام مجرد ويأمر باهلاك القافلة عاجلا"، فأفرزوا اولا" الشبان الكبار ومعهم القسيس المذكور على حدة وبعد ان ساروا بهم نحو نصف كيلوميتر رموا جميعهم بالرصاص فسقطوا على الحضيض يتخبطون بدمآءهم، فعلى دوي البوارید علت من القافلة اصوات العويل والصراخ والبكآء رنت لها الجبال، ثم لم يخجلوا من ان يمدوا ايديهم النجسة ويعووا المحتشمات من لباسهن (كما سبق سائقونهن اثناء الطريق واخذوا ما كان معهن من الدراهم والحلى وغيرها)، وبعد التعرية الكاملة صوبوا عليهن السلاح الناري ولمعت بينه السيوف المجردة، وسلت الخناجر من كل جهة كأن امامهم أسود افريقية، وقبل ان يقعوا بهن عرضوا عليهن الاسلامية كشرط وحيد لنجاتهن، فأبين بشهامة عالية بل ازدرين بتكليفهم هذا النذل قايلات خير لنا الموت من الحياة معكم انتم وحوش العالم افعلوا ما تريدون لاننا مسيحيات بالحياة والموت، سيوفكم البقارة لا تقدر تفصلنا عن ايماننا المقدس، وعند استماعهم هذا الازدرآ من افواه اسيرات عريانات واقفات بين نيران البنادق والسيوف الحادة اتقدوا غضبا" فهجموا كالنمور الضارية على الشهيدات وقطعنهن اربا" اربا" بازآء اطفالهن ورضاعهن واولادهن المسببين الواقفين هناك على مسافة قريبة منهن الذين عندما شاهدوا مذبحة امهاتهم بيد هولآء البرابرة وعذاباتهن واختباطهن بدمآءهن على الحضيض طارت البابهم شعاعا" وامتلأت قلوبهم خوفا" وارتعاشا" ممتزجين بحزن اليم استولى على كل جوارحهم وحاسباتهم وشعايرهم الرقيقة، فاندفعوا سوية ببكاء وعويل وصراخ عال ومر رنت له الاوديآ، ورددده صدى الجبال، ثم افرزوا الاولاد الذين سنهم من الثامنة الى

الخامسة عشرة سنة"، وحشروهم على جانب جثث امهاتم وجمعوا حطبا" وقشا" حولهم واضرموا فيهما نارا"، فعلا اللهيب حولهم محيطا" بهم كسور وهم يصرخون في وسط النيران الى ان تقطعت انفاسهم، فأضجعوا مشويين ومسودين كالفحم حذا جثث الوالدات المضرجات بالدمآء، ارى هنا ان البربرية تجسمت وظهرت كمسلخ مهيل بأجلى مظهرها الشنيع..... فبعد ان اجروا مقتلة الشبان ومذبحة النساء الشريفات ومحرقة الصبيان رجعوا بافتخار الى بيوتهم كانهم فتحوا اقوى قلعة في العالم مقتسمين بينهم الغنيمة الناطقة التي استبقوها اسرى وعبيد وجواري، تاركين ورآءهم مرمية" على الحضيض امام عيون الشمس دلالة" على بربريتهم الشنيعة تلك الضحايا البشرية البرية من الذنب عريانة" فخجل من تنظر اليها حتى نفس البهايم العجمآء، كان في هذه القافة خمس نسآء وجيهات من جماعتنا الكلدانية.

الاكراد الذين أبادوا هذه القافة هم عشيرة ابراهيم باشا وعشيرة اهل تل فيض وعبد الامام، فاولاد ابراهيم باشا الساكنون جوار ويران شهر اجتهدوا في الاول اسر القافلة باسرها دون قتل لانهم لهذه الغاية كانوا قد اتوا، لكن العسكر البلدي اخبر بذلك يلور الوالي شاكر بيك فمنعهم بكل قوته وامر باهلاك القافلة.

فايدة: قلنا آنفا انه عند وصول القافة الى عبد الامام كان قد تجمع هناك جمهور من الاكراد وانهم شرعوا في الاول في انتقآء البنات من جملتهم عذرآء جميلة اسمها (:فهيمة:) من عايلة وجيهة تقية كانت مخطوبة لشاب من اقاربها، فوقع الخصام بسببها بين بعض الاكراد، وكل من جهته كان يجرها اليه، فنعجة المسيح أبت بنفرة شريفة، وازدرت بهم ورفضت جميعهم بكلام مهين هيج غضبهم عليها فسلوا سيوفهم ومزقوها اربا"، فأضحت باكورة شهيدات هذه القافلة شهيدة الايمان والعفة، والدتها المسماة شمس (شموني) امرأة نعوم جنانجي المساق بالقافلة الاولى للرجال، افرغ احد اولاد ابراهيم باشا جهده في تخليصها من القتل بشرط ان تقبل الاسلامية، فأبت، فألحّ عليها فلم تذعن، فنبض في جبينه عرق الغضب فسلّ سيفه وضربها فكسر لها ذراع، وعاد يتهددها ان لم تفعل ارادته قطعها اربا"، فأجابته: لما كان لي ذراعان لم اطاوعك فماذا تأمل مني وانا بذراع واحدة، فضربها على عنقها بحسام وجندل لها على الارض مصروعة" شهيدة الايمان والطهارة كبنتها، ثم امرأة شفيق بن اسكندر آدم احد وجهآء الارمن التي كانت شابة اسمها (روزه) من عايلة جلبيان الشريفة في دياربكر، فهذه اخذها من القافلة سرا" احد رؤوسآء عشاير العرب ليخلصها، فأحسّ ياور الوالي الجركسي بفرارها، فاخذ معه قسما" من الخيالة ووصل الى محل عشيرة العربي طالبا" منه الامرأة، فقابله العربي بسلاح النار وسقط القتلة من الطرفين، ولما رأى العربي عناد الياور سلم المرأة بيده وهذا امر بقتلها حالا فهجم عليها الخيالة بسيوفهم ومزقوها قطعا".

ثم وضعت النقط العسكرية على خمسين عائلة اخرى وسيقت ليلاً بعد يومين الى تل ارمن ((كانت هذه القرية حينئذ خالية من سكانها الذين كانوا نحو اربعماية عايلة، اذ كان الرجال جميعاً سيقوا وقتلوا، اما النسآء والاطفال حشدوا في كنيسة القرية المسماة علىاسم ماري كيوركيس الشهيد، فذبحن عن آخرهن داخل الكنيسة بعد ان سبين قسم منهن واولادهن. سكانها كانوا كلهم ارمن كاثوليك بينهم خمسة عشر بيتاً كلدان)). مدير هذه القرية الذي على يده صارت مذبحة a> few words undeciphered> ماردين) فعند وصول القافلة الى هذه القرية كان قد اجتمع فيها خلط من الاكراد وجاجان وعرب، فنقلوا بين نعاج وخراف هذا القطيع واختار منه كل ما أعجبه من النسآء والبنات والاولاد وذهبوا بهم الى محلاتهم مسرورين بهذه الغنيمة الباردة، وكانوا يسوقونهم امامهم كما تساق الغنم، وما فضل من بعد هذا السلب من النسآء التعيسات: ارامل وثواكل: سيقت بعضهنّ (بعد ان بقين اياما جاليات عريانات معرضات لألف خطر) نحو حلب وأخريات الى دير الزور (وهذه النسآء هلكت هناك بعد مرور سنة اي في دير الزور مع اربعين الف (وتزعم دعاية اخرى سبعين الفا) كانت أجليت من قيليقية هذا ما جرى مع هذه القافلة وهي الثانية من قوافل النسآء.

اما القافلة الثالثة وكانت مؤلفة من ستين عائلة، سيقت نحو جنوب ماردين غلساً فلحقها من اهل البلد فيئة من الناس قصد السلب، واستقبلها جماهير من الاكراد رجال ونساء واولاد وبايديهم بنادق وسيوف وخناجر وعصي وغيرها، وعندما أوقفت بقرب هاوية عميقة وقع عليها السالبون كما تقع الكواسر على الحملان ونزعوا ما اعجبهم من النسآء والبنات الجميلات والاولاد وافرزوهم على حده، وما بقي مدّوا عليهن ايديهم النجسة دون حيآء وعروهنّ من ثيابهن (هنا لا يسمح الادب للقلم ان يسطر ما جرى بهن من الخزي والعار والفضيحة من قبل هؤلآء الوحوش...)، وبعدما عرضوا عليهن الاسلامية حسب العادة وأبين بانفس شهمة هجمت عليهن تلك الجماهير حتى نسآءهم واولادهم كأسود ضارية وطعنوا بعضهن بالحراب وشقوا لغيرهن بطونهن واخرجوا الاجنّة وقطعوا الاذن؟ وسحقوا الرؤوس بالحجارة وكسروا الاضلاع وكسحوا الاذرع والسيقان ورضضوا العظام، فعلوا كل ذلك بنوع الاهانة مع شراسة وحقد لا يمكن العقل ان يتصورها ولا القلم ان يحررها، فصراخات الشهيدات كانت تشق كبد السمآء اثنآء هذه العذابات القادحة الغريبة في بابها.

وانتهين وهن مطروحات عريانات مضرجات بدمآءهن على البسيطة حول الهاوية كان يلين اصلب الصخور الجلمودية، لا بل يدعو العناصر للتهيّج والانتقام من البربرية المهينة البشرية في كل أين وآن، يا له من مشهد مفجع محزن تخجل السمآء ذاتها النظر اليه، وتقشعر منه الابدان لمجرد تذكره، اذ ترى خليقة خاطرها البرية

من الذنب: الجنس اللطيف المعصوم من الخطأ (السياسي) سوى انه مسيحي فقط: ممزقة" مقطّعة" بانياب وبراثين الوحوش مهانة" بأغرب نوع من أنواع الحقارة الادبية والذاتية ومؤلمة ومعذبة باعظم عذابات لا يمكن ان يخترعها الا البربري الوحشي الخالي من الشعاير والفاقد كل احساس بشري الذي دابه منذ بداية محو البشرية واستيئصال المدنية واضطهاد النور وسدل ذيول وستور الظلام على وجه المسكونة حتى لا ترى اعماله فتوبّخ.

فالقتلة لكي تخضر ايديهم (حسب اعتقادهم الخرافي) بعد اجرآء هذه المذبحة غسلوها بدم المذبوحات الذي كان يتدفق من اجسامهن كالينابيع ويسقي تلك البقعة ومنها يجري الى الهاوية التي اضحت قبرا" عاما" للشهيدات اللواتي سحبن اخيرا" من شعرهن ورمين فيها الواحدة فوق الآخرى فتكوّن من جثثهن كدس عظيم مغمّر كله بالدماء والدموع.

حاشية: ثاني يوم مر اعرابي بجوار تلك الهاوية واذا بارض ملطخة بدماء وانين متألم متقطع تنقله تموجات الهوآء الى اذنيه، فساقته الفضولية الى جهة الصوت الذي كان يخرج من جبّ فتطلع واذا بمشهد مريع امرأة عريانة مدّمية جالسة فوق كومة من لحوم بشرية مهشّمة مغمّرة بالدماء، فأرتدّ الى ورآءه مرتعشا" من هذا المنظر المهول، واذا بصوت من الجب يناديه مستغيثا": ايها الرجل الصالح ارحمني انا التعيسة رحمك الله واعمل معي الاحسان وجرني من هذا الجب وخلّص حياتي من الموت لان فيّ بعد نفسا"، فتحركت الشفقة في قلب الرجل، فنزع عنه عباءته والقاها عن بعد للامرأة قائلا" تستري بها، وحلّ قطعة حبل كانت معه وانزل احد راسيه في الجب والآخر امسكه شديدا" بيديه، وبعد ان تعلقت به الامراة جرّ فاصعدها الى الارض وذهب بها الى خيمته فسترها واطعمها وداوى جراحاتها التي لم تكن خطرة"، وبعد بعض اشهر من انقطاع السوقيات اتت معه الى البلد وروت قصتها وكيفية استشهاد رفيقاتها، كما كتبنا اعلاه.

وهكذا على هذا المنوال اخرجوا بقية العائلات الارمنيات من بيوتها وساقوهن القافلة بعد قافلة حتى لم يبق منها ولا عايلة في البلد، وجرى على اغلبها ما جرى على الاولى والثالثة، وقليلات من القوافل سيقت بعضها الى الموصل وغيرها الى حلب، ومن هذه الاخيرة تفرقت في سورية: في حمص وحماه وغيرهما ووصلت حتى طفيلة (ضيعة تابعة لدمشق) وفيها أجبرن على الاسلامية، وما احتملن في نفيهن هذا واثناء الطريق من الجوع والعطش <one word undeciphered> والبؤس والاهانة لا يعلمه الا الله: كثيرات متن واولادهن من التعاسة.

((فايدة: احدى القافلات اذ كان يذهب بها العسكر البلدي الى نصيبين وقع نظر امرأة منها على قشر بطيخ في الطريق فاسرعت اليه واخذته بتلهف لتبرد به عطشها المذيب، فبادر لها احد افراد العسكر وضربها بشدة بهراوة كانت بيده على ام رأسها

وفلعه فسقطت حالا ميتة والقشر بين اسنانها، وتركها في محلها وسار، عند رجوعه من نصيبين بعد تسليم القافلة لغير سائقين ليسيروا بها الى الموصل ووصوله الى المكان الذي فيه قتل تلك الامرأة المسكينة ظلما وقساوة"، ادركته هناك النقمة الالهية: فشعر بغتة" بمغص شديد في داخله وبجهد جهيد اوصل نفسه بمعاونة رفقته الى بيته، حيث اسلم روحه الشقية بعذاب اليم بين ايدي اهله واقاربه))

كانت تتوافد قوافل النسآء في هذا الاثناء الى ماردين من جهات ارمنية اي من ارزروم وارزنكان وخربوت وغيرها، وكانت تصل سالمة" الى حدود ولاية دياربكر، وعند دخولها الولاية المذكورة كانت تصبح عرضة" للسلب والنهب وخطف الاولاد والاغتصاب والتعديات والمظالم التي لا يمكن القلم ان يحصرها.

((فايدة: احدى القوافل كانت وصلت قبل غروب الشمس الى احدى قرى ولاية دياربكر فأنزلت خارج القرية لتبات هناك تلك الليلة، فخرج حالا سكانها رجالا ونسآء وأولادا" وولجوا بين القافلة يسلبون ويخطفون ما شآءوا. احدى النسآء الشرسات خرجت معهم كذب ضارية ووقعت على سبع مسيحيات وخنقتهن الواحدة بعد الآخرى كما تخنق الدجاج، ورجعت مفتخرة كونها اشتركت هي ايضا" في قتل المسيحيين هذه الحكاية قصتها نسآء هذه القافلة عند وصولهن الى ماردين.))

ففي كل محل تمر فيه القافلة كانت تدفع جزيتها حسب هوى السالبين، وعند وصول ما كان يبقى منها الى ماردين وهي آخر مرحلة كانت تنزل خارج البلد مسافة عشرين دقيقة عنها، على نبع مآء صغير يسمى: عين سنجر: وكانت تستريح هناك ليلة كاملة او مدة ساعات: تخرج في اثناءها الاشراف والسواد ويأخذون منها جزيتهم كل ما يشتهي خاطره: من النسآء والاولاد ويرجعون بهم الى بيوتهم، ثم يؤتى بها الى كنيسة ماري جرجس داخل البلد، وبعد ان كانت تبقى فيها يومين او ثلاثة كانت تساق الى دارا وترمى جثث افرادها في الجبوب بعد ان كانت تعرى وتمزق كما أبنا اعلاه، فماردين وحواليها امست مقبرة عمومية طافحة" في دماء الوف وربوات من النسآء التي قوافلها كانت ترد اليها دون انقطاع من ارمنية حتى من دياربكر نفسها، وذلك من حزيران الى تشرين الاول 1915 الذي انتهت فيه المذابح العمومية، اما المذابح الأفرادية لم تنقطع حتى اعلان المتاركة الذي جرى في تشرين الثاني 1918 وبذلك خلص ما بقي من بذر المسيحيين في هذه النواحي من الدمار التام، بفضل انتصار دول الأيتلاف.

كان قد بقي في ماردين بعض افراد من الرجال لم يساقوا حتى نصف تشرين الاول: منهم مرضى مثل كريكور انفيهجي في بيته وغيره في الحبس، استبقوا طمعا" في استنزاف اموالهم، فلما كان يوم السابع عشر من تشرين الاول الواقع فيه عيد القربان (او عيد الضحية للاسلام) أخذوا خارجا صباح اليوم المرقوم باكرا" جدا" مسافة ساعتين عن البلد وذبحهم العسكر البلدي والمشكاوية[4] هناك بسلاح ابيض بعد ان

عروهم من ثيابهم حسب العادة وطرحوا جثثهم في مغارة، وهذه القافلة للرجال صارت خاتمة الذبايح البشرية العمومية: وقد نحرت في ذاك اليوم المعلوم لا صدفة" بل قصدا"، ليكمل قول المخلص عز قوله: من يقتلكم يظن انه يقدم قربانا" لله: وقد قتلت في هذه قافلة الرجال من النسآء لوسية بنت ميخايل ازميرلي من جماعة الكلدان وهي امراة كريكور انفيه جي المذكور اعلاه: لانها لحقت بعلها رغما عن نهي البوليس قائلة" اني لا افارقه (بعلي) لا بالحياة ولا بالموت، يا للمحبة المسيحية الخالصة النقية ما اجملها وما اشجعها! لا ترهب من السيف ولا ترتعد من الموت!

من بداية اعلان الحرب العمومية الذي جرى في نهاية تموز او بداية آب 1914 الى اعلان المتاركة كان مسيحيو هذه البلدة خاصة" الكاثوليك منهم هدفا" لكل انواع المظالم والتعديات والجور (عدا المذابح) ما لا يمكن القلم ان يحصره لا سيما من قبل البوليس والجاندرمة، فهولآء كانوا يجورون عليهم ويسلبون اموالهم، ويهجمون؟ عليهم قصد الاستيلآء على اغراضهم ايضا خفية" او علنا" دون فرق كما فعلوا، هذا ما عدا الضرب والقتل والاهانة والمسبة والخطف والنهب والسلب الذي كان الاهلين يشاركونهم به ويمنعوهم عن الشغل والعمل قدر استطاعتهم ليموتوا جوعا هم وعائلاتهم كما جرى ذلك لا سيما في شتآء وربيع السنة الماضية فمات من جماعتنا فقط ما يفيق عن ماية شخص جوعا"، فحصروا بايديهم كل الاشغال وملؤوا جيوبهم واكياسهم وصناديقهم من اموال المسيحيين الاحيآ والاموات وبيوتهم من النسآء والبنات والاولاد، ويبيعون منها ويقدمون منها هدايا الواحد للآخر فتجبروا وتكبروا واسلموا انفسهم للبطر والسكر يحيون الليالي بالمجون والفجور والدق والرقص، فضحوا <one word undeciphered> وصرفوا الحرام بالمحرمات فاعترتهم ادوآء موبقة وتلبستهم باطنا" وخارجا" فأنخلت منهم الاجسام وذهبت بقواهم.

امرآء العسكرية العليا سكنوا هنا بحسب اقتضآء الوظيفة مثل: نقطة قوماندان: وخط قوماندان: وقطر قومندان: وغيرهم، ومفتشين مختلفي الوظايف والدرجات ذوي الرتب العالية لم يكونوا اقل شرفا" وادبا"(فضيحة") واستنزافا" للاموال من هولآء: بطركخانة السريان الكاثوليك كان قد اكمد بهآءها ....

المفضوح السيرة المتهتك، لان العسكرية كانت قد استولت على كل الكنأيس والمعابد والمدارس وغيرها، فكنيستنا كانت قد جعلت عنبارا" للالبسة، ومشتملاتها استولى عليها مامور العنبار وخدامه والحراس، اما المدرسة والبنيان الواقع من جهة الجادة العمومية نحو ثلاثين مترا" طولا" هدما بحجة توسيع الطريق، وكثيرا" من اوقافنا أخربت ومنها بيد العسكرية الى يومنا هذا.

كنيسة الكابوجيين جعلت عنبارا" للذخيرة وهدم سور دايرتها على طوله من جهة الطريق بحجة التوسيع، ونزعت الصلبان من قبتها ومن برج جرسها بعد ان نهبت وبيعت آثاثها المقدسة، ديرهم ودير الراهبات بعد النهب جعلا مستشفى للعسكرية،

باتري ليوناردو سبق في القافلة الاولى، وباتري دانيال الايطالي الاصل نفى الى قونيا.
للارمن كنيستان في البلد احداهما على اسم ماري جرجس وبجانبها مطرانخانة واسعة ومدرسة وملحقات اخرى وهي قديمة جدا"، واخرى حديثة على اسم ماري يوسف خطيب العذرا، فالاولى بعد ان نهبتها الحكومة مع المطرانخانة (هذه كان فيها مكتبة قديمة معتبرة وقعت كتبها الثمينة في ايدي البرابرة فضاعت[5]، وكذلك في الكنيسة كان اغراض وآثاث وملوبسات وصور واواني مقدسة قديمة العهد غالية القيمة ضاعت كما ضاعت وتشتت مكتبة الكابوجيين،)) وهدمت برج ناقوسها وكسرت الصليب الذي كان يعلوه، جعلتها ماوى لأولاد المهاجرين من الاسلام وكان بينهم قليل من اولاد الارمن التائهين وغيرهم: كانوا يعلمونهم الاسلامية، اما الثانية (اي الكنيسة) بعد ان نهبت كالاولى سلمت مع ملحقاتها بيد المهاجرين من الاسلام وبقيت بيدهم الى ختام السنة الماضية.
دير ماري افرام للسريان الكاثوليك كان أودع فيه بعض ودايع للارمن وغيرهم وقت السوقيات فأحس بها ممدوح فاخذها ونهب آثاث الدير والقى في السجن رئيسه الفاضل مع رهبانه الاتقيا ولم يطلق سبيلهم الا باخذه منهم غرامة"، ثم استولت عليه العسكرية وجعلته وكنيسته مستشفى".
بيوت الارمن سكنها مهاجرو الاسلام الذين كانوا تهافتوا علينا من وان وبدليس وغيرهما ما ينيف عن ثلاثة آلاف عائلة فعبثوا بها حتى عند خروجهم منها ورجوعهم الى اوطانهم وذلك بعد اعلان المتاركة، ومنهم قيل: ابقوها خربة": لانهم لم يتركوا فيها لا بابا" ولا شباكا" ولا زجاجا" الا قلعوه وباعوه او احرقوه بعد ان نبشوها واكتشفوا في بعضها طمايز، كما ان قبلهم الحكومة كانت قد استولت على مؤنها وآثاثها وعلى كل محتوياتها: الثمين منها اقتسم به المأمورون المتوظفون عليها واغلبهم من اهل البلد، والرخيص باعوه في الاسواق كما اقتسموا وباعوا الاموال والبضائع التجارية التي كانت في المخازن والدكاكين، وكانوا يسمونها (اموالا" متروكة).
خيانة بعض الاسلام من البلد بحق المسيحيين بلغت اقصى درجة من التوحش فانهم اقنعوا بعض نساء من الارمن (مثل بيت الشد) قبل سوقهن ان يودعن عندهم اموالهن واعز اولادهن، فبعد سوق النساء المذكورات قتلوا الاولاد واكلوا الاموال.
وغيرهم، قبل او أقنع ان تلتجىء في بيته عايلة من عايلات الارمن مع اموالها (وهي عايلة عبد المسيح انجيم مؤلفة من خمسة انفس) ووعدهم بان يحميهم واموالهم، فخنقهم ليلا" خمستهم ورمى جثثهم خارج البلد بعد ان التجأوا في حمايته، (هذا الرجل هو من اكبر اشراف البلد عند الاسلام وحايز رتبة الباشا)

في نصيبين كان لنا ثلاثين عائلة انشأت في هذه السنين الاخيرة في تلك القصبة الحديثة النشأة القايمة على اطلال المدينة التاريخية الشهيرة في القدم، فهذه العايلات المسكينة سيقت كلها خارج البلد بعد سوق خوريها القس حنا شوما المار ذكره وأبيدت ولم يفلت منها الا انفارا" قليلة هربوا الى جبل سنجار، اما الكنيسة والمدرسة ومحتوياتهما استولت عليها الحكومة.

كان للقس حنا المذكور هناك اخوان عبد الكريم وسليم ووالدتهم مريم وكنتها شمي (شموني) امرأة عبد الكريم، فبعد نقل الاخوين المرقومين سيقت والدتهما وكنتها المذكورتان نحو ماردين وفي نصف الطريق ذبحت الوالدة، اما الكنة بما انها كانت شابة عرض عليها السائقون (وكانوا من اهل ماردين) الاسلامية كشرط لنجاتها من الموت، فأجابتهم الشابة النقية بكل شجاعة: خير لي الموت مع حماتي من الحياة معكم انتم سفاكي دماء البشر، ولما رأوا ثباتها وشجاعتها وعزمها الثابت وان الترهيب والترغيب لا تأثير لهما عليها هجموا عليها وقطعوها بضرب السيوف والخناجر بعد ان عروها من ثيابها، وطرحوها ممزقة" فوق جثة حماتها ومضوا.

حكت لنا هذه الحكاية شاهدة عيانية عمرها نحو اثني عشرة سنة وهي ابنة ملكي ابنة مريم المذكورة الأن كانت مع جدتها هذه معانية مقتلة الحماة والكنة، وقد بقيت اسيرة مدة الى ان أرجعت الى امها.

في مذيات قصبة جبل طور قتل من جماعتنا خمسون نفرا" بين رجل وامراة ونهبت كابللتنا هناك وكاهنا" المسمى القس جرجس مع بقية جماعته هربوا ليلا" الى انحل (قرية يعقوبية) على قمة جبل في نواحي مذيات، وبعد ان بقي هناك نحو سنتين يقتات بالبلوط رجع الى مذيات غب هدو الاحوال، فقبض عليه في السنة الماضية في الشهر آذار وسيق الى دياربكر الى المجلس العرفي متهما" زورا" بالجاسوسية وبعد ان بقي في الحبس سبعة اشهر برر وأطلق سبيله، كذلك قبله كاهنا الأخر المسمى القس يوسف تفنكجي كان قد قبض عليه وسيق الى تلك المدينة ذاتها امام المجلس العرفي الذي حكم عليه بالاعدام لانه كان قد هرب الى سنجار في نهاية السوقيات في ماردين وبقي فيه سنتين ورجع، لكن هذا الحكم الجاير فسخ في الاستانة ونال الكاهن المذكور التبرئة التامة، فأطلق بعد ان بقي في السجن تسعة اشهر تكبد في اثنآءها أمر المشقات واعظم الاهانات، ثم بعد مرور ستة اشهر من تخليته قبض عليه ثانية" وسيق مع خمسة انفار من جملتهم سيادة ماري جبرائيل تبوني النائب البطريركي للسريان الكاثوليك الى حلب وبعد ان حبس ثلاثة اشهر اطلق مبررا، (وكذلك رفقته بعده) وبعد خروجه من الحبس بمدة يسيرة سقطت البلد بيد الانكليز وبقي فيها الى اليوم.

ابرشية سعرد كانت مولفة من ستة وثلاثين قرية وسكانها كلدانا" صرفا" (ما عدا الساكنين في نفس سعرد)، جملة نفوس هذه الابرشية 5430 نفسا، عدد كهنتها 21،

الرجال جميعا" قتلوا والنساء سُبين، ومنهنّ قتلن وغيرهن بيعن واولادهن في المدن والقرى للعبودية والفضيحة، وقد وصل منهنّ نحو ستين نفرا" (نساء واولادا") الى ماردين عريانات تقريبا فاشتريتُهنّ واولادهن من يد الاكراد بالدراهم، مطران هذه الابرشية ماري أدّى شير العلامة المأسوف عليه قتل هو ايضا" مع كهنته ونُهبت قلايته مع دير ماري يعقوب الحبيس محل كرسيه، ومكتبته القديمة الثمينة وقعت بيد السلاّب (اسفا على كتبها) وضاعات معها التاليفات التاريخية الغير مطبوعة التي كان يشتغل بها ويعدها للطبع المرحوم فقيه العلم، فهذه الابرشية القديمة مُحت اثرها وضُبطت كنائسها واوقافها واملاكها، عدد الكنايس 31، والمعابد 7، ومدارسها وديرها القديم العهد، واملاك وبساتين وبيوت اولاء الابرشية مع آثاثها ومحتوياتها، ولم يبق هناك اثر للنصرانية.

ابرشية الجزيرة وعدد نفوسها 6300 كانت تجمعها 16 قرية (ما عدا القصبة) لحقت هذه ايضا" واندرست منها الآثار النصرانية، الرجال قُتلوا مع الكهنة وعددهم 17 كاهنا"، ما عدا انفارا قدروا وصلوا الى الموصل هربا" ليلا"، النساء سُبين مع اطفالهن من الاكراد، مطران الابرشية ماري ابراهام قتل في السجن في نفس القصبة مع مطران السريان الكاثوليك ماري ميخائيل ملكه في سلاح الفاره؟ (القاتل عبد العزيز جاويش من اهل ماردين، وسُحبا كلاهما من يهود البلد بحبل علق في ارجلهما في الاسواق عريانين ورُميت جثتاهما في الدجلة، وضُبطت القلاية والكنائس وعددها 11، والمعابد وعددها 3 واستُولي على كل محتوياتها.. لقلة الاخبار التي وصلتنا عن كيفية محو هاتين الابرشيتين الكلدانيتين اختصرنا فيهما الكتابة دون تفاصيل.

الاضطهاد الذي جرى على كلدان فارس في ابرشيتي اورمي وسلاماس لا نعلم منه الا النفر القليل، وهذا حسب ما حكى لنا سيادة ماري بطرس عزيز مطران سلاماس الجزيل الحرمة الذي وصل الينا في 1 شباط 1919 آتيا" من تلك البلاد ومعه خمسة كهنة وخمس نساء وولد صغير، وقد بقي سيادته ضيفنا مع رفقته 18 يوما" ثم واصل سفره الى الموصل، قال سيادته ان كلدان الراجعين الى ولاية وان هاجروا بلادهم عند ابتداء المذابح الارمنية خوف سريانها اليهم (وكانت احدى القبايل الكردية ذبحت منهم اربعة آلاف نفسا" بادئي بدء بخيانة) ودخلوا فارس وسكنوا اورمية وحواليها، فطالما كانت الجيوش الروسية محتلة تلك الجهات كانوا (الكلدان) في حال السلام مع الاعجام، لكن بعد انسحابها بسبب الاختلال الداخلي الذي وقع في روسية وعقدها الصلح المنفرد مع المانية ومتفقيها الذي من جملة شروطه سحب جنودها من هناك، رفع الاعجام راسهم وبدأوا يتحرّشون بالكلدان المهاجرين والوطنيين معا" بتشويق الاتراك، فقتل احد روساء الاكراد[6] في سلاماس ماري شمعون البطريرك النسطوري بخيانة مع ماية وعشرين رجلا من نخبة رجاله كانوا بحراسته، وهذه

كانت بداية الثورة، وهجم اهل أورمية على القصادة الرسولية ونهبوها بعد ان قتلوا قاصد البابا وبعض المرسلين، وجرحوا ماري <one word undeciphered> ريس اساقفة اورمية بخده اذ اطلقوا عليه عيارا" ناريا"، فبادر المرسلون الاميريكانيون فاقتدوه الى مستشفاهم وهناك انتقل هذا فقيه العلم الى رحمة ربه شهيدا"، واذ ذاك ماري بطرس عزيز المذكور اعلاه كان قد هرب من محل كرسيه في خوسراوا ملتجئا باورمية حيث طرح في السجن فارا" من وجه عساكر الاتراك الذين دخلوا سلاماس بقيادة علي احسان باشا الذي محا تلك الابرشية من عين اصلها وقتل المرسلين لازاريسين <two words undeciphered> وقتل كل من وقع بيده من الرجال والنساء سوى من قدر ان يفلت من يده هربا" نحو بلاد الروس، وكذلك فعل في ابرشية اورمية عندما دخلها فاتلف بالاخص النساء والاولاد اللواتي لم يستطعن الهرب من الرجال المسلمين، ومحا القرى وسكانها مخربا" ومحرقا" كلما صادف امامه من العمار والبشر، اما نجاة سيادة ماري بطرس بعد ان قضى شهرين في السجن صارت من فضل شخص ذي مروءة وانسانية توسط فأخرج من السجن وأرسل ومن معه الى وان ومن هناك الى بدليس ميافارقين وديار بكر، وقد صرف في الطريق الى ان وصل الى هذه الاخيرة 57 يوما احتمل في اثنائها امرّ المشقات، ولولا اعلان المتاركة لهلك في سفره هذا ورفقته جميعا"، في ديار بكر بقي 67 يوما ضيفا" مكرما" هو ومعيته عند سيادة ماري سليمان رئيس اساقفتها الجزيل الشرف المشهور بالغيرة والهمة في اعلاء منار الدين الكاثوليكي، واقتحام مصاعب الزمان بثبات لا يمل الذي تمرحب بسيادته وحاشيته وقدم لهم محله العامر وداراهم ودبّرهم وكساهم جميعا"، لان الثياب التي كانت عليهم كانت تقطعت وتخزقت هذا رغما" عن قلة ما في يده.

في هاتين الابرشيتين اعني اورمية وسلاماس كان يوجد من الكلدان اربعون الفا" نسمة، منهم 18360 كاثوليك والبقية نساطرة، انحاز من الاخرين عددا" الى الابروتستانية: ابرشية اورمية الكاثوليكية تعد 7800 نسمة مع 43 كاهنا"، كان فيها 13 كنيسة و15 كابللة.

ابرشية سلاماس 10360 نفسا"، عدد كهنتها 24، كنائسها 12، معابدها 11 مجموع نفوس كلتيهما 18360 نسمة كما قلنا اعلاه، لكن لا نعلم بالتفصيل عدد تلقياتهما كم بلغ.

الخلاصة انه في الربع الاول من القرن العشرين قرن النور والمدينة ارسلت الى السماء طائفتنا الكلدانية وحدها خمسة عشر الفا" شهيدا"، هدية وقربانا" جديدا"، وذلك من ولاية ديار بكر وحدها (لان سعرد والجزيرة وماردين وتوابعها هي من ملحقات الولاية المذكورة) كما ارسلت دون انقطاع في الاجيال الغابرة لا سيما في القرن الرابع والخامس والسابع والثالث عشر الوفا" وملايين من بابل وآثور وفارس وبين

النهرين، برهانا" جليا" على ان هذه الطايفة العريقة في القدم عنصرا" ودينا"، لا يزال الايمان المسيحي الفايق المدارك البشرية حي في عروقها، وانها محافظة عليه كورقة ثمينة بين اهوال الاضطهادات ونيرانها القادحة مدة عشرين قرنا" قاست في اثنآءها من المظالم وسفك الدمآ ما لا يتصور العقل البشري: اي نعم ان هذه الاضطهادات المتوالية قللت عددها جدا" وذللتها للغاية لكنها ما قويت على استيئصالها، فهي كشجرة مثمرة غرستها يد الرب القوية على مجاري مياه الايمان تعطي ثمارها باوقاتها واوراقها لا تتدثر، وهو ساندها وحارسها الى الابد.

اختم هذه الرسالة مقدما" شكرا" حميما" لله عز وجل الذي اعطى نهآئيا" نصرا" مبينا" في هذه الحرب العمومية التي جرت فيها الدماء سيولا" في اوروبا وفي الشرق الاقرب لدول الائتلاف العظيمة ناصرة العدل وناشرة المدنية في جميع اصقاع الارض طرا" ومحامية حقوق البشر لا سيما المظلومين منهم، فلولا انتصارها العجيب وانكسار دول الاتفاق الجايرة المهين (وذلك برحمة وعدل منه: الرحمة بحق المنتصرين والعدل بحق الجايرين) لذلت البشرية وهضمت حقوق الانسانية، ولثار ثاير البربري الوحشي الذي دأبه منذ نشأته قتل الابريآء واضطهاد النور وسلب الحرية بانواعها من خلايق الله الناطقة، فليمت الظلم وليحيا العدل، فلتسقط السيوف من ايدي سفاكي دمآء الابريآء، ولتحيا منتصرة" الى ابد الدهور دول الأيتلاف العظيمة مخلصة البشرية من عبودية الطغاة آمين.

انتهى

وذلك في 7 نيسان 1919
في القلاية المطرانية الكلدانية في ماردين

---

[1] هذا الكاهن عند وصول القافلة الى ديار بكر كما سنرى سلم الى سيادة ماري سليمان رئيس اساقفتها الكلداني وبقي عند سيادته الى نهاية السوقيات ثم رجع الى بيته بعد ان شفي <one word undeciphered> ومات.

[2] بعد ما ارجعت القافلة الى ماردين شكل شفيق محكمة (سميت محكمة التحقيق) تحت رياسة رئيس الجزآء ادیب بیك.

[3] قبل ليلة بعد غروب الشمس ساعتين صور ممدوح الخبيث واعوانه وقع تيلغرافية عديدة من امضآء وجهآء الارمن المساقين في القافلة الاولى ووزعها على عايلاتهم، مضمونها: اننا وصلنا سالمين الى خربوط اودعنا للمحكمة العسكرية قريبا نأخذ التبرئة ونحضر لطرفكم: فلما قرأن خبر سلامة ازواجهن واولادهن مترددات في تصديقه وهللن فارحات، وانتعش فيهن نوعا" امل الحياة لكنه مات بعد يومين، اما الغاية من هذا التمويه هو اولا" الاستهزآء في النسآء، وهذا هو لوم محض، ثانيا" خداع بعض اشخاص من الارمن كانوا قد اختفوا وعندما شاع هذا الخبر ظهروا فقبض عليهم.

[4] قبيلة تسكن ماردين من جهتها الغربية اصلها كردي.

[5] منها اخذها واضافها خالص بيك نقطة قوماندانية الى المكتبة المدرسة الرشدية الاسلامية في ماردين.

[6] اسمه سمكو.

ՄԱՐՏԻՆԻ ՋԱՐԴԵՐԸ
(Ամփոփում)

ԱՐԱ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Լորտ Պրայսի արխիւէն յայտնաբերուած ստորեւ հրատարակուող փաստաթուղթը կը կրէ 7 Ապրիլ 1919 թուականը: Տեղեկագիրը՝ «Մարտինի տառապանքները՝ քրիստոնեաներու, մանաւանդ հայերու հալածանքներուն ատեն, 1915ին» վերնագրով, ականատեսի վկայութիւնն է Քաղդէական կղերականի մը, որ զայն հասցէագրած է ոմն հայր Նայիմի, հոգածութեանը տակ Լորտ Պրայսի:

Վաւերաթուղթին ուժը կը բխի 1915–17 շրջանին հեղինակին Մարտին գտնուելէն: Ան որ առաւել ուժ կու տայ տուեալներուն համեմատելիութիւնը անկախ այլ աղբիւրներու հետ: Հեղինակը քրիստոնեաներու անճիտումին ականատեսն է, ան նաեւ տեղեկացուած է այլ դէպքերու մասին՝ այլ ականատեսներէ: Ան կը նշէ վայրերը ուր ջարդեր տեղի ունեցան, անուններ՝ ջարդարարներու եւ կը մատնանշէ առանձին անձերու ճակատագիրը:

Մարտինի շրջանի հայկական ջարդերուն գլխաւոր ծրագրաւորողը Ռեշիտ պէյն էր եւ իր շրջապատը:

3 Յունիս 1915ին Իգնատիոս Արք. Մալոյեանի ձերբակալութիւնը սկիզբը հանդիսացաւ հայոց, քաղդէականներու եւ այլ քրիստոնեաներու տեղահանութեան: 4 Յունիս 1915ին տեղի ունեցաւ ականաւոր հայերու եւ այլ քրիստոնեայ առաջնորդներու ձերբակալութիւնը:

Այնուհետեւ, վաւերաթուղթը կը խօսի տեղահանութեանց ու ջարդերու կարաւաններուն մասին, կը նշէ անոնց դիմագրաւած անօթութեան, հիւանդութեանց, յարձակում–կողոպուտներուն եւ սպանութիւններուն մանրամասնութիւնները: Վաւերաթուղթը կը նշէ նաեւ կարգ մը քիւրտ եւ արաբ ցեղախումբերու մօտ ապաստանած հայերու մասին, որոնք փրկուեցան թուրք եաթաղանէն: Քաղդէական կրօնականը կը խօսի նաեւ գաղթականութեան ուղիներուն մասին, ու թիւերով կը հաստատէ շրջանին մէջ կատարուած ջարդերուն ահագնութիւնը, տարողութիւնն ու ծիրը:

ՄԵԾՆ ԲՐԻՏԱՆԻԱ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆՈՒՆՈՎ 1945ԻՆ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ՀՈՂԱՅԻՆ ՊԱՀԱՆՋՔԸ

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՎԱՒԵՐԱԹՈՒՂԹ ՄԸ՝

ՋԱԻԷՆ ՄՄԸՐԼԵԱՆ

1945 թուականի սկիզբներուն, Ստալինկրատի եւ էլ Ալամէյնի ճակատամարտերուն պարտուած Երրորդ Ռայխը, Արեւմտեան Դաշնակիցներու Նորմանտի ցամաքահանումէն ետք տակաւին կը տոկար, թէեւ իր ճակատագիրը վճռուած էր արդէն։ Արտէնի գերմանական վերջին յարձակողականին ալ ձախողութենէն ետք, միայն քանի մը ամիսներու հարց էր Նացի Գերմանիոյ անձնատուութիւնը։ Դաշնակիցները արդէն կը ծրագրէին յետ–պատերազմեան կարգավիճակը Եւրոպայի եւ կազմութիւնը Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան։ Կը գումարուէր Եալթայի խորհրդաժողովը Ստալինի, Ռուզվելթի եւ Ջըրչիլի մասնակցութեամբ, 4էն 11 Փետրուար 1945ին։

Խորհրդային Միութիւնը, որուն կարմիր Բանակը հասած էր Պերլինի դռներուն եւ գրաւած ու նացի լուծէն ազատած էր Արեւելեան Եւրոպայի երկիրները, պատերազմին տուած էր 20 միլիոն զոհ։ Խորհրդային Միութիւնը, բաց աստի, 128 միլիար տոլարի վնաս կրած էր ստացուածքներու կորուստով, ներառեալ՝ 1700 քաղաքներու, 70,000 գիւղերու եւ աւաններու, 31,000 գործարաններու, 84,000 դպրոցներու, եւ 40,000 մղոն չոգեկառքի գիծերու, 7 միլիոն ձիերու, 17 միլիոն առջարագլուխի, 20 միլիոն խոզերու կորուստէն զատ։ Այս կլոր թիւերով տրուած կորուստները Խորհրդային Միութեան ընդհանուր ստացուածքին մէկ քառորդն էին։ Խորհրդային Միութեան ղեկավարութիւնը իրրեւ պատերազմի գլխաւոր յաղթականներէն մին, ամէն ջանք կը թափէր որպէս յաղթանակի պտուղ առաւելագոյնը քաղելու, մանաւանդ՝ սրբագրելու եւ ընդարձակելու իր սահմանները, յատկապէս Համաշխարհային Ա. պատերազմին Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան ու ապա Ռուսիոյ քաղաքացիական պատերազմին պատճառաւ իր կորնչուցած հողամասերուն տիրանալու, վերահաստատել փորձելով նախքան 1914ի Ռուսական կայսրութեան պետական սահմանները։ Աւելին, ան կ'ուզէր իր քաղաքական ազդեցութեան ենթարկել Արեւելեան Եւրոպայի երկիրները, օգտուելով այդ երկիրները նացի լուծէն ազատագրելու համար հոն հասած Խորհրդային բանակի ներկայութենէն։ Առաւել ԽՍՀՄ կը

փորձէր Պարսկաստանի հիւսիսային մասին մէջ քրտական եւ ազերիական պետութիւններ ստեղծել, կրկին օգտուիլ փորձելով Կարմիր Բանակի այդ շրջանը գտնուելէն։

Այսպէս, Խորհրդային Միութիւնը վերատիրացաւ, նախապէս ցարական Ռուսիոյ ենթակայ, իսկ 1918–1939 իրենց անկախութիւնը պահած պալթեան երկիրներուն՝ Լիթուանիոյ, Լաթվիոյ եւ Էսթոնիոյ, որոնք խորհրդային հանրապետութիւններ դարձան։ Ֆինլանտայի հետ 1944ին կնքուած զինադադարի համաձայնութեամբ վերահաստատուեցան Ֆինլանտա–Խորհրդային Միութիւն 1940ի սահմանները եւ այսպիսով Խորհրդային Միութեան անցան Փեցամօ եւ Արեւելեան Քարելիոյ մէկ մասը։ Երեք մեծերու՝ Ռուզվելտի հետ 1944ին ստորագրած զինադադարի համաձայնութեամբ Խորհրդային Միութիւն Ռումանիայէն ստացաւ Պեսարապիոյ եւ Հիւսիսային Պուքովինայի հողամասը։ Եալթայի խորհրդաժողովին որոշուեցաւ որ Խորհրդային Միութեան եւ Լեհաստանի սահմանը ըլլայ 22 Յունիս 1941ի Խորհրդային Միութիւն – Լեհաստան սահմանը, այսինքն նախապատերազմեան Լեհաստանի արեւելեան շրջաններու ընդարձակ հողամասեր մնացին Խորհրդային Միութեան։ Պարտուած Գերմանիոյ Արեւելեան Փրուսիոյ հողամասին չուրջ կէսը՝ Քէօնիգսպըրկ քաղաքն իր շրջակայ տարածութիւններով, անցաւ Խորհրդային Միութեան. Չեխոսլովաքիան Խորհրդային Միութեան զիջեցաւ ենթա–Քարփաթեան շրջանը։ Իսկ Ծայրագոյն Արեւելքի մէջ, Փոցտամի խորհրդաժողովէն (17 Յուլիս–2 Օգոստոս 1945) ետք, Խորհրդային Միութիւնը 8 Օգոստոսին, Ճափոնի դէմ մղուող պատերազմին մտաւ, Մանչուրիա ներխուժելով, երբ Մ. Նահանգներու յաղթանակը արդէն ապահովուած էր, աթոմական ռումբին Հիրոշիմայի վրայ, 6 Օգոստոս 1945ին գործած աւերով։ Դարասկիզբի Ռուս–Ճափոնական պատերազմին հետեւանքով Ռուսիոյ կորսնցուցած Հարաւային Սախալին կղզին, առաւել Քուրիլեան կղզիները, կցուեցան Խորհրդային Միութեան։ Կը մնար վերադառնալ նախկին Ռուսական կայսրութեան եւ Օսմանեան կայսրութեան 1914ին ունեցած պետական սահմաններուն։ Ահա այս ծիրէն ներս նկատելու է Խորհրդային Միութեան պահանջը Կարս–Արտահանին։ Թերեւս կար միտում մը գոհացնելու Խ. Միութեան բաղկացուցիչ հանրապետութիւններէն Ռուսիան, Ուքրանիան, Պելոռուսիան, Մոլտաւիան, Հայաստանը, Վրաստանը ու Ազրպէյճանը որոնց զօրաբաժինները կռուած էին նացի գերմանիոյ դէմ մեծաթիւ զոհեր տալով։

Խորհրդային Միութիւնը արդար պատճառ ունէր Թուրքիոյ դէմ քայլեր առնելու։ Արդարեւ, թէեւ Թուրքիան Համաշխարհային Բ. պատերազմին պաշտօնապէս ինքզինք չէզոք յայտարարած էր, խորքին մէջ կը վարէր կեղծապատիր քաղաքականութիւն մը։ Նացի Գերմանիոյ՝ Խորհրդային Միութեան վրայ ուխտադրուժ նախայարձակումէն չորս օրեր առաջ Թուրքիա եւ Գերմանիա 18 Յունիս 1941ին կնքած էին բարեկամութեան դաշնագիր։ Պատերազմին շրջանին Թուրքիա ոչ միայն արտօնեց գերման եւ իտալական ռազմանաւերու մուտքը Սեւ Ծով, այլեւ Խորհրդային Միութեան տկարութեան օրերուն մեծապէս չահագրգռուեցաւ Գերմանիոյ գաղտնաբար կատարած խայծին թէ Խորհրդային Միութենէն որոշ «թուրքերէն բնակուած» հողամասեր կրնային առա-

չարկուիլ Թուրքիոյ, եթէ Թուրքիան Գերմանիոյ կողմը դիրքորոշուէր[2]։ Թուրքիան ոչ միայն ուրախ էր որ Գերմանիա Խորհրդային Միութեան վրայ յարձակած էր, այլեւ սկսած էր բացայայտօրէն քաջալերել փան–թուրանականները, եւ զօրք կեդրոնացնել Խորհրդային Միութեան սահմանը։ 1941–42 թուականներուն Լենինականի, Իգտիրի, Ախալքալաքի եւ Պաթումի ուղղութիւններով ստեղծուած էր թրքական յարձակման իրական վտանգ[3]։ 1942ի ամրան, երբ Կովկասի պաշտպանողական մարտերը սկսան ընդդէմ գերման յարձակողականին, Թուրքիա կը սպասէր Գերմանիոյ յաղթանակին որպէսզի ներխուժէր Անդրկովկաս, ընդ որում՝ Խորհրդային Հայաստան։ Հայութեան համար այդ ներխուժումը կրնար նշանակել 1915–23ի ցեղասպանութեան ամբողջացումը։

Յետ–պատերազմեան գերման վաւերաթուղթերէն յայտնի եղաւ թէ Թուրքիա ծրագրած էր Խորհրդային Միութեան վրայ յարձակիլ կովկասեան ճակատէն, Պաքուն գրաւելու նպատակով, 1942ի Նոյեմբերին, անգամ մը որ Գերմանիան յայտարարէր Ստալինկրատի անկումը[4]։

Արդարեւ, 1942ի աշնան, թրքական 26 զօրաբաժինները, չուրջ մէկ միլիոն զինուորներով, կեդրոնացան Խորհրդային–թրքական անդրկովկասեան սահմանի երկայնքին, ակնկալելով որ Ստալինկրատը իյնար[5]։ Խորհրդային Միութիւնը հարկադրաբար Անդրկովկասի մէջ բաւականաչափ զինուորական ուժ պահեց, մինչ այլ ճակատներու վրայ անոնց կարիքը ունէր։ 1943ի Փետրուարին Գերմանիա անձնատուր եղաւ Ստալինկրատի մէջ։

Հակառակ Խորհրդային Միութեան Ստալինկրատի մէջ եւ այլ ճակատներու վրայ արձանագրած յաջողութիւններուն, Թուրքիա Մայիս–Յունիս 1944ին կ'արտօնէր գերման ռազմանաւերու Սեւ ծով անցքը, քրոմ կը հայթայթէր Գերմանիոյ, տուն տալով Խորհրդային Միութեան բողոքագիրներուն։

Արեւմտեան Դաշնակիցներու Նորմանտիի յաջող ցամաքահանումէն եւ Կարմիր Բանակի արձանագրած նոր նուաճումներէն ետք, Թուրքիա 2 Օգոստոս 1944ին խզեց Գերմանիոյ հետ իր յարաբերութիւնները, բայց պատերազմի չմտաւ, եւ այս՝ հակառակ ճնշումին Դաշնակիցներու, որոնք այս հարցը քննած էին Թեհրանի խորհրդաժողովին (28 Նոյեմբեր–1 Դեկտեմբեր 1943)։

Եալթայի խորհրդաժողովին երբ կը քննուէր ՄԱԿի անդամակցութեան հարցը եւ որոշուած էր իբրեւ հիմնադիր անդամ ընդունիլ Գերմանիոյ դէմ պատերազմ յայտարարած երկիրները, Ջըրչիլի պնդումով Ստալին տեղի տուած էր, յայտնելով որ եթէ մինչեւ Փետրուար 1945ի վերջը, Թուրքիա Գերմանիոյ դէմ պատերազմ յայտարարէ կրնայ ՄԱԿի հիմնադիր անդամ ըլլալ[6]։ Ա.Մ.Ն. եւ Մեծն Բրիտանիա համոզեցին Թուրքիան. վերջինս միայն 23 Փետրուարին Գերմանիոյ եւ Ճափոնի դէմ պատերազմ յայտարարեց, եւ ՄԱԿի հիմնադիր անդամ եղաւ։

Խորհրդային Միութիւնը իսկապէս նեղուած պատերազմի ընթացքին Թուրքիոյ կողմէ Մոնթրէօի նեղուցներու վերաբերեալ համաձայնագիրը ի նպաստ Գերմանիոյ խախտելէն եւ այլ հակա–խորհրդային քայլերէն, եւ հետամուտ պատերազմի վերջին շրջանի խորհրդային ընդհանուր քաղաքականութեան ծրագիրներուն՝ Խորհրդային Միութեան արտաքին գործոց նախարար

Վ. Մոլոթովի բերնով, Մոսկուայի մօտ թուրք դեսպան Սելիմ Սարփէրին, 19 Մարտ 1945ին, յայտնեց թէ՝ Խորհրդային Միութիւնը մտադիր է չեղեալ համարել 1925 թուականին Թուրքիոյ հետ ստորագրած ոչ–յարձակողական եւ բարեկամութեան դաշնագիրը, զայն ժամանակավրէպ նկատելով ու նոր քաղաքական դաշինք մը պահանջեց։ Թուրքիա իր պատրաստակամութիւնը յայտնեց քննարկելու խորհրդային որեւէ առաջարկ՝ նոր դաշնագրի մը կնքումին համար[7]։

Գերմանիոյ դէմ պատերազմի յաղթական աւարտէն կարճ ժամանակ ետք, 20 Մայիսին Խորհրդային Միութիւնը խզեց Թուրք–Խորհրդային դաշնագիրը։ Իսկ 7 Յունիսին Մոլոթով դեսպան Սարփէրին յայտնեց թէ Խորհրդային Միութիւն կը փափաքի վերատեսութեան ենթարկել երկու պետութիւններուն միջեւ եղած սահմանագիծը Կարսի եւ Արտահանի շրջանին մէջ եւ վերատեսութեան ենթարկել Մոնթրոյէի համաձայնագիրը[8]։ 18 Յունիսին Մոլոթով Սարփէրի յայտնեց թէ, նոր «գործակցութեան եւ դաշնակցութեան», դաշնագիր մը պէտք է գոյացնէին 7 Յունիսին առաջարկուած կէտերուն հիմամբ, աւելցնելով թէ Խորհրդային Հայաստան հողի կարիք ունի[9]։ 22 Յունիսին Խորհրդային Միութեան Անքարայի մօտ դեսպան Վինոկրատովը, Փոցտամի խորհրդաժողովէն քանի մը շաբաթ առաջ, թրքական կառավարութեան յայտնեց թէ Խորհրդային Միութիւնը պատրաստ է նոր բարեկամութեան դաշնագիր մը կնքելու Թուրքիոյ հետ՝ եթէ նեղուցներու վերահսկողութեան վերաբերեալ Մոնթրէօի համաձայնագիրը, ըստ որոշ պահանջներու, վերատեսութեան ենթարկուէր եւ եթէ Կարս, Արդուին եւ Արտահան Խորհրդային Միութեան վերադարձուէին[10]։ Ըստ թուրք հեղինակ Ալթան Տելիորմանի՝ Վինոկրատով նշած է թէ այդ հողերը պէտք են ոչ թէ Խորհրդային Ռուսիոյ այլ Հայկական Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան, քանի որ ան շատ փոքր է տարածութեամբ[11]։

Փոցտամի խորհրդաժողովի նախօրեակին, 16 Յուլիս 1945ին բրիտանական արտաքին գործոց նախարար Էնթընի Իտըն եւ խորհրդային արտաքին գործոց նախարար Մոլոթով գրոյց մը կ'ունենան Խորհրդային Միութեան հողային պահանջի հարցով։ Ըստ պաշտօնական աւենագրութեան, Մոլոթով ըսած է. «1921 թուականին թուրքերը օգտուեցան այն իրողութենէն, որ Խորհրդային Միութիւնը թոյլ էր եւ խլեցին Խորհրդային Հայաստանի մէկ մասը։ Սովետական Միութեան հայերը վերաւորուած կը զգան։ Այդ հանգամանքները նկատի ունենալով՝ խորհրդային կառավարութիւնը հարց յարուցաներ է օրինական եղանակով վերադարձնել Խ[որհրդային] Միութեան պատկանող հողամասերը»[12]։

Փոցտամի խորհրդաժողովի 22 Յուլիսի նիստին Ստալին, Ջըրչիլ եւ Թրումըն քննեցին Խորհրդային Միութեան հողային պահանջները Թուրքիայէն։ Հոն Մոլոթով յայտնեց թէ Թուրքիայէն առաջարկ եկած էր նոր դաշինք կնքելու եւ Խորհրդային Միութիւն պայման դրած էր որ Թուրքիոյ հետ իր սահմանագիծը, որ անարդար էր, փոխուէր քանի 1921 թուականին Խորհրդային Հայաստանէն եւ Խորհրդային Վրաստանէն անջատուեր էին Կարսի, Արտահանի եւ Արդուինի մարզերը եւ այդ հողամասերը պէտք էր վերադարձուէին իրենց տէրերուն[13]։ 23 Յուլիսին ալ Ստալին իր կարգին աւելցուցած էր «Թուրքերուն վախը կը ծնէր ճչդումէն այն սահմաններուն, որոնք գոյութիւն ունէին

ցարական կառավարութեան օրերուն [այսինքն 1914ի պետական սահմանները – Զ.Մ.], յայտնելով թէ ինք նկատի ունէր Կարսը՝ որ նախապէս մաս կը կազմէր Հայաստանին եւ Արտահանը՝ որ նախապէս ենթակայ էր Վրաստանին»։ Անդրադարձ եղած էր նաեւ նեղուցներու հարցին։ Ստալին եզրակացուցած էր թէ երբէ թուրքերուն ընդունելի չէին ասոնք, իրենք պիտի լքէին դաշնագրութեան մը հարցը[14]։

Էջմիածնի ազգային–եկեղեցական ժողովէն (16–26 Յունիս 1945) սկսած, համայն հայ սփիւռքը իր կուսակցութիւններով եւ այլազան կազմակերպութիւններով, յուշագիրներով եւ հրապարակային մրիթինկներով, կը պահանջէր Թուրքիոյ կողմէ բռնագրաւուած հայկական հողերուն կցումը Խորհրդային Հայաստանին, յաճախ կարս–Արտահանի պահանջէն անդին անցնելով եւ պահանջելով Ուիլսընեան սահմաններով ճշդուած բռնագրաւեալ Արեւմտեան Հայաստանի կցումը Խորհրդային Հայաստանին։

Երբ 7 Սեպտեմբեր 1945ին, Հ.Յ. Դաշնակցութեան Գերագոյն Մարմինն կողմէ յուշագիր մը ներկայացուեցաւ բրիտանական արտաքին գործոց նախարարին, նմանակը այն յուշագիրներուն զոր Մարմինը յանձնած էր Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու, Խորհրդային Միութեան, Ֆրանսայի եւ Չինաստանի արտաքին գործոց նախարարներուն, Հինգերու Խորհուրդի ժողովի նախօրեակին, Լոնտոն 20 Սեպտեմբերին վճռեց՝ «նոյնիսկ ստացումը նշող ոչ մէկ պատասխան պէտք է ըլլայ, բայց թերեւս մենք պէտք է պատրաստուինք լսելու այս հարցին արծարծումը յառաջիկայ խորհրդաժողովին»[15]։

Յուշագիրին գլխաւոր կէտը հետեւեալն էր. «Ի սփիւռս աշխարհի ցրուած հայերուն միջեւ բացարձակ միաձայնութիւն կը տիրէ այս կենսական հարցի մասին եւ անոնք վստահօրէն կը յուսան եւ կ՚ակնկալեն նորին վեհափառութեան կառավարութիւնը [այսինքն Մեծն Բրիտանիան–Զ.Մ.] եւ [Ամերիկայի] Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը յարմար պիտի դատեն կատարեալ համաձայնութեամբ շարժիլ Խորհրդային Միութեան կառավարութեան հետ, երբ այս վերջինս պահանջ ներկայացնէ Թրքական նահանգները միացնելու սահմանակից Խորհրդային Հայաստանին։ Այն ատեն, այս վերջինս պիտի դառնայ,– ինչպէս բոլոր հայերու ջերմ բաղձանքն է,– հողային տեսակէտով ամբողջական եւ անբաժանելի պետութիւն մը՝ Սովետական Ընկերվարական Հանրապետութեանց Միութեան մէջ»[16]։

Ֆորէյն Օֆիսի ատենագրութեան մէջ կը նշուի թէ պէտք է հայկական յուշագիրը արտաքին գործոց նախարարներու խորհրդաժողովին բրիտանական պատուիրակութեան թղթածրարին մէջ դրուի, քանի «գլխաւորաբար կարեւոր է Թուրքիոյ նկատմամբ»[17]։ Պաշտօնատար մը ատենագրութեան մէջ գրած է «ԱՄՆի մէջ հայկական կազմակերպութիւն մը [այս] նիւթին վրայ յուշագիր մը ղրկած էր [ՄԱԿի հիմնադիր] Սան Ֆրանսիսքոյի խորհրդաժողովին, բայց ոչ մէկ ուշադրութիւն տրուած էր։ Մենք խորհրդային կառավարութեան ըսած ենք թէ չենք վաւերացներ այս պահանջները դնելու իրենց ձեւը, եւ Փոցտամի մէջ զգացուած էր թէ խորհրդային կառավարութիւնը հաւանօրէն միայն, զօրաւորապէս պիտի թելադրէր ասոնք իրը Թուրքիոյ հետ իր գինակցութեան նախա-

պայման, եթէ Թուրքիան ուզէր [դինակցութիւն մը]։ Թրքական կառավարութիւնը անկից ետք յայտնած էր թէ չ՚ուզեր, գէթ թելադրուած գինով։ Խորհրդային մամուլին ու ձայնասփիւռին մէջ քարոզչութիւնը շարունակուած է, բայց հարցը անգամ մըն ալ չէ յիշուած խորհրդային եւ թուրք կառավարութիւններուն միջեւ»։ Պաշտօնատարը կը նկատէր որ կարելի է, բայց ոչ հաւանական, որ Խորհրդային Միութիւնը այս հարցը արծարծէ խորհրդաժողովին եւ թէ այս հարցը իր կարգին օր մը կրնայ գալ ՄԱԿի առջեւ, ուստի կ՚եզրակացնէ՝ «ահա կը խորհիմ թէ առաջին բանը որ պէտք է ընենք՝ մեր միտքը յստակացնել է խորհրդային պահանջին ճիշդերուն եւ սխալներուն մասին, պատմական, ազգագրական, եւայլն տեսակէտերէն, նկատի առնելով հոս ներկայացուած թեզը եւ հայերու կողմէ մէկ կամ երկու ուրիշ յուշագիրերու մէջ [պարզուածը], որոնք պէտք է [մեր թղթածրարին] կցուին։ Երբ մենք այս ըրած ենք՝ մենք կրնանք մեր միտքը աւելի եզրափակող կերպով ճշդել հարցին քաղաքական, ռազմագիտական, եւայլն տեսակէտերէն»[18]։

Հոս պէտք է յստակացնել թէ Փոցտամի մէջ հայկական եւ վրացական պահանջներուն ներկայացումը չէր հրապարակուած այդ օրերուն։ Հայեր անտեղեակ էին թէ Վրաստանի անունով ալ հող կը պահանջուի Թուրքիայէն։ Հակառակ որ Ֆորէյն Օֆիսը տեղեակ էր Փոցտամի խօսակցութիւններէն, ու հոն Վրաստանի անունով ալ եղած պահանջէն, նկատի առած Խորհրդային Միութեան մամուլի եւ ձայնասփիւռի քարոզչութիւնը եւ հայկական սփիւռքի մէկը միւսը յաջորդող յուշագիրերը, իր ուսումնասիրական բաժանմունքէն պահանջեց թրքական հողամասերու հայկական պահանջին մասին խորհրդապահական տեղեկագիր մը։ 5 Հոկտեմբեր 1945ին այդ տպագիր 5 էջնոց տեղեկագիրը տրուեցաւ բրիտանական դահլիճի անդամներուն եւ Ճորճ Ջ. Թագաւորին[19]։ Այդ տեղեկագրին թարգմանութիւնը լրիւ տուած ենք մեր Հայկական Հարցի Մասին գրքին մէջ, ուր գրաւած է չորս 11 տպագիր էջեր[20]։

Լոնտոնի Արտաքին Գործոց Նախարարներու խորհրդաժողովին, ըստ Ամերիկայի յայտնի սիւնակագիր Քոնսթանթին Պրաունի, որ իր տեղեկութիւնները քաղած էր Ուաշինկթընի արտաքին նախարարութեան շրջանակներէն, Խորհրդային Միութեան արտաքին գործոց նախարար Մոլոթով արծարծած է նեղուցներու եւ Կարս—Արտահանի հարցը անտեղիտալիութեամբ[21]։

Խորհրդային Միութիւնը իր քարոզչական արշաւը կը շարունակէր։ 21 Նոյեմբերին Խորհրդային Միութիւնը յայտարարեց թէ ծրագրած է դէպի Խորհրդային Հայաստան ներգաղթ կազմակերպել։ Ապա 27 Նոյեմբերին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ջ., հայերէն լեզուով գրուած յուշագիրով դիմեց Խորհրդային Միութեան վարչապետ Ստալինին, ԱՄՆի նախագահ Թրումընին եւ Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Էթլիին, որոնց արտաքին գործոց նախարարները Մոսկուայի մէջ խորհրդաժողով ունէին, պահանջելով Թուրքիոյ կողմէ գրաւեալ հայկական հողամասերու վերադարձը Խորհրդային Հայաստանին[22]։ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ըրած պահանջը աւելի էր Կարս—Արտահանի պահանջէն, ձեւով մը ան կը պահանջէր Սեւրի դաշնագիրով երաշխաւորուած հայկական հողերը։

Ցանկարծ, Թիֆլիսի Քոմունիսթի թերթին մէջ վրացի ակադեմականներ՝ Փրոֆ. Ճանաշիա եւ Փրոֆ. Պերժենեչիլի Մոսկուայի քաղաքերանքով, 14 Դեկտեմբեր 1945ին «Մեր օրինաւոր պահանջները Թուրքիոյ դէմ» խորագրեալ գրութեամբ Արտահանի, Արդուինի եւ այլ Սեւ ծովեան շրջաններու Խորհրդային Վրաստանի կցման պահանջքը ներկայացուցին, պատմական եւ այլ գետիններու հիմամբ։ Երկու ակադեմիկոսները կը ջանային պատմական, ազգագրական եւ այլ հիմունքներու վրայ արդարացնել Արտահանի, Արդուինի, եւ Սեւ ծովեան՝ Օլթիի, Թորթումի, Խոբիի, Բաբերդի, Կիւմիչխանէի, Արեւելեան Լազիստանի, Տրապիզոնի եւ Կիրեսոնի շրջաններու վրացական ըլլալը հիմնաւորել։ Յօդուածագիրները կը նշէին թէ այդ շրջանին եւ Լազիստանի մէջ կը բնակէին ազգագրականօրէն վրացիներ, որոնք կը տարբերէին միայն դաւանանքով, քանի իսլամ էին[23]։

Մոսկուայի մէջ, արտաքին գործոց նախարարներու խորհրդաժողովին բացման օրը՝ 20 Դեկտեմբեր 1945ին, Փրաւտա, Իզվեսթիա եւ Քրասնայա Զվեզտա պետական հակակշռի ենթակայ թերթերը, թարգմանաբար արտատպած էին վրացի ակադեմիկոսներուն յօդուածը[24]։

Թէեւ բրիտանական Ֆորէյն Օֆիսին մէջ վրացական պահանջները «ծայրայեղ կերպով անիմաստ» կը գտնէին, նոյնիսկ հեգնելով թէ «արդեօ՞ք Վրաստանը կը նպատակադրէ Հայաստանի դէմ պատերազմի մտնելու, ըստ երեւոյթին երկուքին կողմէ վէճի առարկայ հողամասերու [հարցին] վրայ»[25], այսուհանդերձ 22 Դեկտեմբեր 1945ին Ֆորէյն Օֆիսի ուսումնասիրական բաժանմունքը այս անգամ «Թրքական հողերու վրացական պահանջը» խորագրով նոր, խորհրդապահական 2 տպագիր էջնոց տեղեկագիր մը կը պատրաստէր, խորհրդաժողովի բացումէն միայն երկու օրեր ետք[26]։

Ֆորէյն Օֆիսը իր պատրաստած խորհրդապահական տեղեկագիրը Մոսկուայի խորհրդաժողովի բրիտանական պատուիրակութեան կը ղրկէր նամակով մը, որուն մէջ կ'ըսէր թէ պահանջուած շրջանը վրացիներէ կամ հայերէ բնակուած չէր, թէեւ հայերը «թերեւս աւելի լաւ պահանջ ունին խնդրոյ առարկայ շրջանին, քանի որ նման անձերը թուրքերուն կողմէ ջարդուած էին անցեալ դարուն վերջաւորութեան եւ ներկայ [դարուն] սկիզբին»։ Ֆորէյն Օֆիսը կ'եզրակացնէր թէ վրացական պահանջը առաջ քչուած է խորհրդային սկզբնական պահանջը աւելի չափաւոր ցոյց տալու եւ վախցնելու թուրքերը որ տեղի տային աւելի փոքր պահանջքին[27]։

Մոսկուայի բրիտանական դեսպանատունէն Լոնտոն Ֆորէյն Օֆիսին ղրկուած յուժ գաղտնի տեղեկագիր մը, կը յստակացնէր թէ Մոսկուա չէր փոխարիներ հայկական պահանջները վրացականով, այլ երկուքն ալ կը հետապնդէր, առաջնահերթութիւնը, սակայն, տալով նեղուցներու հարցին։ Տեղեկագիրը կ'անդրադառնար բրիտանական դեսպանին Ստալինի հետ ունեցած տեսակցութեան, ուր ան այս վերջին հարցը նախ նշելէ ետք, անդրադարձած էր «Թուրքիոյ մէջ վրացիներէ եւ հայերէ բնակուած նահանգներու» հարցին[28]։ Այդ պետական քաղաքականութեան ծիրէն ներս կ'իյնար նաեւ Հայաստանի Կոմկուսի Առաջին Քարտուղար Գրիգոր Յարութիւնեանի ճառը, ուր ան կը պահանջէր «Թուր-

քիայի կողմից հայկական հողերի վերադարձը նրանց իսկական տիրոջ՝ Մ[ովետական] Հայաստանի»[29]։ Ատոր համար ալ Մոսկուայի Փրաւտան իր 6 Փետրուար 1946ի թիւին մէջ լայն տեղ կու տար ճառին, որ Մոսկուայի օտար դիւանագիտական շրջանակներուն, որոնց շարքին՝ Մեծն Բրիտանիոյ դեսպանատան, ուշադրութեան կ՚արժանանար։

Խորհրդային Միութիւն հողային պահանջներու իր քարոզչական արշաւը կը շարունակէր։ Փրաւտա եւ Իզվեսթիա իրենց 22 Փետրուար 1946ի թիւերով կը յայտարարէին Ակադեմական Ճիւելեկովի տուած հրապարակային դասախօսութեան «Հայաստան եւ Թուրքիա» նիւթին շուրջ[30]։ Իսկ Փրաւտա իր 25 Փետրուար 1946ի թիւին մէջ կը հրատարակէր Վրաստանի Կոմկուսի Առաջին Քարտուղար Ք. Շարքվիանիի յօդուածը, ուր կրկնուած էր Վրաստանի հողային պահանջը։ Մոսկուայի բրիտանական դեսպանատունը, ի տես Հայաստանի եւ Վրաստանի Կոմկուսի առաջին քարտուղարներուն հրապարակային դիրքորոշումներուն տրուած կարեւորութեան, Խորհրդային Միութեան կեդրոնական մամուլի օրկաններուն կողմէ, 25 Փետրուարին իսկ Լոնտոնի կը տեղեկացնէր թէ Մոսկուա «նոյնաստիճանի կուսակցական թիկունք կու տայ վրացական, ինչպէս նաեւ հայկական պահանջներուն։ Ոչ մէկ մեկնաբանութիւն կայ որ երկուքն ալ Արտահանը կը պահանջեն։ Վրացական քարտուղարը իր հայկական պաշտօնակիցին հակառակ ուղղակիօրէն Թուրքիան չի մեղադրեր վրացական հողերը առնելու մէջ»[31]։

Այս շրջանին Խորհրդային Միութեան եւ Արեւմտեան դաշնակիցներու փոխյարաբերութիւնները այն չէին ինչ որ էին պատերազմի աւարտի շրջանին եւ անկէ անմիջապէս ետք, գէթ մինչեւ Ճափոնի անձնատուութիւնը։ Սառնացում մը կար։ Չըրչիլ 1946ի Մարտին Ֆուլթընի իր հռչակաւոր ճառով Խորհրդային Միութիւնը «երկաթեայ վարագոյր»ով պարուրուած նկատած էր։ Ցուրտ պատերազմը սկսած էր։

Այս մթնոլորտին մէջ էր որ 26 Յունուար 1946ին, Անքարայի մօտ բրիտանական դեսպանատան մամլոյ կցորդ Այլէն Ֆորէյն Օֆիսի ուսումնասիրական բաժանմունքի 5 Հոկտեմբեր 1945ի «Թրքական հողամասերու հայկական պահանջը» խորագրով ընդհանրապէս հաւասարակշռեալ տեղեկագրին, ինչպէս նաեւ նոյն բաժանմունքի 22 Դեկտեմբեր 1945 թուակիր «Թրքական հողերու վրացական պահանջը» խորագրեալ տեղեկագրին իրազեկ ըլլալէ ետք, Թրքական շրջանակներէ քաղելով հակահայ եւ փրօ–Թուրք տրամադրութիւններով լեցուն տեսակէտեր ղրկեց Ֆորէյն Օֆիսին, դժուել ջանալով հոն առաջադրուած միտքեր, քանի Ֆորէյն Օֆիսի ուսումնասիրական բաժանմունքը նոր տեղեկագիր մը կը պատրաստէր հայկական եւ վրացական պահանջներուն մասին։ Մեծն Բրիտանիոյ Ֆորէյն Օֆիսը տակաւին կը մտածէր թէ այս հարցը կրնայ արտաքին գործոց նախարարներու խորհրդաժողովի մը կամ ՄԱԿին ներկայացուիլ, քանի 20 Դեկտեմբեր 1945ին Ստալին բրիտանական դեսպանին չեչտած էր թէ հարցը պէտք է Թուրքիոյ կամ դաշնակիցներուն հետ բանակցութիւններով լուծուի։ Ուստի Ֆորէյն Օֆիսի ուսումնասիրական բաժանմունքը, 4 Ապրիլ 1946ին, նոր խորհրդապահական տեղեկագիր մը կը պատրաստէր «Հայկական

եւ վրացական պահանջները Թրքական հողամասի» խորագրով։ Այս 8 տպագիր էջնոց տեղեկագիրը, միացումն էր 5 Հոկտեմբեր եւ 22 Դեկտեմբեր 1945ի նախորդ անջատ տեղեկագիրներուն։ Ահա այս տեղեկագիրն է որ առաջին անգամ թարգմանաբար լրիւ կու տանք այս ակնարկէն ետք[32]։

Նկատելով որ մեր Հայկական Հարցի Մասին գրքին մէջ, մանրամասնօրէն անդրադարձած ենք այս տեղեկագրին նախորդներէն ունեցած տարբերութեան, հոս կը գոհանանք քանի մը նշումներով միայն։

Առաջին՝ այս նոր տեղեկագրին մէջ պատմական մասերը վերատեսութեան ենթարկուած ու ընդլայնուած էին։

Երկրորդ՝ նոր տեղեկագիրը Ալչէնի նշած կարգ մը տեսակէտերը ընդգրկած էր։

Երրորդ՝ բաւական լայն անդրադարձում կար Մոսկուայի 16 Մարտ 1921ի թուրք—ռուս եւ Կարսի 13 Հոկտեմբեր 1921ի թուրք—սովետ դաշնագիրներուն։

Չորրորդ՝ տեղեկագիրը, նշելով հանդերձ թէ թուրքիա Կարսի բարձրաւանդակը անհրաժեշտ կը նկատէր, ռուսական յառաջխաղացք մը դէպի Միջերկրական ծով եւ Պարսից ծով կասեցնելու համար, Կարս—Արտահանի կորուստը թրքական տնտեսութեան տեսակէտէն տակաւին կենսական չէր գտներ։

Հինգերորդ՝ որպէս նորութիւն կը ներկայանար տեղեկագրի 46րդ պարբերութիւնը, որ առընչուած էր Մեծ Եղեռնին։

Վեցերորդ՝ նշելով հանդերձ որ Վրաստանի պահանջած հողամասերը կը պարփակէին Խորհրդային Հայաստանի պահանջած հողամասին գրեթէ կէսը, բրիտանական տեղեկագիրը հայկական պահանջը աւելի լուրջ կը գտնէր քան վրացականը։

Ցարդ վաւերաթուղթերէ չեն պարզուած թէ Խորհրդային Հայաստանի եւ Խորհրդային Վրաստանի հողային պահանջները քննարկուա՞ծ են, թէ՞ ոչ՝ արտաքին գործոց նախարարներու խորհրդաժողովներուն՝ այս վերի տեղեկագիրէն ետք։ Ցաստակ է, սակայն, թէ Թրումէնեան վարդապետութեան 1947 Մարտին ճչդած քաղաքականութեամբ երաշխաւորուեցաւ Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը եւ այս հարցը ցուրտ պատերազմին զոհ գնաց։

Այսուհանդերձ Կարս եւ Արտահանի հարցը անգամ մը եւս անուղղակիօրէն արծարծուեցաւ ՄԱԿի մէջ, Լէյք Սեքսէսի ՄԱԿի քաղաքական խորհուրդի Ա. Ցանձնախումբի 25րդ նիստին, 24 Հոկտեմբեր 1947ին։ Երբ թրքական պատուիրակը յայտնեց թէ խորհրդային հակա—թուրք քարոզչութեան մէջ տեղ ունի Թուրքիայէն հողերու անջատումը եւ յիշեց վրացի երկու ակադեմականներու նամակը, լուր անցնելով հայկական պահանջներու վրայէն, Խորհրդային Միութեան պատուիրակը՝ Վիշինսքի, անդրադառնալով վրացի ակադեմականներու գրութեան, նշեց թէ անոնց «հիմնաւորումները անվիճելի են», աւելցնելով թէ «թերեւս լաւ պիտի ըլլար սկսիլ վիճաբանութիւնները անկասկածելիօրէն վրացական այս չրջանները Խ[որհրդային] Վրաստանին վերադարձնելու մասին»[33]։

Հայկական ներգաղթի գրեթէ աւարտին, Խորհրդային Միութեան պատուիրակին խօսքերը, որոնք Մոսկուայի Իզվեսթիան եւ Փրաւտան 28 Հոկտեմբեր 1947ի թիւերուն մէջ ալ հրատարակուեցան, սփիւռքահայ չրջանակները նեղա-

ցուց: Արդէն իսկ 1946 թուին Թուրքիոյ տուած իր երկու յուշագիրներուն մէջ, 7 Օգոստոսին եւ 24 Սեպտեմբերին Խորհրդային Միութիւնը կը պահանջէր միայն 1936ի Մոնթրէօի նեղուցներու վերաբերեալ համաժողովի որոշումներու վերանայումը: Ի վերջոյ Ստալինի մահէն քանի մը ամիս ետք, 30 Մայիս 1953ին, ի մեծ յուսախաբութիւն հայոց, Խորհրդային Միութեան արտաքին գործոց նախարար Մոլոթով յայտնեց թէ Հայաստանի եւ Վրաստանի կառավարութիւնները, յանուն բարի դրացիական յարաբերութիւններու պահպանման եւ անվտանգութեան ամրապնդման, հնարաւոր համարած էին հրաժարիլ Թուրքիայէն ունեցած իրենց հողային պահանջներէն, իսկ Խորհրդային Միութիւն ալ կը փոխէր իր նախկին դիրքը նեղուցներու նկատմամբ, եւ հուսկ Խորհրդային Միութիւնն ալ ոչ մէկ հողային պահանջ ունէր Թուրքիայէն[34]:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Harcave, Sidney, ***Russia, A History,*** Third Edition, Chicago, 1956, էջ 635:
2. F.O. 371/30127:
3. Ա.Յ. Յարութիւնեան, «Հայ ժողովրդի աւանդը յաղթանակի կոփման գործում», ***Բանբեր Հայաստանի Արխիւների,*** Երեւան, թիւ 1 (41), 1975, էջ 15:
4. ***Փրաւդա*** օրաթերթ, Մոսկուա, Մարտ 27, 1947:
5. Charles Warren Hostler, ***Turkism and the Soviets,*** London, 1997, էջ 176:
6. ***Թէհրան, Եալթա, Պոտսդամ,*** փաստաթղթերի ժողովածու, Հայաստան Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1970, էջ 137:
7. Ռոնըլտ Կրեկըր Սիւմի, «Վերադարձ դէպի Արարատ. Հայաստան՝ պաղ պատերազմի Տարիներուն», ***Ազդակ*** օրաթերթ, Պէյրութ, 68րդ տարի, 11 Մայիս 1993, թիւ 51(18461): ***Keesing's Contemporary Archives*** (1946-1948), էջ 7737a:
8. Սիւմի, նոյն տեղը:
9. Նոյն տեղը:
10. ***Keesing's*** էջ 7737a, ***op. cit.***
11. Altan Deliorman, ***Turklere karsi Ermeni komitecileri,*** Istanbul, 1973, էջ 307: Foreign Relations of the U.S., ***Conference of Berlin (Potsdam),*** 1945, vol. I, էջ 1025 եւ 1032:
12. «Հայկական Դատը եւ Խորհրդային Միութիւնը», ***Արարատ*** օրաթերթ, Պէյրութ, 26 Յունուար 1981: Օրաթերթին տուածը կը վերցուի Անտրէյ Կրոմիքոյի խմբագրութեամբ եւ ռուսերէնով լոյս տեսած հատորէ մը՝ ***Խորհրդային Միութիւնը Միջազգային կոնֆերանսներում Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանում 1941–1945 թ.,*** հատոր Զ., Մոսկուա, 1980, էջ 37–41: Մէջբերեցինք արեւելահայերէնը արեւմտահայերէնի վերածելէ ետք:
13. ***Նոյն,*** էջ 144–145:
14. ***Նոյն*** եւ Harry S. Truman, ***Memoires: Year of Decision,*** Signet paperback, New York, 1965, էջ 413:
15. F.O. 371/48795:
16. ***Նոյն*** եւ՝ ***Արեւելք Տարեգիրք,*** Հալէպ, 1948, էջ 77:
17. F.O. 371/48795:
18. Նոյն տեղը:
19. Նոյն տեղը:

20. Զաւէն Մսրլեան, *Հայկական Հարցի Մասին*, Պէյրութ, 1978, էջ 44–55: Սոյն վաւերաթուղթի մեր օգտագործումէն քանի տարի ետք անգլերէն բնագիրը անյաջող վերարտադրումով լոյս տեսած է (Anita L.P. Burdett, (ed.), ***Armenia, Political and Ethnic Boundaries***, 1878-1948, U.K., 1998, էջ 1001–1005 եւ թարտէսը էջ 1006–1007):
21. ***Զարթօնք*** օրաթերթ, Պէյրութ, 5 Դեկտեմբեր 1967, էջ 3:
22. ***Էջմիածին***, Էջմիածին, Բ. Տարի, Նոյեմբեր–Դեկտեմբեր 1945, էջ 8–10:
23. ***Keesing's***, էջ 7737 a. եւ F.O. 371/48795:
24. Սիւնի, 12 Մայիս 1993, թիւ 52 (18462):
25. F.O. 371/48795:
26. Նոյն տեղը:
27. Նոյն տեղը:
28. F.O. 371/48775:
29. F.O. 371/59246:
30. Նոյն տեղը:
31. Նոյն տեղը:
32. F.O. 371/59247: Մեր ***Հայկական Հարցի Մասին*** գիրքին մէջ մասնակիօրէն անդրադարձած եւ քանի մը մէջբերումներ կատարած ենք 4 Ապրիլ 1946ի «Հայկական եւ Վրացական պահանջներ թրքական հողամասի» խորագրով տեղեկագրէն: Կրկնենք, թէ 1998ին Մեծն Բրիտանիոյ մէջ լոյս տեսած արխիւային վաւերաթուղթերու հաւաքածոյի մը մէջ Armenian and Georgian claims to Turkish territory վաւերաթուղթը, որուն հայերէն թարգմանութիւնն է որ առաջին անգամ կու տանք, իր բնագրին լուսապատճինումովը, տրուած է (տես՝ Anita L.P. Burdett, ed., ***Armenia, Political and Ethnic Boundaries***, 1878-1948, U.K., 1998, էջ 1023–1030), ինչպէս նաեւ Ալէնի տեղեկագրինը (էջ 1016–1020):
33. Գաբրիէլ Լազեան, ***Հայաստան եւ Հայ Դատը Հայ եւ Ռուս Յարաբերութիւններու Լոյսին Տակ***, Գահիրէ, 1957, էջ 365–366:
34. ***Սովետական Հայաստան*** օրաթերթ, Երեւան, 19 Յուլիս 1953: Մասնակիօրէն տրուած է նաեւ ***Keesing's Contemporary Archives*** (1953), էջ 13101c:

ՎԱՒԵՐԱԹՈՒՂԹ[1] ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՒ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ ԹՐՔԱԿԱՆ ՀՈՂԱՄԱՍԻ

(Այս թուղթը կը միացնէ նախորդ երկու՝ 5 Հոկտեմբեր եւ 22 Դեկտեմբեր 1945ի թուղթերը, յաջորդաբար հայկական եւ վրացական պահանջներու մասին: Մասնաւորաբար պատմական պարբերութիւնները վերաձայուած եւ ընդլայնուած են):

1. Այն պահանջը թէ նախապէս հայերով բնակուած թրքական հողամասը պէտք է կցուի Խորհրդային Հայաստանին, չի թուիր թէ արծարծուած է նախքան 1945ի սկզբնաւորութիւնը: Մինչեւ այն ատեն բոլոր ցուցմունքները այն էին թէ Հայկական Հանրապետութեան բնակիչները գոհ էին իրենց վիճակէն եւ թէ ԽՍՀՄի կառավարութիւնը գոհ էր Հայկական Հանրապետութեան քաղաքական եւ տնտեսական զարգացումէն: Թէ թրքական հողամասի պահանջը առաջին պարագային ինքնաբուխ կերպով արծարծուած է հայերուն կողմէ կամ խորհրդային ղրդումով թերեւս այնքան ալ յատկանշական չէ: Քիչ կասկած կրնայ ըլլալ թէ Ռումանիոյ, Սուրիոյ եւ մասնաւորաբար Միացեալ Նահանգներու հայերը, որոնք 1945ի ամառը Փոցտամի խորհրդաժողովի ժամանակին եւ յետոյ առաջ քշեցին այդ, ընին խորհրդային վաւերացումով: Պահանջը հիմնուած էր հետեւեալ պատճառաբանութեամբ.

ա) թէ այդ հնարաւորութիւն պիտի ընձայէր արտասահմանի հայերուն (որոնք մէկէն մէկուկէս միլիոն կը կարծուին) մայր հայրենիք վերադառնալու:

բ) թէ այդ արդարութեան գործ մը պիտի ըլլար ժողովուրդի մը համար որ ծանրօրէն տուժած էր անցեալին:

գ) (*«Նիւ Եորք Թայմզ»*ի մէկ նամակագրին կողմէ[2], միայն) թէ Կարսի ամրոցը Խորհրդային Միութեան ռազմագիտականօրէն կենսական էր:

2. 14 Դեկտեմբեր 1945ին, Թիֆլիսի (այժմ կոչուած է Թպիլիսի) տեղական թերթը տպած էր նամակ մը երկու վրացի հետազօտողներու կողմէ «մեր օրինական պահանջները Թուրքիոյ դէմ» խորագրեալ: Այս յօդուածը ռուսական մամուլէն վերարտադրուած էր: Պահանջուած վայրերն էին Արտահան, Արդուին, Օլթի, Թորթում, Իսպիր, Պայպուրթ, Կիւմիշհանէ, Արեւելեան Լազիստան, Տրապիզոն եւ Կիրասոն – այսինքն, ծովեզերեայ 100 մղոն խորութեամբ երիզ մը որ կը տարածուէր մօտ 200 մղոն դէպի արեւմտեան կողմ ռուս–թուրք սահմանէն (տես քարտէսը) եւ կը պարունակէր Հայաստանի կողմէ պահանջուած հողամասին գրեթէ կէսը: Այս պահանջը հիմնուած էր պատմութեան ընդհանուր գետիններու վրայ եւ առջեւ քշուած էր ռուսական մամուլին եւ

հեռագրական գործակալութեան կողմէ հակառակ հայկական պահանջին հետ իր չհամակերպելուն։

Պատմութիւն

3. Հայ ժողովուրդի օրրանը չի բաղկանար փոքրիկ Հայկական Հանրապետութեամբ միայն, բայց կը տարածուի Թուրքիայէն շատ ներս։ Ան կը պարփակէ Արարատի բարձրագաւառը, Մուրատ Սուի (Եփրատի ճիւղաւորում մը) վերին հովիտը, Վանայ լիճին հովիտը, եւ արեւելեան ծայրամասը՝ Արեւելեան Անատոլիոյ բարձրաւանդակին։ Ք.ա. վերջին դարու առաջին կէսին, երբ ատենի մը համար Հայաստան իրեն կցեց Անտիոքը, իր պատմութեան մէջ բարձր կէտ մըն էր[3]։ Ան առաջին պետութիւնն էր որ քրիստոնէութիւնը ընդունած էր իբրեւ պետական կրօն, կանխելով հռոմէական կայսրութիւնը աւելի քան կէս դարով։ Այն իրողութիւնը որ հայերը քրիստոնեաներ էին ոչ–քրիստոնեայ ղրացիներու մէջ, կը բացատրէ իրենց յաջորդական պատմութեան մէկ մասը։ Հակառակ Պարսկաստանի, Հռոմի եւ Բիւզանդիոնի յաջորդական գերակշռութեան, Հայաստան իր անջատ գոյութիւնը պահեց, եւ ժամանակաւորապէս Արաբ խալիֆայութեան ենթարկուելէ ետք, մեծ բարգաւաճումի հասաւ Ք.ե. Թ. դարուն, երբ կային հայկական իշխանապետութիւններ որոնց մայրաքաղաքներն էին Անի (այսօր աւերուած վայր մը թրքական հողամասէն հազիւ ներս), Կարս եւ Վան։ Բայց այս քաղաք–պետութիւնները աւելի կարեւոր չէին քան դրացի իսլամական էմիրութիւնները Ախլաթի, Մարտինի, Տիարպեքիրի եւ այլ վայրերու։ Անի, որ միշտ նկատուած է որպէս կեդրոնը հայկական մշակոյթին, հայ իշխաններու կողմէ իշխուեցաւ միայն հարիւր տարի եւ յաջորդաբար ենթարկուեցաւ արաբական, վրացական, քրտական, բիւզանդական եւ թրքական իշխողներու։

4. Բիւզանդական եւ սելճուք թուրքերու ճնշումին տակ հայեր դէպի Արեւմտեան կողմ շարժեցան 1080 [թուի] շուրջ եւ Կիլիկիոյ մէջ սկսան «Փոքր Հայաստանի» անկախ թագաւորութիւնը, որ իր մայրաքաղաք Սիս (Քոզան)ով տեւեց մինչեւ 1375։

5. Վրացիները ազգ մը եղած են 2000 տարիէ ի վեր։ Իրենց օրրանը կը թուի ըլլալ այսօրուան Թպիլիսիի շրջանը եւ իրենց առաջին մայրաքաղաքը՝ այդ ղրացնութեան մէջ, Մցխէթի մէջ։ Հին ժամանակներուն մակեդոնացիներ եւ հռոմէացիներ ներխուժած են հոն։ Քրիստոնէութիւնը որդեգրեցին երրորդ դարուն, եւ որպէս քրիստոնեայ ժողովուրդ, անոնք եւս պարսիկներու, արաբներու եւ սելճուք թուրքերու յաջորդական ներխուժումներուն ենթարկուեցան։ Կովկասի բնակչութեան շուրջ երեք–հինգերորդը իսլամ է միջնադարէն իվեր։ Իսլամական գերդաստան մը Թպիլիսիի մէջ իշխեց չորս դարերու ընթացքին, մինչեւ 1122, եւ վրացական միջնադարեան մշակոյթը զօրաւորապէս ազդուեցաւ սելճուքներէն։ Վրացական պատմութեան մեծագոյն շրջանը, ԺԲ. դարուն վերջին, կը համապատասխանէ երրորդ խաչակրութեան որ անուղղակիօրէն տկարացուց իսլամ թրքական էմիրութիւնները Ազրպէյճանի եւ վերին Եփրատի մէջ։ Այդ ժամանակներուն Թամարա թագուհիին [իշխանութեան] ներքեւ, վրացիները իրենց իշխանութիւնը կարճ ատեն մը տարածեցին մինչեւ Կարս, նոյնիսկ Վանայ լիճին եզրին՝ Ախլաթ։ Բայց երբեք չհասան այնքան արեւմուտք

որքան Էրզրում, Պայպուրթ կամ Տրապիզոն (Տրապիզոն):

6. Թուրքերը կը թուի թէ միակն են որ կը հաւատան թէ քրքական բնակավայրեր կային Ճորոխի հովիտին եւ Արտահանի շրջանին մէջ Ք.ա. քանի մը դարեր առաջ: Անկասկած կային կեդրոնական Ասիայէն թափառաշրջիկներ նուազագոյնը Ք.ա. Է. դարէն եւ անկէ ետք. բայց կը թուի թէ փաստ չկայ որ այս շրջանի նախա–սելճուքեան յարձակողներ թուրքեր ըլլային: Ք.ա. Գ. եւ Ժ. դարերուն միջեւ Վրաստան, Հայաստանի նման, կրկնակիօրէն ներխուժուեցաւ քրքական ցեղախումբերու կողմէ, ինչպէս աւարներու, հոներու եւ խազարներու, բայց Կովկասի հիւսիսէն այս յարձակումները հարաւի կողմը չձգեցին մնայուն բնակավայրեր: Բոլոր շրջանը Ճենկիզխանի եւ Թիմուրլենկի հորդաներու կողմէ ներխուժուեցաւ, բայց հայերուն նման, վրացի ժողովուրդը վերապրեցաւ:

7. Վճռական դէպքը Արեւելեան Անատոլիոյ գրաւումին՝ քրքական ցեղէ ժողովուրդի մը կողմէ սելճուք թուրքերու յաղթանակն էր բիւզանդացիներու վրայ Մալազկիրթի (Մելաշկերտ)[5] 1071ին: Ատկէ ետք հինգհարիւր տարի, մոնկոլ միջնարարով մը, սելճուքեան պետութիւնները բարգաւաճեցան. ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերուն, զօրաւոր թիւրքմէն գերդաստաններ գոյութիւն ունէին Հասան Քալէի (վերջերս Փասինլէր կոչուած) եւ Ախլաթի մէջ:

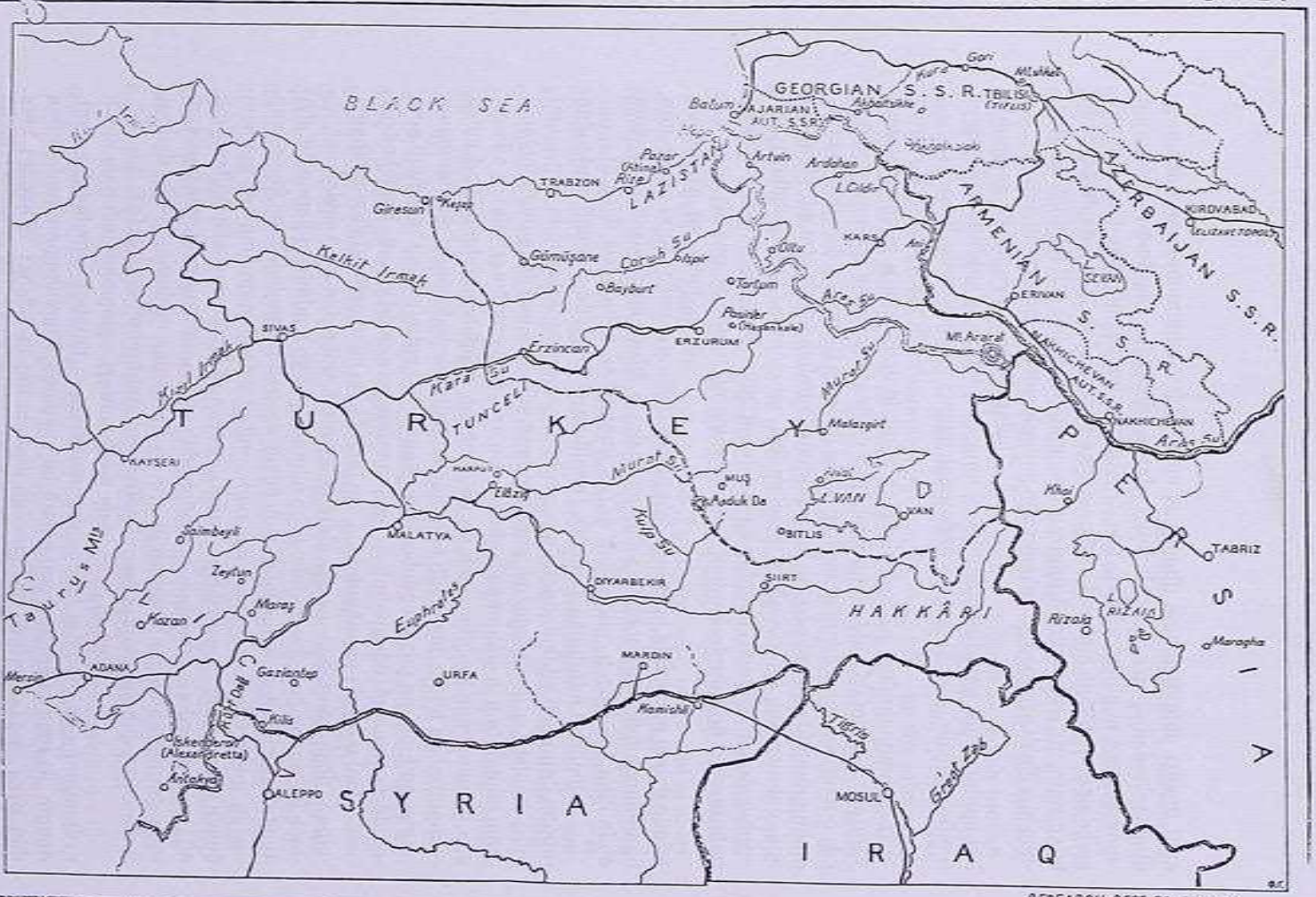
8. 1534ին Օսմանեան թուրքերը գրաւեցին այն հողամասը որ կը պահանջուի Հայաստանի եւ Վրաստանի համար, թէեւ չեն պնդեր թէ Կարսի եւ Արդուինի շրջանները վերջնականապէս կցած են մինչեւ 1580: Պահանջուած ամբողջ շրջանը քրքական մնացած է մինչեւ օրս բացի՝ (ա) Կարս, Արտահան եւ Արդուինի Ռուսիոյ զիջեցան 1878ին եւ թուրքերը վերստին առին 1918ին ցարականութեան անկումէն ետք, (բ) Պաթումը եւս Ռուսիոյ փոխանցեցին 1878ին եւ վերստին առնուեցաւ Թուրքիոյ կողմէ 1918ին եւ անգամ մը եւս Ռուսիոյ փոխանցեցին 1921ին:

9. ԺԷ. դարուն Վրաստան Ռուսիոյ սկսաւ օգնութեան կոչ ուղղել Պարսկաստանի մնայուն սպառնալիքին դէմ: 1801ին, բռնաբարելով գոյութիւն ունեցող համաձայնութիւնները, Ռուսիա կլլեց գրեթէ ամբողջ Վրաստանը: Վրացական խորհրդային հանրապետութիւն մը հիմնուեցաւ 1921ին: Իրենց [պատմութեան] ելեւէջներուն մէջ վրացիներու վերապրումը իբրեւ ազգային իրականութիւն մը մեծապէս պէտք է օգտուած ըլլայ կաթողիկոսի ներքեւ ազգային եկեղեցիի մը գոյութենէ: Իր յաջորդը այսօր ճանչցուած է խորհրդային իշխանութիւններէն եւ վրացական եկեղեցին հաղորդակցութեան մէջ է ռուսական օրթոտոքս եկեղեցիին հետ:

10. Հայերու վերջին շրջանի պատմութիւնը, աւելի նուազ պարզ է: Թուրքիոյ մէջի հայերը Օսմանեան կայսրութեան ամէնէն հաւատարիմ ենթակայ ցեղերուն մէջն էին մինչեւ որ [Բարձրագոյն] Դուռը ձախողեցաւ բարեկարգութիւններ մտցնելու, եւ այս ԺԹ. դարու վերջերուն իրենց մէջ արթնցուց դժգոհութեան ոգի մը, ինչ որ դժբախտաբար միայն աւելցաւ Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ռուսիոյ կողմէ փոխնիփոխ ցոյց տրուած պարբերական հետաքրքրութեամբ:

[Հ.Յ.] Դաշնակցութիւնը եւ այլ հայկական յեղափոխական կազմակերպութիւններ մէջտեղ եկան եւ գործադրեցին բռնութիւն: Այդ ժամանակէն անդին

ARMENIAN & GEORGIAN CLAIMS TO TURKISH TERRITORY & THE KURDS OF TURKEY

RESEARCH DEPT. F.O., May 1946

International frontiers

Soviet inter-state boundaries

Russo-Turkish frontier 1878-1918

Railways

թուրքերը հայկական շարժումներու բոլոր երեւոյթները ճզմեցին ջարդերով (օրինակ 1896ին եւ 1909ին) եւ այլ անգութ միջոցներով մինչեւ 1915 եւ 1916՝ երբ հայկական համակրանքը յառաջացող ցարական բանակին հետ էր՝ անոնք կազմակերպեցին ջարդեր եւ տեղահանութիւններ, այնքան մեծ չափանիշի վրայ, որ գործնականօրէն Անատոլիան մաքրեցին հայերէ:

11. 1917ին ցարական ուժերու քայքայումով Թուրքիան վերատիրացաւ Կարսի, Արտահանի եւ Պաթումի եւ այս զինուորական կատարուած իրողութիւնը հաստատուեցաւ Պրեսթ Լիթովսքի դաշնագրով, 3 Մարտ 1918ին: Այս դաշնագիրը կը տրամադրէր թէ տեղացի բնակիչները պէտք է ճանչնային իրենց «սահմանադրական եւ միջազգային» գործերը առանց Ռուսիոյ կողմէ միջամտութեան բայց խորհրդակցաբար իրենց դրացիներուն, յատկապէս Թուրքիոյ: Այս յօդուածը Թուրքիան գործնականին մէջ թարգմանեց հանրաքուէ մը կազմակերպելով: Ըստ թրքական յայտարարութիւններու՝ արդիւնքը ճնշիչ մեծամասնութեամբ [հողամասին] Թուրքիոյ մէջ պարփակուիլն էր: Ըստ խորհրդային թեզերուն –ինչ որ թերեւս անհաւանական չէ– [արդիւնքը] ջնջուած էր թրքական զօրքերու ներկայութեամբ, որոնք մաքրագործած էին հայկական մեծամասնութիւնը: Որեւէ պարագայի, խորհրդային գրողները սխալ են յայտարարելով թէ թրքական զօրքերու ներկայութիւնը դաշնագրին բռնաբարումն է: 8 Յունիս 1918ին, Թուրքիա ճանչցաւ նորակազմ վրացական եւ հայկական հանրապետութիւնները իրենց մայրաքաղաքներով, յաջորդաբար՝ Թիֆլիս եւ Երեւան: Բայց եւ այնպէս հայերը ստիպուած էին իրենց երկրին գրաւումը արտօնելու, քեռ գերմանացիները [Թուրքիան] Վրաստանէն դուրս պահեցին:

12. Երբ Թուրքիան ինք իսկաւ 1918ի վերջերուն, դաշնակիցները զինք ստիպեցին ետ քաշուիլ մինչեւ 1914ի սահմանը: Հայկական Հանրապետութիւնը այն ատեն օգտուեցաւ Թուրքիոյ անկումէն, գրաւելով թրքական հողեր մինչեւ Էրզրումէն 100 մղոն անդին:

13. 1919ին, Թրքահայաստանի վրայ հոգատարութիւնը մերժուեցաւ Միացեալ Նահանգներու կողմէ, ինչպէս նաեւ նոյնիսկ Իտալիոյ առաջարկուեցաւ Անդրկովկասի (Վրաստան, Ազրպէյճան, Հայաստան) հոգատարութիւն: Յետագային այս երեք հանրապետութիւնները առաջարկեցին բրիտանական կայազօրքի մը [ծախսերը] վճարել: Բայց դաշնակիցները շատ բաժնուած էին եւ պատերազմէն յոգնած՝ այսպիսի լուրջ յանձնառութիւն մը առնելու, ինչպէս՝ Հայաստանի եւ Վրաստանի թիկունք կանգնիլ ընդդէմ յաղափոխական Ռուսիոյ եւ վերածնող Թուրքիոյ:

14. Երեք ծրագիրներու մասին վիճուեցաւ ստեղծելու համար նոր Հայաստան մը, գոյութիւն ունեցող Երեւանի Հանրապետութեան վրայ հետեւեալ թրքական հողամասերը աւելցնելով.–

1) Մեծ հողամաս մը պարսկական սահմանէն եւ Սեւ ծովէն դէպի Միջերկրական ընդգրկելով (ա) Կիլիկիան, ուր հայերը բազմաթիւ էին (տես 39րդ պարբերութիւնը) եւ (բ) վեց նահանգները որոնք հայկական փոքրամասնութեան գլխաւոր նստակայքն էին, նախքան 1915 եւ 1916ի ջարդերն ու տեղահանութիւնները: Ասոնք էին Պիթլիսի, Վանի, Տիարպեքիրի, Մամուրէթ–էլ–Ազիզի (Հարփութ մայրաքաղաքով), Էրզրումի եւ Սվազի նահանգները: Ասոնք չորս

կամ հինգ անգամ աւելի մեծ էին քան այս անունները այսօր կրող նահանգները. կամ

(2) վեց նահանգները առանց Կիլիկիոյ. կամ

(3) Էրզրումի ամբողջ վիլայէթը եւ Վանի, Պիթլիսի եւ Տրապզոնի (Տրապիզոն) վիլայէթներուն մեծ մասը:

1920ի Սեւրի դաշնագիրը, զոր դաշնակիցները ձախողեցան Թուրքիոյ պարտադրելու, փորձեց իրագործել [վերեւ նշուած] 3[րդ կէտը]՝ ամէնէն համեստը վերոյիշեալ ծրագիրներուն: Սահմանները ճշդուեցան նախագահ Ուիլսընի կողմէ (տես քարտէսը) եւ կ՚ընդգրկէին անցք դէպի Սեւ ծովը Տրապզոնի մէջ: Բայց առաջարկը ինքնին ընդունեց որեւէ բանէ աւելի թուրքերը ներշնչելու որ դիմադրեն, եւ եթէ անոնք յաջողեցան, այդ առաւելաբար արդիւնք էր բարոյական եւ նիւթական նեցուկին զոր ստացան պոլշեւիկներէն: Լոզանի դաշնագիրը, որ թուրքերուն հետ կնքուեցաւ 1923ին, Հայաստանը չյիշատակեց:

15. Մինչեւ 1920, այն ատեն, Թուրքիան վերակենդանացաւ: Թրքական ուժերը վերստին մտան Պաթում եւ պոլշեւիկներուն արգելք չըլլալովը, որոնք կը կեդրոնանային Հայաստանի հիւսիսային սահմանին վրայ թէեւ անոնք իսկութեան մէջ չէին յարձակած, թուրքերը վերստին գրաւեցին Կարսը, Արտահանը եւ Արդուինը հայերէն: Ռուսերը եւ թուրքերը յետոյ ձեռնարկեցին սահմանը ճշդելու բանակցութեամբ:

16. Իւրաքանչիւր երկիր կասկածեցաւ, բայց պէտք ունեցաւ միւսին: Պաշտպանութեան եւ յարձակումի համար պոլշեւիկները պէտք ունեցան վստահ ըլլալ Անատոլիայէն, եւ ուրեմն առաջքը առնել որ քեմալականները Արեւմտեան պետութիւններուն հետ խաղաղութիւն չկնքէին: Քեմալականներուն կեանքի ճանապարհն էր Լենինեան (Ալեքսանդրապոլ) – Սարիղամիշ երկաթուղագիծը որ իրենց բերաւ զինուորական հայթայթումներ Ռուսիայէն: Ռուս եւ թրքական Մոսկուայի 16 Մարտ 1921ի դաշնագրի մուտքին մէջ, պայմանաւորուող կողմերը իրենք իրենց կը յայտարարեն «նկատի առնելով կայսերապաշտութեան դէմ հասարակաց պայքարը, նախատեսելով որ մէկու մը համար ծագած դժուարութիւնները միւսին դիրքը պիտի դժուարացնեն...» դժուար սակարկութիւն մըն էր որուն վրայ իւրաքանչիւր երկիր փաստօրէն կը յուսար բարելաւել յետագային եթէ բախտը իրեն նպաստաւորէր: Թրքական աղբիւրներու համաձայն անձամբ Ստալինի խնդրանքով Թուրքիան Պաթումը թողլքեց: Փոխարէնը ստացաւ առեւտրական ազատ անցքի դիւրութիւններ եւ խոստում մը որ լայն տեղական ինքնավարութիւն պիտի տրուէր, ինչ որ [Թուրքիոյ] կարծիքով իսլամ ազարներուն առիթ պիտի տար ինքզինքնին պարտադրելու: Ռուսիան ալ ընդունեցաւ Կարսի, Արտահանի եւ Արդուինի թուրքերուն կողմէ պահուիլը, թէեւ ըլլայ ռուսերը ըլլայ հայերը մասնաւորաբար կ՚ակնկալէին Կարսի վերատիրացումը: Ազգերու կոմիսարութիւնը, այն ատեն Ստալինի ձեռքին հանրութեան առջեւ արդարացուց այս, այն հիման վրայ որ Կարսը եւ Արտահանը պէտք չէ Թուրքիոյ հետ վէճի կիզակէտ ընել, քէ անոնք 67 առ հարիւրով իսլամ էին եւ քէ Հայաստանի անունով Թուրքիա ներխուժել, պիտի փաստէր քէ ռուսական համայնավարութիւնը ոչինչ էր, այլ ծպտեալ ռուսական կայսերապաշտութիւնը:

17. Վերի դաշնագրին մէջ Մոսկուա պնդեց թէ պէտք էր ստանար կովկասեան երեք հանրապետութեանց համաձայնութիւնը իրենց վերաբերող տրամադրութիւններուն առընչութեամբ: 13 Հոկտեմբեր 1921ին, կանոնաւորապէս Կարսի դաշնագիրը կնքուեցաւ մէկ կողմէ Թուրքիոյ եւ միւս կողմէ Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ազրպէյճանի խորհրդային կառավարութեանց միջեւ եւ միասը՝ ԽՍՀՄի մասնակցութեամբ: Երկու դաշնագիրներուն միջեւ գտնուող ամիսներու ընթացքին Մոսկուա իր հեղինակութիւնը կեդրոնացուց կովկասեան երեք հանրապետութիւններուն վրայ, բայց քեմալականները բաւական յաջողութիւն ձեռք ձգած էին յոյներու դէմ իրենց պայքարին մէջ Ռուսիոյ դէմ աւելի զօրաւոր դիրք ճշդելու: Անոնք ոչ մէկ նոր զիջում ըրին բայց հաստատում ստացան Պաթումի ինքնավարութեան (եւ ատոր համաձայն ռուսերը արդէն ստեղծած էին ինքնավար Աճարիան) եւ հոն Թուրքիոյ ազատ տարածացումի առանձնաշնորհման: Անոնք նաեւ ստացան բացարձակ հաստատում իրենց իրաւունքին՝ Կարսի վրայ: Իրողութեան մէջ անոնք գործնականին մէջ պարտադրեցին նոր դաշնագիրը, նուաստացած եւ համակերպող ռուսերուն: Եթէ յետոյ, ռուսերը հիմա կ՚ըսեն թէ այս դաշնագիրներէն մէկն ու միասը ճնշումի տակ ստորագրած են, իսկութեան մէջ ըսել կ՚ուզեն թէ յուսախաբ եղած են, երբ անոնք եկած էին բանակցելու երկրորդը, այն յոյսով որ կրնային ճողոպրիլ այն կորուստներէն որ պատերազմի բախտը պարտադրած էր սկիզբը ընդունելու: Հայերուն համար երկու դաշնագիրներն ալ անհամ էին: Անոնք կը յուսային ստանալ Կարսը կամ գէթ Սարիղամիշի անտառները կամ Օլթիի պղինձի հանքերը: Ինչպէս եղաւ, Հայաստան շատ տկար ձգուեցաւ եւ հայկական ազգային օճախի մը յոյսը Կովկասի մէջ թուեցաւ թէ անհետացաւ. միաժամանակ Կիլիկիոյ պարպումը ֆրանսացիներէն մարեց բոլոր յոյսերը այդ շրջանին մէջ հայկական օճախ մը: 1921էն 1945ի միջեւ բոլոր տարիներուն Խորհրդային կառավարութիւնը դժգոհութեան նշան մը ցոյց չտուաւ Կովկասեան սահմանին վրայ, այնպէս ինչպէս հաստատուած էր: Ընդհակառակը 1925ին Թուրքիոյ հետ բարեկամութեան դաշնագիր կնքեցին, 1929ին եւ կրկին 1935ին վերահաստատեցին եւ միայն 1945 այդ դրժեցին:

Ցեղ եւ զգացում

18. Քանի այժմ գրեթէ հայեր չկան Հայաստանի համար պահանջուած բրքական հողամասին վրայ, պահանջները դժուարաւ կարելի է դնել ազգագրական հիմերու վրայ: Այսուհանդերձ, պէտք է յիշել թէ ասոր պատճառը 1915 եւ 1916 թուականներու ջարդերն ու տեղահանութիւններն են: Մինչ այդ, վեց վիլայէթներուն մէջ շուրջ մէկ միլիոն հայեր կային: Ասոնցմէ 500,000էն մէկ միլիոնի միջեւ անհետացան: 300,000է աւելի փախստականներ Երեւան հասան: Ուրիշներ փախան Սուրիա, եւ ոմանք՝ ի վերջոյ Եւրոպա եւ Ամերիկա: Այսօր շուրջ 60,000 կամ 70,000 հայեր կը մնան Իսթանպուլի մէջ: Թուրքիոյ մէջ, տեղ–տեղ, կան անհատներու փոքր խումբեր, ընդամէնը քանի մը հարիւր հոգի, որոնք այս կամ այն ձեւով կարգ մը պարագաներու – որովհետեւ կաթողիկէ էին – ջարդերէ եւ տեղահանութենէ խուսափեցան:

19. Յանուն թուրքերուն պէտք է յիշել թէ զանգուածային գաղթերը այս

սահմանին վրայ յաղթանակի ելեւէջները կը նշեն: 1829ին 120.000 հայեր պարպեցին Կարս եւ Արտահանը ռուսական բանակներուն հետ: 1857ին, Խրիմի պատերազմէն ետք, աւելի հայեր Ռուսիա գաղթեցին, եւ բազմահազարաւոր խրիմեցի թաթարներ՝ Թուրքիա: 1877ի պատերազմէն ետք 80.000էն 120.000 թուրքեր Կարսի վիլայէթը ձգեցին դէպի Թուրքիոյ ներսերը [անցան]: Բայց ասոնք շատ քէ քիչ կամաւոր գաղթեր էին, մինչդեռ 1915–16ին թուրքերու կողմէ հայերուն տեղահանութիւնը գործադրուեցաւ բարբարոս պայմաններու տակ, թուրքերը ամուր գետնի վրայ են երբ կը մատնանշեն հակա–ջարդերը որոնք անկասկածօրէն գործադրուեցան հայերու կողմէ թուրքերու եւ քիւրտերու վրայ 1914–16ի ռուսական ներխուժման ատեն, թէեւ թրքական գնահատումը–600.000 զոհերու–փաստելը կրնայ դժուար ըլլալ: Անոնք նոյնպէս կրնան շեշտել զանգուածային տեղահանութիւնները եւ ջարդերը, որոնց ենթարկուեցան վրացիները, հայերը եւ ազրպէյճանցիները, խորհրդային իշխանութիւններուն կողմէ:

20. Բայց եթէ, Խորհրդային Հայաստանի համար պահանջուած հողամասին մէջ հայեր չկան – համաձայն ընդհանրապէս ընդունուած տեսակէտին, չկան նաեւ շատ թուրքեր, բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ քիւրտերէ կազմուած ըլլալուն, որոնց նկատմամբ թուրքերուն թղթածրարը հաւասարապէս սեւ է: Թուրքերը, սակայն, կը պնդեն թէ Ուիլսընեան Հայաստանի մէջ կան 2.000.000 թուրքեր եւ միայն 250.000 քիւրտեր: Անոնք որոշ տրամաբանութեամբ կ'ըսեն թէ Կարսի եւ Ճորուհի(7) (Արդուհի) սահմանային երկու վիլայէթներուն մէջ, ուր 1921ին պոլշեւիկները պաշտօնապէս ընդունեցին 67 առ հարիւրի իսլամական մեծամասնութիւն մը (պարբերութիւն (6) [այսօր]) կը բնակի ճշդիչ թրքական մեծամասնութիւն մը: Ուրանալով որ քիւրտեր կան Քարա Սու եւ Արազ գետերէն հիւսիս, անոնք միայն կ'ընդունին խառն թրքական եւ քրտական բնակչութիւն [այս գետերէն] հարաւ, Վանի, Մուշի, Աղրիի (Պայազիտ) եւ Պիթլիսի վիլայէթներուն մէջ: Ինչպէս որ կը հրատարակուին թրքական վիճակագրութիւնները, նոյնիսկ եթէ անոնք կարելի ըլլայ ընդունիլ իրենց արժէքով, անոնք չեն զանազաներ թուրքերուն եւ քիւրտերուն միջեւ, եւ որ մէկ մասը հաւանական է որ այս կամ այն կողմէն մէջտեղ գայ:

21. Վրացի գիտահետազօտողներուն նամակը ազգագրական հարց չի բարձրացներ: Այսօր Թուրքիոյ մէջ նշմարելի վրացիներ չկան, բացի Ճորուհի վիլայէթէն, յատկապէս քանի մը Աճար գիւղեր Հոփայէն արեւելք, թրքական ծովեզրին արեւելեան ծայրը: Ըստ թրքական կառավարութեան, 1935ին միայն 57325 վրացախօս թուրքեր կային ամբողջ Թուրքիոյ մէջ եւ անոնք թուրք գաղթականներ էին ցարական Ռուսիայէն: Այս ընդհանուր թիւէն 15596 հոգի ըսած է թէ կ'ապրի Վրաստանէն պահանջուած տարածութեան մէջ եւ մնացեալն ալ ցրուած են գլխաւորաբար Մարմարայի ծովի շրջանին մէջ: Ժէ. դարուն Ախալցիխէի վրացի իշխանները, որոնք կ'իշխէին երկիրը Ճորուհի կէսին եւ վերին Կուրի շրջանը, իսլամացան եւ շարունակեցին իշխել որպէս ներկայացուցիչները [Բարձրագոյն] Դրան մինչեւ ԺԸ. դարու կէսը: Թրքական քաղաքական ազդեցութիւնը, թրքական լեզուն եւ իսլամական մշակոյթը մեծ յառաջդիմութիւն ըրին այս շրջանին: Գիւղացիները մեծ մասով իսլամացան, բայց իրենց լեզուն մնաց վրացերէն, թէեւ երեւելիները կը խօսէին թրքերէն: 1877ին

քրքերէնը կը փոխարինէր վրացերէնը, եւ Ժ. դարու սկիզբին Ճորուհի հովիտի շատ մը գիւղեր ամբողջովին անտեղեակ էին վրացերէնի, մինչ քրքական անուններ փոխարինած էին վրացի ընտանեկան անունները։

Իրաւական

24. Թուրքերը կրնան վիճիլ թէ հայերէ եւ վրացիներէ պահանջուած հողամասին իրենց գրաւումը ետ կ՚երթայ մինչեւ 1071ի սելճուք յաղթանակը Մալազկիրթի մէջ։ Բայց Օսմանեան թուրքերու եւ սելճուքներու ինքնութիւնը այնքան ալ յստակ չէ, ոչ ալ սելճուքեան գրաւումը անընդմէջ, որ թուրքերու համար կրնայ ապահով չընկալ պնդելու 1534էն առաջ եղող չորս դարերուն վրայ, այս թուականին է որ Օսմանեան թուրքերը գրաւեցին հողամասը ամբողջութեամբ, կամ 1580ին՝ երբ անոնք կը պնդեն թէ վերջնականապէս կցած են Արտահանն ու Արդուինը։

25. 1878ին, Պերլինի դաշնագրով Թուրքիան Կարսը, Արտահանը, Արդուինը եւ Պաթումը Ռուսիոյ փոխանցեց։

26. 1916ին Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ միջեւ համաձայնուած էր որ յաղթանակի պարագային, Էրզրումի, Պիթլիսի եւ Վանի Նահանգները (նաեւ աւելի հարաւի քրտական շրջանները) եւ Տրապզոնի վիլայէթը մինչեւ քաղաքէն արեւմուտք կէտ մը, պիտի կցուէին Ռուսիոյ կողմէ։ Բայց այս ինչպէս այլ ցարական համաձայնութիւններ, դրժուեցան պոլշեւիկեան կառավարութեան կողմէ։

27. Ցարական կայսրութեան անկումէն ետք պոլշեւիկները կորսնցուցին Կարսը, Արտահանը, Արդուինը եւ Պաթումը Թուրքիոյ եւ պաշտօնապէս զանոնք փոխանցեցին Պրեսթ Լիթովսքի 3 Մարտ 1918ի դաշնագրով (11րդ պարբերութիւն)։

28. 1920ի Սեւրի դաշնագիրը կը նախատեսէր Ուիլսընեան Հայաստանի ստեղծումը, բայց մեծ մասամբ շնորհիւ պոլշեւիկեան քիկունքին, թուրքերը խուսափեցան դաշնագրէն եւ այդ երբեք չվաւերացուեցաւ։

29. Ռուս–թրքական Մոսկուայի 16 Մարտ 1921ի դաշնագիրը, ճշդեց սահման մը որ ձգեց Կարսը, Արտահանը եւ Արդուինը Թուրքիոյ, բայց անգամ մը եւս Պաթումը փոխանցեց Ռուսիոյ (16րդ պարբերութիւն)։

30. Ռուս–թրքական–վրացական–հայկական եւ ազրպէյճանական 13 Հոկտեմբեր 1921ի Կարսի դաշնագիրը, հաստատեց ռուս–թրքական նախկին համաձայնութիւնը՝ Մարտի (17րդ պարբերութիւն)։

31. Լոզանի 1923ի դաշնագիրը, որ փոխարինեց Սեւրի դաշնագիրը, չյիշեց անգամ Վրաստանը եւ Հայաստանը։ Խորհրդային Ռուսիան այս դաշնագրին [ստորագիր] կողմերէն մին չէր, բայց քանի իր քաղաքականութիւնը զօրացնել եւ ոչ տկարացնել էր Թուրքիան, կարելի է զինք նկատել որպէս այս թողլքումը [ընդունող]։

32. 1925ին ռուսերը բարեկամութեան եւ ոչ–նախայարձակման դաշնագիր կնքեցին թուրքերուն հետ։ Անոնք այդ վերանորոգեցին 1929ին եւ կրկին՝ 1935ին եւ չդաղրեցուցին մինչեւ 1945։

Տնտեսական

33. Խորհրդային Հայաստանը շատ լեռնային երկիր մըն է. հազիւ 200 մղոն երկայնք եւ 60 [մղոն] լայնք ունեցող. իր ամբողջ տարածութիւնը 30.000 քառակուսի քիլոմեթր է: Խորհրդային Վրաստանը նոյնքան լեռնային է բայց երկու անգամ աւելի մեծ է: Մինչեւ 1945 ոչ մէկ թելադրութիւն եղած էր թէ Հայաստան յաւելեալ հողամասի պէտք ունէր եւ նոյնիսկ այսօր չէ թելադրուած թէ Վրաստանը այսպիսի կարիք մը ունի: Խորհրդային փրոփականտի շեշտը եղած է սոյն երկու խորհրդային հանրապետութիւններու յառաջդիմութեան իրագործումը՝ ճարտարարուեստի. հանգագործութեան եւ հողամշակութեան եւ իրենց ներկայի բարգաւաճումին: Հիմա կը թելադրուի թէ Հայաստան պէտք ունի աւելի ապրելու տարածութեան: Բնակչութեան բաղդատական խտութիւնը հետեւեալ թիւերով ցոյց տրուած է.–

	Իւրաքանչիւր քառակուսի քիլոմեթր
Խորհրդային Միութիւն	7
Խորհրդային Ազրպէյճան	37
Խորհրդային Հայաստան	42
Խորհրդային Վրաստան	51
Թուրքիա	22
Զուիցերիա	104
Պելճիքա	275

Խորհրդային Միութենէն դուրս հայերը կը գնահատուին 1–1 1/2 միլիոնի միջեւ: Միջին Արեւելք ապրողներու մօտաւոր գնահատումը հետեւեալն է.–

Թուրքիա [Իսթանպուլ]	70000
Պարսկաստան (գլխաւորաբար Ատրպատականի մէջ)	60000
Սուրիա	130000
Եգիպտոս	50000
Իրաք	25000
Յունաստան	25000
[ընդհանուր]	360000

Կարելի է ենթադրել թէ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի [հայերը] նոյնիսկ անոնք որ Միջին Արեւելքի մէջ եւ մինչեւ հիմա լաւ դիրքերու հասած են, պիտի չհակէին վերադառնալու՝ աւելի ծանր պայմաններու մէջ գտնուող իրենց մայր հայրենիքը: Բայց հայ եկեղեցականութեան միջոցաւ եւ այլապէս, Խորհրդային իշխանութիւնները արտասահմանի հայերու մէջ շարժում մը սկսած են, եւ զանազան վայրերու մէջ քանի մը հազարներ, մասնաւորաբար աղքատներէն, արդէն կը տեղեկագրուի թէ որեւէ պարագայի, հասած են մինչեւ խորհրդային հիւպատոսարանները՝ դիմելու ներգաղթի համար: Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները ալ, նոյնպէս, կը տեղեկագրուի թէ կը պատրաստուին ներգաղթողները տեղաւորելու: Անոնք կը յայտարարեն թէ ոչ աւելի քան 350.000 կամ 400.000 կրնան ընդունիլ, բայց նոյնիսկ ենթադրելով թէ մինչեւ կէս միլիոն հոգի արտասահմանէն վերադառնան, բնակչութեան խտութիւնը տակաւին պիտի ըլլար

միայն 59։ Մինչ. ուրեմն հողամասերու յատկումը տնտեսականօրէն ողջունելի պիտի ըլլար Խորհրդային Հայաստանի համար, ոչ մէկ ձեւով անհրաժեշտութիւն մըն է։ Այն ինչ կը վերաբերի Վրաստանին ոչ մէկ թելադրանք կայ նման տնտեսական կարիքի մը։

34. Թրքական տեսակէտէն Կարսի, Արտահանի եւ Արդուինի բաղդատաբար փոքր շրջանին կորուստը կենսական պիտի չըլլար, քեւ Անատոլիոյ ամէնէն հարուստ արօտավայրերէն ու երկրագործական շրջաններէն է եւ էրզրումէն ետք ամէնէն կարեւոր արեւելեան վիլայէթներ[ն են]։ Վրացիներէն պահանջուած աւելի լայն տարածութեան անջատումը պիտի ընդգրկէ Տրապզոնը, միակ արժէք ունեցող թրքական նաւահանգիստը Սեւ ծովու վրայ, եւ առեւտուրի ճանապարհին հոնկէ Պարսկաստան Թաւրիզի վրայով. եւ այս առաջին կարգի տնտեսական հարուած մը պիտի ըլլայ։ Շատ աւելի նուազ կարելի է ակնկալել որ Թուրքիան ենթարկուի Ուիլսընեան Հայաստանի չափանիշով [հողամասի] կորուստին, որ պիտի ընդգրկէր իր ամբողջ բնակչութեան մէկ տասներկուերորդին կորուստը եւ իր ամբողջ հողամասին մէկ վեցերորդը։

Ռազմագիտական

35. Ռազմագիտական հարցերը քեւ այս ուսումնասիրութեան ծիրէն դուրս են, բայց քանի ԽՍՀՄի ապահովութիւնը առաջադրուած է որպէս պատճառներէն մին Խորհրդային Հայաստանի հողային կցումի [պահանջին], կարելի է դիտել տալ թէ Խորհրդային Միութիւնը կարելի չէ ինքզինք վտանգի սպառնալիքի ենթարկուած նկատէ Թուրքիայէն այսօր եւ ոչ ալ հաւանական ըլլայ այս նախատեսելի ապագային մէջ։ Թուրքիա թերեւս իր պատմութեան մէջ այսքան տկար եղած չէ Ռուսիոյ բաղդատմամբ։ Կարս եւ Արտահանի շրջանները, որոնք նկատուած են որպէս ոստումի լաստ, որ երրորդ ուժ մը կրնայ գործածել Ռուսիոյ վրայ յարձակումի, անկասկած Ռուսիոյ ապահովութեան ընդունելի յատկում մը պիտի ըլլար, բայց անոր զիջումը անչափելիօրէն պիտի տկարացնէր Թուրքիոյ պաշտպանութեան դրութիւնը։

36. Թուրքերն ալ, միւս կողմէ, կը պնդեն թէ Կարսի բարձրաւանդակը կրնայ ըլլալ ոստման լաստ՝ մեծ ռուսական արշաւի մը, դէպի Միջերկրական [ծով] կամ Պարսից ծոցը եւ թէ այդ վերջին խրամն է ուր իրենք կրնան զսպել ռուսական զօրքերը։

37. Կրնայ ըլլալ – յիշելով թէ ինչպէս 1919ին Թուրքիոյ գլխաւոր պատճառը Հայկական Հանրապետութեան վրայ ներխուժելու, կապ հաստատելն էր Ազրպէյճանի իսլամներուն հետ եւ յետագային այդ հողամասը ներառնելու, եւ կասկածելով որ փան–թուրանականութիւնը տակաւին ամբողջապէս չէ ճզմուած Թուրքիոյ կողմէ – Մոսկուան մտահոգ է եւ կ՛ուզէ կրկնակիօրէն վստահ ըլլալ որ նման ծրագիր մը երբեք պիտի չիրականանայ։

38. Թերեւս ռուսական գլխաւոր նպատակը Արդուինի շրջանն է, ուր ինչպէս որ է, կան քանի մը վրացիներ եւ լազերը այնքան բազմաթիւ են ինչպէս այլուր։ Պաթումի, Անդրկովկասի գլխաւոր նաւահանգիստը, միայն 12 մղոն անդին է թրքական սահմանէն եւ ուրեմն թրքական զէնքերու տարողութեան մէջ [է]։ Ռուսերուն գոհացում մը պիտի ըլլար եթէ սահմանը Պաթումէն աւելի անդին քշուէր։

Կիլիկիա

39. Պահանջ մը թրքական ճահճացներուն, ուր հայերը ընդհանրապէս ապրեցան մինչեւ 1914, կրնայ վստահօրէն պարունակել Կիլիկիան, թէեւ Կիլիկիան մինչեւ հիմա [հայկական պահանջներուն մէջ] չէ յիշատակուած։ Միջնադարեան «Փոքր Հայաստան»ի ժամանակէն ի վեր կիլիկեան դաշտերուն եւ ածոր հիւսիս եւ հիւսիս արեւելքը գտնուող լեռներուն մէջ նկատառելի թիւով հայեր ապրած են։ Հայոց եկեղեցւոյ կաթողիկոս մը հաստատուած էր Սիսի (այժմ վերակոչուած Քոզան) մէջ։ Ատանա, Մերսին, Անտիոք (Անթաքիա), Այնթապ (Կազի Անթէպ), Մարաշ, Հաճին (Սայիմպէյլի), Զէյթուն եւ Քիլիս բազմաթիւ հայեր կը պարունակէին։ Այսօր, Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ 130.000 հայեր կան, որոնցմէ 100.000ը թուրքիայէն գաղթականներ են։ Խորհրդային կառավարութիւնը այս ժողովուրդին նկատմամբ հետաքրքրութիւն սկսած է ցուցաբերել եւ աներեւակայելի չէ որ անոնք օր մը օգտագործուին հիմ տալու ոչ–հիմնական պահանջի մը։ Թէեւ հայերուն նման արգասաբեր ցեղ մը չի կրնար չափելի ժամանակաշրջանի մը ընթացքին Միջերկրական [ծով] հասնող Հայաստան մը բնակեցնել, իմաստուն պիտի չ'ըլլար իբրեւ շատ երեւակայական դուրս ձգել կարելիութիւնը պահանջքի մը, որ հեռաւոր թուականի մը ներկայացուի Հայաստանը բերելու Ալեքսանտրէթի ծոցին, այն ամէն ինչով որ այդ ռազմագիտականօրէն կը նշանակէ։

40. Աւելին, վրացի երկու գիտահետազօտողները շատ համեստ չեն խօսելու թէ վրացական հողամասը տարածուած էր մինչեւ Թորոս [Տաւրոսեան] լեռները։ Կը թուի թէ ոչ մէկ պատմական արդարացում կայ պնդելու թէ Վրաստան բնաւ երբեք այսքան հարաւ հասած ըլլայ, բայց պնդումը [ինքնին] ցոյց կու տայ Միջերկրականի հանդէպ հետաքրքրութիւն մը։

Քիւրտեր

41. Հայերէ պահանջուած թրքական հողամասը գլխաւորաբար բնակուած է քիւրտերէ, ինչ ալ ըլլայ իրական համեմատութիւնը քիւրտերուն ընդ թուրքերուն (20րդ պարբերութիւն)։ Հակառակ որ քիւրտերը վատահամբաւօրէն գործածուեցան թուրքերու կողմէ հալածելու եւ ջարդելու համար հայերը, էական հակառակութիւն չկայ քիւրտին եւ հայուն միջեւ։ Արդարեւ, 1919ին, հայկական եւ քրտական անկախութեան շարժումներու ներկայացուցիչներ, Փարիզի մէջ, միացեալ քաղաքականութեան մը շուրջ համաձայնեցան։ Սեւրի դաշնագիրին ինքնավար Քիւրտիստանը չիրականացաւ, ինչպէս՝ անկախ Հայաստանը։ Հակառակ ասոր, տիրող գաղափարը այն է՝ թէ Հայաստան եւ Քիւրտիստան օր մը կրնան որոշ միութիւն մը իրագործել, միութիւն մը, զոր ԽՍՀՄ կրնայ դեռ իրականացնել փորձել՝ քիւրտերու ներկայութիւնը օգտագործելով, որ կրնայ գոցել պահանջուած հողամասին մէջ հայերուն բացակայութիւնը։

Թրքական դիրքաւորումը

43. Հայկական պահանջքներուն թրքական հակազդը բուռն էր։ Վարչապետը նշեց թէ Թուրքիան պիտի կռուէր, քան թէ Կարսը, Արտահանը եւ Արդուինը յանձնէր։ Մամուլը նշեց՝ 1) Հայերուն բացակայութիւնը այս շրջանէն, 2)

[շրջանին] ռազմագիտական կարեւորութիւնը Թուրքիոյ. 3) 1921ին Խորհրդայինի կառավարութեան գիջումին ամբողջովին կամաւոր բնոյթը: Երբ վրացական պահանջքը յաջորդեց [հայկականին], հեգնանքով վերաբերեցան եւ այս միայն ծառայեց աւելցնելու թուրքերուն բարկութիւնը, եւ կարծրացուց իրենց հաստատակամութիւնը:

44. Կարս, Արտահան եւ Արդուինի Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ կռուախնճոյր մը եղած են երեք քառորդ դար: Թուրքիան բաւական լաւ կրցաւ շարունակել առանց շրջանին՝ 1878–1918: Եթէ անգամ մը եւս Ռուսիոյ կցելով իրեն պիտի ապահովուի մնայուն բարեկամական յարաբերութիւններ Ռուսիոյ հետ, կարելի է համոզել [Թուրքիան] թէ նման հեռանկար մը կ՛արժէ գինը: Բայց այն պահանջը, զոր հայերը կը բարձրացնեն, միայն Կարսի, Արտահանի եւ Արդուինի համար չէ՝ այլ Ուիլսընեան սահմաններուն, եւ վրացիներն ալ այդ հողամասին կէս տարածութիւնն է որ կը պահանջեն: Նոյնիսկ, եթէ նման մեծ պահանջք մը կ՛ընլայ Կարս, Արտահան եւ Արդուինի աւելի փոքր շրջանը ստանալու յոյսով, թուրքերը քիչ ապահովութիւն կրնան զգալ որ Ռուսիան փոքրը առնելէ ետք յետագային աւելի մեծ պահանջքի բիկունք չկանգնի: Անոնք անկասկածօրէն պիտի կռուին արգիլելու համար նման անջատում մը:

Եզրակացութիւն

45. Խորհրդային գրողները, միշտ կը սիրեն մատնանշել թէ ԽՍՀՄՆ էր որ ի վերջոյ ազատեց Հայաստանը: Անոնք կատարելապէս իրաւունք ունին [կամ ճիշդ են]: Հակառակ տասնամեակներու [ընթացքին] բողոքներուն՝ ներկայացուած [Քարձրագոյն] Դրան, եւ խոստումներուն՝ ինչպէս Պրն. Լոյտ Ճորճ 1916ին ըրաւ «ապահովել ազատագրութիւնը այս հին ժողովուրդին» Արեւմտեան երկիրները, եւ մանաւանդ Մեծն Բրիտանիան ձախողեցան գործնական բան մը ընել հայերուն համար, երբ առիթը ներկայացաւ 1918ին: Թէեւ ձախողութիւնը արդիւնք էր գործնական անկարողութեան – եւ որ, ինչպէս հայերը վարժ են գանգատելու, անտարբերութեան – իրողութիւնը կը մնայ թէ Խորհրդային հովանաւորութեան տակ էր որ հայ ազգը 1919ին Երեւանի մէջ տիրող մարդկային թշուառութեան, սովի եւ քաղդումի խորերէն վերականգնեցաւ եւ հասաւ այսօրուան իր համեմատական բարգաւաճութեան: Ասիկա թերեւս նոյնքան զօրաւոր պատճառ մըն է, որքան ուրիշ մը Խորհրդային Հայաստանի տարածումին՝ Թուրքիոյ հողային վնասով:

46. Անհմաստ պիտի ըլլար աննկատ թողուլ զօրութիւնը հողային հատուցման պահանջքի մը, որ հիմնուած ալ պիտի ըլլայ թուրքերուն կողմէ հայոց վրայ գործադրուած ջարդերուն վրայ: Այս ջարդերը այնքան բարբարոս էին որ աշխարհի յիշողութեան վրայ տեւական հետք մը ձգած են, եւ եթէ Խորհրդային կառավարութիւնը ուզէ քարոզչական պայքարի մը ձեռնարկել այս բոլորը վերյիշելով, շատ հասանականօրէն բաւական համակրանք պիտի ստեղծէ համայն աշխարհի մարդկայնական շրջանակներուն մէջ եւ կրնայ Թուրքիան դնել շատ ձախաւեր դիրքի մը մէջ, իբր Սեւր Ոչխար թիւ 1:

47. Նկատառելի ուրիշ կէտ մըն է հայ ժողովուրդին յատկանշական նկարագիրը: Բնականօրէն խելացի եւ գործօն, բազմաթիւ հայերը, որոնք սահմա-

ճափակուած էին Օսմանեան կայսրութեան քաղաքներուն մէջ, ստրկանման գոյութեան մը դատապարտուած էին, ամբողջ ցեղին շահեցնելով քծնող եւ խարդախ անունը, որ տարօրինակ հակասութեան մէջ էր հայ գիւղացիին հերոսականութեան, որ կը կռուէր դժուարին պայմաններու դէմ: Հայերը ունին դիմադրողականութիւն եւ հնարամտութիւն, որոնք զիրենք կարող կը դարձնեն ապրուստ մը ճարելու հոն՝ ուր ուրիշներ կը ձախողին: Թուրքերուն [իշխանութեան] տակ ոչ միայն անոնք գերազանցեցին առեւտուրի մէջ, այլեւ շատեր բարձր պաշտօններու հասան: Կարմիր բանակին մէջ յիսուն հայ զօրավարներ կան եւ 24,850 հայեր շքանշաններով պարգեւատրուած են: Հայերը ջերմօրէն կը բաղձան եւ առաւելագոյնս յարմար են արեւմտականացումի: Ցաւալի պիտի ըլլար, եթէ այսպիսի կարողութիւններով լի ժողովուրդի մը զարգացման արգելքներ յարուցուէին ապրելու կենսական տարածութեան պակասին հետեւանքով:

49. Վրացիները եւ հայերը, երկուքն ալ իրենց պահանջները կը հիմնեն արդարութեան վրայ: Թերեւս աւելի կարեւոր քննութիւն մը ցոյց պիտի տար թէ նման պարագայ մը իրենց համար շահաւո՞ր է թէ ոչ: Ինչպէս վերեւը ցոյց տուինք, աւելի հողամասը այժմ ոչ մէկ ձեւով հարկաւոր է Հայաստանին կամ Վրաստանին, ոչ ալ պէտք պիտի ըլլայ Հայաստանին, նոյնիսկ եթէ քանի մը հարիւր [հազար] հայեր հասնին արտասահմանէն:

50. Նախքան որեւէ պահանջք ըլլայ Թուրքիայէն հայերու զանգուածային վերադարձի մը հաւանականութեան վրայ, որոշ ձեւի մը գնահատումը պէտք է ըլլայ՝ ա) արտասահմանէն Հայաստան հաստատուիլ ուզող հայերու թիւին, բ) հայերու այն թիւին, զոր Խորհրդային իշխանութիւնները գործնականօրէն պիտի ընդունին: Ի բացակայութեան որոշ փաստի՝ նման մեծածաւալ վերադարձի փափաքին եւ կարողութեան, կը թուի թէ որեւէ հիմք չկայ Թուրքիայէն զոհողութեան պահանջքի: Այժմ կը թուի թէ սխալ եւ անյարմար պիտի ըլլայ թոյլատրել՝ հայերու պատմական [հիմքերով] պահանջքի եւ աւելին վրացիներու ստուերոտ պահանջքի շահագործումը անոր համար որ, ոչ աւելի կրնայ ըլլալ քան Խորհրդային Միութեան ռազմագիտական առաւելութեան: Ամէն պարագայի եթէ Խորհրդային Միութիւնը կը պահանջէ որ վրացիները այն հողերը ունենան զոր կը պահանջեն, հազիւ թէ կրնայ պնդել որ այս նոյն հողամասը հայերուն երթալու է»:

Ուսումնասիրական բաժանմունք, ֆորէյն օֆիս,
4 Ապրիլ 1946»:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Զ.Մ.ի Կողմէ

1. Translation of Crown copyright records in the public record office, London, appears by permission of the controller of H. M. Stationary office, F.O. 371/59247:
2. ***Նիւ Եորք Թայմզի*** 4 Յուլիս 1945ի թուին մէջ ամերիկահայ անուանի գրող Լեւոն Զաւէն Սիրմէլեանն էր որ նամակով մը թիկունք կը կանգնէր Կարս-Արտահանի պահանջքին: Բայց նամակէն միայն տող մը ուշադրութիւնը գրաւած էր Ամերիկայի Բրիտանական դեսպանատան, որ զայն մկրատելով Լոնտոն ղրկած էր: Այդ տողը կ'ըսէր. «Կարսի ամրոցը Սովետական Միութեան համար ռազմագիտականապէս

անհրաժեշտ էր»: Ֆորէյն Օֆիսը ուզած էր որ նախ ճշդուի թէ նամակագիրը Ուիլիըմ Սարոյեանն էր կամ այլ անձ մը: (F.O. 371/48795):
3. Կ՛ակնարկէ Մեծն Տիգրանի (95–55 Ք.ա.) նուաճումներուն:
4. Բաքերդ:
5. Մանազկերտ:
6. Խարբերդ:
7. Ճորոխ:

A BRITISH DOCUMENT GREAT BRITAIN AND TERRITORIAL CLAIMS DONE IN THE NAME OF SOVIET ARMENIA AND SOVIET GEORGIA IN 1945 (Summary)

ZAVEN MESSERLIAN

In 1945 when World War II ended the Soviet Union was trying to extend its boundaries to the pre-1914 Imperial Russia's boundaries. The Soviets were successful in extending their boundaries in Eastern Europe and the Far East, but not in the Transcaucasus. On June 7, 1945 the Soviet Foreign Minister told the Turkish ambassador that the Soviet-Turkish Treaty of Friendship will be resumed only if the provinces of Kars, Artahan and Arduin were ceded to the USSR. The reclamation of the said provinces was at first done in the name of Soviet Armenia, then in the name of Soviet Georgia. The issue was raised at the Potsdam Conference and later at the Big Three Foreign Ministers' meeting. The British Foreign Office Research Department prepared three successive documents: "Armenian claims to Turkish territory" (October 5, 1945), "Georgian claims to Turkish territory" (December 22, 1945) and finally "Armenian and Georgian claims to Turkish territory" (April 4, 1946) for the U.K. Delegation in these international conferences. The latter is translated and analysed in this article.

ԱՆՏԻՊ ԷՋԵՐ ԱՒԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻՑ

ՊԵՏՐՈՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Հայ ականաւոր բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանի գրական ժառանգութեան հաւաքման ու հրատարակման ուղղութեամբ մեծ աշխատանքներ են կատարուել։ Անսքող հետաքրքրութիւն է ներկայացնում յատկապէս բանաստեղծի նամականին, մասնաւորապէս հանրութեանն անյայտ նամակները։ Ցաւոնի է, որ նա նամակներ է գրել 1889–1957 թուականների ընթացքում, մօտ 70 տարի եւ, ինչպէս հաւաստում են հմուտ իսահակեանագէտներ Արամ եւ Արմիկ Ինճիկեանները, այդ նամակների ամբողջական հրատարակութիւնը կը կազմի մի քանի հատոր։ Ցաւօք Վարպետի նամականուց հրատարակուել է միայն մի փոքր մասը[1]։ Անշուշտ, Իսահակեանի բոլոր նամակները չէ, որ յայտնի են. ապագայ պրպտումները ի յայտ կը բերեն նոր միաւորներ, որոնք ցրուած են զանազան արխիւներում, չատերն էլ սեփականութիւնն են անհատների։ Այս իմաստով Վարպետի իւրաքանչիւր նամակի յայտնաբերումն ու հրատարակումը, ինքնըստինքեան, պատմա–մշակութային իրադարձութիւն է եւ, ըստ ամենայնի, խրախուսելի։

Ստորեւ ընթերցողների ուշադրութեանն ենք ներկայացնում Իսահակեանի՝ նշանաւոր հայագէտ Հայկ Պէրպէրեանին (1887–1978) հասցէագրուած 5 նամակները։ Այդ նամակները գրուել են Իսահակեանի կեանքի ամենաշրջադարձային պահերից մէկի ժամանակ՝ 1936ին, երբ նա արտասահմանից վերջնականապէս վերադառնում էր Հայաստան։ Նամակները կարեւորագոյն տուեալներ են պարունակում բանաստեղծի կեանքի ու գործունէութեան վերաբերեալ։ Այստեղ ի յայտ է գալիս մեծ բանաստեղծն իր առօրեայ հոգսերով, յոյզերով, մտորումներով, ժամանակի հասարակական կեանքի զանազան իրադարձութիւնների իր դիտարկումներով ու տպաւորապաշտ գնահատականներով։

Նամակները տպագրուում են նոյնութեամբ, անհրաժեշտ կէտադրական [եւ ուղղագրական – խմբ.] միջամտութիւններով, մեր կողմից կատարուած յաւելումները առնուած են փակագծերի [ ] մէջ։

Նամակները պահպանուում են Հայաստանի Հանրապետութեան Պարբերական Մամուլի Պետական Կենտրոնական Արխիւում, Հայկ Պէրպէրեանի անձնական ֆոնդում, թիւ 508, ցուցակ 1, գործ 92։

Նրանք արտագրուած են յաջորդաբար՝ 1, 3–4, 5–6, 7 եւ 8–9 թերթերից։

Ա.

Վենետիկ, 7 Սեպտեմբերի, 1936

Սիրելի Հայկ Պէրպէրեան,

Օգոստոսի 27ին Ձեզ նամակ գրեցի[2] գրադարանիս տեղափոխման արտօնագիր – licence ստանալու համար: Բայց դեռ Ձեզնից պատասխան չունեմ: Ենթադրում եմ, որ բացակայ էք Փարիզից:

Աւելորդ չեմ համարում կրկնել, որ գրադարանս կազմուած է 8 արկղներից[3], բոլորը միասին կը կշռեն 530 քիլօ. բայց թղթերի, կապերի աւելումով՝ 550 քիլօ: Տեղափոխութիւնը եւ ապահովագրական ծախքերն միասին 500 ֆրանքից աւելի [կ՛արժենան], երեւի: Արտօնագիրը պիտի ուղարկուի Բաթումի վրայ. «Հայաստանի Սովետական[4]. նուէր Պետ[ական] Գրադարանին՝ Բարեգործականի կողմից»[5]: Երկու օրինակ արտօնագիր. մէկը ուղարկուելու է Բաթում մաքսատան վրայ, միսը՝ Երեւան գրադարանին, գրադարանի վարիչ Ա. Մարտիկեանին:

Ստամոքսիս դարմանումը դեռ շարունակւում է. մի 8 անգամ էլ պիտի լինի, մինչեւ Սեպտեմ[բերի] 15ը: Չգիտեմ մինչեւ այդ օրը կը ստանա՞մ արտօնագիրս, որ արկղներս յանձնեմ տրանսպորտի ընկերութեանը: Մեկնելս կախուած է այդ արտօնագրից: Յետոյ, նաւերը մեկնում են շաբաթը մի անգամ եւ վաղօրօք պիտի գրուել, հերթի սպասել: Բաթումի հետ ուղղակի կապ չկայ, պիտի մի քանի տեղ փոխենք նաւերը:

Այս բոլոր դժուարութիւնների վրայ աւելացաւ եւ մի ուրիշը: Նաւային ընկերութիւնները օտարներից միայն օտար դեւիզով են տոմսեր վաճառում[6]: Մենք օտար դեւիզ չունենք. ունեցածներս [իտալական] լիրա է. [որ] չի ընդունւում:

Այս բոլորը ի նկատի ունենալով գրեցի Պ.Վ. Մալէզեանին[7], որ բարի լինի Սեպտեմբ[երի] ամսականս[8] *ուղարկելու ինձ*, հեռագրով [ընդգծումը՝ նամակագրին – Պ.Յ.], եւ այն պայմանով, որ ինձ այստեղ ֆրանս[իական] ֆրանք վճարեն հետեւեալ բանկով՝ Banca Francese et Italiana per l'America, որ կապ ունի Roma commerciale Italianah [հետ]: Այդ բանկը Փարիզ Մեծ Օպերայի մօտն է գտնւում: Եթէ ուղարկէք ամսականս, որ կասկած չունեմ (որովհետեւ ստոյգ գիտեմ, որ քանի դեռ ճամբու վրայ եմ, Երեւանից կարգադրութիւն չի լինի, որ դադարեցնէք վճարումն ինձ), գրադարանիս տեղափոխման ծախքերը կը հոգամ այդ գումարից:

Խնդրում եմ փութացնես արտօնագրի ստացումը եւ իմացնես ինձ իսկոյն, եւ պ. Վ. Մալէզեանին նոյնպէս պարզես կացութիւնս:

Սիրով եւ բարեւներով
Ձերդ Աւետիք Իսահակեան

Բ.

Վենետիկ. 15 Սեպ[տեմբերի]. 1936

Սիրելի Հայկ Պէրպէրեան.

Շնորհակալութեամբ ստացայ նամակդ° եւ արտօնագիրը. նորից շնորհակալութիւն:

Հիմա էլ զբաղուած եմ իտալական կառավարութիւնից արտօնութիւն ստանալու՝ երկրից դուրս ապրանք ուղարկելու համար: Դա՝ [2 անընթ.] մի երկու օր էլ այդ կը քաշէ:

Չկարողացանք երէկուայ մեկնող նաւով գնալ, որովհետեւ թէ՛ դարմանումս է շարունակւում (թերեւս մի 8 օր էլ) եւ թէ՛ գրքերի եւ իրերի պատմութիւնը եւ թէ՛ օտար դեւիզի հարցը: Յաջորդ նաւը կը մեկնի Սեպտեմբերի 23ին. տոմսերը վաճառուած են. տոմսեր կարելի է գտնել միայն Սեպտեմբերի 30ի նաւին:

Շա՜տ տառապեցի, թէ՛ հիւանդութեանս պատճառով, թէ՛ գրքերի եւ գոյքերի եւ թէ՛ այդ տոմսերի, դեւիզայի, արտօնագրերի: Եւ գիտցիր որ նաւերը ուղիղ Բաթում չեն գնում, այսինքն ուղղակի, այլ նաւից նաւ պիտի փոխուենք Աբէնք, Կ. Պոլիս, Կոստանցա..

Լաւագոյն բանը այն եղաւ այս տառապանքներիս մէջ, որ հիւանդութիւնս անցաւ, եւ մէկ էլ՝ Պարթեւոնը[10] պիտի տեսնեմ, գոնէ մի անգամ:

Սիրելի Հայկ, երկրորդ նամակիս մէջ գրել էի, որ Սեպտեմբերի ամսականս ուղարկէիք: Պատուիրած նամակն էլ նոյն իմաստով գրել էի պ. Վ. Մալէզեանին, որ ինչպէս գրում էք, բացակայ է: Եթէ վերադարձել է, կը խնդրէի արագացնէիք առաքումը: Եթէ ինչ–ինչ նկատառումներով կը դժուարանաք վճարել ամսաթոշակս, խնդրում եմ հեռագրէք Երեւան, հարցրեցէք կառավարութեանը, որ Իսահակեանը խնդրում է Սեպտեմբերի ամսականը Վենետիկից, ճամբու վրայից: Չարժէ ի հարկէ, սար ու ձոր ընկնել: Խնդիրը շա՜տ պարզ է: Գրքերի առաքումը, յարակից ծախսերը եւ ակամայիցս իմ դեգերելը Վենետիկ, շա՜տ ներգործեցին իմ նիհար միջոցների վրայ:

Ջերմագին բարեւներով: Կը խնդրէի շուտով մի երկտողով իմացնել ինձ:

Ձերդ Աւետիք Իսահակեան

Գ.

Վենետիկ. 26 Սեպտեմբերի. 1936

Սիրելի Հայկ.

Ստացել եմ նամակներդ եւ խորապէս շնորհակալ եմ քո իսկական բարեկամական վերաբերմունքի համար: Չեմ մոռանայ: Բաղձանք ես յայտնում, որ ինչքան հնարաւոր է՝ ուշ գնամ երկիր եւ զգուշ լինեմ: Վերջինը հասկանում

եմ, բնական է, որ մարդ շրջահայեաց եւ զգուշ պիտի լինի՝ գործի իսկ յաջողութեան համար։ Զգուշութիւնը անբարոյական երեւոյթ չէ. ծագում է – արդիւնք է փորձառութեան եւ խելքի։ Բայց «ուշ գնալը», համաձայն չեմ։ Շատ եմ ցաւում, որ հակառակ իմ կամքիս այսպէս եղաւ։ Իմ ուշացման ամէն մի ժամը պատճառաբանուած է եւ խղճմտանքի ընդդէմ քայլ չեմ արած[11]։ Լուրջ հիւանդ էի, եւ պրոֆ. Պարտիզեանը փրկեց ինձ[12]։ Եթէ ուշացնէի դարմանումը ծանր կացութեան պիտի մատնուէի՝ ստամոքսի դժուարին հիւանդութիւն։ Հարկ պիտի լինէր վիրաբուժական գործողութեան, բարդութիւններ եւ Երեւանում...

3–4 տարի տառապում էի եւ Փարիզում չէին հասկանում։

Ես կ՚ուզէի վաղուց Երեւան լինել[13], թերեւս պէտք գայի եւ անվախօրէն։ Երբեք չեմ վախեցել։ Կը կատարէի իմ քաղաքացիական պարտքը հայրենիքիս հանդէպ։ Այժմ էլ երբ հասնեմ եւ հարկ եղաւ՝ չեմ ընկրկի։ Համոզուած եղիր՝ ինչ որ անեմ Հայաստանում, արած կը լինեմ արիութեամբ, բարոյականութեամբ, խղճմտանքով, միմիայն Հայրենիքի գերագոյն շահերի համար։

Սիրելի Հայկ, վերջապէս, հիմա ամէն ինչ պատրաստ է։ Առողջութիւնս լաւ է, Սեպտեմբերի 30ին նաւ կ՚առնենք դէպի Աթէնք, այնտեղից էլ Կ. Պոլիս, Բաթում։ Հոկտեմբերի վերջերին կը լինենք Երեւան։ Ապսպրանքդ կը կատարեմ, ինչ որ ասել ես, նոթագրել եմ։ Երեւանից կը գրեմ քեզ։

Մի շաբաթ առաջ, երբ ստացայ 1500 ֆրանք, գրեցի պ. Վ. Մալէզեանին։ Եթէ այդ նամակս ձեռքդ անցաւ, կը տեսնէիր, թէ ինչպիսի՞ քաղաքավարութեամբ հասկացրել եմ պարոն վարիչին, որ աւելորդ մտահոգութեան մատնուելու տեղիք չունէր, որովհետեւ ես իմ իրաւունքն էի, որ խնդրում էի։ Երեւանը ինձ չի կանչել, ես եմ գնում իմ կամքով, եւ երբ ուզենամ, այն օրը կը մեկնեմ եւ որտեղից էլ որ ուզենամ... վերջապէս։ Յանցաւորը ես եմ, որ իմ պահանջիս այնպիսի ձեւ էի տուել, որպէս թէ շնորհ է, որ կը խնդրեմ պ. վարիչից։

Հոգեբանութիւն, ընբռութիւն չհասկացող մարդիկ եմ։

Նորից շնորհակալութիւն։

Ջերմագին բարեւներով

մնամ սրտով Ձերդ՝
Աւետիք Իսահակեան

Գ.

Վենետիկ, 3.X.1936

Սիրելի Հայկ Պէրպէրեան,

Պիտի զարմանաք, անշուշտ, որ տակաւին Վենետիկում եմ։ Ամէն բան պատրաստ էր՝ նաւը, գոյքերը յանձնուած... Բայց Միլանի կոնսուլատի անփութութեան պատճառով, ստիպուած եղանք մի շաբաթ յետաձգելու մեկնումը։ Կը մեկնենք 7 Հոկտեմբեր[ին]։ Կարծում եմ, որ այլեւս արգելքներ չեն ծագի։

Արդ, եթէ Երեւանից մի որեւէ կարգադրութիւն ստացած լինէք ինձ համար, կը խնդրէի հեռագրով ինձ իմաց տալ։

Ջերմագին բարեւներով
Ձերդ Աւ[ետիք] Իսահակեան

Ե.

Կոստանցա, 26 Նոյեմբերի, 1936

Սիրելի Հայկ Պէրպէրեան,

Նամակս գրում եմ Ռումանիայի ցաւահանգստից, ուր մնալու ենք ամբողջ 30 ժամ: Հիմա այստեղ ձմեռ է, ձիւն եւ ցուրտ, եւ ծովը փոթորկայոյզ: Պարագաները այնպէս դասաւորուեցին, որ ուշ աշնան հասաւ Հայրենիք գնալս:

Արդէն 13 օր է ծովերի վրայ ենք՝ սկսած Աթէնքից, ուր ասե՞ս չեղանք՝ Յունական կղզիներ, Զմիւռնիա, Վոլօ, Սալոնիկ, Ալեքսանդրապոլիս, Ստամբուլ, Վառնա, որանից յետոյ էլ Օդեսա, ապա Բաթում: Տակաւին 6 գիշեր ունենք ծովի վրայ անցկացնելու, իսկական մի ամբողջ ողիսական:

Սիրելի Հայկ, Վենետիկից չկարողացայ Ձեզ նամակ գրել, այնքա՜ն զբաղուած էի: Աթէնքից մի պոստքարտ գրեցի 300 տոլարի գումար ստացած լինելս իմացնելու համար, բայց չուզեցայ երկար գրել, որովհետեւ Յունաստանում, դիկտատուրայի շնորհիւ, շա՜տ խիստ գրաքննութիւն կայ, գրաքննիչը հայ է (հայերէնի համար) եւ դաշնակցական մէկը, որ, ուղղակի չար ոգի է հանդիսացել ոչ–դաշնակցական հայերի գլխին եւ լրտեսի դեր է կատարում: Նամակների իմաստը խեղաթիւրում է եւ նամակների բովանդակութիւնը դաշնակցական շրջանների սեփականութիւնը դարձնում:

Ուզում էի գրել, թէ պ. Վ. Մալէզեանի Երեւան տուած հեռագիրը, թէ կարելի՞ է ամսաթոշակս վճարել, կառավարութիւնը համաձայնութիւն է տուել եւ կարգադրել միանուագ տալ 400 տոլար: Ես լուր չունէի այդ մասին, Աթէնք նամակ առայ որդուցս, որ բացատրել էր եղելութիւնը: Եթէ պ. Մալէզեանը չհեռագրէր, այդ անակնկալը տեղի չէր ունենայ: Այդ տեղից ինչ մորալ ուզում է, թո՛ղ հանէ պարոն վարիչ–քարտուղարը: Ռուսն ասում է այդ առթիւ՝ չկայ չարիք առանց բարիքի:

Սիրելի ընկեր Հայկ, Աթէնք մնացի չորս շաբաթ, առաջին օրերը շա՜տ թափառեցի, շա՜տ տեղ եղայ, շա՜տ բան տեսայ[14]: Ամբողջապէս շրջապատուած էի հայերով, ծանօթ–անծանօթ, թէյասեղան կազմակերպեցին, բայց կառավարութիւնը արգելեց դաշնակցականների ցուցմունքների վրայ, որպէս թէ՝ ես համայնավար եմ եւ եկել եմ պրոպագանդի: Հակառակի պէս այդ օրերը ՀՕԿի[15] ընդհանուր (մասնաճիւղերի) ժողով էր, ուր հաւաքուած էին Յունաստանից շատ ՀՕԿիստներ: Նոյնիսկ արգիլեցին յոյն թերթերի մէջ իմ մասին գրել, գալուս եւ մեկնելուս մասին: Դաշնակցականները իրենց *Նոր Օր* թերթով[16] պարզապէս լրտեսի գործեր են կատարում, ամօ՜թ:

Դժբախտաբար, թափառումներիս հետեւանքով ծանր տեսակի հարբուխ (կրիփ) ունեցայ՝ կոկորդի եւ բքի բորբոքում, նոյնիսկ վիրաբուժական թեթեւ գործողութիւն ունեցայ: Գնում ենք դանդաղ, մի թափառող, բեռներ ընդունող իտալական նաւով (ուրիշ նաւ չկայ Բաթում գնացող): Ժամերս անցնում են ընթերցումով, գրելով եւ դիտելով:

Եթէ տարերքը ուզենայ, հին խօսքով, եթէ Աստուած կամենայ, Դեկտեմբերի 1ին կը հասնենք Բաթում: Հայ[աստանի] կառավարութիւնը առանձին

վագոն է ուղարկելու մեզ, գրքերը եւ մեր իրերը ընդունելու: Որդիս[17] եւ ուրիշները դիմաւորելու են մեզ[18]: Յաջորդ նամակը բախտ կ՛ունենամ Երեւանից գրելու, որտեղից յոյս ունեմ լաւ բաներ հաղորդելու Ձեզ[19]:

Մնաս բարեաւ, սիրելի ընկեր Հայկ: Յատկապէս շա՜տ եւ շա՜տ շնորհակալ եմ քեզնից եւ լաւ զգացումների համար, որ յայտ ես բերել իմ նկատմամբ միշտ:

Սիրով Ձերդ անկեղծ՝
Աւետիք Իսահակեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Տես՝ ***Աւետիք Իսահակեանի Նամակները***, Մատենաշար Յուսաբերի, Գահիրէ, 1959. Արամ Ինճիկեան, ***Աւետիք Իսահակեան, Երկերի ժողովածու վեց հատորով***, հատոր 6, Երեւան, 1979, էջ 396, Երեւան, 1977:
2. Հայկ Պէրպէրեանի թղթօնի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ այդ նամակը, գոնէ մեզ յայտնի նիւթերի շրջանակում, չի պահպանուել:
3. Նոյն օրերին՝ Հոկտեմբերի 13ին, որդուն՝ Վիգէն Իսահակեանին գրած նամակում Իսահակեանը կրկին հաւաստում է, թէ իրօք գրադարանը կազմուած է եղել ութ արկղներից, տես՝ ***Ժողովածու***, էջ 329:
4. Այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը, որ այն ատեն կոչւում էր Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդ:
5. Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան ղեկավարութիւնը նման քայլի էր դիմել՝ խորհրդակցելով Հայաստանի կառավարութեան նախագահ Սահակ Տէր Գաբրիէլեանի հետ (մինչեւ վերջինիս ձերբակալութիւնը), որի շնորհիւ մաքսային անհրաժեշտ վճարումները կիսով չափ կրճատուելով՝ թեթեւացնում էին նաեւ Իսահակեանի անձնական ծախսերը:
6. Այսինքն՝ օտար դրամանիշով:
7. Խօսքը գրող, թարգմանիչ, ազգային-հասարակական գործիչ Վահան Մալէզեանի (1871–1966) մասին է, որն այդ տարիներին վարում էր ՀԲԸ Միութեան ընդհանուր վարիչ-քարտուղարի պաշտօնը: Արդարեւ, Զարեհ Նուպարի ՀԲԸՄ նախագահութեան շրջանում (1932–1940) Միութեան համագաղութային աշխատանքները հիմնականում գլխաւորում էր Մալէզեանը:
8. 1930 թուականից սկսած, երբ Իսահակեանը հաստատուեց Փարիզում, Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը իւրաքանչիւր ամիս կանոնաւորապէս նրան վճարում էր կենսաթոշակ՝ շուրջ 500 ֆրանքի սահմաններում, որը, Սահակ Տէր Գաբրիէլեանի հետ պայմանաւորուածութեան համաձայն, բանաստեղծին էր տրւում ՀԲԸՄի Փարիզի կենտրոնական գրասենեակից: Այդ գումարը մի կերպ էր բաւարարում Իսահակեանների ընտանիքի կարիքները, այն ակներեւ է դառնում 1932թ. Յունիսի 6ին Նիկողայոս Իսահակեանին յղուած նամակից. «Փողի կողմից շա՜տ նեղ ենք, որովհետեւ կառավարութիւնից (Խորհրդային Հայաստանի – *Պ.Յ.*) ստացած իմ կենսաթոշակը չի բաւականում, կեանքը թանկ է» տես՝ ***Ժողովածու***, էջ 289:
9. Պէրպէրեանի այդ նամակը մեզ անյայտ է. Իսահակեանի թղթօնի նիւթերում այն բացակայում է: Սոյն եւ համանման այլ փաստեր, ցոյց են տալիս, որ բանաստեղծի նամակակիցն զգալի կորուստներ է ունեցել մինչեւ Գրականութեան եւ Արուեստի

Թանգարանում հանգրուանելը:

10. Պարթենոն – իմաստութեան աստուածուհի Աթենային նուիրուած տաճար. կառուցուել է Ք.ա. 447–432ին, Աթէնքում:
11. Ակնարկում է իր զբաղմունքներին ՀՕԿում որպէս փոխնախագահի: Բացի այդ, Իսահակեանը եղել է ՀԲԸՄի եւ ՀՕԿի համատեղ կազմակերպած բազմաթիւ յանձնաժողովների անդամ, Ներգաղթի Ֆրանսիայի Յանձնաժողովի Կենտրոնական Գործադիր Մարմնի փոխնախագահ, ***ՀՕԿ*** ամսագրի խմբագրական կազմի անդամ եւ այլն:
12. Վիգէն Իսահակեանին ուղղուած նամակում ես շեշտում է այս իրողութիւնը. «պրոֆեսոր Պարտիզեանը կարգին բժշկեց, հիմա շա՛տ լաւ եմ». տես՝ ***Ժողովածու***, էջ 328:
13. Դեռեւս 1930 թ. Դեկտեմբերի 30ին Գարեգին Լեւոնեանին յղուած նամակում բանաստեղծը յոյս էր յայտնում, թէ «1931 թուի ընթացքում կը վերադառնամ Հայաստան: Փարիզը լաւ է, բայց Հայրենիքը ամէն տեղից լաւ է: Լաւագոյնն է:». տես՝ ***Ժողովածու***, էջ 286: Նոյնը՝ 1931 թ. Հոկտեմբերին գրած նամակներից մէկում. «Ես, երեւի այս վերջին ձմեռն է, որ պիտի անցկացնեմ Եւրոպայում: Գարնանը [1932թ. – *Պ.Յ.*] կը մեկնեմ Հայաստան:». տես՝ ***Ժողովածու***, էջ 287:
14. Աթէնքեան անջնջելի տպաւորութիւնների մասին բանաստեղծը վառ ու կենդանի գոյներով ներկայացրել է իր ***Յիշատակարան***ում. տես՝ ***Յիշատակարան***, Երեւան, 1977, էջ 406–418:
15. ՀՕԿ – Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէ:
16. ***Նոր Օր*** յունահայ ազգային–գրական, քաղաքական օրաթերթ (1923–1940, 1944):
17. Նկատի ունի Վիգէն Իսահակեանին, որ Երեւանում էր արդէն:
18. Իսահակեանը Երեւան է ժամանել 1936թ. Դեկտեմբերի 5ին. տես՝ ***Խորհրդային Հայաստան*** օրաթերթ, 6 Դեկտեմբեր, 1936, No 281: Բանաստեղծի Երեւանեան ընդունելութեան մասին հետաքրքրական են Լ. Հախվերտեանի յուշերը. տես՝ Լեւոն Հախվերտեան, ***Վարպետը***, Երեւան, 1990, էջ 169–171:
19. Ենթադրելի է, որ Իսահակեանը ակամայ չի կատարել խոստումը: Պէրպէրեանի թողօնում այդպիսի նամակ չկայ: Իսկ Իսահակեանի թողօնում Պէրպէրեանից նրան ուղղուած միայն մի նամակ կայ, այն էլ գրուած 1949 թուականին. տես՝ Ե. Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, Արխիւային բաժին, ֆոնդ 61, II բաժին, No 1590:

AVETIC ISSAHAKIAN'S LETTERS TO HAIK PERPERIAN
(Summary)

PETROS HOVHANNISIAN

Five letters of the renowned Armenian poet, Avetik Issahakian (1875-1957) written between 7 September and 26 November 1936 are published here.

After long discussions with the Soviet Armenian authorities, Issahakian ended his self-imposed exile to Europe and returned home for good in late 1936. On his way back home, Issahakian sent these letters from Venice and Costanca to the Armenologist Haik Perperian, shedding light on the final stages of his return, the procedural details, his encounters in Greece, and the hassle of such a journey.

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆԻ ՅՈԲԵԼԵԱՆԱԿԱՆ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ՃԱՌԸ

ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

10 Փետրուար 1934ին, Փարիզի Կաւոյի մեծ սրահին մէջ կը կայանայ Վահան Թէքէեանի քառասնամեայ գրական գործունէութեան յոբելեանական հանդէսը նախագահութեամբ Լեւոն Կիւմիւշկերտանի։ Թէքէեանի մասին կը բանախօսեն Արշակ Զօպանեան, Լեւոն Բաշալեան եւ Գեղամ Ֆեներճեան[1]։

Յոբելեանական Մարմինը կազմուած էր Յունիս 1933ին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մատենադարանի սրահին մէջ՝ պատուոյ նախագահութեանը ներքեւ Գերյ. Յովհ. Վրդ. Թորոսեանի, Աւետիս Ահարոնեանի, Տիգրան Կամսարականի, Լեւոն Կիւմիւշկերտանի, Զարեհ պէյ Նուպարի, Արշակ Զօպանեանի եւ Տիգրան խան Քելեկեանի։ Կեանքի կոչուած էր նաեւ Կեդրոնական Յանձնաժողով մը՝ անդամակցութեամբ Լ. Կիւմիւշկերտանի՝ ատենապետ, Ա. Զաքրեանի՝ ատենադպիր, Ա. Համբարձումեանի՝ գանձապահ, Յ. Թելեանի, Հ. Պէրպէրեանի եւ Գ. Ֆեներճեանի։ Յոբելեանական Մարմնի սոսկական անդամները կը բաղկացնէին գրողներ, արուեստագէտներ, բանասէրներ, պատմաբաններ եւ ազգային–հասարակական դէմքեր բոլոր հոսանքներէն եւ կրօնական յարանուանութիւններէն. իբրեւ համազգային մարմին մը[2]։

Յոբելեանը կազմակերպողներուն նպատակն էր թէ՛ բարոյապէս եւ թէ՛ նիւթապէս գնահատել գրող մը, որուն առաջին ստեղծագործութիւնը՝ «Կաղանդը Կեսարիոյ մէջ» արձակ գրուածքն էր, Բ.Կ.Մ. ստորագրութեամբ լոյս տեսած 1894ի Յունուար 1ին, Արփիար Արփիարեանի խմբագրած Հայրենիք օրաթերթին մէջ, Պոլիս։

Մրագրուած էր յոբելեանական հանդիսութիւններ սարքել նաեւ այլ քաղաքներու եւ գաղութներու մէջ, ինչպէս Մարսէյլ եւ Գահիրէ։

Թէքէեան, բնաւորութեամբ ծայր աստիճան ղիւրազգած եւ բծախնդիր՝ մարդիկ իրմով չզբաղցնելու ուղղութեամբ, ակամայ ընդունած էր իր յոբելեանին նշման գաղափարը։ «Յոբելեանը որուն ձեռնարկեցին հոս քանի մը հոգի՝ ինձմէ անկախ էր բոլորովին. եթէ կարենայի, այսինքն եթէ քիչ մը ի վիճակի ըլլայի (ընդգծումը ինձմէ — Վ.Ղ.), զայն կը մերժէի նոյն իսկ...»[3]։

Այս «ի վիճակի ըլլալ»ու ակնարկութենէն կարելի է հետեւցնել թէ Թէքէեանի համակերպումին մէջ դեր մը կատարած է իր այն յոյսը՝ թէ յոբելեանին առիթով գոյանալիք եկամուտով կարելի կրնայ ըլլալ հատորի մէջ չմտած իր արձակ եւ չափածոյ գանազան գործերուն հրատարակութիւնը։ 7 Փետրուար 1934ին Յակոբ Օշականին գրած իր նամակին մէջ Թէքէեան կ'ըսէ. «Մտադիր էի եթէ քիչ–չատ «արդիւնաւոր» ըլլար [յոբելեանը նիւթական առումով] այդ մնացածներէն ալ [անտիպ քերթուածներէն] գոտւմ մը ընելու... նոր գառագեղի մը (իմա՛ հատոր) վանդակներուն եռեւ բնակեցնելու։ Նոյնը՝ լաւագոյն համարած

արձակներուս համար...։ Եկուր տե՛ս որ այդ յոյսը չունիմ հիմա, որովհետեւ «արդիւնաւոր»էն շատ հեռու մնաց ու պիտի մնայ յօրելեանը ա՛յդ տեսակէտով»[4]։

Բայց յօրելեանական հանդիսութենէն քանի մը ամիս առաջ արդէն Թէքէեան կը զգար թէ ձեռնարկը պիտի չըլլար «արդիւնաւոր»։ 29 Սեպտեմբեր 1933ին իր սրտամօտ բարեկամին՝ Տիգրան Հաճընեանի, կը գրէ Փարիզէն. «Խօսքը մէջերնիս՝ այստեղի Ցանձնախումբէն յոյսս կտրածի պէս եմ. bonne volonté ունեցողները կարող չեն բան մը ընելու եւ կարողները bonne volonté չունին...։ Կը կարծե՞ս թէ հոդ [Գահիրէ] կրնայ բան մը ըլլալ։ Ցանձնախումբին գլխաւոր յոյսը այդտեղի վրայ է կարծեմ»[5]։

Միայն նիւթական չէ, բարոյական իմաստով ալ ջուր կը խառնուէր յօրելեանի հանդիսութեան, եւ համազգային բնոյթով նշելի յօրելեանը կը կորսնցնէր համազգային տարողութիւնը։ 1933ի Դեկտեմբեր 24ին, Նիւ Եորքի Ս. Խաչ եկեղեցիին մէջ, պատարագի պահուն կ՛ահաբեկուի թեմական առաջնորդ Ղեւոնդ Արք. Դուրեան՝ Դաշնակցութեան կարգադրութեամբ։

Ըստ Շահան Շահնուրի վկայութեան, որոշուած էր որ Դաշնակցութեան կողմէ խօսք առնէ Շաւարշ Նարդունի համազգային յօրելեանական հանդիսութեան ընթացքին[6], բայց մինչ Թէքէեան հրապարակաւ կը քննադատէ Դուրեան սրբազանի սպանութիւնը, Նարդունի մամուլով կ՛արդարացնէ ոճիրը՝ վարկաբեկելով զոհը։ Թէքէեան եւ Նարդունի կը բռնուէին հրապարակային վէճի[7], որուն իրրեւ հետեւանք Թէքէեան կ՛եզրակացնէր՝ Նարդունիի կողմէ «... ո՛եւէ պատիւ այլեւս անպատուութիւն կը համարեմ ինծի»[8]։

Այսպիսով, յօրելեանի հանդիսութեան նախօրեակին իրադարձութիւնները կը զարգանային այնպիսի ընթացքով մը, որ Թէքէեան իրեն՝ իրրեւ բանաստեղծի՝ ընծայուած որեւէ պատիւ վճռապէս կը մերժէր ընդունիլ ո՛չ միայն Նարդունիէն, այլեւ՝ բոլոր անոնցմէ, որոնք «բանաստեղծը տօնելու արարքին մէջ կը դնեն հանրային գործիչը պարսաւելու դիտաւորութիւն մը», ինչպէս կը պատասխանէր 26 Յունուար 1933ին Հրաչ Զարդարեանի մէկ գրութեան[9]։

8 Փետրուար 1935ին Նիկոսիայէն Վահան Մալէզեանին գրած նամակով կարծէք Թէքէեան հանրագումարի կը բերէր իր «յօրելեանական» փորձառութիւնը, ըսելով. «... յօրելեան մը այնքան քիչ բան է, որ յանձնախումբին մէջ անունիդ գտնուիլը ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ ոչինչին մասնակցիլ. ատոր փորձառութիւնը ունիմ»[10]։

Հետեւեալ չնորհակալական խօսքը, արտասանուած Թէքէեանի կողմէ իր յօրելեանի հանդիսութեան օրը, մեզի կը թուի թէ անտիպ է. անոր տպագրեալ օրինակին հանդիպած ենք ո՛չ մէկ տեղ։ Հեղինակային բազմաթիւ ուղղումներով եւ սեւագիր վիճակի մէջ ան պահպանուած է Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին մէջ։ Լուսապատճինեալ օրինակը ատենին մեզի յանձնած էր կանխահաս մահով բաժնուած Արթօ Համբարձումեան, ՀԲԸՄ Փարիզի գրասենեակի երբեմնի տնօրէնը։

Շնորհակալագիրը կը պարզէ Թէքէեանի նկարագրին եւ գրականութեան գլխաւոր գիծերը՝ արժանապատուութեան բարձր գիտակցութիւն, ժուժկալութիւն եւ կոճկուածութիւն, բառերու հետ ոսկերչական նրբագործ աշխատանք,

ժամանակէն չուտ ծերացած մարդու զգացողութիւն, նորահաս սերունդին հանդէպ հոգածու վերաբերում, եւլն.։

Ան նաեւ կը ծառայէ ամբողջացումին Թէքէեանի ըմբռնումներուն՝ ի մասին հայրենիքի, սփիւռքի, կրօնքի, գրականութեան, քաղաքականութեան եւ մարդ արարածի։

ԽՕՍՔ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔԻ

Շնորհակալութիւն պիտի ըլլայ առաջին բառը, ինչպէս վերջինն ալ ամէն զոր ոմանք, իրենց վեհանձն բարեկամութեան մէջ, արժանի համարեցին այս ցոյցին։

Պատանի էի եւ *Հայրենիք*[11] եւ *Մասիս*[12] կը կարդայի՝ երբ օր մը Զօհրապի[13] մէկ արձակին մէջ ոտանաւորի մը սա տողին հանդիպեցայ՝

Իմ հարքս անկան եւ հս արդէն ծերացայ։

Հեղինակին անունը չէր տրուած. վերջէն գիտցայ թէ Թերզեանէն[14] է ան։

Կը թուի թէ հասկցած էի չափահաս մարդուն խորունկ ու ճիշդ տխրութիւնը հառաչող (բայց ի՜նչ վեհութեամբ) ոտանաւորի այդ տողը՝ որովհետեւ սիրեցի եւ միտքս պահեցի զայն. այն ատեն եւ անկէ ի վեր զայն յաճախ յիշեցի, ինչպէս ուրիշներ իրենց սիրային խռովքը թարգմանող քերթուածի մը մէկ տողը կը յիշեն։

Այսօր է սակայն, որ կ՚ըմբռնեմ զայն կատարելապէս եւ կ՚արտասանե՛մ՝ ինձմէ բխածի պէս.

Իմ հարքս անկան եւ հս արդէն ծերացայ։

Իմ հայրերէս շատե՞րը ինկան, ու կանուխ, իրենց առոյգ տարիքին մէջ, երբ դեռ շա՜տ կրնային ապրիլ ու կրնային այսօր ամէնուս երախտիքը ընդունիլ իբրեւ հայրերը մեր նո՛ր գրականութեան։ Անոնց՝ Արփիարին[15], նոյնինքն Զօհրապին, յետոյ Հրանդին[16], յետոյ Քելեկեանին[17], եւ յետոյ Թերզեան–Տեմիրճիպաշեան[18]–Սեթեան[19] բանաստեղծներուն՝ որ աւելի տարեց էին քայց իրենց ամէնէն աղուոր քերթուածներուն մեղեդին կը խառնէին նորերու հնչեղ ձայնին,– անո՛նց է որ ես կը պարտիմ հայ գրուած խօսքին իմ սէրս, անոնց սերմնացանքի՛ն՝ իմ սիրոյս ծլարձակումը, եւ Դուրեանի[20] եւ Պեշիկթաշլեանի[21] կողմէ պեղուած ակօսներուն։– Եւ ինծի համար մեծ սփոփանք, անսահման ուրախութիւն է գտնել այսօր, այստեղ, իմ շուրջս, երեքը անոնցմէ՝ այդ երէցներէն, որոնք այնքան դեռ երիտասարդ այն ատեն՝ զիս եւ իմ տարեկիցներս ստեղծեցին հայ գրականութեան համար զմայլելի հայ–Պոլիսին մէջ, ստեղծեցին իրենց միտքովն ու հոգիովը, իրենց եռանդովն ու ճաշակովը։ Թո՛ղ Բաշալեան[22], Կամսարական[23] եւ Չօպանեան[24] ընդունին իրենց համար եւ իրենց այն ընկերներուն

համար որ այսօր չկան՝ այս մատուցումը իմ սրտի եւ մտքի տուրքիս։

Բայց... միայն իմ հարքս չէ որ ինկան, այլ եւ եղբարքս, ու ասիկա՝ եթէ կարելի է՝ աւելի՛ տխուր է։ Երբ առաջին անգամ մարմին առաւ այս տօնախմբութեան գաղափարը, միտքս ճմլուեցաւ մտածելով թէ իմ սերունդէս առաջինն էի առարկայ եղող այսպիսի ուշադրութեան մը եւ թէ անո՛նք որ տարիքի կամ արժանիքի հետեւանքով ինծմէ առաջ պիտի կոչուէին այդ պատիւին, մեծ մասամբ անհետացած էին արդէն՝ կանխահաս ու եղերական մահուամբ։ Ներեցէք որ ոգեկոչեմ զանոնք. անո՛նք – գլխաւորները միայն յիշելով – անուանուեցան Տիրան Չրաքեան[25] եւ Ռուբէն Զարդարեան[26], Արտ[աշէս] Յարութիւնեան[27] եւ Երուանդ Սրմաքեշխանլեան[28], Սուրէն Պարթեւեան[29] եւ Աղեքս[անդր] Շաքլեան[30], Ատոմ Եարճանեան[31], Դանիէլ Վարուժան[32] եւ Միսաք Մեծարենց[33]։ Այստեղ՝ ես զիս շրջապատուած կ՛զգամ անոնց ստուերներովը, անոնցմէ շատերը իմ ընկերներս էին, իմ բարեկամներս, թոյլ տուէք որ ձեր մեծարանքը բաժնեմ անոնց հետ եւ ըսեմ իրենց՝ որ եթէ ողջ ըլլային ու մանաւանդ եթէ ամբողջ մնացած, սուգն ու գաղթը չճաչցած ժողովուրդին մէջտեղ ըլլային, այդ ժողովուրդը գունդագունդ պիտի գար ու պաշարէր զիրենք իր սիրովն ու յարգանքովը։

Ո՜րչափ զգալի է անոնց պակասը...։ Բայց ազգ մը չի կրնար իր կորուստները ողբալով միայն ապրիլ։ Ապրելու համար՝ ան նորոգումի պէտք ունի եւ նորոգումը կրնայ կատարուիլ ա՛յնքան անցեալի ներշնչումովը՝ որքան ապագային տեսիլքով։ Մեր մօտիկ անցեալը, եթէ լաւ նայինք անոր մէջ, միայն կսկիծով չէ որ մեզ պիտի համակէ՝ այլ եւ ոգեւորութեամբ ու հպարտութեամբ։ Քիչ բա՞ն էր 50–60 տարուան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ հայութեան յանկարծակի զարթնումը արեւելքի մութին մէջ, իր դէպի լոյս վազքը խարխափելով, իր գիրկընդխառն ոգորումը ճամբու անթիւ խոչընդոտներուն հետ եւ ընդվզումը, գրոհումն ու բախումը՝ իր դեռ անբաւական, դեռ իր մէջ նոր գոյացող սրտի, մտքի եւ բազուկի ուժով՝ օտար գերզօր ուժին դէմ։ Քննաղատել՝ խստօրէն նոյնիսկ՝ այդ դիւցազնական ելոյթը առաջնորդող միտքը (մե՛ր միտքը նորէն) այո՛, բայց զայն յարուցանող ոգին՝ ո՛չ, որքան ալ անիկա սուղ արժած ըլլայ մեզի, ո՛չ՝ որովհետեւ մենք միշտ պէտք ունինք անոր։ Միայն թէ այդ ուժին խնայողութեան՝ այսինքն պահպանումին ու յաւելումին շրջանն է հիմա, եւ ո՛չ թէ գործածութեանը, ո՛չ թէ ծախսումին։ Ինչ որ մեր այսօրը իր մէջ ունի կենարար ու շինարար հայ ապագային տեսակէտով՝ պզտիկ հողամաս մըն է, եւ այդ պզտիկ հողամասին վրայ մտածող եւ աշխատող ժողովուրդի սակաւաթիւ բայց հոծ զանգուա՛ծ մըն է՝ որուն կ՛երթայ հիմա մեծագոյն բաժինը մեր հաւատքին եւ յոյսին, մեր ցեղային գոյութեան պահպանմա՛ն հաւատքին ու յոյսին։ Խ[որհրդային] Հայաստանը հայ մարդուն, հետեւաբար հայ հոգիին, հետեւաբար հայ լեզուին ու գրականութեան ալ՝ այսօրուան ու վաղուան մեծագոյն տնկարանն է։ Քաղաքական դաւանանք մը չէ ան՝ այլ գրողի՛ն իր մշակած հողը, իր կառուցած շէնքին ենթագետինը ստուգելու անհրաժեշտ պահանջքը։

Բայց Խ[որհրդային] Հայաստանը չէ միայն՝ որ նուազած հայութիւնը կը պարունակէ իր մէջ։ Երբ մտածումս երէկէն այսօրին եւ այսօրէն վաղուան կ՛երթայ ապահովուելու համար թէ հայ գրականութիւնը պիտի շարունակէ հայ հոգին ջերմացնել, անիկա սիրով եւ յուզումով կ՛ողջունէ նոյնքան Խ[որհրդային]

Հայաստանի որքան արտասահմանի երիտասարդ գրականութիւնն ու գրողները, հոն եւ հոս իւրաքանչիւր իսկական գրողի մէջ գտնելով լրացուցիչ մէկ մասը այն պահող ու ներոգող, խորացնող ու բարձրացնող գօրութեան՝ որ ազգի մը թէ՛ գոյութեան իրաւունքը եւ թէ պահպանման ու զօրացման միջոցը կը կազմէ: Բայց տարբեր են գրականութեան, արուեստի եւ գիտութեան զարգացման պայմանները հոն Խ[որհրդային] Հայաստանի եւ հոս արտասահմանի մէջ: Մինչդեռ հոն հայ պետութիւնը հոգ կը տանի, հոս արտասահմանի մէջ հայ մտքի մշակը – ինչպէս կը կոչենք զայն դեռ – ներահաս, երիտասարդ մշակը մանաւանդ որ ապացոյցը տուեր է թէ գիտէ եւ կ՛ուզէ մշակել, զուրկ կը մնայ այդ հնարաւորութենէն՝ որովհետեւ արօր չունի, կամ որովհետեւ սերմը զոր կը ցանէ՝ զինք կազդուրելու չափ անգամ հաց չի տար իրեն: Երէց գրողի մը հանդէպ այսօր ազնուօրէն իր համակրանքն յայտնող արտասահմանի հայ ժողովուրդին՝ այս գրողը պարտք կը համարէ ըսել ասիկա: Որքան ալ ներողութեամբ եւ անձկութեամբ պաշարուած ըլլայ՝ ժողովուրդ մը պէտք է սիրէ իր գրականութիւնը ինչպէս իր ազգութի՛ւնը կը սիրէ եւ պէտք է հոգ տանի անոր՝ ինչպէս իր եկեղեցիներուն եւ իր դպրոցներո՛ւն հոգ կը տանի:

Եւ հիմա, կ՛ընդէլ առաջ խօսքս, արտօնութիւն կը խնդրեմ ձեզմէ, սիրելի հայրենակիցնե՛ր, քանի մը ընդհանուր գաղափարներ եւ համոզումներ յայտնելու – որոնք խորապէս իմն են – ինձմէ բաւական ուշացած ըլլան անոնք թէ ուրիշներէ: Ընդունեցէք ասիկա իբրեւ ամէնէն ճիշդ արտայայտութիւնը ձեզի հանդէպ այս պահուն զգացած յարգանքիս, ներելով միայն անոնց ներկայացման անկապ եղանակը որ կարճ եւ արագ ընելու հարկադրանքէն կու գայ:

– Կրօնքը հասարակ ժողովուրդին համար հնարուած թմրեցուցիչ մը չէ, ինչպէս նիւթապաշտները կ՛ըսեն: Ընդհակառակն՝ զարթուցիչ մըն է ան՝ հաւասարապէս թէ մեծերուն եւ թէ փոքրերուն համար: Չեմ հասկնար թէ ի՛նչպէս մարդ կրնայ չհաւատալ անմահ Աստուծոյ մը եւ հաւատալ իր պատկանած ցեղին, իր դաւանած սկզբունքներուն, իր կատարած գործին անմահութեան:

– Մա՛րդը Աստուած մըն է այն մարդուն համար որ չի հաւատար Աստուծոյ:

– Մարդուն մարմինը՝ որ գիտութեան միջոցաւ մեծցաւ՝ պէտք ունի այսօր աւելի՛ հոգիի.– «հոգիի յաւելուած»ի մը՝ մեծ Պերկսոնի տարազումով՝ որուն է այս մտածումը:

– Արուեստը մեր մէջ կը սնուցանէ դիւցազնական այն ոգին՝ որու շնորհիւ պատրաստ ենք ամէն բանի որ պիտի պահանջուի մեզմէ:

– Արուեստագէտի մը համար շատ թանկագին է այն բարեկամութիւնը որ անձանօթէն իրեն կու գայ, ան կը համապատասխանէ կարծես իր ստեղծման – տենդին՝ որ նիւթէն եւ վայրկեանին սահմանափակումէն անդին անցնելով կ՛ուղղուի տարածութեանը միջոցին եւ ժամանակին, անկէ կը սպասէ իր հանգիստն ու իր զովացումը, անոր հեռաւոր ու լայն պահեստներէն ստանալ կ՛ուզէ փոխարէ՛նը իր ճիգին, իր սէրով, յոյսով ու ցաւով՝ մի՛շտ ցաւով կատարած կեանքի եւ արուեստի ճիգին:

– Թոյլատու ըլլալ ուրիշի գաղափարին հանդէպ՝ տկար մտքի նշան է, անթոյլատու ըլլալ՝ նեղ մտքի նշան է: Պէտք եղածը սա՛ է՝ բնաւորութեամբ հակա-

մէտ ըլլալ ուրիշին գաղափարներուն չհանդուրժելու եւ տրամախոհութեամբ ինքզինքը ստիպել որ հանդուրժէ անոնց։

– Քաղաքականութիւնը ուժը ունի բաժնելու մինչեւ իսկ այն անձերը որ կը միացնէ։ Մարդիկ երբեմն կը համաձայնին սկզբունքներու վրայ, երբեք անոնց հետեւանքներուն վրայ։– Ասկէ հետեւցնելով՝ մենք հայերս, մանաւանդ տարագիր հայերս՝ որ ա՛յնքան պէտք ունինք միութեան, կրնանք միանալ այն պայմանով միայն՝ որ քաղաքականութիւն չընենք. մտքերու զինաթափութի՛ւն, այս պայմանով միայն հայ անհատներն ու խումբերը կրնան իրարու քով սեղմուիլ եւ զանգուած կազմել, դիմադրող եւ տեւող։ Ասոր համար ալ՝ աւելի մարդկայնութիւն, աւելի մարդկային զգացում պէտք է ներմուծել մեր ազգային զգացումին մէջ։

– Մարդ մը, լաւ միտք պահեցէք ասիկա, ոչ հրեշտակ [է], ոչ սատանայ։ Մարդ մը՝ պիրկ չուանի վրայ էակ մըն է, որ կը քալէ զգուշութեամբ, հաւասարակշիռ, իր կշռաձողին մէկ ծայրը ունենալով միտքը, խիղճը, հոգին եւ միւս ծայրը՝ մարմինը, բնազդը եւ ամէն ինչ որ խորհրդածածուկ է։ Հաւասարակշիռ, այո՛,– ինչ որ սոսկալի՜ դժուար է։

Շնորհակալութեան շատ պարտքեր ունիմ հատուցանելիք։ Էն առաջ Աստուծոյ, յետոյ իմ ցեղիս եւ ծնողքիս՝ որոնց կը պարտիմ այն քիչը զոր ունիմ եւ որով կը գոհանա՛մ այսօր այլեւս։ Իմ ուսուցիչներուս նաեւ.– իմ երէց, տարեկից ու կրտսեր բարեկամներուս որոնք ուրիշ ամէն բանէ աւելի՝ կեանքը քաղցրացուցին եւ կը քաղցրացնեն իմ ծի՛ր համար։ Օտար մեծ ժողովուրդի մը, անո՛ր որուն մայրաքաղաքին մէջ հիւրաբար կ՛ապրինք այսօր եւ որուն մտաւորական մեծութիւններէն, որուն արուեստներուն չափի եւ շնորհի տիրապետող տարրէն ազդուած եմ վաղուց՛ աւելի քան ուրիշ ոեւէ օտար մտքէ եւ արուեստէ։

Իսկ մասնաւորապէս տօնախմբութեան այս շատ բարի, բարեհաճ ձեռնարկին համար՝ նախ այն բարեկամներուս որ յղացան ու նախաձեռնեցին զայն, ձեզի, Տէր Նախագահ, որ ձեր հայու սրտին ջերմութիւնը կ՛աւելցնէք ձեր ֆրանսացի գրագէտի վաւերական տաղանդին, այն մեծանուն գրողներուն եւ այն երեւելի ազգայիններուն որոնք իբրեւ պատուոյ նախագահ եւ իբրեւ անդամ Յանձնախումբի՝ շուք եւ փայլ տուին ձեռնարկին, հանդէսի Կարգադիր Յանձնախումբի դիւանին անդամուհիիին եւ անդամներուն, ինչպէս եւ անոնց որ ուրիշ քաղաքներու եւ երկիրներու մէջ նոյնը ըրին ու կ՛ընեն. հայ մամուլին, որ առանց խտրութեան, հոս եւ ամէնուրեք, այնքան ազնուօրէն արձագանգ տուաւ համակրանքի այս արտայայտութեան. այդ մամուլին էջերէն իրենց սիրոյ եւ գնահատանքին բառը արտասանող երէց եւ կրտսեր եղբայրակիցներուս. բանախօսներուն՝ որոնցմէ երկուքը իրենց մեծ գրագէտի հեղինակութեամբ եւ երրորդը իր գեղագէտ–քննադատի ճանչցուած տաղանդովը ներկայացուցին [զիս]. երգի եւ բեմի այն հմայիչ արուեստագէտներուն՝ որոնցմէ ոմանք ստեղծագործութեամբ, ուրիշներ բարգմանութեամբ՝ իրենց մասնակցութեան պատիւը իմի՛ր եւ վայելքը ընծայեցին ամէնուն. հայ կրօնական եւ աշխարհիկ հաստատութեանց ու հաւաքական մարմիններուն՝ որոնք ուղերձներով զիս պատուեցին, եւ ձեզի վերջապէս, սիրելի բարեկամներ, որ նոյնը ըրիք ձեր անձնական ներկայութեամբ՝ մեծ, խորին ու սրտագին շնորհակալութիւն։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Վաչէ Ղազարեան, «Ժամանակագրութիւն Վահան Թէքէեանի», *Շիրակ*, ԻԶ. տարի, թիւ 9, Սեպտեմբեր 1982, էջ 59:
2. ***Յոբելեան Վահան Թէքէեանի բառասանամայ գրական գործունէութեան***, հրատարակուած Կեդր[ոնական] Յանձնախումբին կողմէ, Փարիզ, 1933:
3. Փարիզէն Գահիրէ, Տիգրան Հաճընկեանին ուղղուած 31 Օգոստոս 1933 թուակիր նամակէն, Վաչէ Ղազարեան, ***Մամուլի մէջ տպուած եւ անտիպ երկեր ու նամակներ Վահան Թէքէեանէն***, Պէյրութ, 1987, էջ 285:
4. Աւետիս Սաճճեան, Վահան Թէքէեան–Նամականի, Լոս Անճելըս, 1983, էջ 373:
5. Վաչէ Ղազարեան, ***Մամուլի***, էջ 287: Տե՛ս նաեւ նոյնիսկ ուղղուած 8 Մարտ 1934 նամակը, անդ էջ 289:
6. Գրիգոր Քէօսէեան, ***Գիր եւ գիծ***, Պոստոն, 1998, էջ 83: Նաեւ տես՝ Վաչէ Ղազարեան, «Վահան Թէքէեանը ժամանակակիցներու նամակներուն մէջ», ***Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս***, հատոր Թ., Պէյրութ, 1981, էջ 232–233:
7. Վաչէ Ղազարեան, ***Մամուլի***, էջ 316–322:
8. Նոյն, էջ 322:
9. Նոյն, էջ 288:
10. Աւետիս Սաճճեան, ***Նամականի***, էջ 392:
11. ***Հայրենիք*** օրաթերթ, լոյս տեսած Պոլիս 1891–1896, խմբագրապետութեամբ Արփիար Արփիարեանի:
12. ***Մասիս*** պոլսահայ մամուլ, լոյս տեսած Պոլիս 1852–1908:
13. Զօհրապ, Գրիգոր՝ գրող, ապրած է 1861–1915:
14. Թերզեան, Թովմաս՝ բանաստեղծ, ապրած է 1840–1909:
15. Արփիար, Արփիարեան՝ գրող, ապրած է 1851–1908:
16. Հրանդ՝ Մելքոն Կիւրճեան՝ գրող, ապրած է 1859–1915:
17. Քելեկեան, Տիգրան՝ ազգային գործիչ, ապրած է 1868–1951:
18. Տեմիրճիպաշեան, Եղիա՝ գրող, ապրած է 1851–1908:
19. Սեթեան, Յովհաննէս՝ բանաստեղծ, ապրած է 1853–1930:
20. Դուրեան, Պետրոս՝ բանաստեղծ, ապրած է 1851–1872:
21. Պեշիկթաշլեան, Սկրտիչ՝ բանաստեղծ, ապրած է 1828–1868:
22. Բաշալեան, Լեւոն՝ գրող, ապրած է 1868–1943:
23. Կամսարական, Տիգրան՝ գրող, ապրած է 1866–1941:
24. Չօպանեան, Արշակ՝ գրող, ապրած է 1872–1954:
25. Տիրան Չրաքեան՝ գրող, ապրած է 1875–1921:
26. Ռուբէն Զարդարեան՝ գրող, ապրած է 1874–1915:
27. Արտաշէս Յարութիւնեան՝ գրող, ապրած է 1873–1915:
28. Երուանդ Սրմաքեշխանլեան՝ Երուխան, գրող, ապրած է 1870–1915:
29. Սուրէն Պարթեւեան՝ գրող, ապրած է 1876–1921:
30. Աղեքսանդր Շաքլեան՝ ժամանակակից գրող:
31. Ստոմ Եարճանեան՝ Սիամանթօ, բանաստեղծ, ապրած է 1878–1915:
32. Դանիլ Վարուժան՝ բանաստեղծ, ապրած է 1884–1915:
33. Միսաք Մեծարենց՝ բանաստեղծ, ապրած է 1886–1908:

VAHAN TEKEYAN'S SPEECH OF THANKS, GIVEN AT HIS JUBILEE CEREMONY (Summary)

VATCHE GHAZARIAN

In February 1934, the fortieth anniversary of the Armenian poet Vahan Tekeyan's literary life was celebrated in Paris. Tekeyan hoped the hosting committee would be able to raise money, to publish some of his unpublished poetic works. He was dissappointed, however. The committee was able to achieve nothing but the Jubilee event.

In his speech of thanks, Tekeyan paid tribute to elderly Armenian authors, paid respects to the Armenian authors of his generation, (most of whom were massacred during the Armenian Genocide of 1915), expressed optimism regarding Soviet Armenia from which he had very high expectations, called the public to love its literature as it loved its nation and to take care of it as it had taken care of its schools and churches. He concluded with a summary of his world perception which includes the following beliefs:

- Religion is a basic means of awareness.
- Man is God to all those who don't believe in God.
- Man's body needs more soul and additional spirit today.
- Art breeds in us the epic spirit with which we are ready to realize whatever is requested from us.
- The friendship of a foreigner to an artist is more precious for the latter.
- We Armenians can unite only if we don't play politics. This is why more humane consciousness should be added to our national feeling.
- Man is neither an angel, nor a satan, he walks on a string where the mind, conscience and soul are on the one end and body and instinct on the other. Balancing between these is the most important and most difficult task of man.

Ս. ԼՕՐԷԼԻԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐՆ ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻՆ

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

*Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Պետական Թանգարանում պահ-
ւող Արշակ Չօպանեանի անձնական ֆոնդում գտնւում են վերջինիս ուղղուած
չուեդարնակ լրագրող, գրող, խորհրդային նախկին պետական գործիչ Ս. Լօրէլ-
լիի (Սուրէն Երզնկեան, 1880–1963) 12 նամակները[1]։*

*Սոյն նամակներն առաջին հերթին ուշագրաւ են հայ–չուեդական մշակու-
թային կապերի առընչութեամբ, ինչպէս նաեւ որոշ մանրամասներ են լրացնում
Չօպանեանի գործունէութեան վերաբերեալ։ Հիմնականում Լօրէլլին գրում է
1882–1903 թուականներին Շուեդիայում բնակուած բանասէր Նորայր
Բիւզանդացու, նրա արխիւի փրկման պատմութեան, ժամանակի չուէդ հայա-
գէտների մասին, որոնց հետ Փարիզի հայ մտաւորականութեան չիրականաց-
ւած հանդիպում–ընդունելութեանն այնքան նախանձախնդիր է եղել Լօրէլլին։
Այս նամակներից իմանում ենք, որ չուեդարնակ հայ մտաւորականը փորձել է
ուղիներ որոնել՝ Չօպանեանին Նոբելեան մրցանակի ներկայացնելու ուղղու-
թեամբ, ինչպէս նաեւ չուէդ գրող Լագերկվիստին[2] հայ քերթուածքն
թարգմանութեան գործին ներգրաւել փորձելու մասին։ Լօրէլլիի նամակներում
հայ գրականութեան դասականների մարդկային դիմագիծը փոքրիկ հպումնե-
րով լրացնող վկայութիւններ կան՝ Պերճ Պռոշեանից մինչեւ Եղիշէ Չարենց։
«Լայն» է նաեւ նամակագրի յիշած գործիչների ընդգրկումը (նրա նամակներում
խօսք է գնում թէ՛ Ղազարոս Աղայեանի եւ Ազատ Վչտունու եւ թէ՛ Ժան–Պոլ
Սարտրի եւ Թոմըս Էլիոթի մասին)։ Հետաքրքիր են նաեւ Շուեդիայի թագաւո-
րութեան, նրա հասարակական կացութեաձեւի մասին վկայակոչումները, Նո-
բելեան մրցանակի յանձնման առընչուող խնդիրներին վերաբերող տեղեկու-
թիւնները։*

*Ծնունդով Թիֆլիսեցի Սուրէն Երզնկեան–Լօրէլլին դարասկզբից եղել է
կոմունիստական կուսակցութեան գործիչ, 1910–1920ական թուականներին
Թիֆլիսում եւ Բաքւում խմբագրել է մի շարք պարբերականներ (Մարտակոչ,
Կարմիր աստղ, Վիշկա եւայլն), զբաղուել հրատարակչական գործունէու-
թեամբ, տպագրել գրական–հրապարակախօսական բնոյթի տասնեակ գրքոյկ-
ներ։ 1929–1930 թուականներին եղել է Խորհրդային Միութեան առեւտրական
ներկայացուցիչը Ֆինլանդիայում։ 1930ի գարնանը փախել է Ֆինլանդիա՝ խու-
սափելով յետագայ հաշուեյարդարի հեռանկարից։ Մինչեւ 1944 թուականն ապ-
րել է Հելսինկիում, չուեդերէն եւ ֆիններէն լեզուներով գրքեր հրատարակել
Կամոյի, Ստալինի եւ Կովկասի ժողովուրդների մասին, Ս. Լօրէլլի եւ Իմամ
Ռագուզա ծածկանուններով։ 1938ին Փարիզում լոյս է տեսել Ստալինի կեանքը*

Ֆրանսերէն ծաւալուն աշխատութիւնը։ 1944ին փախել է Շուեդիա, հաստատուել Ուփսալա քաղաքում։ Շուեդիայում հրատարակել է երկու գիրք, գրական–հրապարակախօսական բնոյթի յօդուածներով աշխատակցել սփիւռքահայ մամուլին (Մ. Նահանգներ՝ Պայքար, Երիտասարդ Հայաստան, Լրաբեր, Փարիզ՝ Արեւմուտք, Պոլիս՝ Երջանիկ, եւայլն)։ Կապեր է ունեցել գաղութահայ մի շարք մտաւորականների հետ։ Վախճանուել է Ուփսալայում, իր հարուստ արխիւը կտակել Օսլոյի համալսարանի գրադարանին։

Արշակ Չօպանեանի ֆոնդում պահուող նամակների սեւագրութիւնների մէջ չկան Լօրէլլիին յղուած նամակները։ Սակայն Լօրէլլիի իւրաքանչիւր նամակից գրեթէ միշտ պարզ է դառնում, թէ նախորդ նամակում ինչ է գրել Չօպանեանը։ Դրանք գրուել են 1948–1952 թուականներին, Ուփսալայից։ Նամակներում կան մի շարք կրկնութիւններ. առկայ է որոշ երկարաբանութիւն, ինչը կարելի է բացատրել որպէս հայութիւնից կտրուած հայ մտաւորականի խօսելու պահանջի դրսեւորում։ Ներկայացուող նամակներում կատարել ենք ուղղագրական բնոյթի ուղղումներ, լեզուական մաքր հպումներ, անձնանունները, տեղանուններն ու օտարաբանութիւնները դարձրել ենք միատարր, իսկ առհասարակ նամակների գրութիւնը, ընդգծումները թողել ենք անփոփոխ։

Ա.

5 Յունիս 1948, Uppsala,
Idunagatan 6

Մեծարգոյ պ. Ա. Չօպանեան
Փարիզ, րիւ Սէյ.

Սիրելի Վարպետ,

1946 թուին, երբ սկսեցի ծանօթանալ պատահմամբ միայն կորստից զերծ մնացած նորայրեան անտիպ ձեռագրերի հետ[3], ես հանդիպեցի՝ ի միջի այլոց՝ նաեւ Ձեր բացիկ–նամակների (դժբախտաբար միայն հատուկտոր մնացորդներ Ձեր նամակագրութեան), որ Դուք ուղղած էք 1904–1906 թթ.ին Փարիզից Վենետիկ՝ Նորայր Բիւզանդացուն։ Այդ նամակագրութիւնը պտտում է *Քուչակի* շուրջը, որի ստեղծագործութիւնը հետաքրքրել էր այն ժամանակները Ձեզ որպէս արուեստագէտ–պոէտի, իսկ Նորայրին՝ որպէս բանասէրի։ Դեռ այն օրերին ես ուզում էի գրել Ձեզ եւ հաղորդել, թէ նորայրեան ձեռագրերի մէջ ժողոված եմ մօտ *երեք հարիւր* տաղ (ես անճամբ չեմ ստուգած թիւը, սակայն հաւատում եմ Նորայրի սեփական պնդումին), մի քանի նորայրեան սեւագրութիւնների վարիանտներ եւ մի մաքուր արտագրած օրինակ տաղերի – «տաղարանի»։ Պատերազմը նոր էր վերջացել, ես կտրուած էի Արեւմտեան Եւրոպայից, չգիտէի Ձեր հասցէն.– ցանկութիւնս մնաց սոսկ անկատար ցանկութիւն։

Այս օրերիս ստացայ Մելգոնեան Յանճճաժողովի[4] կողմից նուէր չորս գիրք (Աղոնցի[5], Տէր Ներսիսեանի[6], Սաքըզեանի[7] եւ Ձեր *Հայրենիքու Բուրաստանը*[8]) Նուպարեան Մատենադարանի գրադարանապետ պ. Անտոնեանի

ճամակով, որի մէջ վերջինս, ի միջի այլոց՝ հաղորդում էր ինձ, թէ գրքերի մի նոյնպիսի *քոլեքսիոն*[9] ուղարկուած է նաեւ փրոֆ. Հենրիկ Նիպերկին[10]: Մի քանի օր առաջ ես գնացել էի տեսութեան վերջինիս, ցանկանալով զրուցել նրա հետ նախքան փրոֆ. Նիպերկի մեկնումը արտասահման եւ Չեզ հետ հանդիպումը Փարիզում:

– Դուք, հայերդ, դուք ինչ *աբսալէ*[11] ձեր սիրալիր ուշադրութեամբ, որին ես արժանի չեմ!, բացագանչեց նա տեսնելով ինձ իր առանձնասենեակ–գրադարանի շեմքին, համալսարանի վերնայարկում:

– Դուք եւ Շուետիան արժանի էք աւելիին! – ընդհատեցի ես:

Փրոֆ. Նիպերկը ցոյց տուեց ինձ զանազան տեղերից (անգամ ամերիկահայ հեղինակներից) ստացած գրքերը ու նամակները, մասնաւորապէս Չեր Մելգոնեան [Յանձնաժողովի] հրատարակութիւնները:

– Հետաքրքիր է ինձ իմանալ, թէ ո՞ր գիրքը Մելգոնեան հրատարակութիւններից ամէնից աւելի գրաւեց Չեր ուշադրութիւնը? – հետաքրքրուեցի ես:

Ես սպասում էի, թէ նա ինձ կը պատասխանէր *L'Histoire d'Arménie* Ադոնցի, աչքի առաջ ունենալով փրոֆ. Նիպերկի հետաքրքրութիւնը Մերձաւոր Արեւելքով եւ որ գիրքը ֆրանսերէն լեզուով է: Նիպերկը, որ մի աշխուժ եւ եռանդով լի տղամարդ է, վեր թռաւ ու ջոկեց կողքի սեղանի վրայ թափուած գրքերի մէջից Չեր *Հայրենիքիս Բուրաւյրանը*, ու նկատեց ինձ սքանչացումով.–

– Մի ամբողջ գանձ! Ես իմ այս տարուան ամառը նուիրելու եմ այս հատորի ուսումնասիրութեանը:

Թէեւ ինձ յայտնի էր վաղուց մեր միջնադարեան բանաստեղծութեան գրական գեղեցկութիւնը, ծանօթ էի մասնաւորապէս ռուս մեծագոյն բանաստեղծների՝ Պրիւսովի, Պալմոնտի, Վիաչեսլաւ–Իւանովի, Սոլոկուպի[12] եւ ուրիշների կարծիքներից՝ մեր միջնադարեան պոէտների մասին,– սակայն փրոֆ. Նիպերկի սքանչացումը Չեր գործով ինձ հաճելիօրէն զարմացրեց եւ իմ զարմանքը չխուսափեց նրա տիրող աչքերից:

– Ո՛, ես չեմ ուզում ասել, թէ Մելգոնեան միւս հրատարակութիւնները հետաքրքիր չեն! Նրանք բոլորն էլ լուրջ արժէքի գրքեր են, սակայն ես իմ այս ամառուան զբաղմունքներիս պաշարը ստացայ! – նկատեց նորից ինձ ու սկսեց սիրով թերթել Չեր *Հայրենիքիս Բուրաւյրանը*:

Չեզ, որպէս այդ հատորի հեղինակի, ես չէի կարող այլեւս չգրել փրոֆ. Նիպերկի կարծիք–գնահատականի մասին, գրել այսպէս մանրամասնօրէն, «լուսանկարչօրէն», համոզուած թէ շուտ ակնաւոր գիտնականի մտաւոր որակի մի մարդու գնահատականը եւ պատրաստուածութիւնը իր ամառուան արձակուրդը նուիրել Չեր ժողովածուի ուսումնասիրութեանը գուցէ լաւագոյն բարոյական վարձատրութիւնն է Չեր կէս դարեան յամառ ու դժուարին, տաղանդով կատարուած աշխատանքին՝ մեր միջնադարեան բանաստեղծութեան ամբողջ գեղեցկութիւնը գիտակցել տալու օտարերկրեայ մտաւորականութեան: Մօտերս, թէ առիթ ունենաք հանդիպելու փրոֆ. Նիպերկին Փարիզում եւ մտերմաբար զրուցելու հետը,– ես համոզուած եմ միանգամայն,– կը կրկնապատկուի Չեր հոգեկան բաւականութիւնը, որ Չեր հատորով սքանչացողը Շուետիայի լաւագոյն մտաւորականութեան խոշորագոյն ներկայացու-

ցիչներից մէկն է, որը՝ որպէս հայագէտ՝ ի վիճակի է բնագրի գեղեցկութիւնը ճաշակելու անմիջականօրէն։

Գերապատիւ Արտաւազդ արքեպ[իսկոպոս]ը[13] ինձ հաղորդել է, որ Դուք վերապահում էք մի *միւրիդիզ*[14] փրոֆ. Նիպերկին եւ շուէտ–սքանտինաւ գիտնականներին Փարիզում՝ Օրիենթալիսթների ու Լինկվիսթների[15] համագումարի օրերին։ Փրոֆ. Նիպերկը Ուփսալայի համալսարանի ներկայացուցիչն է լինելու արեւելագէտների համագումարին, իսկ փրոֆ. Կունար Կունարսսոնը սլաւիստ եւ փիլիսոփայութեան (այսինքն Լեթթրը) ֆակուլտէտի տուայէնը[16] (հայասէր գիտնական)՝ լեզուաբանների համագումարին։ Միւս բարձրագոյն դպրոցները– Լունտ, Սթոքհոլմ, Կէօթըպորկ– նոյնպէս ունենալու են իրենց ներկայացուցիչները,– եւ փրոֆ. Հեալմար Ֆրիսքը[17] նոյնպէս կը գայ։

Շուետացիները առհասարակ եւ շուէտ պետութիւնը ազգայնապէս (ազգովին), չափազանց զգայուն են իրենց համբաւին՝ արտասահմանում եւ ամենաչնչին ուշադրութիւնը դէպի Շուետիայի ներկայացուցիչը (դեսպանը–կոնսուլը), դէպի շուէտ կուլտուրան ու գիտնականը լայն արձագանգ է գտնում Սթոքհոլմի եւ միւս քաղաքների թերթերում։ *Տակէս նիւհեթէր* (օրուայ նորութիւններ) օրաթերթը 250 հազարի տիրած ունի, *Վի* (մենք) շաբաթաթերթը, որի մէջ տպուած էր Գրիգոր Զօհրապի նորավէպի թարգմանութիւնը՝ 800 հազարից աւելի։ Եթէ ի նկատի առնենք Շուետիայի ազգաբնակչութեան թիւը (7 միլ[իոնից] պակաս, ի նկատի առնելով նաեւ Ֆինլանտիայի ծովեզերեայ քաղաքների 300 հազարը), ապա այս փաստը պարզ ապացոյց է մեծ կուլտուրականութեան։ Չեր ընդունելութիւնը՝ ի պատիւ շուէտ գիտնականների՝ համոզուած եղէք նոյն երեկոն իսկ կը հաղորդուի Փարիզից Սթոքհոլմ եւ Armenien=Հայաստան, Armenier= հայ, Armenisk=հայկական՝ բառերը խոշոր գրերով կը զարդարեն շուէտ մամուլի էջերը։ Չմոռանաք լուսանկարել տալ Չեր շուէտ–հայ բարեկամութեան հաւաքոյթը։

Շուէտ գիտնականները վերադառնալով տուն ու հաշիւ տալով իրենց առաքելութեան մասին՝ համալսարաններին (Ուփսալայի համալսարանը 250 դասատու ունի), կը շեշտեն նաեւ հայերի ցուցադրած ուշադրութիւնը դէպի շուէտ գիտնականները ու շուետական հայագիտութիւնը։

Չեզ յայտնի է, որ Մովսէս Խորենացու առաջին տպագրութիւնը օտար լեզուով կատարուել է Շուետիայում։ 1697 թուին երիտասարդ համալսարանաւարտ (28 տարեկան) Հենրիկոս Պրեննեռուսը ուղեկցել է շուէտ դեսպան Ֆաալրիցիուսին Պարսկաստան – Իսպահան, 1697–98–99 թթ. Նոր Զուղայում ուսումնասիրել է հայոց լեզուն ու տեղական հայ հոգեւորականութեան օգնութեամբ թարգմանել Խորենացին լատին լեզուով։ Վերադարձին (Պարսկաստանից հայրենիք) նա 1700 թ. բանտարկուել է Մոսկուայում եւ մինչեւ 1722 թիւը պահուել գերի՝ ռուս–շուետական պատերազմի պատճառով։ 1723 թ. Պրեննեռուսը հրատարակել է մօտ 24–25 տարի ձեռագիր մնացած իր Նոր Զուղայի թարգմանութիւնը[18]։ Այդ 1697–98 թթ. մինչեւ մեր օրերը – 250 տարուայ ընթացքում չէ մարել հայագիտութեան ճրագը Շուետիայում։ Ինձ թւում է, թէ Չեր կազմակերպելիք *ընդունելութիւնը*, շուէտ–հայկական բարեկամութեան ցոյցին, պէտք է տալ *Շուետիայի հայագիտութեան 250ամեակի* գիտական տօնա-

խմբութեան բնոյթ՝ մեծարելով նաեւ այսօրուան հայագիտութեան խոշոր դէմքը՝ փրոֆ. Նիպերկը եւ հանգուցեալ հայագէտ Էուլտ Լիտենին[19] Կէօթըպորկում փոխարինած փրոֆ. Հեալմար Ֆրիսքը։ 250ամեակի գիտական տօնակատարութեան–ընդունելութեան բնոյթ տալով այդ պատուոյ ցոյցին, փարիզահայութեան ելոյթը կը ստանայ նշանակալից երեւոյթ. Շուետիայի մտաւորականութեան եւ շուէտ երկրի համար վերին աստիճանի պատուաբեր։

Փրոֆ. Նիպերկը չափազանց յուզուել էր Չեր Նուպարեան Մատենադարանի փրոֆ. Մէյէի[20] յիշատակին նուիրուած ֆրանսերէն պրոշիւրի ընթերցումից։ Նա մօտ[իկից] ճանաչել է Մէյէին եւ նրա հանճարի գնահատողներից է։ Իմ տպաւորութիւնն է, որ հայերիս ցուցաղրած ուշադրութիւնը այնպէս ազդել է փրոֆ. Նիպերկի վրայ, որ նա ցանկութիւն ունի աւելի շատ ժամանակ նուիրելու հայերէն պրպտումներին։ Յամենայն դէպս, նա պատրաստ է աջակցելու ամէն կերպ հայագիտութեանը՝ Շուետիայում, նոյնիսկ բարեացակամ է Ուփսալայի համալսարանում մի օր– ապագայում – հայերէն լեզուի ու գրականութեան ամբիոնի ստեղծմանը[21]։

Նորայրի ձեռագրերի սեփականատէրը Կէօթըպորկ քաղաքն է, որի քաղ[աքային] վարչութիւնից է կախուած ծախել կամ նուիրել մեր հայկական հիմնարկութեան՝ հայերէն ձեռագրերը։ Ինձ թւում է, թէ շատ լաւ կը լինէր, օգտուել շուէտ հայագէտ փրոֆեսորների ներկայութիւնից Փարիզում եւ Չեզ կազմել խառն *շուէդ–հայկական նորայրեան կոմիտէ*. Արտաւազդ արքեպ[իսկոպոս]ի պատուաւոր նախագահութեամբ եւ փրոֆ. Նիպերկի նախագահութեամբ եւ Չեր ու փրոֆ. Ֆրիսքի անդամակցութեամբ, գուցէ էլի մի կամ երկու փարիզահայ մտաւորականների անդամակցութեամբ (որքան սակաւաթիւ, այնքան լաւ՝ ըստ իմ կարծեաց)։ Այդ շուէտ–հայկական գրական–գիտական կոմիտէն կը կատարէր ընտրութիւնը նորայրեան ձեռագրերի մէջ առաջին հերթին հրատարակութեան արժանի (պատրաստի կամ կիսա–պատրաստի գործերի) եւ կը փոխանցէր Չեզ՝ Փարիզ՝ հրատարակութեան։ Այդ շուէտ–հայկական նորայրեան կոմիտէն *Չեզ կը յղուամադրէր փաստօրէն նորայրեան չեռագրերից* արժեքաւորները՝ փրոֆ. Նիպերկի միջոցով հնարաւորութիւն տալով ստանալ՝ Կէօթըպորկ–Ուփսալայից՝ Փարիզ։

Այս *շուէդ–հայկական կոմիտէն* (5–6 հոգուց) անհրաժեշտ է *այն դէպքում ի հարկէ*, եթէ Կէօթըպորկի քաղ[աքային] ինքնավարութիւնը մերժէ Չեր խնդիրը՝ ծախել կամ նուիրել նորայրեան ձեռագրերը։ Մեր նպատակն է հրատարակուած տեսնել նորայրեան գործերից արժեքաւորը ու պատրաստին (մի 2–3 հատոր) եւ Դուք անշուշտ համամիտ կը լինէք թէ պէտք է փորձել բոլոր ճանապարհները, որոնք կարող են փրկել նորայրեան աշխատութիւնները մի նոր 32 տարի եւս փտտելու դարակներում անպէտքօրէն ու անյայտ։

Ես խօսել եմ շուէտ–հայկական նորայրեան կոմիտէի ստեղծման հնարաւորութեան մասին փրոֆ. Նիպերկի հետ, վերջինիս նախագահութեամբ ու Արտաւազդ արքեպ[իսկոպոսի] պատուաւոր նախագահութեամբ։ Նա սկզբունքով համաձայն է, որ եթէ ձեռագրերը չյանձնուեն Չեզ սեփականատիրոջ կողմից, նա դէմ չէր լինի իր մասնակցութիւնը բերել շուէտ–հայկական նորայրեան կոմիտէին։ Այնպէս որ նա նախապատրաստուած է այս ուղղութեամբ եւս, եւ Դուք

կարող էք խօսել հետը այդ մասին, եթէ հարկ համարէք։

Ես ուզում էի գրել Ձեզ Նորայրեան ձեռագրերի մասին, գրել նոյնպէս Ձեր գեղեցիկ գործի – Roseraie d'Arménie[22] հատորների շուետերէն թարգմանութեան կազմակերպումի մասին, սակայն նամակս չափազանց երկարեց։ Ես շտապում եմ նախ եւ առաջ՝ Ձեզ հաղորդել անհրաժեշտ տեղեկութիւնները Ձեր հայ–շուետական հայագիտական բարեկամութեան ցոյցի յաջողութեան նպաստող։ Շուետը սիրում է *փայլ* եւ չափազանց զգայուն է դէպի իր անձը ցուցադրած արտաքին պատիւը։ Ես համոզուած եմ, թէ հայ–շուետական հանդիպում–ընդունելութիւնը՝ շնորհիւ Ձեր եւ Արտաւազդ արքեպ[իսկոպոսի] ջանքերի՝ թոյլ կը տայ ոչ միայն լուծելու Նորայրեան ձեռագրերի բախտը Ձեզ ցանկալի ուղղութեամբ, այլեւ նուաճելու շուէտ ղեկավար մտաւորականութեան բարեկամութիւնը՝ մեզ հետ ունենալու շուետական օգնութիւնը նաեւ բոլոր կարեւոր հայկական խնդիրներում։

Խորին յարգանքով՝ Ս. Լօրէլի

5.VI.1948, Ուփսալա.

Իտունականաքաղ 6.

Յ. Գր.– Հետաքրքրութեամբ կարդացի *Ազահիպի* մէջ Ձեր խորհրդածութիւնները արեւելահայ եւ արեւմտահայ բարբառների շուրջ[23]։ Ճիշդ է միանգամայն, որ *լեզուով*[24] չի կարելի ընտրել լեզուն կամ պատրաստել լեզու, ինչպէս մի տանծենիին կամ խնձորենիին պատուաստում են նոր ճիւղ–պտուղ։ Պէտք է թողնել ժամանակին ու հանգամանքներին (վաղուան օրուան՝ որ անյայտ է մինչ այսօր) մեր լեզուային միութիւնը բնականօրէն լուծելու։ Սակայն պէտք է ընդգծել, թէ *հայ լեզուի հիմքը եղել է եւ մնում է Այրարատեան դաշտի գիւղացու հասկալ–հոսկալ խօսած լեզուն*, որը այն առաւելութիւնը ունէր եւ ունի մեր միւս գաւառներում (տաճկահայ կամ ռուսահայ) ապրող հայ ազգաբնակչութեան խօսած հայերէնների հետ համեմատած, որ այրարատեան գիւղացիի լեզուն *հասկանալի* էր մեր բոլոր գաւառների գիւղացիներին։ Ես երեւանցի չեմ եւ չեմ տառապում *լոքալ –փաթրիոթիզմով*[25], եւ ծանօթ եմ արեւմտահայ հեղինակների շէ–տէօվրների[26] հետ։

Չգիտեմ թէ ի՞նչ է կատարւում Տաճկաստանում փակուած հայութեան բեկորների հետ, սակայն սփիւռքի *արեւմտահայ լեզուն կորցրել է իր տակի հիմքը*– մայր երկիրը եւ հողի վրայ ննստած ժողովրդական զանգուածը– եւ նրա զարգացումը ընթանում է ոչ–առողջ ճանապարհով։ Մեր նախկին արեւմտահայ գաւառների բարբառների փոխարէն՝ ստեղծում են ֆրանսահայ, ամերիկահայ, եգիպտահայ եւայլն «լեզուներ» եւ սփիւռքի *գրական* արեւմտահայ բարբառը կամ պիտի մի նոր «գրաբար» դառնայ կամ մեռնի օտար երկնակամարի տակ։ Արդէն հայ սփիւռքի 3–4 սերնդի հայութեան լեզուն՝ *Հայաստանի ժողովրդի* (ռուսահայ թէ տաճկահայ) խօսած լեզուի հետ արհեստականօրէն է միայն պահպանելու իր կապը, որպէս մի *օյտարացու կապը՝ սիրած օյտար լեզուի հետ։* Եւ միանգամայն ճիշդ է Ձեր եւ բոլոր նրանց ընթացքը, որոնք սփիւռքի *մասսաների*[27] ներգաղթի ջերմ պաշտպանն են։

Ի միջի այլոց, թոյլ տուէք ինձ մի «փարատոքս» այստեղ, որ *ներգաղթը* հայութեան ազգային ինքնապաշտպանութեան տեսակէտից՝ ողջունելի է ոչ միայն *ներգաղթողների համար*, այլեւ այսօրուան ապրող Հայաստանում զանգուածների: *Պատմական փաստ է, որ ռուսահայութեան* ազգային ինքնագիտակցութեան զարգացումը XIX դարում (չեմ ուզեր աւելի խորը յետադարձ հայեացք ձգել) կատարուել է *ցրուկահայութեան* ուժեղ ազդեցութեան տակ: Աւելին, ռուսահայ զանգուածները կովկասեան քաղաքներում եւ գիւղերում ընդունելով *պարբերաբար* տաճկահայ գաղթականութիւն (*մրաւորականներ* Կ. Պոլսից, Վանից, Մուշից, Կարինից, Ակնից եւայլն, եւ կոտորածներից եւ ռուս–տաճկական պատերազմներից հետեւող *չուումներ–յեղափոխումներ* Տաճկաստանից՝ Ռուսաստան) – «հայացուել» են: Ցարական տիրապետութեան տակ ապրող մեր զանգուածների մէջ նրանք շեշտել են ռուսահայերիս *«հայկականութիւնը»*, մայրենի լեզուի նշանակութիւնը եւայլն: Եւ այսօր սփիւռքից Հայաստան ներգաղթող, իր սեփական տունը վերադարձող արեւմտահայ զանգուածները՝ փրկում են ոչ միայն իրենց ապագայ սերունդները ապազգայնացումից, այլեւ մի *յաւելեալ հայկականութեան* հոսանք են մտցնում Հայաստան,– լինի այդ մեր Հայաստանը ցարական, խորհրդային թէ մի այլ, եւ այդ *հայկականութեան քարւոքիւնը* միայն դրական հետեւանքներ կարող է ունենալ Հայաստանի համար գուցէ մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում, մինչ որ Հայաստանի (այսօրուան) հայութիւնը կը մարսի (տիժիրէ) ներգաղթող հայ զանգուածների *հայկականութիւնը* կամ արեւմտահայկականութիւնը:

Իմ այս պնդումը սոսկ «օրիժինալ փարատոքս» չհամարէք, այլ մեր ռուսահայ եւ տաճկահայ զանգուածների կուլտուրական–հասարակական զարգացումների փոխ–յարաբերութեան, զարգացման էտապների ուսումնասիրութեան հետեւանք, ուսումնասիրութեան մի աշխատութեանս էջը, որ մնաց կիսատ մեր հայրենիքում, երբ ես չուեցի «խորհրդային դրախտը»[28]:

Սակայն գանք լեզուի խնդրին, որ հիմ վէճ է մեզանում: Պէտք էր լսել Պերճ Պռոշեանին Այրարատեան դաշտի խօսած գիւղացու լեզուի գովքը անելիս: Պերճ Պռոշեանը, Ղազարոս Աղայեանը եւ Յովհաննէս Թումանեանը– երեքն էլ, ինչպէս գիտէք՝ վիթխարի հասակի եւ ինչպէս ասում են՝ «պատռած բերան» մարդիկ, սիրող հանճարների եւ ժողովրդի խօսած լեզուի հարստութեան ու նրբութիւնների– նրանցից իւրաքանչիւրը գտնում էր, թէ իր ծննդավայրգաւառի լեզուն *ամենահարուստն* է ու *ամենագեղեցիկը*.– Պերճ Պռոշեանը իր Քանաքեռի բարբառը, Ղազարոս Աղայեանը իր Բոլնիս–Խաչէնի, իսկ Յովհաննէս Թումանեանը՝ իր Լոռուայ Դսեղի! Սակայն յաղթանակը միշտ մնում էր Պերճ Պռոշեանին, որովհետեւ նա պնդում էր, թէ ոչ մի հայ գաւառի գիւղացին այնպէս համով–հոտով չէ *հայհոյում*, ինչպէս Այրարատեան դաշտի մաճկալը: Ու սկսում էր ռմբակոծել իր դանդաղկոտ խօսող հակաճառողներին այրարատեան ընտիր հայհոյանքներով, պնդելով թէ նրանց «կենեզիսը»[29] պէտք է փնտռել մեր ոսկեդարեան ժամանակներում եւ Սբ. Սահակն ու Սբ. Մեսրոպը «ճաշակելով» այդ հայհոյանքների գեղեցկութիւնները հմայուել էին այրարատեան բարբառով եւ նոյնիսկ *Սբ. Գիրքը* այդ լեզուով թարգմանել! Չգիտեմ Չեզ յայտնի է, որ Պերճ Պռոշեանը ոչ միայն Երեւանում *ածուխ–ծախող* է

եղել իր երիտասարդութեան ժամանակ, այլեւ 60–70 թուականներին Թիֆլիսում *հայ բանի հիմնադիրներից մէկը* (Ներմազանեանց դարպասում[30], ուր երբեմն գտնւում էր Աբգար Յովհաննիսեանի[31] *Արչագանի* խմբագրատունը, Թիֆլիսի Մողնու եկեղեցուց ոչ հեռու, նախկին Կովկասի Բարեգործ[ական] Ընկերութեան հրապարակի վրայ) եւ *շատ լուսամիտ դերասան*, ու թոքախտը (արիւն քցելը) ստիպել էր նրան չուել բեմը, գրող եւ ուսուցիչ դառնալ:

Պերճ Պռոշեանը՝ իմ *կրօնի դասատուն* է եղել Ներսիսեան դպրոցում:

Ղազարոս Աղայեանի *Այբբենարանը* («Մայրենի լեզու»ն)[32] իմ առաջին գիրքը, որի վրայ ես սերտել ու սիրել եմ հայ գրերը:

Յովհաննէս Թումանեանի «Շունն ու կատուն» իմ մանկութեան սիրած ոտանաւորը:

Երեքի զուգակները՝ պատանեկութեան–երիտասարդութեան ընկերներ, երբեմն նաեւ՝ դպրոցական, ես վայելել եմ՝ արդէն ուսանողութեանս տարիներին երեքի – Պերճի, Յովհաննէսի, Ղազարոսի բարեացակամութիւնն ու մտերմութիւնը, երբ նրանք մեր ազգային ջոջերն էին – գրական դէմքեր: Ակամայ ծառացան առաջը մեր ժողովրդի խորքից, որպէս մաքուր աղբիւր, ժայթքած այդ երեք գեղեցիկ, կարծես գիւղական *քեթիւդաների*[33] դէմքերը՝ ալեխառն մօրուքով ծածկուած ու մազերը քամուն տուած– երբ կարդում էի *Ամահիպում* Չեր յօդուածը մեր *գրական լեզուի* մասին– յօդուած՝ որի եզրակացութիւնը չպէտք է մոռանալ, թէ *անժամանակ յարուցուած մի հարց է:*

Նոյնը
5.VI.1948, Ուփսալա

Բ.

30.VI.1948, Ուփսալա, Խտունակաթաղ 6

Մեծարգոյ պ. Ա. Չօպանեան
rue Say 9, Փարիզ.

Սիրելի Վարպետ,

Շնորհակալութիւններս Չեր սիրալիր նամակի համար, որին շտապում եմ պատասխանել:

Արեւելագէտների եւ Լեզուագէտների Համագումարները (այստեղ խօսել է զուգահեռ երկու համագումարների մասին) հրաւիրուած եմ Յուլիս 19–23 օրերի համար, իսկ թէ կարգադրիչ յանձնաժողովը ո՞ր օրն է բացելու, միայն տեղում կ՛որոշուի: Շուետիան իր համալսարանների կողմից ուղարկում է երկուական ներկայացուցիչ՝ մէկը արեւելագէտների եւ միւսը լեզուաբանների համագումարներին: Պաշտօնապէս Ուփսալայի համալսարանը ընտրել է փրոֆ. Հենրիկ Նիպերկին արեւելագէտների, իսկ փրոֆ. Կունար Կունարսսոնին՝ որը յայտնի սլաւիստ է եւ ֆաքիւլթէ տը ֆիլոզոֆիի (ինչպէս այստեղ կոչւում է ֆաքիւլթէ տը լէթթրը) տուայէն է, լեզուագէտների համագումարներին: Փրոֆ.

Ֆրիսքը կը լինի Կէօթըպորկի բարձրագոյն դպրոցից լեզուագէտների քոնկրէին, որպէս համեմատական լեզուաբանութեան ու սանսքրիթերէնի դասատու: Քոփենհակընից կը գայ երեւի խոշորագոյն արեւելագէտ ու հայագէտ եւս,– համալսարանի ռեքթոր փրոֆ. Պեհրը:

Փրոֆ. Հեալմար Ֆրիսքը հրատարակել է իր վերջին էթիւտը մեր լեզուի մասին *Etyma Armeniaca*, 1944 թուին, աւելի առաջ՝ *Suffixales th im Indogermanischen* էթիւտը, աւելի առաջ՝ *Indogermanica*, որոնց մէջ տեղ է գտել նաեւ մեր լեզուն: Նա շարունակել է յայտնի հայագէտ եւ նոյն Կէօթըպորկի բարձր[ագոյն] դպրոցի փրոֆ. Էւալտ Լիտէնի գիծը, իսկ այդ 1939 թուին վախճանուած գիտնականը (*Armeniaca, Armenische Studien* եւայլն) [գործերի հեղինակը] մի լուրջ ու մեծ հայագիտական դէմք էր, որ հիմնաւորապէս ուսումնասիրած էր մեր լեզուն Վիեննայի Մխիթարեանների մօտ:

Փրոֆ. Հենրիկ Նիպերկը շատ աւելի մեծ ու լուրջ գիտնական է ու շատ աւելի հմուտ՝ հայագիտութեան մէջ,– նաեւ վրացերէնի, օսերէնի եւ այլ Կովկասի ժողովուրդների լեզուին ու պատմութեան, խոշոր իրանագէտ, արաբագէտ, եբրայագէտ, եւայլն: Նա այնքան հմուտ է եբրայեցերէնի մէջ, որ ուղղել է շուէտ Bibleի թարգմանութեան սխալները՝ շուէտ եկեղեցու առաջարկութեամբ, եւ անգամ հրեայ եբրայագէտները նրան ճանաչում են [իբրեւ] մեծ հեղինակութիւն: Նա հայերէնի վերաբերեալ չունի յատուկ – առանձին աշխատութիւն, սակայն իր աշխատութիւնների մէջ ([ինչպէս] *Hilfsbüch des Pehlevi, Altarmenische Relig* եւայլն), ինչպէս նաեւ զանազան պարբերականներում (*Le Monde Oriental*[34] տարեգիրքը, որը հրատարակւում է Շուետիայում եւ որի հրատարակիչն ու խմբագիրն է նա 1926 թուից, Փարիզի *Journal Asiatique*[35] եւայլն) նա լուրջ վերլուծութիւններ ունի իրանաբանութեան հայկական աղբիւրների [մասին]: Սակայն սխալ կը լիներ կարծել, թէ նրա հայագիտական ծառայութիւնը նման է համեմատական լեզուաբանութեան սովորական պաշարին՝ հայերէն մի քանի բառերին *եւս* տեղ տալու ինտոեւրոպական քերականութեան դասատուութեան մէջ: Նա գաղափար ունի աւելի, քան մեր մտաւորականներից շատերը, մեր հին գրականութեան մասին, մեր այսօրուան արեւելահայ եւ արեւմտահայ բանասէրների մասին եւայլն: Եթէ անձամբ առիթ կ'ունենաք հետը զրուցելու ֆրանսերէն, որին կատարելապէս տիրապետում է, ապա ինքներդ կը համոզուէք, որ ես չեմ չափազանցում եւ տպաւորութիւններս սխալ չեն: Եթէ յաջողուի նրան *մի փոքր մօտից կապել ու հետաքրքրել հայութեամբ*, նա կարող է տալ *ընտիր էթիւտներ* հայագիտութեան մասին, մանաւանդ որ Շուետիան այսօր տրամադրում է Նորայր Քիւզանդացիին հայագիտական աննմանական ընտիր գրադարանը:

Ձեր գեղեցիկ *Roseraie d'Arménie*ին շուետական հրատարակութեան գաղափարը իմ մէջ յղացաւ [անընդ.] փրոֆ. Նիպերկի հետ Ձեր *Հայրենիքիս Քուրասպանը* հրատարակութեան մասին զրուցելիս, երբ ես տեսայ նրա սքանչացումը մեր Քուչակով (Ձեր հաստ հատորի թերթերը կտրտուած էին, ինչ[ը] ցոյց էր տալիս թէ նա արդէն որոշ չափով կատարել էր իր «սկզբնական ծանօթութիւնը»), բայց ես *բնաւ ոչ մի իսկ չասացի նրան* այդ մասին եւ *նա առ այժմս չգիտի իմ այդ դիտաւորութեանս* մասին եւ ահա թէ ինչու:

Ձեր *Roseraie*ի շուետերէն թարգմանութեան համար ես ի նկատի չունեմ փրոֆ. Նիպերկին, որը ամենախոշոր գիտական դէմքն է, սակայն ոչ բանաստեղծ: Ես կ'ուզէի, որ Ձեր *Roseraie*ն թարգմանէր մի մեծ, շատ մեծ բանաստեղծ: Յիշո՞ւմ էք անշուշտ Ձեր գրագրութիւնը Նորայր Բիւզանդացիի հետ 1904–1907 թթ. Քուչակի շուրջը: Ես լաւ յիշում եմ, որովհետեւ 1946 թուին կարդացել եմ Ձեր այդ գրագրութիւնից չկորածը, արշիւում մնացածը (մեծ մասը կորած է, գէթ առայժմ, եւ վախում եմ թէ ընդմիշտ՝ քանի որ անցել է Նորայրի մահուանից 32 տարի!). Ձեր քարտերը–նամակները: Նրանցից մէկում Դուք ունէք արած մի շատ տեղին *ռեփլիք*[36]. Նորայրի բանասիրական (գուցէ եւ տեղին) «բծախնդրութեան» – «խծբծանքներին», թէ՝ *Քուչակը Ձեզ հետաքրքրում է որպէս արուեստագէտի, պոէտի, եւ ոչ թէ բանասէրի*, եւ Դուք ուզում էք որ ֆրանսիացի ընթերցողը ճաշակի Քուչակի տաղերի գեղարուեստական գեղեցկութիւնները, նրա հեղինակի բանաստեղծական հանճարի մեծութիւնը: Ես այսօր նոյն կարծիքին եմ, թէ պէտք է շուետական ընթերցողին տալ մի այնպիսի թարգմանութիւն Ձեր *Roseraie*ի, որ նա ճաշակի հայկական միջնադարեան բանաստեղծութեան քաղցրութիւնը եւ գեղարուեստական մեծութիւնը: Փրոֆ. Նիպերկի թարգմանութիւնը կը լինէր բանասէր–գիտնականի թարգմանութիւն, կատարուած ամենայն բարեխղճութեամբ ու հարազատութեամբ եւայլն եւայլն, Դուք իսկ հասկանում էք թէ ինչ եմ ուզում ասած լինել: Ես աչքի առաջ ունեմ, որպէս թարգմանիչ, մի այլ դէմք, որ այսօրուան Սքանտինաւիայի գուցէ ամէնից խոշոր դէմքն է արուեստի բնագաւառում (արեւմտահայերիդ խօսքը՝ կալուածքումն է կարծեմ?): Դա Փէր Լակերքվիսքն (Pär Lagerkvist) է[37], որի *Le Nain* (Գաճաճը) մօտերս թարգմանուել էր ֆրանսերէն եւ բաւական մեծ յաջողութիւն էր ունեցել: Նա այսօր Շուէտ գրականութեան մեծագոյն *բանաստեղծն* է, մեծագոյն *րոմանսիէն*[38], մեծագոյն *նովելիստը*[39], եւ մեծագոյն *թատերագիր–դրամատուրկը*: Դուք գիտէք, որ Շուետիայի նորագոյն ժամանակների գրական պատմութիւնը Ակուսթ Սթրիմպերկին[40] համարում է մի գրական հանճար, որպիսի դէմք Շուետիան չի ունեցել վերջին մի քանի տարուան ընթացքում: Սթրիմպերկը, այդ բատարը, մի աղախնի ու անյայտ հօրից, համարում է *փերթիւրպաբէօր տէ(զ) ամը*[41]: Այսօր Փէր Լակերքվիսքը [անընդ.] համարում է նոյն Սթրիմպերկի գծի շարունակողը եւ նոյնիսկ մօտերս ես կարդացի նրա վերջին թատերական գործի մասին քննադատութիւն, թէ նա եւս մի խոշորագոյն՝ *հոգիներ ալեկոծող* է, եւ սթրիմպերկեան մասշտաբի գրող մի:

Ես կանգ առայ այս մանրամասնութիւնների վրայ որպէսզի Դուք պատկերացնէք թէ որպիսի խոշոր տարբերութիւն պիտի լինի *Roseraie*իդ թարգմանութեան մէջ թէ կատարուէր այն մի Փէր Լակերքվիսթի մեծութեան պոէտի կողմից, եւ ո՛չ թէ մի մեծ գիտնականի: Հենց միայն այն պարագան, որ թարգմանուել է Փէր Լակերքվիսթի կողմից որեւէ բանաստեղծական հատոր,– արդէն մի *գրական երեւոյթ* է լինելու ամբողջ Սքանտինաւիայում, ոչ միայն Շուետիայում:

Ամենաանշահախնդիր կերպով, ես կ'ուզէի օգնած լինել այս գործում, իմ ուժերիս չափ, որովհետեւ մեր գրականութեան գոհարները միջազգային գրական շուկան հանել եւ մատչելի դարձնել բոլոր ժողովուրդներին, բոլոր երկիրներին,– մի վերին աստիճանի կարեւոր գործ, *որի սկզբնաղիրը Դուք էք*

եղած գրեթէ կէս դար առաջ եւ ամբողջ կէս դարուան ընթացքում Ֆրանսիայում: Ես դեռեւս չեմ խօսած Փէր Լակերքվիսթի հետ այդ մասին, ինչպէս եւ ոչք ոքի հետ: Պէտք է թողնել մարդկանց օգտուել կարճ ամառուան եղանակից, քանի որ Շուետիան գրեթէ ամառ չգիտէ, այլ մի քանի շաբաթ տաք–արեւոտ օրեր, եւ բարձրացնել այդ գրոյցը աշնանը: Եթէ Դուք համաձայն էք հետս, ապա կը խնդրէի ուղարկել ձօնումով *Roseraie d'Arménie*ի հատորները՝ ուղղակի իրեն՝ Փէր Լակերքվիսթին, որպէս նուէր բանաստեղծից բանաստեղծին, մի փոքրիկ նամակով, որի մէջ կարող էք յիշել թէ նրա հասցէն [անընթ.], ինչպէս նաեւ հայասիրական զգացմունքների մասին դէպի մեր այնքան տուժած ժողովուրդը Ձեզ յայտնի է իմ նամակիցս Ձեզ: [անընթ.] Նա կը ծանօթանայ Ձեր հատորների հետ (ո՞հ, եթէ հնարաւոր լիներ ուղարկել նաեւ Հանս Պեթիէի *Armenische Nachtingall*ի մի օրինակը միաժամանակ[42]), կը գրի Ձեզ անշուշտ, եւ ես էլ առիթ կ'ունենամ արդէն *կոնկրէտ* ձեւով՝ դնել խնդիրը՝ խնդրելով նրան *անչամբ գլուխ[ը] կանգնել այդ գործի:* Ես ինձ պատկերացնում եմ այսպէս.– Փէր Լակերքվիսթը՝ որպէս բանաստեղծ եւ շուետական ճաշակին մօտ ծանօթ, ինքը Ձեր երեք հատորներից կը կատարի ընտրութիւն, թէ ի՞նչը թարգմանել: Դուք կը գրէք մի հակիրճ *ներածութիւն* յատկապէս շուետական հրատարակութեան համար: Եւ կը հրատարակուի այստեղի ամենախոշոր հրատարակչական տան կողմից:

Պէտք է յուսալ, թէ Ձեզ կը յաջողի մնացեալ երեք հատորները եւս Ձեր *Roseraie*ի[43] հրատարակել: Մի՞թէ Մելգոնեան ֆոնտը կարող էր աւելի գեղեցիկ ու աւելի կարեւոր գործ տալ,– կարեւոր՝ ոչ միայն զուտ գրական տեսակէտից, այլեւ ընդհանրապէս շատ տեսակէտներով հայութեանը ծառայող?!

Անշուշտ, պէտք է յուսալ, թէ նորայրեան ձեռագրերը կը յաջողի ստանալ Ձեզ Փարիզ, Նուպարեան Մատենադարանի համար, եւ մի երկու գործ գուցէ թէ մօտ տարիներս նոյնիսկ լոյս ընծայուի[ն][44]: Յամենայն դէպս մի նոր 32 *տարի* եւս փոշին չի ծածկի մեր այդ բանաստէրի գործերը, որի կտակի *անհմաստութիւնը* (եթէ չասենք աւելին) ուղղակի ապշեցնում է ամէնքին, նոյնիսկ շուետացիներին: Գոնէ իր 150 հազարը (մօտ 200–210 հազար մինչ – առաջին համաշ[խարհային] պատերազմի ոսկէ ֆրանք) կտակէր համալսարանին՝ հայագիտական ամբիոն հաստատելու!

Ինձ թւում է, թէ Նորայրը հայ գրագէտների ընտանիքում *միակ սիեսիմէնն*[45] է, որ տրամադրելով մի ահագին գումար, հարուստ մարդու կարողութիւն (չէ՞ որ այդ գումարով կարելի էր գնել 6–7 յարկանի տուն Փարիզում իսկ 1899–1913թթ.), լալիս է, կոպէկի ու սանթիմների վրայ դողում, խեղճ Կարապետ Բասմաջեանի[46] հետ սակարկում թէ պէտք է վճարել բացի յօդուածի գնից, նաեւ սրբագրութեան համար 5ական ֆրանք, գէթ 2 ֆր[անք] 50 սենթ եւայլն, եւայլն: (Հանր[այնի Գրադարանի] Բասմաջեանի *արշիւ*ներում պիտի լինեն Նորայրի նամակները): Եւ այդ մարդը այն աստիճան կուրանում է, որ նոյնիսկ սեփական գործերը չի հրատարակում, իր գումարը տաղ ու տարափ է անում «բարեգործութեամբ»՝ տարեկան երկու անգամ աղքատներին բաժանել իր 125 հազար քրոնի տոկոսները (20 հազարը տուել է իր աղախնուն), իր *գերեզմանի* վրայ ծաղկեփունջ դնել, չմոռանալ հինգ տարին մի անգամ *նորկել* գերեզմանի

շրջանակը եւայլն!

Ես ծանօթ եմ մօտէն մեր ռուսահայ *բոլոր* մեծ ու փոքր գրողների կեանքին՝ դորպատեանների *պլէապոյից*[47] – ու նրա նուիրական պարագլուխ Խաչ[ատուր] Աբովեանից մինչեւ Չարենց (խեղճ Եղիշէ, որ շարունակ գրպանը դատարկ, քանի–քանի անգամ դիմած է *աւանդ*[48] տալ իրեն), Գեորգ Աբով, Նայիրի Զարեան, Ալազան, Ազատ Վշտունի[49] եւայլն, եւայլն: Պետրոս Սիմէոնեան, Արծրունի, Աբգար Յովհաննիսեան, Սպանդար Սպանդարեան, Արասխանեան[50] (յիշում եմ այստեղ Նորայր Քիւզանդացու ժամանակի դէմքեր) – իրենց գրպանի վերջին կոպէկը դնում էին *Մեղու Հայաստանի*ի, *Մշակի*, *Արչագանքի*, *Նոր–Դարի*, *Մուրճի* վրայ,– իրենք ծառայում էին, պաշտօնավարում մի որեւէ հիմնարկութեան մէջ ու թերթի վրայ ծախսում: Ես ինքս իմ ականջով լսած եմ Առաջին Համաշխարհայինի պատերազմի նախօրեակին հայ խմբագիրներից մէկին՝ պոռալիս իր կնոջ վրայ, որը տրտնջում էր թէ ինչու իր ամուսինը հազարները ջուրն է ածում, թերթը հրատարակելով,– պոռալիս թէ.–

«Ես իմ վերջին շապիկն էլ կը ծախեմ, ու թերթս չեմ դադարեցնի, քո փոխանակ էլ կը ծախեմ, երեխաներս էլ տկլոր քող մամ գան,– բայց քանի աչքս բաց է՝ պիտի լոյս տեսնի!»

Այսպէս եմ եղել բոլորը, այսպէս էք եղել Դուք, մեր աւագները, *Ամահիւրը* հրատարակելիս, *Բանասէրը* հրատարակելիս, ու փողոցներում քաքավէտ ու շաքարաշէն գիշերները ծախել եմ:

Քանի անգամ, թերթելով նորայրեան կտակի պատճէնները ու նրա ձեռագրերը, Ձեր նամակների մնացորդները, ես ինձ ասում էի, թէ՝

«Ո՞հ, եթէ 200 հազար կանխիկ դրամ 1899–1913թթ. լինէր մի Չօպանեանի, մի Բասմաջեանի ձեռքին, ինչ պիտի լինէին *Ամահիւրն* ու *Բանասէրը*, տպագիր գործերի որպիսի հեղեղ պիտի տեղար! Իսկ Նորայրը իր սեփական գրական գործի վրայ զլանում է 150 քրոն (200 ֆր[անք]) տարեկան ծախսել ու հրատարակել իր *Քննասէրը* տարէնը մի անգամ, եւ *դադարեցնում* է իր այդ հրատարակութիւնը այդ պատճառով[51]:

Սա մի *հրէշաւոր* փաստ է, որ նմանը չունի մեր գրողների ընտանիքում: Մի՞թէ տաճկահայ իրականութեան մէջ եղել է մի *երկրորդ* այսպիսի *սիեսիմէն*? Դուք չէք կարող երեւակայել, թէ որչափ յուզել է այս փաստը ինձ իր ժամանակին, երբ թերթում էի ու փոշուց մաքրում նորայրեան ձեռագրերը Ուփսալայի համալսարանի գրադարանում ու ծանօթանում–ուսումնասիրում այն: Երբ դառնում էի տուն, կինս, որ մի շուետուհի է[52], չէր ճանաչում ինձ, այն աստիճան ես յուզուած էի լինում նորայրեան այդ յիմարագոյն «վերջին կամքի» թելադրանքից: Նա վախճանուել է 1915թ.ի Դեկտեմբերի 25–26 գիշերը, ուրեմն՝ այսպէս ասած՝ *ականաւոնս* հայկական մեծ աղէտին *Ապրիլ 11–24*ի: Եւ մեր այդ «ազգասէր» բարերարը, որ ամէն քայլափոխում կուրծքը ծեծում է թէ «կը սիրեմ իմ ազգը» իր 150 հազար շու[ետական] քրոնը բաժին է հանում աղախնին 20 հազար եւ մնացեալը շուէտ «աղքատիկ»ներին բաշխում եւ ոչ մի սանթիմ մեր *փշուր մը հաց* մուրացող որբերին, դռնէ դուռ ընկած...

Եւ գիտէք, սիրելի Վարպետ, որ Շուետիայում *աղքատ չկայ* այդ բառի այն իմաստով, որ գոյութիւն ունի այլ երկրներում: Այստեղ *աղքատ չկայ*, ամէն-

քը ունին մի պատառ հաց ու ծածկուած յարկ, որովհետեւ *պետութիւնը հոգում է պետական գանձարկղից*, բաշխելով թոշակ ծերունիներին, տկարներին, այրիներին, որբերին, կարիքաւորներին ապրուստի միջոց, ծրի բժիշկ ու դեղ, ծրի հագուստ ու կօշիկ եւ այլն: Կան կարիքաւորներ, բայց ո՛չ աղքատ ու անտուն: Չեզ գաղափար տալու [համար] այստեղի սոցիալական–տնտեսական օրէնսդրութեան մասին, կը յիշեմ, որ անցեալ տարուանից *ամէն մանուկ իր ծննդեան առաջին օրուանից մինչեւ 16 տարեկանը* (լրացումը) ստանում է 240 քրոն [անգնք.] (100 տոլար[ի] մօտ) տարեկան թոշակ,– լինի այդ երեխան կարիքաւոր թէ միլիոնատէրի զաւակ, անխտիր, որպէսզի ծնողները լաւ կերակրեն եւ լաւ հագցնեն իրենց զաւակներին: Հարուստ ընտանիքները իրենք կարող են հրաժարուել այդ թոշակից, բայց օրէնքը չի բաժանում դասակարգերի իր երեխաներին ցոյց տուած օգնութեան ժամանակ:

Եւ զգում էք, անշուշտ, թէ որքան *անյեղի* է նորայրեան կտակի յիմարութիւնը մի այսպիսի երկրում, ուր *աղքատ չկայ*, եւ երբ հայ ազգը աշխարհիս ամենաաղքատ ու թշուառն էր, մանաւանդ 1915 թուին, եւ Նորայրը տեսնում էր այդ: Ներեցէք ինձ, որ ես անկարող եղայ զսպել իմ վրդովմունքս այս նորայրեան անծայր *քարաւարութիւնից*:

Ի հարկէ,– անցեալն է անց, ու անհատը մի կողմն է մնում, երբ գրական ժառանգութեան շուրջն է խօսքը: Եւ ես իմ վրդովմունքս չէի կարող չարտայայտել մի հայ գրողի, որի ճանապարհը նոյնպէս կարիքի ու զրկանքների հովիտ է եղել,– բայց նա մինչեւ վերջ մնացել է *հայ գրող*,– ամէն ինչ հայ գրականութեանը զոհ բերելով, եւ գրականութիւնն ու իր տաղանդը ծառայեցնելով իր ժողովրդին:

Նորայրը վախճանուել է 1915թ. Դեկտ[եմբեր] 25–26ին: Նրա դիակը մինչեւ 1924 թ. Դեկտեմբերը մնացել է Վենետիկ[53]: Նրա 25 արկղ (Սթոքհոլմում 1903թ. թողած) իրերից 17 արկղ իր *Հայերէն–ֆրանսերէն բառագիրքն*[54] է եղել: Մնացեալ գրքերը՝ գրադարանը: Ձեռագրերը՝ իր հետն է ունեցել Վենետիկում: Վենետիկի Մխիթ[արեան] վանքը պատրաստ է եղել գնել 30 *հազար* ֆրանքով ձեռագրերը, սակայն Նորայրը պահանջելիս է եղել 40 հազար ֆրանք (դարձեալ *նորայրեան* գիծ!): Այդ 1915–1924թթ. թէ ի՞նչ է եղել ձեռագրերի մեծագոյն մասի հետ,– յայտնի չէ, թէ *որտեղ են կորել* Նորայրի շատ ձեռագրեր կամ ձեռագրերի որոշ մասեր, Նորայրի նամակագրութիւնը՝ որի մի մասն է միայն մնացած, աննշան մասը: Յայտնի է, որ 1922թ. *Հոկտեմբերին* ժառանգ[որդ] *Թրեյրիքա Պրեմմէր Թէօրպունտէք* կանանց բարեգործական ընկերութիւնը 1.810 քրոնով գնում է գրադարանն ու ձեռագրերը Կէօթըպորկի համալսարանի Մատենադարանին (քաղաքային), հայագէտ Էալտ Լիտէնի միջամտութեան շնորհիւ: 1922ից մինչեւ 1945–1946ը Կէօթըպորկի Քաղաքային Մատենադարանը հայերէն գրքերը մի կողմն է ձգում (մինչեւ այժմս դեռ չկայ կատարուած ցուցակագրութիւն այդ գրքերի), իսկ թղթերը (ֆատրա տը փափիէ) մի մասը դէն է ածում, որպէս աղբակոյտ, եւ մի մասը *պատահմամբ* իմ Շուետիա ժամանումիս շնորհիւ՝ ազատում է կորստից: Մի սոսկ պատահականութիւն, որովհետեւ եթէ ես մի փոքր ուշ ժամանէի Շուետիա, երեւի այդ մնացորդ թղթերն էլ կը կորչէին անհետք, ինչպէս միւսները: Դատեցէք մեր Նորայրի

հեռատեսութիւնը: Կարծում եմ, ես Ձեր նամակի բոլոր հարցերին պատասխանեցի ու նամակս չափից աւելի երկարեց: Ներեցէք:

Ես յոյս ունեմ, թէ Ձեր ընդունելութիւնը եւ զրոյցը փրոֆ. Նիպերկի, Ֆրիսքի, Կունարսսոնիի եւ միւսների հետ կը տայ դրական հետեւանք եւ նորայրեան ձեռագրերը կը դառնան Ձեր Նուպարեան Մատենադարանի ու Մելգոնեան ֆոնտի սեփականութիւնն ու ամէն հայ գրագէտ կարող է օգտուել, ձեռագրերը կարգաւորելուց յետոյ:

Խորին յարգանքով, Ձեր՝ Ս. Լօրէլի

30.VI.1948,
Ուփսալա, Իտունակաթան

[Անընթ.] Սքանտինաւիայի սառնամանիքներում մոռացել եմ եւ խառնում եմ հայկական ուղղագրութիւնները,– կը ներէք ինձ անշուշտ:

[Անընթ.] Նա չէ սիրում երբ իր ազգանունը գրում է qvist, եւ գրում է kvist! Pär Lagerkvist, Vikingavagen 1, Lindingo 1.

[Անընթ.] Նա Գէորգ Պրանտէսի[35], Տանիմարքի Չեզ յայտնի գրական քննադատի ու յայտնի հայասէրի բերանից է լսած առաջին անգամ հայութեան մասին,– ինչպէս գրում է ինձ:

[Անընթ.] օրական մօտ *մի ֆրանք* ոսկի է (մինչեւ 1914թ. պատերազմական):

Գ.

10.VII.1948
Ուփսալա, Իտունակաթան 6.

Մեծարգոյ պ. Ա. Չօպանեան
9 rue Say, Paris 9e.

Սիրելի Վարպետ,

Այս րոպէիս ստացայ Ձեր սիրալիր նամակը եւ շտապում եմ պատասխանել, որպէսզի Դուք ունենաք Ձեզ հետաքրքրող հարցերի պատասխանները մինչեւ արեւելագէտների–լեզուագէտների համագումարի բացումը:

1. Շուետիայից գալու եմ ոչ թէ երեք փրոֆեսորներ,– Նիպերկ, Ֆրիսք եւ Կունարսսոն,– այլ գուցէ կրկնակին, որովհետեւ Լունտի համալսարանը, Արեւելագէտների Ընկերութիւնը եւ այլն նոյնպէս ունենալու են իրենց ներկայացուցիչները, եթէ Ձեր զրոյցը մի *մասնաւոր* բնոյթ է կրելու հայագէտ փրոֆեսորների հետ *Նորայրի ձեռագրերի* շուրջը, ապա աւելորդ է հրաւիրել Կունար Կունարսսոն փրոֆեսորին, որը մի սլաւիստ է, եւ պէտք է սահմանափակել հրաւէրը Նիպերկով ու Ֆրիսքով, որոնք հայագէտներ են եւ ես նրանց հիմնաւորապէս ծանօթացրել եմ իր ժամանակին Նորայրի ձեռագրերի բովանդակութեան ու ընդհանրապէս նորայրեան ձեռագրերի նուիրման–գիջման հայկական ազգային որեւէ հաստատութեան հարցի հետ:

2. Եթէ Ձեր թէյասեղանին (որը կարող է շատ պարզ ու նոյնիսկ աղքատիկ

լինել, այդ չէ կարեւորը) տալու էք մի *պայծուղ ընդունելութեան բնոյթ* Նուպարեան Մատենադարանի սրահում, հայութեան երախտագիտութիւնը արտայայտելու շուետացի եւ շուէտ գիտնականների–մտաւորականութեան 250ամեայ հայագիտութեան հետաքրքրութեան առթիւ, ապա անհրաժեշտ է հրաւիրել Շուետիայի համալսարանների (Ուփսալայի եւ Լունտի, Սթոքհոլմի եւ Կէօթըպորկի) բոլոր գիտնականներին, եւ ոյնիսկ շուէտ դեսպանին եւ քոնսիլ–ժեներալին:

Ինձ թւում է, թէ լաւ կը լիներ այս դէպքում հրաւիրել նաեւ Քոփենհակընի եւ Օսլոյի համալսարանների փրոֆեսորներին եւս, որովհետեւ Տանիմարքը ու Նորվէժը օրկանապէս–մտերմաբար կապուած են Շուետիայի հետ, մանաւանդ՝ համալսարանական մտաւորականութիւնը:

Ես գտնում եմ այս երկրորդ կարգի ընդունելութիւնը, 250ամեակի շուրջը, թէ՛ աւելի պատուաբեր Շուետիայի գիտնականների համար եւ թէ աւելի նպատակայարմար՝ *նորայրեան յեուագրերի* ստացման տեսակէտից եւս: *Կարեւոր նաեւ այս հարցի տեսակէտից* (Նոբելեան փրիզի), *որը հետաքրքրում է Ձեզ* եւ ահա թէ ինչո՞ւ:

3. Ձեզ յայտնի չէ, թէ որպիսի ահագին աշխատանք է տարւում թեկնածուների կողմից, Նոբելեան գրական մրցանակը ստանալու: Այդ մրցանակը բաշխում է Academie de Suede[ը] որը բաղկացած է 18 անդամներից, որոնցից մէկն է փրոֆ. Նիպերկը, միւսը այն բանաստեղծ Լակերքվիսթը, որին ես կ՛ուզենայի հետաքրքրել Ձեր *Roseraie d'Arménie*ով: Այդ 18ը աքատեմիսիէններին հեղինակները ուղարկում են իրենց աշխատութիւնները, նրանց հետ ծանօթանալու համար, իրենք գալիս են Սթոքհոլմ՝ դասախօսելու, իրանց վրայ ուշադրութիւն դարձնելու, կատարում են այցելութիւններ–վիզիթներ այդ աքատեմիսիէններին շարմէ[56] անելու եւ այլն: Ահա Ձեզ անցեալ տարուանից մի իրական օրինակ: Սարթրը[57] եւ Ժիւլ Ռոմէնը[58] (յիշենք այս երկու ֆրանսիացի Ձեզ ծանօթ գրողներին միայն) եկան՝ մրցանակի բաշխումից մի երկու ամիս առաջ, առաջինը այցելեց ծերունի արքայի եղբայրներին (փրենս Էօժէնին, որը նկարչութեամբ էր հետաքրքրւում, եւ փրենս Քարլին, որին հիւր գնաց նրա կալուածքը) եւ էկզիսթենսիալիզմի հեղինակը մնաց բաւական երկար ժամանակ Շուետիայում, իբրեւ «թուրիսթ» ի հարկէ. միւսը՝ Ժիւլ Ռոմէնը իր ճարտասանութեան վերջին ճիգերն էր թափում իր հրապարակային դասախօսութիւններին՝ իր վրայ դարձնելու ընդհանրութեան ուշադրութիւնը: Ստացաւ Ժիտը[59] փրին որի թեկնածութիւնը աւելի ճարպկօրէն էր կազմակերպուած: Չեմ ուզում երկարել այդ մասին:

Եթէ լուրջ կերպով չկազմակերպուի, հայկական գրական դէմքին շանսը շատ փոքր է լինելու, որքան էլ նա արժանաւոր լինի այդ մրցանակի համար,– եւ ես գիտեմ, կոնկրետօրէն, որ օրինակ Կապրիէլ Միսթրալ[60] չիլիացի կին բանաստեղծը Ձեր մատն իսկ չարժէ, բայց ստացաւ Նոբէլ–փրին, եւ նա–այդ չիլիացի բանաստեղծուհին չէ միայն, որ առանց մի բան լինելու գրականութեան մէջ, Նոբելեան մրցանակի էր արժանացել:

Իսկ Դուք, հայ աղքատ հեղինակը, անգամ մի օրինակ Ձեր *Roseraie*ն չունէք, որ նուիրէք Փէր Լակերքվիսթին,– Սքանիտինաւիայի մեծագոյն բանաս-

տեղծին, որից կախուած է շատ–շատ բան, քանի որ նա է լինելու Նորէլ փրիի բաշխողը, եւ որպէս բանաստեղծ՝ վճռական խօսք է ունենալու Ձեր վերաբերմամբ՝ որպէս բանաստեղծի ու Նորելեան–փրիի թեկնածուի:

Մի բարեպատեհ հանգամանք.– հայագէտ եւ Ձեր *Հայրենիքիս Բուրաստանը*ով սքանչացած փրոֆ. Նիպերկը այդ Academie de Suedeի անդամ է,– ուրեմն այդ կաճառը հնարաւորութիւն ունի *անմիջականօրէն* գաղափար կազմել[ու] Ձեր հայերէն բանաստեղծութիւնների մասին: Իմ կարծիքով, երբ Ձեր ընդունելութեան՝ այսպէս ասած՝ պաշտօնական բաժինը վերջանայ, թո՛ղ Արտաւազդ Արքեպ[իսկոպոսը] (Ձեզ համար անյարմար կը լինէր այդ, քանի որ հարցը Ձեր մասին է լինելու) մի անկիւն քաշէր փրոֆ. Նիպերկին եւ առաջարկէր նրան թէ արդեօք կարելի չէ՞ որ հայութիւնը եւս Նորելեան–փրիի ուշադրութեանը արժանանար? *խնդիրը դնելով սկզբունքայնօրէն* միայն, առանց անուն տալու Ձեր: Եթէ փրոֆ. Նիպերկը բարեպատեհ պատասխան տայ, ապա արդէն կարելի է աւելի որոշակի մեզ (Ձեզ եւ այստեղ) մտածել, թէ ինչպէ՞ս պէտք է կազմակերպել աքսատեմիսիէնների գրաւումը: (Ձեզ ծանօթ է Աքսատեմի Ֆրանսէզի քուլիսային խաղերը՝ երբ թեկնածուները սկսում են սիրաշոյել աքսատեմիսիէններին՝ քուէներ շահելու): Յամենայն դէպս Դուք ի նկատի պիտի ունենաք, որ Ձեր *Roseraie*ների հատորները եւ այլ հատորներ (նաեւ *Les Trouveres Arm[éniens]*[61]) պիտի նուիրէք 18 աքսատեմիսիէններին Շուետիայում, գուցէ նաեւ թագաժառանգին (66 տարեկան է) որը որոշ դեր է խաղում՝ այստեղի մտաւորականների հաւաքոյթներին երբեմն նախագահելով, թագաւորի ծերութեան (90 տարեկ[ան]) պատճառով: Փրոֆ. Նիպերկը այստեղ չէ, որ ինքս այդ մասին խօսէի: Նա արդէն մեկնած է, եւ Փարիզ գալուց առաջ երեւի կ'այցելի ուրիշ գիտական կենտրոններ եւս, ճանապարհին:

Ուրեմն, այս խնդրին կը վերադառնանք Ձեր՝ ընդունելութիւն–թէյասեղանից յետոյ, որին այդ իսկ պատճառով տուէք որքան կարելի է փայլ (ոչ թէ սեղանի ճոխութեան տեսակէտից), հրաւիրելով շուետացի բոլոր գիտնականների, Շուետիայի դեսպանի եւ քոնսիւլ–ժեներալի (նաեւ փրէս–աթաշէին[62] կամ կուլտուրական բաժնի վարիչին, կամ Սթոքհոլմի թերթերի թղթակիցներից՝ մանաւանդ *Svenska Dagbladet, Dagens Nyheter* եւ *Stockholms-Tidningen* մեծ թերթերի), որպէսզի խօսեցնէք հայութեան մասին [անընդ.], հասարակական կարծիք պատրաստէք այստեղ, թէ գոյութիւն ունի հայկական մշակոյթ՝ որի ներկայացուցիչները փառաբանել են Փարիզում Շուետիան ու նրա գիտնականներին հայագիտութեան 250ամեակի առթիւ:

Համաշխարհային երկու պատերազմները աւերակ դարձրին միւս երկիրները, աղքատացրին աշխարհը,– իսկ Շուետիան հարստացաւ այդ պատերազմների շնորհիւ, կուլտուրական թռիչ[ք] գործեց առաջ եւ – համարեցէք մարդկային թուլութիւն կամ պակասութիւն՝ սիրում են արտաքին փայլ ու փառաբանութիւն. շոյ[ւ]ում է նրանց ինքնասիրութիւնը՝ երբ շեշտւում է նրանց բարի գործը, գիտնականութիւնը, եւայլն: Ու զարկւում է թմբուկ ամբողջ երկրում,– այսպէս է ամէն բնագաւառում: Ես շատ կ'ուզէի, թէ Դուք լուրջ ուզում էք դնել Ձեր թեկնածութիւնը Նորելեան մրցանակաբաշխութեան,– ապա Ձեր թէյասեղանին՝ *թէկուզ ամենաանպաճոյն* հրաւիրէք իմ վերը թուած երեք երկրների

գիտնականներին եւ շուէտ դեսպանին, որը պաշտօնապէս կը զեկուցի կառավարութեանը, իսկ վերջինս հայասէր է եւ վճռող դեր ունի նոյնիսկ Նոբելեան մրցանակաբաշխումների մէջ։

4. Ես դժբախտաբար չունեմ այստեղ Ձեր *Roseraie d'Arménie*ին հատորները, որոնց հետ ծանօթացել եմ Մոսկուայում, որտեղ մնացել է իմ աճծանական գրադարանս, եւ «երկաթէ վարագոյրի» այն կողմը ընդմիշտ փակուած է ինձ համար։ Ես կողմնակից եմ ներգաղթին եւ ամէն աջակցութեան՝ Հայաստանին– լինի նա դաշնակցական, խորհրդային, ցարական թէ այլ– որովհետեւ նա հայութեան միակ օրրանն է, յենակէտը.– սակայն այդ *փարատիզի*[63] կարգերով սքանչացողը չեմ. Ազատութիւնը հացից առաջ! Եթէ տրամադրէի, հաւատացէք, որ չէի գրել Ձեզ՝ ուղարկեցէք Ձեր հեղինակութիւնը ուղղակի Փէր Լակերքվիսթին, եւ իմ օրինակներս կ՚ընծայէի նրան։

Դժբախտաբար ես չգիտեմ գրատուներին–ամբիքվարների[64] հասցէները Փարիզում, ուր կարելի կը լինէր գնել։ Ես կարող էի գնել, եթէ թոյլատրէին փոխանցել դրամ արտասահման, եւ նուիրել շուէտ մեծանուն բանաստեղծին։

Յամենայն դէպս, եթէ փրոֆ. Նիպերկը ցպաստաւոր կարծիք յայտնի Արտաւազդ Արք[եպիսկոպոս]ին հայութեան հեղինակի թեկնածութեան կարելիութեան (յաջողութեան) մասին, լաւ կը լինէր որ Դուք Ձեր *Roseraie*ն նուիրաբերէիք, որ նա ծանօթանար հետը։

Խորին յարգանքներով, Ձեր՝ Ս. Լօրէլլի

10.VII.1948
Ուփսալա, Իտունակաթան 6.

Նոյն օրն իսկ, երեկոյեան ժամը 7.15–7.30 Փարիզից *ուղղակի* ռատիոյով հաղորդում են (յատուկ քորրեսփոնտենք)[65] շուետացիներին հետաքրքրող նորութիւնները։

Դ.

14.VII.1948
Ուփսալա.

Մեծարգոյ պ. Ա. Չօպանեան
9 rue Say, Paris 9e.

Սիրելի Վարպետ,

Ես արդէն պատասխանած էի Ձեր նամակին, որի մէջ հաղորդած էիք, թէ քէյասեղանը միայն երեք փրոֆեսորների (Նիպերկ, Ֆրիսք, Կումարսսոն) համար էք որոշած կազմակերպել, երբ ստացայ (այսօր) Ձեր նոր նամակը, որի մէջ ուրախացնում էք, թէ ընդունելութեանը տալու էք աւելի լայն բնոյթ, հրաւիրելով նաեւ Նորվէժի ու Տանիմարքի գիտնականներին, որոնք գալու են Փարիզ Լեզուագէտների եւ Արեւելագէտների Համագումարին։

Նորվէժից եւ Տանիմարքից թէ ովքեր են գալու, ինձ դժուար է ասել, որովհետեւ այդ մասին չկայ այստեղ տեղեկութիւն, իսկ Օսլոյից եւ Քոփենհակընից,

հարցնելով համալսարաններին. ստանալ տեղեկութիւններ՝ արդէն ուշ կը լինի. որովհետեւ մի քանի օր կը տեւի, իսկ մի քանի օրից համագումարները Փարիզում արդէն կը սկսեն իրենց աշխատանքները: Կարող եմ Ձեզ յայտնել ենթադրաբար, թէ անշուշտ կը գան երեւի նշանաւոր արեւելագէտ–իրանագէտները. ուրեմն եւ հայագէտները՝ Նորվէժի կողմից Օսլոյի յայտնի փրոֆ. Փոն Մունթէ ավ Մորկենշթիերնէ (G.V. von Munthe af Morgenstierne), հեղինակը *Indo-Iranian Frontier Languages* անգլերէն գործի, եւ փրոֆ. Ֆոկթ[66] (J. Vogt), իսկ Տանիմարքի կողմից՝ Քոփենհակընի փրոֆ. Ա. Քրիսթենսէն (A. Christensen), հեղինակը *L'Iran sous les Sassanides* ֆրանսերէն յայտնի գործի (1936 թուին) եւ փրոֆ. Լ. Հիելմսլեւ (L.T. Hjelmslev), հատանօրէն նաեւ Քոփենհակընի համալսարանի ռեկտորը, որի անունը տուած էի մի քանի օր առաջ գրած նամակումս:

Եթէ Ձեր թէյասեղան–ընդունելութեան կազմակերպիչ յանձնաժողովը կապ հաստատի Լեզուագէտների ու Արեւելագէտների Միջազգային Համագումարների կազմակերպիչ յանձնաժողովի հետ, ապա [կը տրուի] Ձեզ անհրաժեշտ բոլոր տեղեկութիւնները,– թէ Սքանտինաւիայի ո՛ր երկրից եւ ո՛ր համալսարանից ո՞վ է եկած Ձեզ հետ Փարիզ:

Խորին յարգանքներովս, Ձերդ՝ Ս. Լօրէլի.

Յ. Գ. Մի փոքրիկ խնդի՛ր: Ձեր *Ամահիկի* վերջին թուի մէջ կարդացի *Այուր Եաղուպեանի* (Լոս Անճելսից) յօդուածը, որի մէջ նա յայտնում է, թէ կազմել է *Լայրնագիր* հայերէն բառագիրք եւայլն: Կը խնդրէի տալ ի՛նձ նրա հասցէն, ստանալու նրանից մի օրինակ այդ բառագրքի: Չգիտէ՞ք արդեօք արժէքը գրքի, որպէսզի ուղարկէի նրան:

Նոյնը:

Ե.

20.IX.1948
Ուփսալա.

Մեծարգոյ պ. Ա. Չօպանեան
9 rue Say, Paris 9e.

Սիրելի Վարպետ,

Վերադառնալով Ուփսալա, ես գտայ Ձեր նամակը Վիեննից: Անշուշտ ներողամիտ կը լինէք ակամայ ուշ պատասխանելու[ս]:

Դուք հաղորդում էք ցաւալի լուր, թէ Շուետիայի եւ Սքանտինաւիայի հայագէտ գիտնականների համար ծրագրուած ընդունելութիւնը (թէյասեղանը) ջուրն ընկաւ: Ես չեմ հասկանում թէ ինչու?! Նիւթական դժուարութի[՞]ւնն է եղել պատճառը թէ[՞] կազմակերպիչ յանձնաժողովի մէջ երիտասարդ ուժերի բացակայութիւնը՝ «սեւ աշխատանքի» կատարման համար?!

Կրկնակի ցաւալի է, որովհետեւ կորցրիք առիթը մօտից ծանօթանալու Շուետիայի ականաւոր մտաւորականների հետ, զրուցելու հետները Ձեզ հետաքրքրող հարցերի մասին եւ առիթ տալու նոյնպէս այստեղի հասարա-

կութեան «աղիճ»՝ ծանօթանալու Չեզ եւ հայ մտաւորականութեան հետ Փարիզի:

Չեր նոյն ճամակում հաղորդում էք, թէ մի քանի օրից վերադառնալու էք Վիեննից Փարիզ եւ կ՛ուղարկէք ինձ՝ փրոֆ. Նիպերկինի փոխանցելու՝ Չեր մի քանի ֆրանսերէն (ինչո՞ւ միայն ֆրանսերէն, երբ նա կարդում է նաեւ հայերէն?) աշխատութիւնները: Ես սիրով կը կատարեմ Չեր յանձնարարութիւնը, սակայն մինչեւայժմս ոչ մի գիրք չունեմ ստացած Չեզանից փրոֆեսորի համար: Եթէ փոխած չէք Չեր մտադրութիւնը, կը խնդրէի յամենայն դէպս ի նկատի ունենալ իմ համեստ կարծիքս,– որպէս տեղիս մտաւորականութեան աւելի մօտէն ծանօթի,– որ անյարմար կը լինէր տալ փրոֆ. Նիպերկինի հայ գրականութեան մասին մի գիրք՝ վերադարձնելու պայմանով, երբ ինքը չէ մեզնից գիրք խնդրողը եւ մենք ենք որ ունենք նրանից ակնկալութիւն՝ կարդալ անպայման այս կամ այն հայ գրականութեան վերաբերեալ գիրքը: Կը խնդրէի, ուղարկելու դէպքում, մակագրէք Չեր գլխաւոր հեղինակութեան վրայ hommage[67] Նիպերկինի եւ ուղարկէք միայն այն աշխատութիւնները, որոնք անվերադարձ նուէր են նրան:

Իմ հայեցակէտս Նոբելեան գրական մրցանակի մասին ես արտայայտած եմ *Արեւմուտքի* (NN 86 եւ 87) յօդուածում[68] եւ գտնում եմ հասունացած արդէն, թէ հայ նորագոյն գրականութիւնը եւ նրա ներկայացուցիչը բարոյական իրաւունք ունեն այդ Նոբելեան մրցանակի վրայ: Որքա՜ն պիտի դիւրացներ մեզ հետաքրքրող խնդրի լուծմանը, եթէ յաջողուէր ծրագրուած թէյասեղանը ի պատիւ շուէտ–սքանտինաւ մտաւորականների!

Իմ յօդուածս գրուած էր եւ ուղարկուած գրեթէ երեք ամիս առաջ, յուսալով թէ նա կը տպագրուէր այն օրերին *Արեւմուտքում*, երբ Փարիզում ժողով[ուրդ]ած էին այստեղի գիտնականները Արեւելագէտների ու Լեզուագէտների Համագումարների առթիւ, եւ ես ենթադրում էի թէ անպայման տեղի պիտի ունենար Չեր ընդունելութիւն–հաւաքոյթը ի պատիւ սքանտինաւ հիւրերի: Թւում էր ինձ, թէ իմ յօդուածս առիթ պիտի տար ու դիւրացներ արծարծելու մասնաւոր զրոյցներում մրցանակաբաշխութեան եւ հայ գրականութեան «փոխյարաբերութեան» հեռանկարները: *Արեւմուտքը* իր ժամանակին չտպագրեց, յետոյ նա մի ամբողջ ամիս դադար յայտարարեց եւ միայն այժմս է լոյս աշխարհ տեսնում,– սոսկալի սրբագրութեամբ (միթէ սրբագրիչների այդպիսի սով է, որ այսքան խայտառակ կերպով են լոյս տեսնում մեր պարբերականները) եւ նոյնիսկ անհասկանալի դարձնող բառերի աղաւաղումով: Ի միջի այլոց, ես գրած էի իմ մի յօդուածում Նորայր Բիւզանդացու մասին – «նա խուլ էր իր սրտին մօտ ընկերոջ հրաւէրին եւս», տպագրուել է «նա *խոզ* էր» եւայլն: Խմբագիրը իրան հաշիւ իսկ չէ տուել հասկանալու թէ ոչ միայն ես ինձ չէի կարող թոյլ տալ մի նման արտայայտութիւն Նորայրի հանգէպ,– այլ որ եթէ իսկ «թոյլատրած» լինէի ինձ՝ նրա պարտքն էր ուղղել այդ անտեղի ու յիմար կոպտութիւնը:

Սակայն ես հեռացայ խնդրից:

Կրկին անգամ խնդրում եմ ներէք իմ ակամայ ուշ պատասխանելուս:

Խորին յարգանքով. Չերդ՝ Ս. Լօրէլլի

20.IX.1948
Ուփսալա

Զ.

25.IX.1948, Ուփսալա,
Խտուճակաթաճ 6

Մեծարգոյ պ. Ա. Չօպանեան
9 rue Say, Paris 9e.

Սիրելի Վարպետ,

Ստացած եմ այս երկու–երեք օրուան ընթացքում Ձեր նամակը եւ հետեւեալ հրատարակութիւնները –

1. Ա. Չօպանեան – *Պատկերներ*
2. Ա. Չօպանեան – *Կեանք եւ երազ* – երկու ամոքոչական ժողովածու[69]
3. Archag Tchobanian - *Poèmes*, - Mercure de France[ի հրատ[արակութիւն]][70]
4. *Festival de Poesie et de Musique Arméniennes*, Paris, 1945.
5. J. Sevadjian - *Archag Tchobanian*[71]
6. Գեղամ Թեներճեան – *Արշակ Չօպանեան*[72]
7. Յովհաննէս Յովհաննիսեանի մատենախօսականը (ձեռագիր):

Համաձայն Ձեր կարգադրութեան՝ վերադարձնում եմ ներկայ նամակիս հետ Յով[հաննէս] Յով[հաննէսեան]ի գրախօսականը եւ առաջին փոստով (imprimes) Sevadjianի եւ Թեներճեանի աշխատութիւնները: Յով[հաննէս] Յով[հաննէսեան]ի մեծութեան եւ ընբութեան պէտի գնահատականը շատ խոշոր պատիւ էր մի սկսնակ բանաստեղծի համար եւ Դուք իրաւունք ունէք պահել այն Ձեր թղթերում որպէս reliqium[73]:

Հայ ընտագոյն գրականութեան հարիւրամեակը տօնուեց այս տարի: Մեր լեզուի եւ ընտագոյն գրականութեան այդ հարիւրամեայ կերտումին Դուք աքքիւ կերպով մասնակցել էք 58 տարի, դառնալով մեր արդի գրականութեան՝ ինչպէս պատկերաւոր կերպով ասում է մեր ժողովուրդը՝ *կոճղերից* մէկը: Ցաւալի էր ինձ համար, կարդալ Ձեր նամակում ակնարկներ՝ Ձեր հանդէպ իբր ցուցադրածս անարդարամտութեան՝ իմ «Նորելեան գրական մրցանակը եւ հայ մտաւորականութիւնը»[74] յօդուածում ([որ լոյս էր տեսել] *Պայքար* եւ *Արեւմուտք* [թերթերում]), մանաւանդ որ ես Ձեր մասին որպէս գրական դէմքի, բնաւ չեմ խօսած այնտեղ:

«... Ատիկա (Ձեր հասարակական գործունէութեան նուիրուելը) պատճառ մըն է, որպէսզի իմ *հայրենակիցներիցս ոմանք* մոռնան ինչ որ ես ըրած եմ իբր գրագէտ, իբր գրական քննադատ, եւ մասնաւորապէս բանաստեղծ...

Ապա –

«... չէի երեւակայեր որ մեր ազգին մէջ *պիտի գտնուէին մտաւորականներ* որ զիս պիտի այս ձեւով պատժէին իմ զոհաբերութեանս համար»...

Ես ընդհոլ կարդացի յօդուածս, տեսնելու թէ ի՞նչ էի գրած Ձեր վերաբերմամբ, որպէս գրական դէմքի, որ կարող էր Ձեզ յուզել կամ վշտացնել ամենափոքրիկ չափով: Հաւատացէք, թէ ոչ մի տող, ոչ մի բառ չգտայ: Կրկնում եմ, ես չեմ խօսած Ձեր մասին, ինչպէս եւ մեր այլ կոճղերի մասին: Մեր միջնադարեան քնարերգութեան արժէքը ընդգծելու՝ միջազգային միջնադարեան բանաստեղ-

ծութեան մէջ, ես որպէս լուսաբանութիւն բերել էի փրոֆ. Նիպերկի սքանչացումի փաստը Ձեր *Հայրենիներու Բուրաստանը* ժողովածուով: Մեր գրողների տաղանդաւորութիւնը շեշտելու համար, եւ թուել էի այս վերջին կէս դարուան–ինչ գոյութիւն ունեցող Նոբելեան մրցանակները (1896 թուից) – մեր խոշոր բանաստեղծների ու արձակագիրների անունները,– սակայն բոլոր անունները «Գնա՛ մեռի՛ր, արի սիրեմ» պանթէոնից: Ես *ոչ մի կենդանի բանաւորեղծի կամ արձակագրի անուն չեմ տրուել յօդուածումս*, գիտակցաբար, թէեւ գիտեմ որ յօդուածումս յիշուած ռուսահայ *փիէյատի*[75] անբաժան մասն է կազմում Աւետիք Իսահակեանը, թէեւ գիտեմ որ տաճկահայ յիշածս փիէյատի նոյնչափ անբաժան մասն է կազմում (եւ առաւելագոյնը ժամանակագրականապէս) Արշակ Չօպանեանը, թէեւ գիտեմ որ կայ նաեւ ռուսահայ–տաճկահայ «գրական metis[76]» Լեւոն Շանթը: Երեք դէմքեր, որոնք արդէն մտած են մեր նորագոյն գրականութեան վերջին 50ամեակի պատմութեան մէջ, եւ Դուք ինձ մեղադրում էք ո՛չ միայն անարդարամտութեան մէջ դէպի Չեզ,– մեր երեք *կոձղերից* մէկը, այլեւ տգիտութեան մէջ հայոց նորագոյն գրականութեան մասին խօսելիս:

Ես ինձ թոյլ եմ տալիս մի անտեղի լիրիքական շեղում, գուցէ ներելի մի մասնաւոր նամակում, մանաւանդ համեստաբար գրուած մեր արդի գրականութեան կոճղերից մէկին,– որ՝ թէեւ ես արտասահմանեան եւ ռուսական համալսարանների սան եմ եղած[77], սակայն իմ *հիմնական դաստիարակութիւնը–կրթութիւնս հայկական է* եղած, բացառիկ մաքուր հայկական, եւ իմ օրօրոցի երգը եղել է մեր տանը շարունակ կրկնուող Խաչատուր Աբովեանի խօսքերը – «տասն լեզու իմացիր, բայց ամէնից աւելի քո մայրենի լեզուն սիրիր»: Թէեւ սքանտինաւեան սառնամանիքներում ես սկսել եմ խառնել մեր հին ու նոր ուղղագրութիւնները,– սակայն օրօրոցիս երգը ընդմիշտ անմոռաց է եւ կը մնայ միշտ վերջին շունչս: Եւ գրիչ շարժելու օրուանից ես ճանաչուել եմ մեր գրական մշակների բարեկամ: Ո՛րքան եմ ես պաշտպանել խեղճ Եղիշէին (Չարենցին), որը խեղդւում էր բոլշեւիկեան մթնոլորտում! Դեռ սոսկալի 1926/27թ., երբ Աւետիք Իսահակեանը դաշնակցական էր ու գտնւում էր սփիւռքում,– իսկ ես իմ հայրենի Կովկասում վերջին մարդը չէի,– ես իմ խմբագրութեամբ ու իմ յառաջաբանով (աղաւաղուած սոսկալի գրաքննիչներից) լոյս ընծայեցի նրա երկերի ժողովածուն (մի հատոր) Թիֆլիսում,– արժանանալով յանդիմանութեան այդ հրատարակութեան համար: Չեմ ուզում երկարել այս խնդիրների վրայ եւ եթէ ինձ թոյլ տուի վերի անձնական տողերը, ոչ իմ «Նոբելեան գրական մրցանակը եւ հայ գրականութիւնը» յօդուածիս համար, եւ ո՛չ էլ ընդհանրապէս: Ես գիտակցում եմ, որ չեմ մեղանչած Ձեր դէմ, որպէս գրական դէմքի, չեմ մեղանչած անարդարամտութեամբ դէպի իմ արդի մայրենի գրականութիւնը, երազելով նրան պսակուած տեսնել միջազգային մրցանակներով:

Ես միանգամայն անկախ մարդ եմ եւ ոչ ոքից ո՛չ մի ակնկալութիւն չունեմ: Ես ուզում եմ ամենաանշահախնդիր կերպով՝ իմ ուժերիս չափ եւ թէեւ հեռու հայրենիքիցս՝ օգտակար լինել մերոնց, ծառայել հայ ժողովրդի շահերին: Միջեւ Եւրոպայի վերածնումը աւերակներից, դեռ շատ ժամանակ կ՛անցնի,– եթէ անգամ լաւատես լինենք, թէ երրորդ համաշխարհային պատերազմը կարելի չէ ու խաղաղութիւնը ապահովուած է մարդկութեանը, մի քանի տասնեակ

տարիների ընթացքում գոնէ։ Շուետիան, իրաւ հետեւող Նորվէժի ու Տանիմարքի հետ, աքթիւ նկատելի դեր ունի միջազգային քաղաքական–կուլտուրական կեանքում։ Երկու համաշխարհային պատերազմները աւերեցին ու սնանկացրին միւս երկրները, իսկ Շուետիան՝ հարստացրին ու կուլտուրապէս չափազանց բարձրացրին այս երկիրը։ Ի նկատի ունենալով այդ պարագան, ես՝ այս երկու անցած տարիները՝ ամէն կերպ աշխատեցի Ձեզ – փարիզեան մտաւորականութեան դեկավար շերտը – կապել Շուետիայի մտաւորականութեան դեկավար շերտի հետ։ Ձեր կողմից միայն անտարբերութեան եւ անփութութեան հանդիպեցի։ Եւ համոզուեցի, թէ՝ *Դուք չէք հետաքրքրւում Շուետիայով*, թէեւ գիտակցում էի, թէ այս մարդիկ ու այս երկիրը հայութեան հարկաւոր եւ օգտակար են լինելու, եւ Ձեզ պէտք էր այլ վերաբերմունք ցուցադրել դէպի շուետ մտաւորականութիւնը՝ քան ցուցադրում էիք։

Ես խնդրել էի անպայման շուետ–սքանտինաւական մտաւորականների *ընդունելութիւն* հայ–շուետական հանդիպում կազմակերպել, առիթ ունենալով 250ամեայ հայագիտութիւնը Շուետիայում, եւ օգտուել այստեղի մտաւորականների ժամանումից Փարիզ՝ Լեզուագէտների ու Արեւելագէտների Համագումարներին։

Ես խնդրել էի ստեղծել շուետ–հայկական խմբագրական–գրական յանձնաժողով Նորայր Բիւզանդացիի անտիպ ձեռագրերի տպագրութեան համար՝ պատրաստելու մի երկու հատոր։ Գրել էի, թէ Շուետիայի կողմից մուծեցէք փրոֆ. Նիպերկին, փրոֆ. Ֆրիսքին (Կէօթըպորկի [համալսարան]) եւ դոցենտ (շարժէ տը քուր) Վիքանտէրին[78] (Լունտ[ի համալսարան]),– երեք գիտնականներ՝ որոնք հետաքրքրւում են հայագիտութեամբ։ Ձեր կողմից Դուք, Արտաւազդ եպ[իսկոպոսը] եւ էլի ում կը ցանկայիք այդտեղ։ Նախագահ՝ փրոֆ. Նիպերկ։ Պատրաստել Նորայրի երկերը տպագրութեան, չէր նշանակում 1948 եւ 1949[ին դրանք] տպարան ուղարկել, այլ շուէտ–հայկական գրական գործակցութեան հիմք դնել։

Ես խնդրել էի Արտաւազդ եպ[իսկոպոսից] նուիրել՝ որեւէ հայկական հաստատութեան կողմից կամ թէկուզ անձնապէս (չնչին մի բան է)՝ հայ–ֆրանսերէն գոյութիւն ունեցող լաւագոյն բառարանը (կամ հայ–գերմաներէն, կամ հայ–անգլերէն) փրոֆ. Նիպերկին՝ վերջինիս հետ հանդիպումին Փարիզում։ Նա ունի *Հայկազեանը*[79] եւ երազում է մի այդպիսի բառարանի մասին։

Ես կարծում էի, թէ Արտաւազդ Արքեպ[իսկոպոսը] կը գտնէր համագումարին փրոֆ. Նիպերկին, կը նստեցնէր *աւտօ*[80], ցոյց կը տար Փարիզի հայոց եկեղեցին, կը հրաւիրէր իր տուն, կը հիւրասիրէր մի նախաճաշով կամ թէյով, կը զրուցէին մտերմաբար ու կը բարեկամանային, կը գրաւէր հայութեանը մի մեծ շուէտ դէմք, չափազանց ազդեցիկ թէ ժողովրդի մէջ, թէ մտաւորականութեան եւ թէ պալատական շրջանում։

Ոչ մի բան չարուեց, ու գեղեցիկ առիթը թոցրինք, երբ Փարիզի հայ մտաւորականութիւնը պիտի ապացուցէր իր երախտագիտութիւնը դէպի Շուետիայի 250ամեայ հայագիտական հետաքրքրասիրութիւնը, իսկ *Դուք անչնապէս պիտի փայլէիք Ձեր գրական մեծ էրիւդիսիոնով*[81], *յարգուէիք սրանց կողմից, բոլոր թերթերում կը խօսուէր Ձեր մասին Շուետիայում եւ երբ հարկ լիներ՝*

չուխրացի մրաւորականները մեզ՝ հայութեանը, վարահութեամբ ու սիրով կ՚արձագանգէին, մանաւանդ երբ Ձեր անուան հետ կ՚ունենային գործ: Խնդրում եմ իմ գրածները չընդունել որպէս «կշտամբանք» կամ «վիրաւորանք»՝ Ձեզ կամ Արտաւազդ Արքեպ[իսկոպոս]ին: Ես բնաւ խծբծանքներով զբաղուելու ախորժակ չունեմ եւ ոչ էլ աշխարհիս ոչ մի մարդու հետ անճնական լուացք լուանալու: Պարզապէս *անհեռատեսութիւն* մեր կողմից ու *սխալմունք, վրիպում* էր: Ահա այսօր դրւում է Արշակ Չօպանեանի թեկնածութեան հարցը Նոբ[ելեան] գրակ[ան] մրցանակի համար եւ Շուետիայում ոչ ոք չգիտէ նրա մասին, միայն՝ փրոֆ. Նիպերկը եւ այն էլ նրա *Հայրենիքիս Բուրաստանը* մի հատորը գիտէ: Այսօր ուզում եմ դնել Գարեգին Յովսէփեանի[82] թեկնածութիւնը խաղաղութեան Նոբելեան մրցանակի համար,– եւ Փարիզի հայութիւնը գէթ հայոց եկեղեցիին ճարտարապետութիւնը չցոյց տուին տէր–բաբայի տղին՝ փրոֆ. Նիպերկին, որը չափազանց հետաքրքրւում է կրօնների պատմութեամբ ու եկեղեցիների ճարտարապետութեան պատմութեամբ (նա շատ սիրել է Արմենակ Սաքըզեանի աշխատածութիւնը, հրատարակուած ֆրանսերէն Մելգոնեան Յանճնաժողովի կողմից[83]): Ի հարկէ, ոչ Արշակ Չօպանեանին եւ ոչ էլ Գարեգին Յովսէփեանին անճնապէս պէտք չեն մրցանակների փայլը,– բայց նրանց հետ կապուած նիւթական միջոցները հնարաւորութիւն կը տային Ձեզ նուիրուելու ամբողջապէս Ձեր գրական տպագիր ու ցիրուցան եւ անտիպ աշխատութիւնները կարգի բերելուն եւ թողնել[ու] կանոնաւորուած մեր ապագայ սերնդին, իսկ Յովսէփեան կաթ[ողիկոս]ին՝ փոխանակ դնել,–դուռ մուրալու՝ հնարաւորութիւն ստանալու Անթիլիասի Կաթողիկոսարանում գիտական մի օճախ ստեղծել, առանց մուրացկանութեան եւ առանց ժամանակ կորցնելու:

Սիրելի Վարպետ, այնուամենայնիւ պէտք է անել հնարաւորը՝ մի կողմից որոշ չափով *ուղղելու սխալները*, միւս կողմից որոշ *նախապատրաստական անհրաժեշտ աշխատանքները կատարելու*, եւ վերջապէս փորձելու Նոբելեան գրական մրցանակաբաշխութեան *դաշինքն նուաճելու*,– հայութեան համար յանձին նրա կոճղերից մէկին,– Ձեզ:

Ես մի քանի օրից յետոյ նորից կը գրեմ Ձեզ յատկապէս այդ հարցերի մասին եւ ինչպէս պէտք է մօտենալ խնդրին, որպէսզի որոշ *չանս–յոյս* ունենա[նք] թեկնածուական ուշադրութեան Սվենսքա Աքատեմիէն ընտրող հաստատութեան մէջ: Թոյլ տուէք ինձ մի քանի օր կշռել խնդրի բոլոր կողմերը, նախքան Ձեզ նորից գրելը:

Միշտ խորին յարգանքներով, Ձեր՝ Ս. Լօրէլլի.

25.IX.1848, Ուփսալա,
Խտունակաթան 6

Յ. Գ.– Լիբանանից եկած էին էքսքուրսիոնիստներ[84] Շուետիա, նրանց առաջին պահանջն էր եղել իրենց ներկայացնելու պատիւն ունել եւ տանել յայտնի արաբագէտ պարոն Նիպերկին: Այս մի քանի օր առաջ էր եւ մարդիկ Սթոքհոլմից Ուփսալա եկան այդ պատուին արժանանալու:

Մի ամիս առաջ Կ. Պոլսից եկած էր մի թուրք ուսանողուհի, ճամբորդող Եւրոպայում: Նա յատկապէս ցանկութիւն էր յայտնել տեսնել յայտնի արեւելա-

գետ - *Le Monde Oriental*ի գիտնական խմբագիր հրատարակչին (1926 թուից)։

Այսպիսի փաստերի մասին գրում է մամուլում, շոյում է սրանց ազգային ինքնասիրութիւնը եւ բարձրացնում Լիբանանի եւ բարբարոս Թիւրքիայի վարկը, թէեւ փրոֆ. Նիպերկը շատ լաւ գիտէ, թէ ինչ է Թիւրքիան,– եւ հայերիս որակը։

Է.

15.XI.1948, Ուփսալա,
Իտունակաթան 6

Սեծարգոյ պ. Ա. Չօպանեան
9 rue Say, Paris 9e.

Սիրելի Վարպետ,

Ստացած եմ Ձեր նամակը, որի մէջ հաղորդում էք, թէ ֆրանսիացի Ձեր բարեկամ գրողները, մասնաւորապէս René Groussetն[85], պատրաստ են գրել Նոբելեան գրական մրցանակը բաշխող Academie de Suedeին եւ վերջինիս կարեւոր անդամներին՝[որպէսզի] հերթական գրական մրցանակը բաշխուի հայ գրականութեան ներկայացուցչին,– այսինքն Ձեզ։ Դուք խնդրում էք ինձ հաղորդել Ձեզ կարեւոր շուէտ ակադեմիկոսների անունները ու հասցէները, մասնաւորապէս փրոֆ. Հ.Ս. Նիպերկի։ Սիրով կը հաղորդեմ Ձեզ ցանկացածդ տեղեկութիւնները։ Բայց կանխապէս պէտք է պարզել մի փոքրիկ հարց։

Ինչպէս Ձեզ յայտնի է, 1948 թուի գրական մրցանակը մօտերս միայն բաշխուել է արդէն անգլիացի գրող՝ Էլիըթին[86]։ Դեկտեմբերին Նոբելեան մրցանակների արժանացածները պիտի ժողովուեն Սթոքհոլմ՝ Շուետիայի թագաւորի շնորհաւորութիւնը լսելու եւ նրա ձեռից ստանալու մրցանակի գումարի չէքը։ Նոյեմբեր, Դեկտեմբեր, Յունուար ամիսները կ՚անցնեն տօնակատարութեան մէջ եւ մրցանակաւորների դասախօսութիւնների, որոնք պիտի լինեն Սթոքհոլմում, Ուփսալայում, Լունտում, Կէօթըպորկում բարձրագոյն դպրոցների շրջաններում։ Ուրեմն ըստ իմ կարծիքի, մինչեւ եկող տարուայ Փետրուար–Մարտ ամիսը, անպատականայարմար կը լինէր յարուցել որեւէ խնդիր 1949 թուի Նոբելեան գրական մրցանակի մասին։ Կը մոռացուի 1948 թուի Նոբելեան մրցանակաւորների տօնաւորութեան մէջ եւ նոյնիսկ կը համարուի անժամանակ (ժամանակից առաջ)։ Եթէ աքատեմիկոս René Groussetն գրէր Մարտ–Ապրիլ ամսին Ձեր մասին փրոֆ. Նիպերկին շատ աւելի լաւ կը լինէր, քան այժմս։ Ի միջի այլոց շտապում եմ պատասխանել Ձեր մի այլ հարցին, թէ փրոֆ. Նիպերկին ոչ մի բացատրութիւն տալու կարիք չկայ «ջուրն ընկած ընդունելութեան» առթիւ, որովհետեւ ես նրան ծպուտ իսկ ասած չկամ այդ մասին։ Ուրեմն այդ կողմից կարելի է հանգիստ լինել։ Գուցէ թէ այս ամառ այդ հայագէտ փրոֆեսորը հանդիպի Ձեր կողմերը եւ Նուպարեան Մատենադարանում առիթ ունենաք պատուոյ թէյասեղանի գաղափարը իրականացնել։ Տեսնենք ինչ կը բերի ամառը։

Չգիտեմ Դուք համաձա՞յն էք իմ արտայայտած կարծիքի հետ, թէ

գրութիւնները Ձեր մասին՝ հարկաւոր աննաւնց՝ պէտք է յետաձգել մինչեւ գարուն եւ այժմ վաղաժամ է? Եթէ համաձայն չէք իմ արտայայտած մտքի հետ, ապա ես անմիջապէս կը հաղորդեմ Ձեզ հետաքրքրող տեղեկութիւնները: Այժմէն իսկ գրում եմ փրոֆ. Նիպերկի հասցէն՝– Herr Prof. H.S. Nyberg (անունը կրկնակի՝ Henrik Samuel, շուետական թրանսքրիփսիոն[87], գործածականը գերմաներէնում առաջինն է՝ Henrik). Uppsala, Nedre Slottsgatan (Ամրոցի-տակփողոց) 10.

Ձեզ ինձ ուղարկած *Poèmes* (Mercure de Franceի հրատարակութիւնը) պահում եմ Ձեր տրամադրութեան տակ եւ կը յանձնեմ այն շուէտ դէմքի[ն], որին կը ցանկաք նուիրել:

Առայժմս բաւականանում եմ այսքանով, սպասելով իմանալ Ձեր որոշումը:

Խորին յարգանքով, Ձեր՝ U. Լօրէլի

Ը.

Մեծարգոյ պ. Արշակ Չօպանեան, Փարիզ
Սիրելի Վարպետ,

Մօտերս կարդացի մի մամուլում Ձեր [յ]առաջաբանը Կոմիտաս վարդապետի *Հայ գեղջուկ երաժշտութիւնը*[88] ուսումնասիրութեան մասին (Փարիզ, 1938թ.),– մի յառաջաբան՝ որի մէջ տուած էք մեր մեծ երաժշտագէտի գործունէութեան ու արժէքի ճիշդ գնահատականը:

Համարձակւում եմ խնդրել Ձեզնից, եթէ միմիայն կարելի է ի հարկէ, մի օրով ուղարկել ինձ այդ *Հայ գեղջուկ երաժշտութիւնը*, որը կարդալուց յետոյ՝ *նոյն օրը* պատուիրեալ փոստով կը վերադարձնեմ Ձեզ անհուն շնորհակալութեամբ:

Խնդրեմ ներողամիտ լինել, եթէ հեռաւոր ու հայութիւնից կտրուած Սքանտինաւիայից անհանգստացնում եմ Ձեզ մի նման խնդրանքով:

Խորին յարգանքով՝ U. Լօրէլի

29.X.1950,
Uppsala,
Idunagatan 6.

Թ.

Մեծարգոյ պ. Ա. Չօպանեան
9 rue Say, Paris 9e.

Սիրելի Վարպետ,

Երկու օր առաջ ստացայ Ձեր սիրալիր նամակը, իսկ այսօր հատորիկները,– մէկը՝ Կոմիտասինը Ձեր գեղեցիկ ու անհաչան յառաջաբանով, միւսը՝ Ձեր 65ամեայ յոբելեանի մասին[89]: Թոյլ տուէք իմ խորին շնորհակալութիւններս

մատուցել Չեզ՝ այդքան բարութեան համար։

Այն՝ ինչ արուած է Չեզ համար մեր հասարակութեան կողմից Չեր ներկայ քէ անցած յոբելեաններին ընդգծելու մեր բոլորիս երախտագիտութիւնը – քիչ է եւ Դուք արժանի էք շատ աւելիին։ Բայց ես մտադիր եմ հրապարակով, մեր մամուլի էջերից, իմ անկեղծ զգացմունքներս միացնել մեր՝ հասարակութեան լաւագոյն բարեմաղթութիւններին, ուստի կը ներէք ինձ եթէ այստեղ գոհանամ միայն վերի մի քանի տողերով։

Խորին յարգանքով՝ Չեր՝ Ս. Լօրէլլի

8.XI.1950,

Ուփսալա

Ժ.

Մեծարգոյ պ. Ա. Չօպանեան

9 rue Say, Paris 9.

Սիրելի Վարպետ.

Այս րոպէիս ստացայ Չեր սիրալիր նամակը Մարսէյից, ուր կը գտնուիք *Նարեկացու* մասին դասախօսելու եւ Չեր պատուին կազմակերպուած յոբելեանական տօնին անձամբ ներկայ լինելու։

Չափազանց զգացուած եմ Չեր ուշադրութեան համար եւ այժմէն իմ խորին շնորհակալութիւններս ընդունեցէք Չեր *Բանաստեղծութիւնների*[90] հատորին նուիրելուն համար, թէեւ գիրքը դեռեւս ինձ հասած չէ։ Ծայրէ ի ծայր սիրով եւ ուշադրութեամբ կը կարդամ եւ, եթէ առիթ ներկայանայ, նոյնիսկ կը գրեմ իմ տպաւորութիւնների մասին։

Իմ յօդուածս «Արշակ Չօպանեան» խորագրով ես արդէն ճամբած եմ՝ մէկը՝ Նիւ Եորք *Երիտասարդ Հայաստան*ին, միւսը Գահիրէ *Արեւ*ին։ Եւ երեւի արդէն լոյս են տեսել (ուղարկած էի par avion), քանի որ ունեմ պատասխան խմբագրից (Նիւ Եորքից) թէ ստացած է յօդուածս եւ ուղարկած տպարան։ Կարդացա՞ծ էք ամերիկահայ թերթերում, թէ Ներսոյեան եպիս[կոպոս]ի նախագահութեամբ *Դեկտեմբերին* տօնուելու է Նիւ Եորքում եւ այլ քաղաքներում Չեր յոբելեանը. ես շտապեցի, որ իմ յօդուածս ասէր ամերիկահայ սերունդին ոչ միայն իմ անձնական խորին յարգանքս, այլ մանաւանդ մեր. «ռուսահայութեանս» այն բարձր գնահատականի մասին, որ Դուք վայելած էք միշտ։

Մի շարք կոնկրէտ փաստերով, կոյրին անգամ տեսանելի դարձնող, լուսաբանած եմ Չեր աւելի քան կէսդարեան ղեկավար ու նշանաւոր դերը մեր գրականութեան մէջ։

Ես թոյլ եմ տուել ինձ յօդուածս վերջացնել մի բաղձանքով եւ կը ցանկայի, որ բոլորիս կողմից գիտակցուէր նոյնպիսի անկեղծութեամբ։

Խորին յարգանքով, Չեր՝ Ս. Լօրէլլի

22.XI.1950,

Ուփսալա.

Idunagatan 6.

ԺԱ.

Մեծարգոյ պր. Ա. Չօպանեան
Փարիզ. 9 rue Say, 9.

Սիրելի Վարպետ.

Այս րոպէիս փոստը բերեց ինձ Ձեր նամակը Փարիզից եւ *Երիտասարդ Հայաստանը* Նիւ Եորքէն. վերջինիս մէջ Նոյեմբեր 21 թիւը՝ յօդուածս: Քանի որ գրում էք, թէ Դուք այդ հրատարակութիւնը չէք ստանում, ես իսկոյն ուղարկում եմ ներփակ Ձեզ: *Արեւի*[91] յօդուածս նոյնն է:

Կ՚ուզէի պարզել մի փոքրիկ թիւրիմացութիւն: Ձեր *Բանաստեղծութիւնները* հատորը ես ստացած չունէի՝ երբ գրում էի յօդուածս, որպէսզի նրանց մասին մի քանի խօսք ասէի: Հատորը Մարսէյից ստացած եմ աւելի ուշ,– սովորական փոստով, իսկ օդային փոստը 3–4 օր աւելի արագ է սովորականից:

Ցանկանալով Ձեզ մի ամբողջ տասնեակ տարի նոյն առողջ ու կորովի կեանք, մնամ խորին յարգանքներովս, Ձեր՝ Ս. Լօրէլլի.

4.XII. 1950. Ուփսալա
Idunagatan 6.

ԺԲ.

13.VII.1952. Ուփսալա.

Մեծարգոյ պր. Ա. Չօպանեան
Paris IXme, rue Say 9.

Սիրելի Վարպետ.

Կարդալով *Այսօր*ում[92] բժ. Պօղոս Քոլոլեանի[93] *Mes souvenirs*[94] գրքոյկի մասին Ձեր յօդուածը, ես հանդիպեցի Ձեր «բողոքին» մեր արդի գրականութեան ճահապետին՝ *ճահապետ* կոչելուն դէմ: Անշուշտ – ես եւս միանշանակ եմ Ձեր առաջ: Ձեր բողոքը ինձ յիշեցրեց մի այլ բողոք, որը ինձ թոյլ եմ տալիս վերյիշել այստեղ, մանաւանդ որ գործող անձինք Ձեզ քաջ ծանօթ ու նոյնիսկ բարեկամ անձնաւորութիւններ են:

Կը յիշէք մեր տաղանդաւոր դերասան–ռեժիսոր[95] Արմէն Արմէնեանը[96] եւ գուցէ թէ ծանօթ էք նաեւ նրա կնոջ հետ՝ տաղանդաւոր դերասանուհուն, Դուրեան–Արմէնեան[97], որը Թիֆլիսի մեր *Վանքի բաղի* Դանդուրեան (այստեղից էլ *Դուրեան* անունը) յայտնի ընտանիքի աղջիկ է[98]: 1924–25թթ. ես Պաքուի *Հայարտան*[99] (Հայ Արուեստից Տան) հիմնադիրն ու նախագահն էի, եւ Արմէն Արմէնեանը մեր «Հայարտան» թատրոնի ռեժիսորը, իսկ նրա կինը՝ Դուրեան–Արմէնեան[ը] մեր թատրոնական խմբի առաջին դերասանուհին: Արմէնեան ընտանիքը արդէն ունէր 20 տարեկան աղջիկ, որը նոյնպէս բեմի դերասանուհի էր եւ ամուսնացած էր ու ունէր երկու տարեկան զաւակ էլ: Նոյնպէս ծննդների նման շնորհալի էր Արմէնի դուստրը: Մի անգամ, փորձերի ժամանակ, երբ փիէսում զբաղուած էին մայրն ու դուստրը, եւ Արմէն Արմէնեանն էլ ռեժիսոր,

Արմէնեան–դուստրը մօտենում է մօրը եւ, շտապով բեմ դուրս գալուց առաջ, ձգում է մօտը իր փոքրիկը.–

– Մայրիկ, մայրիկ, իմ հերթն է, մի մտիկ արա սրան միջեւ գամ...

Դուրեան–Արմէնեան [մայրը] բարկութեամբ նկատում է ետեւից.

– Քեզ քանի՞ անգամ եմ ասել, որ ինձ ուրիշների ներկայութեամբ երբեք չասել «մայրիկ»...

Ուրիշների հետ միասին ես քուլիսներից հետեւում էի փորձերին: Այդ տարօրինակ տիալոկին[100] ու տեսարանին վկայ, մօտեցայ մեր թաղի մանկութիւնից ինձ ծանօթ աղջկան – դերասանուհի Դուրեան–Արմէնեանին ու ծիծաղով ընկերաբար նկատեցի, մեր Թիֆլիսի բարբառով.–

– Քու աղջիկն է ու քեզ մայրիկ է ասում! Բա ի՞նչպէս կ'ուզես որ քեզ կանչի..

– «Տիկին Դուրեան–Արմէնեան», «Տիկին»...! Էս հասակի ահագին աղջիկը, ձեռքին էլ մի «լակոտ», որ ինձ բոլորի առաջ բղաւում է «մայրիկ–մայրիկ», էլ ինչ պիտի մտածեն մարդիկ քու *Հայարտան* «փրիմա–տոննայի»[101] մասին: Պիտի մտածեն թէ մի պառաւած կին եմ... *բաբուշկա*... (ռուսերէն *մեծ մայր*, շատ գործածական մեզանում բառ) ա:

Եւ սկսեցինք բոլորս հրոհրուալ, սրամիտ Դուրեան–Արմէնեան դերասանուհին էլ մեզ հետ, որը հազիւ թէ բոլորած լիներ 40 տարին, թեեւ արդէն *մեծ մայր* էր: Նա շատ ջահել ամուսնացաւ Արմէն Արմէնեանի հետ: Բայց Արմէնեան–դստեր լեզուն չէր պտտում իր մօրը կանչել «տիկին Դուրեան–Արմէնեան» կամ «տիկին»! կամ չէր տիտղոսաւորում, կամ ասում էր «մայրիկ»:

Կարծում եմ, որ Ձեր վերաբերմամբ էլ կրկնուելու է նոյն պատմութիւնը: Որքան էլ Դուք «դժգոհէք» ու «բողոքէք» թէ *Նահապետի* պատիւը չէք ուզում, թէեւ այդ անունը ոչ որից այնքան իրաւամբ չէ նուաճուած՝ քան Ձեր կողմից,– այնուամենայնիւ յարգանքը դէպի Ձեր գրիչը թոյլ չի տալի[ս], որ մեր լեզուն պտտի այլ կերպ...

Ես փորձում եմ գրիչս հպատակեցնել Ձեր ցանկութեան, եւ թոյլ տուէք Յուլիսի 15ին Ձեր ծննդեան 80ամեակի առիթով աղջունել մեր գրականութեան միշտ երիտասարդ վարպետին:

Լաւագոյն զգացմունքներով եւ խորին յարգանքով, Ձեր՝ Ս. Լօրէլլի.

Uppsala, Fredsgatan 6.
13 Յուլիսի 1952.

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Նամակները պահուում են Օսլանեանի անձնական ֆոնդի I. բաժնում, թիւ 2866–2877:
2. Փէր Լագերկվիստ, 1891–1974, շուէդ ականաւոր գրող:
   Լօրէլլիճ հայերէն է թարգմանել եւ հրապարակել Լագերկվիստի ***Գամաճը*** վէպից մի ընդարձակ հատուած (տես՝ ***Նոր գիր***, Նիւ Եորք, ԺԱ. տարի, 1949–1950, թիւ 4 (52), էջ 193–210): Շուէդ գրողն այս կապակցութեամբ Լօրէլլիճի է յղել մի շնորհակալական նամակ, որի բնագիրը հայերէն թարգմանութեան հետ, նոյնպէս տպագրուել է ***Նոր գիր***ում (ԺԲ. տարի, 1950, թիւ 2 (46), էջ 122–123): Այդ նամակում Լագերկվիստը նշել է, որ իր նոր՝ ***Քարաբրաա*** վէպում ինքը հանդէս է բերել հայ հերոսի՝ Սահակիճ: Լօրէլլիճ այդ վէպի՝ Սահակիճ վերաբերող հատուածները եւս թարգմանաբար հրատարակել է հայերէն (տես՝ ***Նոր գիր***, ԺԳ. տարի, թիւ 2 (50), էջ 125–127):
3. 1946 թուականին հաստատուելով Շուեդիայում՝ Ս. Լօրէլլիճ ծանօթացել է Ուփսալայի համալսարանի գրադարանում (Քարոլինա Ռեդիւիւա) պահուող Նորայր Բիւզանդացու անձնական արխիւի մի մասին, այնուհետեւ Գէօթեբորգից բերել է տուել արխիւի մնացած մասը եւ դասաւորել 44 թղթապանակներում (այս առթիւ տես նրա «Նորայր Բիւզանդացու անտիպ գրական ժառանգութիւնը» յօդուածը, ***Էջմիածին***, 1949, Մարտ–Ապրիլ, էջ 64–68): Յետագայում Լօրէլլիճ Ամերիկահայ Ազգային Խորհրդի ծախսերով միկրոժապաւէնի է վերածել տուել Բիւզանդացու արխիւի մի մասը եւ ուղարկել Երեւանի գիտական կենտրոններին:
4. Բարերարներ՝ Գրիգոր (1843–1920) եւ Կարապետ (1894–1934) Մելգոնեաններ. հրատարակելու համար հայագիտական արժեքաւոր հատորներ, ինչպէս՝ Ամառեանի ***Հայերէն արմատական բառարանը***:
5. Խօսքը վերաբերում է Նիկողայոս Ադոնցի *Histoire d'Arménie* հատորին, որը լոյս է տեսել 1946 թուին:
6. Խօսքը վերաբերում է Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի *Armenia and the Byzantine Empire*, հատորին, որը լոյս է տեսել 1945ին:
7. Նկատի ունի Արմենակ Սաքըզեանի *Pages d'art Arménien* ֆրանսերէն աշխատութիւնը, որը լոյս է տեսել Փարիզում, 1940ին:
8. ***Հայրէնիներու բուրաստանը***, համախմբեց եւ լոյս ընծայեց քննական ուսումնասիրութեամբ մը եւ ծանօթագրութիւններով՝ Արշակ Օսլանեան, Փարիզ, 1940:
9. Թրգմ.՝ հաւաքածոյ:
10. Հենրիկ Սամուէլ Նիբերգ, 1889–1974, ականաւոր շուէդ արեւելագէտ, Ուփսալայի համալսարանի ուսուցչապետ, Շուեդիայի Գիտութիւնների Ակադեմիայի անդամ, բազմաթիւ աշխատութիւնների հեղինակ:
11. Թրգմ.՝ պարտաւորեցնող:
12. Նշուած ռուս բանաստեղծները հայ քերթութիւնից կատարած թարգմանութիւններով հանդէս են եկել Վալերի Բրիւսովի կազմած ***Հայ բանաստեղծութիւնը հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը*** ժողովածուում, որը լոյս է տեսել Մոսկուայում, 1916ին:
13. Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիւրմէեան (1889–1952), ճեռագրագէտ, պատմաբան, բանասէր. կեանքի վերջին տարիները ապրել է Փարիզում:
14. Թրգմ.՝ անակնկալ:
15. Թրգմ.՝ արեւելագէտների եւ լեզուաբանների:
16. Թրգմ.՝ տեսուչ:

17. Հեալմար (Եալմար) Ֆրիսք (1900–՞), շուէդ լեզուաբան, Գէօթեբորգի համալսարանի ուսուցչապետ:
18. Նկատի ունի *Epitome Commentariorum Moysis Armeni De Origine Et Regibus Armenorum et Parthorum, Item Series Principum Iberiae Et Georgiae Cum Notis Et Observationibus Henrici Brenneri, Acceffit Ejusdem Epistola ad plur reverend et celebrim. Doct. Ericum Benzelium de praesenti statu quarundam gentium Orientalium* հատորը. Ստոկհոլմ, 1723: Այն Մովսէս Խորենացու *Հայոց պատմութեան* համառօտութեան լատիներէն թարգմանութիւնն է:
19. Էալդ Լիդէն (1862–1939), շուէդ լեզուաբան–հայագէտ, Գէօթեբորգի համալսարանի ուսուցչապետ:
20. Անտուան Մէյէ (1866–1939), ֆրանսիացի լեզուաբան–հայագէտ:
21. Հայագիտական ամբիոն Ուփսալայի համալսարանում երբեէ չի հիմնադրուել:
22. Նկատի ունի Արշակ Չօպանեանի *La Roseraie d'Arménie* եռահատոր ժողովածուն, որի երեք հատորները լոյս են տեսել 1918, 1923 եւ 1929 թուականներին, Փարիզում:
23. Խօսքը Չօպանեանի «Արեւմտահայ լեզուի եւ գրականութեան ապագան» յօդուածի մասին է, *Անահիտ*, Փարիզ, 1947, թիւ 2, Յուլիս–Դեկտեմբեր, էջ 1–6:
24. Թրգմ.՝ հրամանագիր:
25. Թրգմ.՝ տեղայնացուած հայրենասիրութիւն:
26. Թրգմ.՝ գլուխ գործոց:
27. Թրգմ.՝ զանգուած:
28. Նկատի ունի իր «Հայ հասարակական մտքի զարգացումը Խ. Աբովեանից ու Մ. Նալբանդեանից մինչեւ Ստ. Շահումեան եւ Ս. Սպանդարեան» կիսատ մնացած աշխատութիւնը:
29. Թրգմ.՝ ծննդոց:
30. Թատերասրահ Թիֆլիսում, հիմնուած հասարակական–թատերական գործիչ Գալուստ Շերմազանեանի (1807–1891) կողմից, գործել է 1836–1865 թուականներին:
31. Աբգար Յովհաննիսեան (1849–1904), հրապարակախօս, թարգմանիչ, *Արձագանք* պարբերականի հրատարակիչ:
32. Նկատի ունի Ղազարոս Աղայեանի *Ուսումն մայրենի լեզուի* դասագիրքը (Ա. Բ. Գ. Դ. տարիների համար), որոնցից առաջինը քառասուն տարուց աւելի (1875–1916) եղել է հայ դպրոցների ամենատարածուած այբբենարանը:
33. Թրգմ.՝ տանուտէր:
34. Արեւելագիտական Հանդէս, հրատարակուել է Ուփսալայում, 1906–1941:
35. Արեւելագիտական Հանդէս, հրատարակուել է Փարիզում, սկսած է 1822թ.ից:
36. Թրգմ.՝ ակնարկութիւն:
37. Ամենայն հաւանականութեամբ, Արշակ Չօպանեանը չի կատարել Լօրէլլիի խորհուրդը՝ նամակ գրել Լագերկվիստին. Չօպանեանի ֆոնդում ոչ մի փաստաթուղթ չգտնուեց այդ կապակցութեամբ:
38. Թրգմ.՝ վիպագիր:
39. Թրգմ.՝ պատմուածագիր:
40. Աւգուստ Սթրինդբերգ (1849–1912), շուէդ գրականութեան դասական:
41. Թրգմ.՝ հոգիներ ալեկոծող:
42. Նկատի ունի գերմանացի թարգմանիչ Հանս Բէթիէի *Die armenische nachtigall*, գիրքը, որը լոյս է տեսել Բերլինում, 1924ին:
43. Դժբախտաբար «մնացեալ երեք հատորները» չեն հրատարակուել, գէթ՝ *Roseraie* վերնագրով:
44. Նորայր Բիւզանդացու արխիւը մինչեւ օրս պահւում է Գէօթեբորգի համալսարանի գրադարանում: Նրա անտիպները Լօրէլլու ասած «մօտ տարիներին» չհրատա-

րակուեցին, այլ միայն տասնամեակներ անց. Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան անդամ Հայր Մարտիրոս Սինասեանի աշխատասիրութեամբ՝ *Հանդէս ամսօրեայ*ում եւ առանձին հատորներով։

45. Թրգմ.՝ նմուշ։
46. Կարապետ Բասմաջեան (1864–1942), բանասէր, պատմաբան, 1899–1908 թուականներին Փարիզում հրատարակել է ***Բանասէր*** հանդէսը։
47. Թրգմ.՝ բանաստեղծների խումբ։
48. Թրգմ.՝ առհաշիւ։
49. Գէորգ Արով (1897–1965), Նայիրի Զարեան (1900–1969), Վահրամ Ալազան (1903–1966), Ազատ Վշտունի (1894–1958)՝ խորհրդահայ բանաստեղծներ։
50. Թուարկուած են արեւելահայ մամուլի հինգ ականաւոր խմբագիր–հրատարակիչները. Պետրոս Սիմէոնեան (1830–1911) ***Մեղու Հայաստանի*** եւ ***Արարատ***, Գրիգոր Արծրունի (1845–1892)՝ ***Մշակ***, Աբգար Յովհաննիսեան (տես՝ ծանօթ թիւ 31), Սպաղդար Սպաղդարեան (1894–1922), ***Նոր դար***, Աւետիք Արասխանեան (1857–1912)՝ ***Մուրճ***։
51. Նորայր Բիւզանդացին ***Քննաւէր*** խմորատիպ հանդէսը հրատարակել է 1887ին, Ստոկհոլմում, այն երկրորդ պրակից յետոյ՝ 1889ին, դադարել է։
52. Նկատի ունի երկրորդ կնոջը՝ հելսինկցի շուեդուհի Եոթա Երզնկեան–Ֆյէլին (ծն. 1913), որը մինչեւ օրս բնակւում է Ուփսալայում։
53. 1924 թուականին Նորայր Բիւզանդացու դին Վենետիկից փոխադրուել է Ստոկհոլմ եւ թաղուել իր իսկ ձեռքով պատրաստուած գերեզմանում՝ Նուրբա Բեգրաւնին գերեզմանատանը, կնոջ՝ շուեդական արքունի լուսանկարիչ, ծագումով հրէուհի Սելմա Եակոբսոն–Նորայրի (մահ. 1899) շիրիմի կողքին։ Բիւզանդացու կտակի համաձայն՝ իր դին Վենետիկից տարուել է չորս ճերմակագգեստ կոյսերի ուղեկցութեամբ։
54. Նորայր Բիւզանդացի, ***Բառագիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն***, Կոստանդնուպոլիս, 1884։
55. Գէորգ Բրանդէս (1842–1912), դանիացի գրաքննադատ, հրապարակախօս։
56. Թրգմ.՝ հմայել։
57. Ժան Պոլ Սարտրին (1905–1980) Նոբելեան մրցանակ շնորհուել է 1964 թուականին, որից նա հրաժարուել է։
58. Ժիւլ Ռոմէնը (1885–1972) այդպէս էլ Նոբելեան մրցանակ չի ստացել։
59. Անդրէ Ժիդ (1869–1951), ֆրանսիացի գրող, Նոբելեան մրցանակի 1947 թուականի դափնեկիր։
60. Գաբրիէլ Միստրալ (1889–1957), չիլիացի բանաստեղծուհի։
61. Նկատի ունի Արշակ Չօպանեանի ***Les Trouveres Arméniens***, հատորը, որը լոյս է տեսել Փարիզում, 1906ին։
62. Թրգմ.՝ մամլոյ կցորդ։
63. Թրգմ.՝ դրախտ։
64. Թրգմ.՝ հնավաճառ։
65. Թրգմ.՝ թղթակից։
66. Հաննս Ֆոգթ (1903–°), նորվեգացի լեզուաբան–կովկասագէտ, հայերէնի եւ վրացերէնի վերաբերեալ մի շարք աշխատութիւնների հեղինակ։
67. Թրգմ.՝ ի յարգանս։
68. Խօսքը վերաբերում է U. Լօրէլլիի «Նոբելեան գրական մրցանակը եւ հայ գրականութիւնը» վերնագրեալ յօդուածին, որը լոյս է տեսել Փարիզի ***Արեւմուտք*** շաբաթաթերթի յաջորդաբար 12 եւ 19 Սեպտեմբեր 1948 (Բ. տարի, թիւ 86 եւ 87) համարների մէջ։

69. Արշակ Չօպանեան, ***Երկերու ամբողջական ժողովածու, Պատկերներ***, Փարիզ, [1940՞]: Արշակ Չօպանեան, ***Կեանք եւ Երազ***, Փարիզ, 1945: Այժմ այս երկու գրքերը պահւում են Ուփսալայի համալսարանի աֆրոասիական ինստիտուտի գրադարանում: ***Կեանք եւ երազ*** գրքի վրայ Չօպանեանը հայերէն մակագրել է «Շուեդացի մեծանուն գիտնական Հ. Ս. Նիպէրկիճ յարգալիր նուէր. Ա. Չօպանեան, Փարիզ, 9 Դեկտ. 1948», իսկ ***Պատկերներ*** գրքի վրայ՝ «Մեծարգոյ Պարոն Հ. Ս. Նիպէրկիճ սրտագին նուէր. Ա. Չօպանեան, Փարիզ, 9 Դեկտ., 1948»:
70. Archag Tchobanian, ***Poèmes***, 1908:
71. Այս գիրքը Գեղամ Թեներճեանի՝ Ա. Չօպանեանի նուիրուած գրքի ֆրանսերէն թարգմանութիւնն է:
72. Գեղամ Թեներճեան, ***Արշակ Չօպանեան. կենսագրական եւ մատենագրական ակնարկ***, Փարիզ, 1938:
73. Թրգմ.՝ մասունք:
74. Պէտք է լինի «Նոբելեան գրական մրցանակը եւ հայ գրականութիւնը»: Տես՝ ծանօթ. թիւ 68:
75. Թրգմ.՝ բանաստեղծների հոյլ:
76. Թրգմ.՝ խառնուրդ:
77. Ս. Լօրէլիճ ուսանել է Ժնեւի, Փարիզի եւ Մոսկուայի համալսարաններում:
78. Լօրէլիճ նախորդ նամակներից ոչ մէկում չի տուել արուեստագէտ՝ Լուսդի եւ Ուփսալայի համալսարանների դասախօս, ուսուցչապետ Սթիգ Վիքանդէրի անունը, որն ունեցել է հայագիտական հետաքրքրութիւններ:
79. Նկատի ունի ***Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի*** բառարանը, հտ. Ա. եւ Բ., Վենետիկ 1836, 1837:
80. Թրգմ.՝ ինքնաշարժ:
81. Թրգմ.՝ խորհրդանշութիւն:
82. Գարեգին Յովսէփեան (1867–1952), Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս, հայագէտ:
83. Տես՝ ծանօթ. թիւ 7:
84. Թրգմ.՝ արշաւող–գրօսաշրջիկներ:
85. Ռընէ Գրուսէ (1885–1952), ֆրանսիացի արուեստագէտ, հայագէտ, Ֆրանսիական Ակադեմիայի անդամ 1946ից:
86. Թոմաս Սթերնս Էլիոթ (1888–1965), անգլոամերիկեան բանաստեղծ, թատերագիր, Նոբելեան մրցանակի դափնեկիր (1948):
87. Թրգմ.՝ տառադարձութիւն:
88. Կոմիտաս, ***Հայ գեղջուկ երաժշտութիւն***, յառաջաբան՝ Արշակ Չօպանեանի, Փարիզ, 1938:
89. Չօպանեանի 65ամեայ յոբելեանը Փարիզի մէջ տեղի է ունեցել 1950 Մայիս14ին, Սորպոնի ամֆիթատրոնում: Տես՝ Կարլէն Գալլաքեան, ***Արշակ Չօպանեան***, Երեւան, 1987, էջ 474:
90. Խօսքը վերաբերում է Չօպանեանի ***Բանասիրեղծութիւններ*** հատորին, որը լոյս է տեսել Փարիզում, 1949ին:
91. ***Արեւ***ի մէջ սոյն յօդուածը լոյս է տեսել 27 Նոյեմբեր 1950ի թիւին մէջ, ԼՋ. տարի, թիւ 9718:
92. Ֆրանսահայ օրաթերթ, լոյս է տեսել 1951–54:
93. Պօղոս (Պոլ) Քոլոլեան (1870–1949), ֆրանսահայ բժիշկ, հասարակական գործիչ:
94. Հատորը հաւանաբար լոյս է տեսել 1950ականների սկզբին:
95. Թրգմ.՝ բեմադրիչ:
96. Արմէն Արմէնեան (1871–1965), դերասան–բեմադրիչ:
97. Եկատերինա Դուրեան–Արմէնեան (1885–1971), դերասանուհի:

98. Արշակ Չոպանեանը 1927 թուականին Փարիզում դիտել է «Թայֆուն» ներկայացումը Եկատերինա Դուրեան–Արմէնեանի գլխաւոր դերակատարմամբ եւ գրել «Մեր արուեստագէտները (Զարիֆեան–Արմէնեան ներկայացման առթիւ)» յօդուածը (*Ապագայ* շաբաթաթերթ. Փարիզ. 6, 13, 20, 27 Օգոստոս, 1927), որտեղ նրան համարել է «մեր թատերական արուեստի մեծագոյն ուժերէն մին»:
99. Պաքուի Հայարտունը հիմնուել է 1925 Մարտին: Տես՝ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հտ. 6, Երեւան 1980, էջ 154–155:
100. Թրգմ.՝ երկախօսութիւն:
101. Թրգմ.՝ թատերախմբի առաջին աստղ:

S. LORELLI'S LETTERS TO ARSHAK CHOPANIAN (Summary)

ARTZVI BAKHCHINIAN

These constitute twelve letters of the contemporary Armenian Scholar S. Lorelli (Suren Yerzenkian 1880-1963) written between June 9, 1948 and July 13, 1952. The letters, written from Sweden and addressed to the Armenian Scholar Arshak Chopanian, shed light on some biographic details of the Armenian philologist Norayr Biuzandatsi. They also reveal Lorelli's attempts to restore Swedish-Armenian cultural ties in collaboration with Armenian scholars of France and particularly with Chopanian. Discussions regarding failures on the part of both Lorelli and Chopanian to nominate Chopanian for the Nobel Prize in literature can be found here along with discussions of Lorelli's "procedural plan" which includes the translation of some of Chopanian's poetry by the renowned Swedish poet, Per Lagerqvist.

ՏԱՐԻ ՄԸ ԱՌԱՋ

(ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ)

10 Դեկտեմբեր 1997ին իր մահկանացուն կնքեց *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* խմբագրական կազմի անդամ Լեւոն Վարդան: Ան ծնաւ Հալէպ, 1925ին եւ իր գիտակցական տարիքը թեւակոխեց Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի շրջանին՝ ականատես ըլլալով Հայաստանի ու Սփիւռքի յատկապէս միջին–արեւելեան ընթացքին ու վերիվայրումներուն: Երբեմն առընչուեցաւ այդ ընթացքի գրական–մշակութային կարգ մը դրուագներուն, գերազանցապէս մնալով զանոնք արժեւորողի հանգամանքին մէջ:

Ան իր յատկանշական նպաստը բերաւ մանաւանդ լիբանանահայ կրթա–մշակութային կեանքին, ուր իր անփոխարինելի տեղը ունի Հայկազեան Համալսարանը:

Լեւոն Վարդան Հայկազեան Գոլէճի (այժմ՝ Համալսարան) դասախօսական ընտանիքին միացաւ 1967ին: Յաջորդող քառորդ դարուն ան համարեա անընդմէջ դասախօսեց Գոլէճի Հայագիտական ամպիոնէն ներս՝ աւանդելով հայոց պատմութեան ու հայ գրականութեան վերաբերող շարք մը դասանիւթեր, շեշտը դնելով յատկապէս Օսմանեան դարաշրջանի եւ Հայկական Հարցի պատմութեան, ինչպէս եւ 19 ու 20րդ դարերու հայ արձակին ու բանաստեղծութեան վրայ: Միաժամանակ, Լեւոն Վարդան Գոլէճի ընդհանուր պատմութեան բաժան-

մուքին մէջ դասախօսեց Եւրոպայի, Օսմանեան կայսրութեան եւ Լիբանանի պատմութիւն, ինչպէս նաեւ երբեմն՝ համաշխարհային քաղաքակրթութիւններ եւ ընդհանուր փիլիսոփայութեան ներածութիւն: Մեծ Եղեռնի 60ամեակի ոգեկոչման գծով միջոցառումներու ծիրէն ներս, Հայկազեան Գոլէճը իրեն վստահեցաւ Լիբանանի մէջ Եղեռնէն վերապրողներ գտնելու, անոնց հետ հարցազրոյցներ կատարելու եւ վերջիններս ձայներիզներու վրայ արձանագրելու պարտականութիւնը: Այդ ժամանակաշրջանին արձանագրուած շուրջ 60 երիզները ցարդ կը մնան Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական գրադարանի արժեքաւոր աւանդներէն:

Լեւոն Վարդան ի սկզբանէ եղաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ով խանդավառուղներէն. ան անխոնջ կերպով աշխատակցեցաւ *Հանդէս*ին, իսկ 1992էն ետք եղաւ անոր խմբագրական կազմի ամենագործօն անդամներէն:

Ստորեւ կը հրատարակենք Լեւոն Վարդանի առանձին հատորով լոյս ընծայած եւ հայ պարբերական մամուլին մէջ լոյս տեսած բանաստիրական բնոյթի յօդուածներու մատենագիտութիւնը, զոր պատրաստեց Կարօ Աբրահամեանը:

ԽՄԲ.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՑԱՆԿ ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՏՈՐՈՎ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ԳՈՐԾԵՐՈՒՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆ

Լեւոն Վարդան իր ողջութեան մէկտեղած էր իր ինքնակենսագրական եւ մատենագիտական տուեալները: Արդարեւ, 7 Ապրիլ 1994 թուագրեալ եւ «Կենսագրական եւ գրական գործունէութիւն Լեւոն Վարդանի – գիծեր ու նշումներ» խորագրով, ան ձեռագիր 12 էջով եւ 13 գլուխներու տակ կու տար իր ուսումնական կեանքի, ուսուցչական ասպարէզի, ընկերային եւ ազգային ծառայութեան կարեւոր հանգրուանները, ինչպէս նաեւ կարելի մանրամասնութեամբ կը դասաւորէր իր հրատարակած եւ խմբագրած գործերը, անտիպները եւ թարգմանութիւնները, խմբագրական աշխատանքը, մամուլի աշխատակցութիւնը, եւ վերջապէս՝ ցանկը իր մասնակցած համագումարներուն եւ ստացած մրցանակներուն ու գնահատագիրներուն:

5 Դեկտեմբեր 1997ին, Պէյրութի Հ.Ը.Ը.Միւթային Մարմինի կողմէ կազմակերպած իր վաստակին նուիրուած «Յարգանքի Երեկոյին» առթիւ, Կարօ Աբրահամեանի խմբագրութեամբ կը հրատարակուէր յատուկ գրքոյկ մը, ուր առաջին անգամ կը հրապարակուէին Լեւոն

Վարդանի կենսագրական տուեալները, եւ ցանկը իր՝ առանձին հատորով լոյս տեսած գործերուն, անտիպներուն, խմբագրած ու աշխատակցած հրատարակութիւններուն։

Մատենագիտական ներկայ աշխատասիրութիւնը ընդլայնուած մէկ տարբերակն է վերոնշեալ յայտագիր–գրքոյկին։ Յատուկ ջանք թափուած է մէկտեղելու Լեւոն Վարդանի հայ պարբերական մամուլի մէջ ցրուած պատմագիտական ընոյթի յօդուածները։ Նկատի առնուած են նաեւ իր հայագիտական հանդէսներու մէջ տարածուած յօդուածները։ Այս մատենագիտութիւնը չ'ընդգրկեր անոր մամուլի մէջ ցրուած քերթուածները, արձակ էջերը, գրաքննական, գրականագիտական, գրախօսական, խմբագրական եւ անստորագիր այլ յօդուածները։

Մատենագիտական ներկայ աշխատասիրութեան համար յատկապէս օգտուած ենք Լեւոն Վարդանի անձնական գրադարանէն, արխիւէն, մատենագիտութեան մէջ նշուած պարբերաթերթերու Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական գրադարանի հաւաքածոներէն, Լեւոն Վարդանի վերոնշեալ անտիպ ինքնակենսագրականէն, ինչպէս նաեւ հետեւեալ մատենագիտական աշխատասիրութիւններէն։

– Լեւոն Վարդան, «Այս Քանի Մը Էջերը», Շիրակ. Իշ. տարի, Յունուար–Փետրուար 1982, էջ 1–98։

– Լեւոն Վարդան, «Այս Էջերը», Շիրակ. ԼԱ. տարի, Ապրիլ 1987, էջ 34–64։

– Սագօ Օգնայեան, Մատենագիտութիւն Սփիւռք Շաբաթաթերթի 1958–1978. Պէյրութ, 1984։

ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՏՈՐՈՎ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ԳՈՐԾԵՐ

– Գիրք Մենուասի (*արձակ էջեր*), Պէյրութ, 1959։
– Փիւնիկեան Ափերուն Վրայ (*արձակ էջեր*), Պէյրութ, 1960։
– Ինքներգութիւն (*քերթուածներ*), Պէյրութ, 1968։
– Հայկական Տասնհինգը եւ Հայերու Լքեալ Գոյքերը (*պատմագիտական*), Պէյրութ, 1970։
– Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի 1915–23 (*պատմագիտական*), Պէյրութ, 1975։
– Թող Թուրքը Խօսի (*պատմագիտական*), Պէյրութ, 1975։
– Ի Խորոց Սրտի (*քերթուածներ*), Պէյրութ, 1982։
– Էջմիածնասէր Տիկնանց Համախմբում. 1959–1984 (*պատմագիտական*), Պէյրութ, 1984։
– Մուշեղ Իշխան Արձակագիրը (*գրականագիտական*), Պէյրութ, 1986։
– Հայը եւ Հայաստանը (*իմաստասիրական*), Պէյրութ, 1994 (*պատճինուած հրատարակութիւն մը, միայն 10 օրինակ հրապարակուած*)։

– Կրկին Հեծութիւն (*քերթուածներ*), Պէյրութ, 1996։
– Հին Հին Բաներ (*յուշագրական*), Պէյրութ, 1997։
– Հայկական Տասնհինգը Թուրք Մատենագիտութեան եւ Մամուլին Մէջ եւ Մենք (*պատմագիտական*), Պէյրութ, 1997։
– Արեւմտահայութիւնը Տնտեսական Յարաբերութիւններու Ճամբուն Վրայ (*պատմագիտական*), Պէյրութ, 1998։
– Մարդեր՝ Ճամբու Մայթերէն (*յուշագրական*) (*մամուլի տակ*)։

ՀԱԻԱՔԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ԳՈՐԾԵՐ

– «*Յեղասպանութիւն. Մրագրումն ու Նախապատրաստութիւնը*». տե՛ս *Գերսամ Ահարոնեան եւ Նազարէթ Թուփալեան (խմբ.)*, 1915–1965 Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, Պէյրութ, 1965, էջ 173–213։
– «*Կարինի եւ Շրջակայքի Տեղահանութիւնն ու Ջարդերը*», նոյն տեղը, էջ 434–464։
– «*Շահնուր Իմացապաշտը*», *Յակոբ Գուլումճեան (խմբ.)*, Շահնուրեան Ընթերցումներ, Պէյրութ, 1983, էջ 87–136։
– «*Մենք եւ Փաստագրումը Հայկական Տասնհինգին. Հարցադրումներ*». տես՝ *Գ[ասպար] Տէրտէրեան (խմբ.)*, Յո՞ երբաս Հայ Սփիւռք..., Պէյրութ, 1989, էջ 120–163։

ԱՆՏԻՊ ԳՈՐԾԵՐ

– Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններու Մէջ, ԺԵ.–Ի. դարեր (*հինգ հատորնոց «բառարան» մը։ Պատրաստ են առաջին երկու հատորները՝ Ա֊էն մինչեւ Խ տառը։ Տպագրական մօտ 1500 էջ*)։
– Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը Լիբանանի մէջ, 1930–1980, (*տպագրական 300 էջ*)։
– Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութիւն, 1930–1980, (*տպագրական 250 էջ*)։
– Բաց Հորիզոններու Դէմ (*ճամբորդական յուշեր, տպագրական 500 էջ*)։
– Օրագիր՝ Տխուր եւ Գեղեցիկ Բաներու (*գեղարուեստական արձակ էջեր, տպագրական 225 էջ*)։
– Օրագիր Գրուած Կրակի Տակ (*օրագիր լիբանանեան պատերազմին, տպագրական 300 էջ*)։
– Կանաչ Պատաղիճներ (*լմացական էջեր, տպագրական 200 էջ*)։
– Հայաստանի Ջարդերը, 1895–1896 (*տպագրական 350 էջ*)։
– Հայն ու Հայութիւնը՝ ըստ թուրք պատմաբան Միմ Քեմալ Էօքէի (*տպագրական 200 էջ*)։

– Տրդատ՝ Արքայ Հայոց (*տաղաչափեալ թատերգութիւն, տպագրական 150 էջ*)։
– Վերջին Մոհիկաններէն Ոմանք (*վերապրողներու վկայութիւններ, տպագրական 150 էջ*)։
– Պատմական Հետազօտութիւններ. Փաստերն ու Փաստաթուղթերը (*տպագրական 300 էջ*)։
– Տրդատականք (*քերթուածներ, տպագրական 100 էջ*)։
– Ջայնաւոր Ձրոյց (*հնչեակներ, տպագրական 120 էջ*)։
– Երգ Մարդու Մասին (*քերթուածներ, տպագրական 100 էջ*)։
– Հարցապնդում (*քերթուածներ, տպագրական 100 էջ*)։
– Գիրք Պեղումի (*գրականագիտական յօդուածներ, տպագրական 200 էջ*)։
– Ակնարկ Լիբանանահայ Գրականութեան Վրայ (*տպագրական 700 էջ*)։
– Մենք եւ Փաստագրումը Հայկական Տասնհինգի (*տպագրական 100 էջ*)։
– Հայաստանի Ջարդերը (*տպագրական 120 էջ*)։
– Դուն կը Ճանչնա՞ս Թուրքը (*տպագրական 80 էջ*)։
– Հայերը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ, 1800–1880 (*տպագրական 300 էջ*)։
– Ջարդերը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ, 1808–1908 (*տպագրական 200 էջ*)։
– Հայերէնը Այնթապահայու Բերնին Մէջ (*տպագրական 150 էջ*)։

ԱՆՏԻՊ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

– *Ձպրան Խալիլ Ձպրան* – Մարգարէն։
– *Ձպրան Խալիլ Ձպրան* – Մարգարէին Պարտէզը։
– *Ձպրան Խալիլ Ձպրան* – Մարգարէին Ձայնը։
– *Վէյսէլ Էրօղլու* – Հայկական Խժդժութիւններ։

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՄԻ ՄԷՋ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ

– «*Խտրականութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ*», *Հատոր Ա.*, 1970, էջ 9–44։
– «*Հայկական Տասնհինգը եւ Թուրք Գերմանական Դաշնագիրը*», *Հատոր Բ.*, 1971, էջ 45–79։
– «*Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի*», *Հատոր Գ.*, 1972, էջ 259–281։
– «*Պատասխանատուները Հայոց Դէմ Գործադրուած Ցեղասպա-*

նութեան», Հատոր Դ., 1973, էջ 67–79:
– «Օսմանեան Հարկային Կանոնագրութիւնները եւ Արեւմտահայութիւնը», Հատոր Զ., 1977–78, էջ 105–157:
– «Օսմանեան Քանի մը Հարկեր Ըստ Կանոնագրութիւններու», Հատոր է., 1979, էջ 57–83:
– «Մուսա Լերան Երկրորդ Արտագաղթը», Հատոր Ը., 1980, էջ 147–197:
– «Վեր. Տիգրան Խրլոբեան», Հատոր ԺԲ., 1992, էջ 11–38:
– «Պոլսահայութիւնը, Բարձրագոյն Դուռը եւ Այլ Բաներ (30 Սեպտեմբեր 1895)»,
Հատոր ԺԲ., 1992, էջ 145–171:
Հատոր ԺԳ., 1993, էջ 129–170:
Հատոր ԺԴ., 1994, էջ 99–145:
– «Խարբերդ՝ Օսմանեան Կայսրութեան «Սպանդանոց Նահանգը»», Հատոր ԺԳ., 1993, էջ 311–345:
– «Հայկական Տասնհինգը Թրքական Մատենագիտութեան Մէջ», Հատոր ԺԵ., 1995, էջ 301–372:
– «Պատմութեան, Պատմագրութեան եւ Այլ Բաներու Մասին», Հատոր ԺԷ., 1997, էջ 157–204:

ՀԱՄԿ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔԻ (ՆՈՐ ՇԻՋԱՆ) ՄԷՋ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ

– «Հայերէնը Այնթապցիներու Բերնին Մէջ»,
Հատոր Ա., 1980, էջ 231–254:
Հատոր Բ.–Գ., 1981–82, էջ 365–382:
– «Հակիրճ Պատմութիւն», Հատոր Դ.–Ե., 1983–84, էջ 365–382:
– «Հայաստանի Ջարդերը», Հատոր Զ., 1994, էջ 257–276:
– «Կրկին Յաւելուած», Հատոր է.–Ը., 1995–96, էջ 221–230, (յաւելուած «Հայերէնը Այնթապցիներու Բերնին Մէջ» յօդուածին):

ՀԻՒՍԻՍԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ ՄԷՋ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ՅՕԴՈՒԱԾ

– «Հարկերը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ», Հատոր Ա., 1993, էջ 181–204:

ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ ՄԷՋ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ՅՕԴՈՒԱԾ

– ««Ժողովուրդ» եւ «Ազգ» բառերու եզրային առընչութիւններու Մասին», Հատոր ՃԺԴ., 1996, էջ 46–63:

ՍՓԻՒՌՔ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ ՄԷՋ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ

– «*Սկզբնաւորութեան Մը Վախճանը*», *Ա· տարի*, *թիւ* 46–52, 31 *Դեկտեմբեր* 1959, *էջ* 8–9։

– «*Էմիլի Ճ· Ռապինսընի Թուղթի Մասին*»,
Ը· Տարի, *թիւ* 25, 30 *Յունիս* 1966, *էջ* 3–10 *եւ*
Ը· Տարի, *թիւ* 26, 7 *Յուլիս* 1966, *էջ* 6–10։

– «*Հայկական Լքեալ Գոյքերու Հարցը Ըստ Թրքական Աղբիւր-ներու*»,
Ը· Տարի, *թիւ* 43, 3 *Նոյեմբեր* 1966, *էջ* 8–9,
Ը· Տարի, *թիւ* 44, 10 *Նոյեմբեր* 1966, *էջ* 8–9,
Ը· Տարի, *թիւ* 45, 17 *Նոյեմբեր* 1966, *էջ* 5–9,
Ը· Տարի, *թիւ* 46, 24 *Նոյեմբեր* 1966, *էջ* 4–5,
Ը· Տարի, *թիւ* 47, 1 *Դեկտեմբեր* 1966, *էջ* 6–7,
Ը· Տարի, *թիւ* 48, 8 *Դեկտեմբեր* 1966, *էջ* 8–9 *եւ*
Ը· Տարի, *թիւ* 49, 15 *Դեկտեմբեր* 1966, *էջ* 8–9։

– «*Խալիտէ Էտիպի Ցուշերը*», *ԺԷ· Տարի*, *թիւ* 6, 16 *Փետրուար* 1975, *էջ* 6–7։

– «*Ի Բերանոյ Ձուումմէ … Թող Թիւրքը Խօսի*», *ԺԷ· Տարի*, *թիւ* 15–16, 27 *Ապրիլ* 1975, *էջ* 6–7։

– «*Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի* 1915–1923», *ԺԷ· Տարի*, *թիւ* 25, 20 *Յուլիս* 1975, *էջ* 1–7։

– «*Վերջին Մոհիկաններէն Մէկը – Արուսեակ Ջեպապճեանի Ցուշերը*»,
ԺԷ· Տարի, *թիւ* 31, 31 *Օգոստոս* 1975, *էջ* 6–7, *եւ*
ԺԷ· Տարի, *թիւ* 32, 7 *Սեպտեմբեր* 1975, *էջ* 6–7։

ՇԻՐԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐՈՒ ԱՍՏԱՂԻՒՆ ՄԷՋ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ

– «*Հայկական Եղեռնէն Առաջ*», *Հատոր Թ·*, *Ապրիլ–Մայիս* 1965, *էջ* 170–197։

– «*Հայկական Տասնեւհինգը եւ Հայերու Լքեալ Գոյքերը* [*քննական ակնարկ՝ ըստ թրքական վաւերագիրներու*]»,
Հատոր ԺԲ·, *Մարտ–Ապրիլ* 1968, *էջ* 166–177,
Հատոր ԺԲ·, *Մայիս* 1968, *էջ* 235–245,
Հատոր ԺԲ·, *Յունիս–Յուլիս* 1968, *էջ* 295–311,
Հատոր ԺԲ·, *Օգոստոս–Սեպտեմբեր* 1968, *էջ* 388–401,
Հատոր ԺԲ·, *Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր* 1968, *էջ* 474–484,
Հատոր ԺԲ·, *Դեկտեմբեր* 1968, *էջ* 564–578,
Հատոր ԺԳ·, *Յունուար–Փետրուար* 1969, *էջ* 62–70,
Հատոր ԺԳ·, *Մարտ–Ապրիլ* 1969, *էջ* 161–175, *եւ*
Հատոր ԺԳ·, *Մայիս–Յուլիս* 1969, *էջ* 257–263։

– «Հայկական Տասնհինգը եւ Օսմանեան Պէյաննամէները», Հատոր ԻԴ., Ապրիլ 1980, էջ 38–48:
– «Աքսորեալները», Հատոր ԻԴ., Ապրիլ 1980, էջ 49–52:
– «Վերջիններէն Մէկը», Հատոր ԻԵ., Մարտ–Ապրիլ, 1981, էջ 43–71:
– «Մերկերու Բանակ», Հատոր ԻԷ., Յունուար–Փետրուար 1983, էջ 81–94:
– «Դիւանագիտական Այս Թուղթը…», Հատոր ԻԸ., Ապրիլ–Մայիս 1984, էջ 52–71:
– «Հայկական Թղթածրար»,
Հատոր ԼԴ., Մարտ–Մայիս 1990, էջ 23–90,
Հատոր ԼԵ., Մարտ–Մայիս 1991, էջ 95–123,
Հատոր ԼԵ., Յունիս–Օգոստոս 1991, էջ 106–117,
Հատոր ԼԶ., Յունուար–Փետրուար 1992, էջ 81–90, եւ
Հատոր ԼԶ., Մարտ–Ապրիլ 1992, էջ 94–106:
– «Դուն կը ճանչնա՞ս Թուրքը»,
Հատոր ԼԴ., Մարտ–Մայիս 1990, էջ 60–70, եւ
Հատոր ԼԴ., Օգոստոս–Սեպտեմբեր 1990, էջ 87–95:
– «Գաղտնի Շրջաբերական», Հատոր ԼԶ., Մայիս–Յունիս 1992, էջ 100–106:
– «Իւչ Փաշայար Գավկասը», Հատոր ԼԷ., Ապրիլ–Մայիս 1993, էջ 86–99:

ՆՈՐ ԱՅՆԹԱՊ ՄԷՋ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ

– «Մեր Հերոսապատումը», ԺԳ. Տարի, Թիւ 49, 1972, էջ 10–14:
– «Կազիանթէպի Բժշկական Վարժարանն եւ Փոքրամասնութիւններուն Դպրոցները», ԻԶ. Տարի, Թիւ 17–22 (89–95), 1992, էջ 156–160:
– «Տառապանքի Օրագիր», ԻԷ. Տարի, Թիւ 23–28 (95–100), 1996, էջ 42–47:

ՋԱՆԱՍԷՊ ՄԷՋ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ

– «Յանուն Ճշմարտութեան», ԻԶ. տարի, Թիւ 1, Օգոստոս 1963, էջ 337:
– «Մենք եւ Մեր Պատմութիւնը»,
ԻԶ. տարի, Թիւ 15, 1 Օգոստոս 1963, էջ 340–341,
ԻԶ. տարի, Թիւ 16, 15 Օգոստոս 1963, էջ 366–367,
ԻԶ. տարի, Թիւ 17–18, 1–15 Սեպտեմբեր, էջ 390–391,
ԻԶ. տարի, Թիւ 21, 1 Նոյեմբեր 1963, էջ 468–470:

ՋԱՐԹՕՆՔ ՕՐԱԹԵՐԹԻ ՄԷՋ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ

– «Ջարդերը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ, 1808–1908», Մայիս–Յուլիս 1969 (յօդուածաշարք):

– «*Հայերը Օսմանեան կայսրութեան Մէջ, 1800–1880*», *Փետրուար–Մայիս* 1971 (յօդուածաշարք)։
– «*Թրքական Վաւերագիր Մը Եւ Իր Պատմութիւնը*», 11 *Հոկտեմբեր* 1974։
– «*Թուրք Պիզմարքը*», 4–5 *Օգոստոս* 1977։
– «*Կոմս Վոլֆ–Մեթերնիխ եւ Արեւմտահայերը*», 10–11 *Օգոստոս* 1977։
– «*Երբ Թիւերը Խօսին*», 7–13 *Սեպտեմբեր* 1977։
– «*Գազանը Որ Խօսեցաւ*», 21–24 *Սեպտեմբեր* 1977։
– «*Միլլէթը Սաղքա*», 28 *Սեպտեմբեր* 1977։
– «*Այսպէս Կը Գրեն Պատմութիւնը*», 21–23 *Հոկտեմբեր* 1977։
– «*Խաղը Կորսնցնելէ Ետք*», 2–4 *Նոյեմբեր* 1977։
– «*Արեւմտահայութիւնը Տնտեսական Յարաբերութիւններու Ճամբուն Վրայ*», *Դեկտեմբեր* 1977 (յօդուածաշարք)։
– «*Լսէ՛, Հա՛յ Ժողովուրդ*», 31 *Դեկտեմբեր* 1978։
– «*«Կարճառօտ Աղօթագիրք»*», 2–4 *Յունիս* 1979։
– «*Թուղթի Այս Կտորը…*», 27–29 *Յունիս* 1979։
– «*Ակամայ Պատասխան*», 3–19 *Օգոստոս* 1979 (յօդուածաշարք)։
– «*Եւ Առաւօտ Մըն Ալ…*», 4–5 *Ապրիլ* 1980։
– «*Բաց Նամակ Թուրք Վիպագիր Պարպարոս Պայքարայինն*», 23 *Մայիս–7 Յունիս* 1980 (յօդուածաշարք)։
– «*Թալէաթ Փաշայի Յետմահու Յուշերը*», 1–7 *Հոկտեմբեր* 1982։

ԱՌԱՆՁՆԱՏԻՊ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լեւոն Վարդանի Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի եւ Հասկ Հայագիտական Տարեգիրքի մէջ տառրագրած բոլոր յօդուածները հրատարակուած են նաեւ առանձնատիպ (ի բացառեալ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի Հատոր Ա-ի յօդուածի առանձնատիպէն, բոլորն ալ տեսած եւ ստուգած ենք)։

Վերոնշեալներէն դուրս, հանդիպեցանք միայն հետեւեալ առանձնատիպին՝ «Ակնարկ Ֆրանսահայ եւ Ամերիկահայ Արձակին Վրայ», Պէյրութ, 1969 (առանձնատիպ Սփիւռք չարաթաթերթի) որ վերջերս, «Կարպիս Լ. Նազարեան Հիմնադրամ»-ի մատենաշարով լոյս տեսած Լեւոն Վարդանի Արեւմտահայութիւնը Տնտեսական Յարաբերութիւններու Ճամբուն Վրայ հատորին մէջ թիւրիմացաբար ներկայացուած է իբրեւ առանձին հատորով լոյս տեսած գրականագիտական երկ։

ԿԱՐՕ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԾԵՑԵԱԼ ՉՈՐՐՈՐԴ ԳՐՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՄԻ ՎԱՐԿԱԾԻ ՇՈՒՐՋ

ՎՐԷԺ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Սկսած անցեալ դարի կէսերից, հայագէտների ուշադրութիւնը գրաւել է Թովմա Արծրունու Պատմութիւն տանն Արծրունեաց երկի[1] մէջ եղած տեղեկութիւնը Մովսէս Խորենացու, Պատմութիւն Հայոց երկի[2] կարծեցեալ չորրորդ գրքի մասին։ Այդ խնդրին նրանք անդրադարձել են առանձին յօդուածներով, երբեմն էլ անցողակի։ Թւում էր, թէ Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի դոյութեան վարկածը մերժուած է, եւ այն վերարծարծելու հարկ չկայ։ Սակայն վերջերս քննութեան առնուեց Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանի աշխատակից Արտաշէս Մաթեւոսեանի կողմից, որը 1995թ. հրատարակեց առանձին ուսումնասիրութիւն՝ Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» չորրորդ գիրքը խորագրով[3], որտեղ նա փորձում է ոչ միայն հիմնաւորել Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի դոյութիւնը, այլեւ վերականգնել նրա բնագիրը։ Սակայն ինչպէս յայտնի է, պատմահօր հռչակաւոր երկասիրութեան ցարդ յայտնի բոլոր ձեռագիր բնագրերում Պատմութիւնը ներկայացուած է միայն երեք գրքերով, որոնք անխափ կրում են «Պատմութիւն Հայոց յերիս հատուածս» խորագիրը, ինչը բացառում է չորրորդ գրքի դոյութիւնը։

Խորենացու Պատմութեան մեզ հասած հնագոյն ձեռագիր օրինակը ԺԳ.—ԺԴ. դդ. է ընդօրինակուած։ Հնութեամբ յաջորդ ձեռագիրը ստեղծուել է 1671թ., բայց արտագրուել է պատմահօր երկասիրութեան՝ Ներսէս Լամբրոնացու (ԺԲ. դ.) ձեռագիր օրինակից, որը կորած է համարւում։ Դրանցում եւս Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի դոյութեան որեւէ հետք չկայ։

Մաթեւոսեանը յենւում է Արծրունու երկում հանդիպող անվաւեր տուեալների վրայ։ Ընդսմին Արծրունու Պատմութեան առաջին դպրութեան Ա. գլխում խօսւում է Ասորեստանի թագաւորների՝ Նինոսի, Շամիրամի եւ այլոց մասին եւ նշւում, որ իր պատուիրատուն կարող է նրանց մասին տեղեկութիւններ գտնել Ցուլիանոս Հալիկառնասցու չորրորդ

գրքում, ինչպէս եւ Մովսէսի չորրորդ գրքի մէջ[4]։ Ինչպէս յայտնի է, Արծրունու երկի հեղինակային օրինակը մեզ չի հասել։ Նրա միակ ամբողջական եւ հնագոյն ձեռագիրը, որ հանգրուանել է Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանում 10451 թուահամարի տակ, ընդօրինակուել է 1303 թուականին, Դանիէլ գրչի կողմից։ Նոյնիսկ յայտնի չէ, թէ վերջինս հեղինակայի՞ն, թէ՞ մէկ ուրիշ (դարձեալ մեզ չհասած) օրինակից է կատարել ընդօրինակութիւնը։ Պահպանուած ձեռագիրը բնագրում եղած գրչագրական վրիպումները, սխալ գրութիւնները թոյլ են տալիս կարծելու, որ Արծրունու երկի օրինակողը խնդրոյ առարկայ հատուածում եւս վրիպում է թոյլ տուել եւ Յուլիանոս Հալիկառնասցու երկասիրութեան չորրորդ դպրութեան ազդեցութեամբ մեքենայաբար Խորենացուն եւս վերագրել է մի անգոյ չորրորդ գիրք։ Հնարաւոր է, որ Արծրունու գործի հեղինակային բնագրում «չորրորդի» փոխարէն եղել է «առաջին» բառը, քանի որ Խորենացին իր Պատմութեան առաջին գրքում իրօք խօսում է Արծրունու յիշատակած վերոնշեալ անձանց մասին։

Մէկ այլ առիթով Արծրունին գրում է, թէ Խորենացին իր Պատմութեան. «խոստացուած» չորրորդ գրքում, որն աւելացուել է «ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին», խօսել է Սահակ Պարթեւի մասին[5]։ Մաթեւոսեանը գտնում է, որ Արծրունին իր Պատմութեան առաջին դպրութեան նիւթը քաղել է նաեւ Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքից[6]։ Սակայն Արծրունու երկասիրութեան առաջին դպրութիւնն աւարտւում է Սահակ Պարթեւի մահուամբ, այսինքն նոյն կերպ, ինչպէս որ Խորենացին է աւարտում իր Պատմութեան երրորդ գիրքը։ Եւ եթէ Արծրունու մօտ կան մի քանի մանր մունր տուեալներ, որոնք տեղ չեն գտել Խորենացու մօտ, ապա դա պէտք է բացատրել նրանով, որ Արծրունին ձեռքի տակ ունեցել է նաեւ այլ աղբիւրներ։ Խորենացին իրօք, իր Պատմութեան մէջ գրել է Սահակ Պարթեւի վախճանուելու մասին, բայց ոչ թէ չորրորդ անուանուած գրքում, ինչպէս կարդում ենք Արծրունու մօտ, այլ դրան նուիրել է առանձին գլուխ, այն զետեղելով իր Պատմութեան երրորդ գրքի վերջում, «Ողբ»ից առաջ։ Վերջահար այս գլխում Խորենացին գրում է նաեւ Մաշտոցի վախճանուելու մասին։ Այստեղ հայոց մեծ լուսաւորիչների վախճանը զուգորդւում է հայոց ինքնուրոյն պետականութեան բարձումի հետ։ Արծրունին երբ գրում է, թէ Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքում գրուել է Սահակի մասին, նկատի ունի միայն նրա «լի եւ պարարտ ծերութեամբ» վախճանուելու փաստը, որը յիշում է նաեւ Կորիւնը Վարք Մաշտոցի երկի մէջ[7]։ Նշենք, որ այս մասին պատմող հատուածը Արծրունու մօտ աղճատուած է, խախտուած է նախադասութիւնների եռեւառաջութիւնը, որը թերեւս հետեւանք է այն փաստի, որ գաղափար օրինակը, որից կատարուել է Արծրունու երկի

ընդօրինակութիւնը, եղել է մաշուած վիճակում, որից էլ առաջացել է բնագրի եղծումը։ Ըստ երեւոյթին գրիչը փորձել է վերականգնել այն եւ, ելնելով մէկ անգամ արդէն իր կատարած սխալից, ջնջուած «երկեցունց»ի փոխարէն գրել է «երեցունց», հիմք ունենալով Խորենացու երկասիրութեան չորրորդ գրքի մասին իր կողմից արուած վերոնշեալ սխալը։

Արծրունու այս հատուածում ուշադրութիւն է գրաւում նաեւ մէկ այլ հանգամանք։ Պատմիչը, Սահակ Պարթեւի վախճանուելու մասին Խորենացու եւ Կորիւնի հաղորդումները համարում է համարժէք, գրելով, որ Սահակի վախճանուելու մասին Խորենացու հաղորդածը հաւաստուած է նաեւ Կորիւնի երկում[8]։ Առարերելով Սահակի վախճանուելու մասին Կորիւնի եւ Խորենացու տուեալները, իրօք, տեսնում ենք պատմահօր Պատմութեան երրորդ գրքի վերջին գլխի եւ Կորիւնի երկի համապատասխան հատուածի բովանդակութեան նոյնութիւնը։ Հետեւաբար, Արծրունին նկատի է ունեցել Խորենացու երկասիրութեան երրորդ գրքի հենց այդ գլուխը։ Եւ երբ Արծրունին գրում է, թէ նշուած գլուխը աւելացուել է Խորենացու երեք գրքերին, նկատի ունի այդ գրքերի վերջում այդ գլխի գետեղուելու պարագան։ Նոյն այդ աղճատուած հատուածում Արծրունին նշում է, որ Խորենացին իր Պատմութիւնը հասցնում է մինչեւ Բիւզանդական Զենոն կայսրը (474–475 թթ.)։ Բայց այստեղ հաւանաբար պատմիչն ի նկատի ունի Խորենացու Պատմութիւնը աւարտելու տարեթիւը, ինչը նշուած է Մաշտոցի անուան Մատենադարանում 2679 թուահամարի տակ պահուող այսպէս կոչուած Սեբի (Եւսեբիոսի) ժամանակագրութեան մէջ (նաեւ վերջինիս տպագրուած բնագրում)։

Խորենացու Պատմութիւնը հայոց պետականութեան պատմութիւնն է, որի կորստեան առթիւ պատմիչը իր երկն աւարտում է առանձին գլխով, որը նրա հոգու ողբն է՝ ազգային կեցութեան, հայրենիքի դժբեմ ճակատագրի համար։ Այս ողբից յետոյ նշւում է՝ «Աւարտեցան գիրք երրորդ, յանկ ելանելոյ պատմութեան Հայոց մեծաց», այսինքն հենց երրորդ գրքով էլ վերջանում է նրա Պատմութիւնը։ Իրօք, պատմահայրը իր երկի երրորդ գիրքը կոչում է «Աւարտաբանութիւն», այսինքն Պատմութեան աւարտը, ուստի անբնական կը լինէր դրանից յետոյ մի չորրորդ գիրք վերագրել նրա երկասիրութեանը։ Ջպէտք է նաեւ անտես անել այն հանգամանքը, որ Խորենացու Պատմութիւնը գրուել է որպէս դասագիրք եւ նպատակ է ունեցել ժողովրդի մէջ կենդանի պահել անկախ պետականութեան գաղափարը։ Ուստի պատմահայրը, թէեւ կենդանի էր Ե. դ. հայերի մղած երկու ազատագրական պատերազմների ժամանակ, սակայն դոյզն իսկ չանդրադարձաւ դրանց, քանզի դուրս էին իր նպատակադրման շրջանակներից։ Պատմութեան չորրորդ գիրք գրելու դէպքում նա կամ պէտք է կրկնէր իրեն, կամ դէմ գնար իր հասարակական–

քաղաքական հաւատամքին։ Որեւէ դրական ապացոյց չունենք, որի վրայ յենուելով կարելի լինէր պնդել, թէ իրօք մատենագիրը դիմել է նման օտարոտի քայլի։

Մաթեւոսեանը եռանդուն ջանքեր է ներդնում ապացուցելու համար Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի գոյութիւնը։ Նա գտնում է, որ ըստ Արծրունու վկայութեան, չորրորդ գիրքը մեզ է հասել առաջին պատմագրութեամբ, որի տակ նկատի ունի Խորենացու երկասիրութեան ցարդ յայտնի երեք գրքերը, եւ երկրորդ պատմագրութեամբ, այսինքն նրանց վրայ աւելացուած չորրորդ գրքով[9]։ Սակայն Արծրունին ընդհակառակը, գրում է, որ Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գիրքը «վերադարձութիւն» է, իմա՝ աւելացուել է «ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին»[10] եւ, հետեւաբար, նրա հետ կազմել է մի ամբողջութիւն, նրանից չի առանձնացուել, ուստի եւ Արծրունին այն կոչում է չորրորդ գիրք։ Մաթեւոսեանը կարծում է, որ Խորենացու վերոնշեալ «երկու պատմագրութիւնները» սկսւում են Ադամ նախահօրից, մի էական տարբերութեամբ՝ առաջինի ժամանակագրական եզրը 440 թուականն է, երկրորդինը՝ 474ը։ Եթէ առաջնորդուենք այսօրինակ կանխավարկածով, ապա պէտք է ընդունենք, որ Խորենացին գրել է ոչ թէ մէկ, այլ երկու Պատմութիւն։ Հեղինակը վկայաբերում է նաեւ Պատմութեան մէջ Խորենացու կատարած խոստումները («խոստաբանութիւնները»), որոնք սակայն հիմք են տալիս կարծելու, որ պատմահայրը որոշ անձնաւորութիւնների մասին խոստանում է գրել ոչ թէ Պատմութեան, այլ ուրիշ աշխատութեան մէջ, կամ ինչպէս ինքն է նշում, «այլուստ տեղւոյ եւ ժամանակի զայսոսիկ թողեալ հատցուք աստանօր զբանս…», «վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս»[11]։ Մէկ այլ առիթով, Սահակ Պարթեւի մասին խօսելիս, պատմահայրը գրում է որ Սահակ Պարթեւը հարկ էր որ ըստ արժանւոյն դրուատուէր, բայց որպէսզի իր խօսքը ընթերցողներին չձանձրացնի, նրա մասին եւս խոստանում է գրել «այլուստ տեղւոյ եւ ժամանակի»։ Պարզ է ասուած՝ «այլ տեղում եւ ուրիշ ժամանակ», այսինքն, ինչպէս ինքը պատմիչն է նշում, «արտաքոյ այսց գրոց»[12], իմա՝ Պատմութիւնից դուրս, ուրիշ աշխատութեան մէջ, որը հնարաւոր է նա գրել է, բայց մեզ չի հասել։ Հասկանալի է, պատմագիրը խոստանում է գրել այն, ինչ չէր նախատեսում անել Պատմութեան մէջ։

Չորրորդ գրքի գոյութեան վարկածը հիմնաւորելու համար Մաթեւոսեանը դիմում է նաեւ ուրիշ սկզբնաղբիւրների։ Մասնաւորապէս նա գտնում է, որ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում, 2679 թուահամարի տակ պահուող ձեռագիրը, որը ամփոփում է Անանիա Շիրակացուն վերագրուող ժամանակագրութիւնը եւ 1944թ. հրատարակուել է նրա միւս գործերի հետ[13], իր հիմնական մասով — (որն ընդգրկում է մինչեւ

Զենոն կայսեր ժամանակները՝ 474թ.) — պատկանում է Խորենացու գրչին եւ մտել է նրա Պատմութեան չորրորդ գրքի մէջ[14]։ Բայց այստեղ նա բախտում է այն փաստի հետ, որ նոյն ժամանակագրութեան մէջ դէպքերի շարադրանքը հասցուում է մինչեւ հայոց ՃԼԴ (685) թուականը։ Այս ժամանակագրութիւնը, որ ամենայն հաւանականութեամբ շարադրուել է անանուն մատենագրի կողմից (այն չի կրում Շիրակացու անունը), իր առաջին մասում բանաքաղուած է Խորենացու Պատմութիւնից եւ Դ. դ. յոյն մատենագիր Անդրէասի կողմից խմբագրուած մէկ այլ յոյն գրողի՝ Հիպպոլիտ Բոստրացու ժամանակագրութիւնից, որի յունարէն բնագիրը կորած է համարեա[15]։ Անանուն բանաքաղը օգտուել է նաեւ Եւսեբիոս Կեսարացու, Եպիփան Կիպրացու եւ ուրիշների գործերից՝ իր աշխատութեան առաջին մասը շարադրելիս։ Քանի որ Անանունը բանաքաղել է Խորենացուց, ուստի բնական էր սպասել, որ նա պէտք է կրկնէր նրան։ Իսկ նրա երկում եղած տարբերութիւնները անխուսափելի էին, քանի որ նա օգտուել է նաեւ ուրիշ մատենագիրներից։ (Վերջիններիս երկասիրութիւններին դիմում է նաեւ Խորենացին)։

Եթէ Անանունն ժամանակագրի բանաքաղութիւնն իրօք պատկանէր Խորենացու գրչին եւ գետեղուէր նրա Պատմութեան չորրորդ գրքում, պատմահայրը անխուսափելիօրէն պէտք է կրկնէր իրեն եւ այն էլ պարզունակ, իր կուռ տրամաբանութեանն ու յղացման հետեւողականութեանը անյարիր ձեւով։ Հարկ է ընդգծել, որ Խորենացին խիստ զգուշաւոր է կրկնութիւնների հարցում եւ նոյնիսկ աննշան մեղանչումների դէպքում ջանում է արդարանալ խստապահանջ պատուիրատուի առջեւ, նրանից խնդրում իրեն չմեղադրել աւելորդապատում շարադրանքի համար, եւ աշխատում է հիմնաւորել կրկնութեան անհրաժեշտութիւնը[16]։ Անշուշտ, սա վկայում է, որ կրկնութիւնը Խորենացու մօտ բացառիկ հանգամանք ունի, ուստի նա ջանում է այդ մասին անպայման յիշեցնել իր մեկենասին։ Ասուածից հետեւում է, որ պատմահայրը չէր կարող իր Պատմութեան երեք գրքերին կցել մի նոր՝ չորրորդ գիրք, որը լայն չափերով պէտք է կրկնէր նախորդ գրքերում արդէն ասուածը։ Եւ որովհետեւ Անանունի ժամանակագրութիւնը բանաքաղուած է նաեւ Խորենացու Պատմութեան երեք գրքերից, ուստի ստացուում է, որ պատմահայրը բանաքաղել է… իր երկասիրած Պատմութիւնից։

Հանճարեղ մտածողը, որի քննական հզօր ուժը, մտքերի կուռ տրամաբանութիւնը նրան դարձրել են առաջին հեղինակութիւնը հայ մտաչխարհում, չէր դիմի նման անհեթեթութեան։ Նիւթի ընտրութեան մէջ յուժ խստապահանջ պատմահայրը նոյնիսկ, չնայած իր պատուիրատուի պահանջին՝ գրել պարսից առասպելների մասին, հայոց պետականութեան փառահեղ ժամանակները վեր հանող իր Պատմութեան մէջ չի կամեցել

գովաբանել այն երկրին հոգեւոր անցեալն ու ներկան, որը վերացրել էր հայոց թագաւորութիւնը եւ Հայաստանը վեր էր ածել իր մարգերից մէկի։ Ուստի, ընդառաջելով իր մեկենասին, Խորենացին պարսից առասպելների մասին պատմող գլուխը դարձրել է յաւելեալ՝ զետեղելով իր երկի առաջին գրքից յետոյ, որպէս առանձին հատուած, քանի որ, ինչպէս ինքն է գրում «... Այլ ծանի՛ր զատելութիւն մեր առ այսպիսի բան, զի ոչ յառաջինն մեր ասացեալ գիրս, եւ ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցաք չարել, այլ զատ եւ ուրիշ»[17]։ Բայց եւ այնպէս, այն մտցուել է Պատմութեան մէջ։

Այս առընչութեամբ ընթերցողի առջեւ օրինական հարց է ծառանում, թէ ինչու է այդ հատուածը տեղ գտել նրա Պատմութեան մէջ, մինչդեռ նոյն այդ գործի չորրորդ հատորը դուրս է թողնուել նրանից։ Մաթեւոսեանը գտնում է, որ թէեւ Խորենացու Պատմութիւնից, որպէս մի ամբողջութիւնից, նրա չորրորդ գիրքը դուրս է մնացել, բայց նրա նիւթը վերաբերում է նախորդ երեք գրքերին, որոնք հեղինակը կազմել է տուել միասին, մինչդեռ, չորրորդ գիրքը զետեղել է տուել առանձին կազմի մէջ, ինչպէս Հին եւ Նոր Կտակարանները[18]։ Բայց չէ՞ որ Հին եւ Նոր Կտակարանները հեղինակել են տարբեր գրողներ, տարբեր ժամանակներում, իսկ Պատմութիւնը մէկ մատենագրի գործ է, որը պահպանուել է թէ առանձին գրքով եւ թէ այլ մատեանների հետ միեւնոյն կազմի մէջ։ Նրա չորրորդ գիրքը երկու դէպքում էլ տեղ չի գտել այդ մատեաններում, մինչդեռ բնական կը լինէր, որ այն կազմէր Պատմութեան չարունակութիւնը, նրա, որպէս մի ամբողջութեան մի մասը, եթէ այն խոստացուել էր նոյն երկասիրութեան մէջ։

Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի գոյութեան ապացոյց չի կարող լինել նաեւ այն փաստը, որ պատմագիրը խոստանում է մարդկութեան արմատների, առաջին նահապետների մասին պատմող հնադարեան մատենագիրներ Բերոսոսի, Ալեքսանդր Բազմավէպի, Աբիւդենոսի տեղեկութիւնները բերել այլ տեղում եւ ուրիշ ժամանակ՝ «վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս»[19]։ Մաթեւոսեանի կարծիքով, Խորենացին օգտուել է նշուած հեղինակներից, որոնց երկերի չարադրանքը պէտք է իբր թէ փնտռել Պատմութեան երեք գրքերից դուրս, նրա չորրորդ գրքում[20]։ Բայց եթէ վերջինս «չորրորդ գիրքն է», ուրեմն այն հարկ է որ լինի առաջին երեք գրքերի չարունակութիւնը։ Պատմագրի «այլ տեղում» արտայայտութիւնը պէտք է հասկանալ այլ աշխատութեան մէջ, քանի որ նա իր այդ խոստումից անմիջապէս յետոյ պատմում է մարդկութեան նախահայրերի մասին, ջանալով իւրովի մեկնաբանել սուրբգրական տեղեկութիւններն այդ մասին, որից յետոյ նշում է՝ «վասն գիտելոյ քեզ զամենայն, որ ինչ ի լրոյ եւ որ ինչ ի գրոց՝ անցանեմ ընդ բնաւն ի գիրս յայսոսիկ»[21]։ Ուրեմն մատենագիրը Պատմութեան առաջին գրքում

գետեղել է մարդկութեան արմատների մասին բոլոր այն տուեալները, որոնք լսել կամ ընթերցել է ուրիշ հեղինակների մօտ։ Եւ դա բնական էր, քանի որ մարդկութեան ծագման մասին նա պէտք է գրէր հենց այդտեղ եւ ոչ թէ հնարածոյ չորրորդ գրքում։ Սակայն այս մատենագիրների երկերից Խորենացին չի օգտուել, այլ դրանցից մնացած հատուկտորները վերցրել է Եւսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոն (ժամանակագրութիւն) երկի առաջին մասից, «որովհետեւ,— ինչպէս նկատում է Մ. Աբեղեանը,— ինչ որ նա բերում է՝ կայ այս գրքի մէջ»[22]։ Իր միտքը հիմնաւորելու համար Մաթեւոսեանը վկայաբերում է Արծրունու արդէն նշուած հաղորդումը չորրորդ գրքի մասին, ինչպէս նաեւ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում 2679 թուակիր ձեռագրում եղած նիւթերը, որոնք սակայն նոյնպէս առկայ են Եւսեբիոս Կեսարացու երկում, հետեւաբար, այնտեղից (եւ ոչ թէ այլ աղբիւրներից) են մուծուել Անանունի ժամանակագրութեան մէջ։

Հարկ է նշել, նաեւ, որ Արծրունին (որն ինչպէս տեսանք, վկայաբերում է նաեւ այս առնչութեամբ) բոլորովին չի յիշում, թէ Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքում խօսւում է մարդկութեան արմատների, առաջին նախահայրերի մասին։ Մի դէպքում Արծրունին նշում է, որ Խորենացին խօսել է Ասորեստանի թագաւորների (որոնց նա համարում է իր հարազատ տոհմի՝ Արծրունիների նախնիներ) մասին, մէկ այլ առիթով պատմիչը գրում է, որ Խորենացու Պատմութեան «խոստացուած» չորրորդ գրքում ասուած է, որ Սահակ Պարթեւը ապրել է մինչեւ խորին ծերութիւն։

Իրօք, Խորենացին Ասորեստանի թագաւորների մասին պատմում է իր երկասիրութեան առաջին գրքում, իսկ Սահակ Պարթեւի մասին՝ նոյն մատեանի երրորդ գրքում՝ բաւարար չափով (եթէ ելնենք այդ աշխատութեան ծաւալից եւ ընդհանուր չափանիշերից)։ Այնպէս որ նրանց մասին պատմագիրը բոլորովին էլ հարկ չէր համարի վերստին անդրադառնալ եւ այն էլ նոյն գործի չորրորդ գրքում։ Ուստի, ճիշդ կը լինէր Արծրունու մօտ Խորենացու Պատմութեան «չորրորդ գիրք» արտայայտութիւնը սրբագրել եւ դիտել որպէս յետնագոյն գրիչների բնագրային մեղանչում եւ այդպիսով բացառել ճշմարտութիւնը թիւրելու որեւէ հնարաւորութիւն։

Շարունակելով չորրորդ գրքի գոյութեան վերաբերեալ փաստարկումները, Մաթեւոսեանը ջանում է տարբերութիւններ գտնել 2679 ձեռագրի բովանդակութեան եւ Եւսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնի մէջ (որից, ինչպէս տեսանք, բանաքաղուած է վերոնշեալ ժամանակագրութիւնը), այդ տարբերութիւնները դիտելով որպէս Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի բաղադրամասեր։ Այսպէս, նա նշում է որ 2679 ձեռագրի «Հոգւովն Աստուծոյ Մովսէս պատմէ» դարձուածը բացակա-

յում է Եւսեբիոսի Քրոնիկոնում, ուստի «կասկած չի մնում, որ սոյն եզրակացութիւնը Մովսէս Խորենացունն է»[23]: Բայց այդ դարձուածը Խորենացու «եզրակացութիւնը» չէ, այլ վերցուած է Աստուածաշնչից, ուր քանիցս չեչուում է, որ Մովսէս Մարգարէն խօսել է Սուրբ Հոգու [հետ], Աստծու միջոցով, ուստի բնականաբար Եւսեբիոսն այն կարող էր մէջբերել: Բացի այդ, պէտք է նկատի առնել նաեւ այն պարագան, որ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնի սոսկ հայերէն թարգմանութեամբ պահպանուած բնագրի առաջին մասը կիսատ է, ուստի վերոնշեալ հատուածը, որ առընչուում է մարդկութեան վաղնջական անցեալին՝ աշխարհի եւ մարդկութեան արարչագործութեանը, կարող էր տեղ գտնել Քրոնիկոնի սկզբի պակասող մասում, քանի որ հենց այդտեղ պէտք է հեղինակը չօշափէր այդ խնդիրները: Բացի այդ, 2679 թուակիր ձեռագրի բանաքաղ հեղինակը, ինչպէս բնական էր սպասել, պէտք է օգտուէր նաեւ ուրիշ սկզբնաղբիւրներից, քանի որ այդպիսին էր նրա երկասիրած գործի բնոյթը. այն, ինչպէս վերը նշուեց, քաղուած է տարբեր հեղինակների գործերից:

Մաթեւոսեանը չանում է Արծրունուց եւս բերել այնպիսի վկայութիւններ, որոնք թէեւ պատմիչը վերագրում է Խորենացուն, բայց քանի որ դրանք չկան պատմահօր Պատմութեան երեք գրքերում, ուստի պէտք է տեղ գտնէին չորրորդ գրքում[24]: Բայց Արծրունու կողմից Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքին վերագրած տեղեկութիւնները Ասորեստանի Նինոս, Շամիրամ թագաւորների, եգիպտացիների (Խորենացու մօտ՝ Մեծրաիմ) եւ Աբրահամ Նահապետի մասին առկայ են Խորենացու Պատմութեան առաջին գրքի ե֊, ժե֊ գլուխներում: Էլ ինչո՞ւ պատմիչը պէտք է այդ մասին գրէր նոյն գործի կարծեցեալ չորրորդ գրքում: Ուստի յանգում ենք այն մտքին, որ Արծրունու «չորրորդ դպրութիւն» դարձուածը նախապէս եղել է «առաջին դպրութիւն» ձեւով:

Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի վարկածը հիմնաւորելուն նախանձախնդիր լինելով, յարգոյ հեղինակը առաջադրում է նորանոր կռուաններ: Այսպէս, նա համոզուած է, որ Խորենացին մարդկութեան ծագման մասին գրելիս օգտուել է հնադարի մատենագիրներից, որոնց տեղեկութիւնները իբր թէ տարբերւում են Ս. Գրքից: Դրան որպէս ապացոյց նա բերում է նոյն՝ 2679 ձեռագրի սկզբում գետեղուած Անդրէասի Ժամանակագրութիւնը[25]: Սակայն այդ Ժամանակագրութիւնը Գ. դարի աստուածաբան Հիպպոլիտի Ազգահամարը երից որդոցն Նոյի գիրքն է, որի աղբիւրը դարձեալ Աստուածաշունչն է: Հիպպոլիտին կրկնել է Անդրէասը, որը օգտուել է նաեւ Խորենացուց: Բնական է, որ իւրաքանչիւր մատենագիր իր անհատականութեան կնիքն էր թողնում աստուածաշնչեան հենքի վրայ շարադրուած պատմութեան վրայ, իւրովի մեկնելով այն: Ուստի նրանց պատումները նոյն անցքերի, անձնաւորութիւն-

ների մասին հարկ է որ ունենայինք տարբերութիւններ, թէեւ հիմնական բովանդակութեամբ համընկնում էին։ Եթէ, ինչպէս հեղինակն է կարծում, ընդունենք, որ Անդրէասի Ժամանակագրութիւնը իրօք Խորենացին է կազմել, ապա կը ստացուի, որ նոյն խնդիրների մասին պատմահայրը գրել է երկու անգամ, մոռանալով, որ դա արդէն արել է Պատմութեան առաջին գրքում, որի այլափոխուած չարադրանքն է վերը նշուած Ժամանակագրութեան առաջին մասը։ Եւ դա բնական էր, քանի որ այն կազմողը Խորենացին չէր, այլ ուրիշ մատենագիր, որը ապրել է պատմահայրից երկու դար յետոյ, անցքերի չարադրանքը, ինչպէս նշուեց, հասցնելով 685թ., եւ հենց ինքն էլ գրում է, որ օգտուել է Խորենացուց, ուստի ոչ մի հիմք չունենք նրա չարադրածը պատմահօրը վերագրելու։ Եւ եթէ երկու մատենագիրների գործերում եղած որոշ տեղեկութիւններ տարամիտում են, եւ նշուած Ժամանակագրութեան մէջ տեղ են գտել այնպիսի տուեալներ, որոնք Խորենացու Պատմութեան մէջ չկան, բայց կրում են նրա անունը, ապա դա հետեւանք է այն փաստի, որ դրանք, ինչպէս հենց ինքը՝ Ժամանակագրութեան կազմողն է նշում, վերցուած են Անդրէասից։

Բայց քանի որ այդ տուեալները համընկնում են Խորենացու Պատմութեան առաջին գրքի Ե. գլխում բերուած տեղեկութիւններին, ուստի կրում են նրա, որպէս ճանաչուած եւ յարգուած պատմագրի անունը։ Երկու մատենագիրների գործերում հանդիպող տարբերութիւնները չի կարելի դիտել որպէս Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գիրքը կազմող մասեր։ Դրանք հետեւանք են ժամանակագրութեան Անանուն հեղինակի նաեւ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնից օգտուելուն, ուստի նրա տեղեկութիւնները պէտք է տարբերուէին Խորենացու հաղորդածից։ Այլ կերպ եթէ մօտենանք խնդրին, կը ստացուի, որ այն մատենագիրը, որ օգտուել է Խորենացուց, բայց երբեմն չեղուել է նրա հաղորդած նիւթից, օգտուած պէտք է լինէր նրա Պատմութեան չորրորդ գրքից։ Ցաւոնի է, որ Ցովհաննէս Դրասխանակերտցին իր Պատմութեան[28] առաջին մասը գրելիս լայնօրէն կրկնել է Խորենացուն, երբեմն, ի հարկէ, չեղուելով նրանից։ Սակայն մենք չենք կարող այդ չեղումները գիտութեանը հրամցնել որպէս Խորենացու երկի չորրորդ գրքի մասեր։

Մաթեւոսեանը այնքան է համոզուած իր առաջադրած վարկածի հիմնաւոր լինելու մէջ, որ նոյնիսկ կարծում է, թէ Անդրէասի վերոնշեալ երկը Խորենացին թարգմանել է յունարէնից եւ մտցրել է իր Պատմութեան չորրորդ գրքի մէջ։ Բայց այդ դէպքում պատմահայրը, որ աչքի է ընկնում գիտական ծայրայեղ բարեխղճութեամբ, չէր սեփականի ուրիշի արածը եւ այն կը ներկայացնէր հեղինակի անունով։

Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գիրք կոչուածը, պարզւում է,

աւելի տարողունակ է, քան կարելի էր ենթադրել։ Մաթեւոսեանը կարծում է, թէ չորրորդ գրքին մաս է կազմել նաեւ Է. դարի հայոց Աշխարհացոյցը[27], որը, ինչպէս յայտնի է, մեզ է հասել միայն Շիրակացու խմբագրութեամբ։ Փաստօրէն հեղինակը Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի մէջ է մուծում ոչ միայն պատմահօր «խոստացած», այլեւ չխոստացած միաւորներ։ Դրանցից է նաեւ Եպիփան Կիպրացու (310–404), Կարգաւորութիւն քարգմանչացն երկը, որը Ե. դարում թարգմանուել է հայերէնի։ Նկատենք, որ Խորենացին իր Պատմութեան առաջին գրքի Զ. գլխում բերում է նաեւ հատուածներ Եպիփանի Գիրք հերձուածոց գրքից, որպէսզի Տիտանի (Քամի) եւ Ջրուանի (Սէմի) մասին եղած պատումները լծորդի հայոց նախնական պատմութեան, նոյնիսկ Սիմ լերան (Հայկական Տաւրոսի միջին մասը), Տարօն, Զարեւանդ գաւառների անունների ծագման հետ[28]։ Մաթեւոսեանը Եպիփան Կիպրացու Կարգաւորութիւնը Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի մաս կազմելու իր առաջադրած վարկածը փորձում է հիմնաւորել նրանով, որ Վարդան Արեւելցին իր Սաղմոսաց մեկնութիւն[29] գործում եւ իր խմբագրած Տօնապատմառ ծիսական ժողովածուի մէջ օգտագործել է Եպիփանի յիշեալ երկը, բայց ոչ թէ բնագրից, այլ Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքից։ Բայց եթէ Եպիփանի երկը թարգմանուած էր հայերէնի, ինչո՞ւ Արեւելցին չպէտք է օգտուէր նրանից։ Բացի այդ, եթէ Կիպրացու երկը, որ հայոց պատմութեանը գրեթէ չի առընչուում, ինչո՞ւ պէտք է մտնէր Խորենացու Պատմութեան մէջ։ Այդ դէպքում հարկ կը լինէր վերջինս կոչել նաեւ այլ վերտառութեամբ։ Իր առաջադրած վարկածի հիմնաւորման համար հեղինակը բերում է այն փաստը, որ յիշեալ՝ 2679 ձեռագրում նշուած է նաեւ Եպիփան Կիպրացու անունը, ուստի անվերապահօրէն նրա երկը նոյնպէս մտցնում է Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի մէջ[30]։

Ստացւում է, որ բոլոր այն հեղինակների երկերը, որոնցից օգտուել է Է. դարի Ժամանակագրութեան բանաքաղողը, պէտք է մաս կազմէին Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքին։ Նոյն բանաքաղ հեղինակն, ինչպէս նշուեց, օգտուել է նաեւ Խորենացու Պատմութիւնից։ Ստացւում է, որ պատմահայրը չորրորդ գրքում պէտք է գետեղէր իր երկասիրութեան երեք գրքերի մէջ ներառուած նիւթը, իմա՝ օգտուէր արդէն իր իսկ հեղինակածից, կրկնէր իրեն։

Յայտնի է, որ Շիրակացին նոյնպէս օգտուել է Խորենացուց։ Սակայն նրա երկերում որեւէ հետք չկայ, որը թոյլ կը տար կռահելու, որ նա ծանօթ է եղել պատմահօր երկասիրութեան չորրորդ գրքին, կամ օգտուել է դրանից։ Մինչդեռ Մաթեւոսեանը կարծում է, որ այն ամէնը, ինչ առկայ է Շիրակացու Քննիկոնում (եւ այն էլ նրա «Երկրաչափու-

թիւն», բաժնում), բայց բացակայում է Խորենացու Պատմութեան երեք գրքերում, պէտք է լինէր նոյնի չորրորդ գրքում[31]: Բայց մենք ճշմարտութիւնը եղած կը լինենք, եթէ կարծենք, թէ Շիրակացին օգտուել է միայն Խորենացուց, քանի որ վաղուց յայտնի է, որ նա օգտագործել է այլեւայլ աղբիւրներ: Համոզիչ չէ նաեւ հեղինակի այն պնդումը, թէ քանի որ Ուխտանէս Պատմիչը իր երկասիրած գործին[32] մեզ հասած օրինակի սկզբում վկայակոչում է Խորենացուն, ուստի պէտք է օգտուած լինի նրա Պատմութեան չորրորդ գրքից[33], այն դէպքում, երբ Ուխտանեսի՝ խնդրոյ առարկայ վկայաբերումներն առկայ են Խորենացու Պատմութեան առաջին գրքում:

Հնարաւոր չէ հիմնաւորել նաեւ Տրդատ Մեծի մասին պատմող հատուածը Խորենացու չորրորդ գրքի մէջ գետեղելու Մաթեւոսեանի վարկը[34]: Նրա կարծիքով այդ հատուածը կազմել է Խորենացու Պատմութեան վերջաբանը, որտեղ հեղինակը ողբերգական մեղադրութեամբ չարադրում է իր հաւատամքը հայոց ազգի թշուառութիւնների եւ դրանց վերացման մասին: Եւ ի հիմնաւորումն իր այս վարկածի, Մաթեւոսեանը վկայաբերում է Արծրունուն, որը իր երկասիրութեան առաջին դպրութեան Ժ. գլխում խօսելով Տրդատ Մեծի մասին, նշում է, որ այդ մասին «ընթեռնուք ի բանիբուն գրակարգութեանն Մովսէսի տիեզերահռչակեալ վարդապետի եւ քերթողի եւ մերոյ լուսաւորութեանց հաստատագոյն յօրինողի, որպէս պատմէ ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն»[35], իմա՝ Խորենացու Պատմութեան երկրորդ գրքում: Իրօք, Խորենացու այս անմահ երկի երկրորդ գիրքն աւարտւում է Տրդատ Մեծի ողբերգական վախճանի մասին պատմող ՂԲ. գլխով, որը կրում է «Ցաղագս վախճանի Տրդատայ թագաւորի, ընդ որում եւ ողբերգական մեղադրութիւն» խորագիրը, ուր հանգամանօրէն վեր են հանւում Տրդատ Գ-ի եղերամահ լինելու հանգամանքները[36]: Մինչդեռ Մաթեւոսեանը Արծրունու «ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն» դարձուածքը մեկնում է «երկրորդ պատմագրութեան վերջում» իմաստով եւ գտնում, որ Վերադարձութիւնն իմա՝ Խորենացու երկի չորրորդ գիրքն, աւարտւում է սոյն հատուածով[37]: Ստացւում է, որ Խորենացին Պատմութեան երկրորդ գրքի վերջահար գլխում գրել է Տրդատ Մեծի մասին, ապա նոյնը կրկնել է չորրորդ գրքում եւ այն էլ որպէս վերջաբան: Բայց դա անհարիր է Խորենացու Պատմութեան բուն մտայղացմանը, որը յանգում էր հայոց պետականութեան պատմութիւնը քննաբար վեր հանելու գաղափարին: Մինչդեռ, Արշակունեաց հայոց թագաւորութիւնը, ինչպէս յայտնի է, չէր աւարտւում Տրդատ Մեծով: Ինչո՞ւ պատմահայրը, որ իր Պատմութեան երեք գրքերն աւարտում է հայոց Արշակունի թագաւորների եւ Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմի հայրապետների բարձումով եւ այդ առիթ իր երկը եզրափակող

«Ողբ»ով, պէտք է մի նոր ողբ գրէր Տրդատ Մեծի մասին, որի դարակազմիկ ժամանակը պսակուեց քրիստոնէութեան ընդունմամբ եւ հայոց պետականութեան հիմքերի ամրապնդման նորանշան երեւոյթներով, որոնք հիմք տուեցին այդ թագաւորի անուանն աւելացնել «Մեծ» վերադիրը։

Օրինական հարց է ծառանում, թէ այդ ինչպէս է, որ յետագայի հայ մատենագիրները յաճախ վկայաբերում են Խորենացու Պատմութեան երեք գրքերի տեղեկութիւնները, մինչդեռ նրա չորրորդ գրքի մասին ոչ մի խօսք չեն ասում։ Թէեւ հեղինակը փորձում է լուծել նաեւ այս հանգոյցը, գրելով, որ հայ մատենագիրներն օգտուել են Խորենացու չորրորդ գրքից, եւ դրան որպէս ապացոյց բերում է դարձեալ նոյն ձեռագրի (իմա՝ Անանուն մատենագրի կազմած մեզ ծանօթ ժամանակագրութեան) տուեալները եւ դրանք վերագրելով Զ. դ. տոմարագէտ Աթանաս Տարօնացուն, գտնում է, որ իր կողմից Աթանաս Տարօնացուն վերագրուած ժամանակագրութեան այդ մասերը քաղուել են Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքից[38]։ Սակայն դրանք իրականում բանաքաղուած են Խորենացու պատմագրքի երեք գրքերից, նաեւ՝ Եպիփան Կիպրացուց։

Նկատենք, որ յետագայի հայ պատմագիրները՝ Դրասխանակերտցին, Ուխտանէսը, Սամուէլ Անեցին, Մխիթար Անեցին, Մովսէս Կաղանկատուացին ի թիւս այլ երկերի, օգտուել են նաեւ է. դարի վերոնշեալ Անանուն ժամանակագրութիւնից, որը եթէ ընդունենք, որ մուծուել է Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի մէջ, ապա կը ստացուի, որ նշուած մատենագիրները օգտուել են չորրորդ գրքից։ Բայց նախ պէտք է ապացուցել չորրորդ գրքի գոյութիւնը, ապա միայն ասել, որ այն աղբիւր է ծառայել նշուած հեղինակների համար։ Նոյնը կարելի է ասել նաեւ ուրիշ մատենագիրների (Ստեփանոս Տարօնացու եւ այլոց) մասին։ Եթէ փնտռենք, կը գտնենք նաեւ այլ հեղինակների, որոնք օգտուել են Անանուն այդ ժամանակագրութիւնից, հետեւաբար, ստիպուած պէտք է ընդունենք որ նրանք նոյնպէս օգտուել են Խորենացու չորրորդ գրքից։

Բայց չորրորդ գրքի տարողունակութիւնը այսքանով չի սահմանափակւում։ Այն ներառում է մատենագրական նորանոր միաւորներ։ Մաթեւոսեանը համոզուած է, որ Խորենացու չորրորդ գրքի մէջ մտել է նաեւ Եւսեբիոս Կեսարացու Եկեղեցական Պատմութեան համառօտ տարբերակը[39]։ Բայց ինչո՞ւ Եւսեբիոսի երկը, որ թարգմանուած էր հայերէնի եւ ծանօթ՝ հայ մատենագիրներին, պէտք է Խորենացին գետեղէր իր Պատմութեան մէջ, որն այդ դէպքում հարկ է որ կրէր ոչ միայն իր, այլեւ հանրահռչակ Եւսեբիոսի անունը։ Աւելին, հեղինակը կարծում է, որ համաձայն Արծրունու վկայութեան, վերը նշուած ժամանակագրու-

թեամբ է սկսւում Խորենացու Պատմութեան «Վերադարձուխիւնը»[40]։ Սակայն Արծրունու մօտ նման տեղեկութիւն չկայ։ Պատմիչը միայն նշում է, որ Խորենացին գրել է հայոց մեծերի պատմութիւնը, սկսելով Ադամից մինչեւ Զենոն կայսր[41], իմա՝ 474թ. (այստեղ պատմագիրը հաւանօրէն նկատի ունի Խորենացու Պատմութեան շարադրանքի աւարտման տարեթիւը)։ Բացի այդ, յիշեալ ժամանակագրութիւնը, որ ինչպէս նշեցինք, աւարտւում է 685 թուականով, վերարտադրում է ոչ թէ հայոց մեծերի, այլ հին հրեաների եւ այլ ազգերի մեծերի, պարսից թագաւորների, հռոմէական, բիւզանդական կայսրերի պատմութիւնը։ Նշուած գործի եւ Խորենացու Պատմութեան ժամանակագրական եզրերը համապատասխանեցնելու միտումով՝ Մաթեւոսեանը յիշեալ ժամանակագրութիւնը վերջացնում է Զենոն կայսրով[42], որպէսզի այն համընկնի Արծրունու վերոնշեալ հաղորդմանը։ Սակայն, նոյն այդ ժամանակագրութեան մէջ Զենոնից յետոյ յիշւում են նաեւ ուրիշ եօթ կայսրեր, որոնք յաջորդում են նրան, եւ որոնց մասին բնականաբար Խորենացին չէր գրի, քանի որ դա դուրս էր նրա ապրած ժամանակի եւ հենց նրա մտայղացման շրջանակներից։ Մաթեւոսեանը ժամանակագրութեան վերջում դնում է նաեւ պարսից Պերոզ արքայի անունը եւ նրա մահուամբ (484 թ.) էլ աւարտում է այն, որպէսզի յարմարեցնի Զենոնի ժամանակներին։ Մինչդեռ Պերոզի յաջորդ պարսից վեց թագաւորներ եւս տեղ են գտել նոյն ժամանակագրութեան մէջ։ Հեղինակը Խորենացու չորրորդ գրքի մէջ զետեղելով Եպիփան Կիպրացու Կարգաւորութիւն քարգմանչացն երկը (որը թարգմանութեան արուեստի մասին էր եւ յաւ ծանօթ Ե.—Զ. դարերի հայ մատենագիրներին), ինչպէս նաեւ Եւսեբիոսի եւ ուրիշների գործերը, եզրակացնում է, որ Խորենացու Պատմութիւնը այդ երկերն իր մէջ ընդգրկելով դառնում է տիեզերական, համաշխարհային պատմութիւն[43]։ Սակայն մի՞թէ պատմահայրը, որ — ինչպէս նշեցինք — իր անմահ երկը յղացել է հայոց պետականութեան պատմութիւնը վեր հանելու նպատակադրումով, կը դիմէր նման քայլի, սեփականելով ուրիշ եւ այն էլ հեղինակաւոր եւ հայ մտաշխարհին ծանօթ հեղինակների գործերը։

Մաթեւոսեանը նոյն աշխատութեան վերջում փորձ է անում նաեւ վերականգնել Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի բնագիրը[44], նրա մէջ զետեղելով վերոնշեալ անանուն (Շիրակացուն վերագրուած) ժամանակագրութիւնը (Բան Ա.), Սեբէի[45] Եկեղեցական պատմութիւնից առանձին մասեր (Բան Ա., Բան Բ.), Շիրակացուն վերագրուած Է. դ. Աշխարհացոյցը (Բան Դ.) ամբողջութեամբ եւ նոյնի «Մղոնաչափք» գործը, Եպիփան Կիպրացու նշուած երկասիրութեան որոշ մասը (Բան Ե.) եւ վերջում՝ Տրդատ Մեծի մասին վերը յիշուած հատուածը (Բան Զ.)։

Սակայն «վերականգնուած» չորրորդ գրքի բնագրի մէջ մտած

գործերը վաղուց հրատարակուել են որպէս առանձին հեղինակների երկեր։

Մաթեւոսեանը տքնաջան, բայց սիզիփեան աշխատանք է կատարել։ Խորենացու անմահ Պատմութեան չորրորդ գրքի մասին վարկածը մերժելի է եւ հերքւում է քննական բանասիրութեան կողմից[46]։

Խորենացու Պատմութիւնը սերնդէ–սերունդ փոխանցուել է իբրեւ յաւէտ անմար եւ թանկ աւանդ, ծառայել որպէս դաստիրք, եղել է հայ մտաւորականութեան ուշադրութեան կիզակէտում։ Հենց դրա շնորհիւ այն մեզ է հասել ամբողջական ու անխաթար վիճակում՝ բազմաթիւ օրինակներով, ինչը բացառում է Խորենացու երկասիրութեանը մի նոր, բնաւ գոյութիւն չունեցած գրքի պատուաստումը։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, ***Պատմութիւնն տանն Արծրունեաց***, բնագիրը հրատարակութեան պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. եւ ծանօթագրութիւնները Վ. Մ. Վարդանեանի, Երեւան, 1985։
2. ***Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց***, աշխ. Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913։
3. Արտաշէս Մաթեւոսեան, ***Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» չորրորդ գիրքը***, Երեւան, 1995։
4. Արծրունի, էջ 18։
5. ***Նոյն***, էջ 122։ Գալուստ Տէր Մկրտչեանը եւ Ստեփաննոս Մալխասեանը, յենուելով Արծրունու ***Պատմութեան*** տպագիր բնագրերում եղած «ի վերայ երկնեցուց դրուագեալ հաստուածին» դարձուածի վրայ, առաջարկում են Թովմայի «ի չորրորդ դրուագի» արտայայտութիւնը ուղղել «ի յերրորդ դրուագի» ձեւով (տես՝ Գ. Տէր Մկրտչեան, ***Հայագիտական ուսումնասիրութիւններ***, Ա., Երեւան, 1979, էջ 43–54, Ստ. Մալխասեան, ***Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութիւն***, աշխարհաբար թարգմ., Երեւան, 1940, առաջաբանը, էջ xxx)։ Արծրունու երկասիրութեան ձեռագիր բնագրի վրայ մեր աշխատելու ընթացքում պարզուեց, որ այնտեղ առկայ է ոչ թէ «երկեցուց», այլ «երեցուց» ընթերցուածը, որին իբր աւելացուել է Խորենացու ***Պատմութեան*** չորրորդ գիրքը։ Բայց սա եւս չի կարող կռուան ծառայել Խորենացու երկի ցարդ յայտնի երեք գրքերին հնարաւոր մի չորրորդ գիրք աւելացնելու համար, քանի որ ինչ որ Արծրունին վերագրում է կարծեցեալ չորրորդ գրքին, տեղ է գտել Խորենացու ***Պատմութեան*** երեք գրքերում։
6. Մաթեւոսեան, էջ 10։
7. Կորիւն, ***Վարք Մաշտոցի***, աշխատասիրութեամբ Մ. Աբեղեանի, Երեւան, 1941, էջ 87–88։
8. Արծրունի, էջ 122։
9. Մաթեւոսեան, էջ 25–26։
10. Արծրունի, էջ 122։
11. Խորենացի, էջ 14։
12. ***Նոյն***, էջ 355–356։
13. Աշոտ Աբրահամեան, ***Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը***, Երեւան, 1944

p., էջ 357–399:
14. Մաթեւոսեան, էջ 35–36:
15. Յակոբ Ամասեան, *Հայկական մատենագիտութիւն*, Ա., Երեւան, 1959, էջ 854–855:
16. Խորենացի, էջ 205:
17. *Նոյն*, էջ 90–92:
18. Մաթեւոսեան, էջ 41–52:
19. Խորենացի, էջ 13–14:
20. Մաթեւոսեան, էջ 44:
21. Խորենացի, էջ 27:
22. Մանուկ Աբեղեան, *Երկեր*, Գ. Երեւան, 1968, էջ 291–292:
23. Մաթեւոսեան, էջ 50:
24. *Նոյն*, էջ 51:
25. *Նոյն*, էջ 61–62:
26. Յովհաննէս Դրասխանակերտցի Կաթողիկոս, *Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1912: Այս մասին աւելի մանրամասն տես՝ Ա. Բ. Սարգսեան, *Յովհաննէս Դրասխանակերտցու «Հայոց Պատմութիւնը» եւ Մովսէս Խորենացին*, Երեւան, 1991:
27. Մաթեւոսեան, էջ 74:
28. Խորենացի, էջ 23–26:
29. Վարդան Արեւելցի, *Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի*, Աստրախան, 1797:
30. Մաթեւոսեան, էջ 85:
31. Մաթեւոսեան, էջ 162–177:
32. Ոսկեան, *Պատմութիւն հայոց*, Վաղարշապատ, 1871:
33. *Նոյն*, էջ 95–96:
34. Այս հատուածը յայտնաբերել եւ 1851ին *Բազմավէպ*ում հրապարակել է Հայր Ղեւոնդ Վրդ. Ալիշանը:
35. Արծրունի, էջ 96:
36. Խորենացի, էջ 245–250:
37. Մաթեւոսեան, էջ 86:
38. *Նոյն*, էջ 91–92:
39. *Նոյն*, էջ 99:
40. Նոյն տեղում:
41. Արծրունի, էջ 122:
42. Մաթեւոսեան, էջ 99:
43. *Նոյն*, էջ 101:
44. *Նոյն*, էջ 124–183:
45. Եւսեբիոս Կեսարացու:
46. Այս մասին տես *Աշտանակի* Ա. գրքում, Երեւան, 1995, հրապարակուած Արտաշէս Մարտիրոսեանի, «Մովսէս Խորենացու Պատմութեան չորրորդ գրքի խնդիրը եւ նրա վերարժարժումը բանասիրութեան մէջ» յօդուածը, որտեղ հեղինակը հանգամանալից վերլուծութեամբ հերքում է *Պատմա-բանասիրական հանդէսի* 1991թ. 2րդ համարում (էջ 186–204) տպագրուած՝ Մաթեւոսեանի «Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութեան չորրորդ գրքի հարցը» յօդուածում առաջադրուած վարկածը՝ չորրորդ գրքի գոյութեան մասին: Մարտիրոսեանը չի անդրադարձել Մաթեւոսեանի *Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» չորրորդ գիրքը* աշխատութեանը, քանի որ այն լոյս է ընծայուել *Աշտանակի* յիշեալ համարի հրատարակումից փորձհնչ յետոյ:

Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. **Documents edited and translated by Vatché Ghazarian. Waltham, U.S.A. Mayreni Publishing, 1996, xxxiii-461 pp. ISBN: 0-9653718-3-2:**

Վերջին քառորդ դարու ընթացքին, Հայաստանի թէ Սփիւռքի մէջ, բազմաթիւ հատորներ լոյս տեսան որոնք հիմնուած մանաւանդ անտիպ փաստաթուղթերու վրայ, բացայայտօրէն լուսաբանեցին մեր ժողովուրդի նորագոյն շրջանի պատմութիւնը։ Անշուշտ միշտ ալ կարելի է դեռ ակնկալել չտեսնուած վկայութիւններ, բայց էականը արդէն կատարուած է։ Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներուն, 1915էն 1916ի միջեւ, բովանդակ Փոքր Ասիոյ հայ ժողովուրդի տեղահանութիւնով եւ կոտորածներով այսօրուայ մեր հոծ Սփիւռքի գանգուածը ծնունդ առաւ երբ վերապրողները նախ Սուրիա եւ Միջագետք ու յետոյ Լիբանան հաստատուեցան, յետագային աշխարհի չորս ծագերը ցրուելու համար։ Միայն թէ եթէ Առաջին Համաշխարհային պատերազմին Օսմանեան կայսրութեան հայ ժողովուրդը Պոլսոյ մէջ 24 Ապրիլին սկսող ձերբակալութիւններով կորսնցուց իր գլխաւոր առաջնորդները՝ Մ. Նահանգներու, Եւրոպայի եւ Եգիպտոսի մէջ կային փոքրաթիւ բայց յուժ աշխուժ համայնքներ որոնք յետ պատերազմին Արեւմտահայաստանի ճակատագրին հանդէպ չէին կրնար հանդիսաւոր մնալ։ Հետեւաբար անհրաժեշտ էր առաջին մէկ օրէն իսկ ապագային մասին մտածել։ Այս տարրերն էին որ ապագային տարագիր հայոց բեկորներու իղձերը ներկայացուցին Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին, որ ինչպէս ծանօթ է՝ մեծ տէրութիւններու տնտեսական չահերու եւ ռազմագիտական հակամարտութեան պատճառաւ, հակառակ բոլոր տրուած խոստումներուն, մեր ժողովուրդի խոր հիասթափումով վերջացաւ։

Ուրեմն, Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին առջեւ, յանուն «միացեալ ազատ եւ անկախ Հայաստան»ի, արեւմտահայութեան ցանկութիւններուն ճանաչման պարտականութիւնը ստանձնած էր Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը, որուն նախագահն էր ՀԲԸ Միութեան հիմնադիր Պօղոս Նուպար Փաշա (1851—1930)։ Պօղոս Նուպարի անխոնջ ջանքերուն չնորհիւ էր որ բարենորոգումներու ծրագիրը 8 Փետրուար 1914ին Ռուսաստանի եւ Օսմանեան տէրութեան միջեւ ստորագրուած էր եւ որուն գործադրութիւնը պիտի կարենար թրքահայութիւնը՝ սպառնացող բոլոր վտանգներէն զերծ պահել։ Բայց պատերազմը լուսագոյն առիթը ընծայեց Երիտթուրք ղեկավարներուն որպէսզի անոնք Հայկական Հարցին վերջնական եւ հիմնական հարուած մը տան Փոքր Ասիոյ բոլոր

հայ բնակչութիւնը տարագրելով եւ անոնց ստացուածքը կողոպտելով։

Պօղոս Նուպար պատերազմի սկզբնական ամիսներուն, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե.ի խնդրանքին (22 Ապրիլ 1915) ընդառաջ երթալով Եգիպտոսէն Փարիզ փոխադրուեցաւ (9 Մայիս 1915)։ Ան իր չուրջը ունեցաւ, Փարիզի, Լոնտոնի եւ Ս. Փեթերսպուրկի մտաւորական ազգային դէմքերու հոյլ մը որոնք, ի խնդիր ազգային գերագոյն իղձերու իրականացման, այլազան օտար քաղաքագէտներու, դիւանագէտներու հետ կատարած իր բանակցութիւններուն, տեսակցութիւններուն իրենց օժանդակութիւնը բերին։ Այս անձերուն չարքին յիշենք նամանաւանդ իրաւագէտ Յարութիւն Մոստիչեանը՝ որ Պոլսոյ Ազգային վարչութեան անդամ էր, Պոլսոյ պատրիարք Իզմիրլեանի խորհրդական եւ կեդրոնական Վարժարանի նախկին տնօրէն, որ Պանք Օթթոմանի դէպքին յաջորդող սպանդի եւ ձերբակալութիւններու օրերուն հազիւ կրցած էր Պոլսէն խոյս տալ ու Անգլիա ապաստանիլ, բանաստեղծ եւ հրապարակագիր ազգային գործիչ Արշակ Զօպանեան, Ս. Փեթերսպուրկէն Հ. Յ. Դաշնակցութեան անդամ Տոքթ. Յակոբ Զաւրիեւ, կովկասահայ Միքայէլ Պապաջանեան եւն.։ Կարգ մը օտարներ եւս Հայ Դատին հանդէպ իրենց անչահախնդիր եւ անկեղծ մօտեցումով սատարեցին Հայ Ազգային Պատուիրակութեան գործունէութեան, իրենց խորհուրդներով եւ յարաբերութիւններով։ Այս անձերու գլխաւորներն են Լորտ Պրայս, Անգլիոյ խորհրդարանի անդամ Էնիւրին Ուիլիըմզ եւ պատմաբան ու հրապարակագիր Վիքթոր Պերար։

Ամերիկաբնակ Դոկտ. Վաչէ Ղազարեանի կողմէ վերոյիշեալ խորագրով եւ Նիւ Եորքի «Տոլորէս Ջոհրապ—Լիփման» հիմնարկի նիւթական քաջալերանքով լոյս տեսած գրախօսուող այս հատորը Հայ Ազգային Պատուիրակութեան Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներուն Եւրոպայի մէջ Դաշնակից պետութիւններու քաղաքական դէմքերու եւ դիւանագէտներու հետ կատարած բանակցութիւններու ատենագրութիւնները եւ թղթակցութիւնները կը պարունակէ։ Այս հաւաքածոյին վաւերագրերը երկար տարիներ պահուած էին Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանը, որուն 1928էն մինչեւ իր մահը առաջին պատասխանատուն էր Արամ Անտոնեան (1879—1951)։ Ան, նախապէս միջոց մըն ալ Ազգային Պատուիրակութեան քարտուղարի պաշտօնը վարած էր։ Դոկտ. Ղազարեան իր յառաջաբանին մէջ կը յիշէ թէ «1923ին Գաբրիէլ Նորատունկեանի (որ Պօղոս Նուպարի յաջորդած էր իբրեւ Ազգային Պատուիրակութեան պարագլուխ) թելադրանքով Ազգային Պատուիրակութեան դիւանները անգլերէնէ եւ ֆրանսերէնէ հայերէնի թարգմանուած են Արամ Անտոնեանի կողմէ»։ Եւ այս դիւաններն են որ ինք կարողացած է իր ձեռքին տակ ունենալ իբրեւ մանրաժապաւէն (միքրոֆիլմ)։ Իսկ բնա-

գիրերը կ'ըսէ Ղազարեան «աներեւութացած են»։

Այս առթիւ առ ի լուսաբանութիւն կ'ուզենք կարգ մը լրացուցիչ տեղեկութիւններ հաղորդել Ազգային Պատուիրակութեան դիւաններուն մասին։ 1970ի գարնան, Հայաստանի պետական արխիւներու ընդհանուր նախագահ Աշոտ Յ. Յարութիւնեան Փարիզ եկած էր։ Ան փափաքեցաւ Ազգային Պատուիրակութեան դիւանները Երեւան փոխադրել։ Իր փափաքը 1973ին, եթէ չեմ սխալիր, իրականացաւ անհրաժեշտ արտօնութիւնները ստանալէ յետոյ։ Իրեն թելադրած էինք գոնէ մէկական օրինակ մանրաժապաւէններ ունենալ Սփիւռքի մէջ, մին՝ Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանը եւ միւսն ալ Նիւ Եորքի ՀԲԸ Միութեան կեդրոնը։ Այս գաղափարը շատ լաւ դիմաւորուեցաւ Փրոֆ. Յարութիւնեանի կողմէ եւ, թէեւ առանց դասաւորումի, բոլոր փաստաթուղթերը նախքան Երեւան փոխադրումը նկարահանուեցան եւ վերոյիշեալ երկու կեդրոններուն մէջ մէկական օրինակ պահ դրուեցան Եւրոպայի կամ Ամերիկայի պատմաբաններուն դիւրամատչելի ըլլալու մտադրութեամբ։ Հատորին մէջ տեղ գտած հաւաքածոն կը պարունակէ ընդամէնը 242 փաստաթուղթեր, որոնց առաջինը 3 Փետրուար 1915 թուակիր է իսկ վերջինը՝ 4 Դեկտեմբեր 1918։

1915 տարուան համար ընտրուած են 171 վաւերագրեր՝ թիւ 1էն 171։

1916 տարուան համար ընտրուած են 60 վաւերագրեր՝ թիւ 172էն 231։

1917 տարուան համար ընտրուած են 9 վաւերագրեր՝ թիւ 232էն 240։

1918 տարուան համար ընտրուած են 2 վաւերագրեր՝ թիւ 241 եւ 242։

Իւրաքանչիւր փաստաթուղթ որ թուագրուած է, ստորեւ կը կրէ նաեւ չարքաթիւ մը որ կը համապատասխանէ Անտոնեանի կողմէ տրուած թուանշաններուն, ինչ որ անշուշտ պիտի դիւրացնէ եթէ ընթերցողը օր մը զանոնք տեսնել փափաքի Երեւանի Պետական Կեդրոնական Պատմական Արխիւներուն մէջ։ Ակէ զատ, չարքաթիւին քով լատիներէն կարգ մը տառեր կան, ինչպէս AA՝ որ կը նշանակէ բնագիրը հայերէն է եւ հայերէնէ անգլերէն թարգմանուած է, կամ՝ EA որ կը նշանակէ բնագիրը անգլերէն է եւ հայերէնէ կրկին անգլերէնի թարգմանուած է, կամ FA՝ բնագիրը ֆրանսերէն է եւ հայերէնի թարգմանուած է եւ FF որ կը նշանակէ բնագիրը ֆրանսերէն է եւ անգլերէնի թարգմանուած է։

Հատորը կը սկսի ներածականով մը (17 էջ) ուր Դոկտ. Ղազարեան Հայկական Հարցին պատմականը՝ ծագումէն մինչեւ 1912 թուականը, համառօտ կերպով կը ներկայացնէ, յետոյ կը ծանրանայ յատկապէս 1913էն 1918 տարիներուն ուր կը ներկայացուին բարենորոգումներու ծրագրին բանակցութիւնները, Առաջին Համաշխարհային պատերազմը,

Փոքր Ասիոյ բոլոր նահանգներէն հայ ժողովուրդի տեղահանութիւնը, կոտորածները, եւ Ազգային Պատուիրակութեան անդամներու ազգանուէր եւ անվհատ գործունէութիւնը՝ ի խնդիր Ազգային Դատի յաջողութեան։

Կոտորածներու վերաբերեալ Պօղոս Նուպարի ստացած առաջին հեռագիրը 22 Ապրիլ 1915 թուականը կը կրէ։ Ան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե.ի կողմէ ուղարկուած է։ Վեհափառը Պօղոս Նուպարը տեղեակ կը պահէ Էրզրումի, Պիթլիսի, Վանի եւ Մուշի մէջ կատարուած սպանդներէն եւ կը խնդրէ որ, իբրեւ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ, անմիջապէս Դաշնակից տէրութիւններու ղեկավարներուն մօտ դիմումներ կատարէ (տե՛ս էջ 17, փաստաթուղթ 6)։ Խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւնները կը պարունակէ Տոքթ. Զաւրիեւի կողմէ «խիստ գաղտնի» կնիքը կրող մէկ հեռագիրը ուր ան Պօղոս Նուպարի կը տեղեկացնէ թէ «առանց յստակ եւ վերջնական ծրագրի մը հայկական հարցին մասին, Ռուսաստանի կողմէ հետեւեալ առաջարկները կարելի է սպասել» (էջ 19—20, փաստաթուղթ 8).—

1. Օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մէջ հայկական ինքնավարութիւն մը հիմնել։

2. Ինքնավար Հայաստանի ներքին գործերուն թուրք գինուորական ուժեր միջամուխ պէտք չէ ըլլան։

3. Հայաստանը պէտք է Դաշնակիցներու պաշտպանութիւնը վայելէ։

4. Հայաստանի սահմանները՝ վեց նահանգները (Էրզրում, Պիթլիս, Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Վան, Տրապիզոն եւ Սեբաստիա) եւ Կիլիկիան՝ Մերսին նաւահանգիստով կը հասկնան։

5. Ինքնավար Հայաստանի վարչական ներքին ծրագիրը 8 Փետր. 1914ի ռուս—թուրք համաձայնութիւնը իրրեւ հիմ կ՚ընդունի, կարգ մը բարեփոխումներ նկատի առնելով, նկատելով որ քաղաքական պայմանները փոփոխութեան ենթարկուած են։

Արդարեւ, պատերազմի սկիզբին, Ռուսաստանի քաղաքական շրջանակներուն մօտ Հայաստանի ապագային հանդէպ դեռ յստակ ծրագիր մը չկար ինչպէս ցար Նիքոլայ Բ.՝ Ֆրանսայի Ս. Փեթերսպուրկի դեսպան Փալէոլոկի կը յայտնէր[2]։

Պօղոս Նուպարի Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան երկու պաշտօնեաներու՝ Ժան Կուի եւ Ֆիլիփ Պերթլոյի հետ Մայիսի սկիզբին ունեցած տեսակցութիւնները առաջին մէկ օրէն իսկ ցոյց կու տան Ֆրանսայի Կիլիկիայի մասին տածած ցանկութիւնները։

Պօղոս Նուպարի քանի մը օր յետոյ, 22 Մայիս 1915ին, արտաքին գործոց նախարար Տելքասէի հետ ունեցած տեսակցութիւնը նուազ հետաքրքրական չէ։ Ֆրանսացի նախարարին պատասխանելով, ան կը յայտնէ

թէ «Հայ ժողովուրդը 1912ի տուեալներով վեց նահանգներուն մէջ 1.000.000 հոգի եւ Կիլիկիոյ մէջ 400.000ի չուրջ բնակչութիւն ունի»։ Նոյն անիրատես եթէ ոչ անիրապաշտ տրամաբանութիւնն է որ Պերլինի Վեհաժողովէն սկսեալ միշտ տիրած է գրեթէ անխտիր բոլոր այն անձերուն մօտ որոնք Ազգային Հարցին պատասխանատուութիւնը ստանձնած են։ Օսմանեան կայսրութեան մէջ ազգութիւնները ոչ թէ իրենց ցեղային պատկանելիութեամբ կամ լեզուով, այլ իրենց կրօնքով կը զանազանէին։ Այսպէս՝ թուրքը, քիւրտը, չերքէզը կամ արաբը իբրեւ մահմետական՝ մէկ ամբողջութիւն միշտ նկատի առնուած են, մինչ յոյնը, հայը, հրեան, ասորին եւ նոյնիսկ կաթողիկէն ու աւետարանականը իբրեւ անջատ ազգութիւններ ճանչցուած են Բարձր Դրան կողմէ։ Միւս կողմէ, սխալ են նաեւ Պոլսոյ պատրիարքարանի կողմէ 1878ին Պերլինի Վեհաժողովին տրուած վիճակագրութեան թիւերը։ Պատրիարքարանը օսմանեան պաշտօնական տարեգիրքի (սալնամէ) մէջ երեւցած վեց նահանգներու բնակիչներու ընդհանուր թիւը (որ 2.062.300 է) առանց նկատի առնելու կրօնքը կամ դաւանանքը, իր կողմէ պատշաճ տեսած կերպով հայերը 1.330.000 հոգի, թուրքերը 530.000, քիւրտերը 120.000 եւ այլք 82.300 հոգի կը ներկայացնէ։ Անշուշտ նպատակը փաստել էր թէ «Արեւմտահայաստանի հայոց համար ինքնավար վարչաձեւ մը հնարաւոր է»։ Հետեւաբար սխալ վարկած մըն է ընդունիլ վերոյիշեալ տուեալները իբրեւ վստահելի աղբիւր (տե՛ս էջ 50ի ծանօթագրութիւնը)։ Անշուշտ, Ազգային Պատուիրակութեան գլխաւոր, եւ եթէ կարելի է ըսել անհերթեթ պնդումներէն մին ալ, նոյնիսկ տարագրութենէն եւ կոտորածներէն յետոյ տակաւին էրզրումէն մինչեւ Միջերկրականի ափերը միացեալ եւ ազատ—անկախ Հայաստանի մը պահանջն է, երբ գաւառներու մէջ հայ բնակիչ չէր մնացած։ Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատներուն մէջ ցրուած եւ ծուարած ու ամենաղժնդակ պայմաններու մէջ գտնուող վերապրողները ինչպէ՞ս պիտի կարենային իրենցմէ առնուազն հնգապատիկ թուական գերակշռութիւն մը ներկայացնող եւ մինչեւ ակռաները զինուած մահմետական ժողովուրդին տիրապետել։ Գաբրիէլ Լազեանի Հայաստան եւ Հայ Դատը[3] խորագիրը կրող ուսումնասիրութեան մէջ յիշուած սոյն տուեալները հետեւաբար, կարելի չէ իրբեւ հիմնական աղբիւր ընդունիլ։ Արդէն տեղահանութեան եւ կոտորածին բուն նպատակը հայ ժողովուրդին բնաջնջումով Հայկական Հարցին միանգամընդմիշտ վերջ տալ ու Հայաստանը քարտէսէն սրբել էր։ Այս պատմական իրողութիւնը պատմաբաններուն եւ դիւանագէտներուն ուշադրութեան դժբախտաբար անհրաժեշտ եղած չափով ծանօթ չէ ինչ որ դարուս մէջ աւելի յետոյ կատարուած միւս ցեղասպանութիւններէն բոլորովին տարբեր հանգամանք մը կը ներկայացնէ։ Երկիր մը իր ժողովուրդով մօտաւորապէս երեք

հազար տարիներ գոյութիւն ունենալէ յետոյ, յանկարծ երկու տարիներու ընթացքին՝ 1915էն 1916ի միջեւ, կը դադրի գոյութիւն ունենալէ։ Պօղոս Նուպարի էրզրումէն մինչեւ Կիլիկիա հայկական ինքնավար վարչաձեւի մը համար ներկայացուցած գլխաւոր յաղթաքարան ալ Ռուսաստանի դէպի Միջերկրական ձգտումներուն առջեւ պատնէշ մը ստեղծելու գաղափարն է որ Եւրոպացի դիւանագէտներու կողմէ ակնկալուած արձագանգը չգտաւ։ Պրայս որ ծանօթ էր հայ դատին հանդէպ իր ունեցած համակրանքով, թերահաւատ կը թուի ըլլալ (տես՝ էջ 129–132)։

Պատմաբաններու չատ քիչ ծանօթ ուշագրաւ մէկ վաւերաթուղթի մը մասին հոս կ'ուզենք անդրադառնալ։ Մինչ Տոքթ. Զաւրիեւ Պօղոս Նուպար փաշայի հետ սերտօրէն կը գործակցի, անդին Եգիպտոսի Հ. Ց. Դաշնակցութեան կոմիտէն Ազգային Պատուիրակութեան նախագահին ղէմ սպառնալիք պարունակող թռուցիկներ կը բաշխէ։ Այս լուրը որ քանիցս այս հատորին մէջ կը յիշուի, չատ նեղ կացութեան կը մատնէ Հ. Ց. Դաշնակցութեան գործիչ Զաւրիեւը, որ նոյնիսկ այդ լուրի վաւերականութեան չ'ուզեր հաւատալ (տե՛ս էջ 229)։

Հակառակ Օսմանեան տէրութեան ձեռք առած արգելիչ միջոցներուն, բնականաբար տեղահանութեան ենթարկուած հայ բնակչութեան լուրերը իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով քիչ ժամանակ յետոյ արդէն եւրոպական եւ ամերիկեան մամուլին մէջ կը հրապարակուին. ասիկա կը պարտադրէ Պօղոս Նուպարը՝ բազմապատկելու իր ճիգերը Դաշնակից տէրութիւններու ներկայացուցիչներուն մօտ։ Ան կը կատարէ բազմաթիւ ճամբորդութիւններ դէպի Լոնտոն, ուր յաճախ կը տեսնուի Պրայսի, Էնիւրին Ուիլիըմզի, Ռուսաստանի Լոնտոնի դեսպան Կոմս Պենքենտորֆի եւ Սըր Մարք Սայքսի հետ։ Փարիզի մէջ իր տեւական յարաբերութեան մէջ գտնուած անձերն են Ռուսաստանի դեսպան Իզվոլսքի, Ռոպէր Տը Քէ, Վիքթոր Պերար, Անգլիոյ Փարիզի դեսպան Սըր Ֆրենսիս Պերթի եւ անշուշտ Տելքասէ եւ Ժան Կու։

Յատկապէս հետաքրքրական է Պօղոս Նուպարի Ֆրանսայի Անգլիոյ դեսպան Փոլ Քամպոնի հետ, Լոնտոնի մէջ 13 Յուլիս 1915ին, ունեցած տեսակցութեան տեղագրութիւնը։ Ան Փոլ Քամպոնի կ'ըսէ. «... Ռուսաստան արդէն 18 միլիոն մահմետական հպատակներ ունի, հետեւաբար չ'ուզեր աւելի ունենալ։ Հետեւաբար ան [Ռուսաստան] կը նախընտրէ, որ ազգայնութիւններու սկզբունքին հիմամբ հայութեան ինքնավարութիւն տրուի ինչպէս ըրած էին Լեհերուն»։ Միայն թէ հոս Պօղոս Նուպար կը մոռնայ թէ Լեհաստանի մէջ իսլամ բնակչութիւն չկար որ ընդդիմանար, ինչպէս՝ Արեւմտահայաստանի մէջ (տե՛ս էջ 157, վաւերագիր 96)։

Պօղոս Նուպարի՝ վեհափառ հայրապետին ուղարկած նամակներուն թիւն է 22, իսկ անկէ ստացած է 11 նամակ կամ հեռագիր։ Պրայսէն ստա-

ցած է 3 նամակ, իսկ ուղարկած՝ 10։ Տոքթ. Զաւրիեւ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահին ղրկած է 6 նամակ, իսկ ստացած՝ 2։ Անշուշտ վերոյիշեալ թիւերը կը համապատասխանեն այն թղթակցութեանց որոնք այս հաւաքածոյին մէջ յիշուած են։ Այլապէս, ատենօք երկար տարիներ առաջ, մենք այդ վաւերաթուղթերը տեսած եւ բազմաթիւ նոթեր առած ըլլալով կրնանք հաստատել թէ բոլոր կարեւոր վաւերաթուղթերը հոս լրիւ լոյս չեն տեսած։ Ասոր փոխարէն կան նաեւ կարգ մը փաստաթուղթեր որոնց ներկայութիւնը ըստ մեզի ոեւէ արժէք չի ներկայացներ, զոր օրինակ էջ 181ի վաւերաթուղթ 106ը, որ Պօղոս Նուպարի ընդունելութեան մը համար եղած հրաւէր մըն է, կամ էջ 238ի վաւերաթուղթ 136ը որ Քեն-թըրպըրիի արքեպիսկոպոսին ուղարկուած մէկ նամակին ստացուած ըլլալուն մասին հաստատագիր մըն է։ Կան դեռ այս կարգի քանի մը վաւերագրեր։

Հատորին մէջ կարեւոր եւ անկարեւոր սխալներ ալ նշմարեցինք։ Զոր օրինակ Ogagnordը Augagneur պէտք է ըլլայ։ Դոկտ. Ղազարեան որ «Ֆրանսական դիւաններուս մէջ Ա. Համաշխարհային պատերազմի տարիներուս ընթացքին հայոց վերաբերեալ փաստաթուղթեր»ու մեր հաւաքածոն յաճախ կը յիշէ, այդ անձին անունը կրնար գտնել եւ ստուգել. վերջինս այդ ժամանակ ծովային նախարար էր։ Էջեր 189–192ի միջեւ British-Armenia կոմիտէին Բրիտանիոյ խորհրդարանին մէջ սարքած միթինկի մը մասին կ'անդրադարձուի։ Հաւանաբար այդ միթինկը խորհրդարանի չէնքին մէկ սրահին մէջ տեղի ունեցած է եւ ոչ թէ խորհրդարանի սրահին մէջ։ Արդէն ներկայ քանի մը երեւելի անգլիացիները հայկական դատին համակիրներ են։ Իսկ սրահը հաւանական է որ Jerusalem Chamber սրահն է զոր մեր օրերուն ալ կարելի է վարձել եւ միթինկ սարքել։ Չկրցանք հասկնալ, թէ ինչու Մ[ովսէս] Ծովսէփեանը թարգմանուած է M[oise] Housepian. (տե՛ս էջ 429)։ Մենք պիտի նախընտրէինք Legion d'Orient, փոխանակ՝ Eastern Legionի. պատմական անունը Légion d'Orient է։

Կ'ուզենք ուրիշ հարցի մը մասին եւս անդրադառնալ։ Նկատի առնելով որ բոլոր ընթերցողները պատմաբան չեն եւ ծանօթ կրնան չըլլալ հաւաքածոյին մէջ յիշուած անձերու պաշտօններուն կամ հանգամանքին, առնուազն անուանացանկին մէջ կարելի էր անոնց մասին լրացուցիչ տեղեկութիւն տալ՝ դեսպան, արտաքին գործոց նախարար, լրագրող եւլն.։

Այսուհանդերձ, հակառակ մեր վերեւ կատարած կարգ մը դիտողութիւններուն, կ'ուզենք յայտնել թէ սոյն հաւաքածոն ոչ միայն պատմաբաններուն, այլեւ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան գործունէութեան ծանօթանալ փափաքող ամէն անհատի համար հետաքրքրական

տեղեկութիւններ պարունակող հատոր մըն է։

Որքան որ ծանօթ ենք, Ազգային Պատուիրակութեան դիւանները թղթատած են ցարդ միայն Ագապի Նասիպեան՝ Օքսֆորտի Համալսարանի դոկտորական իր աւարտաճառին համար[4], ինչպէս նաեւ Ռիչըրտ Յովհաննէսեան՝ իր The Republic of Armenia հատորներուն համար[5]։

ԱՐԹԻՒՐ ՊԱՅԼԷՐԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Տես՝ *Աշխարհ*, 26 Յուլիս 1986, թիւ 1429ի մեր գրութիւնը Փրոֆ. Աշոտ Յարութիւնեանի մահուան առթիւ։
2. Տես՝ Arthur Beylerian (ed.), *Les Grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises, 1914-1918*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1983, էջ 9։
3. Գարբիէլ Լազեան, *Հայաստան եւ Հայ Դատը (վաւերագրեր)*, Գահիրէ, 1946, էջ 218–255։
4. Տես՝ Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, Croom Helm Ltd. Beckenhem, 1984։
5. Տես՝ Richard Hovannissian, *The Republic of Armenia, Vols. I-IV*, Berkley, University of California Press, 1971-1996։

Նիկողայոս Ադոնց, *Երկեր չորս հատորով, հատոր Ա. Հայկական Հարց*. կազմել, ծանօթագրել եւ ներածութիւնը գրել է Պետրոս Յովհաննիսեանը. թարգմանել է Վալտէր Դիլոյեանը. հրատարակիչ–խմբագիր՝ Ալբերտ Խոյեան, Երեւան, «Հայագիտակ», 1996, 244 էջ:

Նիկողայոս Ադոնցը անառարկելիօրէն Ի. դարու ամենաազդեցիկ հայ պատմաբաններէն է, եթէ ոչ՝ ամենամեծը: Միայն այն հանգամանքը, որ իր մահուընէն աւելի քան կէս դար ետք, տակաւին Հայաստանի մէջ օրակարգի վրայ է իր ռուսերէնով ու ֆրանսերէնով հրատարակուած աշխատութիւնները հայերէնի թարգմանելու հարցը երեւի լաւագոյն ապացոյցն է, որ վերջիններս՝ երբեմն գրուած 90–100 տարի առաջ, առ այսօր կը պահեն իրենց հաղորդականութիւնը:

Փոթորկալից եղաւ Ադոնցի կեանքը: Ռուսաստանի մէջ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան հետեւանքով, ան ստիպուած եղաւ լքել Ս. Փեթերսպուրկի եւ Մոսկուայի համալսարանները ու որոշ ժամանակ Լոնտոն ու Փարիզ մնալէ ետք հանգրուանեցաւ Պրիւքսէլ: Բնականաբար, իր աշխատութիւնները գրուած են չորս տարբեր լեզուներով եւ ցրուած տարբեր պարբերականներու մէջ: Զանոնք ի մի հաւաքելու փորձերը առ այսօր բաւականին սահմանափակ եղած էին: Հայաստանի մէջ՝ խորհրդային իշխանութեան վերջին տարիներուն, հայերէնի թարգմանուեցան Ադոնցի Հայաստանի պատմութիւն եւ Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում հիմնարար աշխատութիւնները, բայց պարբերական մամուլին մէջ ցրուած յօդուածները ժողովելու, թարգմանելու ու հրատարակելու փորձ չէր եղած:

Ներկայ հատորը այդ բացը մասամբ դոցելու միտող կարեւոր, առաջին քայլ մըն է: Այսպիսի աշխատանք մը նախաձեռնելու ուղղութեամբ մեծ խթան հանդիսացաւ Ադոնցի պրիւքսելեան արխիւին կարեւոր մէկ մասին յայտնաբերումը 1993ին՝ Պէյրութի Համազգային Մշակութային Միութեան Նչան Փալանճեան ձեմարանի արխիւին մէջ եւ անոր նախնական ուսումնասիրութիւնը Երեւանի Պետական Համալսարանի դասախօսներէն Պետրոս Յովհաննիսեանի կողմէ: Վերջինս պարզեց, որ Ադոնցը նոյնիսկ իր անգլերէնով կամ ֆրանսերէնով հրատարակուած աշխատութիւնները կը գրէր ռուսերէնով կամ հայերէնով եւ ապա թարգմանել կու տար գանոնք՝ նախքան տպարան յանձնելը:

«Հայագիտակ» հրատարակչութիւնը կը յուսայ չորս հատորներու մէջ մէկտեղել Ադոնցի յօդուածներուն, հրապարակախօսական ելոյթներուն ու նամակներուն կարեւոր մէկ մասը: Տպուելիք նիւթերուն գուցէ

եւ մեծագոյն մասը առաջին անգամ հայ ընթերցողին պիտի ներկայացուի թարգմանաբար։ Նիւթերը դասաւորուելու են թեմատիկ առումով։

Գրախօսուող առաջին հատորը կ'ընդգրկէ հայկական հարցին վերաբերող Ադոնցի յօդուածները։ Հրատարակիչը միաժամանակ կը խոստանայ երկրորդ հատորը յատկացնել հեղինակի հայ–բիւզանդական նոթերուն (որոնք լոյս տեսած են Ֆրանսերէնով), երրորդը՝ պատմագիտական աշխատութիւններուն, իսկ վերջինը՝ բանասիրական գործերուն, հրապարակախօսական գրութիւններուն ու նամակներուն։ Ժողովածուն չի յաւակնիր ամբողջական ըլլալ եւ գոյն կազմողները Հայկական Վարք–սրբոց ժողովածուներն ըստ Գրիգոր Ծերենցի վերջին, ժամապաշտական խմբագրութեան ու Դիոնիսիոս Թրակացին եւ հայ մեկնիչները աշխատութիւններու թարգմանութիւնն ու հայերէն հրատարակութիւնը կը համարեն ապագայի գործ։

Նիկողայոս Ադոնցը հանրածանօթ է առաջին հերթին իբրեւ հայ միջնադարեան պատմութեան եւ մշակոյթի, յատկապէս՝ հայ–բիւզանդական յարաբերութիւններու մասնագէտ։ Հայկական Սովետական Հանրագիտարանն (1974) ու Հայկական Համառօտ Հանրագիտարանը (1990) Ադոնցին վերաբերող իրենց բառայօդուածներուն մէջ տողով մըն անգամ չեն անդրադառնար վերջինիս հասարակական– քաղաքական գործունէութեան ու հայկական հարցին նուիրուած աշխատութիւններուն։

Մինչդեռ Պետրոս Ցովհաննիսեանը ընթերցողին կը յիշեցնէ թէ 1912ի Դեկտեմբերին, Ռուսաստանի արտաքին գործերու նախարարութեան քաջալերանքով, Նիկողայոս Ադոնցն ու Սիրական Տիգրանեանը կ. Պոլիս այցելած են՝ հայկական բարենորոգումներու հարցով տեղւոյն հայ ականաւոր գործիչներուն հետ խորհրդակցելու համար։ Ցովհաննիսեանը միաժամանակ կը պարզէ, որ 1918ին Ադոնցի Փեթրոկրատէն Մոսկուա տեղափոխուիլը մասամբ պայմանաւորուած էր քաղաքական իրադարձութիւններուն աւելի մօտ ըլլալու անոր ձգտումով։ Ի դէպ, Ադոնցը 1918–20 թուականներուն գուտ հայագիտական որեւէ աշխատանք չէ հրապարակած։ Հեղինակին այդ շրջանի առայժմ յայտնի բոլոր հրապարակումները կը վերաբերին հայկական հարցին եւ սերտ աղերս ունին այդ շրջանին իր ծաւալած բուռն ազգային–հասարակական գործունէութեան հետ։ Ցովհաննիսեանը կ'ենթադրէ, որ Ադոնցը մասնակցած է 31 Մարտ 1918ի Գերմանիոյ յղուած ռուսական կառավարութեան յուշագրի խմբագրման։ Վերջապէս, 1921ի Դեկտեմբերին, ան նշանակուած է Ազգային Պատուիրակութեան խորհրդական։

Հատորին մէջ քիչ թէ շատ ժամանակագրական յաջորդականութեամբ ներկայացուած են 1913–37 թուականներուն Ադոնցի կողմէ

գրուած 16 մանր աշխատութիւններ։ Անոնցմէ առաջինը իր եւ Տիգրանեանի կ. Պոլիս կատարած այցելութեան հաշուետուութիւնն է։ Յաջորդ տասը յօդուածները գրուած են քաղաքական վերիվայրումներով հարուստ 1918—23 թուականներուն, իսկ վերջին հինգը՝ աւելի ուշ, երբ արդէն միջազգային հանրութեան համար հայկական հարցը գործնական առումով փակուած էր։ Անոնցմէ իննը տպուած են Ադոնցի կենդանութեան օրօք, հինգը՝ միայն Հայաստանի մէջ կորպաչովեան բարեփոխական գեփիւռի ազդեցութեան տակ, իսկ մէկը կը հրատարակուի առաջին անգամ սոյն ժողովածուին մէջ։ Ժողովածուին մէջ ընդգրկուած յօդուածներէն մէկուն հեղինակի կենդանութեան տպուած ըլլալ—չըլլալու հարցը կը մնայ բաց։ Ընդգրկուած աշխատութիւններէն ութը ժողովածուին մէջ կը ներկայացուին նոր թարգմանութիւններով, զորս ռուսերէնէ կատարած է Երեւանի Պետական Համալսարանի պատմութեան մէկ այլ դասախօս՝ Դոկտ.—Փրոֆ. Վալտէր Դիլոյեանը։ Անոնց մէջ են 1921ին Լոնտոնի մէջ հրատարակուած Հայկական հարցի լուծման շուրջ գողտրիկ ժողովածուին մէջ ընդգրկուած երեք յօդուածները։ Դիլոյեանը 1989ին գանոնք անգլերէնէ թարգմանած ու հրատարակած էր առանձին գրքոյկով մը, բայց Յովհաննիսեանը Պէյրութի մէջ յայտնաբերած է այդ յօդուածներուն ռուսերէն բնօրինակները եւ Դիլոյեանը մղած, որ վերամշակէ իր կատարած թարգմանութիւնները՝ այս անգամ հիմնուելով ռուսերէն բնագրին վրայ։

Ժողովածուին մէջ ընդգրկուած աշխատութիւնները առանձնապէս նոր լոյս չեն սփռեր հայոց պատմութեան այդ փոթորկալից ժամանակահատուածի մեր արդէն իսկ ունեցած ըմբռնումներուն ու պատկերացումներուն վրայ։ Անոնք մեծ մասամբ օրը օրին՝ ընթացող դէպքերու ազդեցութեան տակ գրուած յօդուածներ են, որոնք սակայն լաւագոյնս կ'արտացոլեն Ադոնցի անհատական յոյզերն ու ըմբռնումները եւ այդ գծով կրնան մեծապէս օգտակար ըլլալ իր ապագայ կենսագիրին եւ անոր գիտա—հետազօտական ժառանգութեան մեկնաբանին։

Հրատարակուած ժողովածուէն աներկբայօրէն կը պարզուի թէ Ադոնցը եղած է քրիստոնեայ Եւրոպայի մշակած քաղաքակրթութեան համոզուած համակիրը։ Միւս կողմէ, ան մահմետական Արեւելքը կը համարէր «անհրապոյր» եւ յաճախակի կ'որակէր թուրքերը, քիւրտերն ու պարսիկները իբրեւ «անկուլտուրական»։ Ադոնցի համար հայոց կողմէ քրիստոնէութեան ընդունումը փրկութեան լաստ էր, որովհետեւ՝ իբրեւ քրիստոնեաներ, անոնք աւելի հեշտութեամբ կրցան հարազատանալ արեւմտեան քաղաքակրթութեան։ Թուրքիան, ընդհակառակն, աշխարհի ամենաբռնապետական պետութիւնն էր։ Մահմետականութիւնը կասե-

ցուցած էր եւրոպականութեան ներթափանցումը Թուրքիա: «Թուրքերի հակաքրիստոնէական գաղափարախօսութիւնը Թուրքիան տարել է եւ տանում է դէպի կործանում», կը գրէ ան (էջ 87)՝ մատնանշելով օսմանահպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդներու վիճակարի նշանակութիւնը պետութեան համար՝ տնտեսապէս ու ֆինանսապէս եւ առանց մոռնալու, որ սարսափազդու ենիչերիները անգամ ծագումով քրիստոնեաներ էին: Ադոնցի համաձայն, եւրոպական մեծ «տէրութիւնների միջամտութիւնը պայմանաւորուած է հենց Թուրքիայի հիւանդագին դրութեամբ եւ նրանց դիւանագիտութիւնը ջանում է կարգաւորել միջամտութիւնը, բայց աղէտների պատճառը դա չէ» (էջ 75):

Ի մաի ունենալով հանդերձ, որ սոյն տողերը գրուած են գլխաւորապէս ռուս ու բրիտանացի հասարակական կարծիքը յօգուտ Հայաստանի դիրքորոշելու միտումով, անոնք միաժամանակ բարացուցական են թէ վերջին տասնամեակներուն արեւմտաեւրոպական ընտրանին ինչքանո՛վ փոխած է իր դիրքը իր իսկ քաղաքակրթութեան իւրօրինակութեան ու գերակայութեան վերաբերեալ: Ադոնցի տարողութեամբ բիւզանդագէտ մը այսօր չատ աւելի զգուշ պիտի ըլլար իր գրութիւններուն մէջ իսլամութեան ու եւրոպական քաղաքակրթութեան միջեւ համարեա անանցանելի պատեր գոյացնելէ:

Ըստ Ադոնցի, հայոց պատմութեան տրամաբանութիւնն ապացուցած է, որ Հայաստանի աշխարհաքաղաքական բնական երկարութիւնը դէպի հարաւ է՝ Միջերկրականի ափերը, բայց ժամանակի ընթացքին, քաղաքական պայմանները ռուսասպիրական տրամադրութիւնները տիրապետող դարձուցած են հայ ժողովուրդի լայն զանգուածներուն մօտ: Ադոնցը հայ ժողովուրդի «ինքնամոռաց» նուիրուածութիւնը Ռուսաստանին կ'ընդունի իբրեւ փաստ: «Ռուսական լոյսը եղել է եւ մնում է միակ կանթեղը,— կը գրէր ան 1918ին,— որը միայնակ կայծկլտում է հայերին չրջապատող մահմեդական գիշերուայ մէջ»: Ռուսական կողմնորոշումը «պատմականօրէն դասաւորուած» էր «եւ դրա համար էլ չատ ճիշտ» (էջ 57):

Այսուհանդերձ, Ռուսաստանի ոչ բոլոր քաղաքական քայլերն են, որ Ադոնցի հաւանութեան կ'արժանանային, եւ թերեւս սա էր պատճառներէն մէկը, որ խորհրդահայ պատմագրութիւնը ստիպուած էր անտեսել հայ դատին առընչուող իր գործունէութիւնն ու հրապարակումները: Ադոնցը ողջունած է 1912—14 թուականներուն հայկական բարեփոխումներու կապակցութեամբ ցարական Ռուսաստանի գործօն միջամտութիւնը, բայց Հոկտեմբերեան յեղափոխութենէն ետք պոլշեւիկներու քաղաքական քայլերը յաճախ սուր քննադատութեան ենթարկած է ան:

Ան 1917ի Դեկտեմբերին խորհրդային իշխանութեան հռչակագիրը Արեւմտահայաստանի ինքնորոշման մասին, կը համարէ իբրեւ «բացառապէս բարոյական կարգի ակտ», որ զրկուած էր «ամէն մի քաղաքական նշանակութիւնից», որովհետեւ կը համընկնէր ռազմաճակատէն ռուսական կանոնաւոր զօրքերու հեռացումին։ «Դեկրետը դա վերջին եւ խղճուկ ողորմութիւն է աղքատին,— կը գրէր ան,— որպէսզի օձիքն ազատես նրանից» (էջ 52)։ Միաժամանակ, ան սուր քննադատութեան կ՚ենթարկէ 1918 թուականին Պրեսթ—Լիթովսքի մէջ ստորագրուած ռուս—գերմանական հաշտութեան պայմանագիրը, որ Արեւմտահայաստանն ամբողջութեամբ, առաւել՝ Կարսի մարզը, թողուց Օսմանեան պետութեան։

Գաղջ է նաեւ Ադոնցի կեցուածքը Սեւրի պայմանագրին նկատմամբ։ Ադոնցը կը պնդէր, որ հայկական իշխանութիւնը պէտք է տարածուի ամբողջ հայկական բարձրաւանդակին վրայ՝ դէպի Միջերկրական ծով ելքով։ Այս սկզբունքէն մեկնելով, ան կ՚եզրակացնէ թէ Սեւրը միայն կիսով չափով բաւարարեց հայերը՝ անոնց պատմական տարածքին կէսը զիջելով Թուրքիոյ եւ Քիւրտիստանի։ Ըստ իրեն, Սեւրի մէջ հաստատագրուած Հայաստանը «լոյսից կտրուած բանտ» էր, «որը պահպանում են թուրքերը, թաթարները, քրդերը եւ նրանց նմանները»։ Աւելի ուշ, երբ նոյնիսկ ԱՄՆի նախագահ Ուիլսընի գծած սահմանները հարցականի տակ էին, Ադոնցը կը փորձէր ապացուցել, որ այդ սահմանները նուազագոյնն են Հայաստանի գոյութիւնն ու բարգաւաճումը բարւոք հիմքերու վրայ դնելու համար։

1923էն ետք գրուած յօդուածները բնականաբար աւելի անցեալը վերլուծելու միտում ունին եւ միայն մասամբ կ՚անդրադառնան ապագայի նկատմամբ իր յոյսերուն ու պատկերացումներուն։

Ադոնցը կը մեղադրէ պոլշեւիկները թէ ամէն դիւրութիւն ընձեռեցին թուրքերուն՝ կործանելու անկախ Հայաստանը՝ միմիայն անոր համար, որ աւելի վարկաբեկեն դաշնակիցներու քաղաքականութիւնը արեւելեան ժողովուրդներուն առջեւ։ Արդէն իսկ մշտապէս արտասահման փոխադրուած Ադոնցին համար, խորհրդային Հայաստանը «երագների բոցավառ խարոյկից» մնացած «մի աղօտ ճրագ» է լոկ, «որ առկայծում է Արագածի ստորոտին, աւաղ, այնքա՛ն թոյլ, որ նրա շողերը հազիւ են հասնում մինչեւ Արաքսի ջրերը եւ անզօր են լուսաւորելու Մասիսի մռայլ ճակատը, անուժ՝ ճեղքելու այն կոպտը տիրող որը եւ ամայի մթութիւնը» (էջ 146)։ Հայութիւնը հիմք չունի վարդեր սպասելու պոլշեւիկներէն, կը գրէ Ադոնցը։ Անհատական գործունէութեան բացակայութիւնը կը դանդաղեցնէ երկրի բարգաւաճումը։ «Հայ ժողովուրդը ներկայումս գտնւում է մի տեսակ Անյուշ բերդի մէջ, քաղաքակիրթ

աշխարհի մոռացութեան բերդի մէջ» (էջ 179)։

Այս հանգրուանին է, որ Ադոնցը յառաջ կը քաշէ այն թեզը թէ հայ ազատագրական շարժումը պարտուեցաւ, որովհետեւ լաւ նախապատրաստուած չէր։ Այսուհանդերձ, ան կ՚ընդգծէ թէ հայերը դեռ յոյս պէտք է ունենան հասնելու իրենց իրաւունքներու վերականգնման։ Այս նպատակին սատարելու ուղղութեամբ ան կոչ կ՚ուղղէ ստեղծելու հայ դրամատէրերու միութիւն եւ չարունակելու մասնագիտանալ գինավարժութեան մէջ՝ նոյնիսկ օտար բանակներու շարքերէն ներս։

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

Գեղամ Սեւան, *Սփիւռքահայ Գրականութեան Ուրուագծեր* (1946–1985), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1997, 367 էջ:

Նկատելով որ 1980ին իսկ, երբ լոյս տեսաւ Գեղամ Սեւանի սոյն աշխատասիրութեան առաջին հատորը[1], արտայայտուած ենք այս չատ չահեկան եւ կարեւոր «ուրուագծային պատմութեան» մասին[2], անհրաժեշտ եւ անխուսափելի կը դառնայ որ շարունակենք եւ ամբողջացնենք մեր հոն կատարած քննութեան ու դատումի փորձը:

Այս՝ որպէսզի ընթերցողներն ու մեր գրականութեան ապագայ պատմագիրը կամ պատմագիրները կարենան լրացուցիչ, եւ անպայմանօրէն նաեւ համապարփակ պատկեր մը ունենալ տուեալ աշխատասիրութեան ամբողջութեան վերաբերեալ մեր դատումներուն ու կատարած նշումներուն մասին:

Բարեբախտաբար իր անակնկալ եւ կանխահաս մահէն (1991) առաջ Գեղամ Սեւան արդէն իսկ աւարտած էր եւ յանձնած տպագրութեան Սփիւռքահայ Գրականութեան Պատմութեան Ուրուագծերու *երկրորդ մասը, որ սակայն մնացած էր անտիպ՝ վստահաբար Հայաստանի վերջին տարիներու, 1990էն ի վեր, իրադարձութիւններուն հետեւանքով:*

Սովետական Միութեան փլուզումի նախանշանները զգալի էին արդէն այն ատեն, նոյնիսկ 1990էն առաջ, եւ Միութեան բոլոր հանրապետութիւնները անխափոր սկսած էին խլրտիլ՝ տուեալ ժամանակաշրջանին յատուկ խարխարումի անորոշութեամբը յատկանշուող մթնոլորտի մը մէջ: Տասնամեակ մը ետք, ներկայիս, գիտենք արդէն թէ ինչ կատարուած ու փոխուած է հոն, ի մէջ այլոց նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ: Միութեան կազմալուծումին առընթեր, բնականաբար, կազմալուծուած են նաեւ Սովետական Հասարակարգի շրջանին հաստատուած պետական կառոյցի կարգն ու սարքը եւ կեդրոնացեալ գործելակերպի մը յատուկ կազմակերպուած աշխատանքի բոլոր ծակները: Հաստատութիւնները, հիմնարկները, ընկերային կամ պետական ծառայութիւնները, ստեղծագործական աշխատանքի (իմա՝ արուեստներ, գիտութիւն, եւլն.) եւ ընդհանրապէս՝ հանրապետութիւններու մշակութային կեանքի հովանաւորումը: Եւ անխուսափելիօրէն, հետեւաբար, նաե՛ւ պետական հրատարակչական գործը:

Այս պատճառով է անշուշտ որ Գեղամ Սեւանի սփիւռքահայ գրականութեան նուիրուած գրականագիտական աշխատասիրութեան Բ. հատորը ի վերջոյ լոյս կը տեսնէ 1997ին, եօթ կամ ութ տարուան յապաղումով:

Մինչ այդ Հայաստանի մէջ փոխուած են կարգերը, իշխանութիւնը (կամ աւելի ճիշդ՝ վարչակարգը) եւ այդ հիմամբ գործող կառավարութիւնը, օրէնքները, եւ ուրեմն նաեւ՝ պետական հրատարակչութեան (որ գոյութիւն ունենալէ դադրած է) գաղափարական կամ գաղափարախօսական անհանդուրժողութիւնը։

Զարմանալի կերպով, սակայն յետ—մահու այս հրատարակութեան խմբագիրները կամ «գրախօսներ»ը չեն փորձած խմբագրական հպումներով սրբագրել Բ. հատորին մէջ եւս առկայ եւ Խորհրդային շրջանին յատուկ գաղափարախօսական նախատրամադրուածութիւնը, որ դժբախտաբար խոչընդոտ կանգնած է Գեղամ Սեւանի բարեխիղճ եւ գիտական բծախնդրութեամբ յագեցած աշխատութիւն մը պատրաստելու ճիգին։

Ա. հատորի հրատարակութեան առիթով, ի մէջ այլոց կատարած էինք նաեւ հետեւեալ նշումը.—

«... Այս հասկնալի կը դառնայ, երբ նկատի ունենանք իր մօտեցման եղանակը։ Գեղամ Սեւանի գրական չափանիշը այս պարագային կարծէք հայրենասիրութիւնն է։ Աւելի ճիշդ բնորոշելու համար՝ Հայաստանի կողքին կանգնած ըլլալը։ Գրողը կամ բանաստեղծը, եթէ ընդունած է Սովետական Հայաստանի իրականութիւնը, հոգ չէ թէ նոյնիսկ յապաղումով, վաւերական գրող կամ բանաստեղծ է։ Թող ներուի մեզի տարակարծիք ըլլալ եւ հաստատել, թէ գրական ստեղծագործութեան մը արժէքը չի չափուիր հայրենասիրութեամբ կամ այսպէս կոչուած «դաւաճանութեամբ»։ Հայրենասիրութիւնը բաղձալի է ——ի՛նչ խօսք—— բոլորին համար, բայց երբեք գրական չափանիշ չէ։ Այլապէս ինչպէ՞ս պիտի կարենայինք դատել Մեծարենցի կամ Զարիփեանի բանաստեղծութիւնը, օրինակի համար։ Կամ՝ օտար գրականութիւնը, ուր հայրենասիրութիւնը կամ հայրենասիրական գրականութիւն կոչուածը ոչ տեղ ունի, եւ ոչ ալ գոյութիւն։ Այլ հարց թէ հայրենասիրութիւնը ինչպէս կ'ըմբռնէ եւ կը սահմանէ այս կամ այն գրողը, եւ այս պարագային՝ Գեղամ Սեւան»[3]։

Եւ եզրակացուցած այսպէս.—

«Կը կատարենք այս դիտողութիւնները, յուսալով որ Գեղամ Սեւան կ'ամբողջացնէ իր այս աշխատասիրութեան երկրորդ մասը (1945—1980 թթ.), որ կրնայ այս իմաստով շատ աւելի փորձանարար ըլլալ եւ գինք առաջնորդել ոչ—գրական եզրակացութիւններու։ Այս անպայմանօրէն կրնայ վրիպեցնել այսքան կարեւոր եւ լրջութեամբ սկսուած գործ մը իր բուն նպատակէն, եւ դարձնել զայն խոցելի»[4]։

Գեղամ Սեւան, եթէ ողջ մնացած ըլլար, վստահաբար ի՛նք պիտի վերախմբագրէր գէթ Բ. հատորը, անհրաժեշտ յապաւումներն ու

յաւելումները կատարելու մտահոգութեամբ։ Ցաւալի է որ չընծայուեցաւ իրեն այդ առիթը, եւ այսպէս ալ գործը կը մատուցուի մեզի խոցելի վիճակի մէջ՝ վերոյիշեալ նշումներու լուսարձակին տակ դիտուած։

Այլապէս մեր ճանչցած Գեղամ Սեւանը, որ իր գաւանած գաղափարախօսութեան (համայնավար վարդապետութեան, եւ ո՛չ թէ համայնավար վարչակարգերու կուսակցական կամ քաղաքական մարզանքներուն, գաղափարախօսական խախտումներուն ու վրիպանքին) փարած մնալով հանդերձ մինչեւ իր կեանքին վերջին օրերը, անպայմանօրէն վերատեսութեան պիտի ենթարկէր աշխատասիրութեան գէթ Բ. մասի մշակման եղանակը։ Այլ խօսքով՝ անցեալ եօթանասունն տարիներուն (սովետական շրջանի) յատուկ մտածողութեան պարտադրած նախատրամադրուածութիւնը։ Որովհետեւ՝ հակառակ իր գաղափարաբանական սկզբունքայնութեան, ան ունէր անաչառ մտաւորականին վայել լայնախոհութիւնն ու մանաւանդ գիտակցութիւնը՝ ժամանակին եւ յարափոփոխ իրականութեան հետ քայլ պահելու անհրաժեշտութեան։

Արդ՝

Ա. հատորը պատրաստած ատեն ան նպատակայարմար նկատած է կատարել հետեւեալ բաժանումները եւ ըստ այնմ ներկայացնել սփիւռքահայ գրականութեան պատմութեան՝ «ուրուագծային»ի մշակումը.—

«Կարօտի Գրականութիւնը», «Նահանջի... Երգ», «Խօսք Բանաստեղծութեան Մասին Նախքան Բանաստեղծութիւնը», «Մի Աչխարհ... Երկու Ընկալում», «Ցանուն Գոյատեւման» եւ «Վերածնուած Հայրենիք»։

Ասիկա 1920—1945 շրջանի մեր սփիւռքի գրականութեան ուսումնասիրութեան պարագային կրնայ ըլլալ ըմբռնելի եւ նոյնիսկ՝ արդարանալի։ Այս՝ պարզ այն պատճառով որ մեր ներկայ հասկացողութեամբ «սփիւռքահայ գրականութիւն» կոչածը գոյութիւն չունէր տակաւին այն ատեն՝ ըլլալով իր կազմաւորման փուլին մէջ։ Եւ կարելի է նոյնիսկ հաստատել, թէ այս բաժանումները մասամբ կրնան բնորոշել կազմաւորման հանգրուանային զարգացումները, եւ հուսկ ուրեմն՝ սփիւռքահայ գրականութեան ծննդոցիկ հոլովոյթը։

Սակայն Բ. հատորի (1946—1985 ժամանակաշրջանի) նոյնանման բաժանումները տրամաբանական չեն եւ — անխուսափելիօրէն հետեւաբար — խարուսիկ տպաւորութիւն մը կը թողուն։ Առաւելաբար՝ որովհետեւ անհիմն են կամ անիրական, չըսելու համար սխալ· եւ զարմանալի չէ ուրեմն որ վերապահութեամբ ընկալուին։ Արդարեւ, 1945էն ետք, այսինքն Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի աւարտին, սփիւռքահայ գրականութիւնը արդէն իսկ տարագելի իրականութիւն մըն է՝ իր կենսունակութեամբ, գայն յատկանշող ինքնուրոյն եւ անհերքելի գոյութեամբ ու նուաճումներով։

Հայրենական հողերու կորուստի ու պապենական չէն ու քաղաքի կարօտի մորմոքը իր գեղեցկագոյն արտայայտութիւնը ունեցած է արդէն գիւղագիրներու գործերուն մէջ՝ հայ ժողովուրդի գրականութիւնը հարստացնելով գրական–գեղարուեստական սքանչելի էջերով։ Գիւղագիրները – բոլորը, առանց բացառութեան՝ երէց վերապրողները – կատարած են իրենց գործը, երգած են իրենց տառապանքն ու դառնութիւնը, եւ լուած արդէն այն աստեն՝ 1945էն ետք, կամ առաւելագոյնը՝ նոյն տասնամեակի աւարտին։ Ոմանք չիջած են, ուրիշներ՝ սպառած։ Ու վերջ գտած է հայ գրականութեան յետ–Եղեռնեան գիւղագրութիւնը։

Կարօտի գրականութիւնը՝ այլ հարց կամ իրականութիւն։ Վերապրողներու երէց սերունդը ներկայացնող գրողները երգած են նաեւ իրենց կարօտը նոյն այդ գիւղագրական գործերուն մէջ։ Ասոնց հետեւող կրտսերները սակայն–որքերու սերունդ յորջորջումով ծանօթ մատղաշ վերապրողներէն անոնք, որոնք իրենց կեանքը նուիրեցին գրականութեան – չէին ճանչցած կամ չէին կրնար յիշել հայրենի չէնն ու տունը, եւ բնականաբար անոնց կարօտի երգը տարբեր պիտի ըլլար բնոյթով։ Անոնցը գիւղի կամ ծննդավայրի կարօտ չէր, այլ պարզօրէն՝ հայ ժողովուրդի էութեան մաս կազմող վաղնջական աղապատանքը՝ հանդէպ հայոց աշխարհի դիւցազնական բայց անվերադարձ անցեալին, որ դարերու ընթացքին քալած է մեր հետ եւ մինչեւ այսօր կը հետեւի մեզի՝ աշխարհի բոլոր փողոցներուն կամ սփիւռք կոչուած դժոխքին մէջ։ Հայու նշանաւոր, եզակի եւ անընկճելի կարօտը։

Ասիկա տարբեր կարօտ մըն է։ Համայն հայութեան դարաւոր կարօտը, որ կապ չունի միւսին հետ։ Տարագրեալ գանգուածներու կարօտին հետ։ Հայրենի հողի ծնունդ, եւ այդ հողին էութեամբ եւ սիրով սնուած, հոն հասակ առած սերունդի խլեակները – հուր ու սուրի գեհենէն հրաշքով փրկուած երէցները – բնական է որ կարօտնային բռնագրաւուած իրենց երկրին, չէներուն ու հանդերուն, եւ ողբային անոնց կորուստը։ Անոնք այդ երկրին բնիկներն էին, ինչպէս իրենց հայրերն ու նախահայրերը իրենցմէ առաջ, մինչդեռ այդ նոյն սերունդի զաւակները չէի՛ն այլեւս բնիկները հայոց չորսհազարամեայ հայրենիքին։ Անոր գոյութեան – պատմական իրականութեան – ու ողբասականին գիտակցութիւնը ունենալով հանդերձ, զաւակները տարբեր էին սակայն նոյնի՛սկ մօտաւոր անցեալի բնիկներէն, իրենց ծնողներէն, որովհետեւ հայրենի հողի առհասական ազդեցութիւնը չէին զգացած երբեք։ Այդ իմաստով զրկեալներ էին անոնք, եւ բնականաբար ուրեմն իրենցը նաեւ չէր եղած տագնապը՝ հայրենի երկրի կորուստին։ Եւ կարօտը՝ այդ երկրին։

Անհրաժեշտ է կատարել այս ճշդումը եւ զանազանել յետ–Եղեռնեան երէց սերունդի պապենական տան կարօտը՝ հայուն հինաւուրց ու

տարերային կարօտախտէն, որպէսզի կարենանք ճշգրիտ մատնանշել Գեղամ Սեւանի տուեալ աշխատասիրութեան երկրորդ մասի մէջ այս հարցին վերաբերեալ յառաջացած չփոթը։ Պարզօրէն, կ՛ուզենք նշել, թէ 1945էն ետք մշակուած սփիւռքահայ գրականութիւնը կարելի չէ նոյնանման բաժանումներու պիտակներով ներկայացնել։ Ինչպէս օրինակ՝

«Շարունակուող Կարօտի Գրականութիւն» (Գլուխ Առաջին), կամ՝

«Նոր Կարօտի Գրականութիւն» (Գլուխ Երկրորդ)։

Արդարեւ, կարօտի գրականութեան մշակումը այդ շրջանին հասած էր արդէն իր լրումին։ Մեր հասկացողութեամբ ասիկա ծանօթ իրականութիւն է— հաստատուած պատմական իրականութիւն։ Եւ այս՝ ընդունելով հանդերձ, թէ Եղուարդ Տարօնեանի եւ Յակոբ Մնձուրիի նման երէց գրողներու պատմուածքները մաս կը կազմեն նոյն յետ—Եղեռնեան կարօտի գրականութեան։ Պէտք է ի մտի ունենալ որ ասոնց գիրքերը, թէեւ յապաղումով արժանացած են հրատարակութեան (յիսունական թուականներ), բայց երկնուած են շատ աւելի առաջ, եւ յամենայն դէպս, մշակման եղանակով եւ ոգիով կը պատկանին աւելի վաղ շրջանի մը։

Հոն ալ վերջ կը գտնէ «կարօտի գրականութիւն»ը։ Եւ չի շարունակուիր։ Վերապրող որբերու սերունդը կը մշակէ, ատկէ ետք, որբի հոգեբանութեամբ թրծուած գրականութիւն մը։ Որբանոցային կեանք, հիւղաւաններու տխուր առօրեայ, ընչազրկութիւն ու չքաւորութիւն, զրկանք ու դառնութիւն, եւ գոյատեւելու պայքար՝ օտար ափերու վրայ։ Անդրանիկ Ծառուկեանի, Մուշեղ Իշխանի եւ Սմբատ Փանոսեանի նման գրողներու վիպագրային կամ բանաստեղծական ստեղծագործութեան ենթահողը այս է, եւ ո՛չ թէ՝ պապենական տան կամ հայրենի գիւղի կարօտը։ Ասոնց եւ իրենց սերնդակիցներուն համար Արեւմտեան Հայաստանի կորուստի վիշտը անձնական կորուստի հետեւանք չէ, այլ՝ մեր պատմութեան որոշ մէկ շրջանին կատարուած իրողութեան մը — նոր սեւ էջի մը — գիտակցութեան յանախանքը։ Փոխանցուած կամ ժառանգուած տագնապ մը, որ համահայկական բնոյթ ունի։ Յաջորդող սերունդը (այսինքն մենք՝ տարագրեալներու գաւակները) նաեւ տառապած է ու կը տառապի տակաւին նոյն գիտակցութեամբ, եւ նոյնիսկ եւ նոյնպէս՝ այսօրուան նորագոյն սերունդը — երիտասարդները։

Կարելի է հետեւցնել, ուրեմն, որ շարունակուող եւ կամ նոր կարօտի հարց չի կրնար ըլլալ, այլ լոկ միայն՝ մեր պատմութեան կողմէ բոլորիս կտակուած իրաւազրկումի գիտակցութեան։ Արեւմտեան Հայաստանը կորսնցուցած ըլլալու գիտակցութեամբ չաղախուած դառնութեան։ Որ բոլորովին տարբեր է կարօտի զգացումէն։ Եւ այս առընչութեամբ՝ անհրաժեշտ է շեշտել, թէ պէտք չէ չփոթել ներկայ Հայաստանի (նախապէս՝ Խորհրդային Հայաստան) հանդէպ մեր զգացածը — սէրը,

նուիրումը, պաշտամունքը, հայրենասիրութիւնը — մեր պատմութեան մեծագոյն աղէտի պատճառած դառնութենէն բխող հայրենասիրական անդրադարձին կամ զգացումներուն հետ: Անշուշտ որ կը սիրենք Հայաստանի Հանրապետութիւնը — խորհրդային կամ այլապէս — որովհետեւ հայոց հայրենի հողին, Պատմական Հայաստանի անբաժանելի մէկ մասը կը կազմէ ան: Այս՝ նշելու համար, թէ հայութեան հայրենասիրութիւնը նորութիւն չէ, եւ թէ մեր ամբողջ պատմութեան ընթացքին պայմանաւորուած չէ եղած տարածքային կամ քաղաքական—գաղափարախօսական նախասիրութիւններով եւ խորականութեամբ:

Այնպէս որ՝ Արեւմտեան Հայաստանը կորսնցնելէ ետք Արեւելեան Հայաստանի մէկ մասին կառչելու, կամ անոր մէջ փրկութիւն փնտռելու, հարց չենք ունեցած, չունի՛նք: Հայը միշտ սիրած է իր հայրենիքը — տարագրութենէն առաջ, տպագրութեան ընթացքին եւ առկէ ետք, ու մինչեւ այսօր՝ ուր ալ գտնուի կամ ապրի: Հետեւաբար, կարելի չէ սփիւռքահայ գրականութեան յետ—պատերազմեան (Բ. Աչխարհամարտ) զարգացումն ու վերընձիւղումը վերագրել Հայաստանի Հանրապետութեան (այն առեն՝ Խորհրդային Միութեան անդամ) գոյութեան եւ աստիճանական վերականգնումին կամ բարգաւաճումին: Կամ՝ մեր փարումին: Ճի՛շդ չէ: Սփիւռքահայ գրողները մէկ օրէն միւսը, յանկարծ, չէին գտած այդ փոքր Հայաստանը: Գիւտ մը կամ յայտնութիւն մը չէր անոր գոյութիւնը, այլ՝ առկէ առաջ ալ, Ա. Աչխարհամարտի աւարտէն անմիջապէս ետք իսկ, հաստատուած պատմական իրականութիւն: Տրամաբանօրէն, ուրեմն, կարելի է եզրակացնել, թէ անոնց գրական ստեղծագործութեան մէջ առկայ հայրենասիրութիւնը պարագայական եւ նորայայտ երեւոյթ չէ:

Հայ գրականութիւնը ընդհանրապէս — իր արեւմտահայ եւ արեւելահայ բաժիններով — տասնիններորդ դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ մանաւանդ, յատկանշուած է ազգային բովանդակութեամբ՝ առաւելաբար: Այսինքն եղած է ազգային գրականութիւն: Առանց գիրքի կամ աղբիւրի դիմելու, փորձենք յիշողութեամբ արձանագրել հոս կարելի եղածին չափ անուն — Խաչատուր Աբովեան, Յովհաննէս Թումանեան, Աւետիք Իսահակեան, Դերենիկ Դեմիրճեան, Մրիմեան Հայրիկ, Ղեւոնդ Ալիշան, Ռաֆֆի, Դանիէլ Վարուժան, Սիամանթօ, Ռուբէն Զարդարեան, Յակոբ Օշական, Վահան Թէքէեան, Երուանդ Օտեան, Զապէլ Եսայեան, Վահան Թոթովենց, Եղիշէ Չարենց, Խաչիկ Դաշտենց, Պարոյր Սեւակ, Յովհաննէս Շիրազ — ու մտաբերենք անոնց գործին բովանդակութիւնը, եւ արդէն իսկ հաստատած կ'ըլլանք այս իրականութիւնը: Երբ բաղդատենք մերը այլ ժողովուրդներու գրականութեանց հետ, նոյնը չենք կրնար հաստատել անոնց պարագային: Անոնցմէ իւրաքանչիւրի գրականու-

թեան կարելի է ազգային դիմագիծ մը տալ, բնական է, հիմնուելով միայն իրենց մայրենի լեզուի գործածութեան վրայ։ Այդքան։ Բովանդակութեամբ միշտ, գրեթէ առանց բացառութեան, անոնց գրականութիւնը համամարդկային է։ Եթէ կ՛ուզէք՝ մարդկային։ Ընկերային, հոգեբանական, կենցաղային, իմաստասիրական, եւլն.։ Նիւթերը, բնականաբար, յաճախ կը վերցուին իրենց կեանքէն եւ անխուսափելիօրէն կը պատկերացնեն գայն։ Բայց խորքով ազգային չեն։ Այլ խօսքով՝ չեն զբաղիր իրենց ազգային խնդիրներով — գոյութեան տագնապ, պայքար, օտար լուծ կամ իշխանութիւն, ազատագրութեան իղձ, ճուլումի վտանգ, ազգապահպանում, եւ մասամբք նոցին։ Պատճառ չունին զբաղելու։ Որովհետեւ այս բոլորը իրենց համար իմանալի չեն՝ նկատելով որ նմանօրինակ ազգային—գոյութենական հարցեր չունին։

Բայց անոնցը նաեւ գրականութիւն է, եւ աւելի՛ քան մերը՝ զերծ ըլլալով մանաւանդ ազգային գրականութեան ոլորապտոյտին մէջ թիավարելու հարկադրանքէն։ Գրականութիւն՝ ուր հայրենիքն ու հայրենասիրութիւնը ո՛չ նախապայմաններ են, եւ ոչ ալ գրական—գեղարուեստական չափանիշ։ Այս ճիշդ է ընդհանրապէս բոլոր ժողովուրդներու գրականութեանց համար, եւ պէտք է ճիշդ ըլլայ նաեւ մեզի համար։ Երկու չափի եւ կշիռի հարց չի կրնար ըլլալ։ Բայց եւ այնպէս կը դիտակցինք, դիտենք թէ մեր պարագային հայրենասիրութիւնը, բաղկացուցիչ տարրը կազմելով մեր ազգային բովանդակութեամբ ծանրաբեռնուած գրականութեան, կարելի չէ զայն զանց առնել կամ ուրանալ։ Պատճառ չունինք, յամենայն դէպս։ Անհերքելի իրականութիւն մը կարելի չէ ուրանալ, եթէ նոյնիսկ որոշենք քմահաճօրէն չտեսնել կամ չընդունիլ զայն։ Այս ճիշդ ըլլալով հանդերձ, սակայն, արտօնուած չէ մեզի հայրենասիրութիւնը իբրեւ գրական—գեղարուեստական նախապայման կամ չափանիշ օգտագործել՝ նաեւ մե՛ր գրականութիւնը սերտած ատեն։

Հիմնուելով դատելու այս կերպին վրայ, Գեղամ Սեւանի Բ. հատորի Գ. գլուխը եւս — «Յանուն Հայրենիքի... Պատուանդուած Հայրենիքով» — որպէս գիրքին էական ու թեմաթիք մէկ բաժանումը, կ՛ըլլայ շատ վիճելի, եւ անշուշտ՝ անընդունելի։ Որովհետեւ, մեր կարծիքով, հիմնուած չէ փաստացի տուեալներու վրայ։ Սփիւռքահայութիւնը, իր գրողներով ու մտաւորականներով, գոյութիւնը պահպանելու մահու եւ կենաց պայքար կը մղէր — կը մղէ մինչեւ այսօր — եւ միջոցներ չունէր հայրենիքին օգնութեան ձեռք երկարելու։ Հայրենիք մը, որ իր օգնութեան կամ ծառայութեան պէտք չունէր այն ատեն, եւ ոչ ալ ի վիճակի էր իրրեւ պատուանդան ծառայելու հայութեան իրաւազրկուած եւ անպաշտպան մնացած հատուածին։

Տարակոյս չկայ անշուշտ որ հայուն հայրենասիրութիւնը կը մնար

առկայծ՝ յոյս ու կորով ներշնչելով հայ ազգի աշխարհացրիւ բեկորներուն։ Հայրենասիրութիւնն՝ որ ընդելուզուած հայութեան էութեան, դարերու ընթացքին պահպանած էր գինք ու պաշտպանած ամէն կարգի փորձանքի եւ փորձութեան դէմ։ Պատմական վերիվայրումներ, ներխուժումներ, պատերազմներ, օտար իշխանութիւն, հայրենի հողամասերու գրաւում, սպանդ, տեղահանութիւն, հալածանք, զրկանք, այլասերում, եւլն.։ Ազգային ընդոծին գիտակցութիւն՝ եթէ կ'ուզէք, որ կապ չունի հայրենի այս կամ այն հողամասին հետ։ Եւ ուրեմն, ներկայ դարասկիզբի Եղեռնէն եւ նոր բայց աչխարհատարած սփիւռք ըլլալէ ետք եւս նոյն հայրենասիրութեամբ էր որ կը փարէին անոնք փոքրացած, կոտորակուած Հայաստանին՝ անկախ գաղափարախօսական կամ քաղաքական նկատումներէ։

Բայց տարագրեալ եւ սփիւռքացած գանգուածներուն համար նախ եւ առաջ կար ու կը մնար գաղթականական գեհենային կեանքը — դժուարութիւնները, անօթութիւնն ու զրկանքը, այլասերումը, եւ ընդհանրապէս իրենց գոյութեան սպառնացող վտանգը։ Սփիւռքահայութեան ուշադրութիւնը այն աստեն կեդրոնացած էր — եւ է՛ ցարդ — գլխաւորաբար իր գոյութիւնը պահպանելու վրայ։ Հայկական նորաստեղծ սփիւռքը ունէր իր տագնապներն ու հրամայականները, իր կեանքը կամ դժոխքը։ Սփիւռքահայ գրողը՝ ըլլալով նոյն միջավայրին ու տագնապներուն ծնունդը, կրնար գրել միայն այդ կեանքին կամ դժոխքին մասին։ Եւ փաստօրէն՝ իր մշակած գրականութեան բովանդակութիւնը այս եղած է, եւ է՛՝ մինչեւ այսօր։ Մշակուածին որակն ու գրական արժէքը ինչպէս նաեւ արժեւորումը, այլ խնդիր են։ Այս եւս՝ իր կարգին։

Հիմնելով իր աշխատասիրութիւնը կանխամտածուած թեզի մը վրայ, որ խորքով եւ արեւելումով ենթակայական է զարմանալիօրէն, Գեղամ Սեւան գտած է ինքզինք այդ վարկածային ընոյթովն իսկ խոցելի «միտումը» (բառը իրն է) համոզիչ ընծայելու եւ արդարացնելու հարկադրանքին տակ։ Հայրենասիրութիւնը կամ «հայաստանասիրութիւն»ը տեսակ մը հանգանակի վերածած, փոխանակ հեղինակներուն ստեղծագործութիւնը գրական մանրազնին ուսումնասիրութեան եւ վերլուծումի ենթարկելու, հետեւողականօրէն փորձած է զանոնք դասաւորել իր նախասիրած սահմանումներու ծիրէն ներս — «կարօտի» կամ «չարունակուող կարօտի» գրականութիւն, եւլն.։ Մշակումի այս եղանակը վրիպեցուցած է զինք բուն նպատակէն, որ է՝ սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւնը — հոգ չէ թէ ուրուագծային կերպով — գրել։ Արդարեւ, ան բոլոր գրողներուն ու բանաստեղծներուն երկերը նոյն փորձաքարին զարնելով՝ ժողովրդական արտայայտութեամբ, «նոյն ջուրով լուացած» է զանոնք։ Արդիւնքը եղած է այն, որ երէցներն ու կրտսերները,

տաղանդաւորներն ու անտաղանդները բոլոր հաւասարած են, եւ անոնց ստեղծագործութեանց միջեւ գոյութիւն ունեցող տարբերութիւնները — որակ, նիւթ, խորք, ձեւ, մասնայատկութիւն, ոճ, մատուցողական խառնուածք ու հոգեխառնուածքի — զանց առնուած են։

Եւ այսպէս՝ օրինակ, Արամ Հայկազի եւ Սուրէն Մանուէլեանի (Մ. Նահանգներ), Յակոբ Կարապենցի եւ Նուպար Ակիչեանի (Մ. Նահանգներ), Զարեհ Որբունիի կամ Հրաչ Զարդարեանի եւ Աւետիս Ալիքսանեանի (Ֆրանսա), Զարեհ Մելքոնեանի եւ Յակոբ Նորունիի կամ Նչան Շահէնի (Սուրիա—Լիբանան) գործերուն միջեւ յատկանշական եւ որակական տարբերութիւնները կը չքանան։ Այն տպաւորութիւնը կը ստացուի որ ասոնց (ներառեալ բազմաթիւ ուրիշներու, զորս հոս թուելը ո՛չ անհրաժեշտ է, եւ ոչ ալ հնարաւոր) բոլորին գրական ստեղծագործութիւնները նոյնքան արժեքաւոր են եւ արժանի նոյնանման դրուատանքի։ Այս՝ պարզ այն պատճառով որ արժէքաւորն ու անարժէքը, գրական գոհարներն ու վրիպանքները չեն զանազանուած իրարմէ՝ արժանանալով նոյն գովա-սանական ընդհանրացումներուն։ Արժեւորումի կամ դատումի ճիգ չկայ, եւ ոչ իսկ՝ բծախնդիր գրական վերլուծում։

Բազմաթիւ վերլուծական էջեր կան, ճիշդ է, բայց ասոնք կը ծառայեն ո՛չ թէ իւրաքանչիւր հեղինակի գործը գեղարուեստական չափանիշերու վրայ հիմնուած քննարկումի ենթարկելու, այլ լոկ նոյն յայտարարին տակ դասաւորելու։

Այս պատճառով, երբեմն, կարգ մը գրական արժէքէ զուրկ գործեր արժանացած են մասնաւոր ուշադրութեան, եւ հուսկ նաեւ՝ երկարապատում ու մանուածապատ բայց ոչ—գրական վերլուծումի։ Մինչ չատ աւելի կարեւոր, ձեւով ու բովանդակութեամբ կուռ, գրական երկեր մնացած են չուքի մէջ, եւ երբեմն նոյնիսկ՝ անտեսուած։ Կամ երբեք չեն յիշատակուած։ Թուենք մէկ օրինակ միայն. Սիմոն Սիմոնեանի Ամժամանդրոսը, որ լոյս տեսած է 1985էն առաջ։ Մենք գիտենք, թէ Գեղամ Սեւան գիրքը ստացած եւ կարդացած էր ժամանակին, իր իսկ վկայութեամբ՝ մեզի, Պէյրութ իր վերջին այցելութեան ընթացքին։

Եւ ա՛յս ընթերցողը, հիմա, չուարած կը մտածէ, թէ ինչպէ՛ս պիտի ջոկէ ատոք հասկը մոլախոտէն։

ԳԷՈՐԳ ԱՃԵՄԵԱՆ

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս *տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970 թուականէն, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ։*

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ Հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակոյթի (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւլն.), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր։

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ կը հրատարակուին գիտական մակարդակով, առարկայական հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, մատենագիտական ցանկեր եւ մահագրականներ։

Ներկայացուած աշխատակցութիւնները պարտին ըլլալ անտիպ եւ հրատարակումի համար այլուր յղուած չըլլան։ Անոնք նախընտրաբար ըլլալու են չուրջ 20–25 մեքենագիր էջ։ Փափաքելի է աշխատակցութիւններն ստանալ համակարգչային շարուածքի վրայ։

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ծանօթագրութիւններու բաժինին մէջ պէտք է նշուին օգտագործուած գիրքին եւ հեղինակին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը եւ էջը. յօդուածներու պարագային՝ թերթին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը եւ էջաթիւը։ Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, չուրջ՝ 150 բառ։

Հրատարակելի բոլոր աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին քերականական եւ ուղղագրական խմբագրումի։ Այլ փոփոխութիւններու պարագային տեղեակ կը պահուի նոյնինքն հեղինակը։ Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին հայերէնի դասական ուղղագրութեան սկզբունքներով։

Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ կարելի լաւագոյնս պատճինուած կամ լուսանկարուած պատկերները, գծանկարներ եւ քարտէսներ։ Հեղինակը պարտի նշել անոնց աղբիւրը եւ ապահովել հրատարակման արտօնութիւնը։

Հրատարակուած նիւթերը ոչ–անպայման կ'արտացոլացնեն խմբագրութեան տեսակէտը։

Յօդուածներու, թղթակցութիւններու, բաժանորդագրութեան, նախորդ թիւերու ստացումի եւ այլ հարցերով պէտք է գրել հետեւեալ հասցէին։–

Haigazian Armenological Review
P.O.Box 11-1748 Beirut-Lebanon
Fax: 01-349230/1, 01-353010/1/2
Email:review@haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երեք ամիս ետք։ Մերժուած աշխատասիրութիւնները կը վերադարձուին հեղինակներուն։

Հեղինակներ կամ հրատարակիչներ, որոնք կը փափաքին իրենց հրատարակած հատորին գրախօսուիլը, պարտին խմբագրութեան յղել այդ հատորի երկու օրինակ, որոնցմէ մին կը յանձնուի գրախօսողին, իսկ երկրորդը՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանին։

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի *մէջ հրատարակուող որեւէ նիւթէ կարելի է մէջբերում–յղում կատարել։ Փափաքելի է որ այդ մասին տեղեակ պահուի խմբագրութիւնը։*

Հրատարակուած աշխատասիրութեան հեղինակ անվճար կը ստանայ Հանդէսի տուեալ հատորէն երկու օրինակ եւ իր յօդուածէն 20 օրինակ առանձնատիպ։

NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review is published annually from 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology, geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French.

Manuscripts submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be 20-25 typewritten pages in length. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published, in any language. Presentation of manuscripts submitted for consideration on disc with hard copy is preferred. All discs are acceptable.

Authors should provide in the endnotes the full name of the author, title, the year of publication and relevant page numbers of all the books they have cited. In the case of cited articles, they should mention the title of the book or journal in which the articles appear, the numbers of volume and part, the year of publication, and relevant page numbers. Submitted manuscripts must include a 150-word summary in Armenian or English.

The editors reserve the right to copyedit manuscripts to conform to the review's style. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review P. O. Box 11-1748, Beirut Lebanon.
Fax: (01) 341230/31 or (01) 352010/11/12
Email:review@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Armenian Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published *in Haigazian Armenological Review*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 20 offprint and two copies of the volume in which their contribution is published.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

**Մահկանաբերդցիների (Սադունեաններուն)
Իշխանական Տունը ԺԲ.–ԺԴ. Դարերում**
Հայրապետ Գ. Մարգարեան 9

**Սմբատ Ա. Բագրատունու Արտաքին
Քաղաքականութիւնը**
Ռաֆայէլ Մաթեւոսեան 41

Հաշուեկշիռ Կիլիկիոյ Հայոց Ոսկեդրամներու
Եղիա Թ. Ներսէսեան 57

**Մելքիսէք Վարդապետ Վժանեցին եւ
Ոսկան Երեւանցու Ուսումնառութիւնը
Երեւանում, 1631 Թուականին**
Խաչիկ Սամուէլեան 75

Լեռը, Երկիրը եւ Հնութիւնները
Ինկրիտ Լէյըր Սըմսան 89

**Իրանի 1906 թ. Սահմանադրութիւնը
եւ Հայերի Բերած Մասնակցութիւնը
1906–11 թթ. Սահմանադրական Յեղափոխութեան**
Լեւոն Գ. Միմասեան 121

Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը (1918–1920)
Վարդան Մատթէոսեան 131

Բառերուն Միւս Երեսը (Զ.)
Անդրանիկ Վրդ. Կոանեան 153

Մովսէս Խորենացի Եւ Ղազար Փարպեցի
Վրէժ Ա. Քհնյ. Ներսէսեան 195

Ազգային Պատմութեան Ըմբռնումը Հրանտ Մաթեւոսեանի Երկերում
Սարգիս Փանոսեան 207

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Գրիգոր Անաւարզեցի Կաթողիկոսի «Ճրագալուցին Մկրտութեանն» Կանոնը
Գէորգ Մադոյեան 219

Հայոց Ջարդերն ու Տեղահանութիւնները Միջնադարուն, 1335ին, Ըստ Ժաքոփօ Տը Վերոնի
Մարթինիանօ Բոնքալիա 227

ԺԹ. Դարու Կէսի Հայաստանի, Քիւրտիստանի Եւ Պարսկաստանի Քրիստոնեայ Ժողովուրդներուն Մասին Անտիպ Տեղեկութիւններ
Արթիւր Պէյլերեան 233

Նոր Յայտնութիւններ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիին Հիմնադրութեան Եւ Հիմնադիր Անդամներուն Մասին
Վեր. Վահան Թութիկեան 253

Մարտինի Ջարդերը
Արա Սարաֆեան 261

Մեծն Բրիտանիա Եւ Խորհրդային Հայաստանի Ու Խորհրդային Վրաստանի Անուանով 1945ին Կատարուած Հողային Պահանջքը
Ջաւէն Մնըլեան 293

Անտիպ Էջեր Աւետիք Իսահակեանից
Պետրոս Յովհաննիսեան 319

Վահան Թէքէեանի Յոբելեանական Շնորհակալական Ճառը
Վաչէ Ղազարեան 327

Ս. Լօրէլիի Նամակներն Արշակ Չօպանեանին
Արծուի Բախչինեան 335

Տարի Մը Առաջ (Լեւոն Վարդանի Յիշատակին) 369

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ–ՅՕԴՈՒԱԾ

Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան Կարծեցեալ Չորրորդ Գրքի Վերաբերեալ Մի Վարկածի Շուրջ
Վրէժ Վարդանեան 379

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Վաչէ Ղազարեան «Պօղոս Նուպարի Թուղթերը եւ Հայկական Հարցը 1915–18»
Արթիւր Պէյլերեան 394

Նիկողայոս Ադոնց «Երկեր Չորս Հատորով, Հատոր Ա., Հայկական Հարց»
Արա Սանճեան 402

Գեղամ Սեւան «Սփիւռքահայ Գրականութեան Ուրուագծեր»
✠Գէորգ Ածեմեան 408

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի այս հատորէն անջատաբար, միաժամանակ լոյս կը տեսնէ Հանդէսի ցարդ հրատարակուած 18 հատորներուն մատենագիտութիւնը, Սագօ Օգնայեանի աշխատակցութեամբ:

TABLE OF CONTENTS

The Princely Family Of The Mahkanabertsis (Sadunians) In The 12th-13th Centuries
Hayrapet Margarian 9

The Foreign Policy Of Sembat I Bagratuni (890-914)
Raphael Matevosian 41

Inventory Of Cilician Armenian Gold Coins
Yeghia T. Nercessian 57

Father Melkiset Vejanetsi And The Study Of Voskan Yerevantsi In Erevan, In 1631
Khachik Samuelian 75

The Mountain, The Land, And The Ruins
Ingrid Leyer Semaan 89

The 1906 Constitution Of Iran And The Participation Of The Armenians In The 1906-1911 Constitutional Revolt There
Levon G. Minasian 121

The Armenian National Union Of Buenos Aires (1918-1920)
Vardan Matiossian 131

The Other Side Of The Words (VI)
Antranik Granian 153

Movses Khorenatsi And Ghazar P'arpetsi
Fr. Vrej Nercessian 195

The Perception Of National History In The Works Of Hrand Matevossian
✠Sargis Panosian 207

UNPUBLISHED DOCUMENTS

The Cannon Of "Candle Light Baptism" Written By Catholicos Grigor Anavarzetsi
Gevorg Madoyan 219

Massacres Et Deportations d'Armeniens Au Moyen-Age d'Apres *Le Liber Peregrinationis* De Jacopo De Verone 1335
Martiniano Roncaglia 227

Unpublished Material About Mid-Nineteenth Century Christian Nations Of Armenia, Kurdistan and Iran
Arthur Beylerian 233

New Data About The Founding Of The Armenian Evangelical Church And Its Founding Fathers
Rev. Vahan Tootikian 253

"The Disasters Of Mardin During The Persecutions Of The Christians, Especially The Armenians, 1915"
Ara Sarafian 261

A British Document: Great Britain And Territorial Claims Done In The Name Of Soviet Armenia And Soviet Georgia In 1945
Zaven Messerlian 293

Avetic Issahakian's Letters To Haik Perperian
Petros Hovhannisian 319

Vahan Tekeyan's Speech Of Thanks, Given At His Jubilee Ceremony
Vatche Ghazarian 327

S. Lorelli's Letters To Arshak Chopanian
Artzvi Bakhchinian 335

A Year Ago (In Memory Of Levon Vartan) 369

REVIEW ARTICLE

About A Hypothesis Pertaining To The Contended Fourth Book Of Movses Khorenatsi's *History Of The Armenians*
Vrezh Vardanian 379

BOOK REVIEWS

Vatche Ghazarian, "Boghos Nubar's Papers And The Armenian Question 1915-1918"
Arthur Beylerian 394

Nikoghayos Adonts, "Erker, In Four Volumes, The Armenian Question"
Ara Sanjian 402

Gegham Sevan, "Adventures In Diaspora Armenian Literature"
✠Gevorg Adjemian 408

A bibliography covering the hitherto published 18 volumes of Haigazian Armenological Reiview has been published separately.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 400

ԳԻՆ՝ Լիբանան 30.000 Լ. Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
HAIGAZIAN UNIVERSITY
P.O.Box 11-1748
BEIRUT-LEBANON

Այս հատորին տպագրութիւնը աւարտեցաւ 1998ի Դեկտեմբերին